

ΠΛΕΘΡΟΝ
ΙΣΤΟΡΙΑ

ΜΙΧΑΛΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

1. ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΟΥΤΟΠΙΣΤΕΣ ΣΤΟΥΣ ΜΑΡΞΙΣΤΕΣ

ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΤΟΜΟΣ

ΑΠΟ ΤΗ ΦΕΝΤΕΡΑΣΙΟΝ ΣΤΟ ΣΕΚΕ

Σοσιαλδημοκράτες καὶ μαρξιστὲς διανοούμενοι —Ἡ πολυεθνικὴ «Φεντερασιὸν» τῆς Θεσσαλονίκης —Ὁ ὕστερος ἀναρχισμός — Τὸ δίλημμα τοῦ Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου καὶ οἱ διεργασίες στὸ διεθνὲς σοσιαλιστικὸ κίνημα — Οἱ ἐκλογὲς τοῦ 1915 καὶ ἡ σύμπραξη σοσιαλιστῶν καὶ φιλομοναρχικῶν — Διχασμός, οἱ διαδικασίες ἑνοποίησης τῶν Ἑλλήνων σοσιαλιστῶν καὶ ὁ ρόλος τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου —Ἡ ἀπήχηση τῆς Ὀκτωβριανῆς Ἐπανάστασης — Τὸ ἱδρυτικὸ Συνέδριο τοῦ ΣΕΚΕ — Πτέρυγες, διαφοροποιήσεις καὶ πολιτικὲς ἀποφάσεις— Ἡ πρώτη δραστηριότητα, στελέχωση καὶ τὰ οἰκονομικὰ τοῦ ΣΕΚΕ — Οἱ ἐσωτερικὲς ἀδυναμίες τοῦ κόμματος καὶ οἱ πρῶτες συστηματικὲς διώξεις ἀπὸ τὴν κρατικὴ ἐξουσία — Οἱ σοσιαλιστικὲς ἰδέες — Ἡ ἱμπεριαλιστικὴ εἰσβολὴ στὴν Οὐκρανία, οἱ ἐκλογὲς τοῦ 1920 καὶ τὰ αἴτια τῆς ἥττας τοῦ Βενιζέλου — Ἡ θεωρία τῆς «μακρᾶς νομίμου ὑπάρξεως» καὶ ἡ ἀντιπολεμικὴ πάλη στὴν Μικρὰ Ἀσία.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

ΤΟΜΟΣ Α'

ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΟΥΤΟΠΙΣΤΕΣ ΣΤΟΥΣ ΜΑΡΞΙΣΤΕΣ

ΠΑΕΘΡΟΝ

ΑΘΗΝΑ 1985

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ..... σελ. 9-12

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ
ΠΡΟΔΡΟΜΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΔΙΕΘΝΙΣΤΩΝ σελ. 13-46

Ἀπὸ τὸν ἀναρχισμὸ στὸν Μαρξισμό, 18 —Ἐπαναστατικὴ παράδοση καὶ ἰδεολογία στὴν Εὐρώπη, 20 —Ἱστορικοὶ ὅροι καὶ χαρακτηριστικά, 24 —Ὁ ναρότνικος Περικλῆς Ἀργυρόπουλος, 27 —Ἡ περίπτωση τοῦ Πλωτίνου Ροδοκανάτη, 29 —Ἡ Ἀνατολικὴ Ὁμοσπονδία καὶ ὁ Παναγιώτης Πανᾶς, 30 —Μαρξισμὸς καὶ κοινωνισμός, 38 —Ἐμμανουὴλ καὶ Μαρία Δαούδογλου, 41 —Ἡ Παρισινὴ Κομμούνα καὶ ὁ Π. Ἀργυριάδης, 41.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ
ΕΥΡΩΠΑΙΟΙ ΕΜΙΚΓΡΕΔΕΣ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ σελ. 47-81

Γκυστὰβ Ἐιχτὰλ καὶ Φρανσουὰ Γκραλλιάρ, 50 — Τὸ νέο κράτος καὶ ἡ νομὴ τῆς ἐξουσίας, 55 —Ἡ περίπτωση τοῦ Γκυστὰβ Φλωράνς, 58 — Γαριβαλδινοὶ καὶ Α. Τσιπριάνι, 62 — Οἱ Ἰταλοὶ πρόσφυγες καὶ ἀναρχικοί, 66 — Πολωνοὶ καὶ Βούλγαροι, 70 — Γκλαβίνωφ, Τόμωφ, Βλάχωφ, 73 — Πάρβους καὶ Νικ. Γιαννιός, 77.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ
ΟΙ ΑΝΑΡΧΙΚΟΙ ΤΩΝ ΠΑΤΡΩΝ σελ. 83-111

Ἡ Ἑλλάδα τῆς ἐποχῆς, 86 —Ἱδρυτὲς καὶ μέλη, 87 — Συγκρότηση καὶ πρωτοβουλίες, 90 —Ὁ ρόλος τῶν Ἰταλῶν ἀναρχικῶν, 91 — Πρῶτες ἀντιδράσεις καὶ προειδοποιήσεις, 94 — Καταστατικὲς ἀρχὲς καὶ διακηρύξεις, 97 — Δημοτικισμὸς καὶ Ἀνατολικὸ Ζήτημα, 100 — Κατηγορητήριο καὶ διώξεις, 109 — Τὸ Λυκαυγὲς τῆς ὀργάνωσης, 109.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ
ΑΡΧΗΓΕΤΕΣ ΚΑΙ ΟΡΑΜΑΤΙΣΤΕΣ σελ. 113-171

Ἰδεολογικὲς ἀρχὲς καὶ Ἄρδην, 118 —Ἡ ἔκδοση τοῦ *Σοσιαλιστῆ*, 123 —Ἡ στροφὴ πρὸς τοὺς ἐργαζόμενους, 127 — Τὸ πολιτειακὸ μοντέλο τοῦ Στ. Καλ-

λέργη, 129 — Δημόσια καὶ μαζικὴ δράση, 139 —Ἡ πρώτη ἐργατικὴ Πρωτομαγιά, 142 —Ἡ ἑνωτικὴ Πρωτομαγιὰ τοῦ 1894, 146 — Διώξεις καὶ διαιρέσεις, 152 — Τάσεις καὶ ὀργανώσεις, 156 — Ἡ ὡριμότητα τοῦ Στ. Καλλέργη, 161 — Τελευταῖες ἐλπίδες καὶ προσπάθειες, 167.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η ΕΞΑΡΣΗ ΤΟΥ ΑΝΑΡΧΙΣΜΟΥ σελ. 173-243

Ἡ ἀδελφότης τῶν Πατρῶν, 177 —Ἡ κίνηση τοῦ Ἀρμαγεδόνα, 180 — Κηρύγματα καὶ διώξεις, 185 —Ὁ ἀναρχισμὸς τῶν ἀγροτῶν, 189 —Ἡ ὁμάδα Ἐπὶ τὰ Πρόσω, 192 — Σταφιδικὸ καὶ κοινωνικὴ κρίση, 197 — Ἀγροτικὸ κίνημα καὶ ἀναρχισμός, 201 — Τρομοκρατώντας τοὺς βουλευτές, 204 —Ἡ ὑπόθεση Α. Συγγροῦ, 207 —Ὁ ἀναρχικὸς Δ. Ματσάλης, 209 —Ἡ ἀπόπειρα κατὰ τοῦ Γεωργίου Α', 212 — Οἱ συστηματικὲς διώξεις, 217 —Ἡ διάλυση τῶν ἀναρχικῶν τῆς Πάτρας, 219 — Οἱ ἀναρχικοὶ τοῦ Πύργου, 224 — Ἡ διάλυση τῶν ἀναρχικῶν τοῦ Πύργου, 229 —Ὁ ἀναρχοσυνδικαλισμὸς στὴν Ἑλλάδα, 232 — Τάσεις καὶ ὁμάδες ἀναρχοσυνδικαλιστικές, 236 — Οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστὲς τοῦ Κόσμου, 239 — Οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστὲς τοῦ Συνδέσμου, 241.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΟΙ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΕΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ σελ. 245-277

Οἱ ἀναρχικοὶ τοῦ Βόλου, 247 —Ἐργάτες καὶ ἰδέες στὸν Βόλο, 251 — Τὸ Ἐργατικὸ Κέντρο Βόλου, 256 — Μορφὲς πάλης καὶ ἀναρχικοί, 259 —Ἡ κοινὴ δράση μὲ τοὺς ἀστούς, 261 —Ἡ γενικότερη ἐπιρροή, 263 —Ἡ πολιτικοποίηση τοῦ Ε.Κ.Β, 266 —Οἱ ἀναρχίζοντες τῆς Λάρισας, 269.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Ο ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟΣ ΟΜΙΛΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ σελ. 279-297

Ἡ μαρτυρία τοῦ Ἅγι Στίνα, 283 —Ἡ ἐπίδραση τοῦ Η. Γιοβάνοβιτς, 287 — Ὁ σοσιαλισμὸς τοῦ Κων. Θεοτόκη, 290 —Ὁ Ἀρ. Σίδερης καὶ οἱ ἄλλοι τοῦ Ὁμίλου, 294.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ

ΟΙ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ σελ. 299-316

Ἡ παράδοση ἀπὸ τὴν Κεφαλλονιά, 302 — Οἱ ὀργανώσεις στὴν Ἀθήνα καὶ ὁ Παν. Δημητράτος, 304 — Συνεργασίες καὶ διενέξεις, 307 —Ὁ Μιχάλης Οἰκονόμου, 311 — Δημ. Λιγδόπουλος καὶ Σοσιαλιστικὴ νεολαία, 313 — Δράση καὶ στελέχη τῆς Σοσιαλιστικῆς Νεολαίας, 310.

ΠΙΝΑΚΕΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ..... σελ. 317

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ ἐργασία αὐτή, ποὺ θὰ ὁλοκληρωθεῖ σύντομα σὲ τρεῖς τόμους, ἀποτελεῖ μιὰ προσπάθεια γιὰ τὴν συγκέντρωση καὶ ἀξιολόγηση τῶν, κατὰ τὴ γνώμη μου, πιὸ σημαντικῶν πληροφοριῶν καὶ ἐκδοχῶν τοῦ πολυσύνθετου θέματος τοῦ ἑλληνικοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος σὲ μιὰ ἱστορικὴ διαδρομὴ *140* περίπου χρόνων μὲ ἀφετηρία τοὺς σαινσιμονιστὲς τοῦ *1833*.

Δεύτερη πρόθεση τῆς ἐργασίας εἶναι ἡ ἐπεξεργασία τῶν πηγῶν, ἡ κριτική τους ἀνάλυση καὶ ἡ συστηματικὴ διερεύνηση τοῦ προβλήματος. Μέσα ἀπὸ τὴν προσέγγιση αὐτῆς τῆς περιοχῆς τῆς νεοελληνικῆς πολιτικῆς ζωῆς καὶ ἰδεολογίας καταβάλλεται προσπάθεια νὰ συναχθοῦν οἱ ἀναγκαῖες ἑρμηνεῖες γιὰ τὰ αἴτια, τὰ χαρακτηριστικά, τὴ λειτουργία καὶ τὶς ἐπιρροές της. Ὁ κίνδυνος, ποὺ πιστεύω ὅτι τὸν ἀπέφυγα, ἦταν ἡ ἑρμηνεία τοῦ φαινομένου μὲ βάση ἕνα μηχανιστικὸ τρόπο ταξινόμησης. Ἡ προσέγγιση καὶ ἡ ἀξιολόγηση τοῦ ὑλικοῦ δὲν ἔγινε μὲ βάση κάποια προκατασκευασμένη θεωρητικὴ ὑπόθεση, στὴν ὁποία θὰ ἐπιχειροῦσα νὰ προσαρμόσω τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν μου. Ἡ ἔρευνα στὶς πηγὲς ἦταν ἐκείνη ποὺ —σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν μελέτη, διασταύρωση, ἀντιπαραβολὴ καὶ ἐπαλήθευση— μὲ ὁδήγησε στὶς ἀναγκαῖες ἑρμηνεῖες καὶ συμπεράσματα. Ὅπου δὲν μπόρεσα νὰ ἐπαληθεύσω ἕνα στοιχεῖο ἢ ἰσχυρισμὸ τὸν χρησιμοποιῶ μὲ ἐπιφύλαξη.

Στὶς προσωπικὲς μαρτυρίες πολλῶν ἀπὸ τοὺς πρωτεργάτες τοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος, ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους δὲν ζοῦν πλέον, προτίμησα τὴν τεχνικὴ τῆς ἀφηγηματικῆς μορφῆς, ὅπως αὐτὴ προκύπτει μετὰ ἀπὸ ἐπανειλημμένες ἐρωταποκρίσεις, διασταυρώσεις καὶ διευκρινίσεις, κατὰ τὸ πλεῖστον μαγνητοφωνημένες. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὑλικοῦ αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἔχει ἤδη δημοσιευθεῖ ἀπὸ ἐμένα καὶ γίνεται ἡ ἀνάλογη παραπομπή. Σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις, ὅπου πρόκειται γιὰ διευκρινίσεις μὲ βάση τὶς σημειώσεις μου, ὑπάρχει ἐπίσης ἡ ἀνάλογη ἐπισήμανση ἢ ὑποσημείωση. Κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς ἐργασίας, ἰδιαίτερα στὸν πρῶτο τόμο, ἀποτελεῖ ἡ προσφυγὴ σὲ ἕνα ἄλλου εἴδους πρωτογενὲς

ὑλικό, ποὺ συμπληρώνει τὶς προσωπικὲς μαρτυρίες. Εἶναι δημοσιεύματα καὶ ἀρχεῖα κάθε εἴδους ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα.

Ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ ὑλικοῦ αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἔρχεται στὴν ἐπιφάνεια γιὰ πρώτη φορά. Δὲν εἶναι πάντοτε ἀνέκδοτο καὶ ἀδημοσίευτο μὲ τὴν στενὴ ἔννοια τῶν ὅρων, ἀλλὰ ὁπωσδήποτε ἀποτελεῖ πρωτογενὲς καὶ εὐρύτερα ἄγνωστο ἱστορικὸ ὑλικό. Ὅλες αὐτὲς οἱ νέες πηγές, προφορικὲς καὶ γραπτὲς δὲν συμπληρώνουν ἁπλῶς ἀρκετὲς παραδοσιακὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὸ ἑλληνικὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα, ἀλλὰ συχνὰ τὶς ἀνατρέπουν καὶ ὁδηγοῦν σὲ μιὰ ἄλλη πολιτικὴ ὀπτικὴ τῶν γεγονότων. Ἡ ἔρευνα καὶ ἡ συγκέντρωση τοῦ ὑλικοῦ σὲ πολλὲς περιοχὲς τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ κράτησε ὀκτὼ χρόνια.

Ἡ συλλογὴ τοῦ ὑλικοῦ ἄρχισε κατὰ τρόπο συστηματικὸ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1978, προκειμένου νὰ ἀποτελέσει τὴ βάση μιᾶς πρωτότυπης δημοσιογραφικῆς ἔρευνας στὴν ἐφημερίδα Τὸ Βῆμα τὸν μήνα Νοέμβριο, ὅταν θὰ συμπληρώνονταν 60 χρόνια ἀπὸ τὴν ἵδρυση τοῦ ΣΕΚΕ. Ἡ ἔρευνα δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὶς 5-11-1978 ἕως τὶς 26-11-1978 καὶ ἀπὸ τότε ἔχει γίνει εὐρεία χρησιμοποίηση τῶν στοιχείων της σὲ ἀρκετὲς μελέτες καὶ βιβλία.

Ὅλη ἐκείνη ἡ ἐρευνητικὴ δουλειὰ —ποὺ ἦταν συνδυασμὸς συνεντεύξεων-μαρτυριῶν καὶ ἐκτενοῦς ἀνθολόγησης κειμένων ἀπὸ βιβλία καὶ περιοδικὰ— μετὰ τὸ 1978 καὶ ἕως πρόσφατα ἐμπλουτίσθηκε ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα μιᾶς συστηματικῆς ἀναδίφησης σὲ ἐφημερίδες, σπάνια βιβλία, περιοδικὰ καὶ ἀρχεῖα κάθε εἴδους· ἀξιολογήθηκε σὲ δεύτερη φάση μὲ βάση μιὰ ἐξαντλητικὴ βιβλιογραφία καὶ ἄλλα γραπτὰ κείμενα, ποὺ ἀναφέρονται καὶ ἐξετάζουν τάσεις, ρεύματα καὶ πρόσωπα τοῦ ἑλληνικοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος (στὰ στάδια μελέτης καὶ ἀξιολόγησης χρησιμοποιήθηκε τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν γραπτῶν πηγῶν γιὰ τὸ θέμα μας)· ἐντάχθηκε σὲ μιὰ γενικότερη προβληματικὴ τόσο τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς ἱστορίας καὶ τῶν σοσιαλιστικῶν ἰδεῶν τοῦ 19ου καὶ τοῦ 20ου αἰώνα ὅσο καὶ τῆς νεώτερης ἑλληνικῆς πολιτικῆς, οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἱστορίας. Μὲ τὴ μεθοδολογία καὶ διαδικασία αὐτὴ ἡ ἀρχικὴ ἔρευνα καταγραφῆς διεύρυνε τοὺς στόχους της καὶ ἄλλαξε ἡ ὀργάνωση τῆς ὕλης.

Τὸ ὑλικὸ χωρίστηκε σὲ θεματικὲς ἑνότητες-τομεῖς καὶ ἡ ἀνάπτυξή του ἔγινε ὄχι μὲ τὴν ἀντίληψη τῆς κλασικῆς ἱστορικῆς ἐργασίας ἀλλὰ τῆς πολιτικῆς ἀνάλυσης καὶ ἱστορίας. Στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἑνοτήτων αὐτῶν παρακολουθοῦνται ἡ διαμόρφωση, ἡ ἐξέλιξη καὶ ἡ διαδρομὴ τῶν ἰδεολογικῶν ρευμάτων καὶ τῶν φορέων τους, ἐξετάζεται τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο καὶ οἱ συνθῆκες κάθε ἐποχῆς κι ἀκόμη ἡ ἐπίδραση τῶν ἰδεολογικῶν ρευμάτων καὶ γεγονότων στὴν Εὐρώπη καὶ τὰ Βαλκάνια εἰδικότερα.

Στὴν συγγραφὴ τῶν τελικῶν κειμένων πρυτάνευσε τὸ στοιχεῖο τῆς τεκμηριωμένης πολιτικῆς ἔρευνας, ἡ ἀφηγηματικὴ ἁπλότητα ποὺ δὲν εἶναι ἁπλούστευση, καὶ ὁ συνδυασμὸς σκέψεων, ἀπόψεων καὶ ἀντιλήψεων μὲ καίριας σημασίας κείμενα καὶ γεγονότα. Ὅπως εὔκολα θὰ διαπιστώσει ὁ ἀναγνώστης, ἡ ἔρευνα στὶς πηγὲς ἔχει ὁδηγήσει συχνὰ στὴν ἀνασυγκρότηση καὶ νέα ὀπτικὴ ἑρμηνείας πολλῶν γεγονότων τοῦ ἑλληνικοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος, ποὺ μέχρι σήμερα γράφονταν συχνὰ εἴτε λανθασμένα εἴτε —τὸ συνηθέστερο— μὲ σκόπιμες στρεβλώσεις στοιχείων καὶ ἀποσιωπήσεις. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ὁ Γιάννης Κορδάτος, ὁ κατὰ τὰ ἄλλα πρωτοπόρος κοινωνικὸς μελετητὴς καὶ στοχαστής, δὲν ἀποτελεῖ πρότυπο ἐρευνητῆ σὲ ὁρισμένα θέματα. Ἀνάλογες προκαταλήψεις χαρακτηρίζουν ἀρκετὲς ἄλλες ἐργασίες καὶ δίνουν πλαστὴ εἰκόνα ὁλόκληρης τῆς προμαρξιστικῆς περιόδου τοῦ ἑλληνικοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος.

Ἡ δική μας ἐργασία πιστεύουμε ὅτι κατόρθωσε νὰ ἀποφύγει τὸν κίνδυνο τῆς σκοπιμότητας καὶ τῆς κατασκευασμένης «μεθοδολογίας». Προσπαθεῖ νὰ ἐκφράσει σκέψεις καὶ νὰ διατυπώσει ἑρμηνεῖες ὄχι κατὰ τρόπο ἀπόλυτο καὶ ἀποκλειστικό, ἀλλὰ ὁπωσδήποτε κατὰ τρόπο ὑπεύθυνο. Σκέψεις καὶ ἑρμηνεῖες, ποὺ δὲν εἶναι ἀποσπασματικὲς ἀλλὰ ἐντάσσονται σὲ ἕνα εὐρύτερο πλαίσιο προβληματισμοῦ καὶ συλλογιστικῆς, ὅπως αὐτὸ σχηματίζεται ἀπὸ τὰ διάφορα τμήματα-ἑνότητες τοῦ βιβλίου.

Ἡ ἐργασία αὐτὴ χρωστάει πολλὰ καὶ ἀσφαλῶς σχεδὸν τὰ πάντα τῆς πρώτης δημοσιογραφικῆς της μορφῆς, στοὺς τότε ἐπιτελεῖς τοῦ Βήματος κ. Λέοντα Καραπαναγιώτη, Χάρη Μπουσμπουρέλη καὶ Γιῶργο Ρωμαῖο. Πολύτιμη ὑπῆρξε ἡ συνδρομὴ τοῦ ἀείμνηστου Ἀ. Μπεναρόγια μὲ τὶς πολύωρες συνεντεύξεις ποὺ εἶχα μαζί του καὶ γιὰ τὸ μέρος τοῦ ἀρχείου ποὺ μοῦ ἐμπιστεύθηκε. Ἀνεκτίμητο ἱστορικὸ ὑλικὸ μοῦ ἔδωσαν μὲ τὶς μαρτυρίες τους οἱ ἀείνηστοι σήμερα Μιχάλης Οἰκονόμου, Παστίας Γιατσόπουλος, Λεωνίδας Στρίγγος, Δημήτρης Παρτσαλίδης καὶ Λευτέρης Ἀποστόλου. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν Ἄγι Στίνα γιὰ τὰ γραπτά του κείμενα καὶ τὸν Κώστα Σκλάβο γιὰ τὰ γραπτά του ἀπομνημονεύματα ποὺ μοῦ ἐμπιστεύθηκαν, καθὼς ἐπίσης γιὰ τὶς μαρτυρίες καὶ τὶς ὑποδείξεις τους τοὺς Ἰωακεὶμ Τσατσάκο, Ἀριστείδη Δημητράτο, Νικ. Εὐαγγελόπουλο, Μάρκο Βαφειάδη, Γιάννη Μοναστηριώτη, Βασίλη Νεφελούδη, Μιχάλη Ράπτη κ.ἄ.

Σημαντικὴ ἐπίσης ἦταν ἡ βοήθεια ποὺ μοῦ πρόσφεραν σὲ κάθε εἴδους ἀρχειακὸ ὑλικὸ οἱ κληρονόμοι, στενοὶ συγγενεῖς καὶ μελετητὲς τῶν Γ. Γεωργιάδη, ἀδελφῶν Ἀρνέλλου, Λημ. Σαράτση, Παναγιώτη καὶ Νικ. Δημητράτου, Παντ. Πουλιόπουλου, Δημ.

Στρατῆ, Γιάννη Ζεύγου, Ἀρ. Σίδερη κ.ἄ. καθὼς ἐπίσης μὲ τὶς ὑποδείξεις καὶ τὴν φροντίδα τους ἱστορικοὶ καὶ συνάδελφοι δημοσιογράφοι στὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ἐξωτερικό. Ἡ παράθεση τῶν δεκάδων ὀνομάτων θὰ ἦταν χωρὶς νόημα γιὰ τὸν ἀναγνώστη καὶ δὲν θὰ ἐξαντλοῦσε τὶς δικές μου ὑποχρεώσεις ἀπέναντί τους.

Ἐκείνους, ποὺ θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω ξεχωριστὰ εἶναι τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο Πλέθρον, *τὸν ἐπιμελητὴ τῆς ἔκδοσης Σταῦρο Θάνο καὶ τὸ προσωπικὸ τοῦ τυπογραφείου τοῦ Ἀγησίλαου Ζουμαδάκη γιὰ τὴν ὑπομονή, τὴν στοργὴ καὶ τὸ ἀκάματο ἐνδιαφέρον τους.*

[Δεκέμβριος 1984] ΜΙΧΑΛΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΠΡΟΔΡΟΜΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΔΙΕΘΝΙΣΤΩΝ

(1848-1901)

Ἐν Παρισίοις τῇ 27 Φεβρουαρίου 1872

Κύριε Πρόεδρε,

Ὑπόθεσις σπουδαίως ἀπασχολοῦσα πάσας τὰς εὐρωπαϊκὰς κυβερνήσεις σήμερον, εἶναι ἡ ἀφορῶσα τὴν αὐτοκαλουμένην Διεθνῆ ἑταιρείαν (International), ἧς αἱ ταχεῖαι πρόοδοι ἀπειλοῦσι τῶν ἐπικρατιῶν τὴν τάξιν καὶ τῶν λαῶν τὴν εὐημερίαν. Ἡ γαλλικὴ συνέλευσις μελετᾷ σήμερον νομοσχέδιον ποινικῶν διατάξεων κατὰ τῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν ἑταιρείαν ταύτην. Ἀλλὰ πολλοῖς καὶ αὐτῇ τῇ κυβερνήσει, φαίνεται ὅτι μόνον ἡ ἐσωτερικὴ νομοθεσία δὲν θέλει εἶσθαι ἐπαρκὴς πρὸς καταστολὴν τοῦ πανταχοῦ ἤδη τῆς Εὐρώπης ἐφαπλουμένου κακοῦ καὶ σκέπτονται περὶ τῆς ἀνάγκης τοῦ νὰ πολεμηθῇ αὐτὴ διεθνῶς, ὡς διεθνῶς διαδίδεται· πρὸς τοῦτο δὲ νομίζουσιν ἀναγκαῖον, δι' οἱασδήποτε διατάξεως, εἴτε δι' ἐσωτερικῆς νομοθεσίας εἴτε διὰ συμβάσεων, ν' ἀφομοιωθῇ τὸ ἔγκλημα τῆς μετοχῆς εἰς τὴν Διεθνῆ πρὸς τὰ κοινὰ (τὰ οὐχὶ πολιτικὰ ἐγκλήματα), ὥστε νὰ ὑπόκειται εἰς τὴν ἀπόδοσιν (—extradition).

Τοιούτου μέτρου δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ληφθῇ ἡ πρωτοβουλία ἐντεῦθεν, καὶ νὰ γίνῃ προσεχῶς πρότασις εἰς τὰς διαφόρους κυβερνήσεις, ἐν ἄλλαις καὶ εἰς τὴν ἡμετέραν, δι' ὃ ἐνόμισα καθῆκόν μου νὰ προειδοποιήσω περὶ τούτου τὴν Β. κυβέρνησιν ἵνα σκεφθῇ καὶ μοὶ δώσῃ ἐν καιρῷ τὰς ὁδηγίας αὐτῆς.

Εὐπειθέστατος

ΑΛ. ΡΙΖΟΣ-ΡΑΓΚΑΒΗΣ

(Ἐπιστολὴ ἔκθεσις τοῦ Ἕλληνα πρεσβευτῆ στὸ Παρίσι πρὸς τὸν Πρωθυπουργὸ καὶ ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν Δημήτριο Βούλγαρη).

Οἱ ἰδέες τοῦ κοινωνικοῦ ριζοσπαστισμοῦ εἰσάγονται στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν Εὐρώπη, μὲ τὴν ἰδεολογική της ἀκτινοβολία καὶ τὶς ἐπαναστατικές της παραδόσεις, τὴ δεκαετία τοῦ 1870-1880. Στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο, ἡ δεκαετία αὐτὴ σημαδεύεται ἀπὸ τὶς 70 ἡμέρες λαϊκῆς ἐπαναστατικῆς ἐξουσίας τῆς Κομμούνας τοῦ Παρισιοῦ (1871). Στὴν Ἑλλάδα τὰ κύρια γνωρίσματα τῆς δεκαετίας ἦταν ἡ ἑδραίωση τοῦ δικομματισμοῦ, ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ναυτιλίας, ὁ δεσπόζων πολιτικὸς ρόλος τοῦ Χαρ. Τρικούπη καὶ ὁ σχηματισμὸς τῶν νέων ἀστικῶν στρωμάτων[1].

Παράλληλα, παρατηροῦνται κοινωνικὲς διεργασίες καὶ σημαντικὲς μεταβολὲς ἄγνωστες μέχρι τότε στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία. Δημιουργοῦνται σοσιαλιστικὲς ὁμάδες καὶ ἐργατικὰ σωματεῖα, γίνονται μεγάλες ἀπεργίες, ἐμφανίζονται ἀντιπαραθέσεις γύρω ἀπὸ τὸν «κοινωνισμὸ» καὶ παρουσιάζονται οἱ πρῶτες ἀναφορὲς στὸν Κὰρλ Μὰρξ ὡς ἡγέτη τῆς Α' Διεθνοῦς[2].

Οἱ ἐπαναστατικὲς ἰδέες, ποὺ εἰσάγονται γιὰ πρώτη φορὰ στὴ χώρα εἶναι ὁ ἐπαναστατικὸς ἀναρχισμὸς τοῦ Προυντὸν καὶ τοῦ Μπακούνιν καὶ ὁ σεχταριστικὸς ἀναρχισμὸς τοῦ Μπλανκί. Ἔχουν προηγηθεῖ, ὅπως θὰ δοῦμε κατὰ τρόπο συστηματικὸ ἀργότερα, οἱ σαινσιμονιστὲς (ἀπὸ τὸ 1833), οἱ φιλέλληνες ἀναρχικοὶ καὶ οἱ ἐπαναστάτες πολιτικοὶ πρόσφυγες, ποὺ ὅμως δὲν δημιουργοῦν ριζοσπαστικὴ πολιτικὴ παράδοση στὴ χώρα καὶ ὁμίλους σταθερῶν ὀπαδῶν.

Ἕως τὴ δεκαετία 1870-1880, οἱ ὅποιες ριζοσπαστικὲς ἰδέες δὲν ἐμφανίσθηκαν στὴν Ἑλλάδα ὡς συγκροτημένο σύστημα ἰδεῶν, ἀλλὰ μᾶλλον ὡς τάσεις καὶ ἀντιλήψεις γιὰ κοινωνικὲς ἀλλαγές. Αὐτὰ τὰ σπέρματα τῆς σοσιαλιστικῆς ἰδεολογίας συνυπάρχουν μὲ τὰ κυρίαρχα αἰτήματα ποὺ εἶχαν ἀστικοδημοκρατικὸ χαρακτήρα καὶ ἀναφέρονταν σὲ συνταγματικὲς ἐλευθερίες καὶ στὴν ἐθνικὴ ἀπελευθέρωση.

Στὴ διαμόρφωση τῆς ἀνατρεπτικῆς καὶ κοινωνικῆς συνείδησης στὴν Ἑλλάδα τοῦ 1870-1880 καταλυτικὸς ἦταν ὁ ρόλος, ποὺ

1. Βλ. Νίκος Σβορῶνος, *Ἐπισκόπηση τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας*, ἐκδ. *Θεμέλιο*, 1976 (β' ἔκδοση), σελ. 100-104.

2. Βλ. Ὀλυμπία Σελέκου, *Ἡ ἐπίδραση τοῦ Μὰρξ καὶ τῶν σοσιαλιστικῶν ἰδεῶν στὴ νεοελληνικὴ προοδευτικὴ σκέψη-Οἱ πρῶτες ἀναφορές*, περ. *Ἐπιστημονικὴ Σκέψη*, τεῦχος 11, σελ. 49-54.

διεδραμάτισαν οἱ Ἰταλοὶ πολιτικοὶ πρόσφυγες καὶ οἱ διασυνδέσεις ποὺ εἶχαν ἀναπτύξει στὴ Γαλλία καὶ τὴν Ἰταλία ὁρισμένα ἐξεργερμένα πνεύματα (κυρίως στὰ σταφιδουργικὰ κέντρα). Οἱ διεργασίες αὐτὲς —μέσα σ' ἕνα κλίμα οἰκονομικῆς, πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ρευστότητας καὶ κάποτε τοπικῆς οἰκονομικῆς κρίσης, ὅπως στὴ Σύρο — θὰ ὁδηγήσουν στὴν ἐμφάνιση τῶν πρώτων σοσιαλιστικῶν πυρήνων. Τοὺς συγκρότησαν ὀπαδοὶ τοῦ ἀναρχικοῦ οὐμανισμοῦ, ποὺ ζοῦσαν στὰ ἐμπορικὰ κέντρα καὶ λιμάνια τῆς Πελοποννήσου. Ἡ μεταλαμπάδευση τῶν σοσιαλιστικῶν θεωριῶν στὴν Πελοπόννησο ἔγινε κυρίως σὲ περιοχὲς ποὺ ἐπικρατοῦσαν παραγωγικὲς σχέσεις φεουδαρχικοῦ τύπου καὶ μὲ τὴν πρωτοβουλία μικροαστῶν ἐπαγγελματιῶν καὶ διανοουμένων. Παρέμειναν ὅμως ὑπόθεση ἑνὸς κύκλου στελεχῶν καὶ ὀπαδῶν.

«Ἡ ριζοσπαστικὴ ἰδεολογία τῶν πρώτων αὐτῶν πυρήνων, δὲν μπόρεσε νὰ διαδοθεῖ στὶς λαϊκὲς μάζες, οἱ ὁποῖες ἦταν αὐθόρμητα ρεφορμιστικές, ὅταν εἶχαν πολιτικὰ ἀφυπνιστεῖ. Τὸ ἐργατικὸ κίνημα, ποὺ ἀναπτυσσόταν μὲ βραδύτητα σὲ πόλεις ὅπως ἡ Πάτρα καὶ ὁ Πειραιάς, ὅπου ὑπῆρχε κάποια βιομηχανικὴ ἀνάπτυξη πρὸς τὸ τέλος τοῦ δέκατου ἕνατου αἰώνα, φάνηκε ὅτι ἐπηρεαζόταν περισσότερο ἀπὸ τὸν ρεφορμιστικὸ σοσιαλισμὸ παρὰ τὸν ἀναρχισμό»[1].

Τὰ πρῶτα μαζικὰ κινήματα μὲ ἐπαναστατικὲς ἐκδηλώσεις καὶ συνθηματολογία, μετὰ τὸ 1870, ἦταν τὰ χριστιανοαναρχικὰ κινήματα τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα. Εἶχαν, ὅπως θὰ δοῦμε ἀναλυτικὰ ἀργότερα, χαρακτήρα περισσότερο στασιαστικό, παρορμητικὸ καὶ περιστασιακό. Ἡ ἰδεολογία τους ἦταν κλειστὴ σὲ μιὰ ἐκλογικευμένη κοινωνικὴ κριτική[2].

Ἀπὸ τὸν ἀναρχισμὸ στὸν μαρξισμὸ

Ἡ δεύτερη περίοδος τῶν σοσιαλιστικῶν ἰδεῶν καὶ ὀργανώσεων στὴ χώρα σηματοδοτεῖται ἀπὸ τοὺς ἀρχηγέτες προδρόμους (Ἡλ. Δρακούλη, Στ. Καλλέργη) καὶ ἀπὸ τοὺς διανοούμενους, ποὺ εἶχαν σπουδάσει ἢ ζήσει χρόνια στὸ ἐξωτερικό, ὅπως οἱ Κων. Χατζόπουλος, Κων. Θεοτόκης, Νικ. Γιαννιός, Γ. Σκληρός, ἡ ὁμάδα τῶν

1. Γιῶργος Λεονταρίτης, *Τὸ ἑλληνικὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα κατὰ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, ἐκδ. Ἑξάντας 1978, σελ. 20.

2. Ἀντώνη Λιάκου, *Οἱ δυνατότητες πρόσληψης τοῦ μαρξισμοῦ στὴν Ἑλλάδα τὸν 19ο αἰώνα*, περιοδ. *Ὁ Πολίτης*, τ. 67-68, Ὀκτώβρης-Δεκέμβρης 1984, σελ. 6.

«Κοινωνιολόγων» καὶ ἄλλοι λιγότερο γνωστοί. Κοινὰ στοιχεῖα —παρὰ τὶς ἄλλες ἔντονες διαφορές τους— ἦταν ὁ φιλεργατισμός τους, ὁ ἀκαδημαϊκὸς ριζοσπαστισμὸς τῶν περισσοτέρων, οἱ σοσιαλιστικὲς καὶ ἀριστερὲς ἀντιλήψεις τους γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἀδικία καὶ ἐκμετάλλευση, ἡ ἔγνοια τους γιὰ τὴ βελτίωση τῆς ζωῆς καὶ τῆς τύχης τῶν ἐργαζομένων, καὶ ἡ προσέγγιση τῶν ταξικῶν ἰδεῶν.

Οἱ σοσιαλιστικές τους ἀναζητήσεις νοθεύονται, ὄχι σπάνια, εἴτε ἀπὸ ὁρισμένες γερμανικὲς σοσιαλδημοκρατικὲς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς («Κοινωνιολόγοι»), ὅπως λ.χ. ἡ ἰσχυροποίηση τοῦ ρόλου τοῦ κράτους, εἴτε ἀπὸ οὐμανιστικές, χριστιανοκοινωνικὲς καὶ ἐθνικοπατριωτικὲς ἰδέες (Δρακούλης, Γιαννιός, Θεοτόκης). Ἄλλωστε οἱ ἀντιλήψεις καὶ ἰδέες αὐτές, καὶ ὄχι οἱ σοσιαλιστικές, θὰ καθορίσουν τὶς ὁριστικὲς ἐπιλογές τους σὲ διλημματικὲς πολιτικὲς καταστάσεις, ὅπως ἡ ἐξουσία τοῦ Βενιζέλου, ὁ Διχασμὸς καὶ ἡ στάση στὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ἡ τρίτη περίοδος τῶν σοσιαλιστικῶν ἰδεῶν καὶ ὀργανώσεων στὴν Ἑλλάδα ἀρχίζει τὴ δεκαετία 1910-1920, μέσα σὲ ἀντίξοες πολιτικὲς συνθῆκες (Βαλκανικοὶ Πόλεμοι, Διχασμός, ἐπιστρατεύσεις, στρατιωτικὸς νόμος, λογοκρισία, Α' Παγκόσμιος Πόλεμος, πόλεμος στὴ Οὐκρανία, ἐκστρατεία στὴ Μικρὰ Ἀσία). Μόνο τότε θὰ ἀρχίσουν νὰ ἐμφανίζονται κατὰ τρόπο συστηματικὸ οἱ ἰδέες τοῦ μαρξισμοῦ, μὲ πρώτη τὴν πάλη τῶν τάξεων, καὶ μαζὶ ἐκεῖνες οἱ ἀποφασιστικὲς πρωτοβουλίες γιὰ τὴν ἐπαγγελματικὴ καὶ πολιτικὴ ὀργάνωση τῆς ἐργατικῆς τάξης (ΓΣΕΕ, ΣΕΚΕ), χωρὶς κηδεμονίες καὶ μὲ καθοδήγηση ἀπὸ τοὺς φυσικούς τους ἡγέτες. Μόνο τότε ἡ μαρξιστικὴ σκέψη καὶ θεωρία ἀρχίζει νὰ συνδέεται στενὰ μὲ τὸ ἐργατικὸ κίνημα καὶ οἱ πρωτογενεῖς συνδικαλιστικοὶ καὶ πολιτικοὶ ἡγέτες (μὲ κορυφαῖο τὸν Ἀβραὰμ Μπεναρόγια) ἔχουν στόχο ὄχι ἁπλῶς τὴν ὑποβοήθηση τῶν ἐργαζομένων ἢ τὴν αὐτοσυνειδητοποίησή τους ὡς τάξης καθαυτῆς, ἀλλὰ καὶ τὴν δράση τους ὡς τάξης γιὰ τὸν ἑαυτό της.

Ἡ Θεσσαλονίκη εἶναι ἡ πόλη, ποὺ σημαδεύει μὲ τὴν ὀργάνωση Φεντερασιὸν αὐτὴ τὴν τρίτη περίοδο τοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος στὴν Ἑλλάδα. Στὰ χρόνια τοῦ 19ου αἰώνα ἡ Ἀθήνα, ποὺ ἀποτελοῦσε διοικητικὸ παρὰ βιομηχανικὸ κέντρο, ἦταν ἡ πόλη μὲ τοὺς περισσότερους ἐκπροσώπους τῆς προοδευτικῆς σκέψης, ποὺ ὅμως συχνὰ δὲν ξεπερνοῦσε τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀστικοδημοκρατικοῦ προβληματισμοῦ. Τὴν ἴδια περίοδο καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ 1870 ἕως τὸ 1895 στὴν ἐπαρχία ἐμφανίσθηκαν ἰδέες περισσότερο ριζοσπαστικὲς καὶ ἰδιότυπα μαζικὰ κινήματα στὸν ἀγροτικὸ καὶ τὸν παραδοσιακὸ βιομηχανικὸ χῶρο. Ὡστόσο καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖ ὡς ἕνα βαθμὸ ἕνα ἐργαλεῖο ἑρμηνείας, ὁ προοδευτικὸς προβληματισμὸς στὴν Ἀθήνα τῆς ἐποχῆς εἶχε

ἔντονα τὰ γνωρίσματα ἑνὸς ἐνδογενοῦς κοινωνικοῦ προβληματισμοῦ.

Ἀπὸ τὸν Παναγιώτη Σοφιανόπουλο καὶ τὸν Στ. Καλλέργη ἕως τὸν Ρόκκο Χοϊδᾶ, τὸν Γεώργιο Φιλάρετο καὶ τὸν Ἀρ. Οἰκονόμου προτείνεται ἕνα νέο ἰδεολογικὸ πλαίσιο ποὺ βασίζεται στὶς δημοκρατικοεπαναστατικὲς παραδόσεις τῆς Εὐρώπης, ἀλλὰ εἶναι κάπως ἐπεξεργασμένο, καὶ προσπαθεῖ νὰ προβληματισθεῖ πάνω πολιτικὴ παράδοση τῆς χώρας ἐνῶ ταυτόχρονα φιλοδοξεῖ νὰ ἀπαντήσει τὰ ἄμεσα προβλήματα καὶ κυρίως σὲ ἐκεῖνο τῆς ἀστικῆς δημοκρατικῆς ἀξουσίας. Ἐν σχέσει δηλαδὴ μὲ τὴν ἀναρχίζουσα ἰδεολογία, ποὺ διαπερνοῦσε τοὺς ἀγρότες, τεχνίτες καὶ διανοούμενους τῆς ἐπαρχίας, οἱ κοινωνικὲς ἰδέες στὴν Ἀθήνα ἦταν λιγότερο ριζοσπατικές, ἀλλὰ περισσότερο ἐπεξεργασμένες καὶ συνδεδεμένες μὲ τὰ προβλήματα τῆς συγκυρίας.

Οἱ προσπάθειες τῶν πρωτοπόρων σοσιαλιστῶν καὶ σοσιαλιζόντων ἀστῶν τῆς Ἀθήνας ὄντας ἀσύνδετες, ἀποσπασματικές, θολὲς καὶ χωρὶς σταθεροὺς δεσμοὺς μὲ τὶς λαϊκὲς μάζες θὰ συντριβοῦν ἀπὸ τοὺς σωβινιστικοὺς καὶ ἐθνικοπατριωτικοὺς παροξυσμούς, στὸν ἄνισο ἀγώνα κατὰ τῆς μοναρχίας καὶ τῆς προστασίας, τὴ δικομματικὴ πόλωση, τὸν λυσσαλέο πόλεμο ἀπὸ τοὺς παραδοσιακοὺς φορεῖς καὶ τὴν πολιτισμικὴ ἀποτελμάτωση τῆς τότε ἑλληνικῆς κοινωνίας.

Ὁ θάνατος στὴ φυλακὴ τοῦ Ρ. Χοϊδᾶ, ὁ ἀναγκαστικὸς παροπλισμὸς τοῦ Στ. Καλλέργη καὶ οἱ αὐτοκτονίες τοῦ Παν. Πανᾶ καὶ τοῦ Ἀ. Ρηγόπουλου πιστοποιοῦν τὰ ἀδιέξοδα καὶ τὰ ἀσφυκτικὰ ὅρια τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, γιὰ τοὺς κοινωνικοὺς πρωτοπόρους.

Ἐπαναστατικὴ παράδοση καὶ ἰδεολογία στὴν Εὐρώπη

Γιὰ τὴν Εὐρώπη, ὁ περασμένος αἰώνας εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους στὴν ἱστορία τοῦ κοινωνικοῦ μετασχηματισμοῦ. Ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια, ἡ ἀνερχόμενη ἀστικὴ τάξη ἀποδεσμεύεται ἀπὸ τὴν φεουδαρχικὴ ἀγκύλωση, ἀλλὰ καὶ ἀντιμετωπίζει τὴν ἀπειλὴ τῆς προλεταριακῆς ἐπανάστασης, ποὺ προβάλλει στὸν ὁρίζοντα. Τὸ φεουδαρχικὸ σύστημα καὶ ἡ ἀγροτικοεμπορική του βάση, ἔχουν δεχθεῖ τοὺς πρώτους ἰσχυροὺς κλυδωνισμοὺς τὸν 15ο καὶ 16ο αἰώνα μὲ τὶς μεγάλες γεωγραφικὲς ἀνακαλύψεις, τὴν ἀνάπτυξη τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου καὶ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνάπτυξης τῆς βιοτεχνίας. Ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση, ἡ νέα φάση τῆς καπιταλιστικῆς διαδικασίας, θὰ ὁδηγήσει σὲ γενικὴ ἀντιπαράθεση μὲ τὸν φεουδαρχισμό: κοινωνική, πολιτική, οἰκονομική, φιλοσοφικὴ καὶ ἰδεο-

γική. Ὁ περασμένος αἰώνας σημαδεύτηκε πάνω ἀπὸ εἴκοσι φορὲς, στὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Ἀμερική, ἀπὸ τοὺς σπασμοὺς καὶ τὸ αἷμα αὐτῆς τῆς ἀναμέτρησης. Ἡ ἐκμηχανισμένη παραγωγὴ (κυρίως ἄνθρακα, μεταλλευμάτων καὶ βαμβακιοῦ), ὁ ἀτμός, οἱ σιδηροδρομικὲς μεταφορές, καὶ γενικότερα οἱ συγκοινωνίες, ἀποτελοῦν τὶς κύριες πλευρὲς τῆς οἰκονομικῆς ἐπανάστασης.

Ἡ νέα τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν, ποὺ πλουτίζουν ἀπὸ τὴν ἐκβιομηχάνιση, τὸ διεθνὲς ἐμπόριο καὶ τὶς χρηματιστηριακὲς ἐπιχειρήσεις, ἡ συρρίκνωση τῆς κληρικοκρατίας καὶ οἱ ἑκατοντάδες χιλιάδες ἐργάτες στὰ ἀστικὰ κέντρα, ἀποτελοῦν τὶς κύριες ὄψεις τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης.

Στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο ἡ σειρὰ ἀπὸ τὶς ἐμφύλιες ἀναμετρήσεις καὶ τὶς ἀστικὲς ἐπαναστάσεις —ἀλλεπάλληλες σὲ ὁρισμένες χῶρες, ὅπως ἡ Γαλλία, ἡ Ἰταλία, οἱ ΗΠΑ καὶ ἡ Γερμανία— θὰ ὁδηγήσουν, σταδιακά, στὸ σχηματισμὸ τῶν νέων ἀστικῶν κρατῶν.

Οἱ ἀστικὲς δημοκρατίες καὶ οἱ συνταγματικὲς μοναρχίες θὰ ἀντικαταστήσουν τὰ ξεπερασμένα σχήματα τῶν θεοκρατικῶν βασιλείων, τῶν δουκάτων καὶ τῶν πριγκιπάτων, καὶ θὰ τερματίσουν τοὺς κατακερματισμοὺς τῶν ἐθνικῶν χώρων. Οἱ ἐξελίξεις αὐτὲς τοῦ 19ου αἰώνα μπορεῖ νὰ ἦταν νομοτελειακές, ἀλλὰ δὲν πραγματοποιήθηκαν ἀμέσως. Ὑπῆρξαν ὑποχωρήσεις, ἥττες, προσωρινοὶ συμβιβασμοὶ καὶ δικαιώματα ποὺ ἀναγνωρίστηκαν μετὰ ἀπὸ σκληροὺς ἀγῶνες. Μέσα στὸν καπιταλισμὸ καὶ τὶς νέες μορφὲς τῆς ἀστικῆς συγκρότησης προβάλλουν σταδιακὰ οἱ πρῶτοι ἐπικριτές του —οἱ οὐτοπικοὶ σοσιαλιστὲς (Ρ. Ὄουεν, Σαὶν Σιμόν, Φουριέ, Καμπέ κ.ἄ.).

Οἱ διαδικασίες τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ στὴν Ἑλλάδα τὸ τελευταῖο ἥμισυ τοῦ 19ου αἰώνα εἶχαν ὁρισμένα γενικὰ γνωρίσματα τῆς ἰμπεριαλιστικῆς διείσδυσης στὶς περιφερειακὲς χῶρες, ἀλλὰ καὶ ἐθνικὲς ἰδιομορφίες. Ὑπῆρξε ὑπερσυγκέντρωση πληθυσμοῦ στὰ ἀστικὰ κέντρα καὶ ὑπερτροφία τῶν ὑπηρεσιῶν καὶ τῶν μὴ παραγωγικῶν μικροαστικῶν στρωμάτων, ποὺ δὲν ἀντιστοιχοῦσαν στὸ ἐπίπεδο τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης τῆς χώρας. Λίγοι σχετικὰ τεχνίτες καὶ ἐργάτες, πολλοὶ ἐπαγγελματίες, μικρέμποροι, ἐλεύθεροι ἐπαγγελματίες καὶ διαμεσολαβητές. Οἱ ἐργατικὲς ἑνώσεις ἀπὸ μικροεπαγγελματίες καὶ τεχνίτες εἶχαν συχνὰ χαρακτήρα συντεχνιακὸ καὶ πατερναλιστικό, ἦταν περισσότερο σωματεῖα ἀλληλεγγύης ἐπηρρεασμένα ἀπὸ τὶς παραδόσεις τοῦ ἐλευθεροτεκτονισμοῦ. Τὸν ἀγροτικὸ χῶρο δυναστεύουν τόσο οἱ ἐξαρτήσεις τῶν μικροιδιοκτητῶν ἀπὸ τὸν διεθνὴ καταμερισμὸ τῆς παραγωγῆς (μονοκαλλιέργεια σταφίδας) ὅσο καὶ —ὅπως στὴν περίπτωση τῆς Θεσσαλίας— ἡ στυγνὴ ἐκμετάλλευση τῶν κολλήγων

καὶ τῶν παρακεντέδων ἀπὸ τοὺς μεγαλοϊδιοκτῆτες γῆς.

Ἡ ἀγροτικὴ ἔξοδος στὶς πόλεις καὶ ἡ μετανάστευση πρὸς τὰ κέντρα τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς διασπορᾶς ἔχουν ὡς κύριο γνώρισμα ὄχι τὴν προλεταριοποίηση ἀλλὰ τὴν μικροαστικὴ ἐλπίδα, φιλοδοξία καὶ συμπεριφορά, μὲ κύρια ἐπιδίωξη τὴν ἀπασχόληση στὸ μικρεμπόριο καὶ τὶς ὑπηρεσίες. Ἡ ἄρχουσα μερίδα τῆς μεταπρατικῆς ἀστικῆς τάξης στὴν Ἑλλάδα εἶναι δισυπόστατη: ἐνδογενὴς καὶ παροικιακή. Ἡ δεύτερη, ποὺ θὰ ἡγεμονεύσει μετὰ τὸ 1900 στὸν οἰκονομικὸ καὶ πολιτικὸ βίο τῆς χώρας (μὲ τὴν στήριξη τῆς πολιτικῆς τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου) ἔχει δημιουργήσει τὴν οἰκονομική της κραταίωση ὄχι στὴν ἐκμετάλλευση τῆς ἑλλαδικῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἀλλὰ στὶς ἐμπορικὲς καὶ χρηματιστικὲς της δραστηριότητες (συνυφασμένες στενὰ μὲ τὴν ἀνάπτυξη καὶ ὁλοκλήρωση τῆς ἀγγλικῆς ἀποικιοκρατίας) καὶ τὴν ἐκμετάλλευση μέρους τοῦ προλεταριάτου τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας[1]. Ἡ παροικιακὴ ἀστικὴ τάξη ἀντέδρασε καὶ αὐτὴ ἔντονα στὶς ριζοσπαστικὲς καὶ διεθνιστικὲς ἰδέες, ὅταν ἄρχισαν νὰ ἀναπτύσσονται μέσα στοὺς κόλπους της καὶ —ὅπως θὰ δοῦμε— *περιθωριοποίησε* τοὺς κύριους ἐκφραστές τους.

Οἱ δεκαετίες τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 19ου αἰώνα στὴν Εὐρώπη χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση σειρᾶς κοινωνικῶν ρευμάτων, ὅπως ὁ τρέιντ-γιουνισμὸς καὶ οἱ στραντονιστὲς ἀναρχικοί, ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος, ποὺ συγκροτεῖ τὴν Πρώτη Διεθνή, ἀπὸ τὸ κίνημα τοῦ ρομαντισμοῦ στὴν τέχνη καὶ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ τῶν Κὰρλ Μὰρξ καὶ Φρήντριχ Ἔνγκελς. Οἱ δύο θεμελιωτὲς τῆς κομμουνιστικῆς ἰδεολογίας θὰ δημοσιεύσουν, τὸ 1848, τὸ *Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο* (ὀρθότερα τὸ *Μανιφέστο τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος*), ποὺ ἀποτέλεσε τὴν ἐπαναστατικὴ προοπτικὴ γιὰ τοὺς ἐργάτες ὅλου τοῦ κόσμου. Τὴν ἴδια σημαδιακὴ χρονιά, μέσα σὲ μιὰ βαθιὰ οἰκονομικὴ κρίση, ἰδιαίτερα στὴ Γαλλία καὶ τὴ Γερμανία, ἡ Εὐρώπη δοκιμάζεται ἀπὸ πολλὰ ἐθνικὰ ἀστικοδημοκρατικὰ κινήματα καὶ κοινωνικὲς ἀναμετρήσεις, οἱ ὁποῖες μέσα ἀπὸ ταλαντεύσεις καὶ συμβιβασμούς, θὰ ἐδραιώσουν τὴν κυριαρχία τῆς ἀστικῆς τάξης, ἀλλὰ καὶ θὰ ὑποδηλώσουν τὸν κοινωνικὸ ριζοσπαστισμὸ τῶν ἐργατῶν καὶ τῶν συμμάχων τους. Ὁ Μὰρξ θὰ διαψευστεῖ στὴν προσδοκία

---

1. Βλέπε σχετικὰ μὲ τὰ παραπάνω: Κωνσταντίνου Τσουκαλᾶ, *Ἐξάρτηση καὶ Ἀναπαραγωγή*, ἐκδ. *Θεμέλιο* 1982, ἰδίως σελ. 201-207 καὶ 353-371. Νίκου Σβορώνου, *Ἐπισκόπηση*, ἐ.ἀ. σελ. 100-105. Γεωργίου Βεντήρη, *Ἡ Ἑλλὰς τοῦ 1910-1920*, ἐκδ. *Ἴκαρος* 1970, σελ. 21-28. Νίκου Ψυρρούκη, *Τὸ Νεοελληνικὸ παροικιακὸ φαινόμενο*, ἐκδ. *Ἐπικαιρότητα* 1974, σελ. 68 κ.ἑ.

του ὅτι ἡ γερμανικὴ ἀστικὴ ἐπανάσταση θὰ ἦταν τὸ ἄμεσο προοίμιο τῆς προλεταριακῆς.

Τόσο σ' αὐτὰ τὰ ἐπαναστατικὰ γεγονότα, ὅσο καὶ στὰ κατοπινὰ τοῦ 19ου αἰώνα, ὅπως ἡ Κομμούνα τοῦ Παρισιοῦ (1871), ὁρισμένοι Ἕλληνες διεθνιστὲς θὰ ἔχουν κάποια συμμετοχή, μὲ σημαντικότερες ἐκεῖνες τοῦ Παύλου Ἀργυριάδη, τῆς Μαρίας Δαούδογλου καὶ τοῦ Περικλῆ Ἀργυρόπουλου.

Μέσα σὲ μιὰ δεκαετία, ἀπὸ τὸ 1848, οἱ δυτικὲς οἰκονομίες θὰ ἔχουν σταθεροποιηθεῖ, ἡ ἐκμηχάνιση θὰ διευρύνεται καὶ θὰ στεριώνονται τὰ ἀστικοφιλελεύθερα καθεστῶτα. Ἡ ἐργατικὴ τάξη θὰ μεγαλώνει, ἀλλὰ συχνὰ θὰ ἀμβλύνεται ἡ ἐπαναστατική της ὁρμή. Αὐτὸ δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα μόνο τῶν πολιτικῶν διώξεων, μετὰ τὴν ἐμπειρία τοῦ 1848, ἀλλά, κυρίως, τῆς βελτίωσης τῶν ὅρων ἐργασίας καὶ διαβίωσης. Ἐκεῖνοι ποὺ περισσότερο καλυτερεύουν τὴ θέση τους, ἀποσπώντας ἕνα μερίδιο ἀπὸ τὴν γενικὴ οἰκονομικὴ εὐημερία, εἶναι οἱ εἰδικευμένοι ἐργάτες. Ἀπὸ τοὺς κόλπους τους καὶ τὴ συνδικαλιστικὴ γραφειοκρατία, θὰ προκύψουν οἱ σοσιαλδημοκρατικὲς ἀντιλήψεις καὶ συμπεριφορὲς στὰ κατοπινὰ χρόνια, μὲ ἀποκορύφωμα τὴν στάση τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς στὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ὡστόσο, μαζὶ μὲ τὴν ἄνοδο τοῦ καπιταλισμοῦ τὸ ἐργατικὸ κίνημα ὀργανώνεται, καὶ δυναμώνει τὶς διεκδικήσεις του, ὅσο κι ἂν αὐτὲς δὲν εἶναι ἐπαναστατικές. Δημιουργοῦνται οἱ πρῶτοι ἀποκλειστικοὶ φορεῖς τῆς συνδικαλιστικῆς καὶ πολιτικῆς ὀργάνωσης τῶν ἐργατῶν (σωματεῖα, κόμματα). Οἱ ἀπεργίες γίνονται ἡ κύρια μέθοδος πάλης καὶ οἱ ἀγωνιστικὲς παραδόσεις παίρνουν τὴ μορφὴ συμπαράστασης στὶς διάφορες ἐθνικὲς διεκδικήσεις τῶν ἐργαζομένων τῆς Ἰρλανδίας, τῆς Ἰταλίας, τῆς Πολωνίας καὶ τῶν ΗΠΑ.

Αὐτὴ ἡ σύζευξη, ταξικῆς καὶ διεθνιστικῆς συνείδησης, θὰ ὁδηγήσει τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα καὶ τοὺς ἡγέτες του στὴν Δυτικὴ Εὐρώπη σὲ νέες μορφὲς διεθνοῦς ἀλληλεγγύης καὶ ὀργάνωσης, ποὺ θὰ κορυφωθοῦν μὲ τὴν ἵδρυση τῆς Πρώτης Διεθνοῦς Ἕνωσης τῶν Ἐργατῶν (1864). Ἡ ἡγεσία τῆς Διεθνοῦς, ποὺ ἀπαρτίζει τὸ Γενικὸ Συμβούλιο, ἐκπροσωπεῖ διάφορες χῶρες, ἀλλὰ καὶ σοσιαλιστικὲς ἀντιλήψεις.

Οἱ «αἱρέσεις αὐτές», θὰ διχάσουν τὴν Διεθνή, θὰ φέρουν σὲ ἀντιπαράθεση τὸν Μὰρξ μὲ τοὺς μπλανκιστές, τοὺς προυντονιστὲς καὶ τοὺς μπακουνικούς, καὶ θὰ ἐπισπεύσουν τὸ τέλος τῆς Πρώτης Διεθνοῦς, τὸ 1876.

Τὰ δεκατρία χρόνια ποὺ πέρασαν ὡς τὴν ἵδρυση τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς, τὸ 1889, ἀποτελοῦν μιὰ περίοδο γενικῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ, ποὺ ἔχει περάσει στὴ νέα του φάση, τὴν ἰμπεριαλι-

στική καὶ προκαλεῖ μιὰ σειρὰ κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν μεταλλαγῶν στοὺς κοινωνικοὺς σχηματισμοὺς τῆς περιφέρειας. Ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς τὴν ἐξέγερση τῆς Κομμούνας καὶ τὸν Γαλλογερμανικὸ πόλεμο (1871), τὰ διάφορα κράτη τῆς Εὐρώπης θὰ γνωρίσουν μιὰ σχετικὴ ἐσωτερικὴ σταθερότητα γιὰ περισσότερο ἀπὸ σαράντα χρόνια. Δὲν λείπουν βέβαια περιοδικὲς οἰκονομικὲς κρίσεις, τοπικὰ ἐθνικοαπελευθερωτικὰ κινήματα καὶ ἐξεγέρσεις, δημιουργεῖται ἡ Δεύτερη Διεθνὴς (1889), γιγαντώνεται ὁ ἀναρχοσυνδικαλισμός, ἀλλὰ ὅλα αὐτὰ δὲν δημιουργοῦν σημαντικοὺς κραδασμοὺς σὲ συνολικὸ εὐρωπαϊκὸ ἐπίπεδο, παρὰ τὴν ἔνταση τῶν ἐνδοιμπεριαλιστικῶν ἀντιθέσεων.

Ἱστορικοὶ ὅροι καὶ χαρακτηριστικά

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς παραπάνω ἱστορικοὺς ὅρους καὶ συγκυρίες ὑπάρχουν καὶ ὁρισμένοι εἰδικῆς σημασίας, ποὺ συναρτῶνται μὲ τὸ φαινόμενο τῶν Ἑλλήνων διεθνιστῶν τοῦ περασμένου αἰώνα. Εἶναι ἡ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ κατάσταση στὶς χῶρες ποὺ βρέθηκαν καὶ ἔδρασαν, ἡ λειτουργία τους ὡς διανοούμενων καὶ προλετάριων ἐπαναστατῶν, τὰ εἰδικὰ γνωρίσματα τῶν ἀλλοεθνικῶν κοινωνιῶν, οἱ ἀντικειμενικὲς δυσκολίες στὶς σχέσεις τους μὲ τοὺς ντόπιους, ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς ὁμοεθνεῖς πάροικους. Τὸ πολύπλοκο καὶ σύνθετο αὐτὸ ἐγχείρημα δὲν προσκρούει ἁπλῶς στὴν ἔλλειψη ἐπαρκῶν στοιχείων καὶ κριτικὰ ἑρμηνευμένων πηγῶν, ἀλλὰ καὶ ὑπερβαίνει τὶς δικές μας ἐρευνητικὲς δυνατότητες. Χωρὶς ἀξιώσεις ἑρμηνείας τοῦ φαινομένου θὰ ἀρκεσθοῦμε — μὲ βάση ὁρισμένα βιβλιογραφικὰ καὶ πληροφοριακὰ δεδομένα— σὲ ὑποθέσεις γιὰ περαιτέρω ἔρευνα καὶ ἐπαλήθευση.

Οἱ περισσότεροι Ἕλληνες διεθνιστές, ἀπ' ὅσους μᾶς εἶναι ἐπώνυμα γνωστοὶ ἕως σήμερα, κατάγονται κυρίως ἀπὸ ὑπόδουλες ἑλληνικὲς περιοχὲς (Μακεδονία, Σμύρνη, Πόλη) καὶ ὅλοι σχεδὸν μυήθηκαν στὶς ριζοσπαστικὲς ἰδέες εἴτε στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο εἴτε ἀπὸ Εὐρωπαίους σοσιαλιστές. Ὅσοι Ἕλληνες διεθνιστὲς βρέθηκαν σὲ χῶρες μὲ χαμηλὸ ἐπίπεδο πολιτικῆς, κοινωνικῆς καὶ συνδικαλιστικῆς ἀνάπτυξης λειτούργησαν περισσότερο ὡς ἐπιτελικοὶ διανοούμενοι ἢ ὡς στελέχη κλειστῶν ὁμάδων ἀναρχικῶν, οὐτοπιστῶν ἢ ταξικὰ συνειδητοποιημένων στοιχείων. Ἐνδεικτικὲς περιπτώσεις ὁ Πλ. Ροδοκανάτης στὸ Μεξικὸ καὶ τὴ Λατινικὴ Ἀμερική, οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστὲς στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ τὸ Κάιρο. Ἀντίθετα, ὅσοι διεθνιστὲς βρέθηκαν σὲ χῶρες τῆς Εὐρώπης, μὲ ἀστικὲς ριζοσπα-

στικὲς παραδόσεις, ἀνεπτυγμένο ἐπαναστατικὸ κίνημα καὶ προωθημένο σοσιαλιστικὸ προβληματισμὸ περιορίζονται μὲν σὲ ἁπλὸ συμμετοχικὸ ρόλο, ἀλλὰ ἔχουν ἐνεργὸ ἐπαναστατικὴ παρουσία καὶ δράση σὲ μαζικὰ κινήματα. Τὴ διαπίστωση αὐτὴ ἴσως ἐπιβεβαιώνουν, οἱ περιπτώσεις τῶν Π. Ἀργυριάδη καὶ Μαρ. Δασύδογλου (Γαλλία) Περ. Ἀργυρόπουλου (Ρωσία) Πλ. Ροδοκανάτη (Γερμανία) καὶ Ἐμμ. Δασύδογλου (Ἰταλία).

Ἐπίσης, οἱ διανοούμενοι Ἕλληνες διεθνιστὲς τόσο τῶν ἀνεπτυγμένων ὅσο καὶ τῶν ὑπόδουλων κέντρων τοῦ ἑλληνισμοῦ (Θεσσαλονίκη, Πόλη) συμμετεῖχαν σὲ ἀρκετὲς ὀργανώσεις καὶ πολιτικὲς ἐπιδιώξεις πολυεθνικοῦ χαρακτήρα, μὲ στόχους καὶ πρόγραμμα ἔντονα ριζοσπαστικό. Αὐτὸ τὸ πρῶτο συμπέρασμα στηρίζεται στὶς περιπτώσεις τῆς Δημοκρατικῆς Ἀνατολικῆς Ὁμοσπονδίας στὴ Γενεύη στὰ 1875-1877 καὶ ἀργότερα τοῦ Σοσιαλδημοκρατικοῦ Κέντρου τῆς Πόλης, τῶν διανοουμένων τῆς Φεντερασιὸν καὶ τοῦ ὁμίλου τῶν οὐτοπικῶν σοσιαλιστῶν τοῦ γιατροῦ Ἀπόστολου Πολυζόπουλου στὴ Θεσσαλονίκη. Οἱ Ἕλληνες τεχνίτες καὶ ἐργάτες στὶς ὑποανάπτυκτες χῶρες θὰ ἀναπτύξουν σχέσεις κυρίως μὲ ἄλλους παροίκους (κατὰ προτίμηση Γάλλους καὶ Ἰταλούς) παρὰ μὲ ἰθαγενὴ προλεταριακὰ στοιχεῖα.

Τὸ γεγονὸς φαίνεται νὰ μὴν εἶναι ἄσχετο τόσο μὲ τὸν χαρακτήρα τῶν ξένων ἐργατῶν ὡς «ἐργατικῆς ἀριστοκρατίας» στὶς χῶρες αὐτὲς ὅσο εἰδικότερα μὲ τὴν «κινητικότητα» τῶν Ἑλλήνων μεταναστατῶν, ὅπως λ.χ. στὴν Αἴγυπτο, ποὺ ἐπιθυμοῦν καὶ κατορθώνουν συχνὰ νὰ περάσουν σὲ μικροαστικὲς ἐπαγγελματικὲς ἀσχολίες[1]. Ἡ ἴδια ἀταβιστικὴ ἰδεολογία τοῦ μεταπράτη πάροικου χαρακτήριζε καὶ τοὺς περισσότερους Ἕλληνες τεχνίτες καὶ ἐργάτες τῆς Νότιας Ἀφρικῆς καὶ ἀποτελοῦσε κυρίαρχο γνώρισμα μεγάλου μέρους τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας[2].

Ἡ περίπτωση τῶν Ἑλλήνων μεταναστῶν καὶ διεθνιστῶν στὶς ΗΠΑ ἀποτελεῖ ἕνα ἰδιαίτερα ἀξιοσημείωτο κεφάλαιο τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος, ἀλλὰ μετὰ τὸ 1910. Τὸ μαζικὸ μεταναστευτικὸ φαινόμενο πρὸς τὶς ΗΠΑ δὲν εἶχε τὶς εὐρύτερες προοπτικές, ὅπως στὶς χῶρες τῆς Ἀφρικῆς καὶ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, ἀλλὰ ἦταν, κατὰ βάση, ἔξοδος ὑποψήφιων προλετάριων. Φυσικὰ καὶ στὶς ΗΠΑ θὰ ὑπερισχύσουν συχνὰ τὰ

1. Κ. Τσουκαλᾶς, ἐ.ἀ., σελ. 344.

2. Βλ. Βαγγέλη Μάντζαρη, *Ἐθνικὴ καὶ κοινωνικὴ συνείδηση στὴ διασπορά: Ὁ Ἑλληνικὸς Σύνδεσμος Μεταλλωρύχων στὴ Νότια Ἀφρικὴ 1905-1920*, περ. *Ἐπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν*, τ. 48, 1983 σελ. 94-105 καὶ Π.Κ. Ἐνεπεκίδη, *Μικρασία 1913, ἡ μεγάλη λάμψη πρὶν τὸ ἡλιοβασίλεμα*, ἐφημ. *Τὸ Βῆμα τῆς Κυριακῆς*, 30.8.1981.

χαρακτηριστικὰ τῆς φυλετικῆς φιλοδοξίας καὶ συμπεριφορᾶς, μὲ ἐκδηλώσεις καὶ φαινόμενα, ὅπως ὁ ἀπεργοσπαστισμὸς τῶν πρώτων Ἑλλήνων μεταναστῶν, τὰ χιλιάδες ἑλληνικὰ μικρομάγαζα, οἱ λογῆς διαμεσολαβήσεις καὶ τὸ μικρεμπόριο. Ὡστόσο, τὸ μεταναστευτικὸ ρεῦμα πρὸς τὶς ΗΠΑ χαρακτηρίζεται καὶ ἀπὸ τοὺς χιλιάδες προλετάριους, τὰ ναυαγισμένα κοινωνικὰ ὄνειρα, τὴν στυγνὴ ἐκμετάλλευση καὶ τὴν διάψευση τῶν προσδοκιῶν. Στὸ προκείμενο, εἶναι βεβαιωμένο ἱστορικὰ ὅτι ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς Ἑλλήνων γουναράδων ἀπὸ τὴν Καστοριὰ εἶχε ἐνταχθεῖ στὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα τῶν ΗΠΑ μὲ ἀξιοσημείωτη πολιτικὴ καὶ συνδικαλιστικὴ δράση ὅπως ἐπίσης καὶ ὅτι ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες ἐργάτες στὰ μεταλλεῖα, τὰ ὑφαντουργεῖα καὶ τὸ σιδηροδρομικὸ δίκτυο ὑπῆρξαν πρωτοπόροι συνδικαλιστές, ἀρχηγοὶ ἀπεργιακῶν κινητοποιήσεων καὶ ὀπαδοὶ τῆς ἀναρχικῆς ἰδεολογίας[1]. Τὰ ὅρια τῆς δικῆς μας προσπάθειας ἐξαντλοῦνται στὴν ἀναζήτηση τῶν διεθνιστῶν, τοῦ 19ου αἰώνα, ποὺ συνδέονται μὲ τὸ ἑλληνικὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα. Ἡ σύνδεση αὐτὴ ὄχι μόνο ὑπῆρξε ἀλλὰ καὶ εἶχε ἐξελιχθεῖ σὲ ἐπίδραση.

«Στὰ σαράντα πρῶτα χρόνια τῆς Ἀνεξαρτησίας» γράφει ὁ Κωστῆς Μοσκὼφ «οἱ ἐξεγερμένες συνειδήσεις τῆς χώρας θὰ δεχθοῦν καὶ μιὰ ἐπίδραση ἀπώτερη τῶν Ἑλλήνων ἐκείνων, ποὺ ζοῦν καὶ συμμετέχουν στὸ κοινωνικὸ ριζοσπαστικὸ κίνημα μέσα στὸν παγκόσμιο χῶρο»[2].

Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἀπὸ τὶς διαγραφὲς τοῦ θέματός μας δὲν περιλαμβάνονται ἐκεῖνοι οἱ Ἕλληνες μετανάστες, ταξιδευτὲς καὶ ἐθελοντές:

> — ποὺ ἔλαβαν μέρος σὲ λαϊκὰ ἀπελευθερωτικὰ κινήματα ἄλλων χωρῶν τὸν 19ο αἰώνα ὡς δημοκράτες ἐθελοντὲς («Ἑλληνικὴ Λεγεὼν» τοῦ Γαριβάλδη τὸ 1859, ἐθελοντὲς στὸ Ρωσοτουρκικὸ πόλεμο στὰ 1853-1854, ἐθελοντὲς στὸν Γαλλοπρωσσικὸ πόλεμο στὰ 1870).
> — ποὺ ἔδρασαν ὡς «ἐξερευνητὲς» καὶ «ἐκπολιτιστὲς» — κατὰ τὸν γνωστὸ νεοελληνικὸ ἱστορικὸ μύθο— ἀλλὰ στὴν οὐσία ὡς πράκτορες τῆς ἀποικιοκρατίας, τοῦ τύπου Κων. Γε-

1. Γιὰ τὸν ἑλληνισμὸ τῆς Ἀμερικῆς, τὴν κοινωνική του ταυτότητα καὶ τοὺς ἰδεολογικοὺς προβληματισμοὺς τῶν Ἑλλήνων μεταναστῶν στὶς ΗΠΑ, δὲς σχετικὰ Χάρη Μπανταφούνη: *Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Ἀμερικῆς 1528-1948*, Νέα Ὑόρκη 1948, ἰδιαίτερα σελ. 127-136. C.C. Moskos, *Greek Americans, Struggle and Success*, Prentice Hall 1980, Th. Saloutos, *The Greeks in the U.S.*, Cambridge 1969 καὶ E. Vlachos, *The assimilation of Greeks in the United States*, Athens 1968.

2. Κωστῆς Μοσκώφ, *Εἰσαγωγικὰ στὴν Ἱστορία τοῦ Κινήματος τῆς Ἐργατικῆς Τάξης*, Θεσ/νίκη 1979, σελ 156.

ράκη στὸ Σιάμ, Νικ. Παπάζογλου στὴν Αἴγυπτο καὶ πολλῶν τυχοδιωκτικῶν στοιχείων στὴν Ἀργεντινή[1].

Πάντως, ἕνα πρῶτο ἀρχειακὸ ὑλικὸ ἀπὸ δικές μας ἔρευνες γιὰ ἀρκετοὺς Ἕλληνες διεθνιστὲς στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰώνα (Πάνος Τσαλαβούτας στὴν Ἀργεντινή, Λούης Τίκας καὶ Παν. Κατσούλης καὶ ἄλλοι στὶς ΗΠΑ, Δημ. Σπανὸς καὶ Ἀθ. Πουρνάρης στὴ Νότιο Ἀφρική, Ὡρίων Ἀλεξάκης στὴ Ρωσία, Γιάννης Τσῶνος στὴ Βουλγαρία, Σακ. Γιαννακάκης καὶ ὁρισμένοι ἀναρχοσυνδικαλιστὲς στὴν Αἴγυπτο, Νικ. Ἀσημακόπουλος στὴν Τουρκία κ.ἄ.) μᾶς ὑποχρεώνει νὰ ἀναφερθοῦμε σχετικὰ σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ κεφάλαια τῆς περιόδου τοῦ Μεσοπολέμου.

Ὁ ναρότνικος Περικλῆς Ἀργυρόπουλος

Ὁ Περικλῆς Ἀργυρόπουλος (1839-1862) ἦταν γόνος φαναριώτικης οἰκογένειας, καὶ ὁ Κωστῆς Μοσκώφ τὸν θεωρεῖ ὡς τὴν πιὸ σημαντικὴ μορφὴ τῆς ὁμάδας τῶν Ἑλλήνων διεθνιστῶν τοῦ περασμένου αἰώνα. Ὁ πατέρας του διορίστηκε ἀπὸ τὸν Καποδίστρια σὲ διάφορες δημόσιες θέσεις καὶ, κατόπιν, τοποθετήθηκε σύμβουλος καὶ πρῶτος διερμηνέας στὴν ἑλληνικὴ πρεσβεία τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀπὸ τὸ 1836 ὡς τὸ 1849 ἦταν ἐπικεφαλῆς τῆς πρεσβείας ὡς ἐπιτετραμμένος. Ἀργότερα, διορίστηκε διερμηνέας καὶ δραγουμάνος, δηλαδὴ πρῶτος γραμματέας τῆς ρωσικῆς πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὑπηρέτησε ὡς τὸ 1863, ἕνα χρόνο μετὰ τὸ θάνατο τοῦ γιοῦ του. Ὁ Περικλῆς Ἀργυρόπουλος, ἀφοῦ ἔμαθε τὰ πρῶτα γράμματα στὴν Πόλη, ἔγινε φοιτητής, πρὶν τὸ 1860, στὸ πανεπιστήμιο τῆς Μόσχας, ὅπου σπούδαζε ταυτόχρονα φιλολογία καὶ ἰατρική. Ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὶς θέσεις, γιὰ τὴν ἔνοπλη ἐπαναστατικὴ ἐξέγερση, τοῦ Γάλλου κομμουνάρου ἡγέτη Λουὶ Ὠγκὺστ Μπλανκὶ (1805-1881) καὶ τὶς μεθόδους συνωμοτισμοῦ. Κατὰ μιὰ ἄλλη πληροφορία, ὁ Π. Ἀργυρόπουλος ἀναμίχθηκε σὲ ἐπαναστατικοὺς φοιτητικοὺς κύκλους τῆς Μόσχας καὶ ἀνέπτυξε μεγάλη πολιτικὴ δραστηριότητα, ἐπηρεασμένος καὶ ἀπὸ τὶς ἰδέες τοῦ Τσερνιτσέβσκυ καὶ τοῦ Μπακούνιν, γιὰ τὴν ἐπαναστατικὴ ἐξέγερση τῶν ἀγροτῶν κατὰ τῆς τσαρικῆς ἀπολυταρχίας.

Ὁ Ἀργυρόπουλος θὰ ὀργανώσει τὸ 1861 τὸν ὅμιλο Νέα Ρωσία, τὴν ριζοσπαστικότερη τάση τοῦ ναρότνικου κινήματος

1. Σχετικὰ μὲ τὰ θέματα αὐτὰ ὑπάρχουν ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα καὶ βιβλιογραφία στὸ βιβλίο τοῦ Χρήστου Λάζου, *Ἕλληνες στὰ Λαϊκὰ Ἀπελευθερωτικὰ Κινήματα*, ἐκδ. Ἀλεβιζόπουλος 1983.

Zenliya i Volja (Ζεμλιὰ ἰ Βόλια) καὶ θὰ πρωτοστατήσει στὴν παράνομη ἔκδοση ἔργων τοῦ Χέρτσεν, τοῦ Τσεβένκο, τοῦ Μπύχνερ καὶ τοῦ Φόυερμπαχ. Γιὰ τρία χρόνια, γράφει ὁ Κ. Μοσκώφ, θὰ εἶναι ἡ ψυχὴ τοῦ «ἐργατικοῦ σχολείου» τῆς Μόσχας. Συλλαμβάνεται ὡς διοργανωτὴς τῆς Συνωμοσίας τοῦ Καζάν, βασανίζεται, ἀλλὰ ἀρνεῖται νὰ κατονομάσει τοὺς συναγωνιστές του. Κρίνεται ψυχοπαθὴς καὶ ἀποφασίζεται ἡ εἰσαγωγή του σὲ φρενοκομεῖο. Μετὰ ἕνα χρόνο φυλάκισης καὶ βασανιστηρίων, πεθαίνει στὸ νοσοκομεῖο τῆς ἀστυνομίας τῆς Μόσχας.

«...Ἡ «Ἔκκληση στὴ Νέα Ρωσία», ποὺ αὐτὸς κυρίως συνέταξε», γράφει ὁ Κ. Μοσκώφ, «μὲ τὴν ὁποία καλεῖ τοὺς λαοὺς τῆς Τσαρικῆς αὐτοκρατορίας νὰ πρωτοστατήσουν στὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση καὶ τὴν ὁμοσπονδιακὴ ἕνωση τῶν ἐθνῶν τῆς Εὐρώπης, εἶναι ἀπὸ τὰ ἐπαναστατικὰ κείμενα, ποὺ εἶχαν τὴ μεγαλύτερη ἀπήχηση στὸ ρωσικὸ κίνημα. Ὁ ρόλος ποὺ δίνει στὴν προπαγανδιστικὴ ἀποτελεσματικότητα τοῦ συνθήματος γιὰ τὴν ἐθνικοποίηση τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ ἡ αὐστηρὴ ὀργανωτικὴ μεθοδολογία, ποὺ προτείνει γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς,» τονίζει ὁ Μοσκώφ, «τὸν καθιστοῦν ἄμεσο προάγγελο τῆς μπολσεβίκικης τάσης τῆς ρωσικῆς σοσιαλδημοκρατίας»[1]. Ἡ μεθοδολογία αὐτὴ εἶναι: ἡ συγκεντρωτικὴ δομὴ μιᾶς κομματικῆς ὀργάνωσης, μὲ αὐστηρὴ ἱεραρχία, κανόνες συνωμοτισμοῦ καὶ πυρῆνες ἀπὸ ἐπαγγελματίες ἐπαναστάτες.

Ὁ θρύλος τοῦ Περικλῆ Ἀργυρόπουλου κυκλοφοροῦσε ἀνάμεσα στοὺς ἐπαναστάτες φοιτητὲς τῶν ρωσικῶν πανεπιστημίων καὶ μετὰ τὸ 1904. Πρόσθετο στοιχεῖο αὐτῆς τῆς ἡρωοποίησης τοῦ Π. Ἀργυρόπουλου ἦταν καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ συναγωνιστές του ἐπαναστάτες, δημοκράτες καὶ ναρότνικοι, δὲν πίστεψαν ποτὲ ὅτι πέθανε στὸ νοσηλευτήριο τῆς τσαρικῆς ἀστυνομίας, ἀλλὰ ὅτι δηλητηριάστηκε.

Σαράντα χρόνια ἀργότερα, στὸ πανεπιστήμιο τῆς Μόσχας ἕνας ἄλλος Ἕλληνας διεθνιστὴς τῆς ἐποχῆς καὶ ἐπίσης φοιτητὴς τῆς Ἰατρικῆς ἔλαβε μέρος στὴν αἱματηρὴ ἐπαναστατικὴ ἐξέγερση τοῦ 1905. Ἦταν ὁ Γεώργιος Κωνσταντινίδης (Γ. Σκληρός), τοῦ ὁποίου μάλιστα ἀναγγέλθηκε ἡ ἐκτέλεση ἀπὸ τὴν τσαρικὴ κυβέρνηση στὸ Χάρκοβο[2]. Ὁ καταζητούμενος Ἕλληνας διεθνιστὴς κατέφυγε στὴν Ἐσθονία καὶ μετὰ στὴν Ἰένα γιὰ νὰ συνεχίσει τὶς ἰατρικές του σπουδές, ἀφοῦ εἶχε ἀσπασθεῖ στὴ Μόσχα τὶς ἰδέες τοῦ Πλεχάνωφ. Δύο χρόνια ἀργότερα ὁ Σκληρὸς μὲ *Τὸ κοινωνικὸν μας ζήτημα* (1907) θὰ γίνει ὁ εἰσηγητὴς τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας στὴν Ἑλλάδα.

1. Κ. Μοσκώφ, ἔ.ἀ. σελ. 157.
2. *Νουμᾶς*, 4-12-1905.

Ἡ περίπτωση τοῦ Πλωτίνου Ροδοκανάτη

Σημαντικότερος ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες διεθνιστές, ποὺ βρέθηκαν καὶ ἔδρασαν στὴν Λατινικὴ Ἀμερικὴ εἶναι ὁ Πλωτίνος Ροδοκανάτης, ποὺ δὲν ἀναφέρεται σχεδὸν σὲ κανένα ἀπὸ τὰ βιβλία γιὰ τὸ ἑλληνικὸ σοσιαλιστικὸ καὶ συνδικαλιστικὸ κίνημα. Γεννήθηκε στὶς 14 Ὀκτωβρίου 1828 στὴν Ἀθήνα. Ἀναφέρεται ὅτι σπούδασε (μᾶλλον ἰατρικὴ) στὴ Βιέννη καὶ τὸ Βερολίνο, ὅπου δημοσίευσε τὸ 1858 καὶ τὸ ἔργο του *De la nature*. Ἀπὸ τὰ φοιτητικά του χρόνια λέγεται ὅτι ἀναπτύσσει δυναμικὴ ἀναρχικὴ δράση στὴν πρωσικὴ πρωτεύουσα, ὅπου κυριαρχοῦν οἱ ἰδέες τοῦ Π. Προυντὸν καὶ τοῦ Φ. Λασσάλ γιὰ τοὺς ἐργατικοὺς συνεταιρισμοὺς ποὺ ἡ ἰσχυροποίησή τους θὰ ἀντικαταστήσει τὸ καπιταλιστικὸ καθεστὼς καὶ τὸ κράτος. Μετὰ τὴν ἥττα τῆς ἐπανάστασης τὸ 1848 στὴ Γαλλία καὶ τὴ Δυτ. Γερμανία θὰ ἀκολουθήσουν ἀρκετὰ χρόνια πολιτικῆς ἀντίδρασης, διωγμῶν καὶ αἰσθητῆς ἀμβλυνσης τοῦ ἐπαναστατικοῦ πνεύματος. Δὲν μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀκόμα ἡ δράση του τὴν περίοδο 1850-1860.

Κατὰ τὸν Κ. Μοσκώφ, «Στὰ 1862 τὸν βρίσκουμε στὴν Ἀθήνα, ὅπου προσπαθεῖ —δίχως ὅμως ἐπιτυχία— νὰ ἱδρύσει ἕναν ἀναρχικὸ κύκλο. Ἕνα χρόνο ἀργότερα φεύγει γιὰ τὸ Μεξικό»[1]. Τὰ στοιχεῖα ἀπὸ ἄλλες πηγὲς διαφέρουν[2]. Ὁ Πλωτίνος Ροδοκανάτης βρέθηκε τὸ 1860 στὴν Ἱσπανία καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἔφτασε στὴ Βέρα Κρούζ στὰ τέλη Φεβρουαρίου 1861. Τὰ ἀστυνομικὰ μέτρα καὶ οἱ διώξεις στὴν Ἱσπανία τῆς ἐποχῆς ὑποχρέωσαν πολλοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Προυντόν, ὅπως καὶ τὸν Ροδοκανάτη, νὰ φύγουν γιὰ τὴν Λατινικὴ Ἀμερική, ὅπου μεταφέρουν τὶς συνεταιριστικὲς ἀναρχικὲς ἰδέες. Τὸ 1861 ὁ Πλωτίνος Ροδοκανάτης λέγεται ὅτι ἵδρυσε μιὰ συνεργατικὴ ἐπιχείρηση-κοινότητα κατὰ τὰ πρότυπα τοῦ *φαλανστηρίου* τοῦ Φουριὲ καὶ ἐπίσης τὴν ὁμώνυμη ἐφημερίδα, τῆς ὁποίας ἐκδότης ἦταν ὁ Σαντιάγκο Βιλανονέβα. Ἀπὸ τότε ὁ Ροδοκανάτης ἀναφέρεται ὡς προυντονιστὴς καὶ φουριεριστὴς μαζί, ἑνοποιώντας τὶς ἰδέες αὐτὲς σὲ προσπάθειες συνεργατικῆς καλλιέργειας, συλλογικῆς ἰδιοκτησίας καὶ συντροφικῶν σχέσεων ἐργασίας καὶ διαβίωσης.

Μὲ τὸν καιρό, οἱ πρωτοβουλίες του τόσο στὰ *φαλανστήρια* ὅσο καὶ γιὰ τὴ διάδοση τοῦ οὐτοπικοῦ σοσιαλισμοῦ θὰ τοῦ προσδώσουν τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ πρωτεργάτη τοῦ ἀντιαυταρχικοῦ σοσιαλισμοῦ στὴ Λατινικὴ Ἀμερική. Παραμένει ἄγνωστο ἀκόμα πότε πέθανε καὶ ποιὰ ἀκριβῶς ἦταν ἡ ἔκταση τῆς ἀνάμιξης καὶ

1. Κ. Μοσκώφ, ἔ.ἀ. σελ. 157, χωρὶς παραπομπὴ σὲ πηγὴ καὶ μὲ ἀναφορὰ τοῦ ἐπιθέτου του ὡς Ροδοκανάκης.

2. Δὲς Domenico Tarizzo, *L'Anarchie*, Serges 1978, σελ. 190, 195.

ἐπιρροῆς του στὸ ἀναρχικὸ κίνημα τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς. Ἀπὸ τὸν D. Tarizzo θεωρεῖται πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ Ροδοκανάτης χρησιμοποίησε τὸ ψευδώνυμο Jose Cosmas, ποὺ ἦταν ὁ μεταφραστὴς τοῦ ἔργου τοῦ Προυντὸν μὲ τὸν τίτλο *Γενικὴ Ἰδέα τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 19ου αἰώνα*, ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1870 στὴ Βαρκελώνη. Τὸ ἴδιο μεταφρασμένο ἔργο κυκλοφόρησε στὸ Μεξικὸ τὸ 1877 μὲ ὄνομα μεταφραστῆ ἐκεῖνο τοῦ Ροδοκανάτη ἀπὸ τὴν *Σοσιαλιστικὴ Βιβλιοθήκη* καὶ στὴν ὑπόλοιπη Κεντρικὴ Ἀμερικὴ ἀπὸ τὰ βιβλιοπωλεῖα τῆς Ἀβάνας. Τὸ ἔργο τοῦ Προυντὸν ἦταν τὸ πρῶτο κλασικὸ κείμενο τοῦ ἀναρχισμοῦ ποὺ κυκλοφόρησε στὸ Μεξικό.

Ἡ Ἀνατολικὴ Ὁμοσπονδία καὶ ὁ Παναγιώτης Πανάς

Στὰ 1874, εἶχε συσταθεῖ στὴ Γενεύη ἕνας μυστικὸς πολιτικὸς ὅμιλος ἀπὸ Ἕλληνες, Βούλγαρους, Σέρβους, Μαυροβούνιους καὶ ἄλλους Βαλκάνιους σπουδαστὲς τοῦ ἐξωτερικοῦ. Προπαγανδίζουν τὴν ἰδέα τῆς Ὁμοσπονδιακῆς Ἕνωσης (Παραδουνάβιος Ὁμοσπονδία) τῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς, ποὺ μὲ τὴν κοινή τους προσπάθεια θὰ δώσουν τὴ δική τους λύση στὸ πρόβλημα τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀπελευθέρωσης. Ὁλόκληρη σχεδὸν τὴν προηγούμενη δεκαετία κυβερνητικὲς καὶ διπλωματικὲς ἐπαφὲς ὁρισμένων βαλκανικῶν κυβερνήσεων γιὰ κοινὴ δράση ἐναντίον τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας θὰ καταλήξουν σὲ ἀποτυχία, εἴτε ἀπὸ ἀμοιβαία δυσπιστία, εἴτε ἀπὸ ὑποδείξεις τῶν Μεγάλων Δυνάμεων.

Ὁ ὅμιλος ὀνομάστηκε Δημοκρατικὴ Ἀνατολικὴ Ὁμοσπονδία, δραστηριοποιήθηκε τὴν τριετία 1875-1877 μὲ ἀνώνυμες προκηρύξεις καὶ δημοσιεύματα καὶ εἶχε μέλη-συνδέσμους σὲ πολλὲς βαλκανικὲς περιοχές[1]. Οἱ προκηρύξεις τυπώνονταν σὲ ὅλες τὶς βαλκανικὲς γλῶσσες καὶ κυκλοφοροῦσαν στοὺς ὑπόδουλους λαοὺς χέρι μὲ χέρι *εἰς μυριάδας ἀντιτύπων, μεθ' ὅλης τῆς δυνατῆς προφυλάξεως, ὑπὸ τῶν πρακτόρων τῆς ἑταιρείας*. Ὅσες πληροφορίες ὑπάρχουν, ὡς σήμερα, γιὰ τὴ διεθνιστικὴ αὐτὴ πρωτοβουλία ἀντλοῦνται, πρωτίστως, ἀπὸ τὴν Petit Journal Suissaire τῆς Γενεύης καὶ τὴν ἐφημερίδα τῶν Ἀθηνῶν *Ἐργάτης*, ποὺ διηύθυνε ὁ Παναγιώτης Πανᾶς.

Ὁ *Ἐργάτης* τῶν Ἀθηνῶν, στὸν βραχὺ βίο του (Αὔγουστος 1875-Σεπτέμβριος 1876), καταχωρεῖ προκηρύξεις τῆς Ἀνατολικῆς Βαλκανικῆς Ὁμοσπονδίας, προβάλλει συστηματικὰ τὶς ἀρχές της καὶ δημοσιεύει ἀνταποκρίσεις στελεχῶν της ἀπὸ τὶς ὑπόδου-

1. *Ἐργάτης* τῶν 17, 24 καὶ 27-9-1875.

λες περιοχές. Μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐπανάσταση τῶν πληθυσμῶν τῆς Ἑρζεγοβίνης καὶ τῆς Βοσνίας (1875) ἡ ὀργάνωση κυκλοφόρησε μιὰ προκήρυξη σὲ ὅλες τὶς γλῶσσες τῆς βαλκανικῆς, ὅπου προέβαλλε ἀνάγλυφα τὶς θέσεις της. Αὐτὸ τὸ κείμενο καὶ ἄλλα ἱστορικὰ τεκμήρια, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἰχνηλατίσουμε τὸ εἶδος τῆς διεθνιστικῆς ἀντίληψης τῶν πρωτοπόρων αὐτῶν. Τὸ βασικὸ σχῆμα τῆς ἰδεολογίας τους εἶναι πὼς ὅλοι οἱ ὑπόδουλοι βαλκανικοὶ καὶ ἀνατολικοὶ λαοί, πρέπει, καταπολεμώντας τὴ δυσπιστία καὶ τὰ μίση, νὰ ἑνωθοῦν γιὰ τὸν κοινὸ σκοπό, ὥστε «διὰ τῆς κοινῆς συμπράξεως», νὰ μπορέσουν νὰ ἀποτινάξουν τὸν ὀθωμανικὸ ζυγὸ χωρὶς, πάντως σύνδεση μὲ τὶς εὐρωπαϊκὲς προοδευτικὲς δυνάμεις ἢ τὶς γενικότερες ἐξελίξεις. Τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ προγραμματικὴ προκήρυξη τῆς Ὁμοσπονδίας, εἶναι χαρακτηριστικό:

> *Ἕλληνες, Ἀλβανοί, Σέρβοι, Ρωμοῦνοι, Βούλγαροι, φυλαὶ ἑλληνικαί, σλαβικαί, λατινικαί, ταταρικαί, ὅσαι κατοικεῖτε τὰς εὐρείας χώρας, τὰς περιλαμβανομένας μεταξὺ τῶν τριῶν θαλασσῶν, τοῦ Εὐξείνου, τῆς Μεσογείου καὶ τῆς Ἀδριατικῆς, καὶ ἐκτεινομένας ἀπὸ τῶν Ἄλπεων καὶ τῶν Καρπαθίων μέχρι τῆς Κρήτης καὶ τῆς Κύπρου, ἑνωθεῖτε. Ἀποτινάξατε τὸν ἐπιβαρύνοντα τὸν τράχηλόν σας ζυγὸν καὶ ὑπὸ τὴν σημαίαν τῆς ἐλευθερίας ἀνιδρύσατε δημοκρατικὴν ὁμοσπονδίαν, ἥτις καὶ μόνη δύναται νὰ ἐξασφαλίσῃ τὸ μέλλον τῆς Ἀνατολῆς. Ἐν αὐτῇ ἕκαστος ὑμῶν δύναται ἐλευθέρως νὰ ρυθμίζῃ τὰ ἐσωτερικά του, συμφώνως πρὸς τὸν χαρακτῆρα καὶ τὰς παραδόσεις, πάντες δ' ὁμοῦ ἀδιάσπαστοι καὶ ἰσχυροὶ νὰ χωρῆτε εἰς ἐκπλήρωσιν τοῦ μεγάλου ὑμῶν προορισμοῦ.. Ἐν τῇ ἑνώσει ἔγκειται ἡ ἰσχὺς καὶ τὸ συμφέρον σας. Κλείσατε τὰ βιβλία τοῦ παρελθόντος· ἂς παύσωσιν αἱ δολοφονοῦσαι τὸ μέλλον σας ἀντεγκλήσεις!... Συμφέροντα ἀντίθετα καὶ συγκρουόμενα δὲν χωρίζουσι τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς. Οὐδεὶς ἐπιζητεῖ νὰ δεσπόσῃ ἐπὶ τοῦ ἄλλου, οὐδ' εἰς τὴν κατάκτησιν τῶν χωρῶν ἀλλήλων ἀποβλέπουσιν. Ἕκαστος τῶν λαῶν τούτων ἐπιδιώκει, καὶ ὀφείλει νὰ ἐπιδιώκῃ, τὴν ἀπελευθέρωσιν καὶ τὴν ἐν ἐλευθερίᾳ ἀνάπτυξίν του. Ἀλλ' ὁ σκοπὸς οὗτος οὐδέποτε θέλει ἐπιτευχθῇ δι' ἐνεργειῶν μεμονωμένων· ἡ ἐπιτυχία ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς κοινῆς συμπράξεως. Τοῦτο ὀφείλουσι νὰ τὸ ἐννοήσωσι καλῶς οἱ λαοὶ τῆς Ἀνατολῆς. Ἂς ἑνωθῶσι καὶ ἐσώθησαν*[1].

1. Δημοσιεύτηκε στὸν *Ἐργάτη* στὶς 24-9-1875 μαζὶ μὲ ἐπιστολὴ *ἐκ τῶν ὀχθῶν τοῦ Δουνάβεως* μὲ ἡμερομηνία 12-9-1874 κάποιου «ἀδελφοῦ Sectius» πρὸς Ἀθηναῖο μυημένο στοὺς σκοποὺς τῆς μυστικῆς ἑταιρίας.

Πιστεύει, επίσης, ή μυστική οργάνωση της Γενεύης, ότι οι λαοί δεν πρέπει να έχουν αυταπάτες πως οι «δήθεν ισχυροί προστάτες» θα ενδιαφερθούν για την ελευθερία των υποδούλων, περισσότερο από τα συμφέροντά τους. Γι' αυτό και τους παρακινεί όχι μόνο να μην απομονώσουν τους επαναστάτες της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης, αλλά να εκδηλώσουν ενεργά την αλληλεγγύη τους.

Από πρώτη άποψη, οι ιδέες μοιάζουν ουτοπιστικές. Η οργάνωση της Γενεύης δεν φαίνεται να έχει επεξεργαστεί κάποια συγκεκριμένη στρατηγική διεξόδου και επαναστατικής προοπτικής. Ο Γ. Κορδάτος υποστηρίζει ότι γύρω από την ιδέα της Βαλκανικής Ομοσπονδίας και την οργάνωση αυτή είχαν πάρει κάποια σημαντική έκταση οι ζυμώσεις την εποχή εκείνη, τόσο στις άλλες πρωτεύουσες, όσο και στην Αθήνα. Ακόμη, ότι είχαν γίνει πολλές μυστικές συνεννοήσεις και καταστρώθηκαν, το δίχως άλλο, και σχέδια κοινής δράσης.

«Οι σπουδαστές αυτοί», συνεχίζει ο Γιάννης Κορδάτος, «ήταν φανατικοί δημοκράτες, επηρεασμένοι και από το σοσιαλιστικό και εργατικό κίνημα της Ευρώπης. Ωστόσο, θα ήταν λάθος να παραδεχτούμε πως η κίνησή τους αυτή, όσο ασήμαντη κι αν ήταν, δεν είχε κάποια σχέση με τους άρατους άκόμα πόθους της βαλκανικής αγροτιάς και εργατιάς, πού στέναζε όχι μόνο από τον Τούρκο δυνάστη αλλά και κάτω από την καταπίεση του τσορπατζή και τσιφλικά»[1].

Τέτοιες κοινωνιστικές αντιλήψεις δεν υπάρχουν εναργείς μέσα στα κείμενα της Ομοσπονδίας. Είναι όμως κατάδηλες οι διεθνιστικές τους πεποιθήσεις, καθώς αξιολογούν ως κύριο πολιτικό πρόβλημα της εποχής τους την κοινότητα των λαϊκών και εθνικών συμφερόντων στην βαλκανική και Ανατ. Μεσόγειο. Προπαγανδίζουν την αλληλεγγύη και την αδελφική συνεργασία, πέρα από τεχνικές διαιρέσεις και σκοπιμότητες συμφερόντων, ξένων προς το συμφέρον των λαών. Και, επίσης, όπως υπογραμμίζει ο Γιάννης Ζεύγος, συνδέουν τη δημοκρατία με την οριστική λύση του εθνικού ζητήματος[2]. Εισηγούνται μια τρίτη αντίληψη για τα ελληνικά εθνικά θέματα, με βάση το κοινό επαναστατικό προσκλητήριο των υποδούλων, την ίδια εποχή πού πλήθαιναν οι έντεχνοι εθνικιστικοί αν-

1. Γ. Κορδάτου, *Ιστορία της Ελλάδας*, εκδ. *20ος αιώνας*, Αθήνα 1956, τόμος XII, σελ. 327-336.

2. Γ. Ζεύγου, *Σύντομη μελέτη της νεοελληνικής ιστορίας*, 1975, Μέρος Β' σελ. 95. Κατά τα άλλα ο Ζεύγος θεωρεί ότι οι ιδρυνοντες του *Ρήγα* «εκφράζουν τις απόψεις των αστικών στοιχείων της ολιγαρχίας για συμβιβασμό με τις εξίσου μεγαλοϊδεατικές τάσεις των κυρίαρχων τάξεων των άλλων βαλκανικών» χωρών.

ταγωνισμοί, καὶ θεωροῦνταν ὡς μοναδικὲς λύσεις εἴτε ἡ πολεμικὴ ἀναμέτρηση τῆς «μητέρας πατρίδας» μὲ τὴν Τουρκία, εἴτε τὸ δημοκρατικὸ ἐνδιαφέρον τῶν ξένων προστατῶν· καὶ δὲν ἦταν λίγες οἱ ψυχώσεις γιὰ τὸν «σλαβικὸ κίνδυνο».

Κατὰ τὴ δική μας ἀντίληψη ὁρισμένες προγραμματικὲς ἀρχὲς τῆς ὀργάνωσης μοιάζουν ἔντονα ἐπηρεασμένες ἀπὸ βασικὲς θέσεις τοῦ Κὰρλ Μὰρξ (καὶ τοῦ Φρ. Ἔνγκελς) γιὰ τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα στὰ ἄρθρα του στὴν ἐφημερίδα *New York Tribune* τὸ 1853[1].
Κατὰ τὸν Μὰρξ ἡ λύση τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος ἦταν ὑπόθεση τῶν ἴδιων τῶν λαῶν τῆς περιοχῆς μὲ βάση συστηματικές τους προσπάθειες (ὅπως τὰ ἐθνικοδημοκρατικὰ κινήματα) καὶ σύμφωνα μὲ ἰδιόμορφη ἀντίληψη τοῦ αἰτήματος γιὰ τὴν αὐτοδιάθεση τῶν λαῶν καὶ μὲ ἐπιδίωξη τὴ δημιουργία βαλκανικῆς ὁμοσπονδίας τῶν λαῶν. Ὁ Μάρξ, ὅπως καὶ ὁ Ἔνγκελς, ἐπηρεασμένος ἔντονα ἀπὸ τὸ θαυμασμό του γιὰ τὴ θεωρία τοῦ Φαλμεράυερ ὀνόμαζε τὸ μελλοντικὸ σχῆμα αὐτὸ «ὁμοσπονδιακὴ δημοκρατία τῶν σλαβικῶν πολιτειῶν»[2]. Ἐνδεχομένως, ἡ ἔντονη ἐπίδραση τοῦ Μὰρξ ἀπὸ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Φαλμεράυερ, ὅπως λ.χ. γιὰ τὴν σλαβικὴ καταγωγὴ τῶν νεώτερων Ἑλλήνων, νὰ ἐμπόδισαν τοὺς διεθνιστὲς Ἕλληνες τῆς Γενεύης καὶ τὸν Παν. Πανᾶ νὰ υἱοθετήσουν τὸ σύνολο τῶν σχετικῶν ἀπόψεων τοῦ Μὰρξ ἢ καὶ νὰ ἀποκαλύψουν τὶς ἰδεολογικές τους καταβολές.

Ἴσως δὲν εἶναι χωρὶς σημασία ὅτι ὁ Πανᾶς, ποὺ φαίνεται —ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω— νὰ γνωρίζει ἀρκετὰ καλὰ στὰ 1877 τὸ ἔργο καὶ τὶς ἀπόψεις τοῦ Μάρξ, δὲν κάνει τὴν παραμικρὴ μνεία στὰ κείμενά του γι' αὐτὰ τὰ ἄρθρα τοῦ Μάρξ. Μιὰ συστηματικὴ μελέτη θὰ μποροῦσε νὰ ἐντοπίσει περισσότερους, ἴσως, ἐπηρεασμοὺς καὶ ὁμοιότητες ἀνάμεσα στὶς ἀπόψεις τοῦ Μὰρξ καὶ τοῦ Ἔνγκελς τὸ 1853 καὶ σὲ ἐκεῖνες τῶν διεθνιστῶν τῆς Ὁμοσπονδίας 20 χρόνια ἀργότερα καὶ μάλιστα σὲ θέσεις, ποὺ ἔχουν χαρακτηρισθεῖ *μεγαλοϊδεάτικες, ἀστικὲς καὶ σωβινιστικές*.

Ὁ Μὰρξ στὰ 1853 π.χ. δὲν προπαγάνδιζε τὴν ταξικὴ ἀλληλεγγύη Σλάβων καὶ Τούρκων ἐργαζομένων, εἶχε ἐνδοιασμοὺς ὡς πρὸς τὸν κυρίαρχο χαρακτήρα τῆς δυτικῆς Προστασίας στὴν Ἑλλάδα, χρωμάτιζε ἔντονα τὴν πολιτισμικὴ καθυστέρηση τοῦ τουρκικοῦ λαοῦ καὶ δὲν ἀπέρριπτε ὡς στόχο τὴν δημιουργία κοινοῦ χριστιανικοῦ κράτους στὰ Βαλκάνια[3]. Ἕνα ἐπιπλέον κοινὸ σημεῖο

1. Karl Marx: *Oeuvres politiques*, tome III, *La Question d'Orient*, Paris 1929 καὶ Κὰρλ Μάρξ, *Τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα*, ἐκδ. *Ἀναγνωστίδη* χ.χ.
2. Γ. Ζεῦγος, ἔ.ἀ. σελ. 48.
3. Δὲς ἰδιαίτερα τὰ ἄρθρα στὴν *New York Tribune* στὶς 7, 19 καὶ 21 Ἀπριλίου.

Μὰρξ καὶ Ἑλλήνων διεθνιστῶν εἶναι ἡ σφοδρή τους ἀντίθεση στὴν προσαρτησιακὴ πολιτικὴ στὰ Βαλκάνια τῆς τσαρικῆς ἀπολυταρχίας. Ἀντίθεση, ποὺ εἶχε ὁδηγήσει τὸν Μὰρξ μετὰ μάλιστα τὴν ἐμπειρία τοῦ 1848 στὸ νὰ ὑπερασπίσει ἀκόμα καὶ τὴν ἀκεραιότητα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας.

Ἀκόμα ὑπόθεση πρὸς ἔρευνα ἀποτελεῖ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἀπαγορήτευσε ἢ καὶ νὰ ἀποθάρρυνε τοὺς διεθνιστὲς τῆς Ὁμοσπονδίας γιὰ τὰ ἐνδεχόμενα ἀποτελέσματα ὑπὲρ τῆς τσαρικῆς αὐτοκρατορίας καὶ διπλωματίας τοῦ Ρωσοτουρκικοῦ Πολέμου στὰ 1877-1878, ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία φαίνεται νὰ τερματίζεται ἡ δράση τους στὴ Γενεύη καὶ νὰ ἀποσύρεται ἀπὸ τὴ δημόσια δράση ὁ Πανᾶς.

Δημοσιογράφος καὶ ποιητὴς ὁ Παναγιώτης Πανᾶς ἀποτελεῖ τὸν κύριο σύνδεσμο τῆς Ὁμοσπονδίας, μὲ τὸν ἐλεύθερο ἑλληνικὸ χῶρο, καὶ τὸν στρατευμένο κήρυκα τῶν ἀρχῶν της. Ἀξιοσημείωτη μορφὴ Ἕλληνα διεθνιστῆ καὶ δημοκράτη μεταρρυθμιστῆ, ὁ Παναγιώτης Πανᾶς (1830 ἢ 1832-1896) θὰ αὐτοκτονήσει μέσα στὴ λησμονιά. Μόνο τὰ τελευταῖα χρόνια ἀρχίζουν νὰ ὑπάρχουν κάποιες ἀναφορὲς στὴν προσωπικότητα, τὶς ἰδέες καὶ τὴ δράση του (Τ. Βουρνᾶς, Κων. Δημαρᾶς, Ἀλ. Κουτσούκαλης, Κ. Μοσκὼφ κ.ἄ.). Τὰ σκόρπια αὐτὰ στοιχεῖα, καὶ ὅσα συλλέξαμε ἀπὸ δικές μας ἔρευνες, θὰ καταγράψουμε στὴ συνέχεια.

Γεννήθηκε στὸ χωριὸ Λιβαθὼ τῆς Κεφαλλονιᾶς καὶ καταγόταν ἀπὸ οἰκογένεια νοικοκυραίων καὶ ἀγωνιστῶν. Ἀπὸ τοὺς πρωτεργάτες τοῦ τοπικοῦ ριζοσπαστικοῦ κινήματος ὁ Παναγιώτης Πανᾶς ἀποτελεῖ, κατὰ τὰ ἄλλα, ἐνδεικτικὴ περίπτωση τῆς ἀδυναμίας τοῦ ἰόνιου ριζοσπαστισμοῦ νὰ μετεξελιχθεῖ, μετὰ τὴν Ἕνωση τοῦ 1864, σὲ πηγὴ νέου ἐθνικοῦ καὶ κοινωνικοῦ προβληματισμοῦ καὶ μάλιστα μὲ μαζικὴ ἐπιρροή. Ἀντίθετα, οἱ περισσότεροι ἐκπρόσωποι τοῦ ἰόνιου ριζοσπαστισμοῦ εἴτε ἀφομοιώνονται στὴν μικροπολιτικὴ τοῦ ἑλλαδικοῦ κράτους, εἴτε ἐγκλωβίζονται σταδιακὰ σὲ μιὰ ἐλιτίστικη φιλελεύθερη ἀντίληψη. Ὁ ἀσυμβίβαστος Παν. Πανᾶς, πολιτικὸς καὶ ποιητής, αὐτοκτονώντας, δίνει τέλος, τὸ 1896, σ' αὐτὸ τὸ διπλό του ἀδιέξοδο, μετὰ ἀπὸ χρόνων προσπάθειες καὶ πικρίες. Ἀδιέξοδο, στὸ ὁποῖο βρέθηκαν καὶ πολλοὶ ἄλλοι κοινωνικοὶ πρωτοπόροι καὶ διανοούμενοι ἀνακαινιστὲς τῆς ἐποχῆς.

Ὁ Παναγιώτης Πανᾶς ἦταν ἀπὸ τοὺς Κεφαλλονίτες ριζοσπάστες, ποὺ ἐξόρισαν οἱ Ἄγγλοι τὸ 1849. Ἦρθε στὴν Ἀθήνα, ἐργάστηκε στὴν δημοκρατικὴ ἐφημερίδα *Φῶς* μαζὶ μὲ τὸν Δῆμο Παπαθανασίου καὶ ὀργανώθηκε στὴν ἀντιοθωνικὴ παράταξη. Γιὰ τὴ δράση του αὐτὴ ἀπελάθηκε τὸ 1855 ὡς... Ἄγγλος ὑπήκοος. Ξαναγύρισε στὴν Κεφαλλονιά, ὅπου διετέλεσε γιὰ ἕνα διάστημα ἀρχισυντάκτης τῆς ριζοσπαστικῆς ἐφημερίδας *Κεραυνός*. Τὸ 1857

τύπωσε τὴν ποιητική του συλλογὴ *Στεναγμοί*. Τὴν ἴδια χρονιὰ λέγεται ὅτι ἐξορίστηκε πάλι καὶ ὅτι ἔγινε ὑπαδὸς τῶν ἰδεῶν τοῦ ἐπαναστάτη καὶ ἀναρχοπατριώτη Γκιουζέπε Ματσίνι. Τὸ 1862 ἐπιστρέφει στὴν πατρίδα του, ὅπου ἐκδίδει σὲ βιβλίο τὸ μεταφραστικό του ἔργο, ποὺ εἶναι σκόρπιο σὲ περιοδικά. Εἶναι μεταφράσεις σὲ ἀνομοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους —μὲ ἐξαίρετη κατὰ τὸν Κ. Δημαρᾶ ποιότητα στίχου— ἐπικῶν τραγουδιῶν τοῦ Ὀσσιανοῦ θρυλικοῦ Γάλλου ποιητῆ καὶ πολεμιστῆ τοῦ 3ου αἰώνα. Τὸ 1865 μιὰ ποιητική του συλλογὴ μὲ τὸν τίτλο *Μέμνων* ἐκδίδεται στὴν Ἀλεξάνδρεια. Ἀργότερα καὶ πάντως τὸ 1871 θὰ τὸν βροῦμε ἀνταποκριτὴ ἀπὸ τὸ Βουκουρέστι τῆς δημοκρατικῆς ἐφημερίδας *Μέλλον* (1863-1877) στὴν ὁποία στέλνει μιὰ ἀνταπόκριση θερμὴ συνηγορία γιὰ τὴν Κομμούνα τῶν Παρισίων.

«Τὸ Βουκουρέστι ἐκείνη τὴν ἐποχή», ἀναφέρει ὁ Τάσος Βουρνᾶς, «ἦταν τὸ καταφύγιο τῶν προγραμμένων δημοκρατικῶν ἀγωνιστῶν ἀπ' ὅλα τὰ Βαλκάνια, λόγω τοῦ φιλελεύθερου πολιτικοῦ κλίματος, ποὺ ἐπικρατοῦσε ἐκεῖ»[1].

Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1870 καὶ ἕως τὸ κλείσιμό του τὸ *Μέλλον* διευθύνεται ἀπὸ τὸν Θεσσαλὸ δημοσιογράφο Δῆμο Παπαθανασίου, ὑπαδὸ τοῦ Προυντόν, ποὺ ἔχει λάβει μέρος στὴν ἀντιοθωνικὴ ἐπανάσταση τῶν Κυθνιακῶν (1861). Λίγα χρόνια ἀργότερα οἱ δύο παλιοὶ συνεργάτες καὶ ριζοσπάστες σοσιαλιστὲς θὰ συγκρουστοῦν ἔντονα ἀπὸ τὶς στῆλες τοῦ *Μέλλοντος* καὶ τοῦ *Ρήγα*. Ὅσο καιρὸ ἔμεινε στὸ Βουκουρέστι ὁ Πανᾶς ἐργαζόταν ἐπίσης στὴν προοδευτικὴ παροικιακὴ ἐφημερίδα *Ἶρις* τοῦ Ζαχαρία Σαρδέλη, ἔντυπου ποὺ εἶχε συνδεθεῖ μὲ τοὺς διεθνιστὲς φοιτητὲς τῆς *Βαλκανικῆς Ὁμοσπονδίας*. Τὸ δεδομένο αὐτὸ καθὼς καὶ ὁρισμένα ἄλλα στοιχεῖα μας τεκμηριώνουν τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Πανᾶς συνδέθηκε μὲ τοὺς Βαλκάνιους ὁμόφρονες ὅσο ἦταν στὸ Βουκουρέστι καὶ ὅτι ἡ δημιουργία τοῦ ὁμίλου τῆς Γενεύης ἦταν ἀποτέλεσμα ἀναζητήσεων, προβληματισμῶν καὶ ἐπαφῶν, ἀρκετὰ χρόνια πρὶν τὸ 1874[2].

Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1874, ὁ Π. Πανᾶς βρίσκεται στὴν Κεφαλλονιὰ καὶ ἐκδίδει τὴν ἐφημερίδα *Ἐξέγερσις*, μὲ σοσιαλιστικὸ καὶ δημοκρατικὸ περιεχόμενο, ποὺ προπαγανδίζει τὶς τρεῖς μεγάλες ἀρχὲς τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης: Ἐλευθερία, Ἰσότητα, Ἀδελφότητα. Ὡς τὶς 5 Ἰουλίου 1875, ἐκδίδει πέντε φύλλα τῆς ἐφημερίδας *Ἐργάτης* μὲ τὸν ὑπότιτλο *οὐδὲν τῆς πείρας σοφώτερον*. Ἔχει μικρὸ σχῆμα καὶ εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες (ἂν ὄχι ἡ πρώτη)

1. Τάσος Βουρνᾶς, *Ἱστορία τῆς Νεώτερης Ἑλλάδας (1821-1909)*, ἐκδ. *Τολίδη*, χ.χ. σελ. 464.

2. Δὲς καὶ Χαρίτων Κοριζῆς, *Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς ζωῆς καὶ κοινωνίας στὸ 19ο αἰώνα—Ὁ σύλλογος «Ρήγας»*, Ἀθήνα 1969.

φιλεργατικὲς ἑλληνικὲς ἐφημερίδες. Φυσικά, δὲν ἐκφράζει ἰδέες ταξικὲς —δὲν ὑπάρχει κὰν προλεταριάτο στὴ χώρα— ἀλλὰ ἐπιμένει στὸν κατάδηλο διαχωρισμὸ ἀνάμεσα στὸν «ἐργαζόμενο λαὸ» καὶ ὅσους τὸν διακυβερνοῦν καὶ πλουτίζουν ἀπὸ τὸν ἱδρώτα του.

Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1875, ὁ Πανᾶς Θ' ἀρχίσει στὴν Ἀθήνα μιὰ νέα περίοδο στὴ δημοσιογραφική, συγγραφικὴ καὶ πολιτική του δραστηριότητα. Συνεχίζει τὴν ἔκδοση τοῦ *Ἐργάτη* καὶ γίνεται ἱδρυτικὸ στέλεχος τοῦ ἑλληνικοῦ δημοκρατικοῦ συλλόγου ὁ Ρήγας, μαζὶ μὲ τοὺς Ρόκκο Χοϊδᾶ, Γ. Φιλάρετο, Μιχ. Κατσίμπαλη, Γερ. Λυκιαρδόπουλο καὶ ἄλλους. Τὴν κίνηση αὐτή, ὁ Μ.Μ. Παπαϊωάννου, τὴν θεωρεῖ ὡς προπαρασκευὴ γιὰ τὴν ἵδρυση τοῦ πρώτου δημοκρατικοῦ κόμματος ἀρχῶν, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ προσωποπαγὴ καὶ τὶς συμμαχίες τοπαρχῶν, ποὺ κυριαρχοῦσαν στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς χώρας. Ὁ Τάσος Βουρνᾶς συγκλήνει στὴν ἄποψη —μετὰ σειρὰ ἐνδείξεων καὶ συλλογισμῶν— ὅτι ὁ Ρήγας ἀποτελεῖ τὸν ἑλληνικὸ κλάδο τῆς μυστικῆς διεθνιστικῆς ὀργάνωσης τῆς Γενεύης Δημοκρατικὴ Ἀνατολικὴ Ὁμοσπονδία, ποὺ προπαγάνδιζε τὴ συνεννόηση καὶ συνέγερση τῶν λαῶν τῆς βαλκανικῆς, συνεχίζοντας τοὺς ὁραματισμοὺς τοῦ Ρήγα Φερραίου[1].

Ὁ Δημοκρατικὸς Σύλλογος εἶχε ἀντιμοναρχικὸ χαρακτήρα καὶ —ὅπως ἔγραψε ὁ Δ. Καμπούρογλου— τὰ μέλη του συνεδρίαζαν στὸ ὑπόγειο τοῦ σπιτιοῦ τοῦ Μιχάλη Κατσίμπαλη, ποὺ βρισκόταν στὴ συνοικία Ψυρρῆ, στὴν Πλάκα[2]. Ἡ πρώτη δημόσια ἐμφάνιση τοῦ Ρήγα γίνεται στὶς 8 Ἰανουαρίου τοῦ 1876 μὲ ἔκκληση πρὸς τὸν ἑλληνικὸ λαὸ νὰ συγκεντρωθοῦν χρήματα γιὰ νὰ ἐνισχυθοῦν τὰ θύματα τῆς ἐπανάστασης τῆς Ἐρζεγοβίνης ἐναντίον τῶν Ὀθωμανῶν κατακτητῶν. Χειρονομία ἀνάλογη μὲ ἐκείνη, ποὺ εἶχε γίνει ἀπὸ πατριῶτες αὐτῶν τῶν περιοχῶν, στὴν Κρητικὴ Ἐπανάσταση (1866-1869). Δὲν φαίνεται νὰ σημείωσε ἰδιαίτερη ἐπιτυχία ὁ πανελλήνιος αὐτὸς ἔρανος. Μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικὲς δυσκολίες ποὺ συνάντησε ἦταν τὸ ὅτι μεγάλη μερίδα τοῦ ἑλλαδικοῦ τύπου χαρακτήριζε τὶς ἐξεγέρσεις αὐτὲς ὡς ἔργο, ἀποκλειστικά, τῶν πανσλαβιστῶν. Ἡ πρωτοβουλία τοῦ Ρήγα, ἐνῶ φαίνεται ὅτι ἔχει ἕνα χαρακτήρα φιλανθρωπικό, εἶναι θαρραλέα πολιτικὴ πράξη. Αὐτὸ τὸ προσκλητήριο συμπαράστασης μὲ τὴν «προσφορὰ ὀβολῶν» συναρτᾶται μὲ τὴν γενικὴ ἀντίληψη τῆς προκήρυξης, ὅπου ἐξαίρεται ἡ ἐπαναστατικὴ ἐξέγερση τῶν Βοσνίων καὶ Ἐρζεγοβί-

1. Τάσος Βουρνᾶς, ἔ.ἀ. σελ. 473, ὅπου καὶ ἡ παραπομπὴ γιὰ τὸν Μ.Μ. Παπαϊωάννου.

2. Ἐφημ. *Ἑστία*, 10-10-1929 καὶ *Ἐργάτης* 24/10-1-1876.

νων ὄχι μόνο ὡς ἀπαλλαγμένη ἀπὸ σωβινιστικὲς παρωπίδες, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀφετηρία μιᾶς γενικότερης ἐξέγερσης τῶν λαῶν καὶ μάλιστα —ὅπως τονίζει ὁ Ρήγας— *ἐν πνεύματι ὁμονοίας καὶ ἀδελφότητος τῶν ἐργαζομένων*[1].

Λίγο ἀργότερα, ὁ Ρήγας μὲ προκήρυξή του, τὴν ὁποία ὑπογράφει ὡς γραμματέας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δημοκρατικοῦ Κομιτάτου ὁ Παν. Πανᾶς, θὰ καταγγείλει τὰ παρασκηνιακὰ σχέδια τῶν μοναρχικῶν νὰ ἐγκαθιδρύσουν πραξικοπηματικὰ καθεστὼς ἀπολύτου μοναρχίας, ποὺ θὰ τερμάτιζε τὴν ἀκυβερνησία τῆς χώρας. Ἡ προκήρυξη, ποὺ τοιχοκολλήθηκε στὴν Ἀθήνα καὶ φαίνεται ὅτι εἶχε κάποια ἀπήχηση, ὑποστήριζε ὅτι ἂν ἐπιχειρηθεῖ νὰ καταλυθεῖ ἀπὸ τοὺς μοναρχικοὺς τὸ Σύνταγμα, ποὺ εἶχε θεσπίσει (ὑποχρεωτικὰ γιὰ τοὺς δημοκρατικούς) τὴν Συνταγματικὴ Βασιλεία, ἡ ἀναμέτρηση θὰ ἦταν ἀναπόφευκτη. Οἱ δημοκρατικοὶ θὰ τερμάτιζαν τὴν ἀνακωχή τους —λόγω Συντάγματος— μὲ τὸν βασιλικὸ θεσμό, καὶ θὰ ἀντέτειναν τὴ λύση τῆς ἀβασίλευτης Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας. Καὶ κατέληγε ἡ προκήρυξη μὲ τὴν ὑπογραφὴ τοῦ Π. Πανᾶ ὡς ἑξῆς:

...Καὶ τότε θὰ ἴδωμεν ἂν ὁ λαὸς προτιμᾶ νὰ εἶναι δοῦλος τῶν ἱπποκόμων καὶ τῶν εὐνοουμένων τῶν ἀνακτόρων ἢ ἐλεύθερος πολίτης ἐλευθέρας πολιτείας.

Αὐτὴ ἡ πολύπλευρη μάχη, γιὰ τὴν κατοχύρωση τῶν δημοκρατικῶν κατακτήσεων, παράλληλα μὲ τὶς ἐθνικὲς διεκδικήσεις καὶ τὰ διεθνιστικὰ προσκλητήρια, ὑποχρεώνει σὲ ἀλλεπάλληλους ἀναπροσανατολισμοὺς τὴ δράση καὶ σὲ δοκιμασία τὴν ἀντοχὴ ἰδεῶν καὶ προσώπων.

Ὅταν κηρύχθηκε ὁ Ρωσοτουρκικὸς Πόλεμος (Ἀπρίλιος 1877), ὁ Ρήγας ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐθνικὲς ἑταιρίες, ποὺ μὲ συγκεντρώσεις καὶ δημοσιεύματα πίεζαν τὴν διστακτικὴ κυβέρνηση Δεληγιώργη καὶ τὸν Γεώργιο, νὰ ὑποκινήσουν ἐπαναστατικὰ κινήματα στὶς ὑπόδουλες περιοχές. Στὴν πίεση αὐτή, θὰ φτάσουν ὡς καὶ σὲ ἀντιδυναστικὰ συνθήματα, ἐκδηλώσεις ποὺ θὰ ἀνησυχήσουν τὸ Παλάτι. Ἡ ἄτολμη κυβέρνηση τοῦ ἥρωα τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821 Κων. Κανάρη, ἡλικίας 84 χρόνων, ποὺ πεθαίνει λίγο ἀργότερα, οἱ ἐδαφικὲς διεκδικήσεις ποὺ ἐμποδίζουν τὴν κοινὴ προσπάθεια καὶ ἡ ἄδοξη εἰσβολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ στὴν Θεσσαλία (Ἰανουάριος 1878), ἐντείνουν τὰ αἰσθήματα ἀποθάρρυνσης καὶ τὴν πεποίθηση ὅτι ἔχει χρεωκοπήσει ὁ παλιὸς πολιτικὸς κόσμος. Ὅσοι δὲν κάμπτονται, αἰσιοδοξοῦν ὅτι θὰ μπορέσουν νὰ συνυπάρξουν μὲ τὴν ὀλιγαρχία. Ὅμως ἡ διάθεση γιὰ συνδιαλλαγὴ δὲν εἶναι πάντοτε ἀμοιβαία. Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1879, ὁ Ρήγας, παρὰ τὶς διαμαρτυρίες του, θὰ ἀποκλειστεῖ ἀπὸ τὸ Συνέδριο τῶν Συλλόγων.

1. Γ. Ζεύγου ἔ.ἀ., σελ. 96.

Τὰ αἰσθήματα ἀποθάρρυνσης πολλαπλασιάζονται. Ἀρχίζει, ἄλλωστε, ἡ ἐποχὴ τοῦ Χαρίλαου Τρικούπη, πίσω ἀπὸ τὸ ἅρμα τοῦ ὁποίου θὰ βρεθοῦν πολλοὶ δημοκρατικοὶ καὶ κοινωνιστές.

Ὁ Ρήγας αὐτοδιαλύεται καὶ γιὰ ἕνα ἀκόμη λόγο: «Ἡ βασιλοολιγαρχικὴ καμαρίλα», καταγγέλλει ὁ Γ. Φιλάρετος, «εὗρεν ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὸν τρόπον πρὸς μείωσιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μελῶν αὐτοῦ». Ὁ Παν. Πανᾶς θὰ εἶναι ἀπὸ τοὺς τελευταίους μαχητὲς μὲ τὴ σημαία τῆς Βαλκανικῆς Ὁμοσπονδίας[1], ποὺ προπαγανδίζει μιὰ ἄλλη πολιτικὴ ἀντίληψη γιὰ τὰ ἐθνικὰ προβλήματα ἐκείνων τῶν χρόνων.

Μαρξισμὸς καὶ κοινωνισμὸς

Ἡ διεθνιστικὴ πρωτοβουλία καὶ προσωπικότητα τοῦ Παναγιώτη Πανᾶ δὲν ἔχει ἀκόμα φωτισθεῖ συνολικά. Σαράντα χρόνια νωρίτερα ἀπὸ τὸν Γ. Σκληρὸ ὁ Πανᾶς θὰ παρουσιάσει ἀπὸ τὶς στῆλες τοῦ *Ρήγα* (τῆς ἐφημερίδας ποὺ θὰ διαδεχθεῖ τὸν *Ἐργάτη*) τὰ βασικὰ σημεῖα τῆς θεωρίας τοῦ Μὰρξ καὶ θὰ εἶναι ἐκεῖνος, ποὺ θὰ δημιουργήσει τὸν πρῶτο διάλογο γύρω ἀπὸ τὶς μαρξιστικὲς ἰδέες στὴν Ἑλλάδα. Ἡ πρώτη σχετικὴ ἀναφορὰ ἀπὸ τὶς στῆλες τοῦ *Ρήγα* γίνεται στὸ φύλλο τῆς 8ης Μαρτίου 1877, ὅπου ἐκτίθενται οἱ ἐπαναστατικὲς ἰδέες τοῦ Κ. Μάρξ.

Τρεῖς μῆνες ἀργότερα στὶς 16 Ἰουνίου 1877, ὁ Πανᾶς θὰ ἐπισημάνει: ...*Ὡς σφόδρα ἄξιον ἀναγνώσεως δύναμαι ἐν τέλει νὰ συστήσω εἰς πάντα περίεργον τὸ ἐπιστημονικώτατον ἔργον τοῦ Κ. Μάρξ «Τὸ Κεφάλαιον», οὗ δευτέρα ἔκδοσις ἐγένετο ἐν ἔτει 1872 ἐν Ἀμβούργῳ* καὶ θὰ ἀναφερθεῖ στὶς ἰδέες καὶ τὴν προσωπικότητά του. *Τὸ Κεφάλαιο* θὰ μεταφραστεῖ στὴν Ἑλλάδα σαράντα χρόνια ἀργότερα.

Στὴ δεκαετία 1870-1880, ὅταν οἱ θεωρίες τοῦ Κ. Μὰρξ δέχονται τὰ πυρὰ τῶν Ν. Κωτσάκη, Δ. Εὐταξία καὶ Ν. Καζάζη, ὁ Πανᾶς ἦταν ὁ πρῶτος Ἕλληνας διανοούμενος, ποὺ ἔχει γνωρίσει τὰ βασικὰ κείμενά του καὶ κατανοήσει ἰδιαίτερα τὴν οἰκονομική του θεωρία.

«...Ὁ Πανᾶς δὲν θὰ παραμείνει ὀπαδὸς τοῦ μαρξισμοῦ μόνο στὸ θεωρητικὸ πλαίσιο. Ἡ πρακτική του ἀντίληψη γιὰ τὸ σοσιαλισμὸ θὰ φανεῖ καθαρὰ ὅταν ὁ ἴδιος θὰ προχωρήσει, στὴν Κε-

1. Γ. Φιλάρετου, *Σημειώσεις ἀπὸ τοῦ 75ου Ὑψώματος (1848-1923)*, Ἀθῆναι 1924, σελ. 32.

φαλλονιά, στὴ δημιουργία πολιτικοῦ δημοκρατικοῦ κόμματος, θὰ ἱδρύσει στὴν Ἀθήνα τμῆμα τῆς Ἀνατολικῆς Ὁμοσπονδίας καὶ μὲ τὴ δική του ὑποστήριξη ὁ Ρόκκος Χοϊδᾶς γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Βουλὴ (1879) θὰ διακηρύξει ὅτι εἶναι κοινωνιστής»[1].

Ὁ Πανᾶς εἶναι ἐκεῖνος ποὺ θὰ προαναγγείλει καὶ θὰ ἐνθαρρύνει τὴν πρώτη σοσιαλιστικὴ ὀργάνωση στὴν Ἑλλάδα τὸν *Δημοκρατικὸ Σύλλογο* τῶν Πατρινῶν ἀναρχικῶν καὶ θὰ τοὺς ὑπερασπισθεῖ σθεναρὰ ὅταν ἀρχίσει ὁ διωγμός τους[2].

Ἡ ἀντίθεσή του μὲ τὸν Δ. Παπαθανασίου, ὁ ὁποῖος γλευάζει τὶς ἰδέες καὶ τὴν πρωτοβουλία τῶν Πατρινῶν ἀναρχικῶν, θὰ γενικευθεῖ. Ὁ Παπαθανασίου, τοῦ ὁποίου ἡ ἐφημερίδα θὰ κλείσει σύντομα (ὁ ἴδιος θὰ πεθάνει ἕνα χρόνο ἀργότερα) ξεκινᾶ λυσσαλέο πόλεμο κατὰ τοῦ Πανᾶ, ποὺ αὐτὸ τὸν καιρὸ εἶναι ἕνας παράγοντας τῆς δημόσιας ζωῆς.

> ...*Ἐχαρακτηρίσαμεν* —ἔγραφε ὁ Παπαθανασίου— *τὰ δόγματα τοῦ ἐν Πάτραις κοινωνιστικοῦ συλλόγου ὡς καὶ ἄλλων κοινωνιστῶν ὡς ἐφάμιλλα τοῖς τῶν ληστῶν, λωποδυτῶν, δολοφόνων, πλαστογράφων καὶ ὅλων τῶν χάριν χρήματος κακουργούντων καὶ τοῦ ἐκακοφάνη τοῦ* Ρήγα, *ἑτέρας κοινωνιστικῆς ἐφημερίδος ἐνταῦθα. Κι ὅμως τὸ κατωτέρω κοινωνιστικὸν πρόγραμμα, ὅπερ αὐτὸς ὁ* Ρήγας *ἔσπευσεν νὰ μεταφέρει εἰς τὰς στήλας του ἔκ τινος κοινωνιστικῆς ἐφημερίδος τῆς Μαδρίτης, ἔλεγε ὅτι εἶναι ἀρνία καὶ περιστεραὶ οἱ λησταὶ καὶ λωποδύται ἀπέναντι τῶν κοινοκτημονούντων*[3].

Ὁ Παπαθανασίου μὲ σειρὰ ἄρθρων του τὸν Ἰούνιο τοῦ 1877 θὰ προσπαθήσει νὰ διαχωρίσει τὴν παράδοση τῆς Κομμούνας καὶ τὴν ὀργάνωση τῆς Α' Διεθνοῦς ἀπὸ τὸν κοινωνισμό, τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζει ὡς *τὸ ἔπακρον τοῦ δεσποτισμοῦ*[4]. Ἀπὸ τὶς στῆλες τοῦ *Ρήγα* θὰ τοῦ δοθοῦν δύο ἀπαντήσεις. Μ' ἕνα προλογικὸ σχόλιο καὶ μὲ ἐπιστολὴ ἀναγνώστου ἀπὸ τὴν Ἑρμούπολη, μὲ τὰ ἀρχικὰ Κ.Ε. (ποὺ ἀποδίδεται καὶ αὐτὴ στὸν Πανᾶ) ὅπου ἐπαναλαμβάνεται ἡ παλαιὰ διαβεβαίωση ὅτι ὁ *Ρήγας* δὲν εἶναι κοινωνιστικὸς (ἐπαναστατικὸς) σύλλογος[5].

Ὡστόσο, κατὰ ἔμμεσο τρόπο ὁ Πανᾶς βρίσκει τὴν εὐκαιρία

1. Ὀλυμπία Σελέκου, ἔ.ἀ., σελ. 51.
2. *Ρήγας*, 15/22-3-1877.
3. *Μέλλον*, 1583/31-5-1877.
4. *Μέλλον* 1585/4-6-1877, 1587/7-6-1877, 1589/11-6-1877 καὶ 1591/14-6-1877.
5. *Ρήγας*, 16-6-1877.

μὲ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ ἀναγνώστη ἀπὸ τὴν Ἑρμούπολη νὰ δώσει ἕνα σαφὲς περίγραμμα τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας καὶ νὰ διαλύσει τὶς συγχίσεις τοῦ προυντονιστῆ Παπαθανασίου. «...Ἡ ἀπάντηση αὐτὴ ἀποτελεῖ ἱστορικὸ ντοκουμέντο καὶ σταθμὸ στὴν ἀνάπτυξη τοῦ νεοελληνικοῦ στοχασμοῦ. Εἶναι ὁ πρῶτος διανοούμενος στὴν Ἑλλάδα, ποὺ ἔχει διαβάσει τὸ *Κεφάλαιο* τοῦ Μάρξ, εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ γνωρίζουμε. Ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία ποὺ χρησιμοποιεῖ καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ τὴν χρησιμοποιεῖ φανερώνει πὼς κατέχει τὴν οἰκονομικὴ θεωρία τοῦ Μάρξ»[1].

Γιὰ νὰ κλείσουμε τὴν περίπτωση τοῦ Παν. Πανᾶ καὶ τῶν ὁμοϊδεατῶν του, ἂς ποῦμε ὅτι μετὰ τὸ κλείσιμο τοῦ *Ἐργάτη* βγῆκε μιὰ ἄλλη ἐφημερίδα, ὁ *Ρήγας* (Δεκέμβριος 1876-Λύγουστος 1877), ποὺ προπαγάνδιζε τόσο τὴν ἰδέα τῆς Δημοκρατικῆς Βαλκανικῆς Ὁμοσπονδίας ὅσο καὶ ἐκείνη τῆς ἀβασίλευτης Δημοκρατίας. Ὅπως ἦταν ἐπόμενο, ὅπως γράφει ὁ Γ. Κορδάτος, ὁ *Ρήγας* κατασυκοφαντήθηκε καὶ ὑβρίστηκε ἀπὸ τὶς ἄλλες ἀστικὲς ἐφημερίδες ὡς ὄργανο καταχθόνιων σκοπῶν καί, ἀκόμα, ὡς ὄργανο κοινοκτημονιστῶν, μὲ συνέπεια νὰ διαλυθεῖ καὶ αὐτὸς ὁ δημοκρατικὸς ὅμιλος.

Καθαρευουσιάνος ὡς δημοσιογράφος καὶ δημοτικιστὴς ὡς ποιητής, ἐπίγονος τῆς σολωμικῆς παράδοσης, ὁ Παν. Πανᾶς δημοσιεύει στὰ 1868 δύο σατιρικὲς συνθέσεις. «Οἱ σάτιρες αὐτές», γράφει ὁ Κ.Θ. Δημαρᾶς, «φανερώνουν τὸ ἀπόλυτο ξεχώρισμα τῆς ἑπτανησιακῆς παράδοσης ἀπὸ τὴν βαλαωριτικὴ νοοτροπία», τῆς ὁποίας εἰρωνεύεται τὴν ρητορεία καὶ ἐπιφανειακὴ ὁμοιότητα μὲ τὸ δημοτικὸ τραγούδι. Τὸ 1872 θὰ σατιρίσει, πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἐμμ. Ροΐδη, τὴν κενότητα τοῦ ἀθηναϊκοῦ ρομαντισμοῦ καὶ τὸ 1883, ὅταν φαίνεται ὅτι ἔχει ἀποτραβηχθεῖ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ δράση, δημοσιεύει τὴν ποιητικὴ συλλογὴ *Μέρες Ἀργίας* ὅπου συγκεντρώνει μέρος ἀπὸ τὴν παλαιότερη δουλειά του. «Κάνει ξανὰ παραχώρηση στὴν καθαρεύουσα», ἐπισημαίνει ὁ Κ.Θ. Δημαρᾶς, «ἀλλὰ συνεχίζει τὴν καλλιέργεια τῶν δημοτικῶν στίχων. Τὰ σατιρικά του ποιήματα φανερώνουν τὴν ὑψηλὴ καλλιέργεια καὶ τὴν φιλοκαλία ποὺ χαρακτήριζε τότε τοὺς Ἑπτανήσιους λογίους... Ἡ σάτιρά του συνδυάζει τὴ γραμμὴ τοῦ Ἀλέξανδρου Σούτσου μὲ τὴν ἑπτανησιώτικη παράδοση»[2].

1. Μ.Μ. Παπαϊωάννου, *Ἡ Κομμούνα, ὁ Μὰρξ καὶ οἱ Ἕλληνες*, ἐφ. *Ριζοσπάστης*, 20 Μαρτίου 1983.
2. Κ.Θ. Δημαρᾶ, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Ἐκδόσεις *Ἴκαρος*, 1975, σελ. 295 κ.ἑ.

Ἐμμανουὴλ καὶ Μαρία Δαούδογλου

Στὴν ὁμάδα τῶν διεθνιστῶν τῆς ἐποχῆς, μποροῦμε νὰ ἐντάξουμε τὸν Σμυρνιὸ ἔμπορο Ἐμμανουὴλ Δαούδογλου καὶ τὴ γυναίκα του Μαρία. Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε, καὶ γι' αὐτούς, εἶναι περιορισμένα καὶ δὲν φωτίζουν τὴ δράση τους, ποὺ φαίνεται νὰ ἦταν ἀξιοπρόσεκτη.

Ὁ Δαούδογλου, συνεχιστὴς —κατὰ τὸν Κ. Μοσκὼφ— τοῦ σαινσιμονικοῦ προβληματισμοῦ τοῦ Παν. Σοφιανόπουλου, εἶναι ὁ διοργανωτὴς, μαζὶ μὲ τὸν Ἰταλὸ ἀναρχικὸ Ἀμίλκα Τσιπριάνι (ποὺ θὰ τὸν βροῦμε στὰ 1895 στὸν παρισινὸ κύκλο τοῦ Παύλου Ἀργυριάδη), μιᾶς ὁμάδας Εὐρωπαίων πολιτικῶν προσφύγων ποὺ συμμετέχει στὴν ἀντιοθωνικὴ ἐξέγερση. Ἀργότερα, ὁ Δαούδογλου θὰ πάει στὴν Ἰταλία καὶ θὰ συνδεθεῖ στὴ Νάπολη μὲ κύκλους τῆς Πρώτης Διεθνοῦς, τῆς ὁποίας θὰ γίνει μέλος. Θὰ μείνει στὴ Νάπολη τέσσερα περίπου χρόνια (1864-1867). Ἐπιστρέφει στὴν Ἀθήνα καὶ δημιουργεῖ ἕνα νέο ἀναρχικὸ κύκλο, ποὺ θὰ διαλυθεῖ λίγο ἀργότερα. Στὰ 1870 ὁ Ἐμμ. Δαούδογλου σκοτώνεται σὲ μιὰ ρήξη μέσα στὴν Δημοκρατικὴ Λέσχη. Τὸν ἑπόμενο χρόνο ἡ γυναίκα του Μαρία φαίνεται ὅτι ἦταν ἡ μόνη Ἑλληνίδα ποὺ συμμετέχει στὴν Κομμούνα τοῦ Παρισιοῦ καὶ ἐκτελεῖται γιὰ τὴν ἐπαναστατική της δράση ἀπὸ τοὺς Βερσαλλιέρους[1].

Ἡ Παρισινὴ Κομμούνα καὶ ὁ Π. Ἀργυριάδης

Δύο ἄλλοι Ἕλληνες διεθνιστές, μὲ διασυνδέσεις στὸ γαλλικό, κυρίως, σοσιαλιστικὸ κίνημα ἀλλὰ καὶ ἐπιρροή, εἶναι ὁ Παῦλος Ἀργυριάδης καὶ ὁ Σαοὺλ Ναούμ. Ὁ πρῶτος ζεῖ στὸ Παρίσι, τὸ δεύτερο ἥμισυ τοῦ 19ου αἰώνα, καὶ ὁ δεύτερος, φαρμακοποιὸς στὸ ἐπάγγελμα, εἶναι ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς Φεντερασιὸν Θεσσαλονίκης στὴ Δεύτερη Διεθνή, μὲ ἀξιοσημείωτη δράση καὶ προσβάσεις, ὅπως θὰ δοῦμε σὲ ἄλλο κεφάλαιο.

Ὁ Παῦλος Ἀργυριάδης γεννήθηκε στὴν Καστοριὰ στὰ 1849 καὶ πέθανε στὸ 1901 στὸ Παρίσι. Ὁ Κορδάτος πιθανολογεῖ ὅτι καταγόταν ἀπὸ εὔπορους γονεῖς, γιατὶ ἀπὸ μικρὸς βρέθηκε στὴν Πόλη, ὅπου ἔμαθε τὰ πρῶτα γράμματα. Μετά, πῆγε στὸ Παρίσι γιὰ νὰ σπουδάσει νομικά. Ἐδῶ, τὸν βρίσκουμε ἐγκατεστημένο γύρω στὰ 1870, ὅπου ἀρχίζει νὰ ἔχει εὐρύτερες ἀνησυχίες, πνευμα-

1. Περιοδικὸ *Ἔρευνα*, τεῦχος 55, 13-4-1911.

τικὲς καὶ πολιτικές. Μὲ τὸν καιρὸ θὰ ἀποκτήσει πλατιὰ ἐγκυκλοπαιδικὴ μόρφωση καὶ θὰ συνδεθεῖ μὲ γαλλικοὺς ἐπαναστατικοὺς κύκλους.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Κομμούνας τοῦ 1871 ὁ Ἀργυριάδης ἀναφέρεται ὅτι ἔγινε μέλος τοῦ κεντρικοῦ ἐπαναστατικοῦ κομιτάτου (κεντρικῆς ἐπαναστατικῆς ἐπιτροπῆς[1]). Θὰ διασωθεῖ ἀπὸ τὶς σφαγὲς καὶ διώξεις, ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν, καὶ θὰ γίνει σύντομα ὀνομαστός. Συνδυάζοντας τὴν πολιτικὴ δράση καὶ τὴν ἰδιότητα τοῦ δικηγόρου, διακρίνεται γιὰ τὴν ὑπεράσπισή του σὲ δίκες πολιτικοῦ χαρακτήρα καὶ κυρίως ἀναρχονσυνδικαλιστῶν. «Στὶς περισσότερες μεγάλες δίκες, ποὺ ἔγιναν στὴν Γαλλία», ἀναφέρει σὲ ἄρθρο του ὁ Γιάννης Κορδάτος, «στὶς ὁποῖες δικάζονταν σοσιαλιστικὲς καὶ προοδευτικὲς ἐφημερίδες, καθὼς κι ἐργάτες καὶ διανοούμενοι γιὰ τὶς ριζοσπαστικὲς καὶ ἐπαναστατικές τους ἰδέες, ὁ Ἀργυριάδης πῆρε μέρος στερεώνοντας τὴ φήμη, τόσο τοῦ καλοῦ δικηγόρου ὅσο καὶ τοῦ πρωτοπόρου σοσιαλιστῆ»[2].

Τόσο ὡς μαχητικὸς ὑπερασπιστὴς καὶ διαφωτιστὴς ἀρθρογράφος, ὅσο καὶ ὡς ἡγετικὸ κομματικὸ στέλεχος, ὁ Π. Ἀργυριάδης κατέχει ἀξιοσημείωτη θέση στὴν ἱστορία τοῦ γαλλικοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος καὶ εἶναι ἀπὸ τὶς προδρομικὲς ἐκεῖνες μορφὲς τοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος στὴν Ἑλλάδα, ποὺ ἄσκησαν κάποια ἐπίδραση. Ἄρθρα του, γιὰ τὸν Κὰρλ Μὰρξ καὶ τὰ θεωρητικὰ προβλήματα τοῦ σοσιαλισμοῦ, δημοσιεύονται στὴν ἀναρχικὴ ἐφημερίδα τοῦ Πύργου *Νέο Φῶς* (1899) καὶ στὸν *Σοσιαλιστὴ* (1893-1899) τοῦ Σταύρου Καλλέργη.

Ἡ συνδρομὴ τοῦ Π. Ἀργυριάδη στὶς πρῶτες σοσιαλιστικὲς κινήσεις στὴν Ἑλλάδα δὲν φαίνεται νὰ ἦταν μόνο ἐκείνη τοῦ ἐπιφυλλιδογράφου. Ὁ Ἀργυριάδης θὰ βοηθήσει ποικιλότροπα τὸν Καλλέργη ὅταν ὁ τελευταῖος ἔφτασε στὸ Παρίσι, τὸ 1895, ἄπορος καὶ καταπτοημένος. Τρία χρόνια ἀργότερα ὁ Καλλέργης στὸ φυλλάδιο *Ἐπιστολὴ πρὸς ἅπαντες τοὺς Ἕλληνες Σοσιαλιστὰς* θὰ περιγράψει τὴν βοήθεια τοῦ Ἀργυριάδη καὶ θὰ δώσει πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὶς διασυνδέσεις του μὲ Ἕλληνες καὶ ξένους ἀναρχικοὺς τοῦ Παρισιοῦ. Ἀνάμεσα στοὺς δεύτερους ἦταν καὶ ὁ Ἀμίλκας Τσιπριάνι. Γράφει καὶ περιγράφει ὁ Στ. Καλλέργης:

1. Μιὰ ἄλλη ἐκδοχή, ποὺ δὲν υἱοθετοῦν οἱ περισσότεροι ἱστορικοί, εἶναι ὅτι ὁ Ἀργυριάδης ἐγκαταστάθηκε στὸ Παρίσι μετὰ τὸ 1871 καὶ ὅτι «τὴν ἑπομένη τῆς ἀμνηστείας προσεχώρησε ἐκ τῶν πρώτων στὴν Κεντρικὴ Ἐπαναστατικὴ Ἐπιτροπή». Ἐφημ. *Ριζοσπάστης*, 20-3-1927.

2. Περιοδικό, *Νέα Ἐπιθεώρηση*, 1933.

Κατὰ τὸ διάστημα τῆς φυλακίσεώς μου ὁ *Σοσιαλιστὴς* μετωνομάσθη *Σοσιαλισμός*, εἰς μικρότερον δὲ σχῆμα ἐκδοθεὶς χάριν οἰκονομίας. Μὲ τὸν τίτλον τοῦτον ἀνέλαβεν ὁ φίλος μου ἀρχιτέκτων καὶ πρώην συντάκτης τῆς προρρηθείσης ἐφημερίδος *Ἀλήθεια*, νὰ ἐκδίδῃ τὸ φύλλον κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἀπουσίας μου, καθ' ὅτι ἐγὼ ἀπεφάσισα νὰ μεταβῶ εἰς Παρισίους διὰ νὰ μορφώσω τὰς γνώσεις μου περισσότερον καὶ νὰ παρατηρήσω πῶς εἶναι διοργανωμένα τὰ ἐκεῖ κοινωνιστικὰ σωματεῖα καὶ πῶς γίνεται ἡ Σοσιαλιστικὴ δρᾶσις. Ἀφοῦ δ' ἑτοιμάσθην διὰ νὰ ἀναχωρήσω εἰς Παρισίους καὶ ἤμην κατὰ πάντα ἕτοιμος, ὁ ἀνωτέρω φίλος μου, ὅστις μοὶ εἶχεν ὑποσχεθῇ ὅτι ἤθελεν ἐκδίδει τὸ φύλλον ἐν τῇ ἀπουσίᾳ μου, ἐκ φόβου ἕως καταδιώξεως, μετεμελήθη. Ἡ μεταμέλεια ὅμως τοῦ φίλου μου δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ φέρῃ ἐμπόδιον εἰς τὴν ἀπόφασίν μου καὶ μετ' ὀλίγον ἀνεχώρησα, συνεπῶς δὲ καὶ ὁ *Σοσιαλιστὴς* διεκόπη.

Ἐκ Πειραιῶς, διὰ Μασσαλίας, μετέβην εἰς Παρισίους. Ἐκεῖ εὗρον τοὺς φίλους μου Π. Ἀργυριάδην, δικηγόρον καὶ διευθυντὴν τῆς ἐφημερίδος *Σοσιαλιστικὸν Ζήτημα*, τὸν Ι. Χριστόπουλον, καθηγητὴν τῆς Κοπτικῆς[1], τὸν κ. Γ. Σπυρίδην, καθηγητὴν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, τὸν Χαρίδημον Δασκαλόπουλον, ἰατρόν, καὶ ἀρκετοὺς Γάλλους Σοσιαλιστάς. Αἱ Σοσιαλιστικαὶ δ' ἐφημερίδες ἀνέγραψαν τὴν εἰς Παρισίους μετάβασίν μου. Οἱ φίλοι μου Π. Ἀργυριάδης καὶ Ι. Χριστόπουλος μὲ περιποιήθησαν κατὰ πολλά, μετὰ παρέλευσιν δὲ τριῶν μηνῶν διαμονῆς ἐν Παρισίοις, ὁ Π. Ἀργυριάδης μὲ συνέστησεν εἰς ὅλους τοὺς Σοσιαλιστὰς τῶν Παρισίων καὶ κατόπιν μὲ ἐτοποθέτησεν εἰς τὸ τυπογραφεῖον τοῦ «Ἐπαναστάτου Σοσιαλιστοῦ» Ἀλεμάν, κατόπιν εἰς τὸ τυπογραφεῖον Φρεμῶν, τῆς πόλεως Ἀρσὶς-σοὺρ-Ὄμπρ, πατρίδα τοῦ Δαντόνος. Ἐν τῷ τυπογραφείῳ τούτῳ ἔμεινα ἐπὶ πέντε μῆνας ἐργαζόμενος ὡς στοιχειοθέτης, ἐμάνθανα συνάμα καὶ τὴν γαλλικὴν γλῶσσαν καὶ ἀπελάμβανον ἀρκετὰ χρήματα πρὸς συντήρησίν μου.

Ἐν Παρισίοις ἔμεινα πλέον τοῦ ἔτους, κατὰ τὸ διάστημα δὲ τοῦτο ἔλαβα μέρος εἰς δύο διεθνῆ Σοσιαλιστικὰ Συνέδρια, εἰς ἀρκετὰς διαλέξεις, γεύματα Σοσιαλιστῶν καὶ ἐπεσκέφθην ὅλα τὰ Σοσιαλιστικὰ Κέντρα κατὰ τὴν Ἡμέραν τῆς Πρώτης Μαΐου 1895. Ἐγνώρισα, τῇ συστάσει τοῦ φίλου μου Ἀργυριάδου, τὰ δρῶντα πρόσωπα ἐν τῇ Σοσιαλιστικῇ μερίδι, τὴν Luise Michel, διάσημον συγγραφέα, τὸν Ἀμύλκαν Κυπριάνην, ἐπαναστάτην Σοσιαλιστὴν ἐξ Ἰταλίας, τὸν Alemene, διάσημον ἐπαναστάτην Σοσιαλιστήν, τὸν Περπενάρ, ἱδρυτὴν τῆς εἰκονογραφημένης ἐφημερίδος *Κοινωνικῆς*, ὅστις καὶ μοὶ ἔδωκεν ἀρκετὰς εἰκόνας, ἃς ἐδημοσίευσα εἰς τὸν *Σοσιαλιστήν*, τὸν Ι. Γκράβ, διευθυντὴν τῆς ἐφημερίδος *Νέοι Καιροί*, τὸν Σεβαστιανὸν Φώρ, διευθυντὴν τῆς ἐφημερίδος *Ἐλευθέριος*, καὶ ἀρκετοὺς βουλευτὰς καθὼς καὶ δημοσιογράφους καὶ ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων[2].

1. Σύμφωνα μὲ χειρόγραφη ἐπιστολὴ τοῦ Ἀργυριάδη στὸν Σταῦρο Καλλέργη τὸ 1894, σύνδεσμός τους ὑπῆρξε ὁ καθηγητὴς Ι. Χριστόπουλος. Ἄρθρα τοῦ Ἀργυριάδη δημοσιεύονται στὸν *Σοσιαλιστὴ* ἀπὸ τὸ 1893.

2. Σταῦρος Καλλέργης, *Ἀνέκδοτα Κείμενα*, ἔκδοση ΓΣΕΕ, Μάης 1982, σελ. 47-48.

Ἔργο τῆς ζωῆς τοῦ Παύλου Ἀργυριάδη, θεωρεῖται, τὸ ἐκλαϊκευμένο σοσιαλιστικὸ περιοδικὸ ALMANAC DE LA QUESTION SOCIALE (*Ἡμερολόγιον τοῦ Κοινωνικοῦ Ζητήματος*), ποὺ ἐξέδιδε κάθε χρόνο ὁ Ἕλληνας διεθνιστὴς ἀπὸ τὸ 1886 ὡς τὸ θάνατό του. Τὸ περιοδικὸ αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀκόμα καὶ σήμερα ἀξιοπρόσεκτη πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὸ (ἀναρχικό, κυρίως) σοσιαλιστικὸ κίνημα, ἂν καὶ ἕνα δημοσίευμά του στὸν τόμο τοῦ 1895 γιὰ τὶς ἑλληνικὲς σοσιαλιστικὲς ὀργανώσεις περιέχει ὑπερβολὲς καὶ διογκωμένα στοιχεῖα. Προφανῶς ὀφείλονται στὴν πληροφόρησή του ἀπὸ τὸν Καλλέργη. Μέσα ἀπὸ τὸ *Ἡμερολόγιο* ὁ Ἀργυριάδης προπαγάνδισε τὴν ἰδέα τῆς Σοσιαλιστικῆς Βαλκανικῆς Ὁμοσπονδίας, προτείνοντας τὴν ἵδρυση ἑνὸς πολυεθνικοῦ Συνδέσμου γιὰ τὴν Βαλκανικὴ Ὁμοσπονδία, ὁ ὁποῖος ὡς πολιτικὸ ὄργανο δράσης καὶ διαφώτισης θὰ ἐμπόδιζε τὸν ρυθμιστικὸ ρόλο τῶν Μεγάλων Δυνάμεων τῆς ἐποχῆς στὴν περιοχή. Δημοσίευσε πολλὰ ἄρθρα σὲ γαλλικὰ ἔντυπα (*Σοσιαλιστικὴ Ἐπιθεώρηση*, *Κραυγὴ τοῦ Λαοῦ*) γιὰ τὸν σοσιαλισμό, θέματα ἀπονομῆς τοῦ Δικαίου, τὸν ποιητὴ Εὐγένιο Ποττιὲ καὶ τὸ βιβλίο *Δοκίμιο γιὰ τὸν ἐπιστημονικὸ σοσιαλισμὸ – Οἰκονομικὴ κριτικὴ τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς*, ποὺ ἐκδόθηκε στὰ γαλλικά, στὸ Παρίσι, τὸ 1891.

Μιὰ ἄλλη διεθνιστική του πρωτοβουλία συνδεδεμένη μὲ τὴν Ἑλλάδα εἶναι ὁ Διεθνὴς Σύνδεσμος Βαλκανικῆς Ὁμοσπονδίας, ποὺ ἐκπροσωπεῖται στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ 1884 ἀπὸ τὸν Ἑλληνικὸ Σύλλογο Βαλκανικῆς Ὁμοσπονδίας καὶ ἐκφράζεται μὲ τὸ ὁμώνυμο δημοσιογραφικὸ ὄργανο. Ὁ Σύνδεσμος, τοῦ ὁποίου μᾶς εἶναι ἄγνωστα τὰ ἄλλα μέλη μετεῖχε στὸν Διεθνὴ Σύνδεσμο Βαλκανικῆς Ὁμοσπονδίας, ποὺ φαίνεται ὅτι ἦταν ὄργανο τῆς ἐπιρροῆς τοῦ Ἀργυριάδη. Ὁ ἴδιος θὰ εἶναι πρόεδρος καὶ κύριος ὁμιλητὴς στὸ Συνέδριο τοῦ Διεθνοῦς Συνδέσμου τὸ 1894[1].

Στὰ 1889 ἦταν μέλος τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ σοσιαλιστικοῦ ἐπαναστατικοῦ κόμματος τῆς Γαλλίας καί, κατὰ τὸν Γιάννη Κορδάτο, πῆρε μέρος στὴν ἑνωτικὴ διάσκεψη, ποὺ ἔγινε ἀπὸ τὶς κυριότερες κομματικὲς ὁμάδες, ποὺ ἀντιπροσώπευαν τὸ γαλλικὸ προλεταριάτο, γιὰ τὴν ἑνοποίησή τους σ' ἕνα κόμμα. Σύμφωνα μὲ διασταυρωμένες πηγές, ὁ Π. Ἀργυριάδης εἶχε σχέσεις καὶ συνεργασία μὲ Ρώσους ἐπαναστάτες ἐξόριστους στὸ Παρίσι καὶ κυρίως μὲ τρομοκράτες, ποὺ ἀνῆκαν στὴν ὀργάνωση τῶν μηδενιστῶν.

Ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς τὴν περίοδο τῆς Κομμούνας, ἡ κατοπινὴ συμπεριφορὰ τοῦ Παύλου Ἀργυράδη εἶναι μᾶλλον ἐκείνη τοῦ θεω-

1. Βλ. P. Argyriades, *Discours à la Grande Orient de France*, περ. *Revue Socialiste* 26, 1895, σελ. 202-213.

ρητικοῦ ἐπαναστάτη, ποὺ ζεῖ καὶ δραστηριοποιεῖται, τελικά, μέσα ἀπὸ τοὺς ἀστικοὺς κανόνες. Μάχεται τοὺς θεσμοὺς καὶ τὴ λειτουργία τοῦ συστήματος, δουλεύει γιὰ τὴν ἀνατροπή του, ἀλλὰ πάντοτε ἐγκλωβισμένος στὴν ἀναρχικὴ (ἀριστερίστικη) ἀντίληψη, ποὺ ἀπορρίπτει τὴν κομματικὴ ὀργάνωση καὶ τὴν καθημερινὴ ταξικὴ πάλη, πιστεύοντας πὼς ἡ ἐπαναστατικὴ διαδικασία εἶναι χρέος τῶν μεμονωμένων διανοούμενων καὶ τῶν ἔνοπλων συνωμοτῶν. «Ἀπὸ τὰ γραψίματά του», συμπεραίνει ὁ Γ. Κορδάτος, «δὲν φαίνεται γιὰ ὀρθόδοξος μαρξιστής. Ὁ μπλανκισμὸς καὶ ὁ ἀναρχισμὸς στὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἶχαν ἀκόμα βαθιὲς ρίζες μέσα στὸ γαλλικὸ σοσιαλισμό. Ὁ μαρξισμὸς φαινόταν σὰν μιὰ συντηρητικὴ θεωρία. Ὁ Ἀργυριάδης ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη δὲν ἦταν ἀπόλυτα χειραφετημένος. Ὁ μαρξισμὸς δὲν τὸν εἶχε κατακτήσει. Γι' αὐτό, ἂν καὶ ξέρει τὶς οἰκονομικὲς θεωρίες τοῦ Μάρξ, δὲν ἔχει ἐμβαθύνει στὸν διαλεκτικὸ ματεριαλισμὸ καὶ δὲν μπόρεσε νὰ νιώσει τὴν ἐπαναστατικὴ πλευρὰ τοῦ μαρξισμοῦ. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος, ποὺ βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ τὴν μαρξιστικὴ ὁμάδα τοῦ Λαφάργκ-Γκέντ, πού, στὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰώνα, ἀντιπροσώπευε στὴν Γαλλία τὸν ἐπιστημονικὸ σοσιαλισμό. Παρ' ὅλα ὅμως τὰ βασικὰ παραστρατήματα, παρέμεινε ὡς τὸ θάνατό του ἕνας εἰλικρινὴς ἐπαναστάτης σοσιαλιστής»[1].

Ὅμως παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Παῦλος Ἀργυριάδης ἐπαγγέλλεται τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση, ποὺ δὲν εὐνοοῦν, ὅπως εἴδαμε παραπάνω, οὔτε οἱ ἀντικειμενικὲς συνθῆκες οὔτε οἱ ὑποκειμενικές, δὲν παύει ἡ προσωπικότητα καὶ ἡ συνολικὴ προσφορά του νὰ εἶναι σημαντικὲς γιὰ τὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα ἐκείνων τῶν καιρῶν.

Στὶς 19 Νοεμβρίου 1901, πέθανε σὲ ἡλικία 52 χρόνων καὶ μετὰ πέντε μέρες ἔγινε ἡ πολιτική του κηδεία. Σοσιαλιστὲς καὶ ἀγωνιστές, ὅπως ὁ Βαγιάν, Φάμπεροτ, Ἱὼλ Μένκ, Ρουσσέλ, Ντυβρενίλ, μίλησαν γιὰ τὶς ἐπαναστατικὲς ἀρετὲς καὶ ὑπηρεσίες ποὺ πρόσφερε στὸ γαλλικὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα. Στὴν Ἑλλάδα ὑπάρχουν βαρύγδουπα βιβλία ἱστορικὰ καὶ σοσιαλιστικά, ποὺ δὲν ἀναφέρουν κὰν τὸ ὄνομά του.

Ὑπάρχουν, στὰ κατοπινὰ χρόνια, καὶ ἄλλοι Ἕλληνες διεθνιστές, μὲ δεσμοὺς καὶ κάποια συμμετοχὴ στὸ κοινωνικὸ ριζοσπαστικὸ κίνημα σὲ διάφορες εὐρωπαϊκές, κυρίως, χῶρες. Θὰ τοὺς γνωρίσουμε ἀργότερα, ὅπως θὰ γνωρίσουμε, μὲ βάση ἄγνωστα ἱστορικὰ στοιχεῖα καὶ ὁρισμένες προσωπικὲς μαρτυρίες, ἀρκετοὺς Ἕλληνες σοσιαλιστὲς ποὺ ἔχουν γνωριμία ἢ καὶ στενὴ συνεργασία μὲ ὀνομαστὲς προσωπικότητες.

---

1. Γ. Κορδάτου, *Μορφὲς τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, Ἐκδόσεις *Μπάυρον*, χ.χ., σελ. 66-67.

'Ανάμεσά τους ὁ Στ. Γισδάκης καὶ ἡ γνωριμία του μὲ τὸν Λένιν, ὁ Γ. Βιτσιώρης καὶ ἡ στενὴ συνεργασία του μὲ τὸν Λέοντα Τρότσκυ, ὁ Σεραφεὶμ Μάξιμος καὶ ὁ Παστίας Γιατσόπουλος καὶ ἡ γνωριμία τους ἐπίσης μὲ τὸν Τρότσκυ, ὁ 'Αβραὰμ Μπεναρόγια μὲ τὸν Γ. Ρακόφσκυ καὶ τὸν Ντ. Βλάχωφ, ὁ Νίκος Γιαννιὸς μὲ τὸν Πάρβους, ὁ Πλάτων Δρακούλης μὲ τοὺς ἡγετικοὺς κύκλους τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς, καὶ ἄλλοι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΕΥΡΩΠΑΙΟΙ ΕΜΙΓΚΡΕΔΕΣ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Μιὰ ὁμάδα Γάλλων προσφύγων, ὀπαδῶν τοῦ Σαὶν Σιμόν, ποὺ ἦρθε στὴ χώρα «μητέρα τῆς σοφίας» πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἐνθρόνιση τοῦ Ὄθωνα (18 Ἰανουαρίου 1833), θὰ προσφέρει τὴ ζύμη ἑνὸς κοινωνικοῦ προβληματισμοῦ στὸ Ναύπλιο καὶ τὴν Ἀθήνα. Ἀνάμεσά τους οἱ Gustave Eichthal, Francois Graillard, V. Bertrand, R. Bailly, F. Gurry, J. Roujoux, G. Jourdan καὶ L. Delaury. Διορίζονται σὲ ὑψηλὲς θέσεις κυρίως τοῦ ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν, ποὺ κατηύθυνε τότε ὅλη τὴ διοίκηση, τὴν οἰκονομία καὶ τὸ ἐμπόριο, καὶ εἰσηγοῦνται θεσμικοὺς νεωτερισμοὺς καὶ κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις, μὲ γνώμονα τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ κεντρικὴ ἐξουσία πρέπει νὰ εἶναι ὄργανο εὐτυχίας τῆς ὁλότητας. Δύο χρόνια ἀργότερα, θὰ ἐγκαταλείψουν τὴ χώρα ἀπογοητευμένοι.

Οἱ σαινσιμονιστές, ποὺ μποροῦν, ἴσως, νὰ χαρακτηριστοῦν ὡς ἰδεαλιστὲς τεχνοκράτες τῆς πρώτης πεντηκονταετίας τοῦ περασμένου αἰώνα, πίστευαν σὲ μιὰ νέα κοινωνικὴ ὀργάνωση, βασισμένη στὴ δικαιοσύνη καὶ τὴν ἀγάπη, ποὺ θὰ πραγματοποιόταν μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας, τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν τεχνῶν. Αἰσιοδοξοῦν ὅτι μποροῦν νὰ πείσουν τοὺς κρατοῦντες γιὰ τὴν κατάδηλη ἀνωτερότητα τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος καὶ τῆς ὀργάνωσης ποὺ προτείνουν[1]. Εἶναι προστατευόμενοι τοῦ Ἰωάννη Κωλέττη (1774-1847), σκιώδους «μινίστρου» τῶν Ἐσωτερικῶν στὴν πρώτη κυβέρνηση τῆς Ἀντιβασιλείας στὸ Ναύπλιο. Θὰ ἀποτελέσουν τὸ ἐπιτελεῖο τῶν συνεργατῶν του. Ὁ Κωλέττης, φιλόδοξος, δόλιος καὶ κορυφαία μορφὴ τοῦ ἑλληνικοῦ παλαιοκομματισμοῦ τοῦ περασμένου αἰώνα, διαδηλώνει τώρα συνταγματικὲς πεποιθήσεις καὶ φιλολαϊκισμό. Ἀρχηγέτης τοῦ γαλλικοῦ κόμματος, εἶναι προστάτης τῶν παλληκαριῶν τῆς Ρούμελης, καπεταναίων καὶ ληστῶν. Θὰ πρωτοστατήσει γιὰ τὴν καταδίκη σὲ θάνατο τοῦ Θεοδ. Κολοκοτρώνη καὶ θὰ χρησιμοποιήσει τοὺς Γάλλους νεωτεριστὲς ὅσο καιρὸ τοῦ χρειάζονταν.

«Ἡ παροχὴ σημαντικῶν κυβερνητικῶν θέσεων, ἀπὸ τὸ κυ-

1. Βασικὲς πληροφορίες γιὰ τὸν Σαὶν-Σιμὸν (1760-1825), τοὺς ἐπιγόνους του, τὶς ἀντιλήψεις τους γιὰ τὴν ἐκβιομηχάνιση, τὸ δικό τους σύστημα κοινωνικῆς ὀργάνωσης, τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία καὶ τὸν κολλεκτιβισμό, δὲς Γ. Πλεχάνωφ: *Ἀναρχισμὸς-Σοσιαλισμός*, ἐκδ. *Ἀναγνωστίδη*, χ.χ. σελ. 5-14, George Woodcock: *Anarchism*, 1962 σελ. 22, 117, 149 καὶ UNESCO: *Λεξικὸ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν*, 1972, τόμος 2ος, σελ. 856.

βερνῶν στὰ χρόνια αὐτὰ τὴν Ἑλλάδα γαλλικὸ κόμμα», ἐπισημαίνει ὁ Κ. Μοσκώφ, «σὲ Γάλλους πρόσφυγες, κυνηγημένους ἀπὸ τὴν ἐπίσημη γαλλικὴ πολιτική, εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς ἰδεολογίας ὄχι μόνο τοῦ Ἰ. Κωλέττη, ἀλλὰ καὶ τῆς εὔστροφης μεθοδολογίας ποὺ χρησιμοποιεῖ ἡ Προστασία γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς ἐπιρροῆς της. Ὁ Ἰ. Κωλέττης, ἔχοντας διατρίψει στὴν Γαλλία στὰ φοιτητικά του χρόνια, εἶχε ἀπὸ τότε ἀναπτύξει σχέσεις ὄχι μόνο μὲ τὰ φιλελεύθερα στοιχεῖα, ἀλλὰ καὶ μ' ἕναν πλατύτερο ἰδεολογικὸ κύκλο ποὺ ἐπηρέαζε ὁ ρομαντικὸς φιλελληνισμὸς καὶ ποὺ συμπεριλάμβανε μετριοπαθεῖς ὀπαδοὺς τῶν παλιῶν γιορνδίνικων θέσεων, ἀλλὰ καὶ τοὺς πρώτους αὐτοὺς τεχνοκράτες ποὺ ἦταν οἱ σαινσιμονιστὲς τῶν ἐτῶν 1818-1830. Ἡ γαλλικὴ πάλι πολιτική, κατευθυνόμενη ἀπὸ τὴν μεγαλοαστικὴ τάξη, μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1830 δὲν δίσταζε νὰ χρησιμοποιήσει στὸ ἐξωτερικό, στοιχεῖα καταδιωκόμενα γιὰ τὶς πολιτικὲς καὶ ἰδεολογικές τους θέσεις στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας τους· τακτικὴ ἀποδεκτὴ ἄλλωστε καὶ ἀπὸ τὰ ἴδια αὐτὰ ἐπαναστατημένα στοιχεῖα, μιᾶς καὶ οἱ ἀντιλήψεις τους ὄχι μόνο δὲν ἐναντιώνονται, ἀλλὰ καὶ εὐνοοῦν τὴν ἐπέκταση τῶν ἀνεπτυγμένων κρατῶν στὸν ὑποανάπτυκτο χῶρο τῆς Μεσογείου»[1].

Γκυστὰβ Ἐιχτὰλ καὶ Φρανσουὰ Γκραλλιὰρ

Ὁ ἐπιφανέστερος ἀπὸ τὴν ὁμάδα αὐτὴ ἦταν ὁ Γκυστὰβ Ἐιχτάλ, (1804-1886), ποὺ εἶχε ἀναλάβει ὡς σύμβουλος τῆς ἐπικρατείας στὴ διεύθυνση οἰκονομικῶν τοῦ ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν, ἐπικεφαλῆς τοῦ Γραφείου Πολιτικῆς Οἰκονομίας, ποὺ σχεδίαζε τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς χώρας. Ὁ Ἐιχτὰλ θὰ ἐπισκεφθεῖ πολλὲς περιοχὲς τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Στερεᾶς καὶ θὰ καταγράψει παραστατικὰ στὸ *Ἡμερολόγιό* του τὴ μιζέρια καὶ τὰ προβλήματα τῶν λαϊκῶν τάξεων[2]. Εἰσηγεῖται τὴ δημιουργία πρότυπων κρατικῶν ἀγροκτημάτων, ποὺ θὰ ἀνήκουν στὸ κράτος, τὴν παροχὴ στοὺς μικροϊδιοκτῆτες ἀγρότες καλλιεργητικῶν ἐργαλείων καὶ δανείων γιὰ νὰ καταπολεμηθεῖ ἡ τοκογλυφία καὶ τὴ θεσμοθέτιση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας.

Ὁ Ἐιχτὰλ θὰ εἰσηγηθεῖ, ἀκόμα, τὸν ἐποικισμὸ τῶν ἐθνικῶν

1. Κ. Μοσκώφ, ἔ.ἀ., σελ. 148-149.

2. Δ. Βικέλα, *Ὁ Γουσταῦος Ἐιχτὰλ ἐν Ἑλλάδι*, Διαλέξεις καὶ ἀναμνήσεις, Ἔκδοσις *Ἑστία*, Ἀθήνα 1893, σελ. 277-231 καὶ G. Eihthal, «Οἰκονομικὴ καὶ Κοινωνικὴ Κατάσταση στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὸ 1821», Ἐκδ. *Μπάυρον* (γ' ἔκδοση) Ἀθήνα χ.χ.

γαιῶν ἀπὸ ξένους ἀγρότες στὴ Μεσσηνία καὶ Ἠλεία καὶ θὰ προσπαθήσει, χωρὶς ἐπιτυχία, νὰ μετακαλέσει Γάλλους ἀκτήμονες καὶ ὁμοϊδεάτες. Ἔνδεκα χρόνια ἀργότερα τὸ γαλλικὸ ὑπουργεῖο Γεωργίας θὰ ἀναθέσει στὸν Cas Leconte νὰ διερευνήσει τὶς δυνατότητες γαλλικοῦ ἀγροτικοῦ ἐποικισμοῦ στὴν Ἑλλάδα. Τὸ 1845, ὁ Leconte ἔρχεται στὴν Ἑλλάδα καὶ, μὲ ὑπόδειγμα τὴν συγκρότηση ἑνὸς ἐποικισμένου τσιφλικιοῦ 75.000 στρεμμάτων στὸ Χαρβάτι, κάνει μιὰ θερμὴ εἰσήγηση. Θὰ μείνει κι αὐτὴ χωρὶς συνέχεια. Τὶς συνολικὲς δυσκολίες τοῦ ἐγχειρήματος, τὶς εἰδικὲς ἀλλὰ καὶ τῆς προσπάθειας μετεμφύτευσης τοῦ καπιταλισμοῦ ἐντὸς τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς, διερευνᾶ μὲ ἀφορμὴ τὴν περίπτωση τοῦ C. Leconte ὁ Κώστας Βεργόπουλος, στὸ βιβλίο του *Τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα στὴν Ἑλλάδα*[1]. Ἀδιαφορία θὰ συναντήσουν ἐπίσης οἱ εἰσηγήσεις τοῦ Γκ. Ἐιχτὰλ καὶ τῶν ἄλλων σαινσιμονιστῶν γιὰ μία σειρὰ μεγάλων δημόσιων ἔργων, ποὺ θὰ πραγματοποιήσει πενήντα χρόνια ἀργότερα ὁ Χαρ. Τρικούπης.

Δεύτερος ἐπιφανὴς τῆς ὁμάδας εἶναι ὁ Φρανσουὰ Γκραλλιάρ, ποὺ θὰ ἀναλάβει τὴν ὀργάνωση τῆς ἑλληνικῆς χωροφυλακῆς. Ὁ μηχανισμός της δημιουργεῖται ὡς συμπληρωματικὸ σῶμα τοῦ στρατοῦ καὶ ἔχει σκοπὸ «νὰ στερεώσῃ καὶ νὰ διαφυλάττῃ τὴν κοινὴν ἀσφάλειαν, ἐπιτηροῦσα μὲ ἄγρυπνον ὄμμα». Τὸ νέο σῶμα, ποὺ θὰ διακριθεῖ σύντομα γιὰ τὴν βαναυσότητα τῶν μεθόδων του, θὰ ἀποτελέσει ἕνα εἶδος πραιτωριανῶν τῆς ἐξουσίας καὶ θὰ στελεχωθεῖ σημαντικὰ ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τῆς πολιτικῆς πατρονείας τοῦ Ἰωάν. Κωλλέτη. Οἱ ἀμοιβὲς στὴ χωροφυλακὴ θὰ εἶναι ἀνώτερες ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ Στρατοῦ. «Στὴν προσωρινὴ ἀναστολὴ τῆς ληστείας», γράφει ὁ Γιάννης Κολλιόπουλος, «συνέβαλε ἴσως καὶ ἡ σύσταση τῆς χωροφυλακῆς τὸ καλοκαίρι τοῦ 1833, ἂν ὄχι μὲ τὴν ἀποτελεσματικὴ δίωξη τῶν ληστῶν στὴν πρώιμη αὐτὴ φάση, τουλάχιστον μὲ τὴν ἀπορρόφηση στὸ νεοσύστατο σῶμα πολλῶν ἀτάκτων, ποὺ διαφορετικὰ μποροῦσαν νὰ εἶχαν καταφύγει στὴ ληστεία»[2]. Τὸν ρόλο τῆς χωροφυλακῆς στὴν πρώτη τουλάχιστον μεταπαναστατικὴ εἰκοσαετία, ὡς καταπιεστικοῦ μηχανισμοῦ τῶν ἀγροτικῶν μαζῶν, ἀπὸ τὴν κυρίαρχη «ἀστικὴ» τάξη, περιγράφει διεισδυτικὰ ὁ Βασίλης Φίλιας στὸ βιβλίο του *Κοινωνία καὶ ἐξουσία στὴν Ἑλλάδα — Ἡ νόθα ἀστικοποίηση 1800-1864*[3]. Ἀσφαλῶς οἱ με-

1. Ἐκδόσεις *Ἐξάντας*, Ἀθήνα 1974, σελ. 140-143.
2. Γιάννη Κολλιόπουλου, *Ληστές*, ἐκδόσεις *Ἑρμῆς*, Ἀθήνα 1979, σελ. 6.
3. Ἐκδόσεις *Σύγχρονα Κείμενα*, Ἀθήνα 1974, σελ. 91-93.

θοδεύσεις αὐτὲς εἶναι ἔξω ἀπὸ τοὺς ὁραματισμοὺς «εὐταξίας» τοῦ Φ. Γκραλλιάρ.

Σύμφωνα μὲ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ τότε Γάλλου πρεσβευτῆ Πισκατόρυ, ὁ Φρανσουὰ Γκραλλιὰρ ἦταν ὁ ἐμπνευστὴς τῆς πολιτικῆς κινήσεως Συγχώνευσις. Ὁ Γάλλος σαινσιμονιστὴς πίστευε ὅτι χρειαζόταν νὰ ἑνωθοῦν σ' ἕναν πολιτικὸ φορέα ὅλες οἱ κατακερματισμένες κομματικὲς δυνάμεις τοῦ τόπου, μὲ σκοπὸ νὰ λείψουν οἱ διαιρετικοὶ ἀνταγωνισμοὶ καὶ νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ ἐθνικὴ ἑνότητα. Οἱ πρωτεργάτες τῆς Συγχωνεύσεως —ποὺ ἦταν ὁ δημοσιογράφος Γεώργιος Σκοῦφος καὶ ὁ καθηγητὴς Κων. Σχοινᾶς— ἤθελαν νὰ ἐξυπηρετήσουν τόσο τοὺς παλατιανοὺς ὅσο καὶ τοὺς προσωπικούς τους σκοπούς. Μὲ τὴν ἀνοχὴ τοῦ Ὄθωνα καὶ τοῦ ὑπουργοῦ Ἐσωτερικῶν Γεωργίου Γλαράκη, ποὺ ἀνῆκε στὸ ρωσικὸ κόμμα, μεθόδευσαν ὁλόκληρη «βιομηχανία» ψηφισμάτων, ἀνακοινώσεων καὶ ἐπιστολῶν ἀπὸ δήμους καὶ κοινότητες, ὑπὲρ τῶν προπαγανδιστικῶν σκοπῶν τῆς Συγχωνεύσεως ἀσκώντας, ἔμμεσα ἢ ἄμεσα, πίεση στὴν συμπεριφορὰ τῶν κομματικῶν ὁμάδων καὶ φατριῶν. Ἡ δημοσιότητα σὲ ἐλεγχόμενες ἐφημερίδες (*Σωτήρ*, *Ἑλληνικὸς Ταχυδρόμος*) ἄρχισε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1837, ἐντάθηκε τὸν ἑπόμενο χρόνο καὶ σταμάτησε μετὰ ἀπὸ ἀντεπιθέσεις τῆς φιλελεύθερης ἐφημερίδας *Ἀθηνᾶ*.

Ὡστόσο, ἂν ἰδέες καὶ σχέδια τῶν Γάλλων σαινσιμονιστῶν ἀγνοοῦνται ἀπὸ τὴν Ἀντιβασιλεία καὶ τὸν Κωλέττη, ἢ ὑιοθετοῦνται γιὰ πολιτικὲς σκοπιμότητες, δὲν παύουν νὰ ἐπηρεάζουν ὁρισμένες ἄλλες ἀνήσυχες συνειδήσεις. Τονίζει σχετικὰ στὸ βιβλίο του ὁ Κωστῆς Μοσκώφ:

«Ἡ ἐπιρροὴ τοῦ προσφυγικοῦ αὐτοῦ κόσμου γρήγορα θὰ ἁπλωθεῖ σὲ ἕναν πλατύτερο κύκλο διανοουμένων· οἱ περισσότεροι ὀπαδοὶ τοῦ σαινσιμονισμοῦ θὰ εἶναι γιατροὶ καὶ δικηγόροι, σπουδασμένοι στὰ γαλλικὰ καὶ ἰταλικὰ πανεπιστήμια· μὲς στὴν περίεργη πολιτικὴ μεθοδολογία τῆς ἐποχῆς, καὶ τοῦτοι προστατευόμενοι τῆς γαλλικῆς πολιτικῆς καὶ τοῦ κόμματος τοῦ Ἰ. Κωλέττη. Ἡ συνεισφορά τους στὸ πεδίο τῆς ἰδεολογίας θὰ εἶναι ἡ εἰσαγωγὴ μιᾶς ἀναπτυξιακῆς οἰκονομικῆς δεοντολογίας· θὰ προτείνουν τὴν ἐκτέλεση μιᾶς ὁλόκληρης σειρᾶς ἔργων ὑποδομῆς, τὴ διάνοιξη τοῦ Ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου, τὴν κατασκευὴ ὁδικῶν ἀρτηριῶν — σύμφωνα μὲ τὶς θέσεις τοῦ Σὰν Σιμόν, ποὺ στὴν ἐπιτάχυνση τῶν συγκοινωνιῶν ἔβλεπε ἕνα κλειδὶ τῆς οἰκονομικῆς προόδου. Στὸ πεδίο τῆς πολιτικῆς, ἡ δράση τους θὰ συγκεντρωθεῖ γύρω ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῶν ἐθνικῶν κτημάτων. Ἐπικρίνοντας τόσο τὴν ἄποψη τῆς διανομῆς τους στοὺς ἀγρότες, θέση τοῦ μοσχοβίτικου κόμματος, τῶν «Ναππαίων», ὅσο καὶ τὶς θέσεις τῶν μεγαλοκτηματιῶν, τῶν προσ-

κειμένων στὸ ἀγγλικὸ κόμμα, γιὰ τὴν πούλησή τους, αὐτοὶ θὰ προτείνουν τὴν παραμονὴ στὸ δημόσιο τοῦ μεγαλύτερου μέρους αὐτῆς τῆς ἐθνικῆς γῆς καὶ τὴν μετατροπή της σὲ πρότυπα ἀγροκτήματα, μὲ τὴν ἐγκατάσταση σ' αὐτὰ Εὐρωπαίων ἀποίκων, φορέων τεχνολογικῆς προόδου στὴ γεωργία· ὑποστηρίζουν μιὰ τέτοια θέση σὰν τὴν μόνη διέξοδο γιὰ τὴ συσσώρευση κεφαλαίου στὸν τόπο, τὴν παραπέρα ἀνάπτυξη στὴν Ἑλλάδα μιᾶς βιομηχανικῆς παραγωγῆς. Ἦταν φυσικὸ αὐτὸς ὁ σαινσιμονικὸς κύκλος νὰ ἀπομονωθεῖ μὲ μιὰ τέτοια πολιτικὴ θέση του, τόσο μακριὰ ἀπὸ τὶς διαμάχες ἀλλὰ καὶ τὰ ἄμεσα συμφέροντα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ· ὁ προβληματισμός τους, ἐγκεφαλικός, μένει κτῆμα τελικὰ μιᾶς ὁρισμένης διανόησης· δὲν εἶχε τὴ δυνατότητα ἐξεύρεσης μαζικότερων ἐρεισμάτων. Τὸ ἴδιο τὸ κωλεττικὸ κόμμα, ἀφοῦ τοὺς χρησιμοποιήσει, γιὰ νὰ θαμπώσει περισσότερο, θὰ ἔλεγε κανείς, τόσο τοὺς ριζοσπάστες καὶ φιλορθόδοξους ὅσο καὶ τοὺς διανοούμενους τοῦ ἀγγλόφιλου ψηλοῦ κατεστημένου, θὰ τοὺς ἐγκαταλείψει γρήγορα. Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1834 ὁ G. Eichthal πρῶτα, οἱ λοιποὶ φίλοι του λίγο κατόπι θὰ ἀπολυθοῦν, γιὰ νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν Ἄνοιξη τοῦ 1835 τὴν Ἑλλάδα»[1].

Ἡ ἄποψη ὁρισμένων μαρξιστῶν ὅτι οἱ σαινσιμονιστὲς ἐνήργησαν ἁπλὰ ὡς ἰδεολογικοὶ πράκτορες τῆς γαλλικῆς προστασίας εἶναι τουλάχιστον σχηματική. Στοιχεῖα γιὰ νὰ «ἐνισχυθεῖ» μιὰ τέτοια προσέγγιση μπορεῖ νὰ ἀνακαλυφθοῦν στὰ ἴδια τὰ γραπτὰ τοῦ Ἐιχτὰλ μόνο ἐὰν κανεὶς δεῖ ἀποσπασματικὰ καὶ ἀσύνδετα τὶς ἀντιλήψεις τῶν σαινσιμονιστῶν γιὰ τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα, τὴν ἰδιοκτησία καὶ τὸν ρόλο τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς, χωρὶς τὸ συνολικὸ σοσιαλιστικό τους ὅραμα. Οἱ σαινσιμονιστὲς μπορεῖ νὰ συνέκλιναν σὲ ὁρισμένα σημεῖα μὲ τὴν «ἐκσυγχρονιστικὴ» πολιτικὴ τῆς γαλλικῆς προστασίας, ἀλλὰ ἐκκινοῦσαν ἀπὸ διαφορετικὴ ἀφετηρία καὶ εἶχαν ἄλλους ἀπώτερους στόχους. Οἱ σαινσιμονιστὲς χωρὶς νὰ ἐγκαταλείψουν τὶς εὐρύτερες ἰδεολογικές τους τοποθετήσεις προσπάθησαν νὰ τὶς συμβιβάσουν μὲ τὶς δεδομένες πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀνάγκες καὶ δυνατότητες. Ἡ πρότασή τους γιὰ τὴν μετάκληση κεφαλαιούχων, στοὺς ὁποίους θὰ παραχωροῦνταν ἐθνικὲς γαῖες γιὰ πρότυπες μεγάλες καλλιέργειες, δὲν ἦταν αὐτοσκοπός, ἀλλὰ τὸ ἀναγκαῖο προηγούμενο.

Ὑπάρχει ὁπωσδήποτε σχέση ἰδεολογίας καὶ πολιτικῆς πρακτικῆς, ἀλλὰ δὲν εἶναι πάντοτε ἡ ταύτιση. Ὑπάρχει ἐπίσης τὸ προσωπικὸ ἦθος ποὺ δὲν ἐντάσσεται εὔκολα σὲ γενικεύσεις. Οἱ σαινσιμονιστὲς στὴν Ἑλλάδα λειτούργησαν ὡς διανοούμενοι πολιτικοὶ πρόσφυγες, ποὺ δέχτηκαν νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὴν πρακτικὴ πολι-

1. Κ. Μοσκώφ, ἔ.ἀ., σελ. 149-150.

τική καὶ οἰκονομία, ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῆς καλύτερης δυνατῆς ὀργάνωσης τῶν ὑλικῶν ὅρων μιᾶς κοινωνίας. Τίποτα περισσότερο. Ὁ Ἐιχτὰλ δὲν φαίνεται νὰ εἶχε ποτὲ ἐγκαταλείψει τοὺς ριζοσπαστικούς προσανατολισμούς του, ἐνῶ εἶχε δημιουργήσει —ἐκτὸς τῆς Ἑταιρίας— ἕνα πυρήνα ὀπαδῶν τοῦ Σαὶν Σιμὸν στὸ Ναύπλιο καὶ τὴν Ἀθήνα, γεγονὸς στὸ ὁποῖο ὀφείλονταν οἱ παραγκωνισμοὶ καὶ ὁ διωγμός του ἀπὸ τὴν Ἀντιβασιλεία[1].

Στὶς 19 Σεπτεμβρίου 1843 ἡ τριμελὴς Ἀντιβασιλεία ζήτησε τὴν ἀπόλυση τοῦ Ἐιχτὰλ ἀπὸ τὸ Γραφεῖο Πολιτικῆς Οἰκονομίας, γιατὶ ὄχι μόνο ἐξακολουθοῦσε νὰ συμμετέχει στὴν Σαινσιμονικὴ Ἑταιρία (καὶ «αἵρεσιν») ἀλλὰ καὶ γιατὶ συμμετεῖχε σὲ μυστικὲς συνεδριάσεις της. Ὁ ἴδιος καὶ ὁ προστάτης του Κωλέττης θὰ ἀρνηθοῦν ὅτι ὑπάρχει τέτοια ἑταιρία καὶ διαβεβαιώνουν πὼς ἔχει διαλυθεῖ. Στὶς 10 Ὀκτωβρίου 1934 ἡ ὑπηρεσιακὴ ἐκκρεμότητα τοῦ Ἐιχτὰλ ἔληξε προσωρινὰ καὶ ἡ Ἀντιβασιλεία ἀνεκάλεσε τὴν ἀπόφαση ἀπολύσεως τοῦ (κατὰ τὰ ἄλλα ἄμισθου) Ἐιχτάλ. Λίγες μέρες ἀργότερα ὁ Ἐιχτὰλ θὰ περιοδεύσει στὴν Ἀνατολικὴ Στερεὰ ἀπὸ ὅπου θὰ ἐπιστρέψει στὴν (νέα πρωτεύουσα τοῦ Κράτους) Ἀθήνα στὶς ἀρχὲς Ἰανουαρίου τοῦ 1835. Ἐπέστρεψε προβληματισμένος καὶ ἀποκαρδιωμένος τόσο ἀπὸ τὴ μιζέρια τῶν ἀγροτῶν καὶ τῆς διαρκοῦς καθυστερήσεως τῶν προγραμμάτων δράσης ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς ἐσωτερικοὺς ἀνταγωνισμοὺς τῆς Προστασίας. Μὲ τὴν ἐνηλικίωση τοῦ Ὄθωνα στὶς 20 Μαΐου 1834 καὶ τὴν ἐνίσχυση τῆς ἀγγλικῆς προστασίας στὸ πρόσωπο τοῦ ἀρχικαγκελάριου Ἄρμανσμπεργκ ὁ γαλλόφιλος Κωλλέττης δὲν μπορεῖ πλέον νὰ ἐγγυηθεῖ οὔτε κὰν τὴν ὑπαλληλικὴ ἰδιότητα στὸν Ἐιχτάλ, ποὺ παραιτεῖται καὶ ἐγκαταλείπει τὴν Ἑλλάδα στὶς 11 Ἰουνίου 1935. Ἔμεινε στὴ χώρα, ὅπως θὰ δοῦμε, ἕνας κύκλος μαθητῶν καὶ ὁμοφρόνων, ποὺ θὰ διαδραματίσει ἀξιοσημείωτο ρόλο στὶς δημοκρατικὲς καὶ πολιτικὲς ἐξελίξεις.

Ἐκεῖνο, ἴσως ποὺ χρειάζεται νὰ σημειωθεῖ, σὰν πρῶτο δεδομένο μιᾶς δικῆς μας ἔρευνας, εἶναι ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸν Ἐιχτὰλ ἀποφασιστικὴ συμβολὴ στὴ δημιουργία τοῦ πυρήνα τῶν Ἑλλήνων σαινσιμονιστῶν — στὸν ὁποῖο κυριαρχεῖ ἡ «αἰνιγματικὴ προσωπικότητα» τοῦ γιατροῦ Παναγιώτη Σοφιανόπουλου— φαίνεται νὰ διαδραμάτισε ὁ γιατρὸς R. Bailly[2]. Δεδομένο, ποὺ μπορεῖ νὰ ὁριο-

1. Βλ. σχετικὰ Θανάση Χ. Παπαδόπουλου, *Εἰσαγωγικὰ* στὸ G. Eihthal, ἔ.ἀ., σελ. 10, ἐπίσης στὸ ἴδιο βιβλίο σελ. 104-113 καὶ Γ. Ζιούτου, *Ὁ σαινσιμονισμὸς ἔξω ἀπὸ τὴ Γαλλία*, Ἀθήνα 1952, σελ. 3.

2. Δὲς καὶ ἐπιστολὴ τοῦ Ἐιχτάλ μὲ ἡμερομηνία 19-5-1854 στὸν σαινσιμονιστὴ Duveyier, G. Eihthal, ἔ.ἀ., σελ. 38.

θετήσει τὴν διάδοση τῶν σοσιαλουτοπικῶν ἰδεῶν τῆς ἐποχῆς στὴν Ἑλλάδα τὸ 1832.

Τὸ νέο κράτος καὶ ἡ νομὴ τῆς ἐξουσίας

Στὶς 18 Σεπτεμβρίου 1834 ἡ Ἀθήνα (μὲ 20.000 κατοίκους τὸ 1830) γίνεται πρωτεύουσα τοῦ μικροῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ἀλλὰ τὰ μεγάλα οἰκονομικὰ κέντρα τοῦ ἑλληνισμοῦ βρίσκονται στὴν ἐπικράτεια τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας (Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Σμύρνη). Πρὸς τὰ ἐκεῖ —Πόλη, Σμύρνη ἀλλὰ καὶ Ἀλεξάνδρεια— μεταναστεύουν πολλὰ «ἐμπορικοτυχοδιωκτικὰ» στοιχεῖα, ποὺ θὰ συμβάλουν στὴν ἀνάπτυξη ἑνὸς ἄλλου νεοελληνικοῦ μύθου: τοῦ «παροικιακοῦ φαινομένου» καὶ τῶν «ἐθνικῶν εὐεργετῶν».

Ἡ οἰκονομία τοῦ περιορισμένου ἐδαφικὰ βασιλείου παραμένει ἔντονα ἀγροτική. Τὸ 60% τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι ἀγρότες, ποὺ ζοῦν μέσα στὴν ἀνέχεια καὶ μὲ τὴν προσδοκία τῆς διανομῆς τῶν «ἐθνικῶν γαιῶν». Τὸ 80% τῶν ἀγροτῶν δὲν ἔχει καμιὰ ἰδιοκτησία. Οἱ ἀργοὶ ρυθμοὶ ἐξέλιξης χαρακτηρίζουν ἀκόμα καὶ τὸν «δυναμικὸ» κλάδο τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας, ποὺ θὰ γνωρίσει βαθιὰ κρίση ἀπὸ τὴν πτώση τῶν ναύλων καὶ τὴν ἀδυναμία προσαρμογῆς στὴν ἀτμοπλοϊκὴ φάση. Ἡ «ἀστικοποίηση» δὲν δημιουργεῖ νέες παραγωγικὲς σχέσεις καὶ εἶναι ἐξαιρετικὰ χαμηλὸς ὁ βαθμὸς ἐκχρηματισμοῦ τῆς οἰκονομίας. Κατὰ τὸ 1853 μόνο τὸ 8% τοῦ πληθυσμοῦ κατοικεῖ στὰ ἀστικὰ κέντρα, δεμένο, εἴτε οἰκονομικά, εἴτε κοινωνικά, μὲ τὸν ὀμφάλιο λῶρο τοῦ χωριοῦ. Οἱ πρῶτες βιομηχανικὲς μονάδες στὴν νότια Πελοπόννησο, στὴ Λαμία καὶ τὶς Κυκλάδες θὰ σβήσουν τόσο ἄδοξα, ὅσο ἀπρογραμμάτιστα δημιουργήθηκαν. Ἕνα ὀγκούμενο καὶ ἰδιότυπο προλεταριάτο ἀπὸ τὴν ἐνδοχώρα ἀναζητάει στὰ λίγα ἀστικὰ κέντρα «καλύτερη τύχη» ποὺ συχνὰ σημαίνει ἕνα σίγουρο πιάτο φαγητό. Οἱ τεχνίτες καὶ οἱ ἔμποροι ἁπλῶς ἐπιβιώνουν μέσα σὲ συνθῆκες ἀντιπαραγωγικὲς καὶ ἐξοντωτικῆς φορολογίας. Δὲν ὑπάρχει κανένα πρόγραμμα οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀνάπτυξης τῆς χώρας καὶ καμιὰ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀναγκαία ὑποδομὴ σὲ δημόσια ἔργα, νομοθετικοὺς ἐκσυγχρονισμοὺς καὶ παραγωγικὲς καλλιέργειες στὴ γεωργία.

Ἀρχίζει νὰ ὑφαίνεται ὁ ἱστὸς τῆς οἰκονομικῆς ἐξάρτησης τῆς χώρας ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ μὲ τὰ διάφορα στάδιά της (ἐξωτερικὰ δάνεια, τραπεζικὲς ἐπιχορηγήσεις, ἐπενδύσεις χαρτοφυλακίου, ἐπιλεγμένες τοποθετήσεις κεφαλαίων). Τὴν ἐξάρτηση ἐπιτείνει καὶ ἡ

μονομερὴς διάθεση στὴν Ἀγγλία τῆς σταφίδας, ποὺ εἶναι τὸ μοναδικὸ ἐθνικὸ ἐξαγωγικὸ προϊόν.

Οἱ συνέπειες τῆς ἐξάρτησης στὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας εἶναι κατάδηλες. Οἱ Μεγάλες Δυνάμεις, ἀφοῦ καθορίσουν τοὺς συμβιβαστικοὺς ὅρους ἵδρυσης καὶ λειτουργίας τοῦ νέου κράτους, ἐκλέγουν ὡς ἐπικεφαλῆς του ἕναν ἐστεμμένο παρατηρητὴ καὶ τὴν Ἀντιβασιλεία. Τὶς ἐπιλογὲς αὐτὲς ἀποδέχονται «ἐν ὀνόματι» τοῦ λαοῦ οἱ ἰθύνουσες κοινωνικὲς μερίδες τῶν κοτσαμπάσηδων, τῶν φαναριωτῶν καὶ ὁρισμένων καπεταναίων. Ὅλοι αὐτοὶ θὰ ὀργανώσουν τὴ νομὴ καὶ τὰ «στεγανὰ» τῆς δικῆς τους ἐξουσίας, ποὺ εἶναι καὶ ἡ κρατική. Οἱ ἀντιθέσεις τους εἶναι καθαρὰ ὑπόθεση τῆς «κάστας» αὐτῆς, ποὺ θεωρεῖ τὸν ἑαυτό της ἀσφαλὴ μόνον ὅταν ἔχει τὶς ἐγγυήσεις καὶ τὴν ὑποστήριξη τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Οἱ προσανατολισμοὶ καὶ ἡ δράση τῶν κομματικῶν σχηματισμῶν —ποὺ ἔχουν τοὺς εὔγλωττους τίτλους *γαλλικό*, *ἀγγλικό*, *ρωσικό*— συναρτῶνται κατὰ κύριο λόγο μὲ τὰ συμφέροντα καὶ τὴν πολιτικὴ ποὺ ἐκφράζουν οἱ πρεσβευτὲς τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Ἀπὸ αὐτοὺς ξεκινοῦν τὰ νήματα πολλῶν —γνήσιων στὴ λαϊκή τους ἔκφραση— ἀναταραχῶν στὴ χώρα ὡς τὸ 1862 κυρίως.

«Στὴ δημόσια ζωὴ τῆς πρώτης πεντηκονταετίας μετὰ τὴν ἐπανάσταση», γράφει ὁ Βασίλης Φίλιας, «ἡ παρουσία τῆς *κοινωνίας τῶν πολιτῶν* εἶναι σκιώδης διάκοσμος καὶ σκηνικὸ γιὰ τὶς δυνάμεις, ποὺ πραγματικὰ ἐλέγχουν τὴν ἐξουσία. Οἱ δυνάμεις αὐτές, ἡ γαιοκτητικὴ ὀλιγαρχία καὶ τὰ ἐξαρτημένα ἀπ' αὐτὴ στρώματα, ὁ θρόνος καὶ ὁ στρατὸς ἀποτελοῦν καὶ οἱ τρεῖς μιὰ ἐλίτ ἐξουσίας, μιὰ *πολιτικὴ κοινωνία*.

Οἱ διαμάχες της, στὴν οὐσία, ἀποτελοῦν ἐσωτερικὴ της ὑπόθεση, ποὺ διαδραματίζεται σ' ἕνα ἀνώτερο ἐπίπεδο καὶ μέσα σ' ἕνα κλειστὸ κύκλωμα καὶ γι' αὐτὸ δὲν προϋποθέτουν πλατιὰ λαϊκὴ μέθεξη, οὔτε βαθύτερες διεργασίες κοινωνικο-οἰκονομικοῦ χαρακτήρα. Οὔτε οἱ ἀλλαγὲς Ὑπουργείων, οὔτε οἱ μεταπολιτεύσεις, οὔτε οἱ δυναστικὲς μεταβολὲς ξεκινοῦν ἀπὸ μιὰ γνήσια καὶ αὐτοδύναμη ἐνεργοποίηση τοῦ πλατύτερου κοινωνικοῦ ὑπόβαθρου. Παρ' ὅλη τὴν ἐπίφαση κοινοβουλευτισμοῦ στὴν περίοδο αὐτή, τὸ πολιτικὸ βάρος τῶν μεγάλων μαζῶν τοῦ λαοῦ στὴ διαμόρφωση τῆς ἐξουσίας, εἶναι ἀμελητέο...

...Δύο στοιχεῖα προδιαγράφονται κατὰ τρόπο μὴ ἐπιδεχόμενο ἀμφισβήτηση στὸ ἱδρυτικὸ τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου. Τὸ ἀπολυταρχικό, ποὺ ἐκφράζει ὁ βασιλιάς, καὶ τὸ ὀλιγαρχικό, ποὺ ἐκφράζουν ὅλες οἱ φατρίες τῶν κατεστημένων γαιοκτητικῶν συμφερόντων, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς μεταξύ τους ἀντιδικίες. Ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα θὰ χαρακτηρίσει τὴν πολιτικὴ μιᾶς

πεντηκονταετίας σχεδόν, καὶ ὄχι ἡ σύγκρουση μεταξὺ Δεσποτισμοῦ καὶ Δημοκρατίας. Ὁ Δῆμος παραμένει σ' ὅλη τὴ διάρκεια ἀπών»[1].

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ γενικὸ πλαίσιο θὰ πρέπει ν' ἀξιολογηθοῦν ὅλες οἱ προσπάθειες κοινωνικοῦ ριζοσπαστισμοῦ, ποὺ εἶχαν καταλύτες ἢ συντελεστὲς Εὐρωπαίους πολιτικοὺς πρόσφυγες. Οἱ διενιστὲς αὐτοὶ συναισθάνθηκαν, πάντοτε, ὅπως θὰ δοῦμε ἀργότερα, τοὺς γνήσιους κοινωνικοὺς κραδασμοὺς στὴ χώρα καὶ ἔγιναν συχνὰ οἱ ἀγωγοὶ τῆς ἀλληλεγγύης ἀνάμεσα στοὺς λαούς, ἀντίθετα μὲ τὴν ἐπίσημη πολιτικὴ καὶ τὰ στενὰ συμφέροντα τῶν χωρῶν τους.

Γενικεύοντας ἀρκετά, μπορεῖ νὰ παρατηρήσει κανεὶς ὅτι στὴν πρωτεύουσα τοῦ κράτους οἱ Εὐρωπαῖοι πολιτικοὶ πρόσφυγες (Γάλλοι, Ἰταλοί, Πολωνοί), συνεργάστηκαν μὲ ἐπώνυμους διανοούμενους κυρίως ὡς τὸ 1862 καὶ μὲ κατεύθυνση τὶς ἀντιμοναρχικὲς ἰδέες. Ἀντίθετα, στὴν ἐπαρχία, ὅπως στὴν Πάτρα καὶ τὴ Σύρο ἀλλὰ καὶ τὴν Πόλη καὶ τὴν Ἀλεξάνδρεια, ἡ συνεργασία καὶ ἡ ἐπίδραση αὐτὴ ἔγινε μετὰ τὸ 1862 καὶ ἐντοπίζεται βασικὰ σὲ στρώματα ἐργαζομένων. Πρωταρχικὰ αἰτήματα ἦταν ἡ συνδικαλιστικὴ ὀργάνωση, ἡ κρατικὴ προστασία καὶ ἡ κοινωνικὴ δικαιοσύνη.

Τὰ κοινωνιστικὰ αἰτήματα τῶν Γάλλων σαινσιμονιστῶν δὲν εἶχαν τὸ ἴδιο ἄδοξο τέλος τῆς ἐπαγγελματικῆς τους σταδιοδρομίας στὴν Ἑλλάδα. Συνεχιστὲς τῶν ἰδεῶν τους φέρονται ὁ ἰατρὸς Παναγιώτης Σοφιανόπουλος, ὁ βοηθός του δημοσιογράφος Νικόλαος Δρυμωνιάδης, ὁ ἔμπορος Ἐμμ. Δαούδογλου, ὁ δικαστὴς Ἀριστείδης Οἰκονόμου, καὶ, σὲ ἕνα βαθμό, οἱ Ρόκκος Χοϊδᾶς, Νικ. Φιλάρετος καὶ ἄλλοι. Οἱ διανοούμενοι καὶ πολιτικοὶ αὐτοί, ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶχαν σπουδάσει καὶ ζήσει στὸ ἐξωτερικό, υἱοθετοῦν βασικὲς ἀρχὲς τοῦ σαινσιμονισμοῦ (τὸ κράτος ὡς ὄργανο τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, ἐκβιομηχάνιση, ἀνάγκη ἐπιστήμης, κατάργηση τῆς ἐκμετάλλευσης, ἠθικοποίηση τῶν κρατούντων κλπ.) καὶ τὶς προσαρμόζουν —ἄλλοτε μὲ ἐπιτυχία καὶ συχνότερα χωρὶς— στὶς συγκεκριμένες πολιτικὲς ἀνάγκες τῶν καιρῶν τους, εἴτε οἱ πρωταρχικὲς αὐτὲς ἀνάγκες εἶναι ἡ πάλη γιὰ συνταγματικὰ δικαιώματα, εἴτε πατριωτικὰ κηρύγματα σὲ περιόδους φιλοπολεμικῆς ἔξαρσης. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐποχή, παρατηρεῖται ἕνα φαινόμενο, ποὺ δὲν θὰ λείψει ὡς σήμερα ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα. Εἶναι ἡ σύνδεση, ἀλλὰ καὶ ἡ μεταλλαγή, τῶν ριζοσπαστικῶν ἰδεῶν μὲ χριστιανοκοινωνικὲς καὶ ἀρχαιολατρικὲς ἰδέες. Ἡ πρώτη περίπτωση εἶναι ἐκείνη τοῦ Παν. Σοφιανόπουλου.

Ἐπηρεασμένος ἀπὸ τοὺς σαινσιμονιστὲς καὶ τοὺς «ἐγκυκλοπαιδιστὲς» (κυρίως τὸν Ρουσσώ) ὁ Παναγιώτης Σοφιανόπουλος

1. Βασ. Φίλια, ἔ.ἀ., σελ. 160-164.

(1785-1865) πού ἔχει σπουδάσει ἰατρική στὸ ἐξωτερικό, προσπάθησε νὰ συνδυάσει ἐπίσης καὶ τὶς ἰδέες τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Σωκράτη καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ διαφωτισμοῦ σ' ἕνα δικό του κοινωνικὸ σύστημα. Ὅραμα τοῦ συστήματος ἦταν ἡ ἀταξικὴ κοινωνία, πού ὅμως θὰ λειτουργοῦσε ὡς ὑπόδειγμα βιομηχανικῆς καὶ ἐμπορικῆς ὀργάνωσης, καὶ μέθοδός του ἡ πάλη γιὰ τὰ συνταγματικὰ δικαιώματα καὶ οἱ ἔντονοι ἀντιβασιλικοὶ τόνοι. Διώκτης τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ, συνεργάτης τοῦ Γκούρα καὶ τοῦ Κωλέττη, ὁ Παν. Σοφιανόπουλος συχνὰ ἀντιφατικός, ρηχὸς στὶς ἀντιλήψεις καὶ κυμαινόμενος στὴν πολιτική του μεθοδολογία, εἶναι ὁ πρῶτος Ἕλληνας πού προσπάθησε (μὲ ὑπερβολικὲς φιλοδοξίες μάλιστα), νὰ συνδυάσει σοσιαλιστικὲς ἀντιλήψεις καὶ θρησκευτικὲς δοξασίες σ' ἕνα μικρὸ ἀλλὰ νέο προβληματισμό. Κατὰ τὰ ἄλλα πολέμιος τῆς ξενοκρατίας, ἀγνὸς πατριώτης, ἀνιδιοτελὴς καὶ λεπτὸς ὠτακουστὴς τῆς λαϊκῆς ψυχῆς ὁ Παν. Σοφιανόπουλος ὑπῆρξε ὁ πρῶτος Ἕλληνας οὐτοπικὸς σοσιαλιστής[1].

Τὰ κατοπινὰ χρόνια καὶ κυρίως τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα καὶ τὴν πρώτη τοῦ 20οῦ θὰ ἐμφανισθοῦν —ὅπως θὰ δοῦμε— ἀρκετοὶ ἀναρχοσιαλιστές, χριστιανοσιαλιστές, χριστοκράτες καὶ θεοσοφιστές, πού προσπάθησαν νὰ συνδυάσουν στὸ ὅραμα μιᾶς ἀταξικῆς ἢ καὶ δικαιότερης κοινωνίας τὶς ὅποιες θρησκευτικὲς δοξασίες μὲ τὶς ὅποιες σοσιαλιστικές. Ἡ σοβαρὴ προβληματικὴ γιὰ τὸν χριστιανισμὸ καὶ τὸν μαρξισμό, πού κορυφώθηκε στὴν Ἑλλάδα τὴν διετία 1983-1984, ἔχει ἕνα εἶδος προδρόμων.

Ἡ περίπτωση τοῦ Γκυστὰβ Φλωράνς

Μὲ τοὺς δημοκρατικοὺς τῶν Ἀθηνῶν καὶ μὲ τοὺς ἀναρχικοὺς τῆς ἐπαρχίας ἀνέπτυξε δεσμοὺς ὁ Γάλλος ἐπαναστάτης καὶ πολιτικὸς Γκυστὰβ Φλωράνς (1838-1871), γιὸς τοῦ ὀνομαστοῦ φυσικολόγου καὶ ἀκαδημαϊκοῦ Πιὲρ Ζὰν Φλωράνς, πού ἀνακάλυψε τὴν ἀναισθητικὴ ἰδιότητα τοῦ χλωροφορμίου. Πῆρε μέρος στὴν ἐπανάσταση τῆς Κομμούνας τοῦ Παρισιοῦ, καὶ σκοτώθηκε σὲ μιὰ μάχη κοντὰ στὶς Βερσαλλίες.

Πρὶν ἀναμιχθεῖ στὴν πολιτική, ἦταν διορισμένος καθηγητὴς στὸ *College de France* καὶ ἔγραψε ἀρκετὰ ἐπιστημονικὰ ἔργα (*Ἱστορία τοῦ Ἀνθρώπου*, *Ἐπιστήμη τοῦ Ἀνθρώπου*).

Στὴν ἀρχή, ἀνταποκρίθηκε στὸ ἐπαναστατικὸ προσκλητήριο τῆς

1. Γ. Κορδάτου, *Μορφὲς τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, ἐκδ. *Μπάυρον* χ.χ. σελίδα 10-12

Κρήτης, δίνοντας διαλέξεις ἀλλὰ καὶ μὲ ἄλλες πρωτοβουλίες γιὰ τὴν ἠθικὴ καὶ ὑλικὴ ἐνίσχυση τοῦ κρητικοῦ λαοῦ. Κυνηγημένος, ἀπὸ τὴ Γαλλία τῆς Δεύτερης Αὐτοκρατορίας, γιὰ τὴν πολιτική του δράση, ὁ Γκ. Φλωράνς ἦρθε στὴν Ἑλλάδα καὶ πῆρε μέρος ὡς ἐθελοντὴς στὴν Κρητικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1866-1869. Χαρακτήρας παρορμητικὸς ἔγινε ἥρωας ἀρκετῶν κοινωνικῶν «προκλήσεων» τόσο σὲ βάρος τοῦ παλατιοῦ ὅσο καὶ τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ. Φλογερὸς φιλέλληνας, ντυμένος συνεχῶς σχεδὸν μὲ τὴν κρητικὴ ἐνδυμασία, μοιράστηκε κακουχίες, στερήσεις καὶ κινδύνους καὶ πολέμησε τὸν τελευταῖο χρόνο τῆς Κρητικῆς Ἐπανάστασης μαζὶ μὲ ἄλλους σοσιαλιστὲς ἐθελοντὲς ἀπὸ τὴ Γαλλία καὶ τὴν Ἰταλία[1].

Ἡ ἐπαφή του τὸν Μάρτιο τοῦ 1868 μὲ τὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ πραγματικότητα ἦταν ἀποθαρρυντική. Ἡ Μεγάλη Βρεταννία, μὲ τὴν συμφωνία τοῦ Ναπολέοντα Γ', ὑπαγόρευε στὸ Παλάτι νὰ ἀπομονωθεῖ ὁ κρητικὸς ἀγώνας καὶ νὰ σταματήσουν κάθε ἐνίσχυση τῶν «στασιαστῶν». Ἡ κυβέρνηση τοῦ Δημ. Βούλγαρη, ποὺ εὐθυγραμμίστηκε μὲ τὶς ὑποδείξεις αὐτές, ἐμπόδισε τοὺς ξένους ἐθελοντὲς νὰ συνεχίσουν τὸ ταξίδι τους ἀπὸ τὸν Πειραιά. Στὶς 25 Μαρτίου τοῦ 1868 στὸ καθιερωμένο λαϊκὸ συλλαλητήριο, ποὺ πῆρε χαρακτήρα διαμαρτυρίας, ὁ Γκ. Φλωράνς ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς ὁμιλητές. Ἡ ἀστυνομία, ἀφοῦ διέλυσε μὲ τὴ βία τὴν συγκέντρωση στὰ προπύλαια τοῦ Πανεπιστημίου, συνέλαβε τὸν Φλωράνς καὶ τὸν εἶχε κρατούμενο δύο ἡμέρες.

Στὶς ἀναμνήσεις του *Οἱ Παρίσιοι Ἐγκαταλελειμμένοι*, ποὺ ἐκδόθηκαν μετὰ τὸ θάνατό του, ὁ Γάλλος σοσιαλιστὴς μιλάει ἐνθουσιωδῶς γιὰ τὶς ἀγωνιστικὲς ἐμπειρίες του στὴν Κρήτη καὶ τὴν Ἀθήνα, ἀντίθετα μὲ τὴν ὕλη μεταχείρισή του ἀπὸ τὸ Παλάτι καὶ τὴν κρατικὴ ἐξουσία. Ἀπὸ τὴν μεγαλόνησο, ὁ «Κρὴς τὴν καρδίαν» Γκ. Φλωράνς ἔστειλε ἐπιστολὴ διαμαρτυρίας πρὸς τὸν Θιέρσο, τὸν Γάλλο πρωθυπουργό, ζητώντας τὴν προστασία τῶν δικαιωμάτων καὶ τῶν δίκαιων πόθων τῶν ἐπαναστατῶν. Ἡ Κρητικὴ Ἐθνοσυνέλευση, τιμώντας τὴν ἡρωική του αὐταπάρνηση, τὸν ἀνακήρυξε ἐπίτιμο πολίτη. Ἐκλέγεται πληρεξούσιος Κρήτης καὶ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1868, σπάζοντας τὸν τουρκικὸ ἀποκλεισμὸ ἔρχεται στὴν Ἀθήνα, ὅπου προσπαθεῖ νὰ συναντήσει στὰ ἀνάκτορα τῆς Κηφισιᾶς τὸν Βασιλέα Γεώργιο. Διαμαρτύρεται γιατὶ δὲν τοῦ δίνεται ἀκρόαση καὶ συλλαμβάνεται ἀπὸ τὴν ἀστυνομία.

Συνδέεται μὲ δημοκρατικοὺς καὶ ἀναρχοσοσιαλιστικοὺς κύκλους τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἐκδίδει τὴν βραχύβια γαλλόφωνη ἐφημερίδα *Ἀνεξαρτησία*. Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1868, λίγο πρὶν τὸ ἄδοξο τέ-

1. Ἐφημ. *Αἰών*, 15 Μαΐου 1871.

λος τῆς Κρητικῆς Ἐπανάστασης, ὁ Γκ. Φλωράνς βρίσκεται στὴν Ἀθήνα, ὅπου προβάλλει τὶς σοσιαλιστικὲς ἰδέες καὶ καταγγέλλει τὴν ἐπίσημη πολιτικὴ τῆς χώρας του. Ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς Μπὼντ ζητάει τὴν ἔκδοσή του. Τὸ αἴτημα τῆς γαλλικῆς πρεσβείας στὴν ἐνδοτικὴ κυβέρνηση Δ. Βούλγαρη, προκάλεσε λαϊκὲς ἀντιδράσεις, ἐπικριτικὰ δημοσιεύματα καὶ ἐκδηλώσεις διαμαρτυρίας μπροστὰ στὸ Παλάτι. Ἡ κυβέρνηση ἀναγκάζεται ν' ἀνακαλέσει τὴν ἀρχική της συναίνεση. Ὁ Ρόκκος Χοϊδᾶς θὰ εἶναι ἀπὸ ἐκείνους, ποὺ θὰ τοῦ προσφέρουν ἀποφασιστικὴ συμπαράσταση.

Πολλὰ χρόνια ἀργότερα, σὲ ἔκθεσή τους πρὸς τὸ Διεθνὲς Ἐπαναστατικὸ Συνέδριο τοῦ Παρισιοῦ (1900) οἱ ἐπικεφαλῆς τοῦ Ἐργατικοῦ Ἀναρχικοῦ Συνδέσμου τῆς Ἀθήνας χαρακτηρίζουν ὡς *θερμὴ τὴν ἀνάμνηση* τῆς διαμονῆς τοῦ Γκ. Φλωράνς στὴν ἑλληνικὴ πρωτεύουσα, καὶ συνεχίζουν μὲ τὰ ἑξῆς:

> *Μαζὶ μὲ τὸν σύντροφο Ἀλμικάρε Τσιπριάνι, ἦταν μὲς στοὺς γαριβαλδικοὺς ἐθελοντές, ποὺ ἦλθαν νὰ πολεμήσουν στὴν πρώτη γραμμὴ τῶν ἐπαναστατημένων δυνάμεων τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, ἐνάντια στὴν τουρκικὴ καταπίεση. Κατὰ τὴν δεύτερη παραμονή του στὴν χώρα μας, ὁ Φλωράνς ἐκδίδει τὸ περιοδικὸ* L'Independant.

Τὴν ἴδια ἐποχή, σὲ μιὰ ὁμιλία του στὴν συνάθροιση τῆς ἑλληνικῆς νεολαίας μπροστὰ στὸ πανεπιστήμιο, δημιούργησε τέτοιον ἐνθουσιασμὸ στὸ πλῆθος, ὥστε ξέσπασε μιὰ ἐξέγερση, τὴν ὁποία μὲ δυσκολία κατέστειλε τὸ ἱππικό, ποὺ ἀναγκάστηκε νὰ ἀποστείλει ἡ κυβέρνηση (πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ διογκωμένη ἀνάμνηση τοῦ συλλαλητηρίου τῆς 25ης Μαρτίου 1869). Τέλος, ὁ πρεσβευτὴς τοῦ Ναπολέοντα Γ' κατάφερε νὰ ἐπιτύχει τὴν ἀπέλαση τοῦ Φλωράνς, κατηγορώντας τον ὅτι ἐρχόταν καὶ τραγουδοῦσε ἐπαναστατικὰ τραγούδια, κάτω ἀπὸ τὰ παράθυρα τῆς πρεσβείας τὶς νύχτες — πρᾶγμα ποὺ ἦταν ἄλλωστε ἀληθινό.

Στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου λέγεται ὅτι βρέθηκε μετὰ τὴν Ἀθήνα, ὁ Γκ. Φλωράνς ἐξέδωσε τὴν ἐφημερίδα *Ἀστὴρ τῆς Ἀνατολῆς*. Ἀργότερα ἐπέστρεψε στὴν Γαλλία, ὅπου ἄρχισε νὰ κορυφώνεται μετὰ τὴν ἥττα στὸν Γαλλογερμανικὸ Πόλεμο (Σεπτέμβριος 1870) ἡ λαϊκὴ ὀργὴ ἐναντίον τοῦ καθεστῶτος τοῦ Ναπολέοντα Γ', τοῦ ἐπιλεγόμενου «μικροῦ». Πῆρε μέρος στὴν ἐπανάσταση τῆς Κομμούνας, τῆς ὁποίας ἦταν σημαῖνον στέλεχος καὶ σκοτώθηκε σὲ μάχη στὶς Βερσαλλίες τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1871.

Ὁ Καὶρλ Μὰρξ στὸ γνωστό του ἔργο *Ὁ Ἐμφύλιος πόλεμος στὴ Γαλλία*, ἀναφέρεται ἐπανειλημμένα στὴν ἡρωικὴ καὶ εὐγενικὴ

μορφὴ τοῦ Γκ. Φλωράνς, ὁ ὁποῖος ἦταν ἀπὸ τοὺς διακεκριμένους μπλανκιστὲς λαϊκοὺς ἡγέτες ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1870 ἕως τὴν πρώτη φάση, ὅταν συστήθηκε ἡ Κυβέρνηση «ἐθνικῆς σωτηρίας». Μάλιστα ὁ Μὰρξ θεωρεῖ τὴν περίπτωση τοῦ Φλωράνς (μὲ τὸν ὁποῖο εἶχαν οἰκογενειακὸ δεσμὸ ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τῆς Τζέννης Μὰρξ στὸν Κούγκελμαν στὶς 12 Μαΐου 1871) ὡς χαρακτηριστικὴ περίπτωση δολιότητας τοῦ καθεστῶτος τοῦ Θιέρσου. «Ὁ Δ. Ντεμαριέ, ὁ χωροφύλακας», γράφει ὁ Μάρξ, «παρασημοφορήθηκε γιατὶ σὰν χασάπης κομμάτιασε προδοτικὰ τὸν μεγαλόκαρδο καὶ ἱπποτικὸ Φλωράνς, ποὺ στὶς 31 Ὀκτωβρίου 1870 εἶχε γλιτώσει τὰ κεφάλια τῶν μελῶν τῆς Κυβέρνησης τῆς Ἄμυνας. Τὶς *ἐνθαρρυντικὲς λεπτομέρειες* τοῦ φόνου του τὶς ἀφηγήθηκε διεξοδικὰ μὲ καραφανὴ εὐχαρίστηση ὁ Θιέρσος στὴν Ἐθνοσυνέλευση»[1].

Ὁ Γκυστὰβ Φλωράνς ἀναφέρεται ὅτι ἐκτελέσθηκε στὶς 3 Ἀπριλίου 1871 μετὰ ἀπὸ προδοσία.

Σύμφωνα μὲ ὁρισμένες πληροφορίες, ὁ Γκ. Φλωράνς τὴν ἄνοιξη τοῦ 1871 εἶχε συλλάβει σχέδιο νὰ ἔρθει στὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ στρατολογήσει ἕνα σῶμα ἐθελοντῶν ἀπὸ συμμαχητές του τῆς Κρήτης, γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τοὺς κομμουνάρους καὶ φιλελεύθερους συντρόφους του στὸ Παρίσι. Ὁ Τάσος Βουρνᾶς στὴν μυθιστορηματικὴ βιογραφία τοῦ Ρ. Χοϊδᾶ *Τὸ ξεκίνημα τῆς φωτιᾶς* (σελ. 78-81) δέχεται ὅτι ὁ Φλωράνς ἦλθε γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ στὴν Ἀθήνα, κατὰ τὰ τέλη Μαΐου 1871. Τόσο ἡ καταστολὴ τῆς Κομμούνας, ὅσο καὶ ὁ θάνατος τοῦ Φλωράνς προκάλεσαν στὴν Ἀθλήνα θλίψη καὶ ἀπογοήτευση. Ὁ τότε πρωθυπουργὸς Ἀλ. Κουμουνδοῦρος ἔστειλε τὰ συγχαρητήριά του στὸν Θιέρσο γιὰ τὴν καταστολὴ τῆς «ἀναρχικῆς ἐξέγερσης» καὶ στὰ κατοπινὰ χρόνια κάθε κοινωνιστικὴ ἰδέα καὶ κίνηση ἀντιμετωπιζόταν ὡς προάγγελος τῆς Κομμούνας.

Παρὰ τὴν ἐπίσημη πολιτική, τὰ λαϊκὰ αἰσθήματα τὸν 19ο αἰώνα γιὰ τοὺς Γάλλους πατριῶτες καὶ σοσιαλιστὲς ἦταν θερμά. Εἶχαν σφυρηλατηθεῖ τόσο ἀπὸ τὰ ἐπαναστατικὰ ὁράματα τοῦ 1879, τοῦ 1848 καὶ τοῦ 1871, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν στάση τους σ' ὅλα τὰ τότε ἑλληνικὰ ἐθνικὰ θέματα (Κρητικό, Ἠπειρωτικό, Πόλεμος 1897). Τὰ στοιχεῖα ποὺ ὑπάρχουν, δὲν ἐπιτρέπουν ἀκόμα τὴν ἀποτίμηση τῆς προσφορᾶς τῶν Γάλλων διεθνιστῶν στὴ διαμόρφωση τοῦ σοσιαλιστικοῦ προβληματισμοῦ στὴν Ἑλλάδα. Παραμένει ἀκόμη ἄγνωστη ἡ συμβολὴ Γάλλων πολιτῶν στὴν διαμόρφωση τοῦ φιλελεύθερου προβληματισμοῦ στὴν χώρα εἴτε μεμονωμένα, εἴτε στὰ πλαίσια ὀργανώσεων καὶ παροικιῶν, ὅπως ἔχει ἱστορικὰ ἐξακριβωθεῖ γιὰ τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο καὶ τὴν γαλλικὴ παροικία τῶν Χανίων.

1. Βλέπε *Σχετικὰ μὲ τὴν Κομμούνα τοῦ Παρισιοῦ*, συλλογὴ κειμένων, 1975, σελ. 26, 29, 122, 210.

Γαριβαλδινοὶ καὶ Α. Τσιπριάνι

Ἐκείνη ἡ ὁμάδα τῶν πολιτικῶν προσφύγων καὶ διεθνιστῶν ποὺ ἐπηρέασε σημαντικὰ τὶς σοσιαλιστικὲς ἀναζητήσεις στὴ χώρα, καὶ γενικότερα τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, ἦταν οἱ Ἰταλοί. Ὁλόκληρο τὸν 19ο αἰώνα, ἀπὸ τὰ βορειοδυτικὰ παράλια τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Ἠπείρου ὡς τὴν Σύρα καὶ τὴν Κρήτη, δὲν λείπουν ἀπὸ κανένα ἐπαναστατικὸ προσκλητήριο. Οἱ Ἰταλοὶ ἐμιγκρέδες συμμετέχουν σὲ κάθε εἴδους πολιτικὴ ἀναταραχὴ καὶ κοινωνικὴ διεκδίκηση, εἴτε ὡς μαχητὲς εἴτε ὡς ὑποκινητὲς καὶ σύνδεσμοι. Σήμερα, κανένας ἱστορικὸς δὲν ἀμφισβητεῖ ὅτι οἱ πρῶτες σοσιαλιστικὲς καὶ συνδικαλιστικὲς ὀργανώσεις, τόσο στὴν Ἑλλάδα τοῦ περασμένου αἰώνα ὅσο καὶ στὶς παροικίες, ὀφείλονταν, μερικὲς φορές, σχεδὸν ἀποκλειστικά, στὸν καταλυτικὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξαν οἱ Ἰταλοὶ πολιτικοὶ πρόσφυγες καὶ ἐργάτες.

Παραμένει, ὡστόσο, ἀδιερεύνητη ἀκόμη, ἡ ἔκταση τῆς ριζοσπαστικῆς αὐτῆς ἐπίδρασης στὸ ἑλληνικὸ κοινωνικὸ γίγνεσθαι. Μιὰ πρώτη κατάταξη τῶν διάσπαρτων στοιχείων, ποὺ μπορέσαμε νὰ βροῦμε, ἐπιχειροῦμε σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο. Ἐπιπλέον, ἀναφορὲς στὸ ρόλο καὶ τὴν συμβολὴ τῶν Ἰταλῶν σοσιαλιστῶν παρουσιάζονται στὰ κεφάλαια *Οἱ ἀναρχοσοσιαλιστὲς τῶν Πατρῶν* καὶ *Ἡ ἔξαρση τοῦ ἀναρχισμοῦ*.

Ἀντίθετα πρὸς τὶς σχέσεις τῶν κυβερνήσεών τους, ποὺ σπάνια ὑπῆρξαν φιλικὲς καὶ ἐλάχιστα εἰλικρινεῖς, οἱ δύο λαοὶ πάντοτε ἔδειχναν τὴ συμπάθεια καὶ τὴ συνδρομή τους σὲ δοκιμασίες καὶ ἐθνικοαπελευθερωτικοὺς ἀγῶνες. Ἐθελοντὲς δημοκράτες ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα εἶχαν ἐνισχύσει τὶς προσπάθειες τῶν γαριβαλδινῶν τὸ 1859 καί, ἀντίστοιχα, Ἰταλοὶ σοσιαλιστὲς καὶ φιλέλληνες εἶχαν πολεμήσει στὴν Κρήτη (1866-69), στὴν Ἤπειρο (1877) καὶ στὴ Θεσσαλία (1897). Ἀνάμεσα στοὺς νεκροὺς τῆς ἐπαναστατικῆς κίνησης στὴν Ἤπειρο εἶναι ὁ ἐθελοντὴς Λ. Κορντούβια· τὴν ἐξέγερση στὸ Πήλιο, τὸ 1878, θὰ βοηθήσει οἰκονομικὰ ὁ γαριβαλδινὸς πρόξενος τῆς Ἰταλίας στὸ Βόλο, Μπόρελ, καὶ στὴ μάχη τοῦ Δομοκοῦ στὶς 17.5.1897 θὰ χάσει τὴ ζωή του, πολεμώντας ὡς ἐθελοντής, ὁ δημοκρατικὸς βουλευτὴς τῆς Φόρλι, Ἀντώνιο Φράττι.

Χρονολογικὰ πρῶτος Ἰταλὸς διεθνιστής, ποὺ συνδέεται μὲ τὴν ἱστορία τοῦ δημοκρατικοῦ καὶ σοσιαλιστικοῦ κινήματος, εἶναι ὁ Ἀμίλκας Τσιπριάνι ἢ Κυπριάνι (1844-1918), ἡγετικὴ ἐπαναστατικὴ φυσιογνωμία τῆς Εὐρώπης τὸν 19ο αἰώνα[1]. Ὁ Ἰταλὸς ἐπανα-

1. Στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τοῦ Α. Ταπριάνι ἔχουν ἀντληθεῖ

στάτης, σύμφωνα μὲ τὰ γαλλικὰ ἀρχεῖα τῆς ἐποχῆς, ποὺ ἐρεύνησε ὁ Κ. Μοσκώφ, κατὰ τὴν ἐναντίον τοῦ Ὄθωνα ἐξέγερση, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1862, μ' ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ Εὐρωπαίους πολιτικοὺς πρόσφυγες ποὺ διοργάνωσε, σήκωσε ὁδοφράγματα σὲ συνοικίες τῆς πρωτεύουσας, ὅπου καὶ ὕψωσε τὴν κόκκινη σημαία[1]. Ἡ δράση αὐτὴ σημειώθηκε γύρω ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Καπνικαρέας. Στὴν Ἀθήνα ὁ Ἀμ. Τσιπριάνι εἶχε καταφύγει καταζητούμενος ἀπὸ τοὺς Αὐστριακοὺς κατακτητὲς τῆς πατρίδας του, μετὰ τὴν συμμετοχή του στὴν ἐπαναστατικὴ κίνηση τοῦ Γαριβάλδη στὴ νότιο Ἰταλία τὸ 1859-1860.

Στὸν ἴδιο ἐπαναστατικὸ στρατό, τῶν «ἐρυθροχιτώνων» ἐθελοντῶν ὑπῆρχε λόχος ἀπὸ δεκαεννιὰ Ἕλληνες δημοκράτες, ποὺ πῆραν μέρος στήν, προσωρινή, ἀπελευθέρωση τῆς Σικελίας. Ἀνάμεσά τους ὁ λαϊκὸς «συνταγματικὸς ἀγωνιστὴς» τῆς ὀθωνικῆς περιόδου Ζήσης Σωτηρίου, διοργανωτὴς πολλῶν συλλαλητηρίων καὶ ἀντιμοναρχικῶν ἐκδηλώσεων.

Ἡ ἀπήχηση τῆς ἐπαναστατικῆς κίνησης τοῦ Γαριβάλδη στὴν Ἑλλάδα ὑπῆρξε τεράστια. Δὲν ἦταν μόνο τὸ κύμα συμπάθειας ποὺ δημιούργησε πρὸς τοὺς ἀγωνιζόμενους Ἰταλοὺς καὶ οἱ λαϊκὲς προσδοκίες ποὺ ἀναθέρμανε, ὅτι ὁ Γαριβάλδη θὰ συνέβαλε στὴν ἀπελευθέρωση τῆς ὑπόδουλης Ἠπείρου, ἦταν ἡ ταύτιση τῶν ἀγώνων του μὲ τὶς ἀντιμοναρχικὲς διαθέσεις τῶν Ἑλλήνων φοιτητῶν. Οἱ πρῶτες νικηφόρες μάχες τοῦ Καβούρ καὶ τοῦ Γαριβάλδη χαιρετίζονται σὰν ἐθνικὲς ἐπιτυχίες καὶ σῆμα κατατεθὲν τῶν δημοκρατικῶν πεποιθήσεων γίνονται τὰ ντόπια ψαθάκια, «τὰ σκιάδια ἐκ Σίφνου», σὲ ἀντίθεση μ' ὅσους φιλοβασιλικοὺς προτιμοῦν νὰ φοροῦν ἄσπρα, ψηλὰ καπέλα. Οἱ πρῶτοι ὀνομάστηκαν «γαριβαλδινοὶ» καὶ οἱ δεύτεροι «αὐστριακοί».

Ἡ ἔνταση τῶν σχέσεων ποὺ δημιουργήθηκε μεταξὺ τῶν δύο παρατάξεων, ὑποδαυλίστηκε ἀπὸ τοὺς εἰσαγωγεῖς καπέλων ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό. Στὶς 10 Μαΐου τοῦ 1859, ἄρχισαν οἱ πρῶτες συμπλοκὲς στὸ Πεδίο τοῦ Ἄρεως, ποὺ συνεχίστηκαν τὶς ἑπόμενες μέρες γιὰ νὰ ἐξελιχθοῦν σὲ ἀντικαθεστωτικὲς ἐκδηλώσεις[2].

Εἶναι γεγονὸς ὅτι οἱ παλατιανοὶ κύκλοι χειρίστηκαν ἀνόητα καὶ χωρὶς ψυχραιμία τὸ ὅλο θέμα, ἀλλὰ τὰ «σκιάδια» τῶν γαριβαλδινῶν φοιτητῶν ἀναγνωρίζονται ὡς ἡ ἀπαρχὴ τῶν ἐκδηλώ-

---

ἀπὸ τὰ βιβλία Domenico Tarizzo, *L'Anarchie*, ἐκδ. *Seghers* 1978 σελ. 68, 191, 202 καὶ George Woodcock, *Anarchism*, *Chicago* 1962, σελ. 262, 344-5, 350.

1. ἔ. ἀ. σελ. 152.

2. Γιὰ τὴν ἀναλυτικὴ περιγραφὴ τῆς αἰτίας καὶ τῆς ἐξέλιξης τῶν ἐπεισοδίων αὐτῶν, βλ. ἐφημερίδα *Αἰὼν* ἀπὸ 11 ἕως 14-5-1859.

σεων, πού όδήγησαν στήν έξωση τοῦ Ὄθωνα τρία χρόνια ἀργότερα. Ἡ πολιτική δράση τοῦ Ἀμ. Τσιπριάνι στούς ἀναρχικούς κύκλους τῶν Ἀθηνῶν, ὅπως ἡ ὁμάδα τοῦ Ἐμμ. Δαούδογλου, θά τοῦ κοστίσει τήν ἀπέλασή του ἀπό τήν Ἑλλάδα. Θά καταφύγει στήν Ἀλεξάνδρεια, ὅπου ὑπῆρχαν παροικίες Ἰταλῶν καί ἀναρχοσοσιαλιστικοί πυρῆνες Ἑλλήνων, Ἰταλῶν καί Ἑβραίων, καί ἀργότερα, τό 1868, θά λάβει μέρος στήν Κρητική Ἐπανάσταση.

Τό 1900, στό ὑπόμνημά του πρός τό Διεθνές Ἐπαναστατικό Συνέδριο στό Παρίσι, ὁ Ἐργατικός Ἀναρχικός Σύνδεσμος Ἀθηνῶν σημειώνει τήν ἀνάμνηση ἀπό τό 1868 τοῦ «συντρόφου Ἀμιλκάρε Τσιπριάνι», ὁ ὁποῖος μαζί μέ τόν Γκ. Φλωράνς «ἦταν μέ στούς γαριβαλδινούς ἐθελοντές, πού ἦλθαν νά πολεμήσουν στήν πρώτη γραμμή τῶν ἐπαναστατημένων τοῦ Κρητικοῦ Λαοῦ ἐνάντια στήν τουρκική καταπίεση»[1].

Τό 1868 ὁ Τσιπριάνι θά βρεθεῖ στό Παρίσι. Στόν Γαλλογερμανικό Πόλεμο τοῦ 1870 πολέμησε γιά τήν ἄμυνα τοῦ Παρισιοῦ καί, μετά τήν ἧττα, πῆρε μέρος στήν ἐπαναστατική ἐξέγερση τῆς Κομμούνας. Τότε φαίνεται ὅτι γνώρισε τόν Περικλῆ Ἀργυριάδη, μέ τόν ὁποῖο συνδέθηκε στενά. Γιά τή συμμετοχή του στήν Κομμούνα καταδικάστηκε σέ θάνατο ἀπό τό καθεστώς τοῦ Θιέρσου, ἀλλά ἀργότερα ἡ ποινή του μετατράπηκε σέ καταναγκαστικά ἔργα. Τό 1879 τοῦ δόθηκε χάρη καί ἄρχισε νά δραστηριοποιεῖται σέ ἀναρχικούς κύκλους τοῦ Παρισιοῦ. Ἕνα χρόνο ἀργότερα θά συλληφθεῖ καί πάλι γιά τή δράση του, ἀλλά σύντομα θά ἀφεθεῖ ἐλεύθερος.

Τό 1881 θά πάρει μέρος στό ἀναρχοσοσιαλιστικό συνέδριο τῆς Ρώμης. Θά συλληφθεῖ ὡς «συνωμοτῶν κατά τῆς ἀσφαλείας τοῦ κράτους» καί θά καταδικαστεῖ σέ δέκα χρόνια καταναγκαστικά ἔργα. Ἡ καταδίκη του προκάλεσε ἀντιδράσεις καί κύματα συμπάθειας, ὥστε τόν ἐξέλεξαν βουλευτή τῶν περιοχῶν Ραββένας καί Φόρλι συγχρόνως. Ἡ ἐκλογή του ἀκυρώθηκε, ἀλλά καί πάλι ἐξελέγη πανηγυρικά. Μετά τήν ἀποφυλάκισή του θά πάει στό Παρίσι. Ἐδῶ θά τόν συναντήσει —ὅπως εἴδαμε— ὁ Σταῦρος Καλλέργης στόν κύκλο γνωριμιῶν τοῦ Περ. Ἀργυριάδη, πού δέν συγκατατίθεται στίς μεθόδους τῆς ἀτομικῆς τρομοκρατίας. Δύο χρόνια ἀργότερα, σέ ἡλικία πενήντα τριῶν ἐτῶν, ὁ ἐπαναστάτης συνδυάζεται μέ τόν φιλέλληνα καί ὁ Ἀμ. Τσιπριάνι ἔρχεται ἀπό τό Παρίσι στήν Ἀθήνα ἐπικεφαλῆς γαριβαλδινῶν ἐθελοντῶν, κυρίως, σοσιαλιστῶν σπουδαστῶν[1]. Θά λάβουν μέρος στόν ἄδοξο πόλεμο

1. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη *Φάκελλος 36* (δημοσιεύματα ξένου καί ἑλληνι-

τοῦ 1897 καὶ στὴ μάχη τοῦ Δομοκοῦ ὁ Τσιπριάνι θὰ τραυματιστεῖ βαρύτατα στὸ πόδι. Σὲ συνέντευξή του θὰ ὑμνήσει τὸν ἀγώνα τοῦ κρητικοῦ λαοῦ, ποὺ θρηνεῖ τὰ θύματα μιᾶς ἀκόμη ἐπαναστατικῆς ἐξέγερσης, τριάντα χρόνια ἀργότερα ἀπὸ τὴ δική του συμμετοχὴ σὲ μιὰ προηγούμενη[1].

Γιὰ τὸν ἴδιο πόλεμο τοῦ 1897, ἔχουν ἔρθει ἐθελοντὲς ὁ γιὸς τοῦ μεγάλου Ἰταλοῦ ἐπαναστάτη Ριτσιότι Γαριβάλδη μαζὶ μὲ ἄλλους ἐρυθροχίτωνες, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ δύο καθολικοὶ ἱερεῖς. Στὴ μάχη τοῦ Δομοκοῦ, ὅπως ἀναφέραμε, ὁ Ἀμ. Τσιπριάνι τραυματίστηκε βαρύτατα στὸ πόδι. Ἡ τραυματική του, ὅμως, ἐμπειρία δὲν ἦταν μόνο σωματική. Εἶχε ἀντιληφθεῖ —καὶ δὲν δίστασε νὰ τὸ καταγγείλει ἀργότερα— ὅτι ὅλη ἐκείνη ἡ πολεμικὴ περιπέτεια δὲν ἦταν μόνο δημαγωγικὴ καὶ ἀνεύθυνη πολεμικὴ ἐπιχείρηση, ἀπὸ πλευρᾶς τῶν πριγκίπων τοῦ ἑλληνικοῦ θρόνου, ἀλλὰ καὶ συμπαιγνία τους μὲ τὴν ἀγγλικὴ προστασία.

Ἀσφαλῶς, τούτη ἡ γνώση τῆς δόλιας συμπεριφορᾶς τῆς ἡγεσίας τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου πρὸς τὰ ἀπελευθερωτικὰ κινήματα τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ, δίνει μιὰ ἰδιαίτερη διάσταση στὸ φαινόμενο τοῦ νεώτερου φιλελληνισμοῦ, στὸν ὁποῖο κυριαρχοῦν οἱ δημοκράτες καὶ σοσιαλιστές. Εἶναι βεβαιωμένο ἱστορικά, ὅτι ὁ στρατηγὸς Μενότι Γαριβάλδη ἔγραψε στὸν ἀδερφό του Ριτσιότι μὲ τὴν μάταιη σύσταση «νὰ ἐπιστρέψῃ τάχιστα εἰς Ἰταλίαν, ἵνα μὴ συμμετάσχῃ διπλωματικῆς κωμωδίας τόσον τραγικῆς».

Μὲ ἀρκετὴ πληρότητα ὁ Γεώργιος Ροῦσσος συνοψίζει ὅσα γράφτηκαν μετὰ τὴ μάχη τοῦ Δομοκοῦ ὡς ἀντιδράσεις τοῦ Ἰταλοῦ διεθνιστῆ:

«...Ἕνας ἄλλος Ἰταλὸς φιλέλληνας, ὁ πρώην βουλευτὴς Ἀ. Κυπριάνι... διαπίστωσε ἀπὸ κοντά, αὐτὸ ποὺ εἶχαν ἀντιληφθεῖ καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι ξένοι, φιλέλληνες ἢ δημοσιογράφοι, ὅτι ἡ ὑποχώρηση τῶν στρατευμάτων μας ἦταν προαποφασισμένη, προδιαγεγραμμένη.

Καὶ ὅταν ἐπέστρεψε στὴν πατρίδα του, προέβη σὲ συνταρακτικὲς δηλώσεις ποὺ δημοσιεύτηκαν στὸν ξένο τύπο καὶ ἀναδημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὴν *Ἑστία* καὶ ἄλλες ἑλληνικὲς ἐφημερίδες.

Μὲ τὶς δηλώσεις του αὐτὲς ἀπεκάλυπτε τὰ ἑξῆς:

«Πέντε ἡμέρες πρὸς τῆς ἐγκαταλείψεως τῆς Λαρίσης εἶχον γράψει πρὸς συμπατριώτην σας ὅτι θὰ ἐγκατελείπετο ἡ Λάρισα

κοῦ τύπου γιὰ τὸν πόλεμο τοῦ 1897), ὅπου πλῆθος στοιχείων γιὰ τοὺς γαριβαλδινοὺς ἐθελοντές.

1. Ἠλία Οἰκονομόπουλου, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου τοῦ 1897*, Ἀθήνα 1897, σελ. 276-278.

καὶ ἐὰν ἀκόμη ἦσαν νικηφόρα τὰ ὅπλα σας εἰς τὰ σύνορα.

Ἦτο ἀποφασισμένη ἡ εἴσοδος τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ εἰς τὴν Θεσσαλίαν καὶ οἱαδήποτε θυσία τῶν στρατευμάτων σας δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἀποφάσεως ταύτης.

Ἦτο πόλεμος ἐκ συμπαιγνίας ὁ πόλεμος οὗτος καὶ ἐπαίζετο αἱματηρὰ κωμωδία... Ἦτο πόλεμος νευροσπάστων, διὰ τὰς μεγάλας Δυνάμεις, ὁ Ἑλληνοτουρκικὸς πόλεμος»[1].

Οἱ Ἰταλοὶ πρόσφυγες καὶ ἀναρχικοί

Ἡ πρώτη ὁμαδικὴ ἐγκατάσταση πολιτικῶν προσφύγων ἀπὸ τὴν Ἰταλία ἔγινε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1849, καὶ μετὰ τὴν ἄρνηση τόσο τῆς Γαλλίας ὅσο καὶ τῆς Ἑλβετίας νὰ χορηγήσουν ἄσυλο στοὺς καταδιωκόμενους ὀπαδοὺς τοῦ Γαριβάλδη. Στὶς 4 Ἰουλίου 1849 —γράφει πέντε ἡμέρες ἀργότερα ἡ ἀθηναϊκὴ ἐφημερίδα *Αἰών*—, ἀποβιβάστηκαν στὴν Πάτρα ἑβδομήντα Ἰταλοὶ πρόσφυγες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἕνας λοχαγὸς καὶ ἑξήντα ἐννέα στρατιῶτες τῆς ἐπαναστατικῆς φρουρᾶς τῆς Ἀγκόνας. Ἄλλοι διακόσιοι ἑβδομήντα, ἀπὸ τὴν ἴδια φρουρά, πῆγαν στὴν Κέρκυρα. Στὴν ἀγγλοκρατούμενη Κέρκυρα θὰ καταφύγουν ἀργότερα καὶ ἄλλοι Ἰταλοὶ πολιτικοὶ πρόσφυγες, ἀλλὰ δὲν θὰ τοὺς δοθεῖ ἄσυλο.

> *Ὁ νομάρχης Ἀχαΐας καὶ Ἤλιδος κ. Π.Α. Ἀναγνωστόπουλος, σχολίασε ὁ Αἰών, καλῶς ποιῶν, διέταξε τὴν δημαρχίαν νὰ τοὺς δοθῶσιν καταλύματα. Μανθάνομεν δέ, μετὰ τῆς μεγαλυτέρας εὐχαριστήσεως, ὅτι οἱ πολῖται τῶν Πατρῶν ἔδειξαν συμπαθείας χριστιανικῆς αἰσθήματα, ἀποδεχθέντες καὶ περιποιούμενοι τοὺς πρόσφυγας εἰς τοὺς οἴκους των.*
>
> *Μανθάνομεν προσέτι ὅτι οἱ πρόσφυγες οὗτοι ἐζήτησαν νὰ καταταχθῶσιν ὡς λόχος εἰς τὸν ἑλληνικὸν στρατόν. Ἂν καὶ τοῦτο, ὡς βλέπομεν, δὲν θέλει πραγματοποιηθῇ, ἔχομεν ὅμως οἱ Ἕλληνες καθῆκον δικαιοσύνης καὶ φιλανθρωπίας νὰ ἐκπληρώσωμεν πρὸς τοὺς πρόσφυγας τῶν ἀτυχῶν Ἰταλῶν, ἐνθυμούμενοι μάλιστα τὰ ὁποῖα ἐπὶ τοῦ ἀγῶνος ἐλάβομεν βοηθήματα καὶ συνδρομὴν διὰ παντὸς δυνατοῦ μέσου*[2].

Λίγες μέρες ἀργότερα στὶς 23.7.1849, ὁ ὑπουργὸς Ἐσωτερικῶν Δ. Χρηστίδης γνωστοποιεῖ μὲ ἐγκύκλιό του πρὸς τοὺς νομάρ-

1. Γεωργίου Ρούσσου, *Τὸ Μαῦρο '97*, ἐκδ. *Φυτράκης*, 1975, σελ. 143.
2. *Αἰών*, 9-7-1849.

χες τὴν ἄφιξη τῶν Ἰταλῶν πρόσφύγων «πρὸς τοὺς ὁποίους ἡ Ἑλλὰς δὲν δύναται νὰ ἀρνηθῇ ἄσυλον» καὶ δίνει ὁδηγίες γιὰ τὴν περιθαλψή τους σὲ συνεργασία μὲ τοὺς δήμους καὶ τοὺς πολίτες.

Ἡ δεύτερη ὁμαδικὴ ἐγκατάσταση γαριβαλδινῶν γίνεται ἀρχὲς Αὐγούστου, ὅταν ἔφτασαν στὴν Πάτρα, ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, ἑκατὸν ἑξήντα πέντε στρατιῶτες, ἀξιωματικοὶ καὶ ἕνας ὑποστράτηγος, πιθανῶς ὁ Τζώρτζιο Ριτζάρδι, ἀπὸ τὴν ἐπαναστατικὴ φρουρὰ τῆς Ρώμης. Ὁ *Λόγος* τῆς 6.8.1849 σημειώνει ὅτι ἡ ὑποδοχὴ καὶ ἡ συνδρομὴ ἦταν ἀνάλογη. Ἀνάμεσα στοὺς πρώτους γαριβαλδινοὺς ποὺ κατέφυγαν στὴν Πάτρα ἦταν ὁ ζωγράφος Βικέντιος Λάντσας καὶ μεταξὺ ἐκείνων ποὺ τοὺς βοήθησαν ἀποφασιστικὰ ἦταν ἡ Πατρινὴ καλλονὴ Θεώνη Δρακοπούλου, τῆς πλούσιας οἰκογένειας Γ. Καλαμογδάρτη, γιαγιὰ τῆς ποιήτριας Μυρτιώτισσας.

Ἡ γενικὴ λαϊκὴ συμπάθεια πρὸς τοὺς γαριβαλδινούς, ποὺ συχνὰ τοὺς μεταφέρουν δωρεὰν στὴν Ἑλλάδα ἑλληνικὰ καράβια, ἐμποδίζει νὰ γίνουν κυβερνητικὲς ἀποφάσεις οἱ πιέσεις ποὺ ἀσκοῦν πρὸς τὸ Παλάτι γιὰ τὴν ἄρνηση ἀσύλου τόσο ἡ αὐστριακὴ πρεσβεία ὅσο καὶ ὁ Πάπας καὶ οἱ καθολικοὶ τῶν Κυκλάδων.

Οἱ πρόσφυγες ἀπὸ τὴν Ἰταλία ποὺ καταφεύγουν στὴν Ἀθήνα, φτάνουν στὰ τέλη Αὐγούστου τοῦ 1849, εἶναι περίπου τετρακόσιοι καὶ οἱ περισσότεροι Ἰταλοί.

Στὴν πρωτεύουσα σχηματίζεται μιὰ φιλανθρωπικὴ ἐπιτροπή, ποὺ κάνει ἔρανο γιὰ τὶς πρῶτες ἀνάγκες τους. Ἀνάλογοι ἔρανοι θὰ γίνουν στὴν Πάτρα, ὅπου πυκνώνουν οἱ πρόσφυγες ἀπὸ τὸ Μπάρι καὶ τὴν Βέκια.

Οἱ ἀφίξεις Ἰταλῶν στὴν παλαιὰ Ἑλλάδα εἴτε ὡς καταδιωκομένων εἴτε ὡς συγγενῶν, ἀποίκων καὶ εἰδικευμένων ἐργατῶν, ἦταν ἀδιάκοπες ἕως τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1880[1]. Ἂν οἱ Ἰταλοὶ ὡς εἰδικευμένοι ἐργάτες καὶ τεχνίτες ἦταν εὐπρόσδεκτοι στὴ Σύρο καὶ στὰ ἔργα διάνοιξης τῆς διώρυγας τῆς Κορίνθου ὡς πολιτικοὶ πρόσφυγες ἔγιναν δεκτοὶ μὲ ἐνθουσιασμὸ μόνο στὴν Πάτρα καὶ τὴν Ἀθήνα[2].

Στὰ 1876 θὰ προστεθεῖ νέο κύμα πολιτικῶν προσφύγων. Εἴκοσι οἰκογένειες ἀπὸ τὴ νότιο Ἰταλία θὰ ρθάσουν στὴν Πάτρα. Ἡ

---

1. Ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τοὺς Ἰταλοὺς πρόσφυγες καὶ ἐργάτες ὑπάρχουν στὰ βιβλία: Κ. Καιροφύλλα, *Τί ὀφείλει στὴν Ἑλλάδα ἡ Ἰταλία*, Ἀθήνα 1923. Κ. Τριανταφύλλου, *Ἱστορικὸ Λεξικὸ τῶν Πατρῶν*, Πάτρα 1980 — κυρίως τὰ λήμματα *Ἰταλοὶ* καὶ *ἐργάται*. Στ. Θωμόπουλου, *Ἱστορία τῆς πόλεως Πατρῶν*, β' ἔκδοσις, Πάτρα 1950 σελ. 24, 269-279 284 καὶ 370. K. Kerofylas: *La Grecia e l'Italia nel Risorgimento*, Firenze 1919, σελ. 26-39.

2. Κ. Τριανταφύλλου ἔ.ἀ., σελ. 168.

νομαρχία Ἀχαΐας θὰ τοὺς δώσει ἕνα ἐπίδομα γιὰ τὶς πρῶτες ἀνάγκες τους καὶ θὰ τοὺς μεταφέρει μὲ πλοῖο στὴν Ἠλεία, ὅπου θὰ ἐγκατασταθοῦν στὸ χωριὸ Ψάρι. Σύντομα ὅμως θὰ προκύψουν προβλήματα ἀπὸ τοὺς ντόπιους (στενότητα ἐργασίας ἀλλὰ καὶ θρησκευτικὲς προκαταλήψεις) καὶ οἱ Ἰταλοὶ πρόσφυγες θὰ μείνουν στὴν ὕπαιθρο καὶ θὰ ψωμοζητοῦν.

Τὸ δράμα τους θὰ συγκινήσει τοὺς Πατρινοὺς τὸν Μάρτιο τοῦ 1877. Ἀπὸ ἔρανο θὰ συγκεντρωθοῦν 300 δραχμὲς τῆς ἐποχῆς. Τὸ ποσὸν αὐτὸ πῆρε μαζί του ὁ ἱεροκήρυκας Δ. Λιάτας ὁ ὁποῖος πῆγε στὸ Ψάρι γιὰ νὰ εἰρηνεύσει τὴν κατάσταση[1]. Μὲ τὸν καιρὸ θὰ σχηματισθεῖ στὴν Πάτρα μιὰ πολυάριθμη ἰταλικὴ παροικία (γύρω στὰ 8.000 ἄτομα, τὸ 15% τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης) μὲ ἔντονες κοινωνικὲς διαφοροποιήσεις καὶ ἐξίσου ἔντονες πολιτικὲς ἀντιθέσεις, ποὺ μεταφέρονται ἀπὸ τὴν ταραγμένη πατρώα γῆ, ὅπως στὰ 1884 καὶ στὰ 1889[2].

«...Ἐλάχιστες ἦταν οἱ οἰκογένειες, ποὺ προόδευσαν κοινωνικὰ καὶ ἐγκαταστάθηκαν σὲ κεντρικὰ σημεῖα τῆς πόλεως. Οἱ πιὸ πολλοὶ —γύρω στὶς πέντε χιλιάδες— ἀπάρτισαν μιὰ φτωχὴ συνοικία, λίγο πιὸ πέρα ἀπὸ τὸν Ἅγιο Διονύσιο. Ἦταν, ὅμως, φιλότιμοι καὶ ἐργατικοὶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς φτωχοὺς Ἰταλούς. Ἄλλοι ἐξακολούθησαν νά 'ναι ψαράδες, ἄλλοι ζητοῦσαν καὶ ἔβρισκαν ἐργασία σὲ σταφιδαποθῆκες καὶ ἀλλοῦ. Γεννοῦσαν πολλὰ παιδιά»[3].

Ἀπὸ τοὺς κόλπους τῆς παροικίας αὐτῆς θὰ διαδοθοῦν στὴν Πάτρα, ὅπως θὰ δοῦμε στὸ ἑπόμενο κεφάλαιο, οἱ ἰδέες τῆς ἀναρχικῆς ἰδεολογίας τῆς ἐποχῆς, ποὺ ἦταν ἡ κυρίαρχη σοσιαλιστικὴ σχεδὸν σ' ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη. Ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα δὲν ἔχει ἀκόμα ἐντοπίσει στοιχεῖα, ποὺ νὰ πιστοποιοῦν τὴν ἡγετικὴ συνδικαλιστικὴ ἢ πολιτικὴ δράση τῶν Ἰταλῶν σοσιαλιστῶν τῆς ἐποχῆς στὰ τότε ἑλληνικὰ βιομηχανικὰ καὶ ἐμπορικὰ κέντρα. Ἀπὸ τὰ δεδομένα, ποὺ ὑπάρχουν —ὅπως στὶς περιπτώσεις τῶν ἀναρχικῶν τῆς Πάτρας καὶ τῶν ἀπεργιακῶν κινητοποιήσεων στὴ Σύρο στὰ 1877 —φαίνεται ὅτι οἱ Ἰταλοὶ ἐμιγκρέδες ἀναρχικοὶ εἶχαν περιοριστεῖ μᾶλλον στοὺς ρόλους τοῦ ἀφανοῦς καθοδηγητῆ καὶ τοῦ προσεκτικοῦ συνδέσμου τῶν Ἑλλήνων ὁμοφρόνων μὲ τὶς ἀναρχικὲς ὀργανώσεις τοῦ ἐξωτερικοῦ. Τὸ πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς ἐνσωμάτωσης τῶν Ἰταλῶν προσφύγων στὴν Ἑλλάδα πιθανὸ νὰ μὴν ἦταν

1. Ἐφημερίδες Πατρῶν *Φοίνιξ*, *Φορολογούμενος*, *Πάτρα*, Ἰανουάριος-Μάρτιος 1877.

2. Ἐφημ. *Φορολογούμενος* 5.10.1884 καὶ ἐπίσης 8 καὶ 15.9.1889.

3. Παν. Κανελλόπουλου στὴν ἐνδιαφέρουσα *Εἰσαγωγή* του γιὰ τὴν πολυεθνικὴ ἀχαϊκὴ πρωτεύουσα τοῦ 19ου αἰώνα στὸ λεύκωμα τοῦ Ἀλέκου Μαρασλῆ, *Πάτρα 1910*, ἔκδοση 1978, σελ. 17.

ἀμελητέος παράγοντας γι' αὐτὴ τὴν προσεκτικὴ στάση καὶ συμπεριφορά τους.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐχθρότητα τῶν προξενείων καὶ τῆς Καθολικῆς ἐκκλησίας οἱ Ἰταλοὶ γαριβαλδινοὶ καὶ σοσιαλιστὲς εἶχαν νὰ ἀντιμετωπίσουν κάποτε καὶ τὴν ἀπροκάλυπτη ἐχθρότητα τῶν γηγενῶν, ἰδιαίτερα σὲ ἐποχὲς οἰκονομικῆς κρίσης, ἔντασης τοῦ ἐθνικισμοῦ καὶ ὄξυνσης τῶν διακρατικῶν σχέσεων. Οἱ Ἰταλοὶ τόσο τῆς Πάτρας ὅσο καὶ τῆς Θεσσαλονίκης ἀντιμετώπισαν συστηματικὲς δυσκολίες ὡς θρησκευτικὴ καὶ ἐθνικὴ μειονότητα μὲ ἀποκορύφωμα τὰ χρόνια γύρω στὸ 1910. Ὁ ἑλληνικὸς ρατσισμός, ποὺ ἔχει συχνὰ ἐξωραϊσθεῖ ἀπὸ ἀντίθετους ἐθνικοὺς μύθους, ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελεῖ ἄγραφτο κεφάλαιο τῆς νεώτερης κοινωνικῆς καὶ πολιτισμικῆς ἱστορίας τῆς Ἑλλάδας[1].

Ὅπως στὴν Πάτρα ἔτσι καὶ στὴ Σύρο ἡ διάδοση τῆς προμαρξιστικῆς σοσιαλιστικῆς ἰδεολογίας θὰ ὀφείλει πολλὰ στοὺς Ἰταλοὺς παροίκους. Στὸ βιομηχανικὸ καὶ ἐμπορικὸ κέντρο τῆς Σύρου ὅπως καὶ στὰ μικρὰ λιμάνια τῆς Ἠλείας εἶχαν καταφύγει Ἰταλοὶ πρόσφυγες ἀπὸ τὸ 1849. Οἱ περισσότεροι εἶχαν βιοτικὸ ἐπίπεδο χαμοζωῆς. Χειρονάκτες ἐργάτες, μάγειροι, θεληματάρηδες, γυρολόγοι καὶ ψαράδες. Οἱ περιπτώσεις τους ἔχουν ἀπεικονισθεῖ στὰ *Συριανὰ Διηγήματα* τοῦ Ε. Ροΐδη καὶ σὲ ὁρισμένα διηγήματα τοῦ Δ. Κόκκινου. Τὴ δεκαετία τοῦ 1870 Ἰταλοὶ εἰδικευμένοι ἐργάτες — οἱ περισσότεροι ἀπὸ τὴ Νάπολη— θὰ ἔρθουν νὰ ἐργασθοῦν στὰ ναυπηγεῖα τῆς Ἑρμούπολης (ποὺ θὰ κλείσουν στὰ 1881) καὶ θὰ ἐμπλουτίσουν τὴν τοπικὴ παροικία[2].

Ἀνάμεσά τους ὑπῆρχαν δραστήριοι ἀκτιβιστές, οὐτοπικοὶ σοσιαλιστὲς καὶ θιασῶτες τῆς ἀναρχικῆς ἰδεολογίας, Ἰταλοὶ καὶ Γάλλοι τεχνίτες καὶ ἐργάτες, ποὺ θὰ λάβουν μέρος στὶς ἀπεργιακὲς κινητοποιήσεις τῆς Σύρου τὸ 1877. Τὴν ἴδια χρονιὰ —ὅπως εἶναι ἱστορικὰ βεβαιωμένο— στὸ διαμετακομιστικὸ κέντρο τῆς Σύρου ἔχει συγκροτηθεῖ σοσιαλιστικὸς ὅμιλος καὶ ὑπάρχουν ὁρισμένοι ἀναρχοσυνδικαλιστές[3]. Βεβαιωμένη ἐπίσης εἶναι ἡ συνεργασία Ἰταλῶν ἀναρχικῶν καὶ ἀναρχοσυνδικαλιστῶν μὲ Ἕλληνες ἐργάτες σὲ πολιτικὲς ὀργανώσεις, συνδικαλιστικὲς δραστηριότητες

1. Βλ. καὶ ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις στὸ κείμενο τοῦ Γ. Μαυροκορδάτου στὴν συλλογικὴ ἔκδοση *Κοινωνικὲς καὶ Πολιτικὲς Δυνάμεις στὴν Ἑλλάδα*, ἐκδ. *Ἐξάντας*, Ἀθήνα 1978, σελ. 162-165.

2. Βλ. Ε. Λυκούδη, *Ἡ ἐν Ἑλλάδι βιομηχανία καὶ αἱ ἀπεργίαι*, Ἑρμούπολις 1883, σελ. 9-31.

3. *Bulletin de la Federation Jurassiene*, τεῦχη 26-12-1877 καὶ 6-4-1878. Ε. Λυκούδη, ἔ.ἀ., σελ. 178.

καὶ στὴν ἔκδοση ἀναρχικῶν ἐντύπων στὴν Ἀλεξάνδρεια, τὸ Κάιρο καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη[1].

Πολωνοὶ καὶ Βούλγαροι

Ἀδιερεύνητος ἀκόμα παραμένει ὁ ρόλος καὶ ἡ συμβολὴ στὴ διαμόρφωση τῶν πρώτων σοσιαλιστικῶν ἰδεῶν στὴν Ἑλλάδα ὁρισμένων ἄλλων ὁμάδων ἐμιγκρέδων, ἐθελοντῶν πολεμιστῶν καὶ πολιτικῶν προσφύγων, ὅπως Πολωνῶν, Οὔγγρων, Σέρβων καὶ Βούλγαρων. Τὰ στοιχεῖα, ποὺ ὑπάρχουν ὡς τώρα εἶναι περιορισμένα καὶ οἱ παγίδες τῶν συγχύσεων πολλές. Μαζὶ μὲ τὸν ρομαντικὸ φιλελληνισμὸ καὶ τὸ ἀτομικὸ προσωπικὸ πάθος ὑπάρχουν καὶ ὁρισμένα διεθνιστικὰ ὁράματα, ἐνῶ οἱ κοινωνιστικοὶ προβληματισμοὶ εἶναι ἀνάμικτοι μὲ τοὺς ἐθνικοαπελευθερωτικοὺς πόθους ἢ τὶς ἰδέες ἑνὸς ἁπλοῦ ἀστικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ. Πάντως, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἐμιγκρέδες αὐτοὺς δὲν εἶναι ἁπλὰ νεφελώδεις φιλέλληνες ἢ (ὅπως ὑποστηρίζεται γιὰ τὴν περίπτωση ὁρισμένων σαινσιμονιστῶν) προοδευτικοὶ διανοούμενοι τῆς ἐποχῆς, ποὺ εὐθυγραμμίζονται ἀντικειμενικὰ μὲ τὸν κρατικὸ φιλελληνισμὸ τῆς χώρας τους, δηλαδὴ μὲ τὴν ἐκσυγχρονιστικὴ ἰδεολογία, τὴν ὁποία προσπαθεῖ νὰ ἐπιβάλλει ἡ ἀνεπτυγμένη χώρα τους στὴ δυτικὴ Ἑλλάδα, μέσα στὸ παιχνίδι τῆς Προστασίας καὶ τῆς ἐξάρτησης.

Πρόκειται συνήθως γιὰ πρωτοπόρα στοιχεῖα τοῦ ἀστικοδημοκρατικοῦ καὶ σοσιαλιστικοῦ κινήματος στὴν πατρίδα τους, ποὺ ἀναγκάζονται νὰ καταφύγουν σὲ ἑλληνικὲς περιοχὲς ὡς ἀνεπιθύμητοι ἢ κυνηγημένοι ἀπὸ τὶς κυβερνήσεις τῶν χωρῶν τους καὶ οἱ ὁποῖοι —μέσα βέβαια στὶς ἀντικειμενικὲς συνθῆκες καὶ δυσκολίες— ἔχουν ὡς βασικὸ γνώρισμα τὴν διεθνιστικὴ ἀντίληψη καὶ τὴν σοσιαλιστικὴ ἰδεολογία τῆς ἐποχῆς —ἀναρχική, ἀναρχίζουσα, σοσιαλδημοκρατική. Οἱ Πολωνοὶ πολιτικοὶ πρόσφυγες ἦρθαν στὴν Ἑλλάδα τὸ 1849 —ὅπως οἱ Ἰταλοὶ καὶ οἱ Οὔγγροι— μετὰ τὴν ἀποτυχία τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος στὴ χώρα τους τὸ σημαδιακὸ ἔτος 1848. Ἀνῆκαν στὴν περίφημη τότε *Πολωνικὴ Λεγεώνα*, ποὺ ἡττήθηκε ἀπὸ τὶς τσαρικὲς στρατιὲς καὶ στὴν Ἑλλάδα ἦρθαν μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν ποιητὴ ἐπαναστάτη Ἀδὰμ Μισκίεβιτς καὶ τὸν στρατηγὸ Μίλβιτς[2]. Ἡ ὑποδοχή τους ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ λαὸ ἦταν θερμὴ

1. Γ. Κορδάτου, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐργατικοῦ Κινήματος*, δ' ἔκδοση, Ἀθήνα 1974, σελ. 175-176.

2. Τάσου Βουρνᾶ, *Ἱστορία τῆς Νεώτερης Ἑλλάδας (1821-1909)*, Ἐκδ. Τολίδη, σελ. 381-382.

καὶ τοὺς δόθηκε —σύμφωνα μὲ τὶς πολιτικὲς εὐαισθησίες λόγω τοῦ 1821— πολιτικὸ ἄσυλο. Ὅπως οἱ Ἰταλοὶ καὶ οἱ Πολωνοὶ πρόσφυγες τοῦ 1849 ἔτσι καὶ οἱ Οὔγγροι ἔγιναν δεκτοὶ στὴν ἀρχὴ μὲ αἰσθήματα συμπάθειας ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ λαὸ ποὺ εἶχε συστήσει εἰδικὴ ἐπιτροπὴ περίθαλψης καὶ ἐνίσχυσης «τῶν πασχόντων ἀγωνιστῶν τῆς ἐλευθερίας» στὴν Ἀθήνα, ἀπὸ γνωστοὺς δημοκρατικοὺς παράγοντες τῆς δημόσιας ζωῆς[1].

Οἱ Πολωνοὶ πολιτικοὶ πρόσφυγες χρησιμοποιήθηκαν ὡς ἐργάτες στὰ δημόσια ἔργα καὶ εἰδικὰ στὸν δρόμο Ἀθηνῶν-Ἡρακλείου, ποὺ κατασκευαζόταν τότε. Ἄλλοι ζήτησαν νὰ καταταγοῦν ἐθελοντὲς στὸν ἑλληνικὸ στρατὸ καὶ ἄλλοι —κυρίως ἀξιωματικοί— συνδέθηκαν μὲ προοδευτικοὺς παράγοντες τῆς ἐποχῆς, κατὰ βάση ἀντιμοναρχικούς. Ὁ ἐπικεφαλῆς τους στρατηγὸς Μίλβιτς συνδέθηκε μὲ τὸν στρατηγὸ Μακρυγιάννη καὶ συμμεριζόταν τὶς συνταγματικὲς ἀνησυχίες τοῦ Ἕλληνα ἀγωνιστῆ. Ὁ Μίλβιτς ὡς διεθνιστὴς τῆς ἐποχῆς ἦταν περισσότερο προωθημένος, ἐνῶ ὁ Μακρυγιάννης, κάποτε πολιτικὰ κυμαινόμενος, εἶχε λάβει δύσπιστη θέση ἀπέναντι στὶς ἐξεγέρσεις τοῦ 1848 στὴν Εὐρώπη. Ὁ Μίλβιτς εἶχε ἐπεξεργασθεῖ ἕνα σύστημα συνωμοτικῶν ἐπαφῶν, τὸ ὁποῖο γνωστοποίησε στὸν Μακρυγιάννη, χωρὶς ὁ δεύτερος νὰ τὸ χρησιμοποιήσει. Ὁ Μίλβιτς στὶς ἀναζητήσεις του συνδύαζε τὸ ἐθνικοπατριωτικὸ μὲ τὸ κοινωνικοπολιτικὸ αἴτημα, πίστευε στὴν συνέγερση ὅλων τῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς γιὰ τὴν δημιουργία Ὁμοσπονδίας μὲ τὸν τίτλο *Μεγάλη Ὁμοσπονδία τῆς Ἀνατολῆς*[2]. Τοὺς μακροπρόθεσμους στόχους αὐτούς, ποὺ εἶχε ἐπεξεργαστεῖ σὲ γραπτά του κείμενα ὁ Μίλβιτς, δὲν συμμεριζόταν ὁ Μακρυγιάννης, ἀλλὰ συμφωνοῦσαν καὶ οἱ δύο ὅτι ἄμεσος δημοκρατικὸς στόχος πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἔξωση τοῦ βασιλιᾶ Ὄθωνα καὶ τῆς αὐλῆς του.

Ὁ Μακρυγιάννης εἶχε ἤδη ἱδρύσει δική του μυστικὴ ὀργάνωση, μὲ κύριο σκοπὸ τὴν δημιουργία ἀντιδυναστικοῦ κινήματος, μετὰ τὶς ἀπογοητεύσεις τῆς λαϊκῆς ἐξέγερσης τοῦ 1843. Ὅταν ἀποκαλύφθηκε ἡ ὕπαρξη τῆς ὀργάνωσης τοῦ Μακρυγιάννη, ὁ στρατὸς εἰσέβαλε στὴν κατοικία τοῦ Μίλβιτς καὶ κατέσχεσε πολλὰ ἐνοχοποιητικὰ ἔγγραφα γιὰ τὶς σχέσεις του μὲ τὸν Μακρυγιάννη καὶ τὰ ἀνατρεπτικά τους σχέδια. Οἱ ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς (Φεβρουάριος 1851) δημοσίευσαν πολλὰ ἀπὸ τὰ ντοκουμέντα τοῦ Μίλβιτς, ὅσο κι ἂν ὁ Μακρυγιάννης ἀρνήθηκε κάθε σύνδεσή του στὴ δίκη ποὺ

1. Ἐπαμ. Κυριακίδη *Ἱστορία τοῦ Σύγχρονου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Β', Ἀθήνα 1892, σελ. 592. Τάσου Βουρνᾶ, *Δοκίμια Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας καὶ Ἱστορίας*, Ἀθήνα 1956, σελ. 122-123.

2. Ἐφημ. *Λιών*, φύλλα 7 καὶ 13.2.1851.

ἀκολούθησε. Ἐπίσης ὁ Μακρυγιάννης δὲν ἀναφέρει τίποτε στὰ *Ἀπομνημονεύματά* του γιὰ τὶς σχέσεις του μὲ τοὺς Πολωνοὺς δημοκράτες. Ὁ Μακρυγιάννης παραπέμφθηκε σὲ δίκη καὶ καταδικάστηκε τὸν Μάιο τοῦ 1853 σὲ θάνατο καὶ κλείστηκε στὶς φυλακὲς τοῦ Μεντρεσέ, ὅπου γνώρισε πολλὲς δοκιμασίες καὶ ἡ ὑγεία του χειροτέρεψε. Ἔμεινε στὴ φυλακὴ ἕως τὸν Μάιο τοῦ 1854, ἀφοῦ μετατράπηκε ἡ ποινή του καὶ τελικὰ χαρίστηκε, χωρὶς ὅμως νὰ ξαναπάρει τὸν βαθμὸ τοῦ στρατηγοῦ. Ὅσοι Πολωνοὶ πολιτικοὶ πρόσφυγες —ὅπως ὁ Μίλβιτς καὶ ἄλλοι πρώην ἀξιωματικοὶ— ἦταν ἀναμιγμένοι ἀπελάθηκαν. Ὁ Μίλβιτς πῆγε στὴν Σαρδηνία καὶ οἱ ἄλλοι ἀξιωματικοὶ στὴν Ἀλεξάνδρεια. Ἀπ' ὅσους παρέμειναν, ἀρκετοὶ πολέμησαν ὡς ἐθελοντὲς στὰ 1854 στὴν Ἤπειρο καὶ στὴ Θεσσαλία κατὰ τῶν Τούρκων, μαζὶ μὲ Οὔγγρους πολιτικοὺς πρόσφυγες. Ἔνδεκα ἀπὸ αὐτοὺς σκοτώθηκαν, ἀφοῦ πολέμησαν ἡρωικά, στὶς 25 Μαρτίου 1854 σὲ μάχη στὴν περιοχὴ Μπακτσέδες τοῦ Πηλίου[1].

Οὔγγροι πολιτικοὶ πρόσφυγες καὶ διεθνιστὲς βρέθηκαν καὶ στὴν Κρήτη τὸ 1886-1887 προκειμένου νὰ πολεμήσουν κατὰ τῶν Τούρκων κατακτητῶν. Ἀνάμεσά τους κι ὁ συνταγματάρχης Σὸτ Φρίδ, ποὺ προσπάθησε νὰ πείσει τοὺς ἐπαναστάτες ὁπλαρχηγοὺς τῆς Κρήτης ὅτι πρέπει νὰ προμηθευτοῦν πυροβολικὸ καὶ νὰ ὀργανώσουν τακτικὸ στρατό, ἀλλὰ δὲν εἰσακούστηκε[2].

Στενὲς ὑπῆρξαν ἀκόμα οἱ σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων (ὅπως καὶ Σέρβων) δημοκρατικῶν καὶ διεθνιστῶν ἕως τὴν δεκαετία τοῦ 1890, ὅταν ἡ ἔξαρση τοῦ ἐθνικισμοῦ καὶ τὸ ζήτημα τοῦ Πατριαρχείου δυναμίτισε τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὰ δύο μικρὰ βασίλεια τῆς Βαλκανικῆς. Ἕως τότε, Βούλγαροι καὶ Ἕλληνες συνεργάστηκαν σὲ κοινὲς ἐθνικοαπελευθερωτικὲς προσπάθειες, ὅπως λ.χ. στὰ 1843 καὶ 1866, σύστησαν κοινὲς ἀπελευθερωτικὲς ὀργανώσεις καὶ μυστικὲς ἑταιρίες καὶ εἶχαν κοινοὺς προβληματισμοὺς γιὰ τὴν τύχη τῶν ὑπόδουλων ἀδελφῶν τους τῆς Βαλκανικῆς καὶ γιὰ τὸ ὅραμα τῆς Βαλκανικῆς Ὁμοσπονδίας. Κατὰ καιροὺς Βούλγαροι ἀγωνιστὲς καὶ ἐμιγκρέδες εἶχαν καταφύγει καταδιωκόμενοι στὴν Ἑλλάδα καὶ εἶχαν λάβει πολιτικὸ ἄσυλο. Μάλιστα οἱ πολιτικοὶ πρόσφυγες τοῦ 1876 εἶχαν ἱδρύσει καὶ δική τους ὀργάνωση στὴν Ἀθήνα[3].

Δὲν φαίνεται νὰ εἶχαν ὀργανωτικὴ σύνδεση μὲ μικροομάδες

1. *Λαϊκὴ Φωνή*, Βόλος, 19-7-1934.
2. Γ. Κορδάτου, *Ἱστορία τῆς Νεώτερης Ἑλλάδας*, τόμος XII, σελ. 292.
3. Νικολάι Τοντόρωφ, *Σύντομη Ἱστορία τῆς Βουλγαρίας*, ἔκδ. *Νέα Σύνορα*, Ἀθήνα 1983, σελ. 75.

καί όργανώσεις πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀμφισβήτησης στὴν Ἀθήνα καὶ μάλιστα μὲ κοινοὺς διεθνιστικοὺς στόχους, ὅπως λ.χ. ἡ Δημοκρατικὴ Ἀνατολικὴ Ὁμοσπονδία στὴ Γενεύη. Ὡστόσο, σὲ ἐκείνη τὴν ὑπόδουλη περιοχή, ποὺ θὰ ἀποτελεῖ ἕως τὸ 1913 πεδίο τῆς διαιρετικῆς ἀναμέτρησης Ἑλλάδος καὶ Βουλγαρίας, τὴν Μακεδονία, θὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ διεθνιστικὴ συνεργασία τῶν Βούλγαρων σοσιαλιστῶν καὶ τῶν μετέπειτα Ἑλλήνων ὑπηκόων τῆς Φεντερασιόν. Ἐπιφανέστεροι ἀπὸ τοὺς Βούλγαρους διεθνιστὲς εἶναι οἱ Βασίλη Γκλαβίνωφ, Ἄνγκελ Τόμωφ καὶ Ντιμιτὰρ Βλάχωφ. Ὅπως θὰ δοῦμε καὶ στὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν Φεντερασιὸν οἱ Γκλαβίνωφ καὶ Τόμωφ ἦταν ἀνάμεσα στὰ ἱδρυτικὰ στελέχη τῆς Φεντερασιὸν τὸν Ἰούλιο τοῦ 1909, κάτι ποὺ ὁ Μπεναρόγια —ὅπως μοῦ ὁμολόγησε— εἶχε σκόπιμα ἀποσιωπήσει στὶς *Ἀναμνήσεις* του τοῦ 1931. Ὁ Ντιμιτὰρ Βλάχωφ σοσιαλιστὴς βουλευτὴς στὸ Ὀθωμανικὸ Κοινοβούλιο στήριξε ἀποφασιστικὰ μὲ τὸ κύρος του τὴν Φεντερασιὸν καὶ τὴν ἰσχυροποίησε μὲ τὴν ἔνταξή του στοὺς κόλπους της.

Γκλαβίνωφ, Τόμωφ, Βλάχωφ

Ὁ Σλαβομακεδόνας μαραγκὸς Βασίλη Γκλαβίνωφ (1869-1929) ἦταν ἐπικεφαλῆς τῆς ὀργάνωσης τῶν «στενῶν» σοσιαλιστῶν τοῦ Ντ. Μπλαγκόεφ στὴν Θεσσαλονίκη. Συνεργάστηκε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1909 στὴν συγκρότηση τῆς Φεντερασιὸν ἀλλὰ τρεῖς μῆνες ἀργότερα ἀποχώρησε. Ἡ κύρια διαφωνία τῆς ὀργάνωσης τοῦ Γκλαβίνωφ (τὴν ὁποία συμμερίζονταν καὶ οἱ Ἕλληνες σοσιαλιστὲς τῆς Πόλης Ἠλ. Βεζεστένης, Νικ. Γιαννιὸς καὶ Στ. Παπαδόπουλος) ἦταν ἀφενὸς ἡ ρεφορμιστικὴ ὀργανωτικὴ καὶ ἰδεολογικὴ πλατφόρμα τῶν Ἑβραίων τῆς Φεντερασιὸν καὶ ἡ συνεπόμενη τάση «συνδιαλλαγῆς» μὲ τοὺς Νεότουρκους. Τὶς διεθνιστικὲς ἀντιλήψεις τῶν «στενῶν» γιὰ τὴν ὀργάνωση ἑνὸς ἑνιαίου σοσιαλιστικοῦ κόμματος χωρὶς ὁμοσπονδιακὰ (ἐθνικὰ) τμήματα καὶ τὴν προσήλωσή τους στὴν ἰδέα τῆς σοσιαλιστικῆς ἐπανάστασης σὲ ὁλόκληρη τὴν Βαλκανικὴ συμμεριζόταν ἡ ἀριστερὴ μερίδα τῆς Φεντερασιὸν μ' ἐπικεφαλῆς τὸν ραπτεργάτη Ἀβραὰμ Χασάν[1]. Ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἀποχώρηση

1. G. Haupt, *Le Debut du mouvement socialiste en Turquie*, στὸ *Mouvement Sociale*, τ. 45/1963, σελ. 124-128. Ἀβραὰμ Μπεναρόγια, *Ἡ πρώτη σταδιοδρομία τοῦ ἑλληνικοῦ προλεταριάτου*, ἐκδ. Ὀλκός, Ἀθήνα 1975, σελ. 51-52 *Archives Huysmans, Turquie, Salonique*, Ἔκθεση V. Glavinon στὸ Διεθνὲς Σοσιαλιστικὸ Γραφεῖο, Αὔγουστος 1910.

τῶν «στενῶν» δόθηκε ἀπὸ τὴν σύμπραξη Φεντερασιὸν καὶ ἀστῶν μασόνων τῆς Θεσσαλονίκης σὲ συλλαλητήριο διαμαρτυρίας γιὰ τὴ θανατικὴ καταδίκη τοῦ Ἰσπανοῦ ἀναρχικοῦ καὶ παιδαγωγοῦ Φρανσίσκο Φερρέρ.

Ἡ ἀποχώρηση τῆς ὁμάδας Γκλαβίνωφ ἔγινε τὸν Αὔγουστο τοῦ 1909 καὶ ἔφερε τὴν Φεντερασιὸν στὰ πρόθυρα τῆς διάλυσης, μοῦ εἶπε στὰ 1978 ὁ Μπεναρόγια. Σύντομα ὅμως οἱ ἀπώλειες ἀντισταθμίστηκαν καὶ ἡ ἐσωτερικὴ κρίση ἰσορρόπησε ἀπὸ τὴν προσχώρηση τοῦ Βούλγαρου βουλευτῆ Ντιμιτὰρ Βλάχωφ. Στὴ συνέχεια ὁ Γκλαβίνωφ δημιούργησε τὸ Σοσιαλδημοκρατικὸ Κέντρο Θεσσαλονίκης καὶ ἀνέπτυξε ὀργανωτικὲς πρωτοβουλίες, ποὺ διεύρυναν τὴν ἐπιρροή του σὲ ἄλλα σλαβομακεδονικὰ κέντρα. Ἄρχισε συστηματικὲς ἐπιθέσεις κατὰ τῆς *ἀντεργατικῆς καὶ καιροσκοπικῆς πολιτικῆς τῶν μικροαστῶν τῆς τοπικῆς ἐπιτροπῆς τῆς ἑβραϊκῆς ὁμάδας, ποὺ, σὲ συμφωνία μὲ ὁρισμένους καριερίστες Βούλγαρους σοσιαλιστές, καὶ μέσω τῶν παλιῶν τμημάτων τους, εἶχαν ἀποδείξει ξεκάθαρα ὅτι ὡθοῦσαν τὴν ὀργάνωση πρὸς τὴν μπουρζουαζία*[1].

Ὁ Μπεναρόγια μοῦ εἶπε ὅτι στὰ τέλη τοῦ 1909 ὁρισμένοι «στενοὶ» σοσιαλιστὲς διαφώνησαν μὲ τὴν ἀδιάλλακτη πολιτικὴ τοῦ Γκλαβίνωφ καὶ ἐπανῆλθαν στὴν Φεντερασιόν.

Ἡ πολεμικὴ τῶν «στενῶν» κατὰ τῆς Φεντερασιὸν θὰ συνεχισθεῖ ἕως τὸ 1912 μὲ πύρινα ἄρθρα στὸ ἔντυπό τους καὶ μὲ τὴν ἄσκηση βέτο γιὰ τὸν ἀποκλεισμὸ τῆς Φεντερασιὸν ἀπὸ διεθνεῖς συναντήσεις καὶ ὀργανισμούς. Μὲ ἀπαίτησή τους ἡ Φεντερασιὸν ἀποκλείεται ἀπὸ τὸ 8ο Συνέδριο τῆς Διεθνοῦς στὴν Κοπεγχάγη καὶ ἀπὸ τὴν Α΄ Βαλκανικὴ Σοσιαλιστικὴ Συνδιάσκεψη, καθυστερεῖ ἡ ἀναγνώρισή της ἀπὸ τὸ Γραφεῖο τῆς Διεθνοῦς καὶ οἱ «στενοὶ» μποϋκοτάρουν τὴν Β΄ Βαλκανικὴ Σοσιαλιστικὴ Συνδιάσκεψη, λόγω τῆς συμμετοχῆς τῆς Φεντερασιόν[2].

Ἡ ὁμάδα τοῦ δημοσιογράφου Ἄνγκελ Τόμωφ ἔμεινε σταθερὰ ὀργανωμένη στὴν Φεντερασιὸν ὡς τὴν ἀπέλαση τῶν περισσοτέρων τὸ 1913, μετὰ τὴν κήρυξη τοῦ Ἑλληνοβουλγαρικοῦ Πολέμου. Ἦταν ὀπαδοὶ τοῦ ἀναρχοφιλελεύθερου Νικολάι Χαρλάκωφ, ὅπως προηγουμένως καὶ ὁ Μπεναρόγια ὡς γραμματέας τῆς ὀργάνωσης Προλετάριοι, στὴ Φιλιππούπολη. Ὅπως μοῦ εἶπε ὁ Μπεναρόγια,

---

1. Ἀναφέρεται στὸ Georges Haupt, *Εἰσαγωγὴ στὴν Ἱστορία τῆς Φεντερασιὸν στὸν Α. Μπεναρόγια...*, ἔ.ἀ. σελ. 36.

2. Γιῶργος Σ. Λεονταρίτης, *Τὸ ἑλληνικὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα κατὰ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Ἐκδ. Ἐξάντας, Ἀθήνα 1978, σελ. 33. Κωστῆς Μοσκώφ, *Θεσσαλονίκη, τομὴ τῆς μεταπρατικῆς πόλης*, Ἀθήνα 1978, α΄ τόμος, β΄ ἔκδοση, σελ. 201.

ἡ ὁμάδα τοῦ Τόμωφ, πού ἀποτελοῦσε στὴν ἀρχὴ τὸ βουλγαρικὸ τμῆμα τῆς Φεντερασιὸν δὲν ξεπέρασε τὰ δέκα μέλη, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν τυπογράφοι.

Ὁ Τόμωφ ἦταν διευθυντὴς τῆς βουλγαρικῆς ἔκδοσης στὴν τετράγλωσση *Ἐφημερίδα τῶν Ἐργατῶν* καὶ ὁμιλητὴς σὲ δημόσιες συγκεντρώσεις ὡς ἐκπρόσωπος τῶν Βούλγαρων σοσιαλιστῶν τῆς ὀργάνωσης. Ἡ ἀποψίλωση τῶν Βούλγαρων σοσιαλιστῶν τῆς Φεντερασιὸν ἄρχισε μὲ τὴν ἐπιστράτευσή τους τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1912 γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ Α' Βαλκανικοῦ Πολέμου. Ἀπὸ τὴν ἐπιστράτευση εἶχαν ἐξαιρεθεῖ ὁ Τόμωφ, ὁ Βλάχωφ καὶ ὁ ἐμπορομπάλληλος Νικολτσέτο. Σύντομα ὅμως οἱ κλιμακούμενες συγκρούσεις Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων καὶ ἡ διεθνιστικὴ στάση τῆς Φεντερασιόν, πού θεωρεῖ προσωρινὴ τὴν ἑλληνικὴ κατοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ υἱοθετεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς αὐτονομίας, θὰ προκαλέσουν διωγμοὺς καὶ ἀπελάσεις ἐκ μέρους τῶν Ἑλλήνων. Στὶς 3 Αὐγούστου 1913, ὁ τότε γραμματέας τῆς Φεντερασιὸν Ἰωσὴφ Χασὰν κατήγγειλε στὸ Διεθνὲς Σοσιαλιστικὸ Γραφεῖο, τὰ ἑξῆς:

> ...Ὁ νέος πόλεμος, πού καθόλου δὲν ἐπιθυμοῦσαν οἱ κουρασμένοι ἤδη ἀπὸ τὸν προηγούμενο λαοί, ἀλλὰ πού τὸν θέλησαν καὶ τὸν προκάλεσαν οἱ ἁρπακτικοὶ καὶ ἀκόρεστοι ἡγέτες, αὔξησε ἀκόμη περισσότερο τὶς διώξεις ἐναντίον τοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος στὴν πόλη μας. Ἡ κατάσταση πολιορκίας ἔγινε πολὺ πιὸ αὐστηρή, οἱ χαφιέδες αὐξήθηκαν καὶ παρακολουθοῦν τὸ κάθε μας βῆμα. Τὸ χειρότερο εἶναι ὅτι μᾶς ὑποψιάζονται πὼς ἐργαζόμαστε ὑπὲρ τῆς αὐτονομίας τῆς Μακεδονίας. Μᾶς ἀπείλησαν λοιπὸν μὲ φοβερὰ ἀντίποινα. Ἕνα σύντροφό μας τὸν ἀπείλησαν μὲ ἀπέλαση. Ἡ Ὁμοσπονδία μας, πού ἀποτελεῖται στὴ μεγάλη πλειοψηφία της ἀπὸ Ἰσραηλίτες, ἕνα μικρὸ τμῆμα Βουλγάρων καὶ μιὰ ἐλάχιστη μειοψηφία Ἑλλήνων καὶ Μουσουλμάνων, πέρασε μιὰ ὀξύτατη κρίση. Τὸ βουλγαρικὸ τμῆμα διαλύθηκε ἐντελῶς. Οἱ περισσότεροι σύντροφοί μας εἶχαν ἤδη ἐπιστρατευθεῖ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς κήρυξης τοῦ πολέμου, οἱ ἄλλοι πιάστηκαν καὶ φυλακίστηκαν ὡς κομιτατζῆδες. Ὡστόσο, στὶς ἀλλεπάλληλες διαμαρτυρίες μας ἡ κυβέρνηση δὲν μπόρεσε νὰ προβάλει ἄλλη κατηγορία ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη: «Τὸν συλλάβαμε προληπτικά». Μάλιστα ὁ σύντροφός μας Tomof ἀπελάθηκε»[1].

Τὴν περίοδο τοῦ Ἑλληνοβουλγαρικοῦ Πολέμου θὰ ἐγκαταλείψει τὴ Θεσσαλονίκη καὶ ὁ Ντιμιτὰρ Βλάχωφ. Γεννημένος στὴν περιοχὴ τοῦ Κιλκὶς καὶ καθηγητὴς τῆς χημείας, ὁ Βλάχωφ ἦταν ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τοῦ μακεδονικοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος, καὶ ἐπιφανὲς στέλεχος τῆς ἐξαρχικῆς κοινότητας Θεσσαλονίκης. Ὁ Βλάχωφ μαζὶ μὲ τὸν ἐπίσης Σλαβομακεδόνα Σαντάσκι, τὸν Ρου-

1. Ἄγγελος Ἐλεφάντης, *Ἡ Φεντερασιὸν Θεσσαλονίκης καὶ τὸ ἐθνικὸ ζήτημα*, περιοδικὸ *Ὁ Πολίτης*, τ. 28 Αὔγουστος-Σεπτέμβριος 1979 σελ. 40.

μανοβλάχο Πανίτσα καὶ τὸν μουσουλμάνο ἀπὸ τὰ Σκόπια Μπαϊρακτάροβιτς ἵδρυσαν —ἀμέσως μετὰ τὴν Νεοτουρκικὴ Ἐπανάσταση— στὶς 15 Αὐγούστου 1908 τὸ φεντεραλιστικὸ Ὁμοσπονδιακὸ Λαϊκὸ Κόμμα, ποὺ εἶχε τὸν χαρακτήρα ποπουλίστικου κινήματος[1]. Οἱ ὁμοσπονδιακοί, ποὺ θεωροῦνται γνήσιοι συνεχιστὲς τῆς αὐτονομιστικῆς παράδοσης τῆς ΕΜΕΟ ὑποστήριζαν τὴν ἵδρυση τῆς Μακεδονικῆς Ὁμοσπονδίας στὸ πλαίσιο μιᾶς Βαλκανικῆς Συνομοσπονδίας καὶ εἶχαν φιλολαϊκὲς προγραμματικὲς διακηρύξεις[2].

Ἡ πλειοψηφία τοῦ κόμματος μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Βλάχωφ ἀπέβλεπε σὲ μιὰ πολιτικὴ συνδιαλλαγῆς μὲ τοὺς Νεότουρκους, ἐνῶ ἡ μειοψηφία μὲ τὸν ἀναρχοεπαναστάτη Σαντάσκι ἀπέβλεπε στὴν ἄμεση ἐπανάσταση καὶ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς (εὐρύτερης) Μακεδονίας. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ κόμμα δὲν θὰ ἀποκτήσει ἀξιόλογη ἀπήχηση ὁ Βλάχωφ ἐκλέγεται βουλευτὴς Θεσσαλονίκης, στὶς πρῶτες ἐκλογὲς γιὰ τὸ ὀθωμανικὸ κοινοβούλιο. Ὁ Βλάχωφ συνδέθηκε στενὰ μὲ τοὺς Ἀρμένιους καὶ Ἕλληνες σοσιαλιστὲς (κυρίως τὸν Ν. Γιαννιὸ) τῆς Πόλης ἀλλὰ ἀπαγορευμένος ἀπὸ τὶς διαιρετικὲς διαπάλες τοῦ κόμματος ἀποχωρεῖ καὶ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1909 προσχωρεῖ στὴν Φεντερασιόν. Ἡ προσχώρησή του προσέδωσε αἴγλη καὶ κύρος στὴν ὀργάνωση τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ ἔχει ἀρχίσει νὰ διακλαδώνεται σὲ πόλεις τῆς Μακεδονίας. Ὁ Βλάχωφ εἶναι κεντρικὸς ὁμιλητὴς σὲ πολλὲς συγκεντρώσεις τῆς Φεντερασιὸν καὶ ὁ μοναδικὸς σοσιαλιστὴς βουλευτὴς τοῦ βορειοελλαδίτικου χώρου στὸ ὀθωμανικὸ κοινοβούλιο. Ἐκμεταλλεύεται τὶς πολιτικὲς ἐλευθερίες μετὰ τὸ 1908 ὑπὲρ τῶν συνδικαλιστικῶν ἀγώνων καὶ διακρίνεται ὡς ὑπερασπιστὴς τῶν συμφερόντων τῆς ἐργατικῆς τάξης στὸ κοινοβούλιο, ἀναπτύσσοντας θέσεις μὲ σοσιαλιστικὰ ἐπιχειρήματα[3].

Μετὰ τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους, στὸ μακεδονικὸ κίνημα ἐπικρατεῖ ἡ φιλοβουλγαρικὴ στάση καὶ τὰ περισσότερα στελέχη, ποὺ πιστεύουν στὴν αὐτονομία ἐξορίζονται ἢ δολοφονοῦνται. Τὸ 1925 ὁ Βλάχωφ προσχώρησε στὸ βουλγαρικὸ κομμουνιστικὸ κόμμα καὶ ἵδρυσε τὴν ἑνιαία ΕΜΕΟ, μὲ στόχο τὴν δημιουργία Λαϊκῆς Δημο-

1. Βλ. καὶ A.M.A.E. *Turquie*, Novelle Serie, τόμος 6, σελ. 184 καὶ Μοσκώφ, *Εἰσαγωγικά* ἔ.ἀ., σελ. 312 καὶ Α. Μπεναρόγια ἔ.ἀ. σελ. 59.

2. Βλ. καὶ Ἀγγέλου Ἐλεφάντη, *Ἡ ἐπαγγελία τῆς ἀδύνατης ἐπανάστασης-ΚΚΕ καὶ ἀστισμὸς στὸ Μεσοπόλεμο*, ἐκδ. *Θεμέλιο* (β' ἔκδοση), Ἀθήνα 1979 σελ. 37 καὶ 39.

3. Paul Dumont, *Ἡ Ὀθωμανικὴ Ἐργατικὴ Τάξη στὶς παραμονὲς τῆς Ἐπανάστασης τῶν Νεότουρκων στὴ συλλογικὴ ἔκδοση «Ἐκσυγχρονισμὸς καὶ Βιομηχανικὴ Ἐπανάσταση στὰ Βαλκάνια τὸν 19ο αἰώνα»*. Ἐκδ. *Θεμέλιο*, Ἀθήνα 1980, σελ. 249.

κρατίας τῆς Μακεδονίας. Ἡ ἑνιαία ΕΜΕΟ, ἂν καὶ ἔχει —ὅπως θὰ δοῦμε ἀργότερα— τὴν ὑποστήριξη τῆς Γ' Διεθνοῦς διαλύεται τὸ 1936. Ὁ Βλάχωφ κατέφυγε στὴ Σοβιετικὴ Ἕνωση καὶ ἐπέστρεψε στὴ Γιουγκοσλαβία τὸ 1943. Μετὰ τό τέλος τοῦ πολέμου ἔγινε ὁ πρῶτος πρόεδρος τῆς Ὁμόσπονδης Λαϊκῆς Δημοκρατίας τῆς Μακεδονίας. Πέθανε τὸ 1949. Τὰ ἀπομνημονεύματά του δημοσιεύτηκαν τὸ 1970 στὰ Σκόπια καὶ ἔχουν τὸν τίτλο *Memoari*.

Πάρβους καὶ Νικ. Γιαννιὸς

Ὁ διεθνιστής, ποὺ ἔπαιξε ἀποφασιστικὸ καθοδηγητικὸ ρόλο στὴν ὀργάνωση καὶ δράση τῶν Ἑλλήνων σοσιαλιστῶν τῆς Πόλης στὰ 1910-1911 ἦταν ὁ περιώνυμος Πάρβους (1867 ἢ 1869-1925). Ὁ Γερμανοεβραῖος σοσιαλιστὴς Ἀλεξάντρ Γκέλταντ, ποὺ ἔμεινε στὴν ἱστορία τοῦ διεθνοῦς σοσιαλιστικοῦ κινήματος μὲ τὸ ψευδώνυμο Πάρβους, ἔζησε ἀρκετὰ χρόνια στὴ Ρωσία καὶ ἦταν μαζὶ μὲ τὸν Τρότσκυ ἐπικεφαλῆς τοῦ Σοβιὲτ τῆς Πετρούπολης στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1905. Ὁ Πάρβους θεωρεῖται ὁ πρῶτος, ποὺ διετύπωσε τὶς θεωρητικὲς ἀρχὲς τῆς *Διαρκοῦς Ἐπανάστασης*, ποὺ ἀργότερα ἀνέπτυξε ὁ Λ. Τρότσκυ. Τὸ 1906 ἐξορίσθηκε στὴ Σιβηρία. Σύντομα θὰ γίνει ἕνας ἀπὸ τοὺς γνωστότερους Γερμανοὺς σοσιαλδημοκράτες. Θὰ συνεργαστεῖ μὲ τὸν Λήμπκνεχτ καὶ τὴν Λούξεμπουργκ γιὰ νὰ συγκρουσθεῖ ἀργότερα μαζί τους, καθὼς μετακινεῖται σὲ ρεφορμιστικὲς θέσεις[1]. Στὰ 1908 ὁ Πάρβους ἦταν ἀπεσταλμένος τοῦ Γραφείου τῆς Δευτέρας Διεθνοῦς στὰ Βαλκάνια. Μιὰ ὀργάνωση σοσιαλιστῶν καὶ σοσιαλιζόντων κυρίως ἀπὸ Ἕλληνες τοῦ ἐξωτερικοῦ προσπαθεῖ νὰ μετακαλέσει τὸν Πάρβους στὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ χρησιμοποιήσει τὴν πεῖρα καὶ τὴν ἀκτινοβολία του γιὰ νὰ ἱδρύσει σοσιαλιστικὸ κόμμα στὴ χώρα. Πρόκειται γιὰ τὴν Σοσιαλιστικὴ καὶ Δημοκρατικὴ Ἕνωση, ποὺ σχηματίζεται στὰ 1908, θὰ ζήσει ἕνα περίπου χρόνο καὶ ἡ ὁποία «τὴ δράση της συγκεντρώνει στὴν προσπάθεια μετάκλησης στὴν Ἑλλάδα τοῦ Πάρβους»[2].

Ἀνάμεσα στὰ ἱδρυτικὰ στελέχη τῆς ὀργάνωσης ἦταν οἱ Κων. Χατζόπουλος, Νικ. Πολίτης, Γιάννης Ἀποστολάκης, Μάρκος Ζαβιτσιάνος, Λάμπρος Πορφύρας καὶ ὁ Νικόλαος Γιαννιός, ποὺ θὰ συνεργαστεῖ ἕνα χρόνο ἀργότερα μὲ τὸν Πάρβους στὴν Κωνσταντινούπολη. Γραμματέας τοῦ Γ. Ψυχάρη καὶ δάσκαλος τῶν γαλλι-

1. Domenico Tarizzo, *L'Anarchie*, ἐκδ. *Seghers* 1978, σελ. 102.
2. Κωστῆς Μοσκώφ, ἔ.ἀ., σελ. 246.

κῶν ὁ Ν. Γιαννιὸς βρίσκεται στὶς ἀρχὲς τοῦ 1909 νὰ διευθύνει τὴν βραχύβια ἔκδοση *Λαός*. Γύρω ἀπὸ τὸ ἔντυπο συσπειρώνονται μερικὲς δεκάδες ἄτομα, κυρίως δάσκαλοι, γκαρσόνια καὶ ἐργάτες. Δημιουργοῦν ἕνα σοσιαλιστικὸ ὅμιλο, ποὺ ἀρχίζει νὰ ἀλληλογραφεῖ μὲ τὸ Διεθνὲς Σοσιαλιστικὸ Γραφεῖο στὶς Βρυξέλλες[1].

Τὴν περίοδο 1910-1915 ὁ Πάρβους βρίσκεται στὴν Κωνσταντινούπολη ὡς ἀνταποκριτὴς γερμανικῶν ἐντύπων. Ἂν καὶ κυκλοφοροῦν πολλὲς φῆμες γιὰ τὶς διασυνδέσεις του, συνδέεται στενὰ μὲ τοὺς μπολσεβίκους τοῦ Λένιν ἀλλὰ καὶ τὴν καϊζερικὴ Γερμανία, τῆς ὁποίας λέγεται ὅτι προωθεῖ τὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα στὴν Τουρκία. Τὸν Μάρτιο τοῦ 1917 ὁ Πάρβους εἶναι ἐκεῖνος ποὺ θὰ μεσολαβήσει γιὰ τὴν ἀσφαλὴ μετακίνηση στὸ *κλειστὸ βαγόνι* τοῦ Λένιν ἀπὸ τὴν Ἑλβετία ἕως τὴν Πετρούπολη.

Ὁ Πάρβους συνδέεται στενὰ μὲ τὸν Ἕλληνα σοσιαλιστὴ τῆς Πόλης Ἠλία Βεζεστένη, ποὺ ἐκδίδει στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα τὴν ἐφημερίδα *Ἐργάτης* καὶ τῆς ὁποίας διευθυντὴς θὰ γίνει ὁ Νικ. Γιαννιός. Ὁ Βεζεστένης μὲ τὴν καθοδήγηση τοῦ Πάρβους καὶ τὴ συνδρομὴ τοῦ Γιαννιοῦ θὰ συγκροτήσει μιὰ Ὁμάδα Κοινωνικῶν Μελετῶν— ἡ ὁποία συσπειρώνει διάφορα συνδικάτα Ἑλλήνων ἐργατῶν, μὲ μέλη κυρίως ράφτες, ὁμπρελάδες, ζαχαροπλάστες, ταπετσέρηδες, βιβλιοδέτες— ἀλλὰ περιορισμένη σὲ ἀριθμό, ὅπως ὅλες σχεδὸν —ἐκτὸς ἴσως τῆς Φεντερασιόν— οἱ ταξικὲς ὀργανώσεις τῆς πολυφυλετικῆς καὶ πολυθρησκευτικῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας[2].

Ἡ Ὁμάδα, ποὺ περιλαμβάνει ἐπιφανὴ στελέχη ὅπως τοὺς Στ. Παπαδόπουλο, Ἰωαν. Κουντουρῆ, Ἡρ. Ἀποστολίδη καὶ Χουσεὶν Χιλμῆ θὰ συνδεθεῖ μὲ τὸν Β. Γκλαβίνωφ, θὰ ἔρθει σὲ ἐπαφὴ μὲ πολλὰ σλαβομακεδονικὰ κέντρα καὶ θὰ ἀποφασίσει νὰ συνεργαστεῖ στενὰ μὲ Βούλγαρους μαρξιστὲς ὅπως καὶ μὲ Ἰσραηλίτες καὶ Ἀρμένιους σοσιαλιστὲς τῆς Πόλης. Οἱ ἐπαφὲς αὐτὲς ὁδηγοῦν στὴ δημιουργία ἑνὸς κοινοῦ Σοσιαλδημοκρατικοῦ Κέντρου στὴν Πόλη, μὲ τετράγλωσσο ἔντυπο, κοινὲς πρωτοβουλίες στὸν εὐρύτερο μακεδονικὸ χῶρο, ὀργανωτικὴ αὐτονομία ἀλλὰ ἰδεολογικὸ προσανατολισμὸ παρόμοιο μὲ ἐκεῖνο τῶν «στενῶν» ἐπαναστατῶν τῶν ἄλλων Σοσιαλδημοκρατικῶν Κέντρων[3]. Μέσω τοῦ *Ἐργάτη* τὸ Σοσιαλδημοκρατικὸ Κέντρο τῆς Πόλης κτυποῦσε συστηματικὰ τὴν πανίσχυρη κληρικοκρατία τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ τοῦ Φαναρίου καὶ ἐξέφραζε τὴν κοινὴ ἀντίθεση μὲ τοὺς «στενοὺς» πρὸς τὴν Φεντερασιὸν καὶ τὸν ρεφορ-

1. G. Haupt, ἔ.ἀ., σελ. 121-137.
2. Georges S. Harris, *The Origins of Communism in Turkey*, Stanford 1967 σελ. 20 καὶ Paul Dumont, ἔ.ἀ., σε. 237 καὶ 249.
3. Βλ. *Archives Huysmans, Turquie Rapport des Organisation Socialdemocrates de Turquié* au Bureau Socialiste International, dout 1910.

μισμὸ τοῦ Μπεναρόγια. Ἀντιτίθεται στὴ στάση συνδιαλλαγῆς τῆς Φεντερασιὸν καὶ τοῦ Βλάχωφ πρὸς τοὺς Νεότουρκους καὶ στὸν ρυθμιστικὸ ρόλο τῶν Μεγάλων Δυνάμεων στὴν περιοχή. Ὁ Πάρβους συνεχίζει τὶς ἐπαφὲς μὲ τὸ Κέντρο χωρὶς νὰ ταυτίζεται μαζί τους καὶ ἔχει τὰ δικά του σχέδια:

«Μιὰ ἄλλης ὑφῆς ἰδεολογικὴ ἐπίδραση ἀναπτύσσεται στὴν Θεσσαλονίκη γύρω ἀπὸ τὸν Ζιγιὰ Γκοκάλπ καὶ τὸ περιοδικό του *Τοὺρκ Γιουρντοὺ*· στὰ χρόνια 1909-1910 ἐκφράζει ὅπως εἴδαμε τὰ πιὸ ριζοσπαστικὰ μουσουλμανικὰ στοιχεῖα τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἡ πολεμικὴ τοῦ «Τούρκ Γιουρντοὺ» κατευθύνεται κυρίως ἐνάντια στὴν ἡγεμονία μέσα στὸν ὀθωμανικὸ χῶρο τῶν Μεγάλων Δυνάμεων· εἶναι ἡ κύρια ἑστία προώθησης τῆς μὲ γρήγορα βήματα συντελούμενης ἀφομοίωσης τοῦ νεοτουρκικοῦ κινήματος ἀπὸ τὸν γερμανικὸ ἰμπεριαλισμό· ἀλλὰ καὶ στὴν δημιουργία μέσα στοὺς σοσιαλδημοκρατικοὺς κύκλους μιᾶς ἀντιδυτικιστικῆς συνείδησης.

Στὴν ἀνάπτυξη μιᾶς τέτοιας τάσης κυριαρχικῆς σημασίας θὰ εἶναι καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ σοσιαλιστικοῦ κύκλου ποὺ δρᾶ γύρω ἀπὸ τὸν Πάρβους, στὰ χρόνια αὐτὰ ἐγκατεστημένου στὴν Κωνσταντινούπολη. Στὸν Πάρβους, ἀπὸ τὰ γνωστότερα στελέχη τῆς γερμανικῆς σοσιαλδημοκρατίας, ἔχει ἀνατεθεῖ ἀνεπίσημα ἀπὸ τὸ Γραφεῖο τῆς Διεθνοῦς ἡ ἐποπτεία καὶ ὁ συντονισμὸς τῆς σοσιαλιστικῆς δράσης, τόσο στὰ ἐλεύθερα βαλκανικὰ κράτη ὅσο καὶ στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία. Ὁ Πάρβους ἔχει ἀφομοιώσει, ἐπηρρεασμένος ἀπὸ τὴν Ρόζα Λούξεμπουργκ, ὅσο λίγα ἄλλα ἀπὸ τὰ ἡγετικὰ στελέχη τῆς Διεθνοῦς, τὶς θεμελιακὲς στὸν περιφερειακὸ εὐρωπαϊκὸ χῶρο ἀντιθέσεις, ἀνάμεσα στὰ βιομηχανικὰ ἀναπτυγμένα κράτη καὶ τοὺς ὑποανάπτυκτους οἰκονομικὰ λαοὺς τῆς ὑφηλίου. Ἡ τακτικὴ ποὺ ἀκολουθεῖ στὴν δράση του εἶναι ὡστόσο ἐκλεκτικιστική, δίχως σαφεῖς προοπτικές, «ὁπορτουνιστικὴ» ὅπως θὰ τὴν ὀνόμαζε μιὰ γνωστὴ κοινωνιολογικὴ διάλεκτος. Στὴν κυριαρχοῦσα ἀκόμα στὸν ὀθωμανικὸ χῶρο ἡγεμονία τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας, ὁ Πάρβους ἀποφασίζει νὰ ἀντιτάξει τὴν γερμανικὴ πολιτική· εἶναι φανερὸ ὅτι γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ παιγνιδιοῦ του ἔχει ἔρθει σὲ πρόσκαιρη συνεννόηση μὲ τὴν Βίλχμεστράσσε, τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν τοῦ Πρώτου Ράιχ, μὲ τὴν «Ὄριεντ Μπάνκ» ἀκόμα κύριο μέσο συντονισμοῦ τῆς γερμανικῆς διείσδυσης στὸν χῶρο τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας· παρασύρει στὴν τέτοια πολιτικὴ καὶ τὴν ἀριστερή, γύρω ἀπὸ τὸν Α. Χασσόν, πτέρυγα τῆς Φεντερασιόν»[1].

1. Κωστῆς Μοσκώφ, *Θεσσαλονίκη*, ἔ.ἀ., σ. 185-186. Ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὸν ρόλο καὶ τὶς μεταλλαγὲς τοῦ Πάρβους στὸ εὐρωπαϊκὸ σοσια-

Στὸ Συνέδριο τῆς Διεθνοῦς στὴν Κοπεγχάγη τὸν Αὔγουστο τοῦ 1910 τὸ Σοσιαλδημοκρατικὸ Κέντρο τῆς Πόλης ἐκπροσωπήθηκε μὲ τὸν Κων. Χατζόπουλο —ποὺ ἔχει ἀρχίσει νὰ μεταφράζει τὸ *Κεφάλαιο* τοῦ Μὰρξ— καὶ τὸν «στενὸ» Βούλγαρο σοσιαλιστὴ Γκεόργκι Κίρκωφ. Τὰ τέλη τοῦ 1910 οἱ Νεότουρκοι κλιμακώνουν τὰ καταπιεστικά τους μέτρα καὶ διαλύουν τὸ Σοσιαλδημοκρατικὸ Κέντρο τῆς Πόλης. Ὁ Νικ. Βεζεστένης φυλακίζεται γιὰ δεύτερη φορά, τὰ μουσουλμανικὰ στ. λέχη ἐξορίζονται καὶ ὁ Νικ. Γιαννιὸς ἀπελαύνεται στὴν Ἑλλάδα. Τέλη τοῦ 1911 οἱ Νεότουρκοι ἐκτοπίζουν τὸν Μπεναρόγια στὴν Πόλη. Μένει τρεῖς μέρες φυλακὴ καὶ ἀποφυλακίζεται μετὰ ἀπὸ διαμαρτυρίες τοῦ Βλάχωφ καὶ τῶν Ἀρμένιων βουλευτῶν, μὲ τὸν ὅρο νὰ μὴν ἔχει πολιτικὴ καὶ συνδικαλιστικὴ δράση. Θὰ μείνει στὴν Πόλη ἕως τὸν Μάρτιο τοῦ 1912, ὁπότε θὰ ἀπελαθεῖ ἐξαιτίας τῶν ἐπαφῶν, ποὺ εἶχε μὲ τὸν Πάρβους[1].

Ὅπως ἔγραψε τὸ 1931 καὶ μοῦ τὸ ἐπανέλαβε ὁ Μπεναρόγια, οἱ ἐπαφές του μὲ τὸν Πάρβους δὲν εἶχαν συνωμοτικὸ χαρακτήρα. Ἁπλῶς συζητοῦσαν μαζὶ τὰ προβλήματα συνεργασίας μὲ τοὺς «στενούς», τὴν γενικὴ πολιτικὴ κατάσταση καὶ τὴν διευκόλυνση τοῦ Μπεναρόγια γιὰ τὸ ταξίδι του στὴ Γαλλία, ποὺ εἶχε ἀποφασίσει καὶ πραγματοποίησε τελικά. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1912 ὁ Πάρβους μαζὶ μὲ τὸν Ντ. Βλάχωφ καὶ ὅλη τὴν κεντροαριστερὴ μερίδα τῆς Φεντερασιὸν θὰ προσπαθήσουν χωρὶς ἐπιτυχία, νὰ ἐπιτύχουν τὴν κοινὴ ἐκλογικὴ κάθοδο τῶν σοσιαλιστικῶν ὀργανώσεων τῆς Αὐτοκρατορίας στὶς βουλευτικὲς ἐκλογές. Στὰ σχέδιά τους αὐτὰ θὰ ἀποτύχουν, λόγω τῶν ἀντιδράσεων τῶν ἀρμενικῶν ὀργανώσεων (ποὺ δὲν διώχθηκαν τὸ 1911) ἀλλὰ καὶ τῆς συντηρητικῆς μερίδας τῆς Φεντερασιόν, ποὺ φοβόταν ἐπανάληψη τῶν διωγμῶν ἀπὸ τοὺς Νεότουρκους. Τελικά, ὑποψήφιοι τῆς Φεντερασιὸν στὴ Θεσσαλονίκη ὁρίστηκαν ὁ Ντ. Βλάχωφ καὶ ὁ Ἰσραηλίτης Ἀ. Σαλέμ. Παρὰ τὴν μαζικὴ ἐπιρροὴ τῆς Φεντερασιόν, οἱ Νεότουρκοι, ποὺ διεξάγουν τὶς ἐκλογὲς σὲ κλίμα τρομοκρατίας, κερδίζουν ὅλες τὶς βουλευτικὲς ἕδρες στὴ Θεσσαλονίκη. Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου γίνεται ὅλο καὶ περισσότερο φανερὴ ἡ στενὴ διασύνδεση τοῦ Πάρβους μὲ τοὺς γερμανικοὺς οἰκονομικοὺς καὶ στρατιωτικοὺς κύκλους μὲ ἀποτέλεσμα ἡ Λούξεμπουργκ νὰ ξεσκεπάσει τὸν ρόλο του.

Μιὰ ἀκόμη ἀποτυχημένη προσπάθεια τοῦ Πάρβους θὰ σημειωθεῖ στὰ 1914 ὅταν θὰ προσπαθήσει νὰ ρυμουλκήσει τοὺς

λιστικὸ κίνημα στό: Πάουλ Φρέλιχ, *Ρόζα Λούξεμπουργκ*, 1972 (μετάφραση Ἄγι Στίνα) ἐκδ. *Νέοι Στόχοι*.

1. Ἀ. Μπεναρόγια, *Ἡ πρώτη σταδιοδρομία*, ἔ.ἀ., σελ. 68 καὶ *Τὸ Βῆμα* 7-11-1978.

«στενούς» σοσιαλιστὲς καὶ προσωπικὰ τὸν Ντ. Μπλαγκόεφ στὸ πλευρὸ τῶν Κεντρικῶν Δυνάμεων καὶ ἰδιαίτερα τῆς καϊζερικῆς Γερμανίας. Ἀνάλογες προτάσεις, ἀλλὰ γιὰ ἔνταξη στὸ πλευρὸ τῆς Ἀντάντ εἶχε κάνει στὸν Μπλαγκόεφ καὶ ὁ Πλεχάνωφ, ὅπως ἔχει ἀποκαλύψει ὁ Βούλγαρος διεθνιστὴς στὸ ἄρθρο του *Πλεχάνωφ καὶ Πάρβους*[1].

Ὑπάρχουν καὶ ὁρισμένοι ἄλλοι ξένοι διεθνιστές, σοσιαλιστές, ἀναρχικοὶ καὶ σοσιαλεπαναστάτες, οἱ ὁποῖοι —ὅπως θὰ δοῦμε μὲ διάφορες εὐκαιρίες— ἔχουν συνδεθεῖ μὲ τὴν πρώτη φάση τοῦ ἑλληνικοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος. Μεταξὺ αὐτῶν ὁ Γαλλοεβραῖος φαρμακοποιὸς Σαοὺλ Ναοὺμ ἀντιπρόσωπος τῆς Φεντερασιὸν στὸ Διεθνὲς Σοσιαλιστικὸ Γραφεῖο καὶ ὁ Σέρβος λιποτάκτης καὶ ἐπαναστάτης Ἠλίας Γιοβάνοβιτς ποὺ ἐπηρέασε ὁρισμένα στελέχη τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Ὁμίλου Κέρκυρας.

1. Βλ. *Ἱστορία τοῦ Κ.Κ. Βουλγαρίας*, ἐκδ. Jusatof, Σόφια 1977, σελ. 61.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΟΙ ΑΝΑΡΧΙΚΟΙ ΤΩΝ ΠΑΤΡΩΝ

Τὸν περασμένο αἰώνα ἡ Πάτρα καὶ ἡ Ἑρμούπολη ἦταν δύο ἀπὸ τὰ κύρια ἐμπορικὰ λιμάνια τῆς χώρας. Σ' αὐτὲς τὶς κοιτίδες, λίγο πρὶν γνωρίσουν τὴν οἰκονομικὴ παρακμή, ἐμφανίζονται, στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1870, τὰ νέα σχήματα τοῦ κοινωνικοῦ ριζοσπαστισμοῦ: ἡ πρώτη σοσιαλιστικὴ ὀργάνωση, τὸ 1875 μὲ 1876, καὶ ἡ πρώτη μορφὴ ὀργάνωσης (σωματεῖο) τοῦ ἑλληνικοῦ προλεταριάτου, τὸ 1879. Εἶναι, ἀντίστοιχα, ὁ Δημοκρατικὸς Σύλλογος Πατρῶν καὶ ὁ Ἀδελφικὸς Σύνδεσμος Ξυλουργῶν τῶν Ναυπηγείων Σύρου. Τόσο ἡ πρώτη σοσιαλιστικὴ ὁμάδα, ὅσο καὶ ὁ πρῶτος συνδικαλιστικὸς πυρήνας τῆς Ἑρμούπολης, δὲν ἔχουν τὴ θέση τους στὴν Ἱστορία μόνο ἀπὸ ἡμερολογιακὴ προτεραιότητα. Ἀποτελοῦν πρωτοβουλίες καὶ μορφὲς δράσης μὲ ἀρκετὰ πρωτοποριακὰ στοιχεῖα μέσα στὶς δεδομένες ἀντικειμενικὲς συνθῆκες. Παρὰ τὶς ἐμφανεῖς ἀδυναμίες, δημιουργοῦν κάποια παράδοση στὰ κατοπινὰ χρόνια.

Τὸ 1876 στὴν ἀχαϊκὴ πρωτεύουσα, ὁρισμένοι Πατρινοὶ διανοούμενοι καὶ ἐπαγγελματίες, μετὰ ἀπὸ προβληματισμοὺς ἀρκετῶν μηνῶν, συγκροτοῦν τὸν Δημοκρατικὸ Σύλλογο. Ἔχει θεωρητικὸ προσανατολισμὸ ἕναν οὐμανιστικὸ ἀναρχισμό, ἐπαναστατικὴ προσδοκία τὴν Κομμούνα τοῦ 1871, ἀλλὰ βραχύβια δημόσια παρουσία.

Τρία χρόνια ἀργότερα, καὶ συγκεκριμένα τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1879, ἱδρύεται στὴν Ἑρμούπολη τὸ πρῶτο ἐργατικὸ σωματεῖο. Οἱ καταστατικές του διατάξεις περιβάλλονται τὸν τύπο τοῦ ἐπίσημου συμφωνητικοῦ καὶ ἐξαντλοῦνται σχεδὸν στὰ συντεχνιακὰ αἰτήματα (κυρίως βελτιώσεις μισθῶν καὶ ὡρῶν ἐργασίας). Οἱ πρωτοπόροι αὐτοὶ ἐργάτες δὲν ἀντιλαμβάνονται ἀκόμη ὡς αὐτονόητη τὴν κοινωνική τους ἰδιαιτερότητα. Ἔτσι, θεωροῦν ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ νομιμοποιήσουν τὸ σωματειακό τους συνασπισμὸ μὲ συμβολαιογραφικὴ πράξη.

Ἀπὸ τότε θὰ χρειαστοῦν ἄλλα εἴκοσι χρόνια. Μόνο στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα μορφοποιεῖται ἡ ἐπαγγελματικὴ ὀργάνωση τοῦ ἑλληνικοῦ προλεταριάτου, γίνονται σαφέστεροι οἱ ἰδεολογικοὶ καὶ συνδικαλιστικοὶ στόχοι καὶ οἱ σοσιαλιστικὲς ὁμαδοποιήσεις ἀρχίζουν νὰ πυκνώνουν. Θὰ χρειαστεῖ μιὰ ἀκόμη εἰκοσαετία, ὡς τὸ 1918, γιὰ νὰ ἀποκτηθεῖ ἡ συνείδηση ἐκείνου τοῦ ἱστορικοῦ ρόλου,

πού θά συνδυάσει συνδικαλιστικούς καί πολιτικούς ἀγῶνες καί θά ὁδηγήσει σέ δύο ἀφετηρίες σημασίας:

— Τήν ἵδρυση τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας Ἐργατῶν Ἑλλάδος (ΓΣΕΕ) τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1918.
— Τήν ἵδρυση τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Ἐργατικοῦ Κόμματος Ἑλλάδος (ΣΕΚΕ) τόν Νοέμβριο τοῦ ἴδιου χρόνου καί ἀπό τούς ἴδιους σχεδόν πρωτεργάτες.

Ἀλλά καί τά κατοπινά χρόνια, ὡς τίς μέρες μας, οἱ φάσεις ἀνάπτυξης θά εἶναι πολλές καί ἐπίπονες. Προβλήματα ὅπως τό στελεχιακό δυναμικό καί ἡ μαζική ἐπιρροή, ἡ κοινοτική συγκρότηση καί ἡ ταξική συνειδητότητα, ἡ πολιτική ἔκφραση καί ἡ ταξική δράση θά σημαδεύουν, μέσα στίς γενικότερες κοινωνικοπολιτικές συνθῆκες καί κραδασμούς, τό ἑλληνικό σοσιαλιστικό κίνημα.

Ἡ Ἑλλάδα τῆς ἐποχῆς

Ἡ περίοδος ἀνάμεσα στά 1875 καί 1881 εἶναι πολιτικά μεταβατική καί συνδέεται μέ τίς ἀπαρχές τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀνάπτυξης στή χώρα (εἰσροή κεφαλαίων, βιομηχανικές μονάδες, τραπεζικές καί ἀσφαλιστικές ἐπιχειρήσεις). Ἡ ἐπικράτεια τοῦ ἑλληνικοῦ βασίλειου περιλαμβάνει τήν Πελοπόννησο, τήν Στερεά καί τήν Εὔβοια, τίς Κυκλάδες, καί ἀπό τό 1864, μέ τήν ἐνθρόνιση τοῦ Γεωργίου Α', τά Ἑπτάνησα.

Οἱ περισσότεροι Ἕλληνες, κάπου 3.000.000 ἔναντι 700.000 τοῦ ἐθνικοῦ κράτους, ζοῦν σέ περιοχές πού συνεχίζεται ἡ ἐξουσία τοῦ Σουλτάνου ἀλλά καί ἀναπτύσσονται ἔντονοι ἐθνικισμοί. Ὁ παλιός πολιτικός κόσμος (Δ. Βούλγαρης, Ε. Δεληγιώργης, Λ. Κουμουνδοῦρος, Θρ. Ζαΐμης) δέν ἔχει νά προσφέρει παρά μόνο τίς ἀποδείξεις τῆς χρεωκοπίας του. Τά κόμματα εἶναι ἑνώσεις προσώπων γύρω ἀπό ἕναν ἰσχυρό ἀρχηγό, τοῦ ὁποίου ἡ προσωπικότητα δίνει καί τόν τόνο τῆς «ἰδεολογίας». Ἔτσι, οἱ ἀντιπαραθέσεις σέ ἡγετικό ἐπίπεδο ἐκφράζουν περισσότερο συμφέροντα παρά ἰδέες. Οἱ συνεργασίες μεταξύ τους ἔχουν βασική προϋπόθεση εἴτε τή διανομή τῆς κρατικῆς λείας, εἴτε τή στείρα ἀντιπαράθεση πρός τήν κυβέρνηση καί τήν ἀνατροπή της[1].

Τό 1881 θά εἶναι ἐθνικό καί πολιτικό ὁρόσημο. Θά ἐνσωματω-

1. Βλ. Παύλου Μπακογιάννη, *Ἀνατομία τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς ζωῆς*, Ἐκδ. *Παπαζήση*, Ἀθήνα 1977, σελ. 97.

θοῦν στὸν ἐθνικό κορμὸ ἡ Θεσσαλία καὶ ἡ περιοχὴ τῆς Ἄρτας. Τότε θὰ ἐπιβληθεῖ ὁ Χαρίλαος Τρικούπης καὶ θὰ κερδίσει μὲ μεγάλη πλειοψηφία τὶς ἐκλογές, ὡς ἐκφραστὴς τῶν φιλελεύθερων ἰδεῶν τῆς ἐποχῆς καὶ τῆς νέας πολιτικῆς γενιᾶς. Ἀπὸ τότε καὶ ὡς τὸ 1895 θὰ ἐπιβληθεῖ ἕνα εἶδος δικομματισμοῦ καὶ σταθερότητος στὴν πολιτικὴ ζωὴ τοῦ τόπου.

Λίγα χρόνια πιὸ πρίν, τὴν δεκαετία τοῦ 1870, ἡ κρίση τῆς χώρας εἶναι πολύπλευρη. Πολιτική, οἰκονομικὴ καὶ κοινωνική.

Ἱδρυτὲς καὶ μέλη

Χάρη στὸ ἐμπόριο τῆς σταφίδας, τοῦ «μαύρου χρυσοῦ» τῆς ἐποχῆς, ἡ Πάτρα ἀποτελοῦσε τὸ κύριο ἐξαγωγικὸ λιμάνι τῆς χώρας καὶ τὸ ἀστικὸ κέντρο μὲ τὶς ἔντονες κοινωνικὲς ἀνισότητες. Πολυεθνικὴ καὶ πανελλήνια σὲ κοινωνικὴ σύνθεση ἡ Πάτρα εἶχε ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς *μπὲλ ἐπόκ* τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα, ἔντονα τὰ γνωρίσματα τῆς κοινωνικῆς εὐμάρειας καὶ τῆς ἀνάπτυξης ἑνὸς μεταπρατικοῦ ἐμπορικοῦ χώρου. Κύριες οἰκονομικὲς λειτουργίες της τὸ ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο τῆς σταφίδας καὶ ὁρισμένες «παραπληρωματικὲς» βιομηχανίες οἰνοποιίας. Τὴν εἰκόνα συνθέτουν ἐπιπλέον τὰ ὑπέρογκα κέρδη τῶν ἐξαγωγικῶν οἴκων, τὰ εὐάριθμα ἐμπορικὰ καὶ χρηματιστικὰ στρώματα, ὁ ἰδεολογικὸς προσανατολισμὸς πρὸς τὴν προηγμένη Εὐρώπη καὶ τὰ πρότυπά της, ἡ πολλαπλὴ κυριαρχία τῆς πόλης στὴν ἐνδοχώρα τῆς ἀγροτικῆς μικροϊδιοκτησίας καὶ μονοκαλλιέργειας.

Σημειώθηκε καὶ στὴν Πάτρα, ὅπως καὶ στὰ ἄλλα ἀστικὰ κέντρα τῆς χώρας μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτος, ἡ ἴδια διαδικασία κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ ἀπὸ τὴν συρροὴ τῶν ἀγροτῶν. Τὸ 1829 ὁ πληθυσμὸς τῆς πόλης ἦταν μόλις 4.000 κάτοικοι, τὸ 1860 ἦταν 18.000 τὸ 1879 ἔφτασαν τοὺς 25.494 καὶ δέκα χρόνια ἀργότερα ὁ δῆμος Πατρῶν εἶχε 38.164 κατοίκους[1].

Καθὼς πληθαίνουν οἱ ἀγροτικὲς μάζες καὶ συσσωρεύονται στὴν πόλη συναρτοῦν τὴν ἐπιβίωση καὶ τὴν τύχη τους μὲ τὸν διαμετακομιστικὸ ἐμπόριο, ἐνῶ παράλληλα συνεχίζουν νὰ διατηροῦν στενοὺς δεσμοὺς μὲ τὸ χωριό. Οἱ περισσότεροι δὲν ἐντάσσονται σὲ μιὰ διαδικασία προλεταριοποίησης, ἀλλὰ ἐνσωματώνονται κυρίως στοὺς μεταπρατικοὺς μηχανισμοὺς ὡς ὑπάλληλοι, μικρέμποροι, ἄν-

1. Ἀλέκος Α. Μαρασλῆς, *Ἱστορία τῆς Πάτρας*, Πάτρα 1983, σελ. 266-267.

θρωποι τῶν ἀφεντικῶν, εἰδικευμένοι ἐργάτες, μικροτεχνίτες καὶ ἐποχιακοὶ ἐργάτες. Ἀγροτικὴ ἐνδοχώρα καὶ μικροαστικὰ στρώματα τῆς πόλης (στὴν ὁποία κυριαρχοῦν οἱ ἐργατικὲς συντεχνίες) ριζοσπαστικοποιοῦνται μόνο στὰ χρόνια οἰκονομικῆς κρίσης, κι αὐτὸ περιστασιακά.

Ἡ Πάτρα τοῦ 19ου αἰώνα ἀποτελεῖ ἕνα μοντέλο πρὸς μελέτη τῆς διαδικασίας σχηματισμοῦ τῆς ἀστικῆς μεταπρακτικῆς τάξης στὴν Ἑλλάδα, ἐκείνης τῆς ἐθνικῆς ἰδιομορφίας, κατὰ τὴν ὁποία δὲν συγκρούστηκε ἡ ἀνερχόμενη ἀστικὴ τάξη μὲ τὴν γαιοκτητικὴ φεουδαρχία, δὲν διαμορφώθηκε ριζοσπαστικὸ ἀγροτικὸ κίνημα, ὅπως σὲ ἄλλες χῶρες τῶν Βαλκανίων καὶ δὲν διεδραμάτισαν ἐπαναστατικὸ ρόλο —παράλληλο στὸν ἀγώνα τῆς ἀστικῆς τάξης— τὰ ἀγροτικὰ στρώματα καὶ τὸ βιομηχανικὸ προλεταριάτο.

Στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο ἡ πολιτικὴ ὀλιγαρχία τῆς ἐποχῆς, μὲ τοὺς πελατειακοὺς μηχανισμοὺς στελεχῶν, ἀποτελοῦσε γνώρισμα καὶ τῆς Πάτρας. Ὑπῆρχαν τὰ οἰκογενειακὰ κόμματα, συνήθως ἀπὸ γόνους προκρίτων καὶ ἡ σχέση πατρονείας, ποὺ μετέβαλε τοὺς ψηφοφόρους σὲ ἁπλοὺς ὀπαδοὺς προσώπων[1]. Στὴ θέση τῆς ἰδεολογίας ὑπῆρχε ἡ προσωπικὴ πολιτική, ποὺ ἐπέτρεπε τὴν συναλλαγὴ τοῦ ἐπαρχιώτη βουλευτῆ μὲ τὴν ἡγεσία τοῦ ἐπίσης προσωπικοῦ κόμματος καὶ τὴν δίχως ἀρχὲς μετακίνηση τοῦ βουλευτῆ ἀπὸ τὸ ἕνα κόμμα στὸ ἄλλο. Ὡστόσο, ἡ ἴδια ἡ ἐμπορευματικὴ κοινωνικὴ συγκρότιση ἦταν ποὺ ὁδήγησε στὴ γέννηση τοῦ πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ προβληματισμοῦ καὶ στὴν ἐπιθυμία τῶν μικροαστικῶν στρωμάτων νὰ ἀποκτήσουν συλλογικὸ πολιτικὸ ἐκφραστή. Προσωπικότες, ὅπως οἱ Ἀνδρέας Ρηγόπουλος, Ἀριστείδης Οἰκονόμου, Ρόκκος Χοϊδᾶς καὶ Θάνος Κανακάρης θὰ ἀποκτήσουν μιὰ πλατιὰ κοινωνικὴ βάση, ποὺ ἐνοποιεῖται πολιτικὰ —ἄλλοτε περιστασιακὰ καὶ ἄλλοτε μονιμότερα— γύρω ἀπὸ τὶς συνταγματικὲς ἰδέες καὶ τὰ αἰτήματα δημοκρατικοῦ χαρακτήρα. Μέσα ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς μικροαστοὺς διανοούμενους καὶ ἐπαγγελματίες θὰ ὑπάρξουν καὶ ἐκεῖνοι, ποὺ θὰ προσπαθήσουν στὰ 1877 νὰ μεταφυτεύσουν τὶς ριζοσπαστικὲς ἰδέες ἀπὸ τὴν Εὐρώπη. Τὸ ἐγχείρημά τους θὰ ἔχει τὴν μεταχείριση κάθε μεθοδολογίας, ποὺ ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς ἐκσυγχρονιστικῆς μεταπρατικῆς ἰδεολογίας καὶ ποὺ ἀμφισβητεῖ τὴν αὐθεντικότητα τῆς κυριαρχίας τῶν ἐκπροσώπων της.

Ἱδρύεται ὁ Δημοκρατικὸς Σύλλογος, στὰ μέσα τῆς δεκαετίας

1. Χαρίτων Κορυζής, *Ἡ πολιτικὴ ζωὴ εἰς τὴν Ἑλλάδα (1821-1910)*, Ἀθήνα 1974, σελ. 131-132.

τοῦ 1870, ἀπὸ μερικοὺς νεαρούς Πατρινούς, ποὺ ἀνῆκαν εἰς «χρηστὰς οἰκογενείας διακριθεῖσας πάντοτε ἐπὶ φρονήμασι συντηρητικοῖς». Ἀνάμεσά τους ὁ καθηγητὴς τῶν μαθηματικῶν Διονύσιος Ἀμπελικόπουλος —ποὺ θεωρεῖται καὶ ὁ ἡγέτης τῆς κίνησης— ὁ δικηγόρος Κων. Μπομποτής, ὁ λογιστὴς-ἐμποροϋπάλληλος Κων. Γριμάνης καὶ οἱ Ἀλεξ. Εὐμορφόπουλος, Σπαθάρας καὶ Ἰωαν. Ἀσημακόπουλος.

Ὁ Γιάννης Κορδάτος ἀναφέρει καὶ δύο ἄλλους ἱδρυτές, τὸν ἐκδότη Παν. Εὐμορφόπουλο καὶ τὸν εἰσοδηματία Γεώργιο Παπαρρήτορα. Σύμφωνα μὲ μαρτυρία τοῦ Ἀλεξ. Παν. Εὐμορφόπουλου (γιοῦ ἰδιοκτήτη τυπογραφείου καὶ ἐκδότη) ἡ ὀργάνωση εἶχε μέλη ὁρισμένους φοιτητὲς καὶ σπουδαστές, κυρίως, καὶ σύνδεσμο στὴν Ἀθήνα τὸ δικηγόρο Ἰωάννη Φίλιο, ποὺ φαίνεται ὅτι μεσολάβησε στὸν τότε δημοκρατικὸ βουλευτὴ Ρόκκο Χοϊδᾶ, γιὰ νὰ ἐνδιαφερθεῖ ὅταν ἄρχισε ὁ διωγμός τους[1].

Μὲ βάση τὸν ἀριθμὸ τῶν μελῶν, ὁ Δημοκρατικὸς Σύλλογος δὲν φαίνεται νὰ μαζικοποιήθηκε καὶ μάλιστα αἰσθητά. Οἱ ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς γράφουν ὅτι τὰ ὀργανωμένα μέλη τῆς ἀναρχικῆς κίνησης δὲν πρέπει νὰ ἦταν περισσότερα ἀπὸ δώδεκα «ἂν κρίνωμεν ἐκ τῶν ἐν τῷ Συλλόγῳ εὑρεθέντων καθισμάτων»[2].

Ἡ συντροφιὰ μαζεύεται τὸν πρῶτο καιρὸ ἀπὸ σπίτι σὲ σπίτι καὶ συζητᾶ γιὰ τὶς κοινωνικὲς ἰδέες καὶ τὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς τους. Θὰ προσανατολιστοῦν τελικὰ πρὸς τὸν ἀναρχισμὸ τῆς περιόδου ἐκείνης καὶ τὸ μαζικὸ ἐπαναστατικὸ ὅραμα τῆς Παρισινῆς Κομμούνας τοῦ 1871 μὲ τὶς ἔντονες οὐμανιστικὲς διακηρύξεις. Ὡστόσο, ἡ ἀπόφαση τῶν περισσοτέρων δὲν εἶναι ἁπλὰ ἡ κοινωνικὴ πρόκληση τῶν μικροαστῶν, ὅπως γράφεται ἀπὸ ὁρισμένους.

Ὅπως εὔστοχα ἐπισημαίνει ὁ Κ. Μοσκώφ: «Μιὰ μικρὴ ὁμάδα ἀπὸ τὰ ἐξεγερμένα πνεύματα τῆς Πάτρας, ἀποφασίζουν ὅτι μποροῦν πλέον νὰ περάσουν σὲ μιὰ πολιτικὴ δράση, ποὺ θὰ βγαίνει ἔξω ἀπὸ τὰ πλαίσια τῶν δύο φιλελεύθερων κομμάτων τῆς κοινωνίας τῆς πόλης»[3].

Ὁ ἀναρχισμὸς καὶ ἡ πολυμορφία του, ποὺ αὐτὸ τὸν καιρὸ δεσπόζει στὴν Εὐρώπη, εἶναι ἡ ρηξικέλευθη ἐπιλογή, ποὺ γίνεται συστηματικὰ καὶ συνειδητά. Βέβαια, ἡ ἔννοια τοῦ ὅρου «πολιτικὴ δράση» εἶναι σχετική. Ἡ πρώτη σοσιαλιστικὴ ὀργάνωση δὲν φαί-

1. Γιάννη Κορδάτου, *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*, τόμος XII, Ἀθήνα 1958, σελ. 464.

2. Μακ. Ἀθαν., *Ἡ πρώτη δημοκρατικὴ ἐφημερὶς ἐν Πάτραις*, ἐφ. *Νεολόγος* Πατρῶν, 16-10-1930.

3. Κωστῆς Μοσκώφ, *Εἰσαγωγικὰ στὴν Ἱστορία τοῦ Κινήματος τῆς Ἐργατικῆς Τάξης*, Θεσσαλονίκη 1979, σελ. 162.

νεται νὰ ἀπέκτησε ποτὲ ἰδιαίτερα γραφεῖα καί, ἀντίθετα ἀπὸ ὅσα γράφουν ὁ Γ. Κορδάτος καὶ ἄλλοι ἱστορικοί, δὲν εἶχε δημόσια δράση ὡς τὴν ἔκδοση τῆς ἐφημερίδας της. Τὰ σχέδια τῶν ἱδρυτῶν τοῦ Δημοκρατικοῦ Συλλόγου γιὰ τὴν μαζική του ἐπιρροὴ δὲν φαίνεται νὰ προχώρησαν πέρα ἀπὸ τὸν προσηλυτισμὸ ὁρισμένων σπουδαστῶν καὶ ἄλλων νέων.

Τὸν Μάιο τοῦ 1877 στὸ οἴκημα ποὺ στεγάζεται ὁ Δ.Σ. —δὲν εἶναι αὐθαίρετο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι μπορεῖ νὰ ἦταν κάποιο δωμάτιο στὸ σπίτι τοῦ Δ. Ἀμπελικόπουλου ἢ ἄλλου πρωτεργάτη— οἱ ἀνακριτικὲς ἀρχὲς θὰ ἀνακαλύψουν τὰ στοιχεῖα μιᾶς κανονικῆς ὀργανωτικῆς συγκρότησης.

Ὅπως σημειώνει ὁ *Φορολογούμενος*, ἡ ἐφημερίδα τοῦ ἐμπορομεσιτικοῦ κατεστημένου τῶν Πατρῶν: «εὗρε εἰς αὐτὸ βιβλιοθήκην πλουσίαν ἐκ τῶν συγγραμμάτων ὅλων ἐν γένει τῶν κοινωνιστῶν καὶ μὲ τὰς εἰκόνας τῶν ἐπισημοτέρων ἐργατῶν τοῦ Παρισινοῦ Δήμου (σ.σ. τῶν ἡγετῶν τῆς Παρισινῆς Κομμούνας) καὶ ἄλλων. Κατέσχε δὲ τὰ πρακτικὰ καὶ τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ Συλλόγου»[1].

Συγκρότιση καὶ πρωτοβουλίες

Ἡ ἀφετηρία αὐτὴ τοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος στὸν τόπο μας δὲν ἔχει ἀκόμη προσδιοριστεῖ μὲ ἀκρίβεια. Ὁ Κωστῆς Μοσκὼφ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Δ.Σ. συγκροτήθηκε τὸ 1876, ἀφοῦ πρῶτα, στὶς ἀρχὲς ἤδη τοῦ 1875, εἶχε ἀποφασίσει νὰ δραστηριοποιηθεῖ πολιτικά[2]. Ὁ Γιάννης Κορδάτος θεωρεῖ ὅτι τόσο ἡ δημιουργία τῆς συντροφιᾶς ὅσο καὶ τοῦ Συνδέσμου της ἔγιναν ἕνα χρόνο ἀργότερα, τὸ 1876 καὶ τὸ 1877 ἀντίστοιχα. Ὁ Γεώργιος Λεονταρίτης, συμφωνώντας μὲ τὸν Κ. Μοσκώφ, γράφει ὅτι ὁ Δ.Σ. ἱδρύθηκε τὸ 1876 καὶ ἕνα χρόνο ἀργότερα κυκλοφόρησε τὴν δική του ἐφημερίδα[3]. Τὶς χρονολογίες αὐτὲς ἀκολουθοῦν λίγο πολὺ ὅλοι οἱ ἄλλοι συγγραφεῖς (Κουτσούκαλης, Βεργόπουλος, Βουρνᾶς, Κατσούλης).

Χρειάζεται νὰ κάνουμε διάκριση ἀνάμεσα στὴν τελικὴ ἱδρυτικὴ πράξη καὶ στὶς διάφορες ἱδρυτικὲς διαδικασίες. Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ προσδιοριστεῖ ἡ ἀφετηρία τους, ὡστόσο, ἡ ἀπόφαση τῆς

1. *Φορολογούμενος*, φ. 12/20-5-1877.
2. Κωστῆς Μοσκώφ, ἔ.ἀ., σελ. 162.
3. Γιῶργος Λεονταρίτης, *Τὸ ἑλληνικὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα κατὰ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, ἐκδ. Ἐξάντας, Ἀθήνα 1978, σελ. 20.

ἵδρυσης καὶ ἡ συγκρότηση, φαίνεται ὅτι ἔγιναν, τὸ ἀργότερο, τὸ φθινόπωρο τοῦ 1876.

Τότε στέλνουν χαιρετιστήριο μήνυμά τους στὴν συνέλευση (Συνδιάσκεψη) τῆς Διεθνοῦς, στὴν Βέρνη, ποὺ ἔγινε στὶς 26-29 Ὀκτωβρίου. Τὸν Δεκέμβριο ἡ ὀργάνωση προσχωρεῖ στὶς ἀποφάσεις τῆς Διεθνοῦς, ποὺ εἶναι βεβαίως ἡ μπακουνικὴ Διεθνὴς Ἕνωση Ἐργατῶν καὶ ὄχι ἡ ἐνιαία Πρώτη Διεθνὴς ὅπως γράφεται λανθασμένα. Ἡ ἐνιαία Πρώτη Διεθνὴς (1864-1876) δὲν ὑπάρχει αὐτὸ τὸν καιρό.

Στὸ χαιρετιστήριο μήνυμά τους πρὸς τὴν μπακουνικὴ Διεθνή, ποὺ ἔχει ἐπιρροὴ στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο, οἱ ἀναρχικοὶ τῶν Πατρῶν γράφουν:

> *...Ἐὰν καταλάβαμε τὴν σκέψη σας εἴμαστε πεπεισμένοι ὅτι ὑπάρχει πλήρης ἁρμονία ἀνάμεσα στὶς ἰδέες μας καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ προγράμματός σας. Ἔχοντας ἔντονη ἐπιθυμία νὰ ἀποκτήσουμε πιὸ στενὲς σχέσεις μαζί σας θ' ἀρχίσουμε ἀπ' αὐτὴ τὴν ἡμέρα κιόλας μιὰ τακτικὴ ἀλληλογραφία μαζί σας...*

Τὸ γραφεῖο τῆς Συνδιάσκεψης τοὺς ἀπάντησε ἐνθαρρυντικὰ καὶ τοὺς ἔστειλε τὰ πρακτικὰ τῶν ἐργασιῶν μὲ τὶς εἰσηγήσεις καὶ τὴν πολιτικὴ ἀπόφαση. Δύο μῆνες ἀργότερα (Δεκέμβριος 1876) οἱ Πατρινοὶ σοσιαλιστὲς γνωστοποιοῦσαν στὸ «γραφεῖο ἀλληλογραφίας καὶ στατιστικῆς» τῆς Διεθνοῦς ὅτι συμφωνοῦσαν μὲ τὶς βασικές της ἀρχὲς καὶ ἀποφάσεις[1].

Ὁ ρόλος τῶν Ἰταλῶν ἀναρχικῶν

Σύμφωνα μὲ στοιχεῖα ἀπὸ δική μας ἔρευνα, οἱ Πατρινοὶ σοσιαλιστές, μετὰ τὴν ἐπαφή τους μὲ τὴν Διεθνή, ἔχουν διασυνδεθεῖ μὲ ἀναρχικοὺς κύκλους τῆς Ἰταλίας.

Ἡ Ἰταλία ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ἀποτελεῖ τὸ κέντρο τῆς ἀναρχικῆς κίνησης τοῦ Μπακούνιν, τοῦ ὁποίου τὰ κοινωνικὰ κηρύγματα προσελκύουν ὅσους ἔχουν ἀπογοητευθεῖ ἀπὸ τὶς πολιτικὲς λύσεις καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν δημοκρατικὸ ριζοσπαστισμὸ τοῦ Μαντσίνι, ὁ ὁποῖος ἔχει τοποθετηθεῖ ἀρνητικὰ ἀπέναντι στὴν Κομμούνα.

Ὅλοι οἱ συγγραφεῖς πιθανολογοῦν ὅτι οἱ Ἰταλοὶ πολιτικοὶ

1. Ὅλα ὅσα ἀναφέρονται γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Δ.Σ. μὲ τὴν μπακουνικὴ Διεθνὴ ἀντλοῦνται ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ James Guillaume: *L'Internationale — Documents et Souvenirs*, Παρίσι 1910, τόμος IV, σελ. 122-251.

πρόσφυγες στὴν Πάτρα εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ βοήθησαν τὴν ὀργάνωση στὴ διεθνή της διασύνδεση, ἐνθάρρυνση καὶ προσανατολισμό. Ὁ Κωστῆς Μοσκώφ περιγράφει ὅλο τὸ κοινωνικὸ πλαίσιο καὶ ἀναφέρει: «...Μέσα στὴν κοινωνία τῆς Πάτρας σημαντικὴ θέση κατέχει ἡ μεγάλη ἰταλικὴ παροικία —τὰ 10-15% τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης ὡς τὸν τελευταῖο ἀκόμα πόλεμο— παροικία συγκροτημένη ἀπὸ τοὺς πρόσφυγες Ἰταλοὺς ἐπαναστάτες τοῦ 1848, ποὺ διατηρεῖ στενοὺς πάντα δεσμοὺς μὲ τὴν οἰκονομική, πολιτικὴ καὶ πολιτιστικὴ ζωὴ τῆς πατρίδας της. Δικηγόροι, δάσκαλοι, σαράφηδες, ναυτικοὶ παράκτορες, τεχνίτες καὶ μικρέμποροι τὰ μέλη της· στὴν ἰδεολογία τους ἐθνικιστές, ριζοσπάστες, ὀπαδοὶ τῆς Γαριβάλδη καὶ τοῦ Mazini, ἀναρχικοί, οὐτοπικοὶ σοσιαλιστές· ὅλα τὰ ρεύματα τῆς γειτονικῆς Εὐρώπης συγκρούονται ἐδῶ μὲς στὴ μιζέρια καὶ τὴ φθορά, ποὺ προκαλεῖ ἡ ἀνία τοῦ πικραμένου κόσμου κάθε προσφυγιᾶς —πρυτανεύει ὅμως μὲς στὴ μεσογειακή του ὀξύτητα ὁ ἀναρχισμός. Γιατὶ στὸ φιλελεύθερο ὑπόβαθρο τῆς πατρινῆς κοινωνίας ὁ ἀναρχισμὸς βρίσκει γόνιμο ἔδαφος— γίνεται αἰσθητὸς ἀπὸ τὰ πιὸ προωθημένα ἄτομα τῆς φιλελεύθερης μάζας σὰν μιὰ ἔξαρση τῆς φυσικῆς ἰδεολογίας της, μιὰ ἀνάπτυξή της συνεπής, ὡς τὸ τέλος βγαλμένη ἀπὸ τὰ ἴδια ἐμπορευματικὰ καί μικροαστικὰ πλαίσια· ὄχι μιὰ ἄρνηση τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος, ἀλλὰ μιὰ προσπάθεια ἐκλογίκευσης αὐτῆς τῆς κοινωνίας του μὲ τὴν κατάργηση μιᾶς ἐξουσίας «παράλογης». Μὲς στὴ φιλελεύθερη αὐτὴ οὐτοπία οἱ οἰκονομικὲς ἀντιθέσεις ἀντικειμενικὰ δὲ θίγονται. Σὲ ἕνα τέτοιο συγγενικὸ ὑπόβαθρο ὁ ἀναρχισμὸς θὰ ἀναπτυχθεῖ δίχως ἐμπόδια στὴ λαϊκὴ αἴσθηση· θὰ ἐγκατασταθεῖ στέρεα στὴν ἀχαϊκὴ πρωτεύουσα καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὰ λιμάνια τῆς σταφίδας, ἀπὸ τὸ Αἴγιο ὡς τὴν Καλαμάτα, σὲ ὅλον τὸν ἐμπορευματικὸ Μωριά...»[1].

Μιὰ διπλωματικὴ ἀναφορὰ τῆς ἐποχῆς εἶναι κατηγορηματική:

> *...Ἡ παρουσία στὴν Πάτρα μιᾶς μεγάλης ἰταλικῆς παροικίας ἦταν ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς ἀναρχικῆς ὁμάδας, ποὺ ἐκδηλώθηκε σὲ πράξεις, τῶν ὁποίων ἡ ἀνάμνησι εἶναι ἀκόμα ζωντανὴ στὴν Εὐρώπη...*[2].

Τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα, ποὺ ὑπάρχουν ἐπιτρέπουν τὴν ἄποψη ὅτι οἱ Ἰταλοὶ σύνδεσμοι λειτούργησαν ὡς καταλύτες, μένοντας ἔξω ἀπὸ τὰ πλαίσια τῆς ὀργάνωσης καὶ ὄχι ἐνταγμένοι σ' αὐτή. Ἂν ὅμως δὲν ἔχουν γίνει γνωστὰ ἀκόμα τὰ πρόσωπα, ποὺ ἔκαναν τὶς

1. Κ. Μοσκώφ, ἔ.ἀ., σελ. 161-162.
2. Archives du Ministere des Affaires Etrangeres, Nouvelle Serie, Grece, τόμος Ι, σελ. 58.

διασυνδέσεις αὐτὲς —πιθανότατα μέσω τοῦ Δ. Ἀμπελικόπουλου— ἡ δική μας ἔρευνα ἀποκάλυψε τὶς σχέσεις τῶν Πατρινῶν σοσιαλιστῶν μὲ τοὺς ἀναρχικοὺς ὁμόφρονες τῆς Μπολώνια καὶ τοῦ Μιλάνου. Ἀλληλογραφοῦν μαζί τους, γίνονται παραλῆπτες τῶν ἐντύπων τους (ὅπως τὸ PLEBE τοῦ Μιλάνου) καὶ τοὺς στέλνουν τὰ πρακτικὰ τῶν δύο γενικῶν συνελεύσεων τοῦ Συλλόγου.

Στὶς 20 Φεβρουαρίου στέλνουν τὴ δεύτερη ἐπιστολή τους στὸ ἀναρχικὸ ἔντυπο τῆς Μπολώνια *Il Martelo* (*Τὸ Σφυρί*), ποὺ θὰ δημοσιευτεῖ στὸ φύλλο 11 τῆς 6ης Μαρτίου. Γνωστοποιώντας τὴν πολιτική τους ταυτότητα οἱ ἀναρχικοὶ τῶν Πατρῶν ἀπορρίπτουν τὶς μεταρρυθμιστικὲς ἀντιλήψεις τοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ δηλώνουν πὼς ἀσπάζονται τὴν ἐπαναστατικὴ προοπτική. Ἡ ἐπιστολή τους αὐτὴ ἔλεγε τὰ ἑξῆς:

Ἤδη ἀπὸ τὶς 20 Ἰανουαρίου σᾶς στείλαμε μία ἐπιστολή, στὴν ὁποία σᾶς ἐκθέταμε τὶς ἀντιλήψεις μας γύρω ἀπὸ τὴν κοινή μας ὑπόθεση· καὶ στὸ τέλος προσθέταμε: «Ὁ τύπος καὶ ὁ τρόπος τῆς παρέμβασής μας δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὅμοιοι σὲ κάθε χώρα, ἀλλὰ μόνον οἱ κάτοικοι ἑνὸς ὁρισμένου μέρους εἶναι σὲ θέση νὰ γνωρίζουν ποιά μέσα πρέπει νὰ χρησιμοποιηθοῦν. Ὁ λαὸς δὲν εἶναι μιὰ TABULA RASA, ἀλλὰ γραμμένο βιβλίο καὶ στὸν λαὸ πρέπει νὰ στηρίξουμε τὴν ὑπόθεσή μας». Προσθέταμε ἐπίσης: «Ὁ τελικός μας σκοπὸς εἶναι ἡ εὐημερία τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἀποδοκιμάζουμε ὅλους ἐκείνους ποὺ θέλουν νὰ πετύχουν τὴν βαθμιαία χειραφέτηση τοῦ λαοῦ. Συμφωνοῦμε μαζί σας ὅτι μόνον στὴν Ἐπανάσταση μποροῦμε νὰ ἐλπίζουμε».

Ἀργότερα θὰ σᾶς στείλουμε τὰ γενικὰ Καταστατικὰ τῆς Δημοκρατικῆς Ὁμοσπονδίας τοῦ Λαοῦ καὶ τὰ εἰδικὰ καταστατικὰ τῆς Ἑταιρίας τῆς Πάτρας. Ἐλπίζουμε νὰ γίνουμε καλὰ κατανοητοὶ ἀπὸ μέρους τῶν ἀδελφῶν μας τῆς Δύσης.

Μὲ τὸ προσεχὲς ταχυδρομεῖο θὰ σᾶς στείλουμε ἐπίσης μία μελέτη γύρω ἀπὸ τὸν σοσιαλισμὸ στὴν Ἑλλάδα ποὺ θὰ δημοσιευτεῖ, καὶ ἕνα ἑορταστικὸ φυλλάδιο γύρω ἀπὸ τὴν 18 τοῦ Μάρτη.

Πᾶμε πολὺ καλὰ ἐδῶ. Τὸ ἔδαφος εἶναι πολὺ εὔφορο. Σὲ λίγο θὰ κάνει τὴν ἐμφάνισή της ἡ σοσιαλιστικὴ ἐφημερίδα μας, σὰν ὄργανο τῆς Ὁμοσπονδίας μας. Καὶ τότε θὰ ἀναπτύξουμε τὶς ἀντιλήψεις μας ἀπὸ κάθε ὀπτικὴ γωνία.

Χαιρετισμοὺς καὶ ἀλληλεγγύη

Εἶναι καταφανὴς ἡ διάθεση ν' ἀντλήσουν κύρος καὶ πεῖρα ἀπὸ τὶς διεθνεῖς αὐτὲς ἐπαφὲς ὅπως καὶ ἡ φιλοδοξία νὰ συνασπίσουν τοὺς ἄλλους σοσιαλιστικοὺς ὁμίλους, μὲ τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ εἶχαν ἀρχίσει κάποια ἐπαφή.

Μιὰ πρώτη ἀπόδειξη γι' αὐτὸ μᾶς δίνει τὸ δημοσίευμα τῆς ἐφημερίδας τῶν Ἀθηνῶν *Ρήγας*, ποὺ διευθύνει ὁ Παναγιώτης Πανᾶς, ὁ ὁποῖος συνδέεται στενὰ μὲ τὸν τότε προοδευτικὸ βουλευτὴ Ρόκκο Χοϊδᾶ. Στὸ δημοσίευμα τοῦ φύλλου 15 μὲ ἡμερομηνία 22.3.1877, δημοσιεύεται ἡ εἴδηση ὅτι *ἐσχάτως συνεστήθη*, στὴν Πάτρα, *Δημοκρατικὸς Σύλλογος τοῦ Λαοῦ* καὶ παραθέτει τὸ τελευταῖο μέρος, τοῦ καταστατικοῦ (προγραμματικῆς διακήρυξης) σχεδὸν ὅπως ἀκριβῶς θὰ δημοσιευθεῖ μετὰ δύο μῆνες στὸ πρῶτο φύλλο τῆς ἐφημερίδας τῶν Πατρινῶν ἀναρχικῶν. Τὸ δημοσίευμα τοῦ *Ρήγα* καὶ τοῦ Παν. Πανᾶ (ὁ ὁποῖος ὑπερασπίσθηκε ἀργότερα τοὺς Πατρινοὺς ἀναρχικούς, ὅπως καὶ στὴ Βουλὴ ὁ Ρόκκος Χοϊδᾶς) περιεῖχε καὶ τὶς ἑξῆς ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὶς προθέσεις τῶν τότε ἀφανῶν κοινωνιστῶν τῆς Πάτρας:

> *...Ὁ Δημοκρατικὸς Σύλλογος Πατρῶν συνελθὼν εἰς Β' Γενικὴν Συνέλευσιν παρεδέχθη τὸ καταστατικὸν τοῦ Δημοκρατικοῦ Συνδέσμου τοῦ Λαοῦ, ἐπεκύρωσε τὸν ἑαυτοῦ κανονισμὸν καὶ τὸ πρόγραμμα, καθ' ὃ κηρύσσεται ἐχθρὸς ὅλων τῶν πολιτικῶν καὶ ὅλων ὅσων προσπαθοῦν νὰ διατηρήσουν τὴν σημερινὴν κατάστασιν μὲ οἱονδήποτε τρόπον, καὶ ἀποφάσισε τὴν ἔκδοσιν ἐφημερίδος ἅπαξ τοῦ μηνὸς ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἑλληνικὴ Δημοκρατία» ἐκδοὺς ἐπὶ τούτῳ Ἀγγελίαν.*

Εἶναι σαφὲς ὅτι τὸν μήνα Μάρτιο οἱ Πατρινοὶ ἀναρχικοὶ ἔχουν ἀποφασίσει ὅτι πρέπει ν' ἀρχίσουν τὴν προσεκτικὴ δημοσιοποίηση τῶν σκοπῶν τους, σὲ φιλικὰ ἔντυπα.

Πρῶτες ἀντιδράσεις καὶ προειδοποιήσεις

Ἡ ἀποκάλυψη τῶν σχέσεων μὲ τοὺς ἀναρχικοὺς τῆς Ἰταλίας γίνεται ἀφορμὴ νὰ δείξει τὶς ἐχθρικές του διαθέσεις τὸ κατεστημένο τῶν Πατρῶν. Παρὰ τὶς προειδοποιήσεις, τὰ μέλη τῆς ὀργάνωσης δὲν θὰ διστάσουν νὰ ἐκδηλωθοῦν καὶ νὰ διακηρύξουν τοὺς σκοπούς τους μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ ἰδεολογικοῦ τους ὀργάνου.

Πρώτη δημοσιεύει τὶς σχετικὲς πληροφορίες, μαζὶ μὲ τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς, ὡς κύριο θέμα της, ἡ συντηρητικὴ ἐφημερίδα *Μοχλὸς* τῆς Ζακύνθου, καλώντας τὴν εἰσαγγελικὴ ἀρχὴ τῶν Πατρῶν

νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν κρυφὴ ἀνατρεπτικὴ ὀργάνωση. Χαρακτηρίζει τὰ ἄγνωστα μέλη της «ἀργυρώνητα ὄργανα ἀνθελληνικῶν ἐνεργειῶν», ποὺ ἔχουν σαφὴ διάθεση «νὰ ὑποσκάψωσι τὴν βασιλείαν καὶ τὸν ἑλληνισμόν»[1].

Οἱ ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη εἶναι ἀρνητικὲς στὴν Πάτρα καὶ θὰ ἐπεκταθοῦν ὡς τὴν Ἀθήνα. Γράφει ὁ *Φορολογούμενος*:

> *...Εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ βεβαιώσωμεν ὅτι ἡ εἴδησις αὕτη εἶναι καθ' ὁλοκληρίαν ἀνυπόστατος καὶ ὅτι τὰ ἐν τῇ ἐπιστολῇ ἐκείνῃ διατυπούμενα εἰσὶν ἐγρηγορότων ἢ DIA DESIDERIA θερμοκεφάλου τινὸς ἀγνώστου παρ' ἡμῖν... Τὸ ἔδαφος τῆς πόλεως ταύτης δὲν εἶναι πρόσφορον εἰς ἀνάπτυξιν τοιούτων τερατωδῶν ἰδεῶν...*[2].

Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ διαβεβαίωση, ποὺ δίνει γιὰ τὴν «παιδαριώδη» κίνηση ἡ ἐφημερίδα *Ἀχαΐα*[3]. Τὸ ἀθηναϊκὸ *Μέλλον* ὑποπτεύεται προσωπικὴ ἰδιοτέλεια στὴν ὅλη ὑπόθεση καὶ δίνει τὴν ἑρμηνεία ὅτι ἡ ἐπιστολὴ *ἐστάλη ὑπό τινος ξένου ἢ Ἕλληνος τυχοδιώκτου, θέλοντος νὰ φορολογήσῃ τὰς ἐν Εὐρώπῃ κοινωνιστικὰς ἑταιρείας ὡς ἀνταποκριτὴς ἢ ὡς ἱδρυτὴς ὁμάδος καὶ ἐν Ἑλλάδι*[4]. Ἡ χλευαστικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος ἀπὸ τὸ *Μέλλον* θὰ προκαλέσει τὰ παράπονα τοῦ *Μοχλοῦ*, ποὺ ἐπιμένει ὅτι ἡ ὀργάνωση *πράγματι συνέστη*, ἂν καὶ πιστεύει ὅτι τὴν περιμένει *οἰκτρὸν ναυάγιον*[5].

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τὸ *Μέλλον* διευθύνει ὁ παλιὸς προυντονιστὴς καὶ ὑμνητὴς τῆς Κομμούνας Δῆμος Παπαθανασίου, ὁ ὁποῖος παρασύρεται ἀπὸ τὴν προσωπική του ἀντιδικία μὲ τὸν παλιὸ συνεργάτη του Παναγιώτη Πανᾶ καὶ υἱοθετεῖ συνεχῶς ἀντιδραστικὴ στάση (ἂν καὶ δὲν θὰ ζητήσει τὴν καταδίκη τους) ἀπέναντι στὶς ἰδέες τῶν Πατρινῶν κοινωνιστῶν.

Αὐτὲς οἱ τρεῖς παραλλαγές: κινδυνολογία, χλευασμός, ἐλαχιστοποίηση, θὰ εἶναι εἰς τὸ ἑξῆς ὁ χαρακτηριστικὸς τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ τύπος τῶν Ἀθηνῶν, τῶν Πατρῶν, τῆς Ζακύνθου, ἀλλὰ καὶ τῆς Βοιωτίας, θὰ ἀντιμετωπίσει τὴν πρώτη σοσιαλιστικὴ ὀργάνωση. Ὅλα αὐτὰ τὰ δημοσιεύματα ἀποδεικνύουν ὅτι δὲν ὑπάρχει κάποια συγκροτημένη ὀργάνωση καὶ μάλιστα μὲ ἀνοιχτὴ δράση, συγκεκριμένα γραφεῖα κλπ. Τοῦτο βέβαια δὲν εἶναι βασικὸ προσδιοριστικό, ἂν λάβει ὑπόψη του κανεὶς τὸν ἐπαναστατικὸ χα-

1. Φύλλο 50, 22 Μαρτίου 1877.
2. Φύλλο 135-136, 8 Ἀπριλίου 1877.
3. Φύλλο 782, 3 Ἀπριλίου 1877.
4. Φύλλο 1550, 29 Μαρτίου 1877.
5. Φύλλο 51, 5 Ἀπριλίου 1877.

ρακτήρα τῆς ὀργάνωσης. Δείχνει, ὅμως, πόσο ἀνυπόστατες εἶναι οἱ εὐφάνταστες περιγραφὲς ὁρισμένων ἱστορικῶν γιὰ τὴν μαζικότητα καὶ τὶς δημόσιες ἐκδηλώσεις τῆς πρώτης σοσιαλιστικῆς ὀργάνωσης στὴν Ἑλλάδα.

Τὸ κλίμα τῆς ἀποθάρρυνσης, ποὺ ἐπιδιώκουν νὰ δημιουργήσουν τὰ δημοσιεύματα αὐτά, κυρίως τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1877, θὰ ἔχει τὶς ἐπιπτώσεις του.

Ὁ δικηγόρος Βασίλειος Γ. Καλλιοντζής, ποὺ δεκαπέντε χρόνια ἀργότερα θὰ πρωτοστατήσει στὸ ἀναρχικὸ κίνημα τῆς Δυτικῆς Πελοποννήσου, διαχωρίζει τώρα τὶς εὐθύνες του. Δηλώνει μὲ ἐπιστολή του ὅτι ἂν καὶ διατηρεῖ τὶς δημοκρατικὲς ἰδέες του δὲν ἔχει καμία σχέση μὲ τὸν Δημοκρατικὸ Σύλλογο. Ἀποκαλεῖ τοὺς «πέντε ἢ ἓξ τὸν ἀριθμὸν» ἱδρυτὲς ἀλλὰ καὶ προδρόμους του «λιποτάκτας τῆς μερίδος μας» καὶ τοῦτο γιατὶ πιστεύει ὅτι ὁ θεσμὸς τῆς βασιλείας γιὰ τὴν Ἑλλάδα εἶναι μιὰ ἀνάγκη. Ὁ Καλλιοντζὴς θέλοντας νὰ ἐπικρίνει τὶς κομματικὲς φατρίες ἀντιδιαστέλλει ὡς συνταγματικότατη τὴ διαγωγὴ τῆς βασιλείας *ἐξ ἧς οἱ ἀληθεῖς φιλοπάτριδες χρηστὰς ἐλπίδας, περὶ τῆς ἐν εὐθέτῳ καιρῷ σωστικῆς ἐνεργείας της, ἀρύσθησαν*[1].

Αὐτὴ ἡ δήλωση νομιμοφροσύνης τοῦ Βασιλείου Καλλιοντζῆ ἐξηγεῖ καὶ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους τὸ κατεστημένο τῶν Πατρῶν καὶ ἡ τοπικὴ ἐξουσία ἀντέδρασαν τόσο ἔντονα. Ὁ κίνδυνος ἀπὸ τὴν ὀργάνωση καὶ τὰ ἐπαναστατικά της κηρύγματα δὲν ἦταν τόσο ἡ πρόκληση κοινωνικῆς ἀναταραχῆς, ὅσο ἡ ἀμφισβήτηση στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο.

Ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο ὁ *Μοχλός*, μὲ τὸν λυσσαλέο τοπικὸ παραγοντισμό του, ἐκφράζει τὴν ὑποψία ὅτι οἱ ἀναρχικοὶ τῶν Πατρῶν μπορεῖ νὰ συνεργάζονται μὲ τὸν Ζακυνθινὸ βουλευτὴ Κ. Λομβάρδο, ποὺ ἀποτελεῖ μόνιμο στόχο του. Ὑποβάλλει τὴν ἰδέα αὐτὴ προφανῶς γιὰ νὰ πλήξει τὸν Λομβάρδο καὶ ὄχι γιὰ νὰ δώσει κύρος στοὺς πρώτους. Σ' ἄλλο του δημοσίευμα, ὁ *Μοχλὸς* προσκομίζει νέα ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα καὶ ζητάει ἀπὸ τὴν δικαστικὴ ἐξουσία τῶν Πατρῶν νὰ βρεῖ καὶ νὰ τιμωρήσει *τοὺς ἀποπειρωμένους τὴν διατάραξιν τῆς κοινωνικῆς τάξεως δι' ἀνατρεπτικῶν συνεταιρισμῶν*[2]. Ὑποστηρίζει ὅτι ἔχουν περιέλθει στὴν κατοχή του τὸ ἔντυπο καταστατικό, τὸ πρόγραμμα καὶ τὰ πρακτικὰ τῆς Β' συνελεύσεως τοῦ Δημοκρατικοῦ Συλλόγου. Σ' αὐτὰ ὑπάρχει ἡ ἀπόφαση γιὰ τὴν ἔκδοση ἐφημερίδας μὲ τὸ ὄνομα *Ἑλληνικὴ Δημοκρατία*. Ἴσως ὑπῆρξε κάποια διαρροή, ἀπὸ τὴν διεύρυνση τῆς ἐπιρροῆς, ποὺ εἶχε

1. Ἐφημ. *Τοξότης*, φυλ. 42, 15 Ἀπριλίου 1877.
2. Φύλλο 53, 19 Ἀπριλίου 1877.

ἐπιχειρήσει ἡ ὀργάνωση ἢ ἁπλῶς δημαγωγικὴ ἐκμετάλλευση ὅσων εἶχε — ὅπως εἴδαμε— δημοσιεύσει ὁ *Ρήγας* στὶς 22-3-1877. Παρὰ τὶς ἀποθαρρύνσεις, τὶς ἀπειλὲς καὶ τὶς στημένες παγίδες, οἱ ἐπικεφαλῆς τοῦ Δημοκρατικοῦ Συλλόγου ἀποφασίζουν νὰ γνωστοποιήσουν τὴν παρουσία καὶ τοὺς προβληματισμούς τους.

Στὰ μέσα Μαΐου θὰ ἐκδώσουν τὴ μηνιαία ἐφημερίδα *Ἑλληνικὴ Δημοκρατία* χωρὶς συγκεκριμένη διεύθυνση καὶ μὲ ὑπεύθυνο τυπογραφείου τὸν Ἀλέξ. Εὐμορφόπουλο. Οἱ συντάκτες τονίζουν ὅτι ὁ σκοπὸς τῆς ἐφημερίδας ταυτίζεται μὲ ἐκεῖνον τοῦ Δημοκρατικοῦ Συλλόγου Πατρῶν, τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ ὄργανο καὶ παραπέμπουν στὰ κείμενα ποὺ δημοσιεύονται. Στὸ εἰσαγωγικὸ κείμενο τῆς πρώτης σελίδας οἱ συντάκτες διαβεβαιώνουν ὅτι *θὰ εἰποῦμε τὴν ἀλήθεια, χωρὶς νὰ λογαριάσουμε τὴν Κυβέρνησιν. Θέλει νὰ μᾶς βάλη στὴν φυλακή, θέλει νὰ μᾶς ἀφήση ἡσύχους, μᾶς εἶναι ἀδιάφορο.* Μὲ βάση τὴν πεῖρα ἀπὸ τὸ παρελθὸν περιμένουν καὶ ἄλλες ἐπικρίσεις: *εἰς ἐκείνους οἱ ὁποῖοι θὰ μᾶς βρίζουν, δὲν θὰ δίνουμε καμίαν ἀπάντησι*, καὶ τονίζουν ὅτι ὅσοι εἰλικρινὰ θελήσουν νὰ συζητήσουν μαζί τους γιὰ ὁποιοδήποτε κοινωνικὸ ἢ πολιτικὸ ζήτημα *θὰ ἀπαντήσουμε μὲ τὴν πρέπουσα εὐγένεια καὶ κοσμιότητα.*

Στὶς τέσσερις σελίδες τῆς *Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας* δημοσιεύεται τὸ πολιτικὸ πρόγραμμα (καταστατικό) τῆς μετωπικῆς τους ὀργάνωσης ποὺ ὀνομάζεται Δημοκρατικὸς Σύνδεσμος τοῦ Λαοῦ τῆς ὁποίας ὁ Δημοκρατικὸς Σύλλογος Πατρῶν εἶναι ἁπλῶς ὁ ἱδρυτής. Ἔτσι, καλοῦν κάθε σωματεῖο ἢ καὶ ἄτομο, ποὺ δέχεται τὶς ἀρχὲς τοῦ καταστατικοῦ νὰ γίνει μέλος τοῦ Συνδέσμου.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ καταστατικό, ἡ ἐφημερίδα ἔχει ὡς βασικὴ ὕλη τὴν ἐκτενὴ ἀνάλυση-ἐκλαΐκευση, εἰδησεογραφία ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ ἀναρχικὸ κίνημα, μιὰ διακήρυξη-ἄρθρο τοῦ κομμουνάρου Arnold γιὰ τὴν ἕκτη ἐπέτειο τῆς Κομμούνας τοῦ Παρισιοῦ καὶ μιὰ διακήρυξη θέσεων γιὰ τὸ κρίσιμο διεθνὲς θέμα τῆς ἐποχῆς, τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα. Ἔμβλημά της ἡ ρήση: *Ἡ ἐπανάσταση εἶναι ὁ νόμος τῆς προόδου.*

Καταστατικὲς ἀρχὲς καὶ διακηρύξεις

Οἱ ἰδεολογικὲς ἀρχὲς τῆς ὀργάνωσης ἔχουν ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ γνωρίσματα τῶν μπακουνινικῶν τῆς ἐποχῆς, ποὺ τοὺς ἔφεραν σὲ διάσταση μὲ τοὺς Μὰρξ καὶ Ἔνγκελς. Ὑπαδοὶ τοῦ ἐπαναστατικοῦ αὐθόρμητου, ὑποτιμοῦν σοβαρὰ τὴν καθημερινὴ ταξικὴ πάλη, τὴν ὀργάνωμένη δράση καὶ κάθε μορφὴ κεντρικῆς πολιτικῆς καθοδήγησης. Πιστεύουν ὅτι ἡ προπαρασκευὴ τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινή-

ματος τῶν μαζῶν θὰ πρέπει νὰ γίνεται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ποὺ θὰ χαρακτηρίζει καὶ τὸ σύστημα (κοινωνικὴ ὀργάνωση) ποὺ σκοπεύει νὰ θεμελιώσει ἡ Ἐπανάσταση. Ἔτσι, ἔχουν ὡς στόχο τὸ Κράτος καὶ τὴν ἀπόλυτη καταστροφή του, μὲ βάση τὴν πεποίθηση ὅτι ἀπαιτεῖται ἡ συνολικὴ καταστροφὴ τῆς κρατικῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καὶ ὄχι ὁ μαρασμὸς καὶ ἡ κατάκτησή της ἀπὸ τὸ προλεταριάτο καὶ τοὺς συμμάχους του (ὅπως πίστευαν οἱ μαρξιστές). Γιὰ τοὺς λόγους αὐτούς, κύριο καθῆκον κάθε ἀναρχικῆς ὁμάδας εἶναι νὰ διασαλπίσει ἀρχὲς καὶ ἀναγκαιότητες, νὰ ἐπιταχύνει μὲ τὴν προπαγάνδα τὴν ταξικὴ συνειδητότητα, χωρὶς νὰ τὴν ἐκβιάζει, καὶ νὰ προσδοκᾶ, ὡς ὥριμο καρπό της, τὴν ἐνστικτώδη ἐξέγερση τῶν μαζῶν.

Οἱ ἀδυναμίες τῶν ἀναρχικῶν ἰδεῶν ἐκείνης τῆς περιόδου εἶναι ἐμφανεῖς καὶ στὸ πολιτικὸ πρόγραμμα (καταστατικό) τοῦ Συνδέσμου. Τὸ ὁποῖο βέβαια ἔχει συνταχθεῖ, σύμφωνα μὲ ὁρισμένες γενικολογίες («δημοκρατικὸς» κλπ.) καὶ ἀναγκαίους ἴσως, ὑπαινιγμούς. Μάλιστα, μιὰ παράγραφος, ἡ τρίτη τοῦ καταστατικοῦ, ποὺ ἔχει ἕνα ἐθνικοπατριωτικὸ διφορούμενο γιὰ τοὺς «σκλαβωμένους ἀδελφούς» φαίνεται νὰ προστέθηκε μετὰ καὶ ἐν ὄψει τῆς πρώτης δημόσιας ἐμφάνισης τῆς ὀργάνωσης. Ἡ παράγραφος αὐτὴ δὲν ὑπῆρχε στὸ γαλλικὸ κείμενο μὲ τὸ συνοπτικό του πρόγραμμα (καταστατικό), ποὺ εἶχαν στείλει στὴν ἀναρχικὴ Διεθνή.

Τὸ τελικὸ καταστατικὸ τοῦ Δημοκρατικοῦ Συνδέσμου τοῦ Λαοῦ, ἦταν τὸ ἑξῆς:

Πεπεισμένοι,

Ὅτι, ἡ φτώχεια καὶ ἡ ἀμάθεια εἶναι οἱ μεγαλύτερες πληγὲς τοῦ Λαοῦ.

Ὅτι, ἀπὸ αὐτὰ τὰ δύο πηγάζει κάθε κοινωνικὴ ἀθλιότης.

Ὅτι, ἑπομένως, ἡ ἐλευθέρωσίς μας ἀπὸ τὴ φτώχεια καὶ τὴν ἀμάθεια πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἀνώτερος σκοπὸς καθενὸς ὁποὺ θέλει νὰ ἐργαστῆ εἰλικρινῶς ὑπὲρ τῆς Πατρίδος.

Ὅτι, ἡ ἐλευθέρωσις αὕτη ἐνδιαφέρει ὅλους μας· διότι σκοπεύει νὰ φέρῃ γενικὴν ἰσότητα εἰς τὰ δικαιώματα καὶ τὰ καθήκοντα ὅλων, καὶ θὰ ἔχῃ ὡς βέβαιον ἀποτέλεσμα καὶ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν ἀδελφῶν μας οἱ ὁποῖοι εἶναι στὴ δουλεία[1].

1. Ἡ παράγραφος αὐτὴ δὲν περιλαμβάνεται στὸ γαλλικὸ κείμενο μὲ τὸ συνοπτικὸ πρόγραμμά του (καταστατικό) ποὺ ἔστειλε ὁ Δ.Σ. στὴν μπακουνικὴ Διεθνή, ὅπως τὸ παραθέτει ὁ Γ. Λεονταρίτης, ἔ.ἀ., (σελ. 45). Εἶναι προφανὴς ἡ σκοπιμότητα τῆς προσθήκης μὲ τὸ ἐθνικοπατριωτικὸ διφορούμενο, στὴν πρώτη δημόσια ἐμφάνιση τῆς ὀργάνωσης. Ἐπίσης τὸ καταστατικὸ δὲν περιλαμβάνονται οἱ ἀπειλὲς κατὰ τῶν πολιτικῶν, ποὺ εἶχαν προαναγγελθεῖ στὸ φύλλο τῆς 22-3-1877 τοῦ *Ρήγα*.

Ὅτι, διὰ νὰ ἐλευθερωθῆ ὁ Λαὸς ὁ ὁποῖος ὑποφέρει, πρέπει νὰ σηκωθῆ αὐτὸς ὁ ἴδιος νὰ ζητήση τὴν ἐλευθέρωσίν του· καὶ πρῶτοι πρέπει νὰ συνδράμουν ὅσοι ἐννοοῦν τὸ καθῆκον τους.

Φρονοῦντες,

Ὅτι, ἡ ἐλευθέρωσις αὕτη ἐξαρτᾶται, κατὰ μέγα μέρος, ἀπὸ τὴν πολιτικὴν χειραφέτησιν τοῦ Λαοῦ.

Καὶ βασιζόμενοι εἰς τὴν ἱστορίαν μας, καὶ εἰς τὸ ὅτι κάθε ἄνθρωπος ἐπλάσθη ἐλεύθερος καὶ κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του.

Συνταίνομεν

Τὸν Δημοκρατικὸν Σύνδεσμον τοῦ Λαοῦ

Ὅπως ἑνωμένοι ζητήσωμεν μὲ ὅλας μας τὰς δυνάμεις τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ Δημοκρατικοῦ Πολιτεύματος, μὲ τοὺς ἑξῆς ὅρους:

Α'. Ἄκραν ἀποκέντρωσιν καὶ τέλειαν αὐτοδιοίκησιν τῶν Δήμων, δηλ. κάθε Δῆμος νὰ εἶναι ὅλως διόλου ἀνεξάρτητος καὶ νὰ διοικῆται μόνος του.

Β'. Πλήρη ἐλευθερίαν τοῦ ἀτόμου.

Γ'. Κάθε ἐξουσία νὰ εἶναι ὑποταγμένη εἰς τὴν κυριαρχίαν τοῦ Λαοῦ κατ' εὐθεῖαν.

Ὁ Δημοκρατικὸς Σύνδεσμος τοῦ Λαοῦ

Θεωρεῖ ἐχθρούς του ὅλους ὅσους προσπαθοῦν νὰ διατηρήσουν τὴν σημερινὴν κατάστασιν.

Ἀναγνωρίζει ὡς νόμον του τὴν Ἀλήθειαν, τὴν Δικαιοσύνην καὶ τὴν Ἠθικήν.

Καὶ δέχεται διὰ μέλη του κάθε Σωματεῖον ἢ καὶ ἄτομον, τὸ ὁποῖον ἤθελε παραδεχτεῖ τὸ παρὸν Καταστατικόν.

Ἀπὸ πρώτη ἄποψη τὸ κείμενο μοιάζει περισσότερο μὲ ἰδεαλιστικὴ διακήρυξη ἀρχῶν χωρὶς συνοχή, παρὰ μ' ἕνα σαφὲς ἐπαναστατικὸ προσκλητήριο. Τὸ καταστατικὸ τῆς ὀργάνωσης σὰν φόρμα εἶναι πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴν εἰκόνα ποὺ ἔχουμε γιὰ παρόμοια κείμενα. Κι αὐτὸ εἶναι φυσικό. Οὐσιαστικά, πρόκειται γιὰ τὸ πολιτικὸ πρόγραμμα ἑνὸς ἀναρχικοῦ συνδέσμου, ποὺ συγκροτεῖται πάνω σὲ ὁρισμένες ἀντιλήψεις καὶ ἀρχές, χωρὶς καθορισμένες διαδικασίες, ἱεραρχία καὶ καθήκοντα.

Τὸ πολιτικὸ πρόγραμμα τῆς πρώτης σοσιαλιστικῆς ὀργάνωσης στὴν Ἑλλάδα ἔχει ὡς κύριο σκοπὸ νὰ στιγματίσει τὴν κοινωνικὴ ἀθλιότητα τῆς ἐποχῆς του, νὰ ἀμφισβητήσει τὴν τάξιν πραγμάτων καὶ νὰ προβάλει τὸ ὅραμα τῆς ἐπαναστατικῆς ἀλλαγῆς.

Τὸ ἔμβλημα τῆς ἐφημερίδας *Ἡ ἐπανάσταση εἶναι ὁ νόμος τῆς προόδου* ὑποδηλώνει ἀσφαλῶς τὴ δυναμικὴ αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς. Ὅπως ἐπίσης τὴν ὑποδηλώνουν τὸ ἄρθρο τοῦ Arnold γιὰ τὴν Κομμούνα καὶ ἡ εἰδησεογραφία γιὰ τὴν ἐπαναστατικὴ δράση τῶν «κοινωνιστῶν» τῆς Ἰταλίας μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Κάρολο Καφιέρο. Ὁ αὐτοπροσδιορισμὸς τῆς ὀργάνωσης γίνεται σαφέστερος στὴν ἀνάλυση (ἐκλαΐκευση) τοῦ καταστατικοῦ. Ἀπορρίπτεται κάθε ρεφορμιστικὴ διαδικασία καὶ προπαγανδίζεται ἡ ἀναγκαιότητα νὰ *σηκωθεῖ ὁ λαός*, γιὰ νὰ ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τὰ δεινὰ τῆς φτώχειας καὶ τῆς ἀμάθειας καὶ νὰ βελτιώσει τὴ μοίρα του. Ἔτσι, οἱ ἀναρχικοὶ τῶν Πατρῶν τοποθετοῦν ὡς κεντρικὸ πολιτικό τους καθῆκον τὴν ἐργασία μὲ ὅλες τους τὶς δυνάμεις *ἕως ὅτου ὁ λαὸς μᾶς ἐννοήσει καὶ σηκωθεῖ*.

Μπορεῖ τὸ ἐπαναστατικὸ αὐτὸ προσκλητήριο νὰ εἶναι ἀσαφὲς καὶ χωρὶς ἐπεξεργασία, οἱ ἐπιδιώξεις του νεφελώδεις καὶ οὐτοπιστικές, ἀλλὰ ἡ ὅλη προσπάθεια, ἀκόμα καὶ ἂν ἔχει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς ὀργάνωσης διανοουμένων, ὑποδηλώνει ἕνα χρέος συνειδητῆς πρωτοπορίας. Ὑποδηλώνει τὴν πρόθεσή τους νὰ ἀσκήσουν πολιτικὴ πίεση στὴν κρατικὴ ἐξουσία γιὰ κάποια κοινωνικὴ ἐκλογίκευση, γιὰ τὶς εὐθύνες της στὴν φτώχεια καὶ τὴν ἀμάθεια τοῦ λαοῦ.

Δημοτικισμὸς καὶ Ἀνατολικὸ Ζήτημα

Ἐξαιρετικὰ προωθημένες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἐποχή τους ἀποτελοῦν δύο ἐπιλογὲς τῶν Πατρινῶν ἀναρχικῶν: ἡ υἱοθέτηση τῆς δημοτικῆς γλώσσας καὶ ἡ τοποθέτηση ἀπέναντι στὸ κρίσιμο Ἀνατολικὸ Ζήτημα —θέματα ποὺ θὰ διχάσουν ἀργότερα τοὺς Ἕλληνες σοσιαλιστές.

Στὸ κύριο ἄρθρο τῆς *Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας* τονίζεται ὅτι *ὅποιος θέλει ἠμπορεῖ νὰ γράφῃ τὴν ἰδέα του ἢ τὸν πόνο του, φθάνει μόνον νὰ εἶναι σὲ γλῶσσα ἁπλὴ καὶ μὴ εἶναι ἐναντίον τῶν ἀρχῶν τοῦ Δημοκρατικοῦ Συλλόγου*. Δὲν εἶναι ἁπλῶς ἡ διακήρυξη αὐτή, ἀλλὰ καὶ τὰ κείμενα σὲ ὅλες τὶς σελίδες τῆς ἐφημερίδας, ποὺ φανερώνουν ὅτι οἱ πρωτοπόροι αὐτοὶ ἀπευθύνονταν στὸ λαὸ μὲ τὴ δική του γλώσσα.

Γιὰ τὶς θέσεις τους στὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἐπίκεντρο τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς καὶ τοῦ ἐθνικοῦ βίου γενικότερα, δὲν θὰ τοὺς ἀπαγγελθεῖ καμιὰ κατηγορία, ὅταν συλληφθοῦν. Ἡ πλατιὰ ἀπογοήτευση, ποὺ ἔχει δημιουργηθεῖ

στὴ χώρα ἀπὸ τὴν συμπεριφορὰ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων στὸν Βαλκανικὸ χῶρο καὶ στὶς ἐθνικὲς διεκδικήσεις μετὰ μάλιστα τὴν τσαρικὴ ἀπολυταρχία τοῦ 1848, ἐνοποιοῦνται ἐδῶ σὲ μιὰ κοινωνικὴ προβληματική.

Ὁ Γιάννης Ζεῦγος, πιστεύει ὅτι εἶναι *ἀρνητικὴ καὶ ἀντιδραστικὴ* ἡ θέση τῶν σοσιαλιστῶν τῆς Πάτρας, γιατὶ ἀγνοοῦν τὸν προοδευτικὸ καὶ δημοκρατικὸ χαρακτήρα τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὶς ἀναρχικὲς μικροαστικὲς ἀντιλήψεις καὶ ἔτσι ἀντιδροῦν στὸν ἔξαλο μεγαλοϊδεατισμό[1].

Οἱ τοποθετήσεις αὐτὲς τῶν ἀναρχικῶν τῆς Πάτρας εὐθυγραμμίζονται μὲ τὶς θέσεις ποὺ εἶχαν διατυπώσει τότε, ἀντίθετα μὲ τὶς κατοπινὲς συμπεριφορὲς τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς, πολλοὶ σοσιαλιστὲς τῆς Εὐρώπης γιὰ τὰ ἐθνικοαπελευθερωτικὰ προβλήματα τοῦ Βαλκανικοῦ χώρου, ἀλλὰ χωρὶς τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Μὰρξ καὶ τοῦ Ἔνγκελς γιὰ κοινὴ ἐπαναστατικὴ πάλη καὶ ἀλληλεγγύη. Δὲν θέτουν τὸ ἐθνικοαπελευθερωτικὸ πρόβλημα ὡς ἄμεσο σκοπὸ τῆς σοσιαλιστικῆς τους πάλης καὶ ἐμμένουν σὲ μιὰ ἀντίληψη ἔντονης ταξικῆς ἀντιπαράθεσης μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ὀλιγαρχία, χωρὶς πάντως ἐπεξεργασμένη στρατηγική.

Τὸ κύριο σῶμα τοῦ ἄρθρου γιὰ τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα εἶναι τὸ παρακάτω:

> *Νομίζουμε καθῆκον μας στὰς σημερινὰς μάλιστα περιστάσεις νὰ σᾶς εἰποῦμε κι ἐμεῖς τὴ γνώμη μας γιὰ τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα· ἢ καλύτερα νὰ σᾶς εἰποῦμε ποῖο εἶναι τὸ συμφέρο μας εἰς αὐτὸ τὸ ζήτημα, καθὼς καὶ σὲ κάθε ἄλλη παρόμοια περίσταση. Θὰ σᾶς εἰποῦμε ὀλίγα λόγια καλά, ἀληθινὰ καὶ ἀφιλονείκητα καὶ ἂς κρίνη ὁ καθένας τὸ τί πρέπει νὰ ποάξη.*
>
> *Τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα, καθὼς καὶ κάθε ἄλλο ζήτημα ἐθνικότητος, ἐχρησίμευσε καὶ χρησιμεύει στὴ διπλωματία καὶ εἰς τοὺς πλουσίους ὡς βούκεντρο καὶ ὡς χαρτοπαίγνιο κατὰ τὴν περίσταση. Ὅταν εἶναι εἰρήνη, καθὼς τὴ λένε, διασκεδάζουνε ἀπάνου στὴν πλάτη τοῦ λαοῦ μὲ τὰ ζητήματα αὐτά, ὡσὰν μὲ χαρτιὰ τοῦ καφενείου. Ὅταν πάλι τὸ συμφέρο τους (σημ. τῶν πλουσίων) τὸ καλέση γιὰ νὰ κάνουν πόλεμο, μᾶς κεντοῦνε μέ δαῦτα, ἀπαράλλαχτα ὅπως οἱ γεωργοὶ κεντοῦνε τὰ βώδια στὸ ζευγάρι, μὲ τὸ σκοπὸ νὰ σκοτωθοῦμε καὶ νὰ σκοτώσουμε ὅσους μπορέσουμε περισσότερους πρὸς τὸ συμφέρο τους.*

1. Γ. Ζεύγου, *Σύντομη μελέτη τῆς νεοελληνικῆς Ἱστορίας*, ἐκδ. Διόνυσος, Ἀθήνα, Γ' ἔκδοση, σελ. 96.

Αὐτὸ εἶναι ἀποδειγμένο καὶ μιὰ μοναχὴ ματιὰ στὸ σημερινὸ πόλεμο ἀρκεῖ νὰ πείση τὸν καθένα γιὰ τὴν ἀλήθεια τῶν λόγων μας· ἀφίνοντας τὸ ὅτι ἂν ἐξετάσουμε τὰ πράγματα τοῦ τόπου μας, αὐτὰ τὰ ἴδια φωνάζουν αὐτὴ τὴν ἀλήθεια.

Ὁ Τσάρος καὶ οἱ συντροφοί του ἐκήρυξαν ὅτι θέλουν νὰ ἐλευθερώσουν τοὺς ὁμοφύλους των σκλάβους ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγό. Ἀλλὰ τοῦτο εἶναι ψέμμα, διότι ἂν ἀγαποῦσαν πραγματικῶς τὴν ἐλευθερίαν ἔπρεπε πρῶτα νὰ ἐλευθερώσουν τόσα ἑκατομμύρια Ρώσσους ὅπου εἶχαν σκλάβους στὴν πατρίδα τους, *καὶ ἔπειτα νὰ φροντίσουν γιὰ τὴν ἐλευθερία τῶν ἄλλων. Διὰ νὰ ἐννοήσετε πῶς ἐννοοῦν τὴν ἐλευθερία αὐτοί, ποὺ τὴν ἔχουνε κάθε μέρα στὰ χείλια τους, φθάνει νὰ μάθετε ὅτι ὅποιος στὴ Ρωσσία τολμήσει νὰ εἰπῆ κάτι τις ἐναντίον τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τῶν πλουσίων, τὸν στέλνουν στὴ Σιβηρία καὶ ἐκεῖ τὸν θάπτουν ὁλοζώντανο χωρὶς ἄλλη ἐλπίδα, παρὰ τὴν ἐλπίδα τοῦ θανάτου*[1]. *Φαντασθῆτε! Ὁ θάνατος δι' αὐτοὺς εἶναι ἐλευθέρωσις, ἠμπορεῖτε τώρα νὰ καταλάβετε τί πρᾶγμα εἶναι δι' αὐτοὺς ἡ ζωή! Πολλὲς χιλιάδες νέοι ἀπὸ τὸ ἐκλεκτότερο αἷμα τῆς ρωσσικῆς νεολαίας σαπίζουν στὰ λατομεῖα καὶ καὶ στοὺς τάφους τῆς Σιβηρίας, διότι ἐτόλμησαν νὰ φωνάξουν «ζήτω ἡ ἐλευθερία». Καὶ ἔπειτα ἀπὸ αὐτὰ κηρύττεται ὁ Τσάρος στὴν Εὐρώπη ἐλευθερωτής!* Οἱ Εὐρωπαϊκὲς κυβερνήσεις καὶ οἱ πλούσιοι τῆς Εὐρώπης τὰ καταλαβαίνουν αὐτὰ ὅλα, διότι καὶ αὐτοὶ τὴν ἴδια γλῶσσα μεταχειρίζονται καὶ τὰ ἴδια κάνουν εἰς τοὺς λαούς των. *Ἀλλά, ἐννοεῖται ὅτι δὲν τοὺς συμφέρει νὰ εἰποῦν τίποτα. Ἑτοιμάζονται ὅμως κι αὐτοὶ γιὰ κάθε περίσταση.* Τί τοὺς μέλλει; Μήπως θὰ σκοτωθοῦν αὐτοί; Στὴ φτώχεια θὰ ξεσπάση.

Οἱ πασάδες ἀπ' τ' ἄλλο μέρος φωνάζουν ὅτι κινδυνεύει τὸ Κοράνι καὶ ὁ Μωχαμέτης. Καὶ οἱ Τοῦρκοι, φανατικοί, ἀμαθεῖς καὶ ἀνόητοι, καὶ χωρὶς νὰ ξέρουνε πῶς οἱ πασάδες Κοράνι καὶ Μωχαμέτη ἔχουν τὴ σακκούλα τους, πᾶνε ἐμπρός καὶ γίνεται ἐκεῖνο ποὺ γίνεται.

Χωρὶς ὅμως νὰ μιλοῦμε γιὰ τὴ Ρωσσία καὶ τὴν Τουρκία... ἂς μιλήσουμε γιὰ τὸν τόπο μας καὶ γιὰ τὰ πράματα τὰ δικά μας ὁποὺ τὰ ἔχουμε ἐμπρός μας καὶ τὰ βλέπουμε κάθε ἡμέρα ὁλοφάνερα. Ἀλλὰ γιὰ νὰ ἠμπορέσουμε καλὰ νὰ ἐννοήσουμε ποῖο εἶναι τὸ συμφέρο μας γιὰ τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα, πρέπει

1. Παρόμοιες, ἀκριβῶς, ἀπόψεις κατὰ τῆς τσαρικῆς πολιτικῆς στὰ Βαλκάνια ἔχουν —ὅπως εἴδαμε— διατυπώσει τρία χρόνια νωρίτερα οἱ διεθνιστὲς τῆς Δημοκρατικῆς Ἀνατολικῆς Ὁμοσπονδίας. Βλέπε *Ἐργάτης*, 24-9-1875.

πρῶτα νὰ βουλώσουμε τ' αὐτιά μας εἰς τὰ λόγια, τὰ ὁποῖα μεταχειρίζονται γιὰ νὰ μᾶς ἀπατοῦν. Πρέπει νὰ βουλώσουμε τ' αὐτιά μας, ὅταν μᾶς λένε ἐθνισμό, θυσία, αὐταπάρνησι καὶ τόσες ἄλλες ψευτιές, διότι αὐτοὶ ὁποὺ μᾶς τὰ λένε δὲν πιστεύουνε τίποτα ἀπ' αὐτά, καὶ εἶναι ἀγύρτες. Ἀπόδειξις τρανότερη εἶναι τὸ 1821, ποὺ πολεμήσανε γιὰ τὸ συμφέρον τους μὲ τὴν πλάτη τὴ δική μας. Ὅσοι ἐπολέμησαν μὲ εἰλικρίνεια καὶ ἀγάπη γιὰ τὴν πατρίδα, οἱ περισσότεροι ἐσκοτωθήκανε, ἄλλοι ἐμείνανε ἐλεεινοὶ μὲς στὸ δρόμο καὶ τὰ παιδιά τους δὲν ἔχουνε ψωμί. Ἄλλη ἀπόδειξι τὸ 1854, ἡ Κρήτη καὶ ὁ Χόβαρτ!

Σὲ καιρό, ὁποὺ ἔχυνεν ὁ λαὸς τὸ αἷμα του, ἐκεῖνοι ἐκαθόντανε στὰ σπίτια τους καὶ ἄλλοι στὴν Εὐρώπη, τρώγοντας ἥσυχα-ἥσυχα τὰ κόκκαλά μας καὶ ἄλλοι ἐτόκιζαν μὲ 20%. Ἐφώναζαν ὅμως πίστι καὶ πατρίδα!...

. . . . . .

Πρέπει νὰ καταλάβουμε ὅτι αὐτοὶ οἱ ὁποῖοι μᾶς λένε ὅτι θὰ ἐλευθερώσουν τοὺς ἀδελφούς μας, δὲν ζητοῦν ἄλλο παρὰ νὰ τοὺς σκλαβώσουνε. Δὲν ζητοῦν ἄλλο παρὰ νὰ μᾶς τρῶνε τὸν κόπο μας καὶ τὸν ἱδρῶτα μας καὶ νὰ μᾶς ἔχουνε σ' αὐτὴν τὴν ἀθλιότητα.

Αὐτοὶ ἔχουνε νὰ φᾶνε, νὰ ἀναθρέψουνε καὶ νὰ σπουδάσουνε τὰ παιδιά τους καὶ γιὰ τοῦτο δὲν τοὺς νοιάζει γιὰ τὰ δικά μας, οἱ ὁποῖοι ἀναγκασμένοι καὶ μὴ ἔχοντας νὰ τὰ θρέψουμε καὶ νὰ τὰ ντύσουμε, τὰ βάνουμε σὲ ἐργασία ἀπὸ ἑφτὰ χρονῶν καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο χάνουνε τὴ νιότη τους δουλεύοντας ἀπὸ τὸ πρωὶ ἴσαμε τὸ βράδυ. . . . . . .

. . . . . .

Τί τοὺς μέλλει (τοὺς πλούσιους) γιὰ τὸ Λαὸ καὶ γιὰ κείνους ποὺ εἶναι στὴ δουλειά; Ὁ τόκος τρέχει, οἱ ἐργάτες γι' αὐτοὺς ἐργάζονται. Ὁ γεωργὸς γι' αὐτοὺς σπέρνει. Οἱ ποιμένες γι' αὐτοὺς ἔχουν τὸ βούτυρο καὶ τὸ κρέας... Λύτη εἶναι ἡ μόνη ἀλήθεια γυμνὴ καὶ ξεσκέπαστη· καὶ αὐτοὶ εἶναι ποὺ μᾶς κάνουν τὸν πατριώτη. Ἐδῶ καὶ λίγο καιρὸ γιὰ νὰ μᾶς ρίξουνε στάκτη στὰ μάτια ἐδιατάξανε νὰ γίνουνε δύο στρατόπεδα, ἀγοράσανε κάμποσες κατοστάδες ντουφέκια τοῦ Μυλωνᾶ καὶ μιὰ μηχανὴ γιὰ φουσέκια, ἐστείλανε τὴν Πάραλο στὴν Πόλι καὶ τώρα καρτεροῦνε στὴ Βουλὴ νὰ διοῦνε τί ἄλλη παλληκαριὰ θὰ κάμουνε.

Ἂν ὅμως φτάση ὁ κόμπος στὸ χτένι, καθὼς λένε, θὰ μᾶς ποῦνε: ἢ ὅλοι σας νὰ χαθῆτε ἢ νὰ πάρουμε τὴν Πόλι. Καὶ ἐνῶ ἐμεῖς θὰ πηγαίνουμε γιὰ τὰ σύνορα, ἐκεῖνοι θὰ τραβᾶνε γιὰ

τὴν Εὐρώπη, οἱ γενναιότεροι θὰ καθίσουν ἐδῶ νὰ τοκίζουν τὰ χρήματά τους καὶ οἱ ὑπόλοιποι θὰ μείνουν στὴν Ἀθήνα νὰ διευθύνουν τὸ σκάφος τῆς Πολιτείας. Θὰ δώσουν ὅμως 50 δρχ. ὁ καθένας στὸν Ἐθνικὸ Στόλο γιὰ νὰ γραφοῦν εὐεργέται τοῦ Ἔθνους σὲ καμμιὰ ψωροϊστορία...

Ἂς μάθουμε, λοιπόν, μιὰ φορὰ γιὰ πάντα πὼς οἱ Τοῦρκοι δὲν εἶναι μονάχα στὴν Ἤπειρο καὶ στὴ Θεσσαλία, ἀλλὰ καὶ μέσα στὸ σπίτι μας. Κι ἂν ἔχουμε μυαλὸ ἀπὸ δῶθε πρέπει ν' ἀρχίσουμε τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα κι ὄχι ἀπὸ κεῖ ὁπού μᾶς λένε αὐτοί.

Ἐμεῖς γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ ἐσυστήσαμε τὸ Δημοκρατικὸ Σύνδεσμο τοῦ Λαοῦ καὶ ὅποιος θέλει ἂς ἔλθη νὰ ἐργασθῆ μαζί μας, ἂν ἐπιθυμῆ νὰ λυθῆ τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα ὑπὲρ τοῦ Λαοῦ καὶ ὄχι ὑπὲρ ὅσων αὐτοὶ θέλουν.

Οἱ ἀπόψεις τοῦ Ζεύγου καὶ ὅσων τὶς συμμερίζονται εἶναι τουλάχιστον σχηματικές. Παρόμοιοι προβληματισμοὶ γιὰ τὰ ζητήματα στρατηγικῆς στὰ ἐθνικοαπελευθερωτικὰ θέματα καὶ τὴν σχέση ἀπελευθερωτικῆς πάλης τῶν ἐργαζομένων καὶ ἐθνικῆς πάλης, ἀπασχόλησαν ἔντονα τὴν Λούξεμπουργκ, τὸν Λένιν καὶ ἄλλους μαρξιστές[1].

Κατηγορητήριο καὶ διώξεις

Οἱ ἀντιδράσεις, ποὺ σημειώθηκαν ἀμέσως μετὰ τὴν κυκλοφορία τῆς ἐφημερίδας ἦταν ἀνάλογες τῶν προειδοποιήσεων, ποὺ εἶχαν γίνει. Ὁ τοπικὸς εἰσαγγελέας Λυμπεράκης (καὶ ὄχι ἐκεῖνος τοῦ Ἀρείου Πάγου) ἔδωσε ἐντολὴ γιὰ τὴν ἄσκηση δίωξης. Ὁ τακτικὸς ἀνακριτὴς Στ. Μπάλμπης ἄρχισε ἀμέσως ἀνακρίσεις. Ἀποτέλεσμά τους, μέσα σὲ μιὰ-δυὸ μέρες, ἦταν ἡ σύλληψη, ἀνάκριση καὶ προφυλάκιση τῶν «πρωθιδρυτῶν» Ἀλέξανδρου Εὐμορφόπουλου, Κων. Γριμάνη, Διονύσιου Ἀμπελικόπουλου, Κων. Μπομποτῆ. Τὴν ἴδια τύχη θὰ ἔχουν οἱ Σπαθάρας καὶ Ἰων. Ἀσημακόπουλος, ποὺ ἐντόπισε ὡς συνενόχους ἡ προανάκριση.

Ὑπάρχουν ὁρισμένες συγχίσεις γύρω ἀπὸ τὶς ἡμερομηνίες. Ἀκόμα καὶ ἂν ἡ *Ἑλληνικὴ Δημοκρατία* εἶχε τυπωθεῖ τὴν 1η Μαΐου 1877, φαίνεται πὼς ἡ κυκλοφορία της ἔγινε ἀρκετὲς μέρες ἀργότερα. Πολλοὶ ἱστορικοὶ —μὲ βάση ὅσα γράφει ὁ Κορδάτος—

1. Πάουλ Φρέλιχ, *Ρόζα Λούξεμπουργκ*, 1972, σελ. 48-60.

ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ κυκλοφορία τῆς ἐφημερίδας ἔγινε τὴν Πρωτομαγιὰ τοῦ 1877. Μάλιστα ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς «περιγράφει» ὁλόκληρες σκηνὲς ἀγωνιστικοῦ ἐνθουσιασμοῦ στὴν Πάτρα, γιὰ ἐκείνη τὴν διπλὴ σοσιαλιστικὴ ἐπέτειο.

Ἡ δημοσιότητα, ποὺ ἔδωσαν οἱ πατρινὲς ἐφημερίδες στὴν ὅλη ὑπόθεση ἦταν μεγάλη (κυκλοφορία ἐφημερίδας, αὐτεπάγγελτη δίωξη, συλλήψεις, προφυλακίσεις). Ὅλες σχεδὸν οἱ ἐφημερίδες τῶν Πατρῶν (ἑβδομαδιαῖες τότε) περιγράφουν καὶ σχολιάζουν τὰ γεγονότα στὰ φύλλα τους, μὲ ἡμερομηνία 19-21 Μαΐου. Εἶναι σαφὲς ὅτι ἡ κυκλοφορία τῆς *Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας* μὲ τὶς ἀστραπιαῖες ἐξελίξεις ποὺ τὴν συνόδευσαν, δὲν μποροῦσε νὰ εἶχε γίνει πρὶν 15 καὶ πλέον ἡμέρες[1].

Ἔπειτα, ὑπάρχει ἕνα ἀναμφισβήτητο στοιχεῖο. Ἡ ἐφημερίδα *Τοξότης* ποὺ εἶχε συντάκτη τὸν Λ. Παπαγιαννακόπουλο καὶ κράτησε φιλικὴ στάση πρὸς τοὺς διωκόμενους ἀναρχικούς, γράφει στὸ φύλλο 47 τῆς 19ης Μαρτίου 1887, ὅτι ἡ ἐφημερίδα τους ἐκδόθηκε καὶ κυκλοφόρησε *πρὸ πέντε ἡμερῶν*.

Τὸ κατηγορητήριο βούλευμα παρουσιάζει ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο «ἑρμηνεύονται» καὶ ἐντάσσονται στὴν κατεστημένη συλλογιστική, οἱ πρῶτες κοινωνιστικὲς ἰδέες καί, κυρίως, ἡ συγκρότιση καθαυτὴ τῆς ὀργάνωσης. Τὰ βασικά του σημεῖα, ὅπως δημοσιεύτηκαν στὶς ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς, ἔχουν ὡς ἑξῆς:

Κατηγοροῦνται

α) Ὅτι συνωμότησαν συνερχόμενοι ἐν κρυπτῷ εἰς ἰδιαίτερον οἴκημα καὶ ἐν προσδιωρισμέναις ὥραις, θέλοντες νὰ μεταβάλλωσι τὸ καθεστὼς σημερινὸν πολίτευμα διὰ βιαίων μέσων καὶ ν' ἀπομακρύνωσι τοῦ θρόνου τὸν ἡμέτερον ἡγεμόνα Γεώργιον Α', ἀντιδρῶντες δημοκρατίαν ἐν Ἑλλάδι.

β) Προσεπάθησαν διὰ συστάσεως συλλόγου, συνερχόμενοι κατὰ τὸν ἀνωτέρω τρόπον καὶ συννοούμενοι μετ' ἄλλων, νὰ διεγείρουν ἐμφύλιον πόλεμον, διὰ τῆς ἐφαρμογῆς καὶ ἐκτελέσεως κοινωνιστικῶν ἢ σοσιαλιστικῶν μεταρρυθμίσεων, προκαλοῦντες τὸν λαὸν εἰς στάσιν κατὰ τῶν καθεστώτων καὶ εἰς κατάργησιν τῶν κειμένων νόμων καὶ εἰς διαρπαγὴν τῆς περιουσίας τῶν εὐπόρων, ἐκ μέρους ἀπόρων ἐργατῶν.

γ) Προσέβαλον τὴν Α.Μ. τὸν βασιλέα Γεώργιον διὰ τῆς ἐκδοθείσης παρ' αὐτῶν καὶ κυκλοφορησάσης καὶ ἐνταῦθα καὶ

1. Ἀλλωστε στὸ πρῶτο φύλλο τῆς *Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας*, ἀναγράφεται ἁπλῶς ὅτι μήνας τῆς ἐκδόσεως εἶναι ὁ Μάιος τοῦ 1877.

ἀλλαχοῦ τοῦ κράτους ἐφημερίδος Ἑλληνικὴ Δημοκρατία ὑπ' ἀριθ. 1, ἀρχομένης «ἡ ἐπανάστασις εἶναι νόμος τῆς προόδου» καὶ ληγούσης «τέτοιας λογῆς εἶναι οἱ κοινωνισταί»[1].

Τὸν κυρίαρχο τόνο τῆς πολεμικῆς καὶ τῆς «λαϊκῆς» συναίνεσης γιὰ τὶς συλλήψεις καὶ προφυλακίσεις δίνει ἡ ἐφημερίδα *Φορολογούμενος*. Ἔχει συντάκτη καὶ διευθυντὴ τὸν Κωνσταντίνο Φιλόπουλο. Δικηγόρος τὸ ἐπάγγελμα, ὁ Φιλόπουλος εἶναι γενικὸς γραμματέας τοῦ Ἐμπορικοῦ Συλλόγου Πατρῶν καὶ ἐπίσης γραμματέας τοῦ Πτωχοκομείου. Μὲ τὰ δημοσιεύματά του κάθε ἑβδομάδα ὁ Κ. Φιλόπουλος ἐκφράζει τὰ συμφέροντα καὶ τὴν ἰδεολογία τοῦ μεταπρατικοῦ κατεστημένου τῆς Πάτρας καὶ παράλληλα διευκολύνει τὸν προσωπικό του παραγοντισμό. Στὸ φύλλο ἀρ. 12, τῆς Παρασκευῆς 20ης Μαΐου 1877, ὁ *Φορολογούμενος*, δηλαδὴ ὁ Φιλόπουλος, ἀφιερώνει ὁλόκληρη τὴν πρώτη σελίδα τῆς ἐφημερίδας του στοὺς «νέους κοινωνιολόγους» καὶ γράφει:

> *Τὰ πνεύματα καὶ τὴν συνείδησιν τῶν κατοίκων τῆς ἡμετέρας πόλεως, οὐκ ὀλίγον συνετάραξεν ἐπ' ἐσχάτων, ἡ ἐμφάνισις ἐνταῦθα φύλλου τινός, ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἑλληνικὴ Δημοκρατία, ἐν ᾧ εὕρηνται ἀναγεγραμμένα ἐν σπέρματι πάντα τὰ παράκοπα δόγματα, τὰ διασαλεύσαντα, πρὸ ὀλίγου ἔτι, τὰς βάσεις ἄλλων κοινωνιῶν...*
> *Λι' αὐτοῦ, ἐγένετο γνωστὸν ὅτι ἡ κοινωνία ἡμῶν τρέφει ἐν τοῖς σπλάχνοις αὐτῆς δηλητηριώδεις ὄφεις, συνωμόττοντας κατὰ τῆς ἐννόμου τάξεως καὶ σπείροντας ἐν αὐτῇ τὴν περὶ τῆς ἰδέας ἀταξίαν καὶ τὴν ἐξαχρείωσιν τῶν πνευμάτων, αἵτινες εἰσὶν αἱ βαθύτεραι πληγαὶ τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων...*[2]

Ὁ Φιλόπουλος, ἀφοῦ ἐκθέσει μ' ἕνα λεκτικὸ παραλήρημα τὸ «κατηγορῶ» του, θὰ εἰρωνευτεῖ τοὺς πρωτεργάτες αὐτοὺς ὡς ἄσωτους τῆς συντηρητικῆς οἰκογενειακῆς τους παράδοσης καὶ ὡς ἀργόσχολους. Εἶναι ὅμως ἄτεγκτος ὡς πρὸς τὴν τιμωρία τους, ἐπειδὴ πιστεύει ὅτι μὲ τὴν ἄρνησή τους νὰ κατονομάσουν *ἑταίρους καὶ προσήλυτους* αὐτῶν καλύπτουν κάποιους σκοτεινοὺς ὑποκινητὲς μὲ εὐρύτερα ἀνατρεπτικὰ σχέδια. Οἱ Ἀμπελικόπουλος, Μπομποτής, Εὐμορφόπουλος καὶ Γριμάνης ὁμολόγησαν *μετὰ παρρησίας* τὶς πε-

---

1. *Μοχλός*, 2-58/31-5-1877.
2. Τὸ ἄλλο σημεῖο τῆς πολεμικῆς του ὁ Φιλόπουλος ὀνομάζει τοὺς Πατρινοὺς ἀναρχικοὺς «κωμουνιστές», θιασῶτες δηλαδὴ —ὅπως σαφῶς τὸ τονίζει— τῆς Κομμούνας τῶν Παρισίων τοῦ 1871 καὶ ὄχι μὲ ὅποια ἄλλη, μεταγενέστερη, ἰδεολογικὴ σημασία.

ποιθήσεις τους ἀλλὰ ἀρνήθηκαν νὰ ἀποκαλύψουν ὁτιδήποτε ἄλλο, γιατί, ὅπως ἐξήγησαν στὸν ἀνακριτή, εἶχαν δεσμευτεῖ μὲ ὅρκο.

Ὁ Φιλόπουλος σημειώνει πάντως ὅτι *εἰς τὸν πολὺν κόσμον* ἦταν γνωστοὶ οἱ ὑπόλοιποι τῆς ὀργάνωσης, ἀλλὰ ἡ δικαστικὴ ἀρχὴ *δὲν εἶχε ἀποδείξεις καὶ δὲν μπόρεσε νὰ ἐνεργήσῃ ἐναντίον των.* Ἀπὸ τὴν ἀπόχη τοῦ νόμου θὰ μείνουν, ἔτσι, ὁρισμένοι ἄλλοι ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀνάμεσα στοὺς ὑποκινητές, ποὺ καταγγέλλει (ὄχι βέβαια γιὰ λόγους ἀρχῶν) ὁ Κ. Φιλόπουλος. Εἶναι ὁ Παναγιώτης Εὐμορφόπουλος, ἰδιοκτήτης τυπογραφείου καὶ μαζὶ ἐκδότης τῆς ἐφημερίδος *Φοίνιξ*, ποὺ αὐτοπροσδιορίζεται ὡς «ἐφημερὶς καὶ δικαστική». Οἱ διασυνδέσεις της θὰ ἦταν προφανῶς ἀνάλογες. Ὁ δεύτερος, ποὺ ξέρουμε, εἶναι ὁ Γεώργιος Παπαρρήτωρ, εἰσοδηματίας καὶ ἀπὸ γνωστὴ οἰκογένεια τῶν Πατρῶν.

Ἀπὸ τὶς ἐξελίξεις καὶ τὰ δημοσιεύματα ποὺ ἀκολούθησαν, ἔγινε σαφὴς ἡ κοινὴ πρόθεση νὰ συγκαλυφθεῖ ἡ ὅλη ὑπόθεση. Ὁ *Μοχλός*, βέβαια, πανηγυρίζει γιὰ τὴ δικαίωσή του, ἀλλὰ ὁ *Τοξότης* ὑποστηρίζει ὅτι οἱ κατηγορούμενοι πρέπει νὰ ἀφεθοῦν ἐλεύθεροι. Ἡ *Ἀχαΐα* χαρακτηρίζει τὴν ἐφημερίδα ὡς *πατζαβούρα* καὶ ὁ *Φιλόδημος* θεωρεῖ τὴν ὀργάνωση ὡς *μηδαμινὸν καὶ ὅλως παιδικὸν κίνημα*. Στὸν *Φοίνικα* ὁ πατέρας Εὐμορφόπουλος δὲν ἀφήνει νὰ μπεῖ ὄχι σχόλιο ἀλλὰ οὔτε κὰν εἴδηση. Ἀρχίζουν νὰ πυκνώνουν οἱ τόνοι ἐπιείκειας γιὰ τὴν νεαρὴ ἡλικία τῶν προφυλακισμένων, τὰ εὐγενή τους ἐλατήρια, τὶς πλανημένες ἐντυπώσεις ποὺ εἶχαν γιὰ τὶς κοινωνιστικὲς ἰδέες.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀκόμα καὶ οἱ δημοκρατικὲς ἐφημερίδες δὲν ὑπερασπίζονται πουθενὰ τοὺς ἀναρχοσοσιαλιστὲς τῶν Πατρῶν, σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψη ὅτι ἔχουν δικαίωμα νὰ ἐκφράζουν ἐλεύθερα τοὺς ὁποιους στοχασμοὺς καὶ πεποιθήσεις τους, σύμφωνα μὲ τὰ δόγματα καὶ τὴν συνταγματικὴ κληρονομιὰ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, ἡ στάση δημοκρατικῶν προσωπικοτήτων καὶ πολιτῶν στὴν ὑπόθεση τῶν ἀναρχικῶν τῆς Πάτρας, ἐξαντλεῖ τὰ ὅρια τῆς προοδευτικότητάς τους.

Στὴν Ἀθήνα τὸ *Μέλλον* χαρακτηρίζει τὰ δόγματα (πεποιθήσεις) τῶν Πατρινῶν κοινωνιστῶν ὡς *ἐφάμιλλα τοῖς τῶν ληστῶν, λωποδυτῶν, δολοφόνων, πλαστογράφων καὶ ὅλων τῶν χάριν χρήματος κακουργούντων*[1].

Ὁ φιλελεύθερος *Ρήγας* ἀντιδρᾶ συγκρατημένα στὶς βαριὲς αὐτὲς κατηγορίες, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ δήλωση ὅτι δὲν ἀσπάζεται τὶς θεωρίες τους.

Ὁ Κορδάτος ὑποστηρίζει ὅτι οἱ προφυλακισμένοι, ποὺ ἦταν

1. *Μέλλον* 1583/31-5-1877.

ἕξι καὶ ὄχι τέσσερις, ὅπως γράφει, «ἀποφυλακίστηκαν στὸ ἔβγα τοῦ Ἰούλη, ὕστερα ἀπὸ ἐπίμονες ἐνέργειες τοῦ Ρόκκου Χοϊδᾶ».

Ἡ ἀποφυλάκιση, μὲ καταβολὴ χρηματικῆς ἐγγύησης, ἔγινε νωρίτερα[1], καὶ πάντως μεταξὺ 6 καὶ 8 Ἰουνίου, ἀνάμεσα δηλαδὴ στὴν ἡμερομηνία τῆς ἀγόρευσης τοῦ Χοϊδᾶ στὴ Βουλὴ καὶ στὴν ἡμερομηνία κυκλοφορίας τοῦ *Φορολογούμενου*. Ἡ δίκη δὲν ἔγινε ποτέ, γιατὶ ἀργότερα ἐκδόθηκε ἀπαλλακτικὸ βούλευμα. Ὅλη ἡ μεθόδευση, ὅπως ἀπεικονίζεται παραστατικὰ στὶς συντηρητικὲς πατρινὲς ἐφημερίδες, ὑποδηλώνει ὅτι ἡ ὑπόθεση τῶν ἀναρχικῶν ἀντιμετωπίστηκε ἀπὸ τὴν «πολιτικὴ κοινωνία» τῶν Πατρῶν, ὡς ἐσωτερική της ὑπόθεση. Στὶς 2 Ἰουνίου μάλιστα, ὅταν δὲν ἔχουν κλείσει δύο ἑβδομάδες προφυλάκισης, ὁ ἴδιος ὁ *Φορολογούμενος* τοῦ Φιλόπουλου ἐπιτίθεται κατὰ τῆς εἰσαγγελικῆς ἀρχῆς, γιατὶ ἐνῶ εἶχε τελειώσει τὴν ἀνάκριση δὲν εἶχε ὑποβάλει τὴν δικογραφίαν στὸν εἰσαγγελέα, γιὰ νὰ ἐκδοθεῖ τὸ βούλευμα. Καὶ καταλήγει χαρακτηριστικά: «Νομίζομεν ὅτι ἡ τοιαύτη τοῦ κυρίου τούτου ἀνακριτοῦ βραδύτης δὲν ἔχει τι τὸ κοινὸν πρὸς τὸ σέβας, οὗτινος πρέπει ν' ἀπολαύει ἡ προσωπικὴ τῶν ἄλλων ἐλευθερία».

Πρόσθετη ἀπόδειξη τοῦ κάποιου ἐνδοταξικοῦ συμβιβασμοῦ, ποὺ ἔγινε στὴν Πάτρα γύρω ἀπὸ τὴν ὑπόθεση τῶν διανοούμενων ἀναρχικῶν, ἀποτελοῦν καὶ οἱ ἀπόψεις, ποὺ διατύπωσε ὁ τοπικὸς συντηρητικὸς βουλευτὴς Ἀντώνιος Ρικάκης στὴ Βουλή, ὅπου συζητήθηκε στὶς 6 Ἰουνίου σχετικὴ ἐπερώτηση τοῦ Ρόκκου Χοϊδᾶ. Ὁ Ρικάκης ὑποστηρίζει ὅτι ὁ εἰσαγγελεὺς ἔδωσε «πλειοτέραν σπουδαιότητα εἰς τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴν παρ' ὅπως ἦτο ἀξία» γιατὶ οἱ κατηγορούμενοι ἦταν ἀνήλικοι.

Εἶναι εὔλογο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ συνηγορία αὐτὴ ἀφοροῦσε περισσότερο τὸν γιὸ τοῦ τοπικοῦ ἐκδοτικοῦ παράγοντα Εὐμορφόπουλου, καθὼς μάλιστα ὁ Χοϊδᾶς στοὺς διαξιφισμούς του μὲ τὸν Ρικάκη ὑπερασπίζεται τὸ δικαίωμα τοῦ ἐλεύθερου πολιτικοῦ στοχασμοῦ τῶν κατηγορουμένων καὶ τονίζει ὅτι πρόκειται γιὰ *ἐπιστήμονες σκεπτόμενους*.

Στὴν μακρὰ ἀγόρευσή του ὁ Ρόκκος Χοϊδᾶς ἀπέκρινε δριμύτητα τὶς ἐνέργειες τοῦ εἰσαγγελέα Λυμπεράκη (χωρὶς ὅμως νὰ συγκινήσει τὸν ἁρμόδιο ὑπουργὸ Δικαιοσύνης Θ. Ζαΐμη) καὶ ὑπερασπίσθηκε τοὺς προφυλακισμένους Πατρινοὺς ἀναρχικοὺς μὲ βάση τὰ συνταγματικὰ δικαιώματα γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς ἐκφράσεως καὶ τῆς προσωπικότητας. Ὁ Χοϊδᾶς πάντως δὲν ἐπέμεινε στὸν ριζοσπαστικὸ χαρακτῆρα τῶν ἰδεῶν τους καὶ ἀντίθετα —προφανῶς ἀπὸ σκοπιμότητα— ὑποστήριξε ὅτι ὁ *Δημοκρατικὸς Σύλλογος* δὲν

1. *Φορολογούμενος*, φύλλο 51, 9 Ἰουνίου 1877.

ἐπεδίωκε τὴν διὰ βιαίων μέσων ἀνατροπὴν τῶν καθεστῶτος καὶ τοῦ πολιτεύματος ἀλλὰ τὴν ἀνάπλασιν τῆς Ἑλλάδος διὰ δημοκρατικῶν ἰδεῶν καὶ φρονημάτων, τονίζοντας μάλιστα ὅτι ὄχι μόνο ἡ ἔμπνευση ἀλλὰ καὶ οἱ σκοποὶ τῆς ἰδεολογίας τους ἦταν *ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας*[1].

Τὸ Λυκαυγὲς τῆς ὀργάνωσης

«Σοσιαλιστὲς μὲ κάποια ἀναρχικὴ ἀπόχρωση», χαρακτηρίζει ὁ Γ. Κορδάτος τοὺς Πατρινοὺς σοσιαλιστές, ἐνῶ ὁ Κ. Μοσκώφ θεωρεῖ ὅτι κεντρικὸς πυρήνας τῆς ἰδεολογίας τους εἶναι «ἕνας οὐμανιστικὸς ἀναρχισμὸς» καὶ σκοπός τους νὰ ὀργανώσουν τὴν περίοικη ἀγροτιὰ μὲ τὶς ἀναρχικὲς θέσεις.

Ὁ Γ. Λεονταρίτης ὑποστηρίζει ὅτι βασική τους ἰδεολογία ἦταν «ὁ οὐμανιστικὸς ἀναρχισμὸς κατὰ τὸ πρότυπο τῶν Ἰταλῶν τῆς ἐποχῆς, διανθισμένος μὲ ἄλλες δυτικὲς ἐπιδράσεις».

Ὁ Γιάννης Ζεῦγος κάνει τὴν ἀκριβέστερη, ἴσως, προσέγγιση, καθὼς τοὺς χαρακτηρίζει ἐπηρεασμένους ἀπὸ τὸ μικροαστικὸ ἀναρχικὸ κίνημα, ἰδίως τοῦ Μπακούνιν. Οἱ ἰδέες δὲν ἔχουν καμιὰ σχέση μὲ τὸν ἐπιστημονικὸ σοσιαλισμὸ τοῦ Μάρξ, ἀλλὰ ἡ ἀποδοχή τους ἀπὸ τοὺς διανοούμενους τῆς Πάτρας «φανερώνει τὶς καινούριες ἀνάγκες, ποὺ ὡρίμαζαν καὶ ἀναζητοῦσαν τὴν κατάλληλη ἰδεολογική τους μορφή»[2].

Ἀπὸ τοὺς ἐπώνυμους τοῦ Δημοκρατικοῦ Συλλόγου Πατρῶν φαίνεται νὰ συνέχισε μόνος του τὴν ἀναρχικὴ προβληματικὴ ὁ Διονύσιος Ἀμπελικόπουλος, ποὺ ἦταν καὶ ὁ ἡγέτης τῆς κίνησης. Ὅλοι οἱ ἄλλοι, ἢ πάντως οἱ περισσότεροι, ἐνσωματώνονται καὶ ἐξαφανίζονται μέσα στὸν ἐπαγγελματισμὸ καὶ τὶς τοπικὲς φιλοδοξίες.

Ὁ Κων. Μπομποτής, γιὰ παράδειγμα, θὰ γίνει τὸ 1882 γραμματέας τοῦ Ἀχαϊκοῦ Συλλόγου καὶ, τώρα, ὁ *Φορολογούμενος* θὰ τοῦ ἐκδώσει ἕνα φυλλάδιο μὲ τὸν λόγο του στὸ σωματεῖο αὐτὸ γιὰ τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολίτη. Ὁ Ἀμπελικόπουλος εἶναι ὁ συντάκτης μιᾶς ἐπιστολῆς μὲ ἡμερομηνία 15/27 Μαΐου 1877 (πιθανῶς τὴν μέρα ποὺ διατάχτηκε ἡ σύλληψή τους) πρὸς τὴν ἀναρχικὴ Διεθνή. Ἀναγγέλλει τὴν σύλληψη καὶ προφυλάκιση τῶν

1. Βλ. πρακτικὰ τῆς σχετικῆς ἐπερώτησης *Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*-Περίοδος Ζ', Ἔκτακτος Σύνοδος 16 Μαΐου-30 Ἰουνίου 1877, σελ. 59-62.

2. Γ. Ζεῦγος ὅ.π., σελ. 113-114.

Πατρινῶν σοσιαλιστῶν καὶ τὴν πεποίθησή τους ὅτι «ἡ λύση τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος δὲν μπορεῖ νὰ γίνει κατ' ἄλλο τρόπο παρὰ μόνο μὲ ἐπανάσταση». Ἡ ἐπιστολὴ δημοσιεύεται στὸ *Bulletin de la Federation Jurassiene* (28 Δεκεμβρίου 1877). Τὸ ἀναρχικὸ ἔντυπο δημοσιεύει ἐπίσης τὸ πρόγραμμα τοῦ Δημοκρατικοῦ Συλλόγου καὶ σχολιάζει, ἐκ τῶν ὑστέρων:

> *...Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση στὰ ἄρθρα αὐτὰ εἶδε πὼς κινδυνεύει τὸ κοινωνικὸ καθεστὼς καὶ γι' αὐτὸ συνέλαβε καὶ προφυλάκισε τοὺς συντάκτες τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας. Τόσο τὸ καλύτερο. Τοὺς ἐξωθεῖ στὸν ἐπαναστατικὸ δρόμο. Ἡ ὁμάδα μας ἐκφράζει στοὺς θαρραλέους ἀγωνιστὲς τὴν πιὸ θερμή της συμπάθεια, γιατὶ πρῶτοι σήκωσαν τὴ σημαία τοῦ σύγχρονου σοσιαλισμοῦ ἀνάμεσα στὸν ἑλληνικὸ λαό.*

Τὸ φθινόπωρο τοῦ ἴδιου χρόνου, ὁ Ἀμπελικόπουλος ἔστειλε στὴν Ἐπιτροπὴ ἀναρχικῶν τῆς Βέρνης μιὰ μελέτη του γιὰ τὸν ἑλληνικὸ σοσιαλισμό, ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ *Bulletin* (φύλλο 8 Ἀπριλίου 1878). Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτά, ὁ Ἀμπελικόπουλος φαίνεται ὅτι, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποφυλάκισή του, συνέχισε νὰ στέλνει εἰδήσεις ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐνδεχομένως νὰ διατήρησε τὴν ἐπαφή του μὲ ἄλλες ἀδελφὲς ὀργανώσεις στὴ χώρα. Χρησιμοποιεῖ τὸν τίτλο τῆς ὀργάνωσης, ἀλλὰ σιγὰ σιγὰ θὰ τὸν ἀπογοητεύσουν οἱ ἐξελίξεις.

Στὸ ἴδιο ἀναρχικὸ περιοδικό, δημοσιεύεται στὶς 26.8.1897 — ταυτόχρονα μὲ τὸ πρῶτο γράμμα τοῦ Ἀμπελικόπουλου— ἡ πληροφορία ὅτι ἔχουν δημιουργηθεῖ ἀναρχικὲς ὀργανώσεις στὴ Μεσσήνη, στὰ Φιλιατρά, στὸ Αἴγιο, στὴν Κεφαλλονιὰ καὶ ἕνας ἀναρχικὸς ἐργατικὸς κύκλος στὴν Ἑρμούπολη τῆς Σύρου καὶ στὴν πρωτεύουσα. Οἱ ὀργανώσεις αὐτὲς ἔχουν ἐκφράσει τὴν ἐπιθυμία νὰ μετασχηματισθοῦν σὲ μέλη μιᾶς ἑλληνικῆς ὁμοσπονδιακῆς ὀργάνωσης, ποὺ θὰ εἶναι τμῆμα τῆς Διεθνοῦς.

Ὅμως ἡ ἀναρχικὴ Διεθνὴς γνωρίζει τὸν σταδιακὸ μαρασμό, καὶ τὸ σχέδιο αὐτὸ δὲν θὰ πραγματοποιηθεῖ. Ἀντίστοιχα, ὁ Ἰταλὸς βουλευτὴς Ἀντρέα Κόστα, ποὺ εἶχε διασυνδέσεις μὲ τοὺς ἀναρχικοὺς ὁμόφρονες τῶν Πατρῶν καὶ ἀντιπροσώπευσε τὸν Δημοκρατικὸ Σύλλογο, δηλαδὴ τὸν Ἀμπελικόπουλο καὶ ὅσους ἄλλους, στὸ Συνέδριο τῆς Γάνδης τὸ 1888, ἀρχίζει νὰ μεταστρέφεται. Ἐγκαταλείπει τὴν ἰδέα τῆς ἄμεσης ἐπανάστασης, ποὺ εἶχε ἀσπαστεῖ στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 καὶ ἀρχίζει νὰ προσανατολίζεται στὴν ἰδέα —καὶ τὸ συμπέρασμα τῆς πείρας— πὼς ἡ πρόοδος σὲ σχέση μὲ τὸ κοινωνικὸ ζήτημα στὴν Ἰταλία, θὰ ἦταν ἀπο-

τέλεσμα τῆς καλύτερης ὀργάνωσης καὶ τῆς ἀνάπτυξης τῆς πολιτικῆς δράσης. Σύντομα θὰ προσηλυτισθεῖ στὶς μαρξιστικὲς ἰδέες καὶ θὰ γίνει ὁ ἱδρυτὴς τῶν μαρξιστικῶν τάσεων τοῦ ἰταλικοῦ ἐργατικοῦ κόμματος τὸ 1880[1].

Ὁ Ἀμπελικόπουλος παύει ν' ἀλληλογραφεῖ καὶ χάνεται. Εἴκοσι περίπου χρόνια ἀργότερα τὸ ὄνομά του δὲν θὰ βρίσκεται ἀνάμεσα στοὺς ἀναρχικοὺς τῆς Πελοποννήσου, ποὺ θὰ γίνουν γνωστοὶ γιὰ τὶς λαϊκὲς ἐξεγέρσεις ποὺ καθοδηγοῦν, ἀλλὰ καὶ τὶς πράξεις ἀτομικῆς τρομοκρατίας (δολοφονίες, ἀπόπειρες δολοφονιῶν).

Ὁ Ἀλεξ. Εὐμορφόπουλος, μεγαλοτυπογράφος τῆς Πάτρας τὰ κατοπινὰ χρόνια θὰ ἐκδώσει τὴ δημοκρατικὴ ἐφημερίδα *Ἐπὶ τὰ Πρόσω*, ποὺ θὰ τὴν πουλήσει στὰ τέλη τοῦ 1895 στὸν ἀναρχικὸ Ἰωάν. Μαγγανάρα γιὰ νὰ γίνει τὸ ἰδεολογικὸ ὄργανο τῆς ὁμώνυμης ἀναρχικῆς κίνησης.

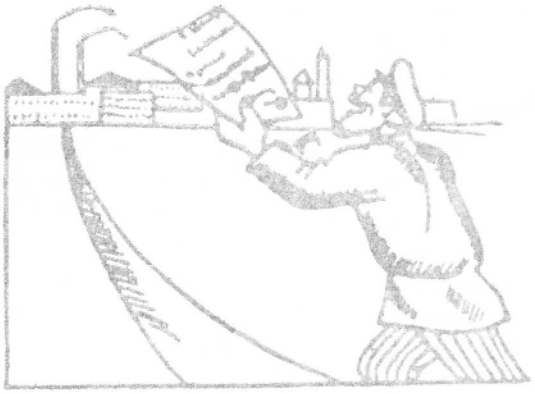
1. Βλ. Ἰωάννη Δημάκη, *Φιλελευθερισμός, Σοσιαλισμὸς καὶ Ἐθνικισμὸς στὴ Νεώτερη Εὐρώπη*, ἐκδ. *Παπαζήση*, Ἀθήνα 1983, σελ. 158 καὶ George Woodcock, *Anarchism*, 1962, σελ. 334-343.

ΑΙΟΛΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Στους Πρώτους Σοσιαλιστές - Αγροτιστές - Ριζοσπάστες - Κομμουνάρους - Συνδικαλιστικό κίνημα - Χοϊδάς - Αντύπας - Ραμπαγάς - Πανάς - Δρακούλης - Καλλέργης - Αναρχικοί - Ουτοπιστές - Αργυριάδης

70 χρόνια Οκτωβριανής Επανάστασης

99 - 100

70 ΧΡΟΝΙΑ ΟΚΤΩΒΡΙΑΝΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

Του ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

Η προλεταριακή Οκτωβριανή Επανάσταση δεν έχει το προηγούμενό της στην ιστορία των λαών της Γης. Υπήρξε η δυναμική εξέγερση άοπλων λαϊκών μαζών, οπλισμένων όμως με τη γιγαντιαία ηθική δύναμη του Δίκιου, της Οργής και της Αλήθειας, κατά μιας παντοίσχυρης κρατικής εξουσίας, την οποία και εκπόρθησε. Και εγκαθίδρυσε το πρώτο Σοσιαλιστικό Κράτος στον κόσμο, κάτω από τη ρωμαλέα καθοδήγηση του Κόμματος των Μπολσεβίκων και την επαναστατική αυθεντία και μεγαλοφυΐα του Βλαδίμηρου Ίλιτς Λένιν, εκφραστή της μεγαλόπνοης επιστημονικής θεωρίας του μαρξισμού. Η Οκτωβριανή εγκαθίδρυση της σοβιετικής λαϊκής εξουσίας αντιμετώπισε νικηφόρα την ξενική ένοπλη επέμβαση των καπιταλιστικών χωρών της Δύσης και την εσωτερική αντεπανάσταση των υπολειμμάτων της αντίδρασης χάρη στη γρανιτένια ετοιμότητα των παιδιών της. Και στερεώθηκε. Και ανδρώθηκε. Και μεγαλούργησε. Και δημιούργησε ένα υποδειγματικό και παντίσχυρο Σοσιαλιστικό Κράτος νέου τύπου. Το σοβιετικό κράτος της δικτατορίας του προλεταριάτου, που εξάλειψε τις τάξεις και την εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο. Και που ήταν δικτατορία για τους εχθρούς των εργαζομένων και πλατιά δημοκρατία για τους ίδιους. Δημιούργησε ένα νέο πολίτη - άνθρωπο. Το νέο Σοβιετικό πολίτη με αρχές και ιδανικά, για την ειρήνη, την ανθρωπιά και την καλωσύνη, τον πολιτισμό και την ανθρώπινη αλληλεγγύη, για τη φιλία των λαών.

Τρανή και αδιάψευστη απόδειξη της δύναμης του σοσιαλιστικού κράτους και της ηθικής δύναμης των λαών του —της Ένωσης Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών που το απαρτίζουν— είναι ο ηρωικός πατριωτικός - αμυντικός πόλεμος που διεξήγαγε νικηφόρα κατά του ναζισμού και του φασισμού 1941 - 1945. Κι έσωσε μαζί με την υπόστασή του και τις κατακτήσεις του και την ανθρωπότητα από τον κίνδυνο και την πανούκλα της ναζιστικής και φασιστικής δουλείας και βαρβαρότητας.

Τον Οκτώβρη του 1917 οι ομοβρονταίες των κανονιών της «Αβρόρας» έστελναν σ' όλον τον κόσμο το Μήνυμα - το Μεγάλο και συγκλονιστικό Μήνυμα ότι άρχιζε στην ιστορία της ανθρωπότητας μια καινούρια λαμπρή εποχή της απελευθέρωσής της από τα δεσμά του καπιταλισμού. Στην παλιά Ρωσία της αμάθειας και του κνούτου, η επανάσταση των αγροτών, των εργατών και στρατευμένων παιδιών του λαού της, έσπασε το ιμπεριαλιστικό σύστημα και έφερε για πρώτη φορά στην εξουσία την εργατική τάξη, επικεφαλής των άλλων εργαζομένων, πραγματοποιώντας έτσι η εργατική τάξη της Ρωσίας την ιστορική της νομοτελειακή αποστολή. Την ανάληψη της εξουσίας από τα χέρια των εργατών και των αγροτών, με τη βοήθεια των Προσβευτικών Διανοούμενων.

Για τον ιμπεριαλισμό άρχιζε η εποχή της γενικής κρίσης. Οι επαναστατικές

ιδέες των Μαρξ - Έγκελς για την οικοδόμηση της σοσιαλιστικής κοινωνίας, όπου η εκμετάλλευση και η καταπίεση ανθρώπου από άνθρωπο έπαιρνε πλέον τέλος, επεξεργασμένες και δημιουργικά αναπτυγμένες από το Μεγάλο Βλαδίμηρο Ίλιτς Λένιν γινόταν γόνιμη πράξη. Για πρώτη φορά, στην ιστορία των ανθρώπων της Γης, άρχισε να χτίζεται ένα κράτος σοσιαλιστικό, που είχε για στόχο του και έμβλημά του: Την Ειρήνη, την Εργασία, τη Μόρφωση, τη Λευτεριά και την Ευημερία του κοινωνικού ανθρώπου και του Συνόλου, κάνοντας έτσι πραγματικότητα τους πόθους και τα όνειρα των καταπιεσμένων, των βασανισμένων και των απόκληρων του πλανήτη μας. Και που η παρουσία του, έβδινε στους ταπεινούς και τους καταφρονεμένους όλης της γης το επαναστατικό θάρρος και τους άνοιγε τα μάτια να διεκδικήσουν κι εκείνοι το δίκιο τους «που βγαίνει απ' τον κρατήρα σαν βροντή, σαν κεραυνός»! Ο κόσμος έκθαμβος έβλεπε τότε πως η ανθρώπινη κοινωνία μπορεί να βαδίσει εμπρός, όχι μόνο χωρίς βασιλιάδες και τυράννους και τσιφλικάδες, αλλά και χωρίς κεφαλαιοκράτες χωρίς αφεντικά. Με αφέντη και κυρίαρχο της τύχης του αποκλειστικά τον ίδιο τον εργαζόμενο Λαό.

Έτσι ξεκίνησε η οικοδόμηση του σοσιαλισμού στο 1/6 της γης το '17.

Ο Λένιν, μέσα στη φωτιά της επανάστασης, κι ενώ γύρω της ξεσπούσε λυσσαλέα τότε η αντίδραση της καπιταλιστικής και ιμπεριαλιστικής Ευρώπης και Αμερικής, προσπαθώντας με ένοπλη επέμβαση 14 αστικών χωρών να νεκραναστήσει τις αντιδραστικές δυνάμεις της Τσαρικής Ρωσίας και να σβήσει το λαμπερό φως του σοσιαλισμού, είπε αυτά τα προφητικά λόγια στο 3ο Πανρωσικό συνέδριο των Σοβιέτ:

«Η σοσιαλιστική μας δημοκρατία των Σοβιέτ θα στέκει πάντοτε γερά στα πόδια της, πυρσός του διεθνούς σοσιαλισμού και παράδειγμα στα μάτια των εργαζομένων μαζών».

Σήμερα ο κόσμος είναι σε θέση να διαπιστώσει και να χαρεί την πανηγυρική επαλήθευση αυτών των προφητικών λόγων.

Μέσα σε 70 χρόνια έγιναν στη Ρωσία Μεγαλουργήματα. Έγιναν Θαύματα. Από την Τελιέγκα —το κάρβο της καθυστερημένης Τσαρικής Ρωσίας— φτάσαμε στα διαστημόπλοια που μεταδίδουν τους ήχους της «Τρίτης Διεθνούς» από τη Σελήνη! Τα θαύματα της τεχνολογίας, της επιστήμης και του πολιτισμού στην ΕΣΣΔ δεν έγιναν δέβαια, με τη μαγική συνδρομή υπερφυσικών δυνάμεων από τη μια μέρα στην άλλη. Έγιναν με ανείπωτες θυσίες, με σκληρή δουλειά, με ιδρώτα, αίμα και δάκρυα των Λαών της, με υπερένταση και επιστράτευση όλων των δυνάμεων. Δύσκολος και ανηφορικός υπήρξε ο δρόμος του ισοσιαλισμού. Αλλά ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ. Ένας δρόμος πρωτοπάτητος. Χρειάστηκε μεγάλος επαναστατικός δυναμισμός. Χρειάστηκε συνειδητή και σιδερένια πειθαρχία. Μια παραδοσιακά καθυστερημένη χώρα, έμπαινε στην ιστορία της ανάπτυξης. Η μεγάλη ΠΥΑΠ γι' αυτήν την κοσμοϊστορική είσοδο ήταν η Οκτωβριανή Επανάσταση, που ανήκει στην ανθρωπότητα και τους προοδευτικούς εργαζόμενους της Γης.

Η εργατική τάξη, η αγροτιά, η διανόηση της Σοβιετικής Ένωσης περπάτησαν αυτό τον δύσκολο και πρωτοπάτητο δρόμο εμπνευσμένοι από το ηρωϊκό κόψιμα τους και το μεγάλο αρχηγό τους, τον ΛΕΝΙΝ. Το μεγαλύτερο λαϊκό επαναστάτη και φωτισμένο μυαλό όλων των αιώνων. Κι άναψαν άσβηστο τον πυρσό του σοσιαλισμού ρίχνοντας τις δέσμες από το ενέσπερο φώς του ως τα πέρατα της Οικουμένης. Έκαναν την Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών (ΕΣΣΔ) φωτεινό παράδειγμα με παγκόσμια απήχηση. Όσο και αν τα πρότυπα της σοσιαλιστικής αλλαγής δεν θεωρούνται καθολικώς, κατάλληλα για κάθε τόπο και χρόνο, και χρειάζονται προσαρμογή, στην συγκεκριμένη περίπτωση, ένα είναι το αδιαφιλονίκητο γεγονός. Ότι δεν έμεινε γωνιά της γης που να μη επηρεάστηκε έτσι ή αλλιώς από τις προοδευτικές ιδέες και τα έργα της Οκτωβριανής Επανάστασης, η οποία άλλαξε έκτοτε την όψη του κόσμου.

Ένας ιστορικός μας, της Αριστεράς, έγραψε πολύ σωστά πως:

«Η Οκτωβριανή Επανάσταση ήρθε σαν έκλυση πυρηνικής ενέργειας σε μια σειρά αλυσσωτές αντιδράσεις —επαναστατικές εκρήξεις που θέριναν το πολιτικό κλίμα της γης. Με τον Οκτώβρη του 1917 άρχιζε η εποχή των προλεταριακών και εθνικοαπελευθερωτικών επαναστάσεων».

Όταν άρχισε το 1917 η έφοδος κατά του καπιταλισμού και του ιμπεριαλισμού, υπήρχαν σ' όλο τον κόσμο 400.000 κομμουνιστές. Σήμερα τα Κομμουνιστικά Κόμματα σ' όλες τις Ηπείρους της γης συγκεντρώνουν στις γραμμές τους 50 εκατομμύρια μέλη - αγωνιστές. Η γη αριθμεί κάπου 3 δισεκ. 500.000 κατοίκους. Σήμερα το ένα τέταρτο της γης, και περισσότερο από το ένα τρίτο του πληθυσμού της, δεν ανήκει πια στην κυριαρχία του ιμπεριαλισμού. Ανήκει στο Σοσιαλισμό η σημαία της κομμουνιστικής ιδεολογίας κυματίζει ήδη σε 18 κράτη. Οι Αποικίες βασικά ξέφυγαν από το πολιτικό ζυγό του ιμπεριαλισμού.

Οι λαοί της Γης αντλούν δύναμη και πείρα από τη Σοβιετική Ένωση.

Μέσα σ' όλους τους λαούς, είμαστε κι εμείς οι Έλληνες. Οι προοδευτικές ιδέες του Μαρξισμού, ιδέες του επιστημονικού σοσιαλισμού, φωτίζουν από την πρώτη στιγμή το δρόμο των Ελλήνων εργαζομένων. Η Ελληνική εργατική τάξη στάθηκε με θαυμασμό και κομμένη ανάσα μπροστά στην Οκτωβριανή Σοσιαλιστική Επανάσταση. *Στην 3η επέτειό της —το 1921— η Κεντρική Επιτροπή του νεαρού τότε Σοσιαλιστικού (κομμουνιστικού) Κόμματος της Ελλάδας έστειλε στους συντρόφους της της Σοβιετικής Ένωσης θερμό χαιρετισμό, τονίζοντας πως:*

«Το Ελληνικό προλεταριάτο... με ταραγμένη καρδιά παρακολουθούσε μια - μια τις φάσεις του γιγαντιαίου αγώνα των Σοβιέτ της Ρωσίας. Έπασχε για τις συμφορές. Και πανηγύριζε για τους θριάμβους του κόκκινου στρατού των Ρώσων εργατων και χωρικών».

Οι Έλληνες σήμερα στεκόμαστε μπροστά στη Σοβιετική Ένωση με θαυμασμό για τα επιτεύγματά της στον τομέα του πολιτισμού και της τεχνολογίας και μ' ευγνωμοσύνη για τη βοήθεια του Σοβιετικού Στρατού στην απελευθέρωσή μας

από το ζυγό των Γερμανοϊταλών, καθώς και τη βοήθεια που παρέχεται εκ μέρους της στην Κύπρο για την ανεξαρτησία και την εδαφική ακεραιότητα του Κυπριακού Κράτους.

Σήμερα το Σοβιετικό Κράτος είναι κράτος παλλαϊκό. Είναι ακριβώς η άμεση συνέχεια της δικτατορίας του προλεταριάτου, μία ψηλότερη βαθμίδα της εξέλιξής της. Η πολιτική οργάνωση, η πιο καθολική των μαζών μέσα στους κόλπους της αναπτυγμένης σοσιαλιστικής κοινωνίας. Η έννοια της «δικτατορίας του προλεταριάτου» έχει υποστεί από την πρώτη στιγμή λυσσώδεις επιθέσεις. Έχει παραποιηθεί και εκχυδαϊστεί με μοναδικό σκοπό να εμφανισθεί σαν ο αντίποδας της δημοκρατίας. Κι όμως, ο επιστημονικός σοσιαλισμός αντέταξε τη δικτατορία του προλεταριάτου, όχι στη δημοκρατία, αλλά στη δικτατορία της αστικής τάξης που είναι το πολιτικό καθεστώς του κεφαλαίου. Και που υπάρχει ακόμα και στα κράτη, όπου η αστική δημοκρατία είναι η πιο αναπτυγμένη πολιτικά.

Κατά το Σοβιετικό Σύνταγμα του 1977 (άρθρο 1) το κράτος εκφράζει «τη θέληση και τα συμφέροντα της εργατικής τάξης, της αγροτιάς, και της διανόησης όλων των εθνών και των λαοτήτων της χώρας». Ένα εμπνευσμένο, δημοκρατικό - λαϊκό σύνταγμα που αποτελεί την τελευταία λέξη στην ΕΣΣΔ της σοσιαλιστικής και συνταγματικής θεωρίας και πράξης και των επιστημονικών και πνευματικών κατακτήσεων του Σοβιετικού Λαού.

Σύνταγμα για το Λαό, την κοινωνική του δημοκρατία, δικαιοσύνη, ισότητα και τις ατομικές ελευθερίες των πολιτών του.

Η ουσία κάθε Δημοκρατίας, άλλωστε, καθορίζεται σε τελευταία ανάλυση από το πρόβλημα σε ποιόν ανήκει η πραγματική εξουσία. Σε ποιόν ανήκει ο εθνικός πλούτος, τα εργαλεία και τα μέσα παραγωγής. Η οικονομική βάση του σοσιαλισμού είναι η κοινωνική ιδιοκτησία των παραγωγικών μέσων που αποτελεί ακριβώς τη βάση της κοινωνικής κυριαρχίας του Λαού. Δεν μπορεί να είναι ελεύθερος ένας Λαός χωρίς οικονομική ανεξαρτησία. Η οικονομική ανεξαρτησία είναι η βάση της εθνικής ανεξαρτησίας. Η ελευθερία είναι πρώτα - πρώτα και πριν απ' όλα η αναγνώριση στην πράξη του δικαιώματος στη ζωή. Αυτό το δικαίωμα υλοποιείται μέσα στις σοσιαλιστικές κατακτήσεις. Αλλά για όλα αυτά δεν μπορεί να γίνει λόγος μέσα σ' ένα σύντομο χαιρετισμό. Θα μπορούσε να μιλήσει κανείς για λάθη της επανάστασης στο διάβα της. Αλλά, «όποιος δεν πλένει πιάτα, δεν σπάει πιάτα» λέει μια λαϊκή παροιμία. Για όσους δεν τους τυφλώνει όμως το πάθος και η προκατάληψη οι ανεπανάληπτες επιτυχίες του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ, αποτελούν γεγονός γενικής παραδοχής. Σήμερα το φράγμα του αντισοβιετισμού και του αντικομμουνισμού, έχει καταρρεύσει.

Φίλοι και Φίλες

Η κυβέρνησή μας και ο λαός μας παρακολουθεί με ζωηρό και αδιάπτωτο ενδιαφέρον και με συμπάθεια τις επιτυχίες και τις εξελίξεις στη σοβιετική ένωση.

Χαιρετίζει την «περεστρόϊκα» και τη «γκλαγνοστόν» που εγκαινίασε ο νέος γε-

νικός γραμματέας του ΚΚΣΕ μεγαλοφυής ηγέτης της ΕΣΣΔ Μιχαήλ Γκορμπατσώφ.

Χαιρετίζει και στηρίζει τις Ειρηνιστικές πρωτοβουλίες Γκορμπατσώφ. Ο Πρωθυπουργός της χώρας Ανδρέας Παπανδρέου πρωτοστατεί για την Ειρήνη στον κόσμο, πότε επικεφαλής της Κυβέρνησης του ειρηνόφιλου ελληνικού λαού, πότε με την πρωτοβουλία των «6» αρχηγών κρατών και κυβερνήσεων στην οποία μετέχει στηρίζοντας τις θέσεις του Μιχ. Γκορμπατσώφ για τη διεθνή ειρήνη και τον αφοπλισμό.

Η κυβέρνησή μας αναπτύσσει όλο και πιο πολύ τις μορφωτικές, πολιτιστικές, εμπορικές και οικονομικές σχέσεις, όσο ποτέ άλλοτε με τη μεγάλη χώρα της Σοβιετικής Ένωσης.

Αναπτύσσει σφιχτές διακρατικές σχέσεις σε ισότιμη βάση. Το εργοστάσιο Αλουμίνας και το Φυσικό αέριο — μεγάλες σοβιετικές επενδύσεις— η κατασκευή εμπορικών πλοίων στα Ναυπηγεία μας επιβεβαιώνουν πανηγυρικά το γεγονός. Και το κλίμα φιλίας μεταξύ των δύο λαών, το πατροπαράδοτο κλίμα φιλίας που ανατρέχει σε πολλούς αιώνες γίνεται πιο αισιόδοξο, πιο καρποφόρο.

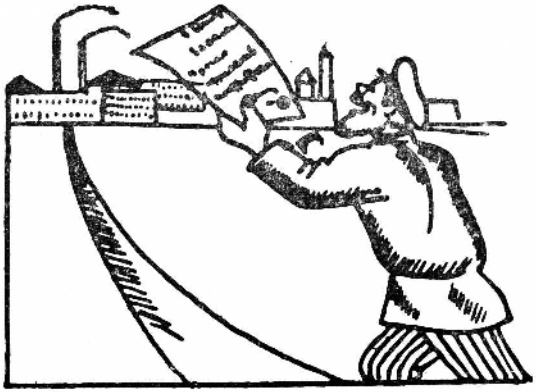
Κάποτε ο δρόμος προς τη Μόσχα ήταν πότε κλειστός, πότε στενός. Σήμερα μια πλατειά λεωφόρος επικοινωνίας και συνεργασίας λειτουργεί και θα πλαταίνει, διαρκώς. Η φιλία μεταξύ των κυβερνήσεων και των λαών ΕΣΣΔ και Ελλάδας όλο και και μεγαλώνει.

- Τιμή και δόξα στους πρωτοπόρους, του Οκτώβρη 1917.
- Τιμή και δόξα στη Μεγάλη Οκτωβριανή Σοσιαλιστική Επανάσταση.

Που ζει και θα ζει στις καρδιές των εργαζομένων και των προοδευτικών μαζών της Οικουμένης.

- Τιμή και δόξα στην ΕΣΣΔ, στην χώρα του πρώτου σοσιαλιστικού κράτους. Εγγύηση της Ειρήνης και της συναδελφότητας των Λαών.
- Ζήτω η Ελληνοσοβιετική Φιλία.

(Ομιλία στο Στάδιο Ειρήνης και Φιλίας για την επέτειο της επαναστάσεως του Οχτώβρη)

Η ΜΕΓΑΛΗ ΟΚΤΩΒΡΙΑΝΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Του ΝΙΚΑΝΔΡΟΥ ΚΕΠΕΣΗ

Συγκλόνισε τον κόσμο με το ξέσπασμά της η ΜΕΓΑΛΗ ΟΚΤΩΒΡΙΑΝΗ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ το 1917. Από τις θεώρατες φλόγες της θερμάνθηκαν οι καρδιές των ταπεινών και καταφρονεμένων, —των «α ο λ α σ μ έ ν ω ν» όπου γης. Μέσα απ' το φεγγοβόλημά τους, είδαν γ' ανοίγουν οι πύλες της αιωνιότητας, για να περάσουν οι λαοί απ' την προϊστορία, στην πραγματική τους ιστορία. Προαιώνιοι πόθοι που συνυφάνθηκαν με τα ιδανικά του σοσιαλισμού, άρχισαν να παίρνουν σάρκα και οστά. Πρώτα απ' όλα με την αποχώρηση της Ρωσίας απ' το σφαγείο του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, με το διάταγμα για την ειρήνη που υπέγραψε ο Λένιν.

Ταυτόχρονα πάρθηκαν όλα τα μέτρα για τη λύτρωση του ανθρώπου από τα δεσμά της κοινωνικής, εθνικής και πνευματικής καταπίεσης, που δεν το τόλμησε καμιά από τις προηγούμενες επαναστάσεις.

Στο ξέσπασμα και την επικράτηση της επανάστασης — παρά την ιμπεριαλιστική επέμβαση και τον εμφύλιο πόλεμο που επιβάλανε οι αντιδραστικές δυνάμεις — δεν συμβάλανε μόνο οι αντικειμενικές προϋποθέσεις. Αποφασιστικό ρόλο έπαιξε και ο υ π ο κ ε ι μ ε ν ι κ ό ς π α ρ ά γ ο ν τ α ς: Το κόμμα των μπολσεβίκων με αρχηγό το μεγαλοφυή Β λ. Ι. Λ έ ν ι ν —το θεωρητικό και οργανωτή της επανάστασης. Ιδρυτή του πρώτου στον κόσμο σοσιαλιστικού κράτους, τον μεγαλοφυή πολιτικό ηγέτη που το έργο του —πλάι στο έργο— του Μ α ρ ξ και Έ ν γ κ ε λ ς, θα αποτελεί ε σ α ε ί πηγή έμπνευσης και παραδειγματισμού, για όλους τους λαούς.

Η υποθήκη του για τ η ν ε ι ρ η ν ι κ ή σ υ ν ύ π α ρ ξ η χωρών με διαφορετικά κοινωνικά συστήματα, αποτελεί τη βάση της εξωτερικής πολιτικής της ΕΣΣΔ. Και η αρχή αυτή στην π υ ρ η ν ι κ ή ε π ο χ ή, απόχτησε μεγαλύτερη σημασία. Προβάλλει σα διέξοδο στην αυξανόμενη όξυνση των διεθνών σχέσεων, για την αποτροπή του πυρηνικού ολέθρου.

...Τα ιδανικά της επανάστασης του Οκτώβρη μένουν ζωντανά και ε π ί κ α ι ρ α. Οι προοδευτικοί άνθρωποι ιδιαίτερα οι κομμουνιστές, όπου γης, προσπαθούν να θγάλουν τα αναγκαία διδάγματα, όπως προσπαθούν να διδαχτούν και από τις σημερινές εξελίξεις, που συντελούνται σήμερα στη χώρα του Λένιν. Εξελίξεις που καθορίστηκαν από το ΚΚΣΕ με τον Μ. Σ. Γκορμπατσώφ στο πηδάλιο της Κ.Ε. Προσπαθούν να βαθύνουν στο νόημα της «π ε ρ ε σ τ ρ ό ι κ α» που βρίσκεται στο κέντρο των αποφάσεων του 27ου Συνεδρίου του κόμματος.

Η περεστρόικα αποτελεί οπωσδήποτε συνέχεια και συνέπεια της Οκτωβριανής επανάστασης. Συνιδέει το δημιουργικό παρελθόν με το παρόν και το μέλλον. Αποτελεί μιαν ε π α ν ά σ τ α σ η «χ ω ρ ί ς σ φ α ί ρ ε ς». Είμαι βέβαιος ότι οι αποφάσεις θα υλοποιηθούν για το καλό όχι μόνο του σοβιετικού λαού. Αλλά και για το καλό της ειρήνης. Για το θρίαμβο του σοσιαλισμού σ' όλον τον κόσμο.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 1875 - 1905

ΚΩΣΤΑ ΒΑΛΕΤΑ

Ι

ΟΙ ΠΙΟΝΕΡΟΙ

Τίς πταίει; Τα στηλιτικά!

Το 1875 είναι μια σημαντική χρονολογία στη νεοελληνική ιστορία, γιατί με το ανέβασμα στην εξουσία του Χαρίλαου Τρικούπη, παρουσιάζεται για πρώτη φορά στην νεοελληνική πολιτική ζωή ένα κόμμα με ξεκαθαρισμένη ταξική και ιδεολογική τοποθέτηση, κόμμα της «φιλελεύθερης» μπουρζουαζίας που πιστεύει στον κοινοβουλευτισμό και εκπροσωπεί τα συμφέροντα της μεγαλοαστικής και μεσαίας αστικής τάξης. Η μπουρζουάδικη βέβαια τοποθέτηση της τρικουπικής παράταξης δεν απέκλεισε τις τσιφλικάδικες προσβάσεις και συμπάθειές της, που υπαγορευόντουσαν από την ίδια τη φύση της αστικής τάξης στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Μερικοί από τους μεγάλους κεφαλαιούχους της εποχής ήσαν ταυτόχρονα και μεγαλοϊδιοχτήτες γης. Χαρακτηριστική είναι άλλωστε η στάση της κυβέρνησης Τρικούπη στο αγροτικό ζήτημα της Θεσσαλίας, όπου σταθερά τάχτηκε με το μέρος των τσιφλικάδων κι ενάντια στους αγρότες.[1]

Οι εκλογές πούγιναν κάτω από τρικουπική καθοδήγηση τον Ιούλη του 1875 είναι οι πρώτες «ελεύθερες» εκλογές που γνωρίζει το ελληνικό κράτος ύστερα από 30 χρόνια κοινοβουλευτισμού.[2]

Το πολιτικό ρεύμα πούφερε στην εξουσία τον Τρικούπη γεννήθηκε από μια εξέγερση, πούμεινε στην ελληνική ιστορία με το όνομα των στηλιτικών. Από την αρχαία ελληνική λέξη «στήλη», όπου αναγράφονταν τα ονόματα των καταδικασμένων και των προδοτών. Τα ονόματα των μελών του υπουργικού συμβουλίου του Βούλγαρη δημοσιεύτηκαν στον τύπο της αντιπολίτευσης κι οι υπουργοί αποκλήθηκαν «στηλίτες».

Η εξέγερση αυτή παρουσιάστηκε κάτω από διπλή όψη. Σαν εξέγερση των προυχόντων και των κρατούντων από τη μια πλευρά, που δεν μπορούσαν άλλο να υποφέρουν την μισοκοινοβουλευτική δικτατορία του Βούλγαρη και του βασιλιά. Ταυτόχρονα σαν λαϊκή εξέγερση των αστικών μαζών, των κατωτέρων στρωμμάτων των πόλεων και της διανόησης που ζητούσαν περισσότερες ελευθερίες, την απομάκρυνση της αντιδραστικής και αυθαίρετης κυβέρνησης Βούλγαρη, την ανανέωση κι εξυγίανση, την τιμωρία των φορτωμένων με σκάνδαλα και καταχρήσεις σε βάρος του δημόσιου χρήματος στελεχών της βουλγαρικής παράταξης.[3]

Η ηγεσία του αντιβουλγαρικού κινήματος που στόχευμα της εξυγίανσης και του κοινοβουλευτισμού κινητοποίησε την κοινή γνώμη ενάντια στην βουλγαροβασιλική δικτατορία υπεράσπιζε την πολιτική της καριέρα και έλπιζε με την απομάκρυνση του Βούλγαρη και τον περιορισμό της βασιλικής κηδεμονίας στη Βουλή ν' ανοίξει τις πύλες της εξουσίας για τον εαυτό της. Για τους αντιπολιτευόμενους αυτούς πολιτικούς δεν υπήρχε άλλος δρόμος για την εξουσία. Αν δεν ήθελαν να σαπίσουν στην αντιπολίτευση, διακινδυνεύοντας με τις νόθες εκλογές του Βούλγαρη κι αυτή τη θέση τους στη Βουλή, αν δεν ήθελαν να παραμείνουν ισόβια έξω απ' τον παράδεισο της βασιλικής εύνοιας που άνοιγε τις πόρτες της κυβέρνησης, έπρεπε να φέρουν τα πράγματα στα άκρα, δηλαδή να συγκρουστουν όχι μόνο με τον πρωθυπουργό Βούλγαρη και την ρουσφετοτραμπουκική του κλίκα αλλά και με το ίδιο το παλάτι. Ταυτόχρονα οι πολιτικοί αυτοί γίνονταν φορείς των πιο γνήσιων και φιλελεύθερων τάσεων της αστικής τάξης που δεν συμπαθούσε καθόλου τα απολυταρχικά σχέδια του βασιλιά Γεώργιου του Α΄ για την κατάργηση του συντάγματος, το διορισμό του Βούλγαρη σαν ισόβιου πρωθυπουργού με δικτατορικές εξουσίες κ.τλ.[4]

Εκτός από τον ίδιο τον Τρικούπη, που θ' αναδειχτεί την προσεχή δεκαετία σε κυριότερο εκπρόσωπο της μεγαλοαστικής και μεσαίας αστικής τάξης, οι πολιτικοί αυτοί ήσαν ο παλιός ριζοσπάστης Κωνσταντίνος Λομπάρδος, πούπαιξε σπουδαίο ρόλο στον αγώνα των Ιόνιων Νησιών για την ανεξαρτησία τους από την Αγγλία και την Ένωσή τους με την Ελλάδα. Ο Κουμουνδούρος, που διαδήλωσε την πίστη του στον κοινοβουλευτισμό σε πολλές περιπτώσεις, έδειξε φιλελεύθερες τάσεις αλλά και διαφοροποιήθηκε κάπως απ' τους συναδέλφους του που είχαν βουτηχτεί χωρίς καμιά ντροπή στη διασπάθιση του κρατικού προϋπολογισμού. Ο Δεληγιώργης, που στάθηκε ο σπουδαιότερος απ' τους αρχηγούς της εξέγερσης του 1862, πούδιωξε τον Όθωνα.

Η αγανάκτηση, κατά των κομμάτων, της κυβέρνησης και του Μονάρχη, ήταν γενική. Η πλειοψηφία των βουλευτών δεν είχε αρχές κι ήταν έτοιμη να εγκαταλείψει πολύ εύκολα το πόστο του ρήτορα της αντιπολίτευσης για μια θέση στην κυβέρνηση. Βασίλευε ο χρηματισμός, η εξαγορά, η αυθαιρεσία. Χτεσινοί στυλοβάτες της μοναρχίας μεταβαλόντουσαν σε μια νύχτα σε δημαγωγικούς υπερασπιστές του λαού και λυσσαλέους δημοκράτες. Κυριαρχούσε ο ραμπαγαδισμός. Οι ξένες επεμβάσεις είχαν μεταβάλει το νεαρό βαλκανικό βασίλειο σε αγγλικό πρατεκτοράτο, όπου ανάλογα με το φύσημα του αέρα αυξομειονόταν η γερμανική, η ρωσική ή η γαλλική επιρροή.

Η εξουσία παίζεται ανάμεσα στις πρεσβείες, κυρίως την αγγλική,

και το παλάτι. Η Αυλή κυριαρχεί απόλυτα στην πολιτική ζωή του τόπου και διευθύνει τις υποθέσεις του κράτους σύμφωνα με το συμφέρον της και τα συμφέροντα της προστάτιδας δύναμης. Οι πολιτικοί άνδρες κολακεύουν τον βασιλιά και τους ξένους πρεσβευτές γιατί γνωρίζουν πολλοί καλά ότι η αναρρίχησή τους στην εξουσία μπορεί να είναι μονάχα δοτή και ποτέ αποτέλεσμα λαϊκής ετοιμηγορίας.

Οι εκλογές είναι τελείως τυπικές, πάντα νόθες και αποτελούν παρωδία έκφρασης της θέλησης του εκλογικού σώματος. Είναι εκλογές «βίας και νοθείας», όπως χαρακτήρισε ένα αιώνα αργότερα τις εκλογές του 1961 ο δημοκρατικός πολιτικός Γεώργιος Παπανδρέου. Η εξαγορά ψήφων με μετρητά, με υποσχέσεις διορισμών, η ρουσφετολογία και οι μπαστουνιές των ραπαλοφόρων τραμπούκων του κόμματος της εξουσίας ενάντια στους οπαδούς των αντίπαλων ομάδων έδιναν τον τόνο. Η ανάγκη για μια αλλαγή ήταν φανερή για τα πιο φωτισμένα μυαλά, για τους πιο προοδευτικούς πολίτες, και για την ισχυρότερη μερίδα της αστικής τάξης, που πίστευε πως ο περιορισμός της παντοδυναμίας του βασιλιά θα εξυπηρετούσε τα συμφέροντά της.

Το 1874 στάθηκε θέατρο μεγάλων διαδηλώσεων, αναβρασμού και λαϊκών αντιμοναρχικών εκδηλώσεων, βίαιων επιθέσεων ενάντια στην κυβέρνηση και τη μοναρχία. Στη Βουλή ο Λεμπάρδος κατηγόρησε τον βασιλιά ότι είναι ο πραγματικός αρχηγός του αντιδραστικού κόμματος. Τότε ο Τρικούπης δημοσίεψε το περίφημο άρθρο του «Τίς πταίει»;[5]

Ο Τρικούπης απαντούσε στο ερώτημα: «Ποιός είναι ο ένοχος της κακοδαιμονίας του τόπου; Το παλάτι ή τα κόμματα»; Κατηγορώντας σαν κύριο ένοχο την μοναρχία. Σε τελευταία ανάλυση ο Τρικούπης ζητούσε το σεβασμό του συντάγματος, το σεβασμό της αρχής της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας. Η κυβέρνηση θάπρεπε να έχει την πλειοψηφία των βουλευτών της Βουλής. Ο Τρικούπης ζητούσε την καθιέρωση της αρχής της «δεδηλωμένης». Ένα πολίτευμα συνταγματικής μοναρχίας όπου το σύνταγμα δεν θα είναι γράμμα νεκρό, την αύξηση της εξουσίας της Βουλής και όπως είναι επόμενο τη μείωση της απόλυτης εξουσίας του μονάρχη.

Ο Τρικούπης παραπέμφθηκε αμέσως για εξύβριση του προσώπου του ανώτατου άρχοντα και προφυλακίστηκε στις φυλακές του Τριγγέτα. Απαλλάχτηκε όμως με βούλευμα κι αποφυλακίστηκε στις 23 Ιούνη. Στην αποφυλάκισή του εκτός από τη λαϊκή συμπαράσταση, την περήφανη στάση των δικαστών και την πίεση των φίλων του, έπαιξε ρόλο και η αγγλική πρεσβεία με την οποία ο Τρικούπης είχε άριστες σχέσεις. Θεωρούνταν του αγγλικού κόμματος. Στην πραγματικότητα έγινε αρχηγός του!

Η κυβέρνηση Βούλγαρη δεν μπορούσε να μείνει περισσότερο στην

εξουσία. Όπως και στα 1843 - 44 με το κίνημα Μακρυγιάννη — Καλλέργη, όπως στα 1862 με την έξωση του Όθωνα, έτσι και τώρα η κοινή γνώμη είχε ξεσηκωθεί και απαιτούσε αλλαγή. Ο Βασιλιάς, ύστερα από μια αποτυχημένη προσπάθεια να σχηματίσει κυβέρνηση Κουντουριώτη, αναγκάστηκε να υποκύψει και να αναθέσει στον Τρικούπη το σχηματισμό του νέου υπουργικού συμβουλίου.[6]

Βέβαια ούτε ο σχηματισμός της πρώτης κυβέρνησης Τρικούπη, τον Απρίλη του 1875, ούτε οι εκλογές του Ιούλη του ίδιου χρόνου που ακολούθησαν, δεν άλλαξαν την κατάσταση. Παρ' όλα αυτά είχε γίνει ένα βήμα για την αποκατάσταση της συνταγματικής νομιμότητας, την ενίσχυση της δύναμης της αστικής τάξης και τον περιορισμό της βασιλικής απολυταρχίας.

Στο λόγο του στέμματος, ο βασιλιάς Γεώργιος, είχε αναγκαστεί να δεχτεί την περίφημη αρχή της δεδηλωμένης.

> «...Η κυβέρνησίς μου απέσχεν ευλαβώς από πάσης επί της ψήφου του λαού επηρείας και ειργάσθη συντόμως εις περιφρούρησιν της ελευθέρας ενασκήσεως των δικαιωμάτων των εκλογέων. Συγχαίρω δε τω Έθνει επί διαγωγή κατά τας εκλογάς αποδεικνυούση αυτό άξιον των ελευθεριών του.
>
> Εις την κυβέρνησίν μου υπολείπεται η δραστηρία εξακολούθησις και συμπλήρωσις της νομίμου καταδιώξεως των εκλογικών παραβάσεων, την δε κορωνίδα εις την γνησίαν αντιπροσώπευσιν του έθνους θέλετε επιθέσει υμείς εξελέγχοντες δι' εννόμου αυστηρότητος τα αποτελέσματα των εκλογών. Όπως πλήρης υπήρξεν ο προς τα δικαιώματα του λαού περί την εκλογήν των βουλευτών σεβασμός της κυβερνήσεώς μου, ούτως ενδελεχής θέλει είσθαι η παρ' εμού αναγνώρισις των επί του γράμματος και του πνεύματος του συντάγματος στηριζομένων προνομιών των εκλεκτών του έθνους.
>
> Αι προνομίαι αύται της Βουλής ανταποκρίνονται προς καθήκοντα επιβαλλόμενα εις αυτήν. Απαιτών ως απαραίτητον προσόν των καλουμένων παρ' εμού εις την κυβέρνησιν του τόπου την δεδηλωμένην προς αυτούς εμπιστοσύνην της πλειοψηφίας των αντιπροσώπων του Έθνους, απεκδέχομαι ίνα η Βουλή καθιστά εφικτήν την ύπαρξιν του προσόντος τούτου ου άνευ αποβαίνει αδύνατος η εναρμόνιος λειτουργία του πολιτεύματος».[7]

Απ' το κείμενο αυτό, που εμπνευστής του ήταν ο Τρικούπης, καθιερώνεται η αρχή της δεδηλωμένης και ανακοινώνεται η παραπομπή σε δίκη των υπουργών της κυβέρνησης Βούλγαρη. Πραγματικά καταδικάστηκαν τελικά οι υπουργοί Νικολόπουλος σε 10μηνη φυλάκιση, Βαλασσόπουλος σε φυλάκιση ενός χρόνου και μαζί τους σε βαρειές χρηματικές ποινές οι

δεσπότες Μεσσηνίας, Κεφαλληνίας και Πατρών.

Κάτι άλλαξε στην Ελλάδα του 1875, κάτι κουνήθηκε, τα βρώμικα νερά του τέλματος της απόλυτης μοναρχίας και του ραμπαγαδισμού αναταράχτηκαν. Κάποιες δυνάμεις μπήκαν σε κίνηση. Ένας νέος αγέρας φύσηξε. Το καθεστώς, η μοναρχία, η ξενοκρατία αμφισβητήθηκαν. Νέες πολιτικές δυνάμεις μπήκαν στην πολιτική σκηνή του κρατιδίου.

Ουσιαστικά μπορούμε να μετράμε την άνοδο της αστικής τάξης στην εξουσία απ' αυτή τη χρονολογία. Αν και η νίκη της ενάντια στις δυνάμεις του παρελθόντος, την Αυλή, τους προύχοντες και τα τζάκια δεν ήταν πλήρης.[8] Αν και η αστική τάξη είχε σταδιακά αναρριχηθεί στην εξουσία από την εποχή της επανάστασης του 1821.

---

1. Ήταν τόσο συγχεχυμένες οι ταξικές σχέσεις στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, ώστε σωστό είναι να μιλάμε για αστοτσιφλικάδικη τάξη, ακόμα και μετά την προσάρτιση της Θεσσαλίας. Κι αυτό γιατί παρ' όλη τη μεγάλη ιδιοκτησία που κυριαρχούσε στη Θεσσαλία πολλές φορές οι ιδιοχτήτες ήσαν ρουμανιώτες Έλληνες της Ρωσίας και Αιγυπτιώτες επιχειρηματίες, δηλαδή συγκέντρωναν ταυτόχρονα την ιδιότητα του γαιοκτήμονα και του μεγαλοαστού επιχειρηματία.
2. Μετά την επανάσταση του 1843 - 44 άρχισε να λειτουργεί στην Ελλάδα ένα κοινοβούλιο. Το καθεστώς αποκλήθηκε Συνταγματική Μοναρχία αλλά στην πραγματικότητα το κοινοβούλιο ήταν τυφλό όργανο του μονάρχη. Κάτω απ' τον Όθωνα όπως και κάτω απ' τους διαδόχους του, Γλύξμπουργκ, οι αυλικές επεμβάσεις είχαν μεταβάλει τη Βουλή σε υποχείριο του στέμματος, έτσι η διάκριση ανάμεσα στην απόλυτη μοναρχία του Όθωνα και τη συνταγματική του ίδιου και του Γεώργιου ήταν περισσότερο τυπική παρά ουσιαστική.
3. Κάτω από τη πίεση της κοινής γνώμης, του τύπου, και την απειλή γενίκευσης της αγανάκτησης παραπέμπονται σε δίκη οι υπουργοί Δημ. Βαλασσόπουλος (των Θρησκευμάτων) και Θεόδωρος Νικολόπουλος (της Δικαιοσύνης).
4. Γεώργιος Ασπρέας: Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος. 1821 - 1960. (2 τόμοι). Αθήνα.
5. Δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα «Καιροί» του Κανελλίδη. Στις 29 Ιουνίου και 9 Ιουλίου 1874. Οι «Καιροί» ήσαν την περίοδο αυτή δημοσιογραφικό όργανο του Τρικούπη.
6. Παραβαίνοντας σκανδαλώδικα την αρχή της δεδηλωμένης που την καθιέρωσή της είχε ο ίδιος ζητήσει. Ο Τρικούπης σχημάτισε κυβέρνηση χωρίς να έχει την δηλωμένη πλειοψηφία της Βουλής.
7. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.
8. Τζάκια. Παραδοσιακά εγκαταστημένες στην εξουσία οικογένειες που κατείχαν τα μεγάλα διοικητικά πόστα και κατάγονταν απ' τους Φαναριώτες, τους Κοτζαμπάσηδες ή τους νησιώτες καραβοκύρηδες.

Ι Ι

Ο ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΣ ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΠΑΤΡΩΝ

Η πρώτη απόπειρα για τη δημιουργία επαναστατικού κοινωνικού κινήματος στην Ελλάδα γεννήθηκε στα 1876 στην Πάτρα.

Πρόκειται για τον «Δημοκρατικό Σύνδεσμο Πατρών», που παρά τη σύντομη διάρκεια της δράσης του κατέχει μια ζηλευτή θέση στο κοινωνικό μας κίνημα. Βέβαια και πριν απ' την εμφάνιση του Δημοκρατικού Σύνδεσμου υπήρχαν ομάδες και έντυπα περισσότερο ή λιγώτερο σημαντικά που δήλωναν την προοδευτική και επαναστατική τους ιδεολογία, αλλά στις περιπτώσεις αυτές δεν βρισκόμαστε μπροστά σε οργανωμένο κίνημα, αλλά μάλλον σε ατομική πολιτική δράση ή σε μια ομάδα με πολύ περιωρισμένη επίδραση.

Γιατί όμως η πρώτη αυτή αριστερή οργάνωση παρουσιάστηκε στην Πάτρα κι όχι κάπου αλλού; Πρόκειται για σύμπτωση;

Δεν πρόκειται καθόλου για ένα τυχαίο γεγονός. Η Πάτρα ήταν κιόλας κάτω απ' την οθωμανική κατοχή η μεγαλύτερη πόλη της Πελοποννήσου και το πιο μεγάλο ελληνικό λιμάνι της Δυτικής Ελλάδας. Χάρις στο έξοχο λιμάνι της και τη γεωγραφική της θέση η πόλη δεν έπαψε ν' αναπτύσσεται μέσα στον 19ο αιώνα. Για πολλά χρόνια υπήρξε η μεγαλύτερη σε πληθυσμό ελληνική πόλη, πριν να μεγαλώσει και να σχηματιστεί η Αθήνα σε ουσιαστική πρωτεύουσα του κράτους. (Φυσικά όταν λέμε η μεγαλύτερη ελληνική πόλη εννοούμε του ελεύθερου κράτους, γιατί την ίδια περίοδο ξεπερνούσαν την Πάτρα σε πληθυσμό η Κων)πολη, Σμύρνη, Θεσσαλονίκη, Αλεξάνδρεια). Μεγάλο εμπορικό και ναυτιλιακό κέντρο, τοποθετημένη στην βορειοδυτική άκρη της Πελοπόννησου, ανοιχτή στα Ιόνια νησιά και την Ιταλία, η Πάτρα εξασφάλιζε την επικοινωνία της χώρας με τη Δυτική Ευρώπη. Ιδιαίτερη ήταν η επαφή κι επικοινωνία της πόλης με τα Ιόνια νησιά και ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού της αποτελούνταν από εφτανήσιους. Η Πάτρα ήταν σκάλα για την Ιταλία, ρόλο που κρατάει άλλωστε μέχρι τις μέρες μας. Πολλοί μετανάστες από τα εφτάνησα και την Ιταλία, κυρίως τεχνίτες, έμποροι, εργάτες και διανοούμενοι συντέλεσαν στην ανάπτυξη της πόλης. Σημαντικότατο ρόλο έπαιξε η επίδραση των ιταλών επαναστατών που εξορίστηκαν από την πατρίδα τους μετά τη συντριβή της επανάστασης του 1848 και τους αγώνες των καρμπονάρων. Οι πολιτικοί αυτοί φυγάδες που κατάφυγαν στην Ελλάδα εγκαταστάθηκαν κυρίως στην Πάτρα, Ερμούπολη και Αθήνα.

Είναι λοιπόν η γεωγραφική θέση της, η σύνθεση του πληθυσμού της, η εμποροναυτική της ανάπτυξη κι αργότερα η βιομηχανική, που εξηγεί το προνομιούχο ρόλο που διαδραματίζει η Πάτρα στο κοινωνικό και πολιτικό ξύπνημα της νεοελληνικής κοινωνίας. Γιατί από τα μέσα του 19ου αιώνα η Πάτρα εξελίσσεται σε πρώτο βιομηχανικό κέντρο της χώρας.[1-2]

Στα 1876 η πόλη των Πατρών γίνεται το κέντρο δράσης μιας πολυάριθμης και δραστήριας επαναστατικής ομάδας που δεν περιώριζε καθόλου τη δράση της στην Πάτρα αλλά απλωνότανε στα περίχωρα και σ' άλ-

λες πόλεις. Ιδιαίτερα στην Κέρκυρα, Πύργο, Μεσσήνη, Αίγιο, Κιάτο, Κεφαλονιά, Ζάκυνθο, Ερμούπολη και Αθήνα.

Ανάμεσα στους πρωταγωνιστές της κίνησης συναντάμε δικηγόρους, δασκάλους, φοιτητές, εκπαιδευτικούς κάθε είδους, γιατρούς, έναν τυπογράφο, μερικούς δημόσιους και ιδιωτικούς υπάλληλους, και λίγους εργάτες. Είναι φανερό ότι η κίνηση στρατολογούσε τα μέλη της κυρίως ανάμεσα στα μικροαστικά στρώμματα των πόλεων και στη διανόηση. Από τα 1876 κιόλα η κίνηση έχει σημαντική επιρροή στους κύκλους των διανοουμένων αλλά μονάχα τον επόμενο χρόνο, 1877, συγκροτείται σε πραγματική πολιτική οργάνωση.

Τη χρονιά αυτή ο «Δημοκρατικός Σύνδεσμος Πατρών» τυπώνει την εφημερίδα «Ελληνική Δημοκρατία», σαν δημοσιογραφικό και προπαγανδιστικό του όργανο. Κάτω από τον τίτλο αναγραφόταν η φράση:

«Η επανάσταση είναι ο νόμος της προόδου».

Φράση πολύ αποκαλυπτική για την ιδεολογική τοποθέτηση της οργάνωσης. Ο υπότιτλος άλλωστε δήλωνε ότι η εφημερίδα ήταν όργανο του «Δημοκρατικού Συνδέσμου Πατρών». (Μάης 1877 — Νο 1).

Ποιό ήταν το πιστεύω του Δημοκρατικού Συνδέσμου; Νά τα κύρια σημεία του προγράμματός τους:

1. Απόλυτη ελευθερία των Δήμων και αυτοδιαχείρηση. Πλήρης αποκέντρωση. Ανεξαρτησία των Δήμων.
2. Απόλυτη ελευθερία του ατόμου.
3. Άμεση λαϊκή εξουσία.

Όλα τα σημεία του προγράμματος[3] θυμίζουν τις επαναστατικές ιδέες που κυκλοφορούν στην Ευρώπη αυτήν την περίοδο και ιδιαίτερα τις ιδέες που στάθηκαν η σημαία του ολοκαυτώματος της παρισινής Κομμούνας. Θυμίζουν επίσης έντονα αναρχισμό και προυντονισμό. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι την εποχή αυτή ήσαν αρκετά γνωστοί στην Ελλάδα ο Προυντόν, οι αρχηγοί της Κομμούνας, κι ιδίως οι ρώσοι αναρχικοί Κροπότκιν και Μπακούνιν. Την περίοδο μάλιστα που περιλαμβάνεται ανάμεσα στα 1875 και στα 1890 μπορεί να πει κανείς ότι το κήρυγμα των επαναστατών αυτών κυριαρχεί στην Ελλάδα, όπου οι σοσιαλιστές θεωρητικοί ήσαν λιγώτερο γνωστοί και οι μαρξιστές σχεδόν άγνωστοι. (Ιδίως οι γερμανοί).

Οι αναρχικοί των Πατρών πίστευαν:

«...στην ανάγκη της επανάστασης που θάχε σα στόχο της την καταστροφή του κράτους και που θα πραγματοποιούνταν με την αδελφότητα και την παιδεία, τον αγώνα ενάντια στη φτώχεια και την άγνοια, τη δημιουργία ενός ανθρώπου καινούργιου».

Στο σημείο αυτό πρέπει ν' ανοίξουμε μια παρένθεση για να εξηγήσουμε τη σημασία των λέξεων αναρχικοί, σοσιαλιστές κ.τ.λ.

Στην Ελλάδα της εποχής οι πολιτικοί αυτοί όροι προερχόντουσαν από τη Δυτική Ευρώπη και κυρίως από τη Γαλλία. Συνήθως ήσαν κακομεταφρασμένοι, κακοεξηγημένοι και όχι τόσο σωστά κατανοητοί. Ο JEAN JACQUES CHEVALLIER* έλεγε «ότι γενικά η αριστερά αυτής της εποχής δεν ήταν τοποθετημένη σε μια συγκεκριμένη επαναστατική θεωρία». Πιο συχνά έκφραζε όλες μαζί τις προοδευτικές τάσεις, διαλέγοντας μερικά σημεία τους. Έτσι στην Ελλάδα του 19ου αιώνα ο σοσιαλισμός συγχεόταν με τον λαϊκισμό, η αναρχία με τη δημοκρατία. Ο ριζοσπαστισμός με τον κοινωνικό χριστιανισμό. Κάποτε όλα αυτά τα φαινομενικά ετερόκλητα στοιχεία συγκροτούσαν μια θεωρία, συνυπήρχαν σ' ένα άτομο, συμβίωναν σε μια οργάνωση. Πρέπει λοιπόν κανείς να δυσπιστεί στους χαρακτηρισμούς αναρχικός ή σοσιαλιστής, ή οτιδήποτε άλλο. Είναι πολύ σχηματικοί κι ίσως θάπρεπε να αποφεύγονται. Μαρξισμός και αναρχισμός, προυντονισμός και σαινσιμονισμός, μπλανκισμός και αυτοπικός σοσιαλισμός αποτελούν ένα σύνολο δυσκολοδιάκριτο. Είναι καλύτερα να μιλάει κανείς για αριστερά της εποχής.

Στην «Ελληνική Δημοκρατία» διαβάζουμε ακόμα ότι οι αναρχικοί της Πάτρας ήσαν δημοτικιστές.

> «...Δεχόμαστε άρθρα απ' όλους αρκεί να είναι γραμμένα σε γλώσσα απλή».

Η φράση αυτή, δημοσιευμένη στην πρώτη σελίδα της εφημερίδας, έντεκα χρόνια πριν την εμφάνιση του «Ταξιδιού», του Γιάννη Ψυχάρη, που στάθηκε το μανιφέστο του δημοτικισμού και ένα τέταρτο σχεδόν του αιώνα πριν απ' την έκδοση του κεντρικού οργάνου των δημοτικιστών, του Νουμά, δίνει το μέτρο της πρωτοπορίας που αποτέλεσε ο Δημοκρατικός Σύνδεσμος της Πάτρας. Όλα τα κείμενα και οι συνεργασίες της εφημερίδας, αλλά και οι λόγοι και συζητήσεις της οργάνωσης ήσαν στη δημοτική γλώσσα. Οι πρωτοπόροι αυτοί πατρινοί αναρχικοί ήσαν απαλλαγμένοι από τα πλέγματα εκείνα που ταλαιπώρησαν αργότερα τον Πλάτωνα Δρακούλη και τόσους άλλους σοσιαλιστές, που ακόμα και στις αρχές του 20ού αιώνα δεν είχαν συνειδητοποιήσει ότι είναι ασυμβίβαστη η ιδιότητα του αριστερού με την καθαρεύουσα.

Για τους έλληνες που ζούσαν ακόμα κάτω από την οθωμανική κατοχή οι πατρινοί αναρχικοί δήλωναν:

> «...ας μάθουμε μια για πάντα ότι πρέπει να λευτερώσουμε την πατρίδα και τους σκλάβους αδερφούς μας απ' όλες τις τυραννίες, ότι ο Τούρκος δεν είναι μονάχα στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία αλλά μέσα στο σπίτι μας και ότι πρέπει ν' αρχίσουμε τον αγώνα μέσα από το σπί-

* Καθηγητής της Ιστορίας των Πολιτικών Θεωριών στο Πανεπιστήμιο του Παρισιού, 1970.

τι μας κι όχι έναν πόλεμο αδερφοκτόνο όπως το απαιτούν οι ισχυροί». («Ελληνική Δημοκρατία» —φύλλο 1— Μάης 1877— Πάτρα).

Ο Σύνδεσμος βρισκόταν σ' επαφή με τους προοδευτικούς κύκλους των Εφτανήσων, της Αθήνας, της Ερμούπολης και άλλων πόλεων. Ανάμεσά τους ο πρώην εισαγγελέας Ρόκκος Χοϊδάς, ήταν συνδεδεμένος με τους αναρχικούς της Πάτρας και βρισκόταν σε στενή επαφή μαζί τους. Ο Χοϊδάς είχε τότε παραιτηθεί απ' την εισαγγελία για να ασχοληθεί αποκλειστικά με την πολιτική.

Αλλά και με το διεθνές αριστερό και αναρχικό ειδικώτερα κίνημα ήσαν συνδεδεμένοι οι αγωνιστές του Δημοκρατικού Συνδέσμου. Με το γαλλικό και το ιταλικό μάλιστα κίνημα είχαν συχνή κι αδερφική συνεργασία.[4]

Ο Δημοκρατικός Σύνδεσμος με τις ομάδες που κατάφερε να συγκροτήσει σε δέκα περίπου πόλεις έξω από την Πάτρα, παίρνει στις αρχές του 1877 τις διαστάσεις σοβαρής πολιτικής κίνησης που τα μέλη της ξεπερνάνε τα χίλια κι οι οπαδοί και συμπαθούντες είναι πολλοί περισσότεροι. Μετέχει σε διεθνή συνέδρια και στέλνει αντιπροσώπους της στο εξωτερικό. Έτσι ο διάσημος ιταλός σοσιαλιστής ηγέτης COSTA εξουσιοδοτείται να αντιπροσωπεύσει τον Σύνδεσμο στο διεθνές συνέδριο του 1877, γιατί η οργάνωση βρισκόταν σε τεχνική αδυναμία να αποστείλει δικό της εκπρόσωπο.[5]

Βασική αδυναμία του Δημοκρατικού Συνδέσμου ήταν ότι στήριζε την όλη οργανωτική και προπαγανδιστική του δουλειά σε λίγα στελέχη που μάλιστα ήσαν σχεδόν όλα συγκεντρωμένα στην Πάτρα. Έτσι οι οργανώσεις των άλλων πόλεων δεν μπόρεσαν σχεδόν ποτέ να αποχτήσουν αυτόνομη οντότητα αλλά εξαρτιώνται πάντα από τη δραστηριότητα και τα φώτα των συντρόφων της Πάτρας. Σε τελευταία ανάλυση το κίνημα μένει απομονωμένο σε ένα ολιγάριθμο κύκλο διανοουμένων, μικροαστών και εργατικής πρωτοπορίας μακριά από τους αγρότες και τις εργατικές μάζες, έξω απ' τους τόπους δουλειάς. Η οργάνωση δεν είχε επίσης σε καμιά περίπτωση προβλέψει τι θα συμβεί αν το κράτος αποφάσιζε μια μέρα να τη χτυπήσει. Δεν είχε γίνει η παραμικρή δουλειά για να περάσει στην παρανομία σε μια παρόμοια περίπτωση. Όταν ο εισαγγελέας αποφάσισε να βάλει ένα τέλος στην επαναστατική δραστηριότητα του Συνδέσμου ήταν επόμενο να βρει απροετοίμαστους τους πατρινιούς αναρχικούς. Οι αστυνομικοί που μπήκαν στα γραφεία της οργάνωσης στην Πάτρα βρέθηκαν μπροστά στα πορτραίτα των Μπακούνιν, Μπλανκί, Κροπότκιν, Προυντόν, των αρχηγών της παρισινής Κομμούνας και των αγίων του Περ Λασσέζ.[6]

Όλοι οι υπεύθυνοι της οργάνωσης φυλακίστηκαν. Μερικοί κοιμόν-

τουσαν για πολλούς μήνες έξω από τα σπίτια τους για ν' αποφύγουν την αστυνομική δίωξη.

Δυο - τρεις μάλιστα έφυγαν στο εξωτερικό. Μια βίαιη επίθεση του αστικού τύπου εξαπολύθηκε σε συνεργασία με τις αστυνομικές διώξεις, εναντίον τους. Δεκάδες σπίτια στην Πάτρα ερευνήθηκαν. Είναι αλήθεια ότι οι διώξεις περιωρίστηκαν κυρίως στην Πάτρα αλλά η τρομοκρατία πέτυχε να διαλύσει σύντομα τις υποτυπώδεις οργανώσεις των άλλων πόλεων. Ο κίτρινος τύπος δεν σταμάτησε για μήνες να γράφει ενάντια σε κείνους:

«...που θέλησαν να επαναλάβουν και στην Ελλάδα το παράδειγμα των Κομμουνάρων του Παρισιού».

Η αστική τάξη χτυπάει συναγερμό γιατί παρακολουθεί τα πρόσφατα γεγονότα της Γαλλίας και θέλει να πνίξει στη γέννα του το ελληνικό επαναστατικό κίνημα. Στην Αθήνα όμως ο Ρόκκος Χοϊδάς ξεσηκώνει την δημοκρατική κοινή γνώμη και μια μερίδα του τύπου υπέρ των αναρχικών και παίρνει την υπεράσπιση των φυλακισμένων. Πετυχαίνει τελικά να τους αποφυλακίσει. Είναι αλήθεια ότι το κράτος δεν προχώρησε σε σοβαρότερες διώξεις εναντίον τους αλλά δεν έπαψε να τους παρακολουθεί, να τους ενοχλεί, να τους απειλεί τα προσεχή χρόνια. Έτσι σταμάτησε η δραστηριότητα της οργάνωσης.[7]

Παρ' όλες τις αδυναμίες της η πρώτη αυτή αριστερή ελληνική οργάνωση στάθηκε ένα κίνημα που ήταν σωστά τοποθετημένο μπρος στην ελληνική πραγματικότητα και άφησε ρίζες. Παρ' όλη την έλλειψη πείρας και το βραχύβιο της ύπαρξης της έδειξε ότι είχε εμβαθύνει στην κοινωνική πραγματικότητα της ελληνικής ζωής.[8 - 9]

---

1. Πολλοί Ιταλοί εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα μετά την Επανάσταση του 1848. Ιδίως στην Ερμούπολη, Αθήνα και Πάτρα.
2. Mathiopoulos Basil. P. Die Geschichte der in socialenfrage in Griecheland—Hannover — 1961.
3. Guy Grand: Pour Connaitre la Pensée de Proudhon — Paris 1947.
4. Συνεργασία με την εφημερίδα «PLEBE» του Μιλάνου. Συνεργασία με την FEDERATION ANARCHISTE JURASSIENE. Βλέπε και συνεργασίες τους στο BULLETIN της Αναρχικής Ομοσπονδίας της Ζυρά στις 26.8.77 και 8.4.1878. Τέλος οι επαφές τους με κομμουνάρους αποδεικνύονται κι από το άρθρο κομμουνάρου που δημοσιεύτηκε στην «Ελληνική Δημοκρατία» (Μάης 1877, Νο Ι. Πάτρα).
5. Κορδάτος Γιάννης: Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος. Αθήνα 1956.
6. Παρισινό νεκροταφείο όπου τάφηκαν οι ομοσπονδιακοί και ταυτόχρονα έσχατο σημείο αντίστασης των κομμουνάρων του 1871.
7. Τα ήπια σχετικά μέτρα που πήρε η κυβέρνηση κατά των αναρχικών της Πάτρας εξηγούνται από το γεγονός ότι η μεγαλοαστική τάξη δεν είχε ακόμη σημάνει το κουδούνι του κινδύνου της «επίφοβης αναρχίας», όπως είχε ήδη γίνει σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες. (Γαλλία, Ελβετία, Ρωσία, Βέλγιο, Ισπανία, Ιταλία).
8. Ιστορία του Ελληνικού Κεφαλαίου: Γιάννη Κορδάτου. Εισαγωγή. Αθήνα 1930.
9. Κ. Χαριτάκη: Η Ελληνική Βιομηχανία, Αθήνα 1927.

ΙΙΙ ΟΙ ΔΙΕΘΝΙΣΤΕΣ

Στα 1876 σχηματίζεται στην Αθήνα από μια ομάδα ριζοσπαστών — δημοκρατών, νέων διανοουμένων στην πλειοψηφία τους που ανακατεύονται με την πολιτική, μια μαχητική οργάνωση με διεθνείς διασυνδέσεις και επαφές, και αντίθετα με τον «Δημοκρατικό Σύνδεσμο Πατρών» με αρκετή συνωμοτικότητα και μυστικότητα στις ενέργειες, στις πράξεις και τις επαφές της με το εξωτερικό, που θα ονομαστεί:

«ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ, Ο ΡΗΓΑΣ»[1]

Όνομα πολύ επεξηγηματικό των σκοπών του, γιατί χρησιμοποιώντας σαν έμβλημά τους τον Ρήγα Φερραίο Βελεστινλή — ποιητή και συγγραφέα, θαυμαστή της γαλλικής επανάστασης, διεθνιστή και φιλογιακωβίνο, έναν από τους πρώτους που μετάφρασαν μοντέρνα γαλλική λογοτεχνία στα νεοελληνικά, δημοτικιστή, εθνικό αγκιτάτορα και ξεσηκωτή κατά της τυραννίας, πρόδρομο του 1821, αγωνιστή και εμπνευστή της πανεθνικής εξέγερσης όλων των σκλάβων λαών ενάντια στην οθωμανική τυραννία, συνέλαβε την ιδέα της βαλκανικής επανάστασης και της δημιουργίας της παμβαλκανικής δημοκρατίας για να πέσει τελικά στις 24 του Ιούνη του 1798, αφού παραδόθηκε από την αυστριακή αστυνομία στους Τούρκους, στο Βελιγράδι — ήθελαν ακριβώς να υποδηλώσουν σαν στόχο τους την πέρα από τα σύνορα συνεργασία και αγωνιστική αλληλεγγύη με τις αδερφές βαλκανικές χώρες και με τους άλλους σκλάβους λαούς. Όπως ο Ρήγας, που κατατομήθηκε πάνω στον λόφο του Καλέ Μεγκντάν, αντικρύζοντας τα νερά του Σαύου να χύνονται στο Δούναβη, αγωνίστηκε όχι μόνο για την απελευθέρωση των Ελλήνων από τον οθωμανικό ζυγό, αλλά έδωσε στον αγώνα του αυτό λαϊκή και διεθνιστική σημασία, γιατί τον συνέδεσε με την απελευθέρωση και των άλλων βαλκανικών λαών, έτσι και τα μέλη του συνδέσμου, «Ο Ρήγας», απορρίπτανε την μεγαλοϊδεατική πολιτική του εθνικισμού και του σωβινισμού, γυρίζανε την πλάτη στους δακρύβρεχτους νοσταλγούς του Κων)νου Παλαιολόγου και του

«πάλι με χρόνια με καιρούς
πάλι δικά μας θάναι».

Βλέπανε τον αγώνα για την απελευθέρωση των σκλάβων ελλήνων όχι από την αντιδραστική οπτική γωνιά της μεγάλης ιδέας αλλά από την προοδευτική και διεθνιστική — επαναστατική γωνιά της βαλκανικής επανάστασης.

Καλύτερα μιας ώρας λεύτερη ζωή
παρά σαράντα χρόνια σκλαβιά και φυλακή...

Βουλγάροι κι Αρβανίτες, Αρμένιοι και Ρωμιοί
για την ελευθερία να ζώσουμε σπαθί.

Τους στίχους αυτούς του «Θούριου», του Ρήγα, οι πιονέροι του συνδέσμου είχαν έμβλημά τους.

Αντίθετη στον σωβινισμό της ολιγαρχίας και του Παλατιού η ηγεσία του «Ρήγα», πίστευε στη δημοκρατία, στην ελευθερία του ατόμου, την κατάργηση των προνομίων, την συντριβή της ξενοκρατίας και της φαυλοκρατίας, να είναι όλοι ίσοι μπροστά στο νόμο, στην κοινωνική δικαιοσύνη.

Το πρόγραμμά τους για την αλλαγή μέσα στην Ελλάδα ήταν ένα αστικό λαοπουλίστικο μεταρρυθμιστικό δημοκρατικό πρόγραμμα. Στην εξωτερική τους όμως πολιτική και ιδίως απέναντι στο κυρίαρχο τότε ανατολικό ζήτημα, η θέση τους ήταν επαναστατική και διεθνιστική.[2 - 3]

Ανάμεσα στους αρχηγούς του «Ρήγα» βρίσκεται ο Ρόκκος Χοϊδάς, ριζοσπάστης και δημοκράτης, που προερχόμενος από τον εφτανησιακό ριζοσπαστισμό είχε προχωρήσει σε διεθνιστικές και αναρχίζουσες θέσεις. Ο Π. Πανάς, δημοσιογράφος της μαχόμενης κι αγωνιστικής δημοσιογραφίας, σατιρικός και λυρικός ποιητής, ένας από τους πιο θαρραλαίους πρωτοπόρους της εποχής του. Σαν τρίτο ηγετικό στέλεχος εμφανίζεται ο Γεώργιος Φιλάρετος, γνωστός πολιτικός, δημοσιολόγος και συγγραφέας. Στο έργο του «Σημειώσεις εκ του Υψώματος 75», ο Γ. Φιλάρετος, μας πληροφορεί τον τρόπο με τον οποίο δούλευαν τα μέλη του Συνδέσμου για την προπαγάνδιση των ιδεών τους.

«Δημοσίευση άρθρων στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο. Πρωτεύουσας και επαρχιακό. Συζητήσεις και προπαγανδιστικές ομιλίες σε μικρές συγκεντρώσεις στα σπίτια και στα καφενεία. Μοίρασμα εντύπων, τοιχοκολλήσεις σε τοίχους. Ομιλίες σε ευρύτερες συγκεντρώσεις».

Η οργάνωση «Ρήγας» ανάπτυξε τη δράση της κυρίως στην πρωτεύουσα αν και η επίδραση του Φιλάρετου, του Χοϊδά ή του Π. Πανά ήταν πανελλήνια.

Ανάμεσα στο Σύνδεσμο «Ρήγας» και στον «Δημοκρατικό Σύνδεσμο Πατρών» δεν υπήρχε πολύ στενή συνεργασία παρά τις επαφές που υπήρξαν ανάμεσα στις δυο οργανώσεις. Αυτό δεν οφείλεται τόσο σε ιδεολογικές διαφορές, που υπήρχαν γιατί ο Σύνδεσμος των Πατρών ήταν πιο αριστερός και πιο κοντά στον αναρχισμό από τον «Ρήγα», όσο σε έλλειψη οργανωτικού πνεύματος και σε εγγενείς αδυναμίες του πολιτικού τους αγώνα. Ο Ρόκκος Χοϊδάς προσωπικά συνεργάστηκε όμως και με τις δυο οργανώσεις.

Την περίοδο αυτή το ανατολικό ζήτημα έμπαινε σε νέα περίοδο κρίσης. Με την εξέγερση στην Βουλγαρία που θα πάρει στα 1877 τεράστιες διαστάσεις για να οδηγήσει στον σχηματισμό του βουλγαρικού κράτους,

τις σφαγές αμάχων, γυναικόπαιδων και υπερήλικων στο Βατάκ της Βουλγαρίας από τους οθωμανούς, τον πόλεμο που κηρύχτηκε ανάμεσα στους Σέρβους και την οθωμανική αυτοκρατορία, τις ταραχές στα τουρκορωσικά σύνορα που θα οδηγήσουν στον ρωσοτουρκικό πόλεμο, την αναταραχή στη Ρουμανία και την κήρυξη στα 1877 του ρουμανοτουρκικού πολέμου που θα σημάνει την ώρα της ρουμάνικης ανεξαρτησίας, ύστερα από τη νίκη των Ρώσων.

Ταυτόχρονα στην οθωμανική αυτοκρατορία έχουμε σοβαρές εσωτερικές εξελίξεις, πολιτικούς αγώνες ανάμεσα στους νεότουρκους και συντηρητικούς (παλαιότουρκους).

Οι ζυμώσεις αυτές δεν άφησαν ανεπηρέαστες τις εξελίξεις στο χώρο της αριστεράς. Στη Γενεύη, που θα είναι το κέντρο αλλά όχι και το αποκλειστικό πεδίο δράσης της οργάνωσης, μερικές εκατοντάδες φοιτητές και διανοούμενοι προερχόμενοι από τις διάφορες βαλκανικές χώρες συνενώθηκαν για να απαιτήσουν το σχηματισμό μιας βαλκανικής Ομοσπονδίας. Στιγμή ιστορική. Πόσο δικαίωσε η ιστορία τον Ρήγα. Εβραίοι, Αρμένηδες, Σέρβοι, Βούλγαροι, Βλάχοι, Έλληνες, Οθωμανοί, Λεβαντίνοι, Βοσνιάκοι, Μολντάβοι, Κουτσόβλαχοι και Αρβανίτες συγκροτούν ενωμένοι την: *«ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ» πρωτοποριακό σύνδεσμο και αβανγουαρδίστικη οργάνωση της εποχής που μονάχα με την κομμουνιστική διεθνή μπορεί να συγκριθεί, όχι για την έκταση της επιρροής της αλλά για το πρώιμο της εμφάνισής της.*

Ανάμεσα στα μέλη της αναφέρονται και οθωμανοί αλλά εκείνο που θα πρέπει να ξεκαθαριστεί — κι έχει μεγάλη σημασία — είναι αν πρόκειται για Τούρκους, οπότε η οργάνωση απαλλαγμένη από κάθε εθνικιστικό και εθνικοαπελευθερωτικό στοιχείο παίρνει ακόμα μεγαλύτερες επαναστατικές διαστάσεις ή απλώς για Αρβανίτες ή Βοσνιάκους μουσουλμάνους. Είναι αλήθεια ότι την εποχή αυτή η διάκριση ανάμεσα σε Τούρκους και Οθωμανούς είναι κάτι το πολύ δύσκολο αν όχι το αδύνατο. Η αυτοκρατορία λέγεται οθωμανική αλλά ο όρος οθωμανός δεν συναντιέται σαν δηλωτικός εθνότητας.

Μονάχα θρησκευτική είναι η διάκριση ανάμεσα στους λαούς της αυτοκρατορίας. Από τη μια υπάρχουν οι μουσουλμάνοι κι απ' την άλλη οι άπιστοι, χριστιανοί, εβραίοι κ.ά. Η έννοια του Τούρκου εμφανίζεται αυτή *την εποχή. Λένε ότι πρώτος ο ποιητής Γιασάρ Κεμάλ χρησιμοποίησε την λέξη τούρκος με τη σημερινή της έννοια. Μέχρι τότε κάτω απ' την έννοια μουσουλμάνος κρυβόταν ο Άραβας, ο Σύρος, ο Αρβανίτης, ο Τσερκέζος, ο Αϊζερμπαϊτζανός, ο Πομάκος, ο Βοσνιάκος, ο Τουρκοκρητικός κι ο Κούρδος. Λαοί πολύ διαφορετικοί μεταξύ τους.*

Η «Ανατολική Δημοκρατική Ομοσπονδία» εμφανίζεται στην Ελβετία

στα τέλη του 1875. Σκοπός της ήταν η απελευθέρωση των σκλάβων βαλκανικών λαών από τον οθωμανικό ζυγό και η δημιουργία ενός νέου ομόσπονδου βαλκανικού κράτους. Στο κράτος αυτό κάθε βαλκανικό κράτος — μέλος θα διατηρούσε την οικονομική και πολιτική του ανεξαρτησία. Όλα μαζί όμως θα ήσαν ενωμένα σε ένα ομοσπονδιακό σχήμα με κοινή εκπροσώπηση προς τα έξω, στενή συνεργασία στο εσωτερικό, κοινά όργανα κ.τ.λ.

Η «Ανατολική Δημοκρατική Ομοσπονδία» της Γενεύης όχι μόνο είχε στενή σχέση με τον Σύλλογο «Ρήγα» αλλά μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι ο «Ρήγας» αποτελεί το ελληνικό παράρτημα της «Ανατολικής Δημοκρατικής Ομοσπονδίας». «Το ιδρυτικό του «Ρήγα» δημοσιεύτηκε στις 10.1.1876 στην εφημερίδα «Εργάτης» που για ένα βραχύ διάστημα αποτέλεσε το δημοσιογραφικό όργανο του Συλλόγου, (έκλεισε στις αρχές του 1876). Ο Εργάτης ήταν μαχητική και προοδευτική εφημερίδα που την διεύθυνε ο Παναγιώτης Πανάς. Είναι χαρακτηριστικό της συνωμοτικότητας και των προφυλακτικών μέτρων που έπαιρναν οι εμπνευστές της κίνησης ότι κανένας από τους αρχηγούς της δεν φιγουράριζε στα ιδρυτικά μέλη. Ούτε ο Χοϊδάς, ούτε ο Πανάς, ούτε ο Φιλάρετος. Σαν μέλη του διοικητικού συμβουλίου αναφαίρονται οι:

Μ. Κανάρης, Μ. Κατσίμπαλης, Ν. Δεικτάκης, Γ. Κοντομίχαλος, Σ. Παυλίδης, Λ. Οικονόμου, Α. Στούπης.

Γραμματέας ο Κατσίμπαλης. Στο κατάστημά του καλούνταν τα μέλη να καταθέσουν τις συνδρομές τους και να ενισχύσουν το σύλλογο.

Ο Ρήγας εμφανίζεται με μια διακήρυξη αλληλεγγύης στους εξεγερμένους της Ερζεγοβίνης στις 6 - 8 του Γενάρη 1876, που δημοσιεύεται στο ίδιο φύλλο του «Εργάτη», του Πανά.

Αδελφοί!

Όπι οι πατέρες ημών άνευ μέσων, άνευ προετοιμασιών, εν αιώνι καθ' ον οι λαοί εστέναζαν υπό το βάρος δεσποτειών συνδεομένων δι' αλληλεγγύης, έλαβον τα όπλα κατά της ισχυράς τότε της Τουρκίας δεσποτείας, οι λαοί πάντες συνεκινήθησαν υπέρ του ιερού ημών αγώνος και προσήνεγκον τον οβολόν των και κατέδειξαν τας υπέρ ημών προσπαθείας των. Σήμερον μόνο δια κοινών παθημάτων, κοινών δε, ότε λαός, συνδεόμενος μεθ' όρκων και κοινών ελπίδων περί του μέλλοντος, καταπιεσθείς μέχρι του μη περαιτέρω, εν τη εσχάτη αυτού απελπισία, έλαβε τα όπλα ανά χείρας, ίνα υπερασπίση τα ανθρώπινα δικαιώματά του και την αγαπητήν ελευθερίαν του, ημείς προ πάντων, οι δια τοιούτων δεσμών προς τον λαόν τούτον συνδεόμενοι, θέλομεν μείνει ανάλγητοι:

Εάν το υπέρ ελευθερίας μαρτύριον αναξιοπαθούντων λαών είναι ικανόν όπως αναφλέξη το αίσθημα της φιλανθρωπίας, αποτεινόμεθα μετά

θάρρους πάση ευγενεί και φιλανθρώπω καρδία, επικαλούμενοι τον οβολόν πάντων υπέρ των εν Ερζεγοβίνη αγωνιζομένων τον κάλλιστον υπέρ ανεξαρτησίας αγώνα.

Ενώ ημείς αναπαυόμεθα υπό στέγην, ενώ ημείς γευματίζομεν εις τράπεζαν, ενώ τινές εξ ημών δαπανώνται εις πολυτελείας, άλλοι αδελφοί ημών άνθρωποι, γυμνοί ίσως και πεινασμένοι, καταδιώκονται υπό ορδών ενόπλων, ωσεί έπραξαν το μέγιστον έγκλημά των, διότι εζήτησαν την ανεξαρτησίαν των.

Υπέρ των αδελφών λοιπών αυτών ανθρώπων, εν ονόματι της φιλανθρωπίας, ην ηρνήθησαν ημίν πονηροί κακοβούλων φήμαι, και οιωνεί διαμαρτυρόμενοι κατ' αυτών, επικαλούμεθα την συνδρομήν παντός δυναμένου. Ο οβολός ημών, εάν δεν είναι σπουδαία συνδρομή, έσεται τουλάχιστον δι' αυτούς μεγίστη παρηγορία, διότι θα καταδείξη αυτοίς, ότι υπάρχουσι και ενταύθα καρδίαι συγκινούμεναι υπό των παθημάτων των.

Επί τούτοις, ο επ' εσχάτων συστάς πολιτικός Σύλλογος «Ρήγας» ανέθηκεν ημίν δια του υπό 6 Ιανουαρίου ε.έ. ευγενούς υπέρ των Ερζεγοβινίων ψηφίσματος αυτού, όπως μετ' άλλων συμπράττοντες συλλέξουν κατά το εφικτόν συνδρομάς, δι' ων, εάν δεν δυνηθώμεν να παράσχωμεν αυτοίς αξίαν λόγου βοήθειαν, θα εκδηλώσωμεν τουλάχιστον ότι η καρδία του Έλληνος δεν μένει ανάλγητος εις την κλαγγήν των όπλων και τους θρήνους αναξιοπαθούντος υπέρ της ελευθερίας αδελφού λαού.

Εν Αθήναις, την 8ην Ιανουαρίου 1876».

Στο ίδιο τεύχος του «Εργάτη» έχουμε και εκτενέστατη παρουσίαση του νέου Συλλόγου και των σκοπών του. Το κείμενο είναι γραμμένο προφανώς από τον Π. Πανά σε καθαρεύουσα όμως. Δυστυχώς θα περάσουν μερικές δεκαετίες για να ξαναδεί το ελληνικό κοινωνικό κίνημα τη γλώσσα του Δημοκρατικού Συνδέσμου Πατρών.

«Π ο λ ι τ ι κ ό ς Σ ύ λ λ ο γ ο ς Ρ ή γ α ς

Αγαθή τύχη!

Ήρξατο, τέλος πάντων, και η Ελλάς να δεικνύει σημεία ζωής. Εν μέσω του οσημέραι αναπτυσσομένου οργασμού παρά τοις λοιποίς αδελφοίς λαοίς της Ανατολής, η αδράνεια, εν ή ημείς διατελούμεν όντες, είχε τι το απελπιστικόν. Δικαίως δέ οι φίλοι της Ελλάδος ηρώτων: Τί έπαθεν η μήτηρ των ελευθέρων ιδεών; Το πνεύμα του πρωτομάρτυρος της ανατολικής ελευθερίας εξέλειπεν απ' αυτής; Την εξευτελιστικήν ταύτην θέσιν εν ή ως εκ των εσωτερικών διαπληκτισμών και των μεφιστοφελικών κηρυγμάτων, άτινα από τινος αναιδώς διεδίδοντο, συναισθανθέντες τινές των παρ' ημίν υπό υγιών αρχών εμφορουμένων όπως δώσωσιν ώθησιν τινά ευγενεστέραν εις το δημόσιον πνεύμα και ανοίξωσιν εις τας εθνικάς ενεργείας στάδιον άλλο, συμφωνότερον προς τον προορισμόν της Ελλά-

δος και την εθνικήν αυτής αποστολήν εν Ανατολή, συνέστησαν υπό το όνομα «Ρήγας» πολιτικόν σύλλογον, σκοπόν έχοντα την «δια της διαδόσεως των ελευθέρων ιδεών εξυπηρέτησιν των μεγάλων της Ανατολής συμφερόντων». Πρώτη πράξις του συλλόγου τούτου, όστις άλλως ουδέν έχει κοινόν μετά του εν Κερκύρα «Ρήγα», αλλά μάλιστα όλως εναντίας πρεσβεύει αρχάς, ήτο η ψήφισις ειδικής επιτροπής προς συλλογήν βοηθημάτων υπέρ των εν Ερζεγοβίνη πασχόντων, όπως δια τούτου ου μόνον επιτελεσθή έργον φιλανθρωπίας υπέρ δεινοπαθούσης ανθρωπότητος, αλλά και εκδηλωθή η συμπάθεια ημών προς λαόν αδελφόν, ηρωικώς προς ανάκτησιν της ανεξαρτησίας του κατά αγρίου δεσπότου μαχόμενον.

'Ηθελεν είσθαι βεβαίως αίσχος δια την Ελλάδα ενώ άπασαι η Ευρώπη, μηδ' αυτών των ανακτοβουλίων (παρ. οίς ως γνωστόν η φιλανθρωπία δεν κατέχει την πρώτην θέσιν) εξαιρουμένων, η μήτηρ της ελευθερίας, η ιέρεια του 1821 να μένη απαθής και αδρανής... Μέγα λοιπόν κενόν αναπληροί και μεγάλην υπηρεσίαν προσφέρει, ου μόνον εις την ιδιαιτέραν ημών πατρίδα, αλλά και εις την Ανατολήν άπασαν, μετ' εκπλήξεως, ίνα μη είπωμεν άλλο τι, παρατηρούσαν άχρι τούδε την ημετέραν αδράνειαν, ο νεοσυσταθείς σύλλογος, αι πατριωτικαί ενέργειαι του οποίου θέλουσι βεβαίως εκ πλύνει τον ρύπον, ον αντεθνικαί και αντιδραστικαί ενέργειαι, άλλων ενεκόλαψαν εις το όνομα του πρωτομάρτυρος της ανατολικής ελευθερίας, χρησιμεύσαν ως ασπίδα, όπως όπισθεν αυτού κρύπτωνται τα δόλια του Πογοδίν και της ρωσικής προπαγάνδας όργανα. Ο «Εργάτης» χαιρετίζει εγκαρδίως τον νέον Σύλλογον, πολλά και καλά παρ' αυτού προσδοκών».

«Η υπό του άνωθι Συλλόγου εκλεχθείσα επιτροπή, απαρτιζομένη εκ των κ.κ. Μ. Κανάρη, Γ. Κοντομιχάλου, Σ. Παυλίδου, Α. Οικονόμου, Μ. Κατσίμπαλη, Α.Ν. Στούπη και Ν. Δεικτάκη, εξέλεξαν τον ταμίαν αυτής τον κ. Κατσίμπαλην, εν τω καταστήματι του οποίου γίνεται και η κατάθεσις των συνδρομών».[4]

Ο «Ρήγας» και η «Ανατολική Δημοκρατική Ομοσπονδία» της Γενεύης αντιτάσσουν τα αληθινά συμφέροντα των βαλκανικών λαών στις ιμπεριαλιστικές αντιθέσεις των μεγάλων δυνάμεων πούχουν μεταβάλει από καιρό τα Βαλκάνια σε ένα από τα θερμά και ευαίσθητα σημεία σύγκρουσης των συμφερόντων τους. Αλλά οι πρωτοπόροι αυτοί αντιτάσσονται εξ ίσου και στον μικροεθνικισμό και την σωβινιστική απληστία των αστικών τάξεων των βαλκανικών χωρών. Την εποχή αυτή υπάρχει μόνο η Σερβία, η Ελλάδα και το Μαυροβούνι, αλλά την επόμενη χρονιά σχηματίζονται σε κράτη και η Ρουμανία, Βουλγαρία, που προσδεμένη κι υποχείρια η κάθε μια χωριστά σε μια μεγάλη δύναμη κι εξυπηρετώντας τα σχέδιά της προωθεί ταυτόχρονα και τα δικά της εδαφικά και επεκτατικά κατακτητικά

σχέδια. Στις αλιγαρχίες των βαλκανικών λαών που ετοιμάζονται να αλληλοσφαγούν μεταξύ τους οι πιονιέροι της βαλκανικής ομοσπονδίας απαντάνε με την αδελφότητα και αλληλεγγύη των βαλκανικών λαών, που δεν έχουν να μοιράσουν τίποτα αλλά τους ενώνει ο κοινός εχθρός που εμφανίζεται με τριπλή μορφή.

α. Οθωμανική κατοχή.
β. Επέμβαση των μεγάλων δυνάμεων.
γ. Αστική τάξη των βαλκανίων.

Θα πρέπει λοιπόν να θεωρούμε την οργάνωση «Ρήγας» σαν κίνημα συνδεμένο αναπόσπαστα με την «Ανατολική Ομοσπονδία της Γενεύης» που ανάμεσα στα μέλη της μετρούσε ένα δυνατό ποσοστό ελλήνων. Η εφημερίδα «Εργάτης» του Π. Πανά, δημοσιεύει συχνά μανιφέστα και διακηρύξεις του «Ρήγα».[5] Όταν ο «Εργάτης» έκλεισε τον διαδέχεται η εφημερίδα «Ρήγας»[6] σαν κεντρικό όργανο του ομώνυμου Συνδέσμου. Διευθυντής του «Ρήγα» ήταν ο Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος.

Οι διεθνιστικές και παμβαλκανικές αυτές απόπειρες των αγωνιστών του Ρήγα ήσαν κάτι το φανταστικό για την εποχή αυτή όπου στο μικρό ελληνικό κράτος βασίλευε η μεγάλη ιδέα, ο ούλτρα - εθνικισμός και ο σωβινισμός που καθοδηγούνταν απ' το Παλάτι και την άρχουσα τάξη.[7] Σαν αστραπές μέσα στο σκοτάδι του μεγαλοϊδεατισμού μπορούν να θεωρηθούν οι διακηρύξεις κι η δράση των φωτισμένων αυτών πνευμάτων που είχαν δυστυχώς μικρή επίδραση γιατί οι μάζες έμειναν δέσμιες της προπαγάνδας του ψευδοπατριωτισμού και της ψευδοεθνικοφροσύνης των κρατούντων.[8]

---

1. Ο «Ρήγας» λειτούργησε με αυστηρή συνωμοτικότητα κι έδειξε ότι είχε διδαχτεί πολλά απ' την εύκολη διάλυση του Δημοκρατικού Συνδέσμου Πατρών.
2. Bakounine: Dieu et Etat L' anarchie Comme sentiment de concience Universelle Alexandrie 1908.
3. Beaujour F. Tableau du commerce grec. Paris. 1896.
4. Βλέπε: Μ. Μ. Παπαϊωάννου (Έρευνα 1966) και Τάσου Βουρνά «Αυγή» (1976) Τα Εκατό Χρόνια του πολιτικού Συλλόγου ο Ρήγας (1876 - 1976).
5. Εργάτης. Η διάρκεια της έκδοσης του κράτησε μονάχα ένα χρόνο περίπου. (1875 - 1876). Αθήνα.
6. Ρήγας. Η έκδοσή του άρχισε στις αρχές του 1876 για να κλείσει στα 1877. Αθήνα.
7. Λαμπρινός: Η Μοναρχία στην Ελλάδα. Αθήνα.
8. R. PORTAL: LES SLAVES. PEUPLES ET NATIONS. PARIS. 1965.

IV ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΕΣ ΚΙ ΑΡΙΣΤΕΡΟΙ

Έξω απ' τη Δημοκρατία δεν υπάρχει παρά η δουλεία κι η ανισότητα.
ΡΟΚΚΟΣ ΧΟΪΔΑΣ

Το καλοκαίρι του 1878 βρίσκει εξόριστους στην Αθήνα δυο νέους δημοσιογράφους, τον Βλάσση Γαβριηλίδη και τον Κλεάνθη Τριαντάφυλλο

που υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν παράνομα την Κων)πολη. Η δράση τους κατά της σουλτανικής απολυταρχίας, το ανέβασμα στο θρόνο του Αμπντ - Ουλ - Χαμίτ του πρώτου και τα δρακόντεια αστυνομικά μέτρα, που πήρε ο νέος σουλτάνος, τους ανάγκασαν να φύγουν κρυφά από την Πόλη.

Το αρχαίο αυτό κέντρο του ελληνισμού, η Κωνσταντινούπολη, παραμένει την εποχή αυτή η πιο μεγάλη ελληνική πόλη (δηλαδή η πόλη με τους περισσότερους έλληνες κατοίκους), το θρησκευτικό, ναυτικό, εμπορικό, οικονομικό και πολιτιστικό κέντρο του Ελληνισμού. Η Αθήνα ήταν το πολιτικό μονάχα κέντρο της φυλής. Σχεδόν τα πάντα αυτήν την εποχή προέρχονται από την Πόλη.

Μια πλειάδα αγωνιστών δημοσιογράφων με προοδευτική ιδεολογία εκμεταλλεύονταν τις ελάχιστες ελευθερίες της Υψηλής Πύλης για να κριτικάρουν και σατιρίσουν, να συντρίψουν είδωλα. Αλλά σιγά - σιγά εφημερίδες σαν τον «Κουδουνάτο» του Πολυζέτη, τον «Διογένη» και τον «Μώμο» του Κασάπη,[1] την «Σάλπιγγα» του Θωμά, όπου ο Τριαντάφυλλος ήταν διευθυντής, και τα άλλα σατιρικοπολιτικά φύλλα υποχρεώθηκαν να κλείσουν για το φόβο της αστυνομίας και των αντίποινων.

Όλοι αυτοί οι πρωτοπόροι ήσαν λιγώτερο ή περισσότερο δεμένοι με το ευρωπαϊκό προοδευτικό κίνημα κι ιδιαίτερα το γαλλικό. Θαύμαζαν την Κομμούνα, στην οποία πήραν μέρος πολλοί Έλληνες που δεν γνωρίζουμε ούτε τον αριθμό τους, ούτε τα ονόματά τους. Ανάμεσά τους βεβαιώνεται η παρουσία της Μαρίας Νταούντογλου, γυναίκας του Μανώλη Νταούντογλου, αγωνιστή της διεθνούς αναρχίας, που δολοφονήθηκε στη Δημοκρατική Λέσχη Αθηνών στα 1870. Η Μαρία Νταούντογλου στρατευμένη στην «Υπόθεση» πήρε μέρος στην παρισινή Κομμούνα ανάμεσα στις χιλιάδες των γυναικών, που υπεράσπισαν με τα στήθια τους το λαϊκό καθεστώς των 100 ημερών. Η Μαρία ήταν μια από τις «εμπρήστριες» της γαλλικής επανάστασης, τις «PETROLEUSES». Εκτελέστηκε στα 1871 στο Παρίσι.

Ο Τριαντάφυλλος δεν κρύβει τον ενθουσιασμό του για την Κομμούνα. Χαιρετίζει τους αγωνιστές της έλληνες:

> Μεγάλε γαλλικέ λαέ με την περήφανη καρδιά,
> μη λησμονάς, στα εβδομήντα, στη μαύρη ανεμοζάλη
> τον χτύπο της καρδιάς μας. Κι οι σταυραετοί μας
> τίμησαν στο πλευρό σου το σπαθί μας.

Ο Τριαντάφυλλος σχεδίαζε να πάει στο Παρίσι για να πολεμήσει με τους κομμουνάρους, αλλά δεν μπόρεσε να πραγματοποιήσει το σχέδιό του. Σ' ολόκληρη την βαλκανική χερσόνησο η παρισινή εξέγερση είχε προκαλέσει πραγματική αναστάτωση. Δεν είναι τυχαίο ότι την ίδια περίοδο, ένας

άλλος κομμουνάρος, ένας άλλος εξόριστος, ένας άλλος σατιρικός, ένας άλλος δημοσιογράφος, ο Βούλγαρος ποιητής Χρήστος Μπότεφ, που έβγαζε το σατιρικό έντυπο «Μπουτίλνικ», εξόριστος στο Βουκουρέστι, κι αυτός κυνηγημένος απ' τους Τούρκους, υμνεί τη δόξα της Κομμούνας και σκέπτεται να πάει να καταταγεί στους αγωνιστές της. Πόσο παράλληλες είναι οι ζωές των δυο αγωνιστών. Ούτε ο Μπότεφ θα πραγματοποιήσει τα σχέδιά του για την μετάβασή του στο Παρίσι. Θα πέσει όμως μαχόμενος για την εθνικοκοινωνική απελευθέρωση της πατρίδας του όπως κι ο Ραμπαγάς λίγα χρόνια αργότερα.

Με τον ερχομό του στην Αθήνα ο ποιητής Κλεάνθης Τριαντάφυλλος, ο λεγόμενος «Ραμπαγάς» όπως θα μείνει στην φιλολογική και πολιτική ιστορία του τόπου μας, έρχεται αμέσως σ' επαφή με τον Σύλλογο «Ρήγα» και αμέσως μετά μαζί με τον συναγωνιστή των πρώτων του χρόνων Βλάση Γαβριηλίδη βγάζουν την εφημερίδα «Ραμπαγάς».[2]

Αλλά το πρώτο φύλλο στοίχισε στους δυο εκδότες την φυλακή. Η επιτυχία του «Ραμπαγά» ήταν τόσο μεγάλη ώστε ανησύχησε τις αρχές που φυλάκισαν τον Κλεάνθη και τον Γαβριηλίδη. Ταυτόχρονα μια σειρά διώξεις εξαπολύθηκαν εναντίον τους και στα 1880 ο Γαβριηλίδης χώρισε με τον Τριαντάφυλλο, σταμάτησε τη συνεργασία του στον Ραμπαγά και έβγαλε το δικό του όργανο, «Μη Χάνεσαι».[3]

Στον «Ραμπαγά» και στο «Μη Χάνεσαι» συγκεντρώνεται η προοδευτική διανόηση της εποχής. Ο Γαβριηλίδης, πατέρας κι ανανεωτής της ελληνικής δημοσιογραφίας, ήταν πιο συντηρητικός, ενώ ο Τριαντάφυλλος γινόταν μέρα με τη μέρα πιο επιθετικός ενάντια στο καθεστώς. Κατά της μοναρχίας, του καθεστώτος, ενάντια στους διεφθαρμένους και σάπιους πολιτικούς. Ο «Ραμπαγάς» χτυπούσε το καθεστώς στα καίρια σημεία του κι αποκαλούσε τον βασιλιά «προδότη». Σατίριζε επίσης εκείνους από τους δημοκράτες πούσαν πρόθυμοι να μεταβληθούν σε φανατικούς υπερασπιστές της μοναρχίας αν τους πρόσφεραν μια θέση ή κάποια άλλη ανταμοιβή.[4] Είναι χαρακτηριστικό ότι η αυλή αντιμετώπιζε με περιφρόνηση όλους αυτούς τους «φαφλατάδες» όπως τους αποκαλούσε, αλλά δεν μπορούσε να τους ταΐσει όλους.

Στα 1887 ο αρχηγός της δημοκρατικής παράταξης και του ριζοσπαστισμού, Ρόκκος Χοϊδάς, αρχίζει τη συνεργασία του με τον «Ραμπαγά». Μαζί του αποφασίζει ο Τριαντάφυλλος να μετατρέψει την εφημερίδα του σε όργανο μάχης.

Ο «Ραμπαγάς» από σατιρικολογοτεχνικό φύλλο γίνεται πολιτικό.[5]

Ο Ρόκκος Χοϊδάς επισκέφτηκε πολύ νέος την Ιταλία σαν αντιπρόσωπος μιας επιτροπής πατριωτών και δημοκρατών της Αθήνας που σχεδίαζαν να συνδυάσουν και να συντονίσουν την δράση τους ενάντια στην οθω-

μανική αυτοκρατορία και τις μεγάλες δυνάμεις (που είχαν κηρυχτεί υπέρ της διατήρησης του στάτους κβο — STATUS QUO — στην Ανατολή) με το ιταλικό εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα. Την εποχή αυτή η Ιταλία δεν είχε ακόμα πραγματοποιήσει την εθνική της ενότητα και το κίνημα του RISORGIMENTO ITALIANO βρισκόταν σε προοδευτικά χέρια. (μαντζινικοί, ριζοσπάστες, γαριβαλδινοί, αναρχικοί). Εκεί συνάντησε τον Γαριβάλδι. Εκλεγμένος πολλές φορές ανεξάρτητος βουλευτής, αγωνίστηκε στη βουλή και έξω απ' αυτήν, στα δικαστήρια, στο πεζοδρόμιο, στις λέσχες, στον τύπο. Αναδείχτηκε σε TRIBUNA PLEBIS, ρήτορας και υπερασπιστής των λαϊκών συμφερόντων στις συγκεντρώσεις, στις απεργίες. Σαν αγκιτάτορας και προπαγανδιστής. Η πολιτική του δράση στρεφόταν ιδιαίτερα ενάντια στη μοναρχία, που ο Χοϊδάς θεωρούσε σαν τον κύριο φορέα καταπίεσης και σκοταδισμού στην Ελλάδα. Αντιπολιτεύθηκε επίσης σταθερά το καθεστώς και τα πολιτικά «ανδρείκελα» που εναλλάσσονταν στην εξουσία. Οι αγώνες του του στοίχισαν διαρκείς διωγμούς, διώξεις, απόπειρες κατά της ζωής του, προβοκάτσιες και φυλακίσεις.[6]

Οι εκλογικές του επιτυχίες στα 1875 και 1883 γιορτάστηκαν από τον προοδευτικό λαό της πρωτεύουσας σαν λαϊκές νίκες. Ο Γ. Φιλάρετος, συνεργάτης του Ρόκκου στην οργάνωση «Ρήγας», μιλάει έτσι για τον Χοϊδά:

> «...Ο Σύλλογος "Ρήγας" κράτησε πολλά χρόνια... Έμειναν πιστοί, παρά τις διώξεις, ο Ρόκκος Χοϊδάς κι ο Π. Πανάς. Με τον τελευταίο αυτόν συνεργάστηκα περισσότερο διάστημα γιατί ο Ρόκκος ήταν επίσης αγνός αλλά ήταν πολύ θέλιος και πολύ σοσιαλιστής».[7]

Για τον Φιλάρετο που δεν ξεπέρασε ποτέ τα όρια της δημοκρατίας και του ριζοσπαστισμού ο Ρόκκος ήταν πολύ σοσιαλιστής και άνθρωπος των άκρων.

Συνδεδεμένος με όλα τα προοδευτικά σωματεία και ομάδες ο Χοϊδάς απόκτησε πανελλήνια προβολή και μεγάλο κύρος.

Οι εκλογές του 1883 έφεραν στη Βουλή πολλούς προοδευτικούς βουλευτές που έδειχναν τάσεις ανανέωσης της πολιτικής ζωής. Ανάμεσά τους, εκτός από τον Ρόκκο Χοϊδά, ο Τιμολέων Φιλήμων, Γ. Φιλάρετος, Πετσάλης και Μαυρομαράς.

Έτσι σχηματίστηκε στα 1883, το πρώτο κοινωνικό και προοδευτικό ελληνικό κόμμα στη Βουλή.

Το κόμμα αποκλήθηκε «Δημοκρατικό». Βέβαια τα στελέχη του δεν συμφωνούσαν σ' όλα τα σημεία. Ανάμεσα στο φιλελεύθερο Φιλήμωνα, που για ένα διάστημα υπήρξε άνθρωπος της Αυλής, και τον καθαρό δημοκράτη Φιλάρετο ή τον σοσιαλαναρχίζοντα Ρόκκο υπήρχαν πολλές διαφορές. Η συνεργασία τους στηρίχτηκε πάνω στη βάση των δημοκρατικών ιδεών και στην σταθερή τους αντίθεση στο καθεστώς και τη μοναρχία. Σαν κόμ-

μα γνήσια δημοκρατικό είχε σαν βασική του θέση την ανατροπή του μοναρχικού καθεστώτος.

Το «Δημοκρατικό κόμμα» είχε σημαντική επιρροή στη Βουλή του 1883 και πολλοί κοινοβουλευτικοί, ανεξάρτητοι ή μέλη άλλων κομμάτων συνεργαζόντουσαν μαζί του. Ανάμεσα σ' αυτούς, πρέπει να αναφερθεί ο πρώην εισαγγελέας Αριστείδης Οικονόμου. Ο Οικονόμου ανάπτυξε μια δράση που ο ασχολούμενος με την κοινωνική ιστορία του τόπου μας δεν μπορεί να μη μνημονεύσει. Κοινωνιολόγος και οικονομολόγος, υπερασπιστής των αγροτών και εργατών μέσα στη Βουλή ήταν ένας από τους πρώτους, μαζί με τον λέσβιο Καζάζη, που παρουσίασαν στην Ελλάδα τις μαρξιστικές ιδέες. Ο Οικονόμου έβγαζε επίσης μια επιθεώρηση.[8]

Εκλέχτηκε πολλές φορές βουλευτής στα Καλάβρυτα και στην Αθήνα, και υπήρξε ένα από τα πιο φωτισμένα πνεύματα της εποχής του.

Για να ξαπλώσουν τη δράση και επιρροή τους αλλά και για να πλησιάσουν την εξουσία ώστε να ασκήσουν μια ουσιαστικότερη επίδραση στα πολιτικά πράγματα της χώρας, οι βουλευτές του Δημοκρατικού Κόμματος πρόσφεραν την αρχηγία του στον αντιπρόεδρο της κυβέρνησης, κι υπαρχηγό του τρικουπικού κόμματος, τον παλιό ριζοσπάστη Κων)νο Λομπάρδο. Αλλά ο Λομπάρδος αρνήθηκε.

Οι 5 βουλευτές του Δημοκρατικού κόμματος δεν δέχτηκαν να ορκιστούν πίστη στο καθεστώς και στη μοναρχία στην καθιερωμένη ορκωμοσία των βουλευτών στη Βουλή.[9] Επιτέθηκαν στη συνέχεια βιαιότατα κατά της μοναρχίας και ζήτησαν την ανακήρυξη της δημοκρατίας.

Το Δημοκρατικό κόμμα όμως δεν κατάφερε ούτε να οργανωθεί, ούτε να αναπτύξει σημαντική εξωκοινοβουλευτική δράση. Παρέμεινε μια ομάδα μέσα στη Βουλή κι η ύπαρξή του ήταν βραχύβια.

Στα 1884 - 85 ο Χοϊδάς άρχισε τη συνεργασία του με τους σοσιαλιστές Πλάτωνα Δρακούλη και Σταύρο Καλλέργη. Συνεργαζόταν στενά με την Σοσιαλιστική Οργάνωση του Καλλέργη. Ο Χοϊδάς και ο Καλλέργης σχεδίαζαν μάλιστα την έκδοση μιας σοσιαλιστικής εφημερίδας. Στα 1885, ύστερα από την απόπειρα κατά της ζωής του, που έγινε με τη συνεργασία της αστυνομίας, ο Χοϊδάς παραιτήθηκε από τη βουλευτική του έδρα. Οι ιδέες του Χοϊδά είναι ένα κράμα από τις αρχές της γαλλικής επανάστασης, διεθνισμού και ένωσης όλων των λαών του κόσμου, παγκόσμιας ειρήνης και κατάργησης των συνόρων. Ο οραματιστής αυτός, ρομαντικός επαναστάτης και ουτοπιστής, αναρχοσοσιαλιστής και ειρηνιστής, έγραφε:

> «...η αδελφοσύνη είναι η δύναμη με την οποία ο άνθρωπος θα πετύχει την ελευθερία, την παγκόσμια ειρήνη και την ισότητα...». «...έξω από τη δημοκρατία υπάρχει μονάχα η ανισότητα και η δουλεία».

Αδιαφιλονίκητα ο Ρόκκος στάθηκε πρόδρομος του ειρηνιστικού, πα-

τσιφιστικού κινήματος στην Ελλάδα και σε παγκόσμια κλίμακα υπήρξε ένας από τους πρώτους, όπως ο Τολστόϊ, ο Γκάντι, κ.ά. που αγωνίστηκαν για το σκοπό αυτό. Είναι ο πρώτος έλληνας ειρηνιστής και αντιμιλιταριστής. Ένας από τους πρώτους επίσης διεθνιστές. Η μορφή του Χοϊδά παίρνει ακόμα μεγαλύτερη διάσταση αν την εξετάσει κανείς μέσα στο πλαίσιο της εποχής του και μέσα στη μιζέρια και κουφότητα, την αντίδραση και άγνοια, τον μεγαλοϊδεατισμό και την καπηλεία του πατριωτισμού που κυριαρχούσε γύρω του.

Στα 1887 ο Χοϊδάς διευθύνει μαζί με τον Τριαντάφυλλο την νέα έκδοση του «Ραμπαγά». Η εφημερίδα βρίσκεται δίπλα στην εργαζόμενη τάξη της χώρας, δίπλα στους αγρότες, τους εργάτες, τους μεροκαματιάρηδες της πόλης και της θάλασσας, μέχρι τη σύλληψη των δυο διευθυντών της. Για το φόβο λαϊκής εξέγερσης οι αρχές αποφάσισαν να τους δικάσουν μακριά από την πρωτεύουσα, στην Άμφισσα, την μικροσκοπική πρωτεύουσα της Φωκίδας.

Ο Ρόκκος Χοϊδάς υπερασπίστηκε τον εαυτό του με μια αγόρευση που κράτησε 24 ώρες. Ο λόγος του στάθηκε το κύκνειο άσμα του και ταυτόχρονα ένα αλύπητο Κ α τ η γ ο ρ ώ κατά της μοναρχίας και του φαυλοκρατικού κομματισμού της εποχής. Το δικαστήριο τους κατεδίκασε σε 3 χρόνια φυλακή. Ο Κλεάνθης Τριαντάφυλλος που δικαζόταν ερήμην δεν άντεξε την είδηση της καταδίκης του. Η μελαγχολία κι η απαγοήτευση που τον είχε κυριέψει την τελευταία περίοδο τον οδήγησε στην απελπισία. Μόλις μαθαίνει την καταδίκη του αυτοκτονεί μέσα στο δωμάτιό του, στην Αθήνα. (25.5.1889).

Τον επόμενο χρόνο πέθανε ο Ρόκκος, στις φυλακές της Χαλκίδας, όπου τον είχαν φυλακίσει. (13.5.1890).

Ο Κλεάνθης κηδεύτηκε σαν κομμουνάρος. Οι σύντροφοι που τον συνόδεψαν στο νεκροταφείο τραγουδούσαν επαναστατικά τραγούδια και αντί να σταυροκοπιούνται ύψωναν τις γροθιές τους. Εκφωνήθηκαν λόγοι και ρίχτηκε στον τάφο του μια γαλλική σημαία, η τρίχρωμη σημαία της επανάστασης του '89.

Ο ιστορικός και μυθιστοριογράφος Ξένος, λέει μιλώντας για τον Τριαντάφυλλο:

> «...Ο Κλεάνθης θυσιάστηκε για τις ιδέες του. Υπήρξε αγνός δημοκράτης. Σε μια ορισμένη περίοδο η εφημερίδα του είχε τη μεγαλύτερη διάδοση απ' όλες τις ελληνικές εφημερίδες».

Πρέπει να τονιστεί ότι εκτός από την πολιτική και επαναστατική του προσφορά ο Κλεάνθης έχει μια σημαντική παρουσία και στο τομέα της λογοτεχνίας, της δημοσιογραφίας και της σάτιρας. Υπήρξε ο πιο δυνατός και κοινωνικός, ο πιο ξεκάθαρος πολιτικά, απ' όλους τους σατιρικούς ομό-

τεχνούς του. Μολφέτα, Σουρή, Σκόκο, κ.α. Το περιοδικό του γραμμένο στη δημοτική γλώσσα αναδείχνει τον Κλεάνθη και πρόδρομο του δημοτικιστικού κινήματος.

Αλλά πριν να κλείσω αυτό το κεφάλαιο θα πρέπει να πω δυο λόγια για τις περίεργες συνθήκες του θανάτου του Χοϊδά. Ο Ρόκκος βρέθηκε νεκρός στο κελί του στις 15.5.1890. Οι συνθήκες όμως του θανάτου του είναι σκοτεινές! Δολοφονήθηκε; Αυτοκτόνησε; Ή υπέκυψε στα παλιά του τραύματα (μονομαχία με Στάικο) και στις ταλαιπωρίες της φυλακής; Υποστηρίχτηκαν και οι τρεις εκδοχές που στην πραγματικότητα είναι δύο γιατί η κακομεταχείριση και οι απειλές σε βάρος ανθρώπου με κλονισμένη υγεία και παλιά τραύματα που έχει μάλιστα πατήσει τα 60 τί άλλο από δολοφονία είναι;

Οι πιο πιθανές είναι η εκδοχή της δολοφονίας έμμεσης (από τις κακουχίες) ή άμεσης. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Χοϊδάς είχε καταδικαστεί σε αυστηρή απομόνωση και ότι ο διευθυντής των φυλακών που ευθύνεται για τη δολοφονία του είχε προσωπικές κι ιδιαίτερες εντολές για τον Ρόκκο. Τις παραμονές της «δολοφονίας» του τον επισκέφτηκαν στο κελί του και του πρότειναν να ζητήσει συγνώμη απ' τον βασιλιά, να υπογράψει αίτησης χάρης με την υπόσχεση ότι θα τον ελευθέρωναν. Ο Χοϊδάς αρνήθηκε. Έτσι έπεσε το Μάη του 90 ο Ρόκκος που δε μούτσε ποτέ.[1]

---

1. Κασσάπης. Δημοσίευσε σε πέντε γλώσσες την εφημερίδα του. (Ελληνικά - τουρκικά - γαλλικά - εβραϊκά κι αρμένικα).
2. Ραμπαγάς. Το πρώτο νούμερο βγήκε τον Αύγουστο (18) του 1878 με τον υπότιτλο «σατιρικοπολιτική εφημερίδα».
3. Μη Χάνεσαι. Σατιρικοπολιτικό έντυπο του Βλάση Γαβριηλίδη. Αρχίζει την έκδοσή του στις 16.11.1880. Σταματάει στα 1884 για να συνεχίσει με τον τίτλο «Ακρόπολις» Αθηναϊκή καθημερινή εφημερίδα στις 1.11.1884. Προοδευτική τότε εφημερίδα.
4. «Ραμπαγάς» ν. 4, 28.8.1878.
5. Στην πρώτη του περίοδο (1878 - 1886) το περιοδικό υπήρξε σατιρικό, πολιτικό και φιλολογικό. Στα 1887 γίνεται περισσότερο σατιρικό και λογοτεχνικό. Αλλά μετά τη συμμετοχή του Ρόκκου Χοϊδά, τέλος του 1887, αλλάζει και πάλι για να γίνει πολιτικό, ούλτρα - πολεμικό, όργανο δημοκρατικού αγώνα με τον υπότιτλο «δημοκρατική εφημερίδα».
6. Ο υπασπιστής του βασιλιά Στάικος, ύστερα από εντολή της αυλής προκάλεσε σε μονομαχία τον Ρόκκο. Ο Στάικος εχτελούσε διαταγές του Γεωργίου του Α', ήταν άριστος σκοπευτής και αποδοχή της πρόσκλησης ισοδυναμούσε με αυτοκτονία. Ο Στάϊκος γινόταν όλο και περισσότερο υβριστικός κι ο Χοϊδάς αναγκάστηκε να δεχτεί τη μονομαχία. Την ίδια μέθοδο της λευκής τρομοκρατίας με τις προκλήσεις σε μονομαχία ακολούθησε η αντίδραση στην περίοδο της Γαλλικής επανάστασης και στη Ρωσία του 19ου αιώνα. Η σύγκρουση τέλειωσε με βαρειά τραυματισμένο τον Ρόκκο, που βγήκε ζωντανός αλλά με ζημιωμένη την υγεία του.
7. «Σημειώσεις εκ του Υψώματος 75», σελ. 32.

8. «Οικονομική Επιθεώρησης». Έβγαλε επίσης την εφημερίδα «Υπερασπιστής του Λαού» στα 1873.
9. Ο πρωθυπουργός Τρικούπης παρατήρησε ότι ο βουλευτής πρέπει να είναι πιστός στους νόμους του κράτους και να ορκίζεται ότι θα τους διαφυλάτει, εκείνος που αρνιέται τον όρκο παραβιάζει επομένως το νόμο. Οι δημοκράτες βουλευτές ορκίστηκαν με την επιφύλαξη «ότι είναι αντίθετοι στη Μοναρχία, ότι προσδοκούν ένα δημοκρατικό καθεστώς».
10. Από ποίημα του Κλεάνθη: Μούτσιες Ρόκκο; Μα κι όλοι τους να μούτιζαν οι δημοκρατικοί ο Ραμπαγάς θα φώναζεν από τη φυλακή του...

Α. Οικονόμου: Εφημερίς της Συνεργασίας — Αθήνα 1871.
Παρνασσός: Περιοδική Επιθεώρηση — Αθήνα 1878.
Ευελπίδης: Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία της Ελλάδας — Αθήνα 1950.
Ν. Καζάζης: Εισαγωγή στο Φυσικό Δίκαιο — Αθήνα 1946.
Θ. Κωνσταντινίδης: Ο Σοσιαλισμός στην Ελλάδα — Αθήνα 1910.
Α. Βακαλόπουλος: Ιστορία του Νέου Ελληνισμού — Θεσσαλονίκη 1961.
Ζώγος: Μελέτη της Ελληνικής Ιστορίας — Αθήνα 1946.
Αριστείδης Πρόκος: Η Ζωή, η δράση και το έργο του Κλεάνθη Τριαντάφυλλου Ραμπαγά — Αθήνα 1933.
Γιώργος Βαλέτας: Επίτομη Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας — Αθήνα 1966.
Ν. Καζάζης: Ο κοινοβουλευτισμός στην Ελλάδα — Αθήνα 1910.
«Les Temps Modernes» (J. P. Sartre) — Aujourd' hui la Gréce (Dossier) No 276 bis 1969. Paris.
J. ANDJEL: Λαοί και Έθνη στα Βαλκάνια. PARIS. 1931.
Charles Ledré. Histoire de la Presse. Fayard, Paris. 1958.

ΤΟ «ΑΡΔΗΝ»

Το «Άρδην» είχε σαν σκοπό την αφύπνιση...
ΠΛΑΤΩΝ ΔΡΑΚΟΥΛΗΣ

Λίγο πριν απ' την τραγική εξαφάνιση του Ρόκκου Χοϊδά και του Κλεάνθη Τριαντάφυλλου εμφανίζεται ο Πλάτων Δρακούλης. Πρόκειται για έναν άνθρωπο με εξαιρετική μόρφωση, πολύ καλά ενημερωμένο για την πολιτική κατάσταση στην Ευρώπη που διαδήλωνε τις σοσιαλιστικές του πεποιθήσεις σε κάθε κατεύθυνση.

Ο Δρακούλης γεννήθηκε στα 1858 στην Ιθάκη από μια γενιά ηρώων της επανάστασης. Ο ίδιος στο έργο του: «Νεοελληνική γλώσσα και φιλολογία», αναφέρει, ότι ο πρόγονός του Σπυρίδων Δρακούλης ήταν μαζί με τον Αλέξανδρο Σούτσο αρχηγός του «Ιερού Λόχου» που χάθηκε ηρωικά στο Δραγατσάνι, τον Μάρτη του 1821.[1]

Η δοξασμένη οικογένεια ευγενών απ' την οποία καταγόταν ήταν αρκετά εύπορη ώστε να μπορέσει να ζήσει ο Δρακούλης χωρίς να εργαστεί. Ανάμεσα στους προγόνους του πρέπει να αναφέρω και τους Γεώργιο και Νικόλαο Δρακούληδες που πήραν μέρος στην επανάσταση στην κυρίως Ελλάδα και διακρίθηκαν στο Μεσολόγγι.

Ο Πλάτων Δρακούλης πέρασε πολλά χρόνια της ζωής του στην Αγ-

γλία. Εκεί σπούδασε. Πτυχιούχος της Νομικής ξοδεύει τον ελεύθερο χρόνο του στη μελέτη των κοινωνικών και πολιτικών προβλημάτων. Απασχολείται με την ιστορία, τη λογοτεχνία, τη φιλοσοφία, την οικονομία. Το αγγλικό εργατικό κίνημα τον επηρέασε πολύ αν και έδειξε πάντα μια μεγάλη ανεξαρτησία σκέψης. Αυτός ο σοφός αποφάσισε να γίνει ο εισαγωγέας των σοσιαλιστικών ιδεών στην πατρίδα του. Αυτόν έταξε σαν σκοπό της ζωής του.

Αρχίζει τη δράση του στα 1885 με την έκδοση του «Άρδην». Το περιοδικό κυκλοφόρησε στις 6 Αυγούστου 1885. Μετά το 3ο φύλλο σταμάτησε την έκδοσή του για να συνεχιστεί τον Νοέμβρη του 1886. Σταμάτησε την κυκλοφορία του τον Ιούλη του 1887. Συνολικά το Άρδην έβγαλε 12 φύλλα. Σαν υπότιτλο το Άρδην είχε τη φράση:

«Μηνιαίο φύλλο ανθρωπίνων συμφερόντων».

Η εμφάνιση αυτού του εισαγωγικού — κατατοπιστικού — διαφωτιστικού των σοσιαλιστικών ιδεών περιοδικού είχε μεγάλη απήχηση στην καθυστερημένη αστικοαγροτική και με φεουδαρχικά στοιχεία ελληνική κοινωνία του 1885. Για πρώτη φορά έβγαινε ένα περιοδικό σοσιαλιστικό, που εξέταζε με επιστημονική μέθοδο τα νέα αλλά τόσο γνωστά σε όλους προβλήματα της κοινωνικής δικαιοσύνης και της οικονομικής ισότητας, που είναι το SINE QUA NON μιας αληθινής δημοκρατίας.

Το «Άρδην» από την πολεμική τύπου «Ραμπαγά» προτιμούσε την προπαγάνδα με επιστημονικά επιχειρήματα, ήθελε να πείσει τους αναγνώστες του για το αδιάσειστο της ορθότητας της σοσιαλιστικής θεωρίας και για το αναπόφευκτο και αναγκαίο της επιβολής της. Το «Αρδην» αντί να χτυπάει τη μοναρχία και την ολιγαρχία προσπαθούσε με σοβαρή φρασεολογία, με μετρημένες εκφράσεις να προβληματίσει τους αναγνώστες του στα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα της εποχής. Καμιά φορά ξεκομένο από την ελληνική πραγματικότητα, εξετάζοντας θεωρητικά προβλήματα της πάλης των ιδεών, ή αναπτύσσοντας τις ευρωπαϊκές σοσιαλιστικές θέσεις. Ήταν ένα περιοδικό θεωρητικής αναζήτησης και όχι επαναστατικής καθημερινής μάχης με το κατεστημένο της γύρω του κοινωνικής πραγματικότητας. Σκοπό του είχε τη διάδοση των σοσιαλιστικοανθρωπιστικών αρχών κάποτε με κάποια αναρχίζουσα απόκλιση. Το περιοδικό ενημέρωνε τους αναγνώστες του πάνω στην εξέλιξη των κοινωνιστικών ιδεών στην Γαλλία, Αγγλία, Γερμανία, Ρωσία και τις άλλες χώρες της Δυτικής Ευρώπης.

Γύρω απ' τον διευθυντή του Δρακούλη συγκεντρώνονταν στο «Άρδην» οι Γρηγόριος Ξενόπουλος, ο μεγαλύτερος θεατρικός συγγραφέας της νέας Ελλάδας, ο φοιτητής τότε Σταύρος Καλλέργης, ο Γιώργος Χαιρέτης, ο Ηρακλής Γαρμπής, που ήταν από τους λιγοστούς έλληνες της

εποχής που δήλωναν ότι είναι μαρξιστές. Ο Γαρμπής είχε μελετήσει το κεφάλαιο του Μαρξ.

Το «΄Αρδην» γραφόταν στην καθαρεύουσα. Δεν μπορούσε έτσι να διαβαστεί από έναν εργάτη, αγρότη ή εργαζόμενο της πόλης και της θάλασσας. Η γλώσσα του περιοδικού πρόσθετε νέα προβλήματα σε κείνα που κιόλας υπήρχαν, δηλαδή την κάποια αποξένωση του σοσιαλιστικού αυτού φύλλου από την πραγματικότητα της εποχής του. Σε απλή καθαρεύουσα είναι αλήθεια, αυτή ήταν άλλωστε η γλώσσα που χρησιμοποιούσε ο Δρακούλης, αλλά σε κάθε περίπτωση απομακρυσμένη από τη δημοτική, τη γλώσσα που μιλούσε ο λαός. Αυτή την εποχή η καθαρεύουσα βασιλεύει παντού, όχι μόνο στον τύπο αλλά και στη λογοτεχνία. Όλοι γράφουν στην καθαρεύουσα. Οι εξαιρέσεις είναι ελάχιστες. Η «Ελληνική Δημοκρατία» της Πάτρας και ο «Ραμπαγάς» που γράφονταν στη δημοτική αποτελούν σπάνιο φαινόμενο. Ο Δρακούλης δεν μπόρεσε να κατανοήσει τη σημασία της γλώσσας κι έμεινε πιστός στην καθαρεύουσα μέχρι το τέλος της ζωής του. Ακόμα και μετά την επιτυχία της δημοτικής και την καθιέρωσή της στη λογοτεχνία και σε μια μερίδα του τύπου. Πρόκειται για σοβαρό λάθος με βαρειές επιπτώσεις. Πρώτα - πρώτα έβαζε ένα φράγμα κι ένα εμπόδιο στην κατανόησή του από το λαό και προκάλεσε αργότερα τη δυσπιστία των δημοτικιστών που αρνήθηκαν κάθε συνεργασία μαζί του.

Για παράδειγμα πρέπει κανείς ν' αναφέρει ένα στιγμιότυπο από τις αναμνήσεις του πειραιώτη ποιητή Λάμπρου Πορφύρα. Ο Πορφύρας (Σύψωμος το πραγματικό του όνομα) ήταν από τους πρώτους σοσιαλιστές και συνεργάστηκε για ένα διάστημα με τον Δρακούλη. Σημειώνει ο Πορφύρας:

> «Είμαστε στο καπνεργοστάσιο του Παπαστράτου κι ο Δρακούλης μίλησε στους εργάτες στην καθαρεύουσα. Στην έξοδο αναρωτήθηκα τι είδους σοσιαλιστής ήταν εκείνος που μιλούσε στους εργάτες σε μια γλώσσα που δεν την καταλάβαιναν».[2]

Παρ' όλες τις αδυναμίες, με την εμφάνιση του «΄Αρδην», ο Πλάτων Δρακούλης, καθιερώνεται σαν ο αδιαφιλονίκητος αρχηγός του ελληνικού σοσιαλιστικού κινήματος. Και θα παραμείνει τέτοιος μέχρι το 1905, για μια ολόκληρη εικοσαετία.

Γύρω απ' το περιοδικό, συγκροτείται ένας μεγάλος κύκλος συνεργατών, πιστών, αναγνωστών, αγωνιστών και φίλων. Οι «αρδηνιστές» ήσαν πολυάριθμοι στην Κέρκυρα, Πάτρα, Ερμούπολη, Βόλο, Κεφαλονιά, Χαλκίδα, Λάρισα, Πύργο. Η διανόηση ενδιαφέρεται πολύ γι' αυτό το έντυπο. Το «΄Αρδην» ξεκίνησε ανακατεύοντας τον ανθρωπισμό με τον χριστιανισμό, τον αναρχισμό με τον προυντονισμό, τον ουτοπικό σοσιαλισμό με

τον λαϊκισμό, τον χαρτισμό με τον μαρξισμό. Αποτελεί σημαντικό σταθμό στην ιστορία του ελληνικού κοινωνικού κινήματος.

———————

1. Πλάτων Δρακούλης: «Νεοελληνική Γλώσσα και Φιλολογία». Αθήνα 1897, σελ. 57.
2. Γ. Βαλέτας: Λάμπρου Πορφύρα. Άπαντα — Αθήνα 1960.

Μοσχάκης: Μελέτη του Ματεριαλισμού. «Παρνασσός». Δεκέμβρης 1878. Αθήνα.

Στ. Ραμάς - Τσιριμώκος. Το παλιό και το καινούργιο. Αθήνα. 1905.

Ροΐδης. Τα Είδωλα. Αθήνα 1893.

Ροσολίμος: Ο Ριζοσπαστισμός στη Ζάκυνθο — Ζάκυνθος 1851.

Σκληρός: Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού — Αλεξάνδρεια. 1919.

Η ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΟΥΤΟΠΙΑ

«Ο άνθρωπος αυτής της κοινότητας είναι απόλυτα ελεύθερος...».
ΠΛΑΤΩΝ ΔΡΑΚΟΥΛΗΣ

Φαίνεται ότι ο Πλάτων Δρακούλης ονειρευόταν τη δημιουργία μιας σοσιαλιστικής κοινότητας μέσα στο καπιταλιστικό σύστημα της εποχής και χωρίς την προηγούμενη ανατροπή του. Βέβαια η επιτυχία και η πραγματοποίηση αυτής της κοινότητας, της κομμούνας, θα είχε μεγάλη προπαγανδιστική σημασία και πιθανό να έπειθε πολλούς για την ανωτερότητα του σοσιαλισμού σαν συστήματος απέναντι στον καπιταλισμό. Ο Δρακούλης φανταζόταν ένα «φαλανστήριο», σαν το PHALANSTERE του Φουριέ και του Βικτόρ Κονσιντεράν, σαν τις κοινότητες που είχαν κιόλας ιδρυθεί στην Αμερική.

Το σχέδιο αυτό του Δρακούλη μπορεί σήμερα να μοιάζει «γελοίο» αλλά στην εποχή του απασχόλησε και συζητήθηκε πολύ σοβαρά. Έγιναν μάλιστα και δεκάδες απόπειρες πραγματοποίησής του, με τη συμμετοχή δεκάδων χιλιάδων ανθρώπων, προσπάθειες χρόνων.

Το σχέδιο αυτό του Δρακούλη που μέχρι σήμερα αγνόησαν οι μελετητές της ιστορίας του εργατικού μας κινήματος διαδόθηκε, συζητήθηκε και απασχόλησε πολύ τους προοδευτικούς κύκλους της χώρας μας στην περίοδο 1885 - 1888 και στα επόμενα χρόνια. Αποτέλεσε ιδιαίτερο θέμα συζήτησης και σχεδιοποίησης ανάμεσα στους λεγόμενους «αρδηνιστές», δηλαδή τον κύκλο των φίλων και οπαδών του «Άρδην».

Μελετώντας προσεκτικά το περιοδικό αυτό δεν μένει καμιά αμφιβολία ότι το σχέδιο του Δρακούλη για τη δημιουργία μιας σοσιαλιστικής κοινότητας, ενός κοινόβιου (κομμούνας) απασχόλησε σοβαρά χιλιάδες ανθρώπους.[1]

Η συζήτηση του σχεδίου αυτού πήρε διαστάσεις και έγιναν πολλές προτάσεις και αντιπροτάσεις για τον καλύτερο τρόπο πραγματοποίησής του. Πολλοί Έλληνες του εξωτερικού, ιδιαίτερα της Αγγλίας, Κύπρου,

Κων)πολης, Θεσσαλονίκης, Ρωσίας και Αιγύπτου ενδιαφέρθηκαν για το σχέδιο. Ο Δρακούλης γράφει ότι οι δέκα χιλιάδες «αρδηνιστές» απασχολήθηκαν για μεγάλο διάστημα με την πραγματοποίηση της «ιδέας».[2]

Οι αρδηνιστές π.χ. του Πύργου πρότειναν την ίδρυση μιας εταιρικής κοινότητας για την ανατροφή και την εκπαίδευση της νεολαίας σ' ένα κόσμο απαλλαγμένο από την σάπια ηθική της τότε κοινωνίας. Οι ίδιοι ζητούσαν από τους αναγνώστες του 'Αρδην να καταθέτουν κάθε μέρα σ' έναν κουμπαρά ένα ελάχιστο χρηματικό ποσό για τις ανάγκες της πραγματοποίησης του κοινοβίου. (PHALANSTERE).

Σύμφωνα με τους υπολογισμούς τους ύστερα από 13 χρόνια θα ήταν δυνατό οι 10.000 αρδηνιστές να έχουν συγκεντρώσει ένα ποσό τόσο μεγάλο που θα μπορούσαν να αγοράσουν μια τεράστια έκταση όπου και θα έφτιαχναν τη σοσιαλιστική τους κοινότητα.

Το σχέδιο αυτό συζητήθηκε πολύ ανάμεσα στον Δρακούλη και τους οπαδούς του. Φυσικά ο Δρακούλης ήταν επηρεασμένος από τις παρόμοιες προσπάθειες που γίνονταν αυτήν την περίοδο στην Δ. Ευρώπη. Κυρίως στη Γαλλία και Αγγλία. Από τον ουτοπικό σοσιαλισμό που πίστευε στη δυνατότητα της δημιουργίας μιας ιδανικής κοινότητας κοινοκτημοσύνης, σαν νησίδας μέσα στο καπιταλιστικό σύστημα. Μιας μικρής κομμουνιστικής κοινωνίας μέσα στη βιομηχανική επανάσταση που συνεχιζόταν κι είχε ήδη ολοκληρωθεί στις αναπτυγμένες χώρες που περνούσαν από το στάδιο του καπιταλισμού στον ιμπεριαλισμό.

Ο Δρακούλης βρισκόταν σ' επαφή με τις κομμουνιστικές αυτές κοινότητες που αυτή την εποχή ξεφύτρωναν σαν τα μανιτάρια στην Αμερική. Ιδίως στο Μεξικό και τις νοτιοδυτικές πολιτείες των Ενωμένων Πολιτειών. Δυστυχώς δεν έχουμε τα γράμματα που θα πρέπει να ανταλλάχτηκαν πάνω σ' αυτό το θέμα για να γνωρίσουμε τις λεπτομέρειες της υπόθεσης. Καταλήγω σ' αυτό το συμπέρασμα έχοντας σαν κύριο στοιχείο το ίδιο το «Αρδην». Πιστεύω ότι ο Δρακούλης θα πρέπει να βρισκόταν σε προσωπική επαφή με τον 'Οουεν, που τον αποκαλεί:

> «...άνθρωπο της πιο μεγάλης ενεργητικότητας και πρωτοβουλίας, εμπνεόμενο υπό ευγενικών αρχών...».[3]

Ο Δρακούλης σε συζητήσεις αλλά και σε δημόσιους λόγους του και διαλέξεις μιλούσε συχνά για τις κομμουνιστικές κοινότητες της Αμερικής προσπαθώντας να ξυπνήσει το ενδιαφέρον των αποβλακωμένων από τον ελληνοχριστιανικό πολιτισμό και τον μεγαλοϊδεατισμό της τραμπούκικης ρουσφετομπαχτσισικής μικροπολιτικής Ελλήνων του δευτέρου μισού του 19ου αιώνα. Γιατί θα πρέπει να μη ξεχνάμε ούτε στιγμή σε τί χώρο και σε ποια περίοδο γίνονται αυτοί οι ευγενικοί οραματισμοί. Την εποχή αυτή η Ελλάδα ληστοκρατείται. Κυριαρχούν οι ξένες πρεσβείες, το παλά-

τι κι οι τσιφλικάδες, οι κεφαλαιούχοι που «ενσκήπτουν» από το εξωτερικό. Μέσα σ' αυτή την ξενόδουλη και κουτσαβάκικη ατμόσφαιρα, ένας ιδεολόγος, ένας ιδαλγός, που ευτυχώς για την ελληνική ιστορία δεν είναι μόνος αλλά τις ιδέες του τις συμμερίζονται χιλιάδες, οραματίζεται και προπαγανδίζει έναν κόσμο καλύτερο.

Ο Δρακούλης σχεδίαζε την πραγματοποίηση μιας τέτοιας κοινότητας στην Ελλάδα και όχι σε μια απόμακρη χώρα. Ήταν έτσι περισσότερο ρεαλιστής από τους Ευρωπαίους ομοϊδεάτες του. Καλούσε ταυτόχρονα τους μετανάστες που έφευγαν για την Αμερική και το Μεξικό να εγκατασταθούν στις κομμουνιστικές αυτές κοινότητες.

> «...Δια να ζήσουν ως ανθρώπινα όντα, τα οποία δεν φοβούνται ούτε τους φόρους, ούτε τους χωροφύλακας, μήτε την στρατιωτική θητεία, την ανεργία ή την αθλιότητα...».

Πληροφορούσε το ελληνικό κοινό για τη ζωή σ' αυτές τις κοινότητες, για τα πλεονεκτήματά τους, για τον ανθρωπισμό τους. Μιλούσε ιδίως για την κοινότητα του OWEN που την αποκαλούσε:

> «...η διασημότερη από όλες».

Γράφει για την κοινότητα που είχε ιδρύσει ο OWEN:

> «...Ο άνθρωπος αυτής της κοινότητας είναι απόλυτα ελεύθερος και απολαμβάνει δικαιώματα τα οποία οι πολίτες των άλλων κοινωνιών δεν γνωρίζουν, διότι αναγράφονται μεν στο σύνταγμά των αλλά δεν εφαρμόζονται.
>
> Υπάρχει εργασία και Παιδεία δι' όλους. Ο εργάτης είναι ασφαλισμένος κατά παντός εργατικού ατυχήματος και απολαμβάνει δικαιώματος συντάξεως κατά το γήρας του».

Δήλωνε ότι ευχαρίστως θα έδινε συμπληρωματικές πληροφορίες σε όσους ενδιαφέρονταν και ότι θα τους προμήθευε και τις κάρτες ακόμα αυτών των κοινοτήτων. Πρόσφερε ακόμα συστατικές επιστολές, διευθύνσεις κτ.λ.

> «Θα γράψω ο ίδιος στην Αμερική (Μεξικό) δια να μου αποστείλουν την κάρτα της κοινότητος...».

Όλα αυτά με πείθουν για την επαφή και τη στενή σχέση συνεργασίας που διατηρούσε με τους ουτοπιστές σοσιαλιστές της εποχής και ειδικότερα με μερικές από τις κομμουνιστικές κοινότητες που είχαν ιδρυθεί στην Αμερική, αλλά και για τη σοβαρότητα του σχεδίου του να δημιουργήσει στην Ελλάδα μια παρόμοια κοινότητα.

Η προπαγάνδα αυτή του Δρακούλη είχε μεγάλη απήχηση, αλλά το σχέδιο για την ίδρυση στην Ελλάδα μιας σοσιαλιστικής κοινότητας δεν πραγματοποιήθηκε. Δεν ξέρουμε αν μερικοί Έλληνες μετανάστες πήγαν σ' αυτές τις κομμουνιστικές κοινότητες της Αμερικής, ούτε πόσοι και

ποιοι ήσαν.

Έτσι, με τον Δρακούλη και τους αρδηνιστές, το ελληνικό κοινωνικό κίνημα γνώρισε το κορύφωμα της ουτοπιστικής του περιόδου.

Όσο για την αξία και τη δύναμη της σοσιαλιστικής ουτοπίας δεν είναι ανάγκη κανείς να παραξενεύεται! Η ιδέα της απόλυτης ισότητας και δικαιοσύνης δεν συγκινεί ακόμη και δεν θα συγκινεί στο μέλλον κάθε αγνό ιδεολόγο; Δεν είναι ουτοπική; Είναι ακριβώς η ουτοπία για ένα δίκαιο μέλλον που μας συγκινεί και μας κάνει ν' αγωνιζόμαστε! Αγωνιζόμενοι για τη ουτοπία εξευγενίζουμε τους εαυτούς μας και βελτιώνουμε κάπως τη σύγχρονη βαρβαρότητα και αδικία!

---

1. «Άρδην» Νο 9. Απρίλης 1887, σελ. 62 - 69.
   «Άρδην» Νο 10. Μάης 1887, σελ. 70 - 71.
2. Φυσικά δεν μπορούμε να υπολογίσουμε τον ακριβή αριθμό των «αρδηνιστών» γιατί ο Δρακούλης μετρούσε σαν αρδηνιστές όλους τους αγοραστές του περιοδικού του. Ο ίδιος μιλάει για μια κυκλοφορία δέκα χιλιάδες φύλλα. Γεγονός είναι ότι το «Άρδην» είχε αρκετές χιλιάδες φύλλα κυκλοφορία και ότι σε μερικές περιπτώσεις είναι περισσότερο από πιθανό ότι πλησίασε τον παραπάνω αριθμό.
3. «Άρδην». Νο 9, σελ. 71. Απρίλης 1887.

VII

Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ

> Το κοινωνικό ζήτημα που απασχολεί σήμερα την Ευρώπη λύθηκε μέσα στη χριστιανική κοινωνία.
>
> ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΜΑΚΡΑΚΗΣ

Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα αναπτύσσεται ένα κοινωνικοχριστιανικό κίνημα, που μπορούμε να το χαραχτηρίσουμε σαν χριστιανοσοσιαλίζον ή χριστιανοαναρχίζον.

Οι ιδέες της επιστροφής στον κοινοκτημοσυνικό τρόπο ζωής των πρώτων χριστιανών ήσαν πολύ διαδομένες από παλαιότερα. Τα παραδείγματα των «Εσαίων» και άλλων χριστιανοκομμουνιστικών κοινοτήτων της αρχαιότητας και του μεσαίωνα δεν είχαν ξεχαστεί και απασχολούσαν πολλούς ανάμεσα στους πιστούς της χριστιανικής θρησκείας. Η διδασκαλία των χριστιανοκομμουνιστών «πατέρων» Χρυσόστομου, Μεγάλου Βασίλειου, Γρηγορίου Νύσσης και Ναζιανζηνού μελετιούνταν και προσφέρονταν σαν εγχειρίδια βάσης και ιδεολογικά μανιφέστα εκείνων που συμπαθούσαν αυτές τις τάσεις. Ακόμα κι ανάμεσα στους πρώτους έλληνες αναρχικούς και σοσιαλιστές οι ιδέες αυτές εύρισκαν οπαδούς. Είτε για προπαγανδιστικούς λόγους είτε από βαθύτερη πεποίθηση οι αναρχικοί της Πατρας και του Πύργου, οι σοσιαλαναρχικοί της Αθήνας και προσωπικά ο

Δρακούλης αναφαίρονταν συχνά σε παρόμοια θέματα.

Μπορούμε ν' αναζητήσουμε κοινά σημεία του ελληνικού χριστιανοκοινωνικού κινήματος με τον τολστοϊσμό ή με άλλες θεωρίες (κίνημα των Μπογκομίλων στη Ρωσία κι άλλες σλάβικες χώρες, κτλ.) που αναπτύχτηκαν στο εξωτερικό. Αλλά έχω τη βεβαιότητα ότι το ελληνικό χριστιανοσοσιαλιστικό κίνημα δεν είναι ξενόφερτο αλλά πηγάζει από την ελληνική πραγματικότητα. Το ρεύμα αυτό παρουσιάζει πολλές τάσεις και δεν έχει ένα συγκεκριμένο πιστεύω. Όπως ποτέ δεν σχηματίστηκε σε κόμμα ή σε συγκεκριμένη ιδεολογική τάση δεν μπορεί να έχει ένα καθωρισμένο πιστεύω. Οι διάφοροι χριστιανοκομμουνιστές συγγραφείς και προπαγανδιστές παρουσιάζουν μεταξύ τους μεγάλες διαφορές.

Ο Πλάτων Δρακούλης δημοσίεψε στα 1893 τις απόψεις του πάνω στον χριστιανικό κοινωνισμό.[1]

Ακόμα και στο «Άρδην» ο Πλ. Δρακούλης κατάφερνε να ανακατεύει τις ιδέες αυτές με τον ουτοπικό ή επιστημονικό σοσιαλισμό.

> «...Επιχείρησα την έκδοσιν αυτού του περιοδικού διότι θεώρησα ότι πραγματοποιούσα ένα υπέρτατο χρέος, επιβεβλημένο υπό του εαυτού μου, οπαδού του Ιησού, ο οποίος ανήλθε επί του Σταυρού δια την σωτηρία της ανθρωπότητος».[2]

Σ' όλα τα ελληνικά προοδευτικά φύλλα του 19ου αιώνα μπορούμε να βρούμε τέτοιες δηλώσεις, που ίσως σήμερα να ξαφνιάζουν, αλλά τότε ήσαν ριζωμένες στην κοινωνικοϊδεολογική συνείδηση του ελληνικού λαού. Ο κυριώτερος εκπρόσωπος αυτού του ιδεολογικού ρεύματος στάθηκε ο Απόστολος Μακράκης. Απόστολος πραγματικός του κοινωνικού χριστιανισμού, ο Μακράκης, κατέχει σημαντική θέση στο ελληνικό ουτοπιστικό σοσιαλιστικό κίνημα, γιατί πίστευε στην επιστροφή στο καθεστώς της κοινοκτημοσύνης των πρώτων χριστιανικών κοινοτήτων.

Ο Μακράκης, εκρηκτική φυσιογνωμία, ρήτορας πύρινος, φιλόσοφος και πολυμαθέστατος, πολυγραφότατος συγγραφέας, είναι ο Τολστόϊ της ελληνικής ορθοδοξίας. Γεννήθηκε στα 1831 στην πεντάμορφη Σίφνο. (πέθανε στα 1905). Το πρόγραμμά του όπως το συνόψισε ο ίδιος ήταν:

Αδελφότητα — Ισότητα — Ελευθερία — Κοινοκτημοσύνη.

Θαυμαστής της γαλλικής επανάστασης υπήρξε θρήσκος και πιστός χριστιανός χωρίς σύνορα προς τα αριστερά. Ο Μακράκης δεν έκρυβε τις αριστερίστικες, κομμουνίζουσες και αναρχίζουσες πεποιθήσεις του. Στις εκατοντάδες φλογισμένες ομιλίες του μπροστά σε χιλιάδες πιστούς και οπαδούς του κατάγγελνε το αίσχος της ιδιοκτησίας, ζητούσε μια «κοινωνία ίσων» και την κοινοκτημοσύνη των αγαθών.

> «...Όταν ιδρύθηκε η χριστιανική εκκλησία στηρίχθηκε στην αδελφότητα, στην ισότητα και την ελευθερία. Είμαι υπέρ της κοινοκτημοσύνης των αγαθών. Το κοινωνικό ζήτημα που απασχολεί σήμερα την Ευρώπη λύθηκε στη χριστιανική κοινωνία...».

Έτσι μίλησε μπρος σε χιλιάδες παραληρούντες οπαδούς του που τον διάκοπταν κάθε τόσο φωνάζοντας:

ΚΟΙΝΟΚΤΗΜΟΣΥΝΗ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ
ΙΣΟΤΗΤΑ

στον λόγο του στον Πειραιά τον Ιούνη του 1887.

Ο Δρακούλης χαιρέτησε τον ιστορικό αυτό λόγο του Μακράκη και τον αποκάλεσε «αρδηνιστή».[3]

Ο Μακράκης περιώδευε όλη την Ελλάδα μιλώντας σε τεράστιες συγκεντρώσεις λαού. Εκατοντάδες παπάδες και πιστοί αλλά και προοδευτικοί κάθε απόχρωσης προπαγάνδιζαν τις απόψεις του. Η καμπάνια του Μακράκη κατάφερε την περίοδο αυτή καίριο πλήγμα κατά της επίσημης εκκλησίας και του κατεστημένου. Το κράτος και η Σύνοδος καταδίκασαν τις θεωρίες του. Αλλά ο Μακράκης είχε χιλιάδες οπαδούς. Ιδιαίτερα έστρεψε τις επιθέσεις του κατά της ατομικής ιδιοκτησίας που την θεωρούσε σαν το μεγαλύτερο κακό της σημερινής κοινωνίας. Ζητούσε την κατάργησή της. Δίδασκε το σεβασμό στο συνάνθρωπο, την απόλυτη ισότητα, την παγκόσμια αδελφοσύνη. Τα άρθρα του[4] και οι λόγοι του προκάλεσαν αναταραχή στην κοινωνία της εποχής. Απειλήθηκε πραγματική εξέγερση. Πολλές συγκεντρώσεις των οπαδών του τέλειωναν με ταραχές και συγκρούσεις με τις αρχές ή με τους εκπρόσωπους των δεσποτάδων και της εκκλησίας. Το κράτος και η εκκλησία αποφάσισαν να σταματήσουν την επικίνδυνη δράση του. Βιβλία του Μακράκη κάηκαν από φανατικούς αντιδραστικούς. Οι συγκεντρώσεις των οπαδών του απαγορεύτηκαν. Έγιναν προσπάθειες εξαγοράς και τρομοκράτισής του. Τέλος κατηγορήθηκε σαν αιρετικός και αποστάτης. Παραπέμπεται σε δίκη και καταδικάζεται σε φυλάκιση.

Οι ιδέες του χριστιανικού κοινωνισμού δεν έσβησαν. Πολλά χρόνια αργότερα παρακολουθούμε επιβιώσεις τους με διαφορετικές πάντα μορφές. Ίσως οι ιδέες του Πιέριου ή του Ψαρουδάκη[5] να αποτελούν μια μορφή συνέχειας του γίγαντα αυτού της επαναστατικής ορθοδοξίας του Απόστολου Μακράκη.[6-7]

---

1. Πλ. Δρακούλη. «Νέος Χριστιανισμός». «Νέον Πνεύμα». (Βλ. Γαβριηλίδη). Αθ. 1893.
2. «Άρδην». Νο 1, σελ. 4. Αύγουστος 6 του 1886. Αθήνα.
3. «Άρδην». Νο 11, 1887.
4. Δημοσιευμένα κυρίως στην εφημερίδα «Νέον Κήρυγμα» κεντρικού όργανου της κίνησίς του. Αθήνα 1887.
5. Χριστιανική Δημοκρατία.
6. Γ. Παπαμιχαήλ: Σοσιαλισμός και Χριστιανισμός. Αλεξάνδρεια. 1918.
7. Αναμνηστική έκδοση για τα πενηντάχρονα από τον θάνατο του Απ. Μακράκη. Αθήνα 1956.

VIII

ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΟ ΚΑΙ ΑΠΕΡΓΙΑΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

Η βιοκτησία είναι καρπός της βαρβαρότητος.
ΠΛΑΤΩΝ ΔΡΑΚΟΥΛΗΣ

Όπως η Πάτρα είναι μητέρα της ελληνικής αναρχίας έτσι και η Σύρα είναι μητέρα του συνδικαλιστικού και απεργιακού κινήματος του έθνους μας.

Εδώ έγιναν οι πρώτες απεργίες και σχηματίστηκαν τα πρώτα συνδικάτα. Βέβαια είναι αφέλεια να υποστηρίξει κανείς ότι ο ελληνικός χώρος — ελεύθερο κράτος και υπόδουλοι, παροικιακός ελληνισμός — δεν είχαν γνωρίσει μέχρι τότε καμιά απεργία, καμιά μορφή εργατικής οργάνωσης. Σε πόλεις σαν την Κων)πολη, τη Σμύρνη και τη Θεσ)νίκη φυσικά και είχαν παρουσιαστεί από τον 18ο αιώνα και τις αρχές του 19ου διάφορες μορφές εργατικής πάλης. Ήδη στα πρώτα χρόνια της επανάστασης αναφαίρεται στάση εργασίας με διεκδικητικές απαιτήσεις των τυπογράφων του εθνικού τυπογραφείου. Αλλά εδώ μελετάμε το κοινωνικό κίνημα στη μορφή που πήρε μέσα στο δεύτερο μισό του περασμένου αιώνα κάτω από τις νέες κοινωνικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν την περίοδο αυτή.

Η πρωτεύουσα του νησιού της Σύρας, Ερμούπολη[1] ή Σύρα, σχεδόν ανύπαρχτη πριν από την επανάσταση του 21, αρχίζει να αναπτύσσεται με ραγδαίο ρυθμό μετά το τέλος της επανάστασης. Από τα 1830 και πέρα αρχίζει να αντικαθιστά τις καταστραμένες από την συμμετοχή στον επαναστατικό αγώνα Σπέτσες, Ψαρά, Γαλαξείδι, Τρίκερη, Κάσο, Σάμο και Χιό. Από τα 1840 και πέρα γίνεται ένα από τα μεγαλύτερα λιμάνια του Αιγαίου και της ανατολικής Μεσόγειου. Στα 1850 είναι κιόλας ένα μεγάλο λιμάνι και ταυτόχρονα σημαντικό εμπορικό, ναυτιλιακό και βιομηχανικό κέντρο. Η Σύρα αποτελεί την περίοδο αυτή μοναδικό παράδειγμα σχηματισμού πόλης και εκβιομηχάνισης στο βαλκανικό χώρο. Εδώ αρχίζει η ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας και ταυτόχρονα η ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος.

Στα 1874 στο λιμάνι της Σύρας ήσαν ναυτολογημένα 1444 μικρά και μεγάλα πλοία και 2000 περίπου εργάτες δούλευαν στα ναυπηγεία της πόλης, στα οποία επισκευάζονταν και κατασκευάζονταν όχι μόνο πλοία με ελληνική σημαία αλλά και ρωσικά, οθωμανικά, ιταλικά, ισπανικά κ.α. Στην εγκατάσταση Χίων προσφύγων που αναζήτησαν εδώ νέα πατρίδα μετά το κάψιμο του πανέμορφου νησιού τους, μεταφέροντας το πολύτιμο ανθρώπινο δυναμικό τους οφείλει η Σύρα την εκπληκτική και ταχύτατη ανάπτυξή της.

Ταυτόχρονα εμφανίζονται και οι πρώτες εργατικές ενώσεις. Ήδη από τα 1850 αναφέρονται κάποιες εργατικές ενώσεις στη Σύρα. Μπορούμε όμως να μιλήσουμε για συνδικάτο μονάχα στα 1879 με τον σχηματισμό του «Αδελφικού Σύνδεσμου Ξυλουργών του Ναυπηγείου Σύρου». Την ίδια περίοδο σχηματίστηκε και η «Αδελφότητα των εργατών των βυρσοδεψείων». Οι εργάτες τους ήταν πολλές εκατοντάδες. Ο Τ. Αμπελάς γράφει περίπου πεντακόσιοι. Το καταστατικό της Αδελφότητας του «Συνδέσμου των Ξυλουργών του Ναυπηγείου Σύρου» στο 20ό του άρθρο μιλάει για 10άωρη εργασία και καθορίζει το μεροκάματο.

Έτσι γίνεται ένα σημαντικό βήμα με την ίδρυση των δυο παραπάνω σωματείων. Η μείωση των ωρών εργασίας και η εξασφάλιση — καθορισμός του ημερομισθίου είναι σταθμός στην ιστορία της εργατικής μας τάξης. Την εποχή αυτή οι εργάτες δούλευαν δώδεκα και δεκατέσσερις ώρες.

Λίγο αργότερα οι εργάτες των ναυπηγείων της Σύρας κατεβαίνουν στην πρώτη τους απεργία. Η ιστορική αυτή απεργία προκάλεσε συγκρούσεις με την αστυνομία και πήρε βίαιο χαραχτήρα. Οι εργάτες των βυρσοδεψείων κατευθυνόμενοι από την ένωσή τους: «Αδελφότητα των Εργατών των Βυρσοδεψείων», κατεβαίνουν σε απεργία για να ενισχύσουν τους συναδέλφους τους. Η ταξική πάλη στην Ελλάδα ανάμεσα στην αστική τάξη και στην εργατική ανοίγει έτσι επίσημα στα 1879 στη Σύρα. Τα επεισόδια έληξαν με την επέμβαση του στρατού και με τον ερχομό ενός λόχου πεζικού.

Οι κυριώτερες διεκδικήσεις της απεργίας αυτής ήταν η μείωση των ωρών εργασίας, ζητούσαν συγκεκριμένα την καθιέρωση του δεκάωρου. Στην περίπτωση των εργατών των βυρσοδεψείων, η προσαρμογή του μεροκάματου στον τιμάριθμο. Λεπτομέρεια σημαντική γιατί βλέπουμε πως εκατό χρόνια πριν η εργατική τάξη με την πρώτη της διεκδικητική ενέργεια ζητάει αυτό που απαιτεί και σήμερα[2] και δεν το έχει ακόμα κατακτήσει, την τιμαριθμική προσαρμογή του μεροκάματου.

Μετά τη Σύρα, στην Αθήνα, οι πρώτοι που οργανώθηκαν σε συνδικάτο φαίνεται να είναι οι τυπογράφοι,[3] οι ραφτάδες και οι τσαγκάρηδες.

Οι τυπογράφοι που οργανώθηκαν σε συνδικάτο στα 1882 χαρακτήριζαν στο καταστατικό τους «προδότη», τον απεργοσπάστη, το όνομά του γραφόταν σε μαυροπίνακα ατιμωτικό και διαγραφόταν από το σωματείο.

Η εργοδοσία δεν άργησε να απαντήσει στην εργατική κινητοποίηση με την ίδρυση της «Ενώσεως των Βιομηχάνων» στα 1883, την πρώτη οργάνωση του ελληνικού κεφαλαίου.

Στα 1880 - 1883 οι εργάτες πολλών κλάδων κατεβαίνουν σ' απεργία. Δίχως πείρα οι πρώτοι απεργοί δείχνουν μια ακράδαντη θέληση και σπά-

νια αποφασιστικότητα στα αιτήματά τους. Ιδιαίτερα άγριες στάθηκαν οι απεργίες των βιβλιοδετών στην Αθήνα και των εργατών των ορυχείων στη Σέριφο. Στα 1882 - 1883 για να σπάσουν τις απεργίες των τσαγκαράδων και των ραφτάδων στην Αθήνα οι επιχειρηματίες φέρνουν εργάτες από το εξωτερικό. Από την οθωμανική αυτοκρατορία.

Σε εργατικές αδελφότητες οργανώνονται επίσης οι εργαζόμενοι και στις άλλες πόλεις, Πάτρα, Κεφαλονιά, Κέρκυρα, Βόλο, Πύργο, Χαλκίδα, Κιάτο, Αίγιο κι αλλού.

Στο Βόλο οι πρώτοι που οργανώθηκαν είναι πάλι οι τυπογράφοι.[3] Δεν πρέπει κανείς να ξεχνά το εργατικό ελληνικό κίνημα στις παροικίες και ιδιαίτερα στην Αίγυπτο. Από τα 1890 έχουμε στο Κάϊρο, στην Αλεξάνδρεια και στο Πορτ - Σάϊντ εργατικά συνδικάτα των εκεί Ελλήνων. Στα 1891 και στα 1898 οι τυπογράφοι των Αθηνών ξεσηκώνουν την Ελλάδα με τις απεργίες τους. Η κοινή γνώμη εκδηλώνει τη συμπαράστασή της. Αλλά στα 1896 - 1900 ξεσπάει ένα απεργιακό κίνημα πολύ πιο πλατύ κι οργανωμένο που αγκαλιάζει όλη τη χώρα.

Στην Πάτρα ο βιομήχανος Γεωργιάδης έφερε απ' την Ιταλία μεγάλο αριθμό εργατών για να σπάσει την απεργία των εργατών του. (1898). Αλλά με την άγρια απεργία των αμπελεργατών της Πάτρας — Πύργου που πήρε χαραχτήρα αναρχικό και την επαναστατική απεργία των εργατορύχων του Λαύριου απειλήθηκε η κοινωνική τάξη και η οικονομική ζωή του τόπου. Βίαιη ήταν και η απεργία των εργαζόμενων στη βιομηχανία «JOHN» στα 1898.

Τέλος στα 1905 έχουμε το ξεδίπλωμα μιας σειράς από απεργίες που ανάμεσά τους οι πιο σημαντικές ήσαν των Ταχυδρομείων, το Μάη του 1905, (πανελλήνια απεργία) και οι ταραχές της Κορίνθου, τον Ιούνη της ίδιας χρονιάς.

Αλλά παρά τις υπέροχες αυτές απεργιακές κινήσεις το συνδικαλιστικό κίνημα παράμεινε αυτή την περίοδο σε εμβρυώδικια κατάσταση. Στις περισσότερες περιπτώσεις εργάτες και εργοδότες συμμετέχουν στο ίδιο σωματείο.

Η πλειοψηφία των συνδικαλιστών είναι πρόσωπα ξένα με την εργατική τάξη. Κάποτε είναι στελέχη (CADRES)) των επιχειρήσεων, διευθυντές, ανώτεροι υπάλληλοι που παίζουν το παιγνίδι της εργοδοσίας. Σε μερικές περιπτώσεις πρόεδρος του σωματείου είναι το ίδιο το αφεντικό της επιχείρησης. Συχνότερα οι συνδικαλιστές προέρχονται από τους κύκλους των δικηγόρων και δημοσιογράφων που εκλέγονται πρόεδροι και γενικοί γραμματείς των συνδικάτων. Όλα αυτά δημιουργούν μια κατάσταση πατερναλισμού και «συνεργασίας των τάξεων». Μερικά σωματεία ιδρύονται με συμμετοχή γιατρών και επιστημόνων και ανθρώπων ολότελα

ξένων επαγγελματικά με τον κλάδο που υποτίθεται ότι εκπροσωπούν. Μπαίνει λοιπόν το ερώτημα αν πρόκειται για αληθινά εργατικά σωματεία ή για συλλόγους και συνεργατικές ενώσεις με σκοπό την αλληλοβοήθεια και γνωριμία των μελών τους. Για ένα μεγάλο διάστημα τα περισσότερα σωματεία ακόμα και στα τέλη του 19ου αιώνα αλλά και στις αρχές του 20ού παρουσιάζουν τέτοιο χαραχτήρα. Τελικά, πρόκειται κάποτε για εργατικά σωματεία με αμβλυμένο το χαρακτήρα της ταξικής πάλης, καπελωμένα από την εργοδοσία και την άρχουσα τάξη.

Λίγα πράγματα αλλάζουν με τον ερχομό του 20ού αιώνα. Ευρύτατα στρώματα εργαζόμενων μένουν χωρίς κανενός είδους οργάνωση. Δεν υπάρχει Γενική Συνομοσπονδία Εργαζομένων. Οι περισσότεροι εργαζόμενοι κάθε κλάδου, ακόμα και στις περιπτώσεις που υπάρχει σωματείο, μένουν έξω απ' αυτό. Εξαίρεση αποτελούν μερικοί κλάδοι, όπως των τυπογράφων π.χ. που η μεγάλη πλειοψηφία τους είναι συνδικαλισμένη.

Οι εργαζόμενοι της θάλασσας π.χ. είναι τελείως ανοργάνωτοι. Εξαίρεση αποτέλεσε η ίδρυση στα 1889 των μηχανικών των ατμόπλοιων που οργανώθηκαν στην Αδελφότητα «Προμηθεύς».

Ο ελληνικός συνδικαλισμός έχει αυτή την περίοδο περισσότερο χαραχτήρα συντεχνιακό και αλληλοβοηθητικό. Για τον σχηματισμό εργατικών συνδικάτων άξιων αυτής της ονομασίας πρέπει να περιμένουμε την περίοδο 1905 - 1910 όπου στη Λάρισα και στο Βόλο γεννιούνται τα πρώτα

---

1. Ερμούπολη, πόλη του Ερμή, θεού του εμπορίου.
2. Οι γραμμές αυτές γράφονται το 1971.
   Γαλαξίας. Εφημερίδα των Εργατών. Αθήνα 1879.
   Πατρίς. Εφημερίδα. Ερμούπολη 1879.
   «Εργάτης». Εφημερίδα. Βόλος 1899.
3. Όπως στη Γαλλία που στη διάρκεια της Κομμούνας οι τυπογράφοι παίξανε πρωτοποριακό ρόλο έτσι και στην Ελλάδα στα 1900.
4. Τ. Αμπελάς. Ιστορία της Νήσου Σύρου. Ερμούπολη 1874.
   BENAROYAS A. LA LOTTA OPERAIA IN TURCIA. ALMANACH D' AVANTI. MILANO 1911.
   DREUX R. VOYAGE EN TURQUIE ET EN GRECE. PARIS 1925.
   Ε. Λυκούδης. Η βιομηχανία και οι απεργίες στη Ελλάδα. Ερμούπολις 1883.
   POUQUEVILLE. VOYAGE EN GRECE/PARIS 1826.
   Πλ. Δρακούλης. Η Ανάγκη ενός εργατικού κόμματος. Αθήνα 1909.
   M. REBERIOUX: JAURES, OEUVRES CHOISIES — PARIS. 1963.
   Α. Σιδέρη: Ιστορία της Οικονομικής Ζωής. Αθήνα 1950.
   Εφημερίς του Λαού: Ερμούπολης 1880.
   Εργάτης. (Εφημερίδα). Βόλος 1908.
   Ισότης. (Εφημερίδα). Βόλος 1883.
   G. Haupt : Le Congrés Manqué. Paris 1965.
   J. Maitron και C. Chambelland: Syndicalisme révolutionaire et communisme. Paris 1968.

πραγματικά εργατικά σωματεία.

Όπως και στις άλλες χώρες το συνδικαλιστικό κίνημα προηγήθηκε από την πολιτική οργάνωση της εργατικής τάξης.

ΛΑΥΡΙΟ, ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΖΕΡΜΙΝΑΛ

Διαμαρτύρομαι διότι η απεργία είναι νόμιμο δικαίωμα των εργατών.
ΠΛΑΤΩΝ ΔΡΑΚΟΥΛΗΣ

Τα αρχαία ορυχεία των Αθηναίων ήσαν κλειστά κι ανεκμετάλλευτα πολλούς αιώνες. Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα ξανάρχισε η εκμετάλλευσή τους για όφελος των ξένων εταιριών. Η αξία της παραγωγής των μεταλλείων του Λαύριου για την περίοδο 1865 - 1889 ήταν συνολικά 331.389.000 χρυσά φράγκα.[1]

Η επιχείρηση των μεταλλείων ήταν εξαιρετικά αποδοτική. Το εργατικό προσωπικό που απασχολούνταν όμως εκεί πληρωνόταν πολύ άσκημα και οι συνθήκες δουλειάς ήσαν πρωτόγονες. Δεν υπήρχε καμιά προστασία για τα ατυχήματα. Η δυσαρέσκεια των εργατών ήταν έντονη και γενική. Σύντομα θάπαιρνε διαστάσεις εξέγερσης.

Έτσι το Λαύριο θα γίνει το ελληνικό Ζερμινάλ και το σύμβολο του ταξικού αγώνα της εργατικής μας τάξης.

Είναι σίγουρο ότι και πριν από το 1883 έγιναν απεργίες στο Λαύριο αλλά δεν έχουμε περιγραφές τους ούτε στοιχεία. Η πρώτη[2] απεργία με χαραχτήρα οργανωμένο και συγκεκριμένες διεκδικήσεις ξέσπασε στα 1883.

Κράτησε πολλές μέρες και έγιναν σκληρές συγκρούσεις ανάμεσα στους εργάτες και την αστυνομία που την πλαισίωναν οι μπράβοι της επιχείρησης.

Στα 1887 ξεσπάει μια δεύτερη μεγαλύτερη απεργία. Τη φορά αυτή οι λιγνοτορύχοι είναι καλύτερα οργανωμένοι, έχουν καλύτερη καθοδήγηση, είναι πιο αποφασισμένοι και επίμονοι να φτάσουν μέχρι το στόχο τους.

Οι διεκδικήσεις τους ήσαν οι εξής:

α. Όχι μείωση των μισθών.

β. Κυριακή αργία.

γ. υποχρέωση της εταιρίας να κάνει έργα για την προστασία των λιγνιτορύχων από τα εργατικά ατυχήματα.

Βλέπουμε τις πρωτόγονες συνθήκες δουλειάς κάτω απ' τις οποίες δουλεύουν οι εργάτες στα προάστεια της πρωτεύουσας.

Σ' απάντηση η κυβέρνηση έστειλε στρατό. Η πόλη καταλήφτηκε (ο πληθυσμός αποτελούνταν βασικά από εργάτες των ορυχείων) και στις

στοές μπήκαν φρουροί. Άρχισαν οι εκφοβισμοί και η τρομοκρατία. Ο Δρακούλης γράφει:

«...Διαμαρτύρομαι, διότι η απεργία είναι δικαίωμα των εργατών και η κυβέρνησις δεν έχει το δικαίωμα να αποστείλει στρατό...».[3]

Καλούσε παρακάτω τους εργάτες να μην εργαστούν την Κυριακή. Και έκανε έκκληση στους στρατιώτες να μην υπακούσουν στις διαταγές των ανωτέρων και πυροβολήσουν τους απεργούς. Και συνεχίζει:

«...Με τις απεργίες δεν αλλάζει τίποτα, αλλά οι εργάτες αποχτούν συνείδηση των συμφερόντων τους, που μονάχα η δράση τους επιτρέπει να τα διεκδικήσουν με αποτέλεσμα».

Τον Δεκέμβρη του 1895 μια νέα απεργία εκδηλώνεται αλλά με περιωρισμένη συμμετοχή. Απεργούν μονάχα 200 λιγνιτορύχοι, οι πιο συνειδητοποιημένοι. Η εταιρία τους απόλυσε όλους.[4]

Φαίνεται ότι την περίοδο αυτή οι αναρχοσοσιαλιστικές ιδέες διαδίδονται έντονα στο Λαύριο. Στα 1894 υπάρχει ένα αναρχοσοσιαλιστικό κέντρο συνδεόμενο με τον σοσιαλιστικό όμιλο της Αθήνας «Κόσμο». Αλλά στα 1894 η οργάνωση «Κόσμος» διασπάται σε δυο μέρη, το ένα αναρχικό και το άλλο σοσιαλίζον. Φαίνεται ότι το κέντρο του Λαύριου που ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του Σταύρου Καλλέργη στα 1894 απόκλεινε περισσότερο προς τους αναρχικούς.[5] Αλλά ο ιστορικός Γιάννης Κορδάτος πιστεύει το αντίθετο.

Η επαναστατική απεργία του 1896.

(Απεργιακή επιτροπή: Μ. Τσούχλαρης, Ιωσήφ Μαντάς, Δ. Βαγιονής, Ε. Κουκλάκης, Σταύρος Λαγωνικάκης).

Τον Απρίλη του 1896 κηρύχτηκε η μεγαλύτερη απεργία που γνώρισε η Ελλάδα τον 19ο αιώνα.

Το Λαύριο αριθμούσε στα 1896 10.000 κατοίκους, η πλειοψηφία τους εργαζόταν στα ορυχεία.[6]

Η διεύθυνση των ορυχείων είχε πληροφορηθεί τις προετοιμασίες της απεργίας και κάλεσε Ιταλούς για να τους χρησιμοποιήσει σαν απεργοσπάστες.

Αλλά ούτε ο ερχομός των Ιταλών ούτε οι απειλές της αστυνομίας αποθάρρυναν τους λιγνιτορύχους. Στις 8 Απρίλη κηρύχτηκε η απεργία και οι απεργοί αποφάσισαν να καταλάβουν τα ορυχεία και τα γραφεία της εταιρίας. Ακολούθησε αιματηρή σύγκρουση ανάμεσα στους ένοπλους της εταιρίας και τους απεργούς. Η αστυνομία σπεύδει σε βοήθεια των φρουρών. Οι απεργοί κυριεύουν τα γραφεία της εταιρίας και τα ορυχεία. Στο πεδίο της σύγκρουσης έμειναν πολλοί νεκροί.

Μετά την πρώτη αυτή επιτυχία οι απεργοί αποφασίζουν να χτυπήσουν την τοπική αστυνομία. Αφοπλίζουν τους αστυνομικούς και ελέγχουν

την κατάσταση σ' όλη την πόλη. Ανάμεσα στους καθοδηγητές της απεργίας υπήρχαν μερικοί σοσιαλαναρχικοί. Ξεσήκωναν τους λιγνιτορύχους και μοίραζαν επαναστατικές προκηρύξεις. Σύμφωνα με την έκθεση της Εργατικής Αναρχικής Ένωσης Αθήνας (1900) οι αναρχικοί της οργάνωσης «Κόσμος» ξεσήκωσαν τους μεταλλωρύχους. Ο Κορδάτος όμως και άλλοι πιστεύουν ότι είναι η σοσιαλιστική πτέρυγα του «Κόσμου» που προετοίμασε το κίνημα.

Η κυβέρνηση απάντησε στέλνοντας ιππικό, ένα τάγμα τσολιάδων και πυροβολικό.

Ο στρατός περικυκλώνει την πόλη και χτυπάει. Πιάστηκαν εκατοντάδες και είκοσι παραπέμφτηκαν σε δίκη για στάση.

Αλλά οι μεταλλωρύχοι δεν υποχώρησαν. Συνέχισαν την απεργία 15 ακόμα μέρες και κέρδισαν την υπόθεση. Αν βέβαια μπορεί να ονομαστεί νίκη μια μικρή αύξηση.

Ο αθηναϊκός τύπος σύσσωμος πήρε θέση κατά των απεργών που:

> «...διατάραξαν την ειρήνη των καλών πολιτών και την κοινωνικήν τάξιν...».

Μονάχα η «Ακρόπολη» του Γαβριηλίδη υπεράσπισε τους απεργούς μεταλλωρύχους.[7]

Η αναρχική εφημερίδα «Επί τα Πρόσω» απευθυνόμενη στους ξεσηκωμένους λιγνιτορύχους γράφει:

> «Μεταλλωρύχε. Το παν ότι αποτελεί την επιχείρηση είναι προϊόν της εργασίας και του μόχθου σου. Σου ανήκει αποκλειστικά. Πρέπει να απαιτήσεις όλο το προϊόν της εργασίας σου.
>
> Έφτασε η στιγμή για σένα να χτυπήσεις την κοινωνία των αφεντών».[8]

Η ιστορική απεργία του 1896 είναι απεργία επαναστατική. Ξεπερνάει το επίπεδο της άγριας απεργίας (GREVE SAUVAGE) γιατί όχι μόνο καταλήφτηκαν οι τόποι της δουλειάς, ορυχεία κ.τ.λ. και ήρθαν οι απεργοί σε πολυάριθμες συγκρούσεις με τους φρουρούς και λοιπούς μπράβους της επιχείρησης, αλλά προχώρησαν σε μάχη με τις αρχές, έφτασαν μάλιστα μέχρι την κατάληψη αστυνομικού τμήματος και τον αφοπλισμό των χωροφυλάκων. Όχι μόνο κατάλαβαν τα συγκροτήματα της εταιρίας αλλά και επιβάλλανε τον έλεγχό τους πάνω σ' όλη την πόλη. Πρόκειται λοιπόν για GREVE INSURRECTIONNELLE που μεταβάλλεται σε εξέγερση ολόκληρης της Λαυρεωτικής όταν οι οικογένειες των μεταλλωρύχων παίρνουν μέρος στις συγκρούσεις, για μια επαναστατική απεργία που έπαιξε το ρόλο της στην ενηλικίωση του ελληνικού προλεταριάτου.

1. Αρχεία του Υπουργείου των Εξωτερικών. (Ελλάδα). Νο 5 και 6, σελ. 136.
2. Είναι δύσκολο να αριθμήσει κανείς τις απεργίες του Λαυρίου γιατί οι εργατορύχοι βρίσκονταν σε κατάσταση διαρκούς εξέγερσης.
3. «Άρδην» Νο 12. Ιούλης 1887, σελ. 84.
4. «Σοσιαλιστής» Νο 60. 1896, Αθήνα.
5. Ο Καλλέργης υποστηρίζει ότι το σοσιαλιστικό κέντρο του Λαύριου ιδρύθηκε στα 1891.
6. Αρχεία του Υπουργείου των Εξωτερικών.
7. «Ακρόπολις», «Δεσπότες και σκλάβοι», 22 Απρίλη 1896.
8. «Επί τα Πρόσω». 14 Απρίλη 1896.

Γ. Αναστασόπουλος: Ιστορία της Ελληνικής Βιομηχανίας. Αθήνα 1848.
P' Argyriades : La misère qui tue, Paris 1893.
» L' horaire du travail, Paris 1890.
N. Dragoumis — Livre de Poche du Peuple travœulliste, Αθηνα 1869.
Α. Οικονόμου: Λαύριο. Αθήνα 1872.
Σ. Παπαδόπουλος: Το Ωράριο των 8 ωρών. Αθήνα 1912.
Deschamps G. La Grèce d' Aujourd' hui, Paris 1892.
Lefeuvre — Mesulle H, La Grèce économique et financière. Paris 1916.

ΤΟ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

«...Αγροτικό ζήτημα δεν υφίσταται στην Ελλάδα».
ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ

Η αγροτιά είναι η τάξη που την περιφρονούν όλοι αλλά στις δύσκολες στιγμές την καλούν να φορτωθεί τις περισσότερες θυσίες. Ακόμα και οι «προοδευτικοί» αποκαλούν κάποτε τους αγρότες αντιδραστικούς και συντηρητικούς.[1]

Αλλά η αγροτιά είναι κείνη που αντιστάθηκε στους Τούρκους και αργότερα πήρε σύσσωμη μέρος στην Επανάσταση του '21.

Το αγροτικό πρόβλημα στην Ελλάδα μπαίνει αμέσως μετά το τέλος της Επανάστασης του 1821 - 1828 που αναστάτωσε ολόκληρη την Ευρώπη και την οθωμανική αυτοκρατορία από την Πετρούπολη ως το Λονδίνο, απ' το Γιάσι της Μολνταβίας, όπου πολέμησαν τα υποχωρούντα επαναστατικά τάγματα, μέχρι την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, που μπήκε μέσα στο λιμάνι της με τα πυρπολικά του ο Κων)νος Κανάρης.

Οι απέραντες εύφορες εκτάσεις που οι μουσουλμάνοι ιδιοκτήτες εγκαταλείψανε, έγιναν κρατική ιδιοκτησία. Έτσι μετεπαναστατικά το αγροτικό πρόβλημα μπαίνει σαν πρόβλημα κυρίως διανομής της κρατικής γης. Φωτεινά πνεύματα της εποχής κατανόησαν τη σημασία του προβλήματος της διανομής των εθνικών γαιών. Ο Ιωάννης Καποδίστριας σε γράμμα του στον Αλέξανδρο Στούρτζα, γράφει: «Η επανάστασι εγέννησεν ένα σωρόν ανθρώπων αργών, αν εγκαταλειφθώσι, θέλουσι πέσει εκ της απελπισίας εις ληστείαν και πειρατείαν, και τότε το έθνος θέλει αναγκασθεί να εξοδεύσει περισσότερα. Τούτο δεν θέλει διορθωθεί παρ' όταν η ελληνική

κυβέρνησις στερεωθή εντελώς και έχουσα χρήματα και αξιοπιστίαν, δυνηθή να δώση εις τους τοιούτους ανθρώπους γαίας, ίνα κατασταθώσι πολίται καλοί και χρήσιμοι».[2] Η διανομή αυτή ενεργήθηκε τμηματικά και στη διάρκεια πολλών δεκαετιών με τρόπο ανορθόδοξο, στην πραγματικότητα σε όφελος των πλούσιων χωρικών και μικροκτηματιών και των τσιφλικάδων. Η τάξη των κοτζαμπάσηδων και άλλων αετονύχηδων με μακρύ χέρι που ήταν κοντά στην εξουσία και είχαν τα «μέσα» ήταν ο μεγάλος κερδισμένος της διανομής. Έτσι δημιουργήθηκαν οι περισσότερες απ' τις μεγάλες ιδιοκτησίες που δεν υπήρχαν πριν απ' την Επανάσταση και που συναντάμε μετά το 1850.

Στη συνέχεια οι μεγαλοχτηματίες με συνεχείς αγορές και πολύτροπες πιέσεις πέτυχαν να αυξήσουν ακόμα περισσότερο τις ιδιοκτησίες, να ενώσουν τα κτήματά τους και να δημιουργήσουν τεράστια τσιφλίκια. Την ίδια περίοδο, η εκκλησία δημιουργεί με την ενίσχυση του κράτους μια μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία και γίνεται ο μεγαλύτερος τσιφλικάς της χώρας.

Στα 1875 το αγροτικό πρόβλημα υπάρχει στο σύνολο του εθνικού εδάφους. Παρουσιάζει όμως ιδιαίτερη οξύτητα στην Εφτάνησο, Αττική, Εύβοια και Φθιώτιδα.

Με την προσάρτηση της Θεσσαλίας στα 1881 το αγροτικό πρόβλημα γίνεται το πιο σοβαρό ζήτημα της ελληνικής οικονομικής και κοινωνικής ζωής. Στη Θεσσαλία και Άρτα που προσαρτήθηκαν τότε εγκαταλείφτηκαν από τους Τούρκους τεράστιες καλλιεργήσιμες εκτάσεις που έγιναν η βάση των μεγάλων ιδιοκτησιών που πέρασαν στα χέρια πολλών Θεσσαλών μεγαλοχτηματιών αλλά κυρίως πολλών ομογενών από το εξωτερικό, που τοποθέτησαν τα κεφάλαιά τους στη γη. Στις περιοχές αυτές η μεγάλη ιδιοχτησία αντιπροσώπευε το 50ο)ο της συνολικής έκτασης και το 70ο)ο της καλλιεργήσιμης γης. Ένα μικρό ποσοστό γης 5ο)ο έμεινε στα χέρια των μουσουλμάνων ιδιοχτητών αλλά τις προσεχείς δεκαετίες πέρασε σε χέρια Ελλήνων. Ανάμεσα στα μεγάλα τσιφλίκια που δημιουργήθηκαν τότε πρέπει ν' αναφέρουμε:

Ιδιοχτησία	Σκυλίτση	70.000	Στρέμματα
»	Ζωγράφου	64 .000	»
»	Ζαρίφη	25.000	»

Ο μισός περίπου αγροτικός πληθυσμός της Θεσσαλίας δούλευε στα «τσιφλίκια». Οι αγρότες αποκαλούνταν κολλήγοι και μπορούμε να τους συγκρίνουμε με τους METAYERS, αν και υπάρχουν διαφορές. Στα 1882 πάνω από το μισό των εσόδων της Θεσσαλίας το εισπράτανε οι μεγάλοι ιδιοχτήτες. Το εισόδημα αυτό ανέβαινε στο ποσό των 50 εκατομμυρίων δραχμών. Την εποχή αυτή οι κολλήγοι καθοδηγημένοι από μερικούς δια-

νοούμενους και συνεταιριστές που προέρχονταν από την αγροτική τάξη αρχίζουν τον αγώνα για την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών και το μοίρασμα των χτημάτων.

Οι προοδευτικοί βουλευτές φέρνουν το ζήτημα στη Βουλή. Το «Δημοκρατικό Κόμμα» καταγγέλλει την αγροτική πολιτική της κυβέρνησης και τις αυθαιρεσίες των τσιφλικάδων. Μερικοί βουλευτές, αγροτικής καταγωγής, από τη Θεσσαλία, διεκτραγωδούν την άθλια ζωή του αγρότη. Οι λόγοι των βουλευτών Ταρμπάζη, Ζυγομαλά, Αδαμόπουλου, Φιλάρετου, Χοϊδά και Παχύ συγκίνησαν τότε την κοινή γνώμη για τις συνθήκες ζωής των Θεσσαλών αγροτών.

Στις επιθέσεις του Δημοκρατικού Κόμματος και των Θεσσαλών βουλευτών, ο πρωθυπουργός Χαρίλαος Τρικούπης απάντησε:

> «...Η κατάστασις εις Θεσσαλίαν δεν είναι επικίνδυνος. Δεν είμεθα υποχρεωμένοι να λάβωμεν μέτρα. Δεν είναι προς το συμφέρον μας να δηλώσωμεν ότι υφίσταται εν Ελλάδι αγροτικόν ζήτημα...».[3]

Έτσι, σύμφωνα με την κυβέρνηση, το εθνικό συμφέρον επιβάλει να μην υπάρχει αγροτικό ζήτημα στη Θεσσαλία. Η αγανάκτηση όμως μεγάλωνε ανάμεσα στους κολλήγους. Το Φλεβάρη του 1883 σε πολλά σημεία των νεοπροσαρτημένων περιοχών, ιδιαίτερα στην Άρτα, έγιναν ένοπλες συγκρούσεις με πολλά θύματα, ανάμεσα στις ένοπλες φρουρές των τσιφλικάδων και τους ξεσηκωμένους αγρότες. Η Χωροφυλακή έτρεξε σε πολλές περιπτώσεις να χτυπήσει τους κολλήγους.

Αξιοσημείωτο είναι ότι οι τσιφλικάδες δεν περιορίζονταν στην υποστήριξη της Χωροφυλακής, που έπαιρνε πάντα το μέρος τους, αλλά συγκρότησαν για την προστασία τους και την καταστολή της εξέγερσης των χωρικών, ειδικά σώματα ένοπλων καβαλλάρηδων αποτελούμενα πολύ συχνά από Αρβανίτες μισθοφόρους. Οι Αρβανίτες κατατρομοκρατούσαν τα θεσσαλικά χωριά και συμπεριφέρονταν σαν σε καταχτημένη χώρα.

Μέσα στο 1883 στη Θεσσαλία σε δεκάδες περιπτώσεις οι κολλήγοι πυροβόλησαν ενάντια στους επιστάτες των μεγαλοχτηματιών και τις αρβανίτικες φρουρές τους. Ανάμεσα στα 1883 και στα 1885 η Θεσσαλία και ο νομός της Άρτας έζησαν σε διαρκή αναταραχή κάτω από αφόρητη τρομοκρατία.

Οι ιδιοχτήτες χρησιμοποίησαν όλα τα μέσα για να γονατίσουν τους κολλήγους και να κάμψουν την αντίστασή τους. Παράλληλα προσπαθούσαν να αγοράσουν από τους μικροαγρότες τα χτήματά τους. Χρησιμοποιώντας τη βία, το νόμο, τα χρέη των κολλήγων και κάθε είδους πίεση. Σύμφωνα με τις καταγγελίες στη Βουλή, των βουλευτών Παχύ, Ζυγομαλά και Ταρμπάζη, χρησιμοποιούσαν συχνά βασανιστήρια και δολοφονούσαν τους αγρότες.

Στα 1890 ο Μουσούρης κυκλοφόρησε την εφημερίδα «Αγρότης» που ζητούσε την κατάργηση της μεγάλης έγγειας ιδιοχτησίας.[4]

Ο Μουσούρης έπαιξε ρόλο αφυπνιστικό. Οι ιδέες του επηρέασαν τον μάρτυρα της αγροτιάς Μαρίνο Αντύπα.

Κάθε μέρα που περνούσε έκανε το ζήτημα ακόμα σοβαρότερο. Η κοινή γνώμη στην Αθήνα άρχισε να ενδιαφέρεται. Το κράτος σκανδαλώδικα έπαιρνε το μέρος των ιδιοχτητών.

Το 1896 κάτω από την πίεση των πραγμάτων η Βουλή ψήφισε ένα νόμο που δεν έλυνε καθόλου το ζήτημα. Σύμφωνα με το νέο νόμο κάθε μεγαλοϊδιοχτήτης που κάτεχε πάνω από 20.000 στρέμματα έπρεπε να παραχωρήσει στους κολλήγους που δούλευαν σ' αυτά πάνω από 5 χρόνια, τα μισά του χτήματα. Κάθε κολλήγος είχε δικαίωμα ν' αγοράσει 250 στρέμματα περίπου. Οι τρόποι αγοράς καθορίζονταν από τον ίδιο νόμο. Αλλά η αντίδραση κατά του νόμου που έθιγε καμιά δεκαριά τσιφλικάδες ήταν τόσο μεγάλη που στην πραγματικότητα δεν εφαρμόστηκε.

Στα 1900 άρχισε στο Βόλο η έκδοση του φιλαγροτικού αγωνιστικού φύλλου «Πανθεσσαλική» από τον Σοφοκλή Τριανταφυλλόπουλο, που είχε σαν σκοπό του την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών και το μοίρασμα της γης. Η εφημερίδα έπαιξε σοβαρό ρόλο στον αγώνα των αγροτών, πούφερε την αγροτική τάξη μέχρι το Κιλελέρ.

Μονάχα με την εξέγερση του 1910 άρχισε να λύνεται το αγροτικό ζήτημα στη Θεσσαλία. Χάρη στην κοινωνική αλλαγή που ακολούθησε και την επιβολή της κυριαρχίας της αστικής τάξης μετά την επανάσταση του 1909, αλλά κυρίως χάρη στην πίεση που άσκησαν οι ίδιοι οι αγρότες και στον ερχομό από τη Μικρασία και τη Θράκη των εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής. Ουσιαστικά όμως, οι απαλλοτριώσεις ολοκληρώθηκαν στα 1928 - 30.

---

1. Οι μεγαλύτερες επαναστάσεις είναι αγροτικές (κινέζικη – μεξικάνικη – κουβανέζικη) ή έγιναν με τη συμμετοχή των αγροτών (Ελληνική –Ρωσική – Γαλλική).
2. Γράμμα της 25 Ιουνίου 1830.
3. Συνεδρίαση της 5 Μάρτη, 1883. Πρακτικά της Βουλής.
4. «Αγρότης» 1890.

Γ. Τριανταφυλλίδης: Οι Κολλήγοι στη Θεσσαλία. Βόλος 1906.
Χρηστάκης Ζωγράφος: Το αγροτικό ζήτημα στη Θεσσαλία. Αθήνα 1926.
Ευελπίδης: Η αγροτική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα. Αθήνα 1926.
Σ. Μελάς: Η επανάσταση του 1909. Αθήνα 1957.
Τυπάλδος: Δουλοπαροικία και Γεωργία στα Εφτάνησα. Αθήνα, 1864.
R. RISTELHUEBER: HISTOIRE DES PEUFLES BALKANIQUES. PARIS 1950.
Γ. Αλιβιζάτος: Η αγροτική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα.
Γ. Παχύς: Το εν Ηπείρω Αγροτικό Ζήτημα. Αθήνα. 1882.

ΜΑΡΙΝΟΣ ΑΝΤΥΠΑΣ

«...η κοινωνία θ' αλλάξει με τη θυσία, τη θέληση, την παιδεία, τις διαλέξεις, τον Τύπο...».

ΜΑΡΙΝΟΣ ΑΝΤΥΠΑΣ

Όπως τόχουμε κιόλας υπογραμμίσει, οι σοσιαλαναρχικοί όλων των τάσεων παρά την περιορισμένη τους δράση, κατάφεραν να αποχτήσουν δεσμούς και να ριζώσουν στα σπλάχνα της διαμορφούμενης εργατικής τάξης και μέσα στους εργαζόμενους της πόλης. Οι αναρχικοί της Πελοποννήσου δέθηκαν στενά με τον αγροτικό κόσμο και πέτυχαν να οργανώσουν και να κινητοποιήσουν σε αγώνες μια μειοψηφία του.

Αλλά εκείνος που αναδείχτηκε σε πραγματικό αγκιτάτορα και ξεσηκωτή της αγροτιάς, αγωνιστή μέσα στα σπλάχνα της, είναι ο Κεφαλονίτης Μαρίνος Αντύπας. Εγκαταλείποντας τις ατέρμονες συζητήσεις και θεωρητικολογίες των ομοϊδεατών του για τον Κροπότκιν, τον Προυντόν, τον Μπακούνιν, τον Μπλανκί, ή τον Μαρξ, ο Αντύπας αποφάσισε να δουλέψει μέσα στο λαό αντιμετωπίζοντας τα ιδεολογικά προβλήματα με τη δράση και με την πράξη. Αντί να απευθύνεται σε διανοούμενους και τεχνίτες προτίμησε την απ' ευθείας επαφή με το λαό.

Ο Μαρίνος Αντύπας γεννήθηκε στα Φερεντινάτα της Κεφαλονιάς (περιοχή που κυριαρχούσε η μεγάλη έγγεια ιδιοχτησία) στα 1871 από μια οικογένεια μικροκτηματιών. Φοιτητής της Νομικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ενδιαφέρεται για τα κοινωνικά προβλήματα και παίρνει μέρος στη σοσιαλιστική κίνηση της δεκαετίας 1890 - 1900.[1] Από τα 1900 δημοσιεύει στην Κεφαλονιά το περιοδικό «Ανάσταση» που η έκδοσή του κράτησε 6 χρόνια, ώς τα 1906. Ιδρύει επίσης τη λαϊκή βιβλιοθήκη «Ισότης» που είχε σαν σκοπό της με δανεισμό βιβλίων και διαλέξεις - συζητήσεις τη μόρφωση των χωρικών. Ο Αντύπας μαζί με τον Δρακούλη και τον Κων)νο Θεοτόκη αναδείχνονται σε δάσκαλους της αγροτιάς αυτή την περίοδο. Σε δάσκαλους του γένους.

Αλλά από τα 1905 - 1906 αφοσιώνεται στο αγροτικό ζήτημα και για το σκοπό αυτό εγκαθίσταται στη Θεσσαλία όπου αρχίζει το μεγάλο προπαγανδιστικό του έργο για το ξεσήκωμα της αγροτιάς. Η επικίνδυνη για τους τσιφλικάδες δράση του ανάμεσα στη θεσσαλιώτισσα αγροτιά, οδηγεί στην ανοιχτή δολοφονία του από μισθοφόρους των μεγαλοχτηματιών στις 9 Μάρτη 1907. Η ελληνική αγροτική τάξη βρήκε στον Αντύπα ένα σύμβολο. Ο Αντύπας είναι ο ήρωας και ο πρωτοπόρος, ο αρχηγός και ο καθοδηγητής. Η δράση του εμπνέει τους συναγωνιστές του μέχρι την εξέγερση του Κιλελέρ και ακόμα μακρύτερα.

Οι ιδέες του Αντύπα είναι ένα κράμα αναρχισμού - σοσιαλισμού, ρι-

ζοσπαστισμού, ποπουλισμού, ανθρωπισμού και κομμουνιστικού χριστιανισμού. Όπως και στον Δρακούλη, η ηθική ιδέα κατέχει σπουδαία θέση στον ιδεολογικό κόσμο του Αντύπα. Πιστεύει πως πρέπει η ανθρωπότητα να περάσει από ένα καθαρτήριο (PURGATORIO) για να φτάσει στην κάθαρση. Διδάσκει μια ηθική επανάσταση για την αλλαγή της κοινωνίας. Για το σκοπό αυτό χρειάζεται να χρησιμοποιηθούν όλα τα μέσα. Χρειάζεται:

«...Θυσία, θέληση, παιδεία, διαλέξεις, χρησιμοποίηση του Τύπου...».[2]

Ο ίδιος δήλωνε ότι είναι σοσιαλριζοσπάστης. Παρά το ανακάτεμα αυτό των επαναστατικών θεωριών που άλλωστε δεν χαρακτηρίζει μονάχα τον Αντύπα, αλλά όλη την εποχή, ο Μαρίνος αναδείχτηκε ρεαλιστής και επαναστάτης στην πράξη, ένιωσε όσο λίγοι το κοινωνικό πρόβλημα της εποχής του. Άφησε βαθιές ρίζες στους φίλους και οπαδούς του. Οι αντυπιστές Αρσένης, Κονιδάρης, Καγκελάρης, Αρτουλάρης και δεκάδες άλλοι συνέχισαν το έργο του.

———————

1. Στο «Σοσιαλιστή» της 1 Μάρτη 1896 (No 62, σελ. 32) διαβάζουμε ότι ο Μαρίνος Αντύπας μίλησε στην Μακρυνίτσα αναπτύσσοντας τις σοσιαλιστικές του απόψεις μπρος σε 200 άτομα.
2. Πρόγραμμα του Αγώνα δημοσιευμένο στην εφημερίδα του «Ανάσταση».
   Γ. Γεωργιάδης: Η Θεσσαλία. Αθήνα 1880.
   Α. Βογιατζόγλου: Η Αγροτική Μεταρρύθμιση στην Ελλάδα. Παρίσι 1933.

Η ΑΘΛΙΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΜΑΖΩΝ

«Εις την Ελλάδα ουδείς είναι πτωχός».
ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ (1887)

Ο LUDVIG VON MAURER αντιβασιλιάς της χώρας για την περίοδο 1833 - 1835 περιγράφει έτσι την Ελλάδα, ερημωμένη από τον εννιάχρονο επαναστατικό αγώνα:

«...Γύρω μας δεν υπήρχαν παρά μόνο θράχια και ακαλλιέργητες εκτάσεις. Δεν είδαμε καθόλου δρόμους ή γέφυρες. Οι κάτοικοι ζούσαν σε σπηλιές και καλύβες. Στην Αθήνα πούχε πριν απ' την επανάσταση περίπου 3.000 σπίτια δεν απέμειναν παρά μόνο 300 όρθια σαν φτάσαμε. (Οι Βαυαροί). Όλα τ' άλλα ήσαν ερείπια. Όλα τα δέντρα στα περίχωρα του Ναυπλίου και στις άλλες επαρχίες είχαν εξαφανιστεί».

Βέβαια μέσα στα σαράντα χρόνια που μας χωρίζουν απ' αυτήν την εποχή, πολλά πράγματα άλλαξαν. Η χώρα γνώρισε μια αξιοσημείωτη οικονομική ανάπτυξη. Αλλά σε τι ωφέλησε τους φτωχούς, δηλαδή την πλειοψηφία του πληθυσμού αυτή η πρόοδος;

Το εθνικό εισόδημα μέσα στα χρόνια 1840 - 1900 τετραπλασιάζεται. Αλλά πώς ζουν οι χωρικοί; Οι εργαζόμενοι των πόλεων, της θάλασσας;

Το Φλεβάρη του 1883 ο βουλευτής Ζυγομαλάς μιλάει έτσι στη Βουλή:

«...Στις επαρχίες της Αττικής, Φθιώτιδας, Εύβοιας κατοικούν χιλιάδες καλλιεργητές, εργάζονται τη γη μέρα και νύχτα για να θγάλουν το ψωμί τους, πούναι άλλωστε ξερό γιατί το νοίκι που πληρώνουν δεν τους επιτρέπει την παραμικρή οικονομία κι ακόμη λιγότερο τη δυνατότητα να θελτιώσουν τις συνθήκες της ζωής τους...».

Σε μια χώρα με χιλιάδες αχτήμονες, η κυβέρνηση Τρικούπη, η πιο μοντέρνα απ' όσες γνώρισε η Ελλάδα μέσα στον 19ο αιώνα, προσφέρει σαν δώρο στο διάδοχο Κωνσταντίνο ένα χτήμα στη Μανωλάδα (νομός Ηλείας) συνολικής έκτασης μερικών χιλιάδων στρεμμάτων.

Ο ποιητής Δροσίνης μας περιγράφει έτσι τη ζωή στην ύπαιθρο της Εύβοιας στα 1882:

«...Συνήθως το θερισμό τον κάνουν οι γυναίκες και τα κορίτσια. Αργά, πολύ αργά γυρίζουν στα σπίτια τους και τρώνε στις 10 το θράδυ. Ελιές, κολοκύθες και ξυμαρικά φτιαγμένα απ' τις ίδιες, με λάδι, είναι η καθημερινή τους τροφή...».

Αλλά εκεί όπου η αθλιότητα έπαιρνε μυθικές διαστάσεις ήταν στις νεοπροσαρτημένες περιοχές Άρτα και Θεσσαλία. Όλα εδώ θύμιζαν μεσαίωνα και οι συνθήκες της ζωής των κολλήγων - σκλάβων, τους δουλοπάροικους. Η παιδική θνησιμότητα ήταν μια από τις μεγαλύτερες στην Ευρώπη. Ζούσαν βασανισμένοι απ' τον υποσιτισμό και τη μαλάρια, τρομοκρατημένοι από τη Χωροφυλακή που συγκέντρωνε τους φόρους με την απειλή των όπλων. Στη διάθεση των τσιφλικάδων και των μπράβων τους, στο έλεος των Αρβανιτάδων σωματοφυλάκων τους, μισο-ληστών, μισο-φυλάκων που πείραζαν τις γυναίκες και διαγούμιζαν τα χωριά.

Ο βουλευτής Ταρμπάζης, περιγράφει στη Βουλή, πώς ο τσιφλικάς Ζωγράφος με τους 100 Αρβανίτες του κατάστρεψε το μεγάλο χωριό Ζάρκο της Θεσσαλίας.

Στην εφημερίδα «Ανεξαρτησία», που 'βγαινε στη Λάρισα, διαβάζουμε (1882 Αύγουστος) ότι 300 περίπου αγρότες βρίσκονται στις φυλακές της Λάρισας, Καρδίτσας, Τρικάλων και Άρτας κατηγορούμενοι για διάφορες αιτίες απ' τους τσιφλικάδες.

Οι μεγαλοϊδιοχτήτες κάποτε χρησιμοποιούσαν δικαιώματα που μονάχα στο δουλοπαροικιακό σύστημα ίσχυαν. Όπως της αγγαρείας και της πρώτης νύχτας.

Η αγγαρεία λειτουργούσε επίσημα στη Θεσσαλία. Οι κολλήγοι ήσαν υποχρεωμένοι να εργάζονται χωρίς αμοιβή για το όφελος του τσιφλικά. Βέβαια η αγγαρεία ήταν η εξαίρεση κι όχι ο κανόνας αλλά η ύπαρξή της είναι χαρακτηριστική. Αναφαίρονται ακόμα συγκεκριμένα παραδείγματα (τέλη του 19ου αιώνα) στη Θεσσαλία, όπου οι τσιφλικάδες εξάσκησαν το

δικαίωμα της «πρώτης νύχτας» πλαγιάζοντας με τις γυναίκες των κολλήγων τους.

Σε σύγκριση με την αθλιότητα των αγροτών, οι εργαζόμενοι στις πόλεις βρισκόντουσαν σε κάποια καλύτερη κατάσταση.

Σε μια εποχή που το γερμανικό προλεταριάτο είχε κατακτήσει δικαιώματα τέτοια που του εξασφάλιζαν μια ανθρώπινη διαβίωση, οι εργάτες στην Ελλάδα δούλευαν 12 με 15 ώρες την ημέρα. Δεν υπήρχαν αργίες, διακοπές ή γιορτές. Δούλευαν την Κυριακή. Δεν είχαν ασφάλιση ή σύνταξη. Όπως είδαμε, μονάχα στα τέλη του 19ου αιώνα τόλμησαν να ζητήσουν από την εργοδοσία την δεκάωρη εργασία και την αργία της Κυριακής. (Χωρίς επιτυχία).

Από το 1884 ο Πλάτων Δρακούλης ζητούσε την προστασία των εργαζόμενων. Την επείγουσα ανάγκη να ψηφιστούν ειδικοί νόμοι για τη ρύθμιση του καθεστώτος της εργασίας στην Ελλάδα, την εργατική νομοθεσία.[1] Η νομοθεσία αγνοούσε γενικά τους εργάτες ακόμα και τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας. Τίποτα δεν προστάτευε, δεν εξασφάλιζε τον εργάτη και τα δικαιώματά του. Κανένας νόμος, κανένα δικαστήριο. Η εκμετάλλευση των ανήλικων και των γυναικών ήταν ιδιαίτερα ανελέητη. Ο μισθός των γυναικών ήταν δυο και τρεις φορές μικρότερος απ' των ανδρών. Αδιάσειστα στοιχεία της εποχής μας πληροφορούν ότι οι εργάτριες πληρώνονταν το 40ο) ο μέχρι και το 30ο) ο του μισθού των ανδρών για τις ίδιες ώρες δουλειάς και την ίδια ποιότητα και ποσότητα δουλειάς.

Στην Κέρκυρα, στα 1904 υπήρχαν εργατικοί μισθοί ανδρών (μεροκάματα) 1 δραχμή, ενώ οι εργάτριες έπαιρναν 40 λεπτά και 36 λεπτά την ημέρα.

Τα θύματα εργατικών ατυχημάτων δεν αποζημιώνονταν τις περισσότερες φορές. Στις 8 του Φλεβάρη 1896 η «Εφημερίς» του Κορομηλά γράφει για τους εργάτες του Λαύριου:

> «...Όλος ο κόσμος γνωρίζει τα ατυχήματα των εργατών που εργάζονται στα κρατικά μεταλλεία, αυτών που οι γυναίκες τους και τα παιδιά τους μένουν ορφανά χωρίς τα θύματα ν' αποζημιωθούν...».

Οι εργαζόμενοι αγνοούσαν το κρέας, το βούτυρο, ζούσαν σε τρώγλες και δεν είχαν καμιά ιατροφαρμακευτική περίθαλψη.

> «...Δεν υπάρχει καμιά πρόνοια γι' αυτούς, κι όσοι αρρωστήσουν μένουν χωρίς ιατρική βοήθεια, δίχως φάρμακα...».

Γράφουν για τους λιγνιτορύχους του Λαύριου οι «Καιροί» του Κανελίδη.[2]

Έτσι, η μόνη διέξοδος είναι η φυγή. Μακριά απ' αυτό το κράτος που εκμεταλλεύεται τον εργαζόμενο, τον εξαθλιώνει και τον υποβιβάζει στη θέση του κτήνους. Η εθνική αιμορραγία της μετανάστευσης απειλεί έτσι

την ίδια την ύπαρξη του έθνους.

Αρχαία και καλή συνήθεια του μεταναστευτικού αυτού λαού η μετανάστευση γνωρίζει μια ραγδαία αύξηση στα τέλη του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ού. Στα 1890 - 1900 και ιδίως τη δεκαετία 1900 - 1910. Τότε μεταβάλλεται σε αληθινή έξοδο.

Οι προτιμήσεις των Ελλήνων μεταναστών την περίοδο αυτή στρέφονται προς την Αίγυπτο, τη Ρουμανία, τη Ρωσία, την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Σαν πλησιάζει όμως ο 20ός αιώνας αρχίζει το μεγάλο κύμα της υπερπόντιας μετανάστευσης κυρίως προς τις Ενωμένες Πολιτείες.

---

1. Ο Δρακούλης ζήτησε από τα 1884 την ψήφιση προστατευτικών της εργατικής τάξης νόμων που ψηφίστηκαν αργότερα μονάχα επί κυβερνήσεων Βενιζέλου, Παπαναστάση και Μεταξά (ΙΚΑ κτλ.).
2. Νο 24. 24.12.1895. Αθήνα.

Κ. Παλαιολόγος: Ο Ελληνισμός στη Μεσημβρινή Ρωσία απ' την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες μας. Παρνασσός. Ιούλης — Αύγουστος 1881.
Γ. Καρανικόλας: Κιλελέρ. Αθήνα 1960.
Gos F. «L' Agricultuse en Thessalie, Paris 1884.
W. Belin ; Etude de la Proprieté Foncière en pays musulmans et spècialement en Turquie. Paris 1862.
Τομπάσης. Η Αγροτική Ελλάς. PARIS. 1930.
Δ. Μπούσδρας: Η απελευθέρωσις των σκλάβων αγροτών.
«Ανεξαρτησία». (Εφημερίδα) 1882 Αύγουστος - Θεσσαλία.
Χαρίλαος. Η Βιομηχανία στην Ελλάδα. Αθήνα 1913.
Σπ. Παλιούρας. Οι Εργάτες. (Σοσιαλιστικό Κέντρο) Αθήνα 1912.
Αλήθεια. (Εφημερίδα) Αθήνα 1894.
Μακρίδης. Οικονομικός Οδηγός της Ελλάδος. Αθήνα 1955.

XIII

ΤΟ ΑΝΑΡΧΟΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

«Μ' εμπνέει το παράδειγμα του Ραβασόλ, του Βαγιάν, του Ανρί και τίποτα δε θα μ' εμποδίσει να χρησιμοποιήσω τις μεθόδους τους...».

ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΤΟΣ

Η Ελλάδα του 1885 - 1887 υποδέχτηκε την εμφάνιση του «Άρδην» με έκπληξη. Στην έκπληξη προστέθηκε η επιφύλαξη και ακολούθησε σύντομα η ειρωνεία, η κριτική και η αντίδραση. Ο σοφός Ροΐδης προσπάθησε να γελοιοποιήσει τον νεαρό διευθυντή του «Άρδην». Αλλά ακόμα μεγαλύτερες στάθηκαν οι οικονομικές δυσκολίες. Απογοητευμένος ο Δρακούλης φεύγει στην Αγγλία.

Έτσι τελειώνει η πρώτη περίοδος του αγώνα που ξεκίνησε με την έκδοση του «Άρδην» και με την προπαγάνδιση των σοσιαλιστικών ιδεών. Ο Δρακούλης δεν διάδιδε τις ιδέες του μονάχα από το «Άρδην» αλλά είχε στη διάθεσή του κι άλλα μέσα δημοσιότητας. Δημοσίευε πολυάριθμα άρθρα σε εφημερίδες και περιοδικά. Ειδικότερα συνεργαζόταν τακτικά με το δημοκρατικό περιοδικό «Αιών», που έβγαζε ο Τιμολέων Φιλήμονας και με την εφημερίδα «Ακρόπολη» του Γαβριηλίδη. Μετάφραζε και τύπωνε άρθρα και μπροσούρες ξένων αναρχοσοσιαλιστών συγγραφέων. Στα 1886 τύπωσε σε βιβλίο το έργο του P. KROPOTKINE «Στους Νέους», που κυκλοφόρησε σε χιλιάδες αντίτυπα και διαβάστηκε πολύ.

Ταυτόχρονα προπαγάνδιζε τις ιδέες του με πολυάριθμες διαλέξεις πούχαν επιτυχία και μεγάλη συμμετοχή.

Ο ποιητής και μαθητής του Δρακούλη, Πέτρος Ζητουνιάτης, θα γράψει αργότερα:

> «...Οι κοινωνικές ιδέες του Π. Δρακούλη θεωρήθηκαν σαν πρώιμες για τη χώρα. Και το χειρότερο ήταν ότι θεωρήθηκαν τέτοιες όχι μόνο απ' το λαό στον οποίο απευθυνόντουσαν αλλά και από την ελίτ.
>
> Ο Ροΐδης τον καταδίωκε με την ειρωνεία του και ο Δρακούλης υποχρεώθηκε να εκπατριστεί. Ένιωσε αυτό πούχε υποστεί κι ο JEAN MOREAS πριν να φύγει για το Παρίσι...
>
> Στην Αγγλία ανακάλυψε τον κόσμο του και χάραξε μ' αποφασιστικότητα την κατεύθυνση της ύπαρξής του...»[1]

Στα 1889 ο Δρακούλης αντιπροσωπεύει το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα στο παγκόσμιο σοσιαλιστικό συνέδριο, στο Παρίσι, δίπλα στον BEBEL, LAFARGUE, HARDIE, GUESDE κ.α.

Την περίοδο αυτή ο Δρακούλης δέχεται την επιρροή του ERNEST RENAN σε τέτοιο σημείο που μπορούμε να πούμε ότι ο κοινωνικός του χριστιανισμός οφείλεται στην επίδραση πούχε πάνω του η διδασκαλία του RENAN.

Εντωμεταξύ στην Ελλάδα παρουσιάζεται στα 1885 ένα νέο πρόσωπο στο σοσιαλιστικό κίνημα. Ο νέος φοιτητής του Πολυτεχνείου, Σταύρος Καλλέργης, που γεννήθηκε στην Κρήτη, οργανώνει μια Φοιτητική Σοσιαλιστική Ένωση στα 1885. Γύρω του συγκροτείται αμέσως ένας κύκλος σοσιαλαναρχικών, χριστιανοκομμουνιστών κι οπαδών της γαλλικής επανάστασης. Από τα 1885 κι όλας ο Καλλέργης εμφανίζεται σαν αντίπαλος του Δρακούλη στην ηγεσία του ελληνικού σοσιαλισμού και γύρω του μαζεύονται όλοι εκείνοι που διαφωνούν με τον Δρακούλη και τις απόψεις του.

Με την πρωτοβουλία του Καλλέργη ιδρύεται στα 1890 ο «Κεντρικός Σοσιαλιστικός Σύλλογος» που μετράει γρήγορα 200 περίπου μέλη. Ανάμεσα στα μέλη του αναφέρεται ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, δηλωμένος δρα-

κουλιστής, και πολλοί άλλοι συγγραφείς και διανοούμενοι της εποχής.

Στα 1890 ο Καλλέργης δημοσίευσε επίσης την εφημερίδα «Σοσιαλιστής»[2] κι αργότερα τις μπροσούρες «Οδηγός παντός ανθρώπου» και το «Εγκόλπιον του Εργάτου».

Οι μπροσούρες αυτές αναδείχνουν τον Καλλέργη σημαντικότατο διαφωτιστή και πρωτοπόρο του σοσιαλιστικού μας ξυπνήματος. Ο Καλλέργης δημοσιεύει εδώ κείμενα για την Πρωτομαγιά, συνεργασίες ξένων σοσιαλιστών, κατάλογο σοσιαλιστικών εντύπων Ευρώπης και Αμερικής με 300 περίπου τίτλους. Τα βιβλία αυτά του Καλλέργη είναι εκλαϊκευτικά και παρουσιαστικά στο ελληνικό κοινό των σοσιαλιστικών θεωριών.

Όπως ο ίδιος ο Καλλέργης μας πληροφορεί, ο «Σοσιαλιστής» σταμάτησε την έκδοσή του σε έξη μήνες. Άλλωστε δεν έβγαινε ταχτικά. Στο διάστημα αυτό κυκλοφορούσε σε χίλια περίπου φύλλα.[3]

Στα 1892 ο «Σοσιαλιστής» ξαναβγήκε και συνέχισε ακανόνιστα την έκδοσή του μέχρι το 1894. Τη δεύτερη αυτή περίοδο έχουμε την πληροφορία ότι έβγαινε σε 2.000 τουλάχιστον φύλλα.[4]

Με τον Καλλέργη συνεργάζονται αυτήν την περίοδο οι Μαρκαντωνάτος (αργότερα γνωστός αναρχικός), Μάργαρης, Δούμας, Γραμματικός, Μπουρνιάς, Ματιάτος και Ελευθερίου. Ο Καλλέργης πραγματοποίησε ακόμη, όπως ο Δρακούλης παλιότερα, μια μεγάλη περιοδεία στην επαρχία μιλώντας σε πολλές λαϊκές συγκεντρώσεις. Η περίοδος αυτή της ζωής του στάθηκε η πιο πλούσια και η πιο δραστήρια.

Με πρωτοβουλία δικιά του και των συνεργατών του ιδρύθηκε ο Σοσιαλιστικός Σύνδεσμος του Πειραιά στα 1892 και του Λαυρίου στα 1892 - 94.

Στα 1893 γιορτάζεται για πρώτη φορά στην Ελλάδα η Πρωτομαγιά. Το προλεταριάτο δεν αντιπροσωπεύτηκε σχεδόν καθόλου σ' αυτήν την εκδήλωση. Φοιτητές και διανοούμενοι πήραν μέρος για λογαριασμό του.

Ο Κεντρικός Σοσιαλιστικός Σύνδεσμος αναπτύσσει την περίοδο αυτή τη δράση του. Ξαπλώνεται σ' ολόκληρη την Ελλάδα. Παραρτήματά του δημιουργούνται στον Πύργο, Πάτρα, Ζάκυνθο, Σύρα, Κέρκυρα, Αίγιο.

Στα 1893 ο Καλλέργης διατυπώνει το πρόγραμμά του που ταυτόχρονα είναι πρόγραμμα του «Κεντρικού Σοσιαλιστικού Συνδέσμου της Αθήνας».

> «...Η ίδρυση βιβλιοθηκών και η οργάνωση μορφωτικών εκδρομών. Η δημιουργία οργανώσεων και εφημερίδων για τη διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών. Οργάνωση ειρηνικών συγκεντρώσεων και απεργιών για την υποστήριξη των εργατικών διεκδικήσεων. Τέλος, η εκλογή σοσιαλιστών βουλευτών με στόχο την απόσπαση της πλειοψηφίας στη Βουλή...».

Όπως βλέπουμε ο Καλλέργης δεν διέφερε από τους άλλους σοσιαλιστές της εποχής του. Στον τομέα όμως της οργάνωσης ήταν πιο επίμονος και έδινε σ' αυτόν μεγαλύτερη σημασία.

Στα 1890 ο Δρακούλης δημοσίευσε τη μελέτη του: «Το έργον της Γαλλικής Επαναστάσεως», όπου παρουσιάζει στο ελληνικό κοινό τη σημασία και την ιστορική αξία της μεγάλης επανάστασης, εξετάζει, αναλύει και κρίνει τις επαναστατικές της ιδέες και τάσεις. Στα 1891 τύπωσε το κυριότερο έργο του το «Εγχειρίδιον του Εργάτου».

Την ίδια χρονιά μερικοί φοιτητές αριστερίζοντες, με πρωταγωνιστή τον δρακουλιστή κι αρδηνιστή Χαιρέτη δημοσιεύουν τη δίγλωσση επιθεώρηση «Κοινωνία»,[5] που για βραχύ διάστημα είχε σημαντική επίδραση και κυκλοφορία.

Ο Δρακούλης παρατηρεί από μακριά την εξέλιξη των σοσιαλιστικών ιδεών στην Ελλάδα.

Στα 1893 έρχεται σε μια σύντομη επίσκεψη και περιοδεύει τη χώρα[6]. Την περίοδο αυτή ο Δρακούλης βρίσκεται κάτω από την επίδραση του φαμπιανισμού. Δεν δέχεται όμως τη θεωρία των σταδίων, των διαδοχικών σταδίων, που πρέπει να περάσει το κίνημα μέχρι να καταλάβει την εξουσία, δηλαδή του GRADUALISME. Για τον Δρακούλη μέσα στα πλαίσια της καπιταλιστικής κοινωνίας δεν είναι δυνατή καμιά ουσιαστική αλλαγή. Κάθε μεταρρύθμιση και κάθε μικροαλλαγή όταν γίνεται μέσα στο καπιταλιστικό σύστημα δεν οδηγεί πουθενά. Η θεμελιώδικια αυτή θεωρητική θέση του Δρακούλη τον τοποθετεί πολύ κοντά στον μαρξισμό και δίνει το μέτρο της αξίας του σαν σοσιαλιστή θεωρητικού. Τον διαχωρίζει ταυτόχρονα όχι μόνο από τους φαμπιανιστές αλλά και από κάθε άλλη σοσιαλουτοπιστική ή σοσιαλμεταρρυθμιστική τάση. Όπως είδαμε όμως, ο Δρακούλης διατηρούσε δίπλα σ' αυτές τις μαρξιστικές θέσεις κι άλλες που ήσαν κοντά στον σοσιαλιστικό ουτοπισμό.

Για τον Δρακούλη ο κοινοβουλευτισμός και η αστική δημοκρατία αντιπροσωπεύουν ένα απόλυτα καταδικασμένο σύστημα:

> «...Μονάχα η κοινωνική επανάσταση και η επιβολή ενός καθεστώτος δικαίου, ανθρώπινου, σοσιαλιστικού θα επιτρέψει να ισωθούν η πλειοψηφία των ανθρώπων, των φτωχών και εργαζομένων...».

Παρ' όλα αυτά διατηρούσε σ' ένα περίεργο για την εποχή μας κράμα (και δεν ήταν ο μόνος) παράλληλα μ' αυτές τις ιδέες, απόψεις του RENAN και μερικές ιδέες πούχε πάρει από τους Άγγλους συγγραφείς A. MAITLAND και ANNA KINGSFORD. Το έργο του «Φως εκ των ένδον» είναι καρπός αυτών των αγγλικών του επιδράσεων.

Η Πρωτομαγιά του 1894 γιορτάστηκε με τη συμμετοχή του Δρακούλη που εκλέχτηκε εκείνη τη χρονιά καθηγητής των νεοελληνικών στην

Οξφόρδη. Οργανώθηκε μια μεγάλη συγκέντρωση με τη συμμετοχή χίλιων περίπου προσώπων. Οι ρήτορες Δρακούλης, Καλλέργης, Μαρκαντωνάτος και Γραμματικός ανάλυσαν τα ιδανικά του σοσιαλισμού. Ο Δρακούλης εξήγησε τη σημασία της Πρωτομαγιάς.

Οι εφημερίδες έδωσαν μεγάλη δημοσιότητα στο περίεργο αυτό γεγονός. Με κάποια ειρωνεία κι έκπληξη γράφουν για το ευρωπαϊκό αυτό φρούτο που εμφανίστηκε και στην Ελλάδα.[7]

Ο γιορτασμός της Πρωτομαγιάς του 1894 στάθηκε πιο ενθουσιώδικος και επιτυχημένος απ' εκείνους που ακολούθησαν. Ψηφίστηκε το παρακάτω μανιφέστο:

> «Οι διεθνιστές σοσιαλιστές και γενικά όλοι οι μισθωτοί εργάτες και οι εκμεταλλευόμενοι των Αθηνών και του Πειραιά, συγκεντρωμένοι σήμερα 1 του Μάη 1894 αποφασίζουμε:
>
> 1. Την Κυριακή αργία για τους εργαζόμενους.
> 2. Το οχτάωρο για τους εργάτες και την απαγόρευση της εργασίας των ανήλικων.
> 3. Το δικαίωμα της συνταξιοδότησης για τα θύματα ατυχημάτων εργασίας που είναι ανίκανοι να ανταποκριθούν στις ανάγκες των οικογενειών τους.
> 4. Την κατάργηση της θανατικής ποινής.
> 5. Την κατάργηση της σωματικής κράτησης για χρέη.

Ο Καλλέργης διάβασε το κείμενο αυτό από τα θεωρεία της Βουλής αλλά διατάχθηκε η σύλληψή του γιατί μέσα στη Βουλή δημιουργήθηκε πανικός.

Λίγο αργότερα, ύστερα από ένα απειλητικό γράμμα που πήρε ο εκατομμυριούχος Συγγρός, έγιναν πολλές συλλήψεις. Συγγραφέας της επιστολής προς το Συγγρό θεωρήθηκε ο αναρχικός Μαρκαντωνάτος.

Σύμφωνα με την έκθεση της Αστυνομίας, ο Μαρκαντωνάτος ζητούσε από τον Συγγρό ένα σημαντικό χρηματικό ποσό για την έκδοση μιας επαναστατικής εφημερίδας.

> «...Το παράδειγμα του Βαγιάν, του Ραβασόλ και του Ανρί με εμπνέει και τίποτα δεν θα μ' εμποδίσει να χρησιμοποιήσω τις μεθόδους τους».

Έλεγε το γράμμα. Εκείνη την περίοδο η αστική Ευρώπη είχε κατατρομοκρατηθεί από τη δράση των Γάλλων αναρχικών και τις βόμβες και δολοφονίες που πραγματοποιούσαν στο κέντρο του Παρισιού. Το γράμμα τρομοκράτησε τον Συγγρό. Πέντε χρόνια αργότερα θα δούμε τον Συγγρό να βοηθάει οικονομικά την έκδοση της αναρχικής εφημερίδας «Νέον Φως» του Πύργου. (1898 - 1899).

Μέσα στη φυλακή φαίνεται ότι οι κρατούμενοι βασανίστηκαν με τον

χειρότερο τρόπο. Ένας απ' αυτούς, ο Μάργαρης, δολοφονήθηκε. Ποτέ δεν έγινε ανάκριση και ποτέ δεν αποκαλύφτηκαν οι λεπτομέρειες της δολοφονίας του Μάργαρη μέσα στα κρατητήρια της Αστυνομίας Αθηνών.

Στα 1894, επίσης, μετά τη διακοπή της έκδοσης του «Σοσιαλιστή», ο Καλλέργης κι οι συνεργάτες του βγάζουν την εφημερίδα «Σοσιαλισμό».[8] Σαν υπότιτλο η εφημερίδα έγραφε:

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΚΟΙΝΟΚΤΗΜΟΣΥΝΙΣΤΙΚΗ

Και ο «Σοσιαλιστής» είχε σαν υπότιτλό του:

ΟΡΓΑΝΟΝ ΤΩΝ ΚΟΙΝΟΚΤΗΜΟΣΥΝΙΣΤΙΚΩΝ ΚΟΣΜΟΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΑΡΧΩΝ

Η λέξη - όρος «κομμουνισμός - κομμουνιστικό» δεν είχε εισαχτεί ακόμα στην Ελλάδα του 1894. Μεταχειρίζονταν ακόμα τη μετάφραση του «κοινοκτημοσύνη».

Το 1894 στάθηκε μια χρονιά μεγάλης αστυνομικής καταδίωξης όλων των αριστερών. Ταυτόχρονα έγινε διάσπαση ανάμεσα στους σοσιαλιστές και τους αναρχικούς αλλά και γενικώτερα ανάμεσα στις διάφορες συνεργαζόμενες ομάδες της τότε αριστερής πρωτοπορίας. Σχίσμα ανάμεσα στους δρακουλικούς και τους διαφωνούντες. Σχίσμα ανάμεσα στους καλλεργικούς και τους αντιπάλους τους. Ο Κεντρικός Σοσιαλιστικός Όμιλος διασπάται σε πολλά κομμάτια. Χωρισμένοι σε πέντε ομαδούλες συγκεντρώνονται γύρω από τα περιοδικά «Αλήθεια» χριστιανοσοσιαλιστικής τάσης, «Νέος Σοσιαλισμός» με σοσιαλδημοκρατική θέση, «Μεταρρυθμιστής», που το έβγαζαν ο δικηγόρος Κ. Δημόπουλος και ο γιατρός Γ. Δημόπουλος και είχε περιεχόμενο με επιστημονικές φιλοδοξίες αλλά οι θέσεις του ήσαν ρεφορμιστικές.

Οι δρακουλικοί συγκεντρώθηκαν γύρω από το περιοδικό «Σοσιαλιστικός Σύλλογος».

Μετά την αποφυλάκισή του και τις αστυνομικές διώξεις πικραμένος από τη διάσπαση, ο Καλλέργης, έφυγε κι αυτός για λίγο απ' την Ελλάδα. Μένει στο Παρίσι όπου για ένα διάστημα γνώρισε τον Π. Αργυριάδη, περίφημο Έλληνα σοσιαλιστή του εξωτερικού και συνεργάστηκε μαζί του.

Ο Αργυριάδης, που οι Έλληνες συγγραφείς συνηθίζουν να μη τον αναφέρουν καν, κατέχει σημαντική θέση στην ιστορία του ελληνικού κοινωνικού κινήματος. Όχι μόνο για την ελληνική του καταγωγή, τη διεθνιστική του δράση στην Ευρώπη αλλά και για τη συμμετοχή του στο ελληνικό κίνημα.

Ο Π. Αργυριάδης γεννήθηκε στη Μακεδονία στα 1841 και πολύ νέος εγκαταστάθηκε στο Παρίσι. Πήρε ενεργό μέρος στην Παρισινή Κομμούνα και εκλέχτηκε στην ηγεσία του Σοσιαλεπαναστατικού Κόμματος της Γαλλίας. (PARTI SOCIALISTE REVOLUTIONNAIRE). Αρχηγός του

κόμματος ήταν ο διαπρεπής γάλλος σοσιαλιστής ηγέτης με παγκόσμια φήμη EDOYARD VAILLANT με τον οποίο ο Αργυριάδης συνεργάστηκε χρόνια και συνδέθηκε με φιλία.

Αυτή την εποχή ο Αργυριάδης παίρνει τη γαλλική ιθαγένεια που θα του επιτρέψει αργότερα να εκλεγεί βουλευτής του Σοσιαλεπαναστατικού Κόμματος. Ταυτόχρονα είναι μέλος της σύνταξης της εβδομαδιαίας επιθεώρησης «LE PARTI SOCIALISTE», όργανου της κεντρικής επιτροπής του κόμματος, μαζί με τους VAILLANT, CHAUVIERE, BRETON, BAUDIN και άλλους αγωνιστές.

Στα 1893 σαν μέλος της γαλλικής αντιπροσωπείας παίρνει μέρος στο διεθνές σοσιαλιστικό συνέδριο της Ζυρίχης και εκλέγεται πρόεδρος. Στην συνεδρίαση της 8 Αυγούστου 1893 εκφωνεί τον εναρχτήριο λόγο.

Ο Αργυριάδης είναι ένας σημαντικός θεωρητικός του ευρωπαϊκού σοσιαλιστικού κινήματος του 19ου αιώνα. Έγραψε πολλά βιβλία με πολιτικό, φιλοσοφικό, οικονομικό και νομικό περιεχόμενο. Έβγαλε το περιοδικό «ALMANACH DE LA QUESTION SOCIALE». Ιδιοκτήτης και διευθυντής ήταν ο ίδιος. Στην επιθεώρηση αυτή συναντάμε μερικά από τα μεγαλύτερα ονόματα του παγκόσμιου σοσιαλιστικού κινήματος. Συνεργάτες του «ALMANACH» ήσαν οι FR. ENGELS, VICTOR HUGO, A. BEBEL, J. GUESDE, ED. VAILLANT, EMILE ZOLA, E. VANDERVELDE, LOUISE MICHEL, K. LIEBKNECHT, BRETON, V. CONSIDERANT, A. CIPRIANI, PAUL LAFARGUE κ.α.

Νομίζω πως η απαρρίθμηση μονάχα των παραπάνω ονομάτων δίνει το μέτρο της αξίας της επιθεώρησης πούβγαζε ο Π. Αργυριάδης.

Ο αρχηγός της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας A. BEBEL στις 10 Ιούλη 1895 γράφει το παρακάτω γράμμα από το Βερολίνο στον Αργυριάδη.[9]

> «Πολυαγαπημένε σύντροφε Αργυριάδη,
> αποδίνω δικαιοσύνη στο ALMANACH σας, που το περιεχόμενό του μπορεί να ικανοποιήσει όλες τις δίκαιες απαιτήσεις και από το οποίο καμιά σοσιαλιστική τάση δεν έχει το δικαίωμα να θεωρήσει ότι θυσιάζεται ή ακρωτηριάζεται.
>
> Δεχθείτε τους σοσιαλιστικούς μου χαιρετισμούς
>
> A. BEBEL».

Όπως αποδείχνεται και από το γράμμα αυτό του Μπέμπελ, ο Αργυριάδης είχε αναλάβει την περίοδο αυτή μια μεγάλη προσπάθεια ένωσης και προσέγγισης των αντιμαχόμενων σοσιαλιστικών απόψεων και τάσεων. Το περιοδικό του «ALMANACH», ο Αργυριάδης, το έβγαλε γι' αυτό το σκοπό, να συγκεντρώσει δηλαδή σε ένα έντυπο τις διαφορετικές απόψεις γύρω από τους τρόπους επικράτησης του σοσιαλισμού αλλά και τις

βασικές θεωρητικές διαφωνίες ώστε με την ελεύθερη συζήτηση και το διάλογο να φανούν οι πραγματικές διαφορές, να επικρατήσουν οι σωστές απόψεις και ιδίως να ξεπεραστούν οι παρεξηγήσεις, τα προσωπικά και οι χωρίς βάση διαφορές.

Στο «ALMANACH» δημοσιευόντουσαν συνεργασίες όλων των σοσιαλιστικών τάσεων που υπήρχαν τότε. Αντιπροσωπεύονταν άλλωστε και οι μαρξιστές και οι αναρχικοί. Βλέπουμε ότι μερικοί από τους αρχηγούς της κομμούνας όπως η Λουίζα Μισέλ και ο Αμίλκας Τσιπριάνι,[10] γνωστοί αναρχικοί, φιγουράρουν ανάμεσα στους συνεργάτες του. Αντιπροσωπεύονται οι ρεφορμιστές με τον E. VANDERVELDE. Οι ουτοπιστές σοσιαλιστές με τον VICTOR CONSIDERANT. Οι μαρξιστές με τους Έγκελς, Λαφάργκ κ.α. Η γερμανική σοσιαλδημοκρατία με τον BEBEL. Οι σοσιαλεπαναστάτες, τάση ED. VAILLANT, με τον αρχηγό τους. Ο γαλλικός σοσιαλισμός με τον J. GUESDE. Τέλος η σοσιαλίζουσα διανόηση της εποχής με τους Υγκώ και Ζολά.

Παρά την απομάκρυνσή του από την Ελλάδα ο Αργυριάδης δεν έπαψε ούτε στιγμή να ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για το κοινωνικό κίνημα της αγαπημένης του πατρίδας. Βρίσκεται όλη αυτή την περίοδο σε στενή επαφή και συνεργασία με τις περισσότερες από τις ομάδες, κινήσεις και περιοδικά, που υπάρχουν στην Ελλάδα.

Βοηθούσε τις σοσιαλαναρχικές κινήσεις με συμβουλές, χρήματα, άρθρα και κάθε είδους συνεργασία.[11]

Παρατηρούσε την πρόοδο και τις εξελίξεις του ελληνικού κινήματος απ' το Παρίσι και συμμετείχε, βοηθούσε μ' όλα τα μέσα που είχε στη διάθεσή του. Σε στενή συνεργασία και αλληλογραφία βρισκόταν ακόμα με τους Πλάτωνα Δρακούλη, Μαγγανάρα, Θεοδωρίδη, τους αναρχικούς της Πάτρας και του Πύργου, και τους σοσιαλαναρχικούς της Αθήνας.

Ο Καλλέργης γράφει στο περιοδικό του[12] «Σοσιαλιστής» με τον τίτλο «Εντυπώσεις απ' τη Γαλλία» ότι ο Αργυριάδης είναι αρχηγός των Εγκυκλοπαιδιστών Σοσιαλιστών».

> «...Οι εγκυκλοπαιδιστές σοσιαλιστές επιδιώκουν τη διάδοση των σοσιαλιστικών επαναστατικών ιδεών μ' όλα τα μέσα και με το πέρασμα του χρόνου νάρθουν στην εξουσία με την παγκόσμια επανάσταση. Μετά τη νίκη της παγκόσμιας επανάστασης σ' ένα διεθνές συνέδριο με τη συμμετοχή όλων των λαών του κόσμου θα ζητήσουν με την έγκριση της πλειοψηφίας των αντιπροσώπων όλων των εθνών την ίδρυση ενός διεθνικού και παγκόσμιου σοσιαλιστικού κράτους...».[13] - [14]

Ανάμεσα στους συνεργάτες του Π. Αργυριάδη φιγουράρουν και πολλοί Έλληνες σοσιαλιστές που ζούσαν τότε στη Γαλλία. Στον «Σοσιαλιστή» (No 60, 1896) διαβάζουμε τα ονόματα μερικών απ' αυτούς που ενί-

σχυαν οικονομικά το περιοδικό του Καλλέργη.

«...Ι. Χριστόπουλος, Κ. Τσαβούτης, Γ. Γαβριήλ, Α. Μανωλάκος, Γ. Πουντελίκας...».

Το «ALMANACH» είχε πολλούς συνδρομητές στην Ελλάδα. Η έκδοσή του αναγγελόταν απ' όλα τα αριστερά ελληνικά φύλλα. Άλλωστε ο Αργυριάδης αφιέρωνε συχνά ένα μέρος της ύλης του περιοδικού του σε ελληνικά θέματα και έδινε πληροφορίες για την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα και το σοσιαλιστικό κίνημα. Ιδιαίτερα όμως απασχολούσε τον Αργυριάδη, που είχε γεννηθεί στη Μακεδονία, το μακεδονικό πρόβλημα.

Στο Παρίσι, ο Σταύρος Καλλέργης, που ήταν εκείνος από τους ηγέτες του ελληνικού κινήματος που συνδέθηκε πιο στενά με τον Αργυριάδη, δέχτηκε την επίδραση του Π. Αργυριάδη. Αλλά και την επίδραση των Γάλλων αναρχικών δέχεται την ίδια αυτή περίοδο ο Καλλέργης.

«...Έζησα 14 μήνες στο Παρίσι, παίρνοντας μέρος σε δυο σοσιαλιστικά συνέδρια κι έγινα στενός φίλος με τους Αμίλκα Τσιπριάνι, Λουίζα Μισέλ, Αλμιάν, Φωρ, Ζ. Γκραβ κ.α...».

Η σύντομη αυτή διαμονή του έγινε πολύ χρήσιμη αλλά δεν τον βοήθησε να ξεκαθαρίσει τις ιδέες του. Μετά την επιστροφή του παρουσιάζει ακόμα μεγαλύτερη θεωρητική σύγχυση. Ξέρει τα γαλλικά, γνωρίζει το ευρωπαϊκό σοσιαλαναρχικό κίνημα. Πρόσωπα και πράγματα. Είναι οπλισμένος καλύτερα για τη συνέχιση του αγώνα του. Δημοσιεύει και πάλι τον «Σοσιαλιστή» αυτή τη φορά δίγλωσσο. Στα γαλλικά και ελληνικά. Ο Καλλέργης ακολουθώντας το παράδειγμα του δασκάλου του Π. Αργυριάδη φιλοδοξεί να κάνει το έντυπό του ευρωπαϊκής διάστασης σοσιαλιστικό φύλλο.

Ανάμεσα στους συνεργάτες της Β' αυτής περιόδου του «Σοσιαλιστή» αναφέρουμε τους Π. Αργυριάδη, PAULE MINK, LOUISE MICHEL, ALLEMANE, J. GRAVE και AMILCARE CIPRIANI.

Ο Καλλέργης συνεργάζεται στενά άλλωστε όχι μόνο με τον Αργυριάδη αλλά και με τα περιοδικά αναρχικής τάσης «ALMANACH DU PERE PEINARD» όπου είχαν συγκεντρωθεί πολλοί αναρχοκομμουνάροι, «TEMPS NOUVEAUX» και «LIBERTAIRE», πούβγαζε τότε ο S. FAURE.

Στο πρώτο νούμερο του «Σοσιαλιστή» (1896) ο Καλλέργης δίνει μια εκτενέστατη αναφορά του σοσιαλιστικού κινήματος της Γαλλίας. Σύμφωνα με τον Καλλέργη υπήρχαν στη Γαλλία του 1895 δώδεκα διαφορετικά σοσιαλιστικά κινήματα και θεωρητικές τάσεις.

1. Οι σοσιαλδημοκράτες.
2. Οι μπλανκιστές.
3. Οι γκεντιστές ή Μαρξιστές.
4. Οι αλμανιστές.

5. Οι μαλονιστές.
6. Οι Σοσιαλριζοσπάστες.
7. Οι ασυμβίβαστοι σοσιαλιστές.
8. Οι ανεξάρτητοι σοσιαλιστές.
9. Οι ιππότες της εργασίας.
10. Οι ποζιτιβιστές.
11. Οι εγκυκλοπαιδιστές σοσιαλιστές (τάση Αργυριάδη).
12. Οι αναρχοσοσιαλιστές.

Στον «Σοσιαλιστή» συναντάμε την περίοδο αυτή άρθρα των Μπακούνιν και Κροπότκιν μυθικών αρχηγών της παγκόσμιας αναρχίας. Επίσης κείμενα του Φωρ, του JEAN GRAVE και της Μισέλ. Εκεί επίσης δημοσιεύτηκε και το δοκίμιο του E. RECLUS «Εξέλιξη και Επανάσταση».

Γενικά, μπορούμε να πούμε ότι ο Καλλέργης γύρισε απ' το Παρίσι περισσότερο αναρχικός παρά σοσιαλιστής.

Στα 1897 φεύγει για την Κρήτη εθελοντής στην κρητική επανάσταση και αργότερα εκλέχτηκε βουλευτής στην επαναστατική κρητική εθνοσυνέλευση. Σταμάτησε έτσι την έκδοση του «Σοσιαλιστή» για χάρη της απελευθέρωσης της Κρήτης.

Ο «Σοσιαλιστής» έβγαλε ακόμα μερικά φύλλα ανάμεσα στα 1898 που ο Καλλέργης γύρισε στην Αθήνα και στα 1902 όπου εγκατάλειψε τελειωτικά τους κοινωνικούς του αγώνες και γύρισε στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή του χωριού του (στην Κρήτη).

Σ' όλη αυτή τη διάρκεια βρισκόταν σε διαρκή διαφωνία και σύγκρουση με τον Δρακούλη. Η διαφωνία τους είχε όμως μάλλον προσωπικό χαραχτήρα και επηρεαζόταν από το γεγονός ότι ο Καλλέργης ήταν περισσότερο άνθρωπος της δράσης. Ο ίδιος είχε δηλώσει παλιότερα ότι έγινε σοσιαλιστής κάτω από την επίδραση του Δρακούλη και διαβάζοντας το «Άρδην» και το «Εγχειρίδιον του Εργάτου», όπως και τις πολυάριθμες μεταφράσεις σοσιαλαναρχικών κειμένων, που είχε κάνει ο Δρακούλης. Ο Καλλέργης συνδύαζε τον θεωρητικό με τον άνθρωπο της δράσης. Υστερούσε από τον Δρακούλη σαν θεωρητικός γιατί ούτε την παιδεία του Δρακούλη είχε, ούτε τη μόρφωση και τους ορίζοντες αλλά υπερείχε σαν οργανωτής, αγωνιστής και άνθρωπος της δράσης, της πράξης. Ο Καλλέργης επίσης ήταν πιο κοντά στο λαό από τον Δρακούλη, που σαν αριστοκράτης έμοιαζε κάποτε νάναι ξεκομμένος. Οι ιδέες του ήσαν πιο ξεκάθαρες από του Δρακούλη που τον απασχόλησε υπέρμετρα ο χριστιανισμός κι η χορτοφαγία.

Φυσικά είχαν και ιδεολογικές διαφορές αλλά νομίζω ότι αυτές έπαιξαν δευτερεύοντα ρόλο στη διαμάχη τους. Ο Καλλέργης δεν αναγνώρισε ποτέ την ηγεσία του Δρακούλη στο ελληνικό κοινωνικό κίνημα και διεκδίκησε ο ίδιος αυτό το ρόλο. Αυτό δεν το δέχτηκε ποτέ ο Δρακούλης που θεωρούσε τον εαυτό του φυσικό αρχηγό του κινήματος.

Είναι ακόμη αλήθεια ότι οι ιδέες του Καλλέργη ήσαν πολύ μπερδεμένες αλλά δεν ήσαν άλλο τόσο ανακατεμένες οι θεωρίες του Δρακούλη και όλων των άλλων; Στο γαλλικό σοσιαλιστικό και γενικότερα στο ευρωπαϊκό κίνημα της εποχής δεν βλέπουμε παρόμοια σύγχυση; Μόνο που οι Έλληνες κοινωνικοί πρωτοπόροι ήθελαν να συνδυάσουν σε μια θεωρία όλες τις σοσιαλιστικές τάσεις που εμφανίζονταν τότε στην Ευρώπη. Κι αυτό γιατί από κει έρχονταν οι ιδέες αυτές. Τα κέντρα εξαγωγής ήσαν πάντα η Γαλλία, η Αγγλία, η Γερμανία και τελευταία με τους Μπακούνιν και Κροπότκιν, η Ρωσία.

Μετά το λαμπρό γιορτασμό της Πρωτομαγιάς στα 1894 και την αστυνομική καταδίωξη που τον ακολούθησε, η Πρωτομαγιά γιορτάστηκε τα επόμενα χρόνια σε φιλικές συγκεντρώσεις και σε κλειστό σοσιαλιστικό κύκλο.

Στα 1902 οι διάφορες σοσιαλιστικές ομάδες γιόρτασαν την Πρωτομαγιά με μια μεγάλη εκδρομή στην εξοχή. Στα 1903 η σοσιαλιστική οργάνωση «Λαός» μοιράζει την Πρωτομαγιά μια διακήρυξη όπου διαβάζουμε για «...πραγματοποίηση του σοσιαλιστικού ιδεώδους».

Αλλά στα χρόνια αυτά η διάσπαση ανάμεσα στο σοσιαλιστικό κίνημα παίρνει μεγάλες διαστάσεις. Οι λίγες εκατοντάδες σοσιαλιστές και αναρχικοί είναι χωρισμένοι σε διάφορες αντιμαχόμενες ομάδες. Σκληρή είναι ταυτόχρονα και η αστυνομική τρομοκρατία. Και είναι διαπιστωμένο ότι το ένα φαινόμενο δεν είναι άσχετο από το άλλο. Σε περιόδους αστυνομικής τρομοκρατίας και έντονων διώξεων το αριστερό κίνημα δοκιμάζεται σκληρά και γνωρίζει τις μεγαλύτερες εσωτερικές του κρίσεις.

Στην πρωτεύουσα και τον Πειραιά υπάρχουν τέσσερις μικροομάδες που εξαφανίζονται στα 1904 - 1905. Οι ομάδες αυτές λέγονταν «Σπάρτακος», «Κατακόμβη», «Λαός» και «Ημεροδουλεία».

---

1. «Παναθήναια» Αύγουστος 1906. Σελ. 256 - 266. Αθήνα.
2. «Σοσιαλιστής». Ιούνιος 1890. Αθήνα.
3. Οι πληροφορίες αυτές για την κυκλοφορία των διάφορων έντυπων είναι πολύ σχετικές κι ίσως θάπρεπε να τις παραλείπουμε. Εδώ δεν ξέρουμε ακριβώς την κυκλοφορία των σημερινών καθημερινών αθηναϊκών εφημερίδων πώς είναι δυνατό να ελέγξουμε την κυκλοφορία περιοδικών σοσιαλιστικών εκδόσεων του 1890;
4. Βλέπε και Γιάννη Κορδάτου. «ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ» σελ. 63. Καλλέργης Σταύρος. «Οδηγός παντός ανθρώπου». Αθήνα 1891.
5. Έβγαινε γαλλικά και ελληνικά.
6. Πραγματοποίησε πολλές συγκεντρώσεις οπαδών του και μίλησε σε πολλές πόλεις.
7. Η λέξη σοσιαλισμός δεν ήταν κατανοητή τότε στην Ελλάδα παρά μόνο από μια μικρή μειοψηφία.
8. «Σοσιαλισμός» 1894. Αθήνα. Υπότιτλος: Όργανον του εν Αθήναις Κεντρικού Σοσιαλιστικού Συλλόγου. Υπεύθυνος ήταν ο Καλλέργης και γραφεία του είχε το σπίτι του.

9. Γράμμα δημοσιευμένο στο «ALMANACH DE LA QUESTION SOCIALE» PARIS 1896.
10. Πολέμησε αργότερα για την απελευθέρωση της Θεσσαλίας από τους Τούρκους επικεφαλής σώματος γαριβαλδινών.
11. Βοήθησε οικονομικά τον Καλλέργη στην έκδοση του περιοδικού του «Σοσιαλιστής».
12. «Σοσιαλιστής» Β' περίοδος. Νο 61. Φλεβάρης 1896.
14. Απ' το κείμενο αυτό βλέπουμε τον ουτοπιστικό χαρακτήρα πούχουν μερικές απ' τις ιδέες του Αργυριάδη. Τα περί ίδρυσης παγκόσμιου σοσιαλιστικού κράτους ηχούν άσκημα στ' αυτιά μας, σε μια εποχή που την χαρακτηρίζει η λυσσασμένη γέννηση του εθνικισμού.
15. Σταύρος Καλλέργης: «Γράμμα στους Έλληνες εργάτες». Αθήνα. 1898.

HAUPT G. LA 2EME INTERNATIONALE. 1809 - 1914. PARIS. LA HAYE. 1964.
CHEVALLIER JEAN JACQUES. LES GRANDES OEUVRES POLITIQUES DE MACHIAVELLI A NOS JOURS. (PARIS). 1960.
E. MAUNIER. COMMUNISME, ANARCHIE ET PERSONNALITE. PARIS. 1966.
N. Πολίτης. Ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος, τα Οικονομικά της Ελλάδος και τα πρώτα του αποτελέσματα. PARIS. 1902.
J. TOUCHARD. HISTOIRE DES IDEES POLITIQUES. THEMIS. PARIS. 1965.
P. ARGYRIADIS: ESSAI SUR LE SOCIALISME SCIENTIFIQUE. PARIS. 1891.
CLAUDE WILHARD: LES GUEDISTES. PARIS. 1965.
A BEBEL. Γυναίκα και Σοσιαλισμός. (Μετάφραση Σταύρος Οικονόμου). Αθήνα 1892.
N. Καζάζης. Μηδενισμός στη Ρωσία. (Παρνασσός. Δεκέμβρης. σελ. 965 - 1.000). Αθήνα 1879.
M. BEBERIOUX. ORIENT. PARIS. 1917.
V. BERARD. LA MACEDOINE. PARIS. 1898.
J. AUGEL. MANUEL HISTORIQUE DE LA QUESTION D' ORIENT. 1931.
CHEVALLIER JEAN JACQUES. LE FEDERALISME, PAR G. BERGER. CHEVALLIER. DURAND. DUVERGER. PARIS. 1956.
Γ. Σκληρός. Το κοινωνικό μας ζήτημα. Αθήνα. 1907.
Σ. Μαλένος. Ιστορία των ξένων επεμβάσεων στην Ελλάδα. Αθήνα. 1955.

Ο ΔΡΑΚΟΥΛΗΣ ΚΑΙ Η «ΕΡΕΥΝΑ»

> Ο Μαρξ μας δίδαξε ότι είναι παιδιάστικο να αντιτασσόμαστε στο θρίαμβο του σοσιαλισμού. Είναι σα να θέλουμε να γυρίσουμε προς τα πίσω την πορεία των αιώνων.
>
> ΠΛΑΤΩΝ ΔΡΑΚΟΥΛΗΣ

Ο Δρακούλης ήρθε στην Ελλάδα στα 1893 για να δημοσιεύσει τα βιβλία του και να συνεχίσει την επαναστατική του δουλειά. Ύστερα από λίγο ξαναγύρισε στην Αγγλία όπου εκλέχτηκε καθηγητής της νεοελληνικής γλώσσας στο Πανεπιστήμιο του OXFORD. (1894).

Πλούσια σ' αγώνες στάθηκε η σύντομη αυτή διαμονή στην Ελλάδα.

Στη συγκέντρωση της Πρωτομαγιάς του 1894 εκφώνησε ένα μακρύ λόγο μπρος στο αθηναϊκό «προλεταριάτο». (Ήσαν κυρίως φοιτητές και διανοούμενοι). Έκανε μια μεγάλη περιοδεία στη χώρα και μίλησε σε πολ-

λές συγκεντρώσεις για διάφορα θεωρητικά και οργανωτικά προβλήματα. 'Ηρθε σ' επαφή με ομάδες, περιοδικά, συνδικάτα και όμιλους.

Την περίοδο αυτή ξανατυπώνει το «Εγχειρίδιον του Εργάτου»,[1] δημοσιεύει το «Φως εκ των ένδον» (1894), το «Δύναμις των Ιδεών» (1894) και το «Υγιεινή και Ηθική» (1894). Τέλος, στα 1895 το «Μαγειρική άνευ κρέατος».

Στα 1895 έβαλε υποψηφιότητα στις εκλογές σαν ανεξάρτητος, ταυτόχρονα στην Αθήνα και στην Πάτρα. Δεν βγήκε, αλλά πήρε ψηλό ποσοστό ψήφων. Ιδίως στην Πάτρα, όπου υποστηρίχτηκε από τους αναρχικούς και τη «Σοσιαλιστική Αδερφότητα», αλλά και από τις εργατικές οργανώσεις των Πατρών.

Την εποχή αυτή που στο Παρίσι διδάσκουν νεοελληνική γλώσσα οι EMILE LEGRAND και Γιάννης Ψυχάρης, ο Δρακούλης δίνει τις διαλέξεις του στην Οξφόρδη. Μερικές απ' αυτές τύπωσε σ' ένα μικρό τόμο με τον τίτλο «Νεοελληνική Γλώσσα και Φιλολογία» (1897).[2]

Στην αυστηρότητα και μοναχική ατμόσφαιρα της πανεπιστημιούπολης του 'Οξφορντ, ο Δρακούλης, συνεχίζει τις μελέτες του και την άγρυπνη παρακολούθηση του ελληνικού κινήματος. Δεν αγάπησε πολύ το ρόλο του φιλόλογου. Παρά τις απογοητεύσεις πούχε δοκιμάσει, ο αγώνας τον καλούσε και πάλι. Στα 1899 παραιτείται από το Πανεπιστήμιο για ν' αφοσιωθεί στα σοσιαλιστικά του ιδεώδη. Αργότερα θα γράψει γι, αυτήν την περίοδο της ζωής του]

> «...επέτυχα στην Οξφόρδη να πλησιάσω πολλά ανήσυχα πνεύματα εις το σοσιαλιστικόν ιδεώδες...».

Προπαγάνδιζε τις ιδέες του ανάμεσα στους φοιτητές του. Σπούδαζε και μελετούσε σαν έφηβος που θέλει να πλατύνει τους ορίζοντές του. Διατηρούσε προσωπικές επαφές και φιλία με μερικές από τις ηγετικές μορφές του σοσιαλισμού της εποχής. 'Οπως με τον KEIR HARDIE.[3] Την ίδια περίοδο διατηρούσε μια τεράστια αλληλογραφία με την Ελλάδα. 'Εστελνε άρθρα σε πολλά έντυπα. Μετά την παραίτησή του δημοσιεύει το περιοδικό «'Ερευνα». Δέκα χρόνια μετά την πρώτη έκδοση της «'Ερευνας» στα 1911 γράφει:

> «...'Ιδρυσα την "'Ερευνα" εμπειρικά, σαν τρίμηνο έντυπο, στην Οξφόρδη.
>
> Σκέφτηκα ότι θα συνέβαλε στην αλλαγή των καθυστερημένων ιδεών που υπάρχουν στην Ελλάδα και ότι το περιοδικό θα μπορούσε να γεννήσει στην ψυχή του έθνους μιας τη δίψα της ανανέωσης που μονάχα ατελώς είχε εκδηλωθεί.
>
> Η τρίμηνη εφημερίδα έγινε παλύ σύντομα μηνιαία. Η δημιουργία της "Ερευνας" υπήρξε το δεύτερο σκαλί της δουλειάς που ανάλαβα εδώ

και δεκάξη χρόνια με την έκδοση του "Αρδην", επιθυμώντας να προκαλέσω την προσοχή της ελληνικής διανόησης στις μεγάλες αλήθειες του σοσιαλισμού.

Η επίδρασή μου σ' αυτή την κατεύθυνση υπήρξε αρκετά σημαντική...

Εδώ κι ένα χρόνο η εφημερίδα τυπώνεται και εκδίδεται στην Αθήνα και πιστεύω πως έφτασε η κατάλληλη στιγμή να μιλήσει η "Ερευνα" ειδικότερα και πιο συχνά στις μεγάλες ομάδες του έθνους μας. Την μετατρέπω λοιπόν σε εβδομαδιαίο φύλλο.

Το "Αρδην" είχε σαν στόχο του την αφύπνιση, η μηνιαία "Ερευνα" τη μόρφωση και η εβδομαδιαία "Ερευνα" τη μόρφωση και την οργάνωση της Ελλάδος.

Επιθυμία και φιλοδοξία μου είναι να αποκαταστήσω την αρχή ότι ο εργάτης είναι η πηγή της δόξας, της προόδου και της ελευθερίας για το έθνος μας, ότι ο εργάτης είναι το παν και ότι το παν ανήκει στον εργάτη...».[4]

Η κυκλοφορία της «Έρευνας» στην Ελλάδα και στους Έλληνες της διασποράς ήταν πλατιά. Άρχισε σαν τριμηνιαίο έντυπο και συνέχισε σαν μηνιαίο μέχρι τα 1905.

Η «Έρευνα» επέβαλε τον Δρακούλη σαν αρχηγό του ελληνικού σοσιαλισμού. Μπορεί να πει κανείς ότι ο Δρακούλης την περίοδο αυτή φιγουράρει σαν μια προσωπικότητα της 2ας Διεθνούς.

Ο F. RUDOLPH περιγράφει έτσι τον Δρακούλη στη «SOCIALIST REVIEW (Φλεβάρης 1911):

«...Ο Δρακούλης είναι ο πρώτος που εισήγαγε τις σοσιαλιστικές ιδέες στην Ελλάδα.

Από το 1885 αφιέρωσε όλες τις δυνάμεις του και ξόδεψε όλη του την περιουσία για να δημιουργήσει στην Ελλάδα μια σοσιαλιστική συνείδηση, πράγμα που αποτελεί δικό του έργο κι αποτέλεσμα των θυσιών του και της δουλειάς του...».[5]

Συνδέεται προσωπικά με τους κυριότερους αρχηγούς της 2ας Διεθνούς, ιδιαίτερα με τους HARDIE, BEBEL, GUESDE, JAURES.

Για τον Ζωρές γράφει:[6]

«...Ο Ζωρές πιστεύει ότι το σοσιαλιστικό κόμμα πρέπει να συνεργαστεί με όλα τα κόμματα χωρίς να χάσει την ανεξαρτησία του και ότι από την άλλη πλευρά όλα τα προβλήματα της ανθρώπινης ζωής είναι της αρμοδιότητας του σοσιαλισμού.

Για τον Ζωρές ο σοσιαλισμός δεν είναι μια απλή οικονομική θεωρία. Συνδέεται με όλο το κοινωνικό πρόβλημα...».

Εύκολα μπορούμε να βρούμε τις αιτίες που συνέδεσαν τον Δρακούλη

με τον Ζωρές, το μεγάλο Γάλλο αντιπολεμικό και ανθρωπιστή ηγέτη.

Ανάμεσά τους υπήρχαν πολλά κοινά σημεία και κυρίως ο ανθρωπισμός και ο οραματισμός που τους διαχώριζαν από τους Γερμανούς οικονομολόγους, απ' αυτά τα πραχτικά πνεύματα πούσαν πιο κοντά στα μαθηματικά απ' ό,τι στην ποίηση.

Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η γνώμη του για τον Μαρξ:[7]

> «...Έδειξε με καθαρότερο κι απ' τον ήλιο τρόπο ότι το συμφέρον των εργατών είναι απόλυτα αντίθετο από το συμφέρον των καπιταλιστών.
>
> Αυτή η βασική αλήθεια που αποτελεί τη ρίζα του σοσιαλισμού, δεν ήταν κατανοητή μέχρι τη στιγμή που ο Μαρξ την ανάπτυξε καθαρά και την παρουσίασε σαν επιστημονικό συμπέρασμα ενός οικονομικού νόμου και ενός ιστορικού γεγονότος.
>
> Ο Μαρξ δίδαξε ότι είναι παιδιάστικο να αντιτασσόμαστε στον θρίαμβο του σοσιαλισμού. Είναι σα να θέλει κανείς να γυρίσει προς τα πίσω την πορεία των αιώνων.
>
> Αυτό που χαρακτηρίζει τον Μαρξ είναι ότι στήριξε το σοσιαλισμό με επιστημονικό και ακλόνητο τρόπο.
>
> Γιατί απόδειξε ότι οι εργάτες θα κληθούν να σώσουν την κοινωνία...».

Ο Δρακούλης με την ευρύτητα των ιδεών του υπήρξε ο μεγάλος ανανεωτής και εισαγωγέας των νέων ιδεών στην Ελλάδα. Μια ολόκληρη γενιά από τα 1885 ώς τα 1910 μεγάλωσε με τη διδασκαλία του. Έγραψε για την παγκόσμια ειρήνη, την εθνική παιδεία, για τη χειραφέτηση της γυναίκας, για την ισότητα των δύο φύλων, για τη βελτίωση του σωφρονιστικού συστήματος και των φυλακών.

Πάλεψε ενάντια στον μιλιταρισμό, προπαγάνδισε τις ιδέες της γαλλικής επανάστασης, έγραψε για το πρόβλημα του ουρμπανισμού. Τάχτηκε ενάντια στο βάρβαρο έθιμο της μονομαχίας, ενδιαφέρθηκε για τις θετικές πλευρές του χριστιανισμού, για τη νεοελληνική φιλολογία, για την Παιδεία, την ηθική, την πολιτική οικονομία, τη γλωσσολογία, τη λογοτεχνία, την ελληνική και παγκόσμια ιστορία. Πάνω απ' όλα υπήρξε ένας ανθρωπιστής.

Ο Κωστής Παλαμάς παρομοίαζε τον Δρακούλη με τον Βενιζέλο. Ο ποιητής Πέτρος Ζητουνιάτης έγραψε γι' αυτόν:

> «...Ο Δρακούλης υπήρξε ο ήλιος γύρω απ' τον οποίο γύριζαν οι νέοι και γέμιζαν τις ψυχές τους με το φως του...».

---

1. Τρίτη έκδοση. Η πρώτη έκδοση έγινε στα 1891.
2. Πλ. Δρακούλη. «Νεοελληνική Γλώσσα και Φιλολογία». (Τρεις διαλέξεις εκφωνηθείσαι αγγλιστί εν τω Πανεπιστημίω της Οξφόρδης). Μηνί Ιουνίω 1897. Εν Αθήναις. Τυπογραφείο Ανέστη Κωνσταντινίδου. σελ. 76.

3. KEIR HARDIE 1856 - 1915.
4. «Έρευνα» 16 Γενάρη 1911. Νο 1, Νέα Περίοδος. Όργανο της εργατικής ιδέας. Αθήνα.
5. SOCIALIST REVIEW. Φλεβάρης 1911.
6. «Έρευνα», 1 Μάη, 1911, Νο 16.
7. «Έρευνα». 1 Μάη 1911. Νο 16.

Ενεπεκίδης. Η Δόξα και ο Διχασμός. (Ντοκουμέντα για την Ελλάδα των Αρχείων της Βιέννης). 1907 - 1916. Αθήνα 1962.

Δρακούλης Πλάτων: Για μια Διαρκή Ειρήνη. Αθήνα 1917.
» » : Η Χειραφέτηση της Γυναίκας. Αθήνα. 1912.
» » : GREECE, BALKANS, FEDERATIONISM. ATHENS. 1912.

ΣΥΝΤΟΜΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΔΡΑΚΟΥΛΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ

Στα 1891 ο Δρακούλης τύπωσε το «Εγχειρίδιον του Εργάτου» που για μια εικοσαετία τουλάχιστο στάθηκε το πιο σημαντικό θεωρητικό έργο που αναφερόταν στα κοινωνικά προβλήματα.

Δεν μπορούμε να πούμε πως το έργο αυτό κομίζει σπουδαία πράγματα στην κοινωνιολογία και στην παγκόσμια πολιτική σκέψη αλλά για την Ελλάδα στάθηκε ένα αξιόλογο γεγονός.

Δεν πρόκειται για εκλαΐκευση των σοσιαλιστικών ιδεών αλλά για ένα έργο που προσπαθεί να παρουσιάσει τις προσωπικές απόψεις του συγγραφέα του πάνω στο κοινωνικό πρόβλημα.

Ο Δρακούλης, όπως και ο Φερδινάνδος Λασσάλ, πίστευε ότι ο άνθρωπος δεν είναι ελεύθερος αν δεν καρπούται ολόκληρο το προϊόν της εργασίας του.

Το σύστημα μισθωτής εργασίας που ισχύει σήμερα είναι χειρότερο από κείνο που ίσχυε στην εποχή της δουλείας και της δουλοπαροικίας.

Κι όπως εκείνα καταργήθηκαν από τους αγώνες των εργαζομένων έτσι και το σύστημα της μισθωτής εργασίας θα καταργηθεί και θα εξαφανιστεί η δουλεία του μισθού.

Το έδαφος και το κεφάλαιο θα γίνουν ιδιοκτησία όλων των εργαζομένων. Ο ανταγωνισμός θα σταματήσει και το βασίλειο της αγάπης θ' αρχίσει.

Στη σύγχρονη κοινωνία αυξάνεται ο πλούτος αλλά αυξάνεται παράλληλα και η φτώχεια. Ποιοι είναι κείνοι που στηρίζουν το σημερινό καθεστώς; Είναι οι κυβερνήτες, οι πρίγκιπες, οι άνθρωποι της εκκλησίας και οι καθηγητές που συμμαχούν με τους κεφαλαιούχους για να στηρίξουν και να διασώσουν το καπιταλιστικό σύστημα αποκτηνώνοντας την πλειοψηφία του λαού και εμποδίζοντάς τους να συνενωθούν και να ξεσηκωθούν.

Ο Δρακούλης πιστεύει ότι στην πραγματικότητα δεν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στη σημερινή κατάσταση και στο σύστημα που επικρατούσε στην

αρχαιότητα, σύστημα της δουλείας, αλλά ο εργάτης σήμερα έχει την εντύπωση (την ψεύτικη) ότι εργάζεται ελεύθερος και σύμφωνα με το συμβόλαιο που υπόγραψε.

Ζούμε στην κοινωνία του κέρδους. Ο άξονας της ζωής μας είναι το κέρδος. Ενώ οι παραγωγοί περιωρίζονται σε μια ελάχιστη μερίδα, οι εκμεταλλευτές τους, χωρίς να εργάζονται, μαζεύουν και σπαταλούν την περιουσία που δικαιωματικά ανήκει στους εργαζόμενους.

Και ο Δρακούλης διακηρύσσει:

ΕΚΕΙΝΟΣ ΠΟΥ ΔΕΝ ΠΑΡΑΓΕΙ ΔΕΝ ΕΧΕΙ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΝΑ ΤΡΩΕΙ

Για τους καπιταλιστές μας δηλώνει ότι το συμφέρον τους είναι αντίθετο στην άνετη ζωή των εργατών.

Εξετάζει στη συνέχεια του έργου του, «Εγχειρίδιον του Εργάτου», το σύγχρονο κράτος που το βρίσκει άδικο και στην υπηρεσία των κεφαλαιούχων.

ΠΡΕΠΕΙ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ Ν' ΑΛΛΑΞΕΙ
ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΜΕΤΑΒΑΘΕΙ ΣΕ ΚΡΑΤΟΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Σε τί εξυπηρετούν οι μηχανές και οι επιστημονικές ανακαλύψεις που αντί να μειώσουν την εργάσιμη μέρα λιγοστεύουν τον αριθμό των εργαζομένων;

Σ' ολόκληρο το έργο ο συγγραφέας απασχολείται επίσης με την ηθική ιδέα και με τον ανθρωπισμό. Ανησυχεί για τις κακές επιδράσεις πούχει ο καπιταλισμός στα ήθη. Σύμφωνα με τον Δρακούλη ο καπιταλισμός αντιπροσωπεύει τη διαφθορά ενώ ο σοσιαλισμός την ηθική, την υγεία, τη σωτηρία.

ΤΟ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΕΙΝΑΙ ΑΦΥΣΙΚΟ
ΑΝΤΙΘΕΤΟ ΣΤΗ ΦΥΣΗ
ΑΝΤΙΘΕΤΟ ΣΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟ

Εξετάζοντας στη συνέχεια το πρόβλημα της επαναστατικής αλλαγής της κοινωνίας, ο Πλάτων Δρακούλης, πιστεύει ότι η επανάσταση θα είναι διαρκής και κρίνει ότι οι επαναστάσεις πούγιναν μέχρι σήμερα είναι απλά επεισόδια της επανάστασης που δεν πραγματοποιήθηκε ακόμα και δεν ολοκληρώθηκε, της μεγάλης REVOLUTION PERMANENTE. Πιστεύει ότι πολλές άλλες επαναστάσεις θ' ακολουθήσουν μέχρι να μεταβληθεί τελείως η κοινωνία που τότε θα βασιστεί στους φυσικούς νόμους.

Σύμφωνα με τον συγγραφέα η ανθρωπότητα γνώρισε τρεις περιόδους:

α. Την περίοδο της αριστοκρατίας, βασισμένη στη βία.

β. Την περίοδο της πλουτοκρατίας, στηριγμένη στην απάτη και στο δόλο.

(Οι δύο αυτές περίοδοι είναι ολιγαρχικές).

γ. Την περίοδο της εργατοκρατίας, δηλαδή της κυριαρχίας της εργατικής τάξης.

Η τρίτη αυτή περίοδος θάναι απαλλαγμένη από τη βία και θα αγνοεί το δόλο.

Όπως η αστική επανάσταση αφαίρεσε την εξουσία από τους αριστοκράτες έτσι και η προσεχής επανάσταση που δεν είναι πολύ μακριά και θα πραγματοποιηθεί στα πρώτα 25 χρόνια του 20ού αιώνα θα δώσει την εξουσία στους εργάτες.

Έτσι η ανθρωπότητα ελευθερωμένη από τη βία και το δόλο θα αναπνεύσει.

Συνεχίζοντας την κοινωνική του ανάλυση ο Δρακούλης απορρίπτει το κοινοβουλευτικό σύστημα. Πιστεύει ότι οι βουλευτές, οι μονάρχες, οι υπουργοί, και οι πρόεδροι των δημοκρατιών είναι ανδρείκελα των καπιταλιστών.

Αυτές είναι οι ρηξικέλευθες απόψεις του Έλληνα θεωρητικού σε μια εποχή που ήδη, η ευρωπαϊκή αριστερά ακολουθούσε το δρόμο του ρεφορμισμού και του ιστορικού συμβιβασμού με την αστική τάξη. Πολλοί πίστευαν ότι ο καιρός των επαναστάσεων είχε περάσει. Φαινόμενα σαν την παρισινή κομμούνα πίστευαν ότι δεν θα επαναληφθούν. Η γερμανική σοσιαλδημοκρατία εκδήλωνε το θαυμασμό της στο κοινοβουλευτικό σύστημα και ο Μπερνστάϊν περίμενε το θάνατο του Έγκελς για να λανσάρει τις αναθεωρητικές του απόψεις. Ο Ρεβιζιονισμός έδειχνε κιόλας το επίφοβο και προδοτικό του πρόσωπο, που θα οδηγούσε λίγες δεκαετίες αργότερα στην προδοσία της δεύτερης διεθνούς, στον σοσιαλσωβινισμό του πρώτου παγκόσμιου πόλεμου και λίγο αργότερα στο χιτλερισμό και στον πεταινισμό, ή στην καλύτερη περίπτωση στον συμβιβασμό των αγγλικών TRADE UNIONS.

Ακριβώς την εποχή αυτή του συμβιβασμού, ο Δρακούλης πιστεύει στο σύντομο ερχομό της επανάστασης που θα σαρώσει το καπιταλιστικό σύστημα και με προφητική διαίσθηση καθορίζει μάλιστα τη χρονολογία της επανάστασης στην πρώτη 25ετία του 20ού αιώνα. Όπως και έγινε.

Συμπερασματικά δηλώνει παρακάτω ότι το εργατικό ζήτημα δεν αφορά μονάχα την κοινωνική βελτίωση της εργατικής τάξης αλλά αγκαλιάζει τη δόξα της ανθρωπότητας. Αποτελεί τη δόξα της ανθρωπότητας.

Στα πρώτα χρόνια της έκδοσής του το «Εγχειρίδιον του Εργάτου» έγινε το κοινωνικό ευαγγέλιο του ελληνικού λαού. Το βιβλίο του Έλληνα εργάτη. Ο Σταύρος Καλλέργης διηγείται ότι το «Εγχειρίδιον του Εργάτου» κυκλοφόρησε στην πρώτη του έκδοση σε 2.000 αντίτυπα, εκπληκτικός αριθμός κυκλοφορίας για την Ελλάδα του 1891.

Σε λίγα χρόνια το «Εγχειρίδιο» γνώρισε 7 εκδόσεις.

ΦΩΣ ΕΚ ΤΩΝ ΕΝΔΟΝ

Στην εισαγωγή του ο συγγραφέας μας δηλώνει ότι το έργο βασίζεται στα βιβλία της Άννας KINGSFORD και του EDWARD MAITLAND.[1]

Πρόκειται για ένα φιλοσοφικό και ψυχολογικό κοινωνικό έργο, έργο ηθικό. Μιλάει για μια θρησκεία της αγάπης, για ένα είδος φιλοσοφικού χριστιανισμού, χωρίς όμως κανένα είδος μυστικισμού.

Το «Φως εκ των ένδον» αναπτύσσει μια θεωρία που είναι κοντά στη θεοσοφία. Όμως είναι ταυτόχρονα κοινωνικό έργο. Στις τελευταίες σελίδες μιλάει για τη θέση της γυναίκας στη σύγχρονη κοινωνία. Βρισκόμαστε πραγματικά μπρος σ' ένα γυναικείο μανιφέστο, ένα φεμινιστικό κείμενο. Ταυτόχρονα ο Δρακούλης κριτικάρει τους φιλόσοφους της αρχαιότητας Σωκράτη, Πλάτωνα, Αριστοτέλη και τον Παύλο για τις θέσεις τους για τη γυναίκα. Και καταλήγει:

> «...Καμιά κοινωνική δικαιοσύνη δεν είναι δυνατή όσο η γυναίκα δεν θα πάρει τη θέση που της ανήκει...».

Με το έργο του αυτό ο Δρακούλης αναδείχνεται πατέρας του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος.

Η ΔΥΝΑΜΙΣ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ ΚΑΙ ΥΓΙΕΙΝΗ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ

Προσκαλεσμένος στην Παιδαγωγική Ακαδημία Τρίπολης στα 1893[2] εκφωνεί έναν περίφημο λόγο που τον επόμενο χρόνο αποτέλεσε τη βάση του βιβλίου του «Η Δύναμις των ιδεών».

Σ' ένα μικρό τόμο περιγράφει την αγγλική κοινωνία, τις επιστημονικές ανακαλύψεις, τη βιομηχανική κοινωνία και την κυριαρχία της μηχανής και επιτίθεται κατά της καπιταλιστικής κοινωνίας που έχει σα θεό της το χρήμα.

Στα 1894 τύπωσε το «Ηθική και Υγιεινή» όπου ο Δρακούλης ανάμεσα στ' άλλα αναφέρεται στις θεωρίες του THOMAS ROBERT MALTHUS.

Θεωρούσε ότι χάρη στη χορτοφαγία και εξαιτίας της αφθονίας των κηπευτικών, θα μπορούσαμε να αντιμετωπίσουμε τον κίνδυνο της πείνας. Πρότεινε την κατάργηση της κρεατοφαγίας. Άλλωστε, πίστευε, ότι προοδευτικά θα γινότανε όλο και πιο σπάνια η παραγωγή κρέατος σε αναλογία με τη δημογραφική ανάπτυξη.

Όπως βλέπουμε, ο Δρακούλης φιλοδόξησε αυτήν την εποχή να γίνει μεταρρυθμιστής και να μιλήσει στην Ελλάδα για ένα σωρό πράγματα για πρώτη φορά. Έτσι ανακατεύοντας χορτοφαγία και θεοσοφία μείωσε την αξιοπιστία των σοσιαλιστικών του θεωριών και έδωσε λαβή σε πολλές επιθέσεις και σχόλια. Δεν παύει όμως νάναι ένας ανακαινιστής. Πρώτος αυτός σχολιάζει τη μαλθουσιανή θεωρία.

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

Έργο φιλολογικής κριτικής, εισαγωγικό στη γλώσσα και τη νεοελληνική λογοτεχνία, αποτελεί ταυτόχρονα μια μελέτη ιστορική, λογοτεχνική, ψυχολογική και γλωσσική.

Εξετάζει τρεις περιόδους:

α. Μετά την πτώση της Ρώμης. Βυζαντινή περίοδος.

β. Μετά την πτώση της Κων)πολης. Τουρκική περίοδος.

γ. Μετά τη Γαλλική Επανάσταση. Νεοελληνική περίοδος.

———————

1. ANNA KINGSFORD AND EDWARD MAITLAND. THE PERFECT WAY. LONDON. 1890. ANNA KINGSFORD. CLOTHED WITH SUN. BOOK OF ILLUMINATIONS, LONDON. 1889.

2. Τον κάλεσαν να μιλήσει στους υποψήφιους δάσκαλους του Διδασκαλείου Τρίπολης. Μέξης Γ. Ο Σοσιαλισμός του Πλάτωνα Δρακούλη. «Χρόνος». Τόμος ΙΙΙ.
Β. Δουδούμη: Ζώσαι Ιδέαι του Πλάτωνος Δρακούλη. Αθήνα. 1910.

ΤΟ ΑΝΑΡΧΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

Η κυβέρνηση ανθρώπου από άνθρωπο είναι σκλαβιά.
PROUDHON

Είδαμε ότι οι πρώτες αναρχικές ομάδες εμφανίζονται στην Πάτρα στα 1876 - 77. Ανάμεσά τους η πιο αντιπροσωπευτική στάθηκε ο «Δημοκρατικός Σύνδεσμος Πατρών».

Οι αναρχικές ιδέες διαδίδονται τα χρόνια που ακολουθούν μπερδεμένες συχνά με το σοσιαλισμό και τον χριστιανισμό. Ο Δρακούλης και οι σοσιαλιστές της εποχής δέχτηκαν την επίδραση του αναρχισμού, ιδίως του προυντονισμού. Όσο για τον Καλλέργη, αυτός πάντα ανακάτευε στο σοσιαλισμό του κι αρκετό αναρχισμό αλλά μετά την επιστροφή του απ' τη Γαλλία διστάζει κανείς σε ποια απ' τις δυο τάσεις να τον κατατάξει.

Στο «Άρδην» και στην «Έρευνα», όπως και στον «Σοσιαλιστή» του Καλλέργη, αλλά και σ' όλα τα αριστερά φύλλα της εποχής, συναντάμε κείμενα που αναπτύσσουν τις αναρχικές απόψεις.

Αλλά ξεχωριστό πεδίο δράσης βρίσκει το αναρχικό κίνημα στη βορειοδυτική Πελοπόννησο. Με κέντρο τον Πύργο, την Πάτρα, αλλά και το Κιάτο, Αίγιο, Κεφαλονιά, όπως και την πρωτεύουσα.

Οι αναρχικοί στράτευαν τα μέλη των οργανώσεών τους και τους οπαδούς τους ανάμεσα στους τεχνίτες, ξερριζωμένους χωρικούς, άνεργους, και διανοούμενους.[1]

Μετά τη βίαιη διάλυση του «Δημοκρατικού Σύνδεσμου» και την καταδίωξη που ακολούθησε ενάντια στα μέλη του, το αναρχικό κίνημα δεν

έπαψε να υπάρχει στην Πάτρα. Στα 1880 βγαίνει το περιοδικό «Φανός»[2] που η έκδοσή του κράτησε 6 περίπου χρόνια και γύρω του συγκεντρώθηκε ένας πολυάριθμος κύκλος αναρχικών.

Ο «Φανός» ήταν φύλλο σατιρικό και είχε μεγάλη κυκλοφορία. Πίσω όμως από τη σάτιρα, που ήταν άλλωστε σχεδόν πάντα πολιτική, εκδηλώνονταν οι αναρχικές θεωρίες του εκδότη και διευθυντή του περιοδικού. Τον «Φανό» διεύθυνε ο Ε. Ηλιόπουλος με τη συνεργασία του Θ. Βασιλειάδη κ.α. Πριν να κλείσει ο «Φανός» βγαίνει κι άλλο αναρχικό φύλλο, το «Φως».[3] Γύρω του συγκεντρώνονται διανοούμενοι και φιλολογίζοντες.

Οι ιδέες του Μπακούνιν, Κροπότκιν, Ζαν Γκραβ, Προυντόν κι άλλων θεωρητικών της αναρχίας διαδόθηκαν τότε στην Ελλάδα πολύ περισσότερο απ' ό,τι ο μαρξισμός και ο ουτοπικός σοσιαλισμός.

Από τα 1864 ο αναρχικός Θεοτοκάτος είχε διαδόσει στην Πάτρα τις ιδέες του Μπλανκί, αρχηγού της επανάστασης του 1848 και της Κομμούνας.[4] Ο μπλανκισμός είχε πολλούς οπαδούς στην Ελλάδα.

Στα 1893 εμφανίζεται στην Πάτρα μια μεγάλη οργάνωση με τον τίτλο «Οργάνωση Σοσιαλιστικής Αδερφότητας» με 200 περίπου μέλη που ήσαν στη μεγάλη τους πλειοψηφία αναρχικοί.

Η δράση της οργάνωσης αυτής δεν μας είναι πολύ γνωστή. Φαίνεται όμως ότι είχε μια πολύ πλούσια πολιτική και πολιτιστική δραστηριότητα ανάμεσα στον πληθυσμό της Πάτρας κι ότι δοκίμασε να διαδόσει και να εκλαϊκεύσει τη λύση των κοινωνικών προβλημάτων από τη σκοπιά των αναρχικών θεωριών μέσα στις μάζες.

Η δράση της ξαπλώνεται στους εργάτες της πόλης και τα πρώτα σωματεία που δημιουργούνται στην Πάτρα —των καπνεργατών και των ξυλουργών— είναι δικό της δημιούργημα.

Οι αναρχικοί φαίνονται πολύ καλά ριζωμένοι και με στενούς δεσμούς με την εργατική τάξη της πόλης. Δεν πρόκειται εδώ για μερικούς διανοούμενους πούναι ξεκομμένοι από τις μάζες. Άλλωστε, ανάμεσα στους αρχηγούς τους οι περισσότεροι είναι καλφάδες, τυπογράφοι, τσαγκάρηδες, ραφτάδες. Στα συνδικάτα, απεργίες, εργατικές συνελεύσεις και διαδηλώσεις είναι πάντα μπροστάρηδες.

Στα 1895 δημοσιεύουν την εφημερίδα «Φως» σαν συνέχεια της προηγούμενης —του 1885— με το ίδιο όνομα. Στα 1896 την εφημερίδα «Εμπρός».[5] Μερικά από τα ονόματα των αγωνιστών αυτών:

Δ. Καραμπίλιας, Β. Ντουντούμας,[6] Β. Θεοδωρίδης, Δ. Αρνέλλος και ο τυπογράφος Π. Κοτζιάς.

Στα 1896 φτάνει από την Κόρινθο ο αναρχικός τυπογράφος Μαγγανάρας, που ενώνεται με τους παραπάνω συντρόφους και βγάζουν την περίφημη αναρχική έκδοση «Επί τα Πρόσω», που έγινε το κεντρικό όργανο

της πατρινιάς αναρχίας και η εφημερίδα προπαγάνδας των αναρχικών ιδεών σ' ολόκληρη τη χώρα.

Η σύνταξη του «Επί τα Πρόσω» δούλευε σε στενή συνεργασία και επαφή με την παγκόσμια αναρχία και ιδιαίτερα με τους Γάλλους αναρχικούς, την εφημερίδα «TEMPS NOUVEAUX» και τον JEAN GRAVE.

Ζητούσαν πληροφορίες, συνεργασίες, άρθρα, ειδήσεις, διευκρινήσεις. Οι Έλληνες αναρχικοί συνδεόντουσαν άμεσα οργανωτικά και ιδεολογικά με τους Γάλλους ομοϊδεάτες τους.[7]

Στη σελίδα 21 της εφημερίδας «Επί τα Πρόσω» (14 Απρίλη 1896) διαβάζουμε:

«...Γράψαμε στους "TEMPS NOUVEAUX" στο Παρίσι. Μόλις λάβουμε απάντηση θα συμμορφωθούμε με το περιεχόμενό της...».

Ανάμεσα στους συνεργάτες της εφημερίδας «Επί τα Πρόσω» περιλαμβανόταν κι ο Πλάτων Δρακούλης[8] που από την Οξφόρδη έστελνε άρθρα και κάθε λογής συνεργασία.

Ο Δρακούλης είχε πολλές συμπάθειες ανάμεσα στους Πατρινούς αναρχικούς. Στα 1895 υποστήριξαν την υποψηφιότητά του στις βουλευτικές εκλογές. Ο Δρακούλης έχασε την έδρα για λίγους ψήφους. Βγήκε πρώτος αναπληρωματικός.

Στα 1895 μια διάσπαση αδυνατίζει την οργάνωση. Στα επόμενα χρόνια οι αναρχικοί συγκεντρωμένοι γύρω από τη σύνταξη του «Επί τα Πρόσω» αποχωρίζονται από τα ετερόδοξα στοιχεία και συνεχίζουν μόνοι τους.[9] Οι κύριοι συντάχτες του «Επί τα Πρόσω» ήσαν οι Δημήτρης Καραμπίλιας, Μιλτιάδης Μαγγανάρας και Καλιοντζής. Γύρω τους μερικές εκατοντάδες φωτισμένοι αγωνιστές παλεύουν ν' αλλάξουν την όψη της ψωροκώσταινας.

Σε ένα άρθρο που δημοσιεύτηκε στο «Επί τα Πρόσω»[10] με τον τίτλο «Αναρχία», δημοσιεύουν το πρόγραμμά τους και καλούν το Λαό να ενωθεί μαζί τους δίχως φόβο, να προσχωρήσει στις «λαμπερές ιδέες της παγκόσμιας αναρχίας».

Ταυτόχρονα αρχίζουν μια κολοσσιαία εργασία ανάμεσα στον αγροτικό κόσμο που η κρίση του σταφιδικού είχε τότε μεταβάλει —ιδιαίτερα στη Βόρεια και Δυτική Πελοπόννησο — σε μάζα δεχτική αντικαθεστωτικής προπαγάνδας. Η ύπαιθρος της Πελοποννήσου βρισκόταν σε εξέγερση. Ταραχές, απεργίες, διαμαρτυρίες διαδέχονταν η μια την άλλη.

Την εποχή αυτή η Αγγλία περιόρισε τις εισαγωγές της σταφίδας και χιλιάδες παραγωγοί που ζούσαν από την εξαγωγή της σταφίδας βρέθηκαν σε απελπιστική κατάσταση, καταχρεωμένοι κ.τ.λ. Η κρίση του σταφιδικού που οφειλόταν στον περιορισμό των εξαγωγών, κατάστρεψε τότε την Ανατολική και Βορειοδυτική Πελοπόννησο πούχε στηριχτεί στην μο-

νοκαλλιέργεια της σταφίδας.

Οι αναρχικοί ανακατεύονται παντού και δείχνουν πως ξέρουν να εκμεταλλεύονται την κρίση. Δοκιμάζουν να ξεσηκώσουν τους αγρότες. Στρατολογούν τους πιο ξύπνιους και συνειδητοποιημένους απ' αυτούς.[11]

Έτσι, ο Μιλτιάδης Μαγγανάρας μιλώντας σε χιλιάδες αμπελουργούς - απεργούς, τους κάλεσε σε άμεση δράση κατά του κράτους και των εκμεταλλευτών τους. Η Αστυνομία κυνήγησε τον Μαγγανάρα, πιάστηκε, δικάστηκε και καταδικάστηκε σε φυλάκιση.[12]

Μετά τις τρομοκρατικές ενέργειες του Δημήτρη Μάτσαλη (3.11.1896) και τη γενικότερη αναταραχή που επικρατούσε στους αμπελουργούς, μια βάρβαρη αστυνομική καταδίωξη χτύπησε τους αναρχικούς κύκλους.

Τον Νοέμβρη το σύνολο σχεδόν της σύνταξης του «Επί τα Πρόσω» φυλακίστηκε. Δεκατέσσερα στελέχη δικάστηκαν και καταδικάστηκαν σε ποινές από ένα ως δυο χρόνια φυλακή.[13]

Στα 1897 η αγροτική κρίση οδήγησε την αγροτιά του νομού της Ηλείας σε ανοιχτή εξέγερση. Σε πολλά χωριά οι χωρικοί αρνήθηκαν ομαδικά να πληρώσουν φόρους και έκοψαν κάθε σχέση με τις αρχές. Σε άλλα καταδίωξαν τους φοροεισπράχτορες. Όταν οι τελευταίοι ξαναγύρισαν προστατευμένοι από την χωροφυλακή οι χωρικοί τους υποδέχτηκαν ένοπλοι και αποφασισμένοι για μάχη. Τα αιματηρά επεισόδια αγκάλιασαν σχεδόν ολόκληρο τον πυκνοκατοικημένο νομό της Ηλείας.

Η εξέγερση αυτή έχει όλα τα χαρακτηριστικά μιας αναρχικής εξέγερσης. Όχι μόνο γιατί αρνιούνται να πληρώσουν φόρους, κι έρχονται σε σύγκρουση με τα όργανα του κράτους, αλλά και για τον αυθορμητισμό του κινήματος και τη σχετική έλλειψη συγκεκριμένου σκοπού που μπορεί να κλονίσει γενικότερα το κράτος. Έλλειψη σχέδιου προκαθωρισμένου αλλά και απουσία μελέτης της γενικότερης πολιτικοκοινωνικής κατάστασης στη χώρα. Τέλος, γιατί φυσικά οι αγώνες αυτοί των χωρικών της Ηλείας μείνανε ξεκομμένοι και ακάλυπτοι από τη γενικότερη κινητοποίηση του λαού σ' όλη τη χώρα.

Έτσι τα γεγονότα του χωριού Σκουροχώρι της Ηλείας (Γενάρης 1898) κι όσα ακολούθησαν στην περιοχή μπορούν να τοποθετηθούν ανάμεσα στην αγροτική εξέγερση και στην εξέγερση αναρχικού τύπου.

Σημαντικές δυνάμεις χωροφυλακής και στρατού πέτυχαν τελικά να καταλάβουν την περιοχή και να επιβάλλουν το νόμο. Τα εξεγερμένα χωριά γονάτισαν κάτω από τη σκληρή τρομοκρατία. Στο Σκουροχώρι και σ' άλλα χωριά οι συγκρούσεις άφησαν πολλά θύματα. Γι' αυτό το Σκουροχώρι θα πάρει στην ιστορία της νεώτερης Ελλάδας μια θέση παρόμοια με κείνη του Κιλελέρ.

Παρά την τρομοκρατία, τις πολυάριθμες συλλήψεις, καταδίκες, βα-

σανιστήρια, ανακρίσεις, το κίνημα δεν γονατίζει.

Το περιοδικό «Επί Τα πρόσω» ξαναβγαίνει ύστερα από μια σύντομη διακοπή κάτω από τη διεύθυνση του Σταυρόπουλου κι άλλων πούχαν ξεφύγει τη σύλληψη.

Οι αναρχικοί των Πατρών κάθε μέρα φεύγουν από την πόλη για να χτενίσουν τα χωριά. Μιλάνε στους χωριάτες, εξηγούν κι αναλύουν τις αιτίες της απελπιστικής κατάστασης και της αγροτικής κρίσης.

Στο τέλος του 1898, ιδίως ύστερα από την αποτυχημένη απόπειρα του Καρδίτση να σκοτώσει το βασιλιά, οι διώξεις πήραν χαραχτήρα πογκρόμ κατά των αναρχικών. Η τρομοκρατία που επικράτησε στους νομούς Ηλείας και Αχαΐας μονάχα με κείνη της δικτατορίας του 1967 μπορεί να συγκριθεί ή με την ατμόσφαιρα του εμφύλιου. Τότε δολοφονήθηκε από χαφιέδες της Ασφάλειας ο γνωστός αναρχικός, Δημήτρης Μπαντούνας, από τον Πύργο. Πολλοί, όπως ο Δημήτρης Καραμπίλιας, ο Πάνος Μαχαίρας, ο Γιαννόπουλος και άλλοι, αναγκάστηκαν να διαφύγουν στο εξωτερικό για να γλυτώσουν. Οι τρεις παραπάνω ιδρύουν στα 1901, στην Αίγυπτο, την οργάνωση «Διεθνής Βιβλιοθήκη». Και δημοσιεύουν μαζί με άλλους το περιοδικό «IL DOMANI» στα ιταλικά, γιατί δεν μπόρεσαν να βρουν τυπογραφείο με ελληνικά στοιχεία.[14]

Την ίδια εποχή στον Πύργο ανδρώνεται το αναρχικό κίνημα. Οι πυργιώτες αναρχικοί οργανωμένοι γύρω από τους Β. Θεοδωρίδη, Π. Μαχαίρα, Δ. Διονυσόπουλο, Δ. Κουρούπα, Δημήτρη και Γιάννη Αρνέλλο και τον ποιητή Δρόσο Μεϊντάνη δούλευαν κυρίως μέσα στους αγρότες.

Από τις 4 Οχτώβρη 1898 αρχίζουν την έκδοση του δημοσιογραφικού τους οργάνου «Νέον Φως» με τη συνεργασία των Π. Αργυριάδη, Πλ. Δρακούλη, και JEAN GRAVE.

Η συμμετοχή στη σύνταξη του Δ. Αρνέλλου δίνει κάποτε στο περιοδικό μια αναρχοχριστιανίζουσα τάση. Το περιοδικό σταμάτησε την έκδοσή του τον Ιούνη του 1899. Οι αναρχικοί του Πύργου και της Πάτρας στις περισσότερες περιπτώσεις δεν έπαιρναν μέρος στις εκλογές κι οργάνωναν αντιεκλογικές εκστρατείες. Έτσι στις εκλογές του 1899 κάλεσαν το λαό να κάνει αποχή.

> «...Δεν ψηφίζουμε. Η Βουλή δεν είναι για μας, ούτε οι νόμοι, ούτε ο στρατός, ούτε το Σύνταγμα, ούτε η χωροφυλακή, ούτε τα δικαστήρια, τίποτα απ' ό,τι αποτελεί το τυραννικό καθεστώς και ανήκει σε κείνους που μας ληστεύουν, στους τυράννους μας, σε κείνους που κάθε μέρα μας ποτίζουν φαρμάκι...».[16]

Οι αναρχικοί του Πύργου υποδέχτηκαν τα αποτελέσματα των εκλογών με μαύρες σημαίες. Ο Μιλτιάδης Μαγγανάρας κι ο Δημήτρης Καραμπίλιας συνεργάζονται αυτήν την εποχή με πολλές εφημερίδες σ' όλη τη

χώρα και προπαγανδίζουν τον αναρχισμό.[17]

Στην έκθεση της «Εργατικής Αναρχικής Οργάνωσης Αθήνας» διαβάζουμε:

> «...Ο Μαγγανάρας κι ο Καραμπίλιας οργάνωσαν πολλές ομιλίες στην Πάτρα και στα περίχωρα για το αγροτικό προλεταριάτο...».

Ο Μαγγανάρας δημοσίεψε αυτήν την περίοδο πολλές μπροσούρες και είναι ο οργανωτής της «Αναρχικής Βιβλιοθήκης». Ανάμεσα στα βιβλία και μπροσούρες που εκδόθηκαν απ' τη βιβλιοθήκη συναντάμε τους συγγραφείς S. FAURE, P. KROPOTKINE και J. GRAVE.

Κι άλλοι αναρχικοί της Πάτρας και του Πύργου τύπωσαν αυτήν την εποχή τις ιδέες κι απόψεις τους σε φυλλάδια. Στους «TEMPS NOUVEAUX» του 1900[19] δημοσιεύτηκε ένα γράμμα σταλμένο από τους αναρχικούς του Πύργου στο Διεθνές Εργατικό Συνέδριο του Παρισιού. Βρίσκουμε εκεί μια σύντομη έκθεση της δράσης τους.

> «...Η προπαγάνδα της ιδεολογίας μας έχει μεγάλη ιδιάδοση παρά το σύντομο διάστημα της δράσης μας. Η θρησκεία είναι εμπόδιο στη δραστηριότητά μας. Η νεολαία μέρα με τη μέρα επηρεάζεται από τις ιδέες μας...».

Το κείμενο υπογράφεται από έντεκα υπεύθυνους της οργάνωσης των αναρχικών του Πύργου.[20]

Αλλά και στ' άλλα μέρη της χώρας αναπτύσσεται την περίοδο αυτή το αναρχικό κίνημα. Στα 1898 ένας κύκλος αναρχικών γύρω απ' τον Δ. Καλαντζόπουλο, δοκίμασε να ξεσηκώσει τους εργάτες του Βόλου. Σε συνεργασία με τους ομοϊδεάτες τους της Πάτρας, Πύργου κι Αθήνας εκδίδουν την εφημερίδα «Εργάτης»[21]

Πρέπει ακόμα να σημειωθεί εδώ το ζωηρό ενδιαφέρον που παρουσιάζει η έκθεση της «Εργατικής Αναρχικής Ένωσης Αθήνας» στο Διεθνές Συνέδριο του 1900 στο Παρίσι. Οι αγωνιστές της Πελοποννήσου Μαγγανάρας, Καραμπίλιας, Μεϊντάνης υπογράφουν επίσης την έκθεση:

> «...Η Ένωση των Αναρχικών Εργατών Αθήνας αρνείται κάθε δράση νόμιμη ή κοινοβουλευτική, συστήνει την άμεση επαναστατική και αντικοινοβουλευτική δράση κρίνοντας πως κάθε αντιπροσώπευση ή νομοθεσία άλλο δεν είναι από την άρνηση της απόλυτης λευτεριάς του ατόμου.
>
> Κρίνοντας ότι η εξουσία διαφθείρει τους καλύτερους χαραχτήρες, δεν περιμένουμε τίποτα από την κοινοβουλευτική σοσιαλδημοκρατία ούτε από τους αντιπρόσωπους των επαναστατικών ομάδων στο Κοινοβούλιο.
>
> Με μεγάλο λοιπόν ενδιαφέρον παρακολουθούν οι Έλληνες αναρχικοί τη σύνοδο του Διεθνούς Συνέδριου. Αποφασίσαμε να αντιπροσω-

πευτούμε στο Συνέδριο του Παρισιού ύστερα από συμφωνία με τους αναρχικούς συνδέσμους της Πάτρας και του Πύργου...

Η συστηματική δράση κι η αναρχική προπαγάνδα ξεκίνησαν στην Ελλάδα πριν από καιρό. Οι αναρχικές ελληνικές ομάδες ήσαν συγκεντρωμένες στην Αθήνα, Πάτρα και Πύργο. Στις τρεις αυτές πόλεις οι σύντροφοί μας ανάπτυξαν αποτελεσματική και λαμπρή δράση και προπαγάνδα.

Ιδίως στην Πάτρα και τον Πύργο συναντάμε ξεχωριστά παραδείγματα της δράσης τους».[22]

Σ' αυτήν την έκθεση υπάρχει μια παρένθεση για τον GUSTAVE FLOURENS τον άνθρωπο που οδήγησε στις 5 Οχτώβρη 1870 τα αριστερά τάγματα στη μεγάλη διαδήλωση της Κομμούνας. (Παρίσι).

Ο FLOURENS άφησε στην Ελλάδα βαθειά χνάρια.

«...Μαζί με το σύντροφό μας AMILCARE CIPRIANI ο Φλουράνς πολέμησε μαζί με τους γαριβαλδινούς στην πρωτοπορεία των επαναστατικών δυνάμεων του κρητικού λαού κατά των Τούρκων.

Ο Φλουράνς στη διάρκεια της δεύτερης διαμονής του στην Ελλάδα έβγαλε την εφημερίδα "L' INDEPENDANT".

Μια μέρα που μιλούσε στην ελληνική νεολαία μπρος απ' το Πανεπιστήμιο της Αθήνας, ξεσήκωσε τέτοιο ενθουσιασμό, που η κυβέρνηση πήρε μέτρα. Η έφιππη αστυνομία διάλυσε τους διαδηλωτές προκαλώντας ταραχές...

Ο Γάλλος πρεσβευτής πέτυχε την απέλαση του Φλουράνς κατηγορώντας τον...».[23]

Μπορούμε να πούμε ότι οι αναρχικοί της Πάτρας, Βόλου, Πύργου κι Αθήνας αποτελούσαν μια οργάνωση ομοσπονδιακού τύπου. Ένα είδος αναρχικής FEDERATION. Γιατί οι αναρχικοί αποκρούανε ιδεολογικά κάθε συγκεντρωτικού τύπου οργάνωση σαν αντίθετη με τις ιδέες τους. Δοκίμασαν να ξεσηκώσουν και να οργανώσουν την αγροτιά της βόρειας και δυτικής Πελοποννήσου. Τους εργάτες του Βόλου, της Πάτρας, του Λαύριου, της Αθήνας. Κέρδισαν στις ιδέες τους ένα μεγάλο μέρος των τεχνιτών, άεργων και μικροεπαγγελματιών αυτών των πόλεων. Πρωτοστάτησαν στην ίδρυση των συνδικάτων στην Πάτρα, στο Βόλο και στο Λαύριο και οδήγησαν τους μεταλλωρύχους της Λαυρεωτικής στην επαναστατική απεργία, και τους αγρότες πολλών χωριών του Πύργου στην ανοιχτή κι ένοπλη σύγκρουση με τις αρχές.

Η ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, η στρατιωτική κατάρρευση και η οικονομική κρίση που ήρθε να προστεθεί στην ήδη υπάρχουσα αγροτική κρίση κ.τ.λ. δημιουργεί την περίοδο αυτή στην Ελλάδα μια πρόσφορη για εξέγερση κι αναταραχή κατάσταση.

Η δυσαρέσκεια των λαϊκών μαζών δημιουργούσε συνθήκες πολύ πρόσφορες στην ανάπτυξη της επαναστατικής προπαγάνδας. Οι αναρχικοί συνέχισαν τη δράση τους στις αρχές του 20ού αιώνα. Το κράτος και τα όργανά του, όπως κιόλας το είδαμε, χτύπησαν το κουδούνι του συναγερμού και αποφάσισαν να συντρίψουν το αναρχικό κίνημα. Άλλωστε η παγκόσμια αναρχική τρομοκρατική δράση και η ψήφιση στη Γαλλία κι αλλού σκληρών και αντισυνταγματικών νόμων που καταπατούσαν κάθε είδους ανθρώπινο δικαίωμα για την εξόντωση των αναρχικών «LOIS SCELERATES»[24] είχαν σοβαρά ανησυχήσει την ελληνική κυβέρνηση.

Ανάμεσα στα 1900 και στα 1903 η αγανάκτηση και το αντικυβερνητικό ρεύμα στα χωριά της ανατολικής, δυτικής και βόρειας Πελοποννήσου εντείνεται. Οι αναρχικοί κρατούν σε συνεχή αναστάτωση τις πόλεις και τα χωριά της περιοχής.

Σε μια έκθεσή της η γαλλική πρεσβεία Αθηνών αναφέρει:[25]

> «...Η δημόσια τάξη διαταράχτηκε στην Πελοπόννησο διαρκώς τον τελευταίο καιρό από κλοπές και η κυβέρνηση πιστεύει ότι υπεύθυνοι είναι οι αναρχικοί...».[26]

---

1. Σημαντικό τμήμα τους αποτελούσαν οι «DECLASSES».
2. «Φανός». Πρωτοβγήκε στις 8 Ιούνη 1880 και σταμάτησε στις 10 Φλεβάρη 1886. Πάτρα.
3. «Φως». Πάτρα. 1885.
4. Θεοτοκάτος: «Μπλανκί - Άρθρα». Πάτρα. 1864.
5. «Εμπρός». Πάτρα 1896. Σταμάτησε να βγαίνει στο 3ο φύλλο.
6. Δικηγόρος και πρόεδρος της «Σοσιαλιστικής Αδελφότητας».
7. Οι εφημερίδες της εποχής υποστήριζαν ότι όλα τα κακά έρχονται από τη Γαλλία: Αναρχία, πορνεία, σοσιαλισμός, σύφιλη, επανάσταση.
8. Νο 7, Απρίλης 1896. Άρθρο του Πλάτωνα Δρακούλη «Ο Πολιτικός».
9. Ο Δημήτρης Καραμπίλιας περίγραψε τις λεπτομέρειες αυτής της ιστορίας στη «Σημερινή». Πάτρα. 30 Απρίλη 1950.
10. «Επί τα Πρόσω». 1 Απρίλη 1896. Πάτρα.
11. Η κρίση του σταφιδικού άρχισε στα 1892 - 1893.
12. Έκθεση της «Αναρχικής Εργατικής Ένωσης Αθηνών» στο Συνέδριο του Παρισιού στα 1900. Το κείμενο αυτό δημοσιεύτηκε στο αργεντίνικο περιοδικό «EL CONGRES. SO» σελ. 13. 1901. BUENOS AIRES. ARGENTINE.
13. Στις 23 Φλεβάρη του 1897 σταμάτησε σαν αποτέλεσμα των αστυνομικών διώξεων η έκδοση του «Επί τα Πρόσω».
14. Γράμμα του Δ. Καραμπίλια στον Γιάννη Κορδάτο όπου εξηγεί τις λεπτομέρειες της δράσης τους στην Αίγυπτο.
15. «Νέον Φως». 1.1.1898. Πύργος. Διαβάζουμε: Κάτω από τον τίτλο «Οι άγιοι αναρχικοί»: «Ο Χριστός όπως κι οι πατέρες της Εκκλησίας ήσαν αναρχικοί».
16. «Νέον Φως». Νο 7. 1899. Πύργος.
17. Ιδίως στην εφημερίδα «Πελοπόννησος».
18. Έκθεση στο Διεθνές Συνέδριο του Παρισιού. 1900.

19 «TEMPS NOUVEAUX» σελ. 214. Παρίσι 1900.
20. Β. Θεοδωρίδης - Δ. Αρνέλλος - Π. Μαχαίρας.
21. «Εργάτης». Αναρχική εφημερίδα. Βόλος 1899.
22. Δημοσιευμένο στο «EL CONGRESSO». Μπουένος Άϊρες. 1901. σελ. 13.
23. Αξίζει να γραφεί μια μονογραφία για τη δράση στην Ελλάδα και το πέρασμά τους από δω των Αμίλκα Τσιπριάνι και Γκυστάβ Φλουράνς.
24. Οι «LOIS SCELERATES» δρακόντειοι νόμοι, που ψήφισε η γαλλική κυβέρνηση.
25. 29 Ιούνη 19()2.
26. Αρχεία του υπουργείου των Εξωτερικών. Νέα Σειρά. Αθήνα.

BLANQI: Άρθρα. (Θεοτοκάτος). Πάτρα. 1864.
EL CONGRESSO. BUENOS AIRES. ARGENTINA. 1901. σ. 13.
J. MAITRON: HISTOIRE DU MOUVEMENT ANARCHISTE EN FRANCE. 1880 - 1914. PARIS. 1951.
J. GRAVE. LA SOCIETE MOURANTE E L' ANARCHIE. PARIS. 1921.
J. GRAVE. LA SOCIETE FUTURE. PARIS. 1895.
S. FAURE. LE COMMUNISME. LE BONHEUR UNIVERSEL. PARIS. 1921.
TEMPS NOUVEAUX. PARIS. 1900.
J. GRAVE. LA SOCIETE MOURANTE EL' ANARCHIE. PARIS. 1921.
P PELLOUTIER: LETTRE AUX ANARCHISTES. LE CONGRES GENERAL DU PARTI SOCIALISTE FRANCAIS. PARIS. 1900.
F. PELLOUTIER. HISTOIRE DES BOURSES DU TRAVAIL. PARIS. 1902.

XVII

Η ΕΜΠΡΑΧΤΗ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ

Σκοτώνοντας δε σκέφτηκα τα πρόσωπα αλλά χτύπησα το κεφάλαιο.
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΑΤΣΑΛΗΣ

Η τρομοκρατική δράση που άρχισε στα 1865 ο ρώσος αναρχικός Καρακάζοφ, πυροβολώντας τον τσάρο Αλέξανδρο Β΄, απλώθηκε σαν επιδημία σ' ολόκληρη την Ευρώπη και ξεπέρασε σύντομα τα σύνορά της.

Μέσα στη δεκαετία 1890 - 1900 οι απόπειρες των αναρχικών έφταασαν στο απόγειό τους. Την ίδια περίοδο η Ελλάδα γίνεται με τη σειρά της πεδίο αναρχικής δράσης, λιγότερο γνωστής ίσως από τη δράση των Ρώσων νιχιλιστών ή των Γάλλων αναρχικών αλλά επίσης απελπισμένης και θαρραλέας.

Στις 3 Νοέμβρη 1896 ο τσαγκάρης Δημήτρης Μάτσαλης μαχαιρώνει τον έμπορο Κόλια και τον τραπεζίτη Φραγκόπουλο στην Πάτρα. Ο Φραγκόπουλος πέθανε αμέσως ενώ ο μεγαλέμπορος Κόλιας τραυματίστηκε σοβαρά.

Αυτός ο Έλληνας Ραβασόλ, ο Δημήτρης Μάτσαλης, γνωστός αναρχικός των Πατρών, ενεργό στέλεχος της αναρχικής οργάνωσης της πόλης, δήλωσε μπροστά στον ανακριτή:

«Είμαι αναρχικός. Είμαστε απαδοί της βίας. Σκοτώνοντας δε σκέφτηκα τα πρόσωπα αλλά χτύπησα το κεφάλαιο. Πήρα μόνος μου αυτήν την απόφαση.

Την πράξη μου, την υπαγόρευσαν τα ιδανικά μου! Τίποτα δε με συνδέει με τους σοσιαλιστές. Αυτοί θέλουν να πείσουν τους άλλους για να επιβάλλουν τις ιδέες τους, ενώ εγώ σαν αναρχικός είμαι απαδός της τρομοκρατικής βίας».

Χωρίς αμφιβολία ο Μάτσαλης επηρεάστηκε από τους Γάλλους, Ιταλούς κι Ισπανούς αναρχικούς και απ' τους Ρώσους μηδενιστές.

Ο Δημήτρης Μάτσαλης δεν περίμενε να φτάσει ως το δικαστήριο. Τέλειωσε τις μέρες του μέσα στη φυλακή αυτοκτονώντας με δυναμίτη. Η στάση του απέναντι στις αρχές έμεινε παροιμιώδης και υποδειγματική για τους σύντροφους κι ομοϊδεάτες του. Η φράση του: «Σκοτώνοντας δε σκέφτηκα τα πρόσωπα αλλά χτύπησα το κεφάλαιο» έγινε το έμβλημα της ελληνικής αναρχίας.

Δυο χρόνια αργότερα η Πάτρα γίνεται ο τόπος μιας άλλης τρομοκρατικής πράξης. Στα 1898, χρονιά της πιο σκληρής αστυνομικής καταδίωξης των αναρχικών, ο Ανδρέας Θεοδωρίδης, προσπάθησε να σκοτώσει δυο πλούσιους πατρινούς.

Ο αναρχικός Θεοδωρίδης, την ημέρα του γάμου του με την ομοϊδεάτισσά του, Φωτεινή Δρεσσοπούλου, αποφάσισε να γιορτάσει το γεγονός σκοτώνοντας δυο πλούσιους συμπολίτες του. Δεν κατάφερε όμως παρά να τους τραυματίσει.

Στα 1898 θύμα αναρχικής απόπειρας ενάντια στη ζωή του κινδύνεψε να πέσει κι ο βασιλιάς Γεώργιος ο Α΄.

Στις 14 Μαρτίου 1898 ενώ ο βασιλιάς ανέβαινε με αμάξι από το Φάληρο στην Αθήνα, ακολουθώντας το νεοχαραγμένο δρόμο της Συγγρού, κι ακριβώς κοντά στην σημερινή θέση «΄Αγιος Σώστης» (που χτίστηκε αργότερα για να γιορταστεί η σωτηρία του βασιλιά) δέχτηκε τα πυρά δυο «αναρχικών» που του είχαν στήσει ενέδρα.

Πραγματικά οι ύποπτοι για αναρχικές συμπάθειες Γεώργιος Καρδίτσης και Γεωργίου πυροβόλησαν τη βασιλική άμαξα αλλά δεν πέτυχαν το στόχο τους. Τραυματίστηκε μονάχα ο υπασπιστής του βασιλιά.

Στις 18 Μαρτίου 1898 παραπέμπονται σε δίκη. Ο Γεώργιος Καρδίτσης αναγνώρισε εκεί ότι το σχέδιό τους ήταν να σκοτώσουν το βασιλιά. Σύμφωνα με όσα κατάθεσε στη δίκη ο Καρδίτσης τα κίνητρά τους ήσαν πατριωτικά. Είπε ότι: «Ο βασιλιάς είναι ένας προδότης. Είναι υπεύθυνος για την ήττα. Αποφάσισα να εκδικηθώ, να σώσω την τιμή της πατρίδας μου».

Ο Καρδίτσης αναφερόταν στον άτυχο πόλεμο του 1897 που τα ελλη-

νικά στρατεύματα υποχώρησαν αμαχητί κι άφησαν τους Τούρκους να φτάσουν μέχρι το Δομοκό. Μονάχα με τελεσίγραφο του τσάρου που απείλησε ρωσική επέμβαση, σταμάτησε η Τουρκική προέλαση. Η χώρα καταστράφηκε. Υποχρεώθηκε να πληρώσει βαρύτατη αποζημίωση. Τα σύνορα διορθώθηκαν υπέρ της Τουρκίας. Επιβλήθηκε διεθνής οικονομικός έλεγχος. Η άποψη ότι ο βασιλιάς Γεώργιος, ο διάδοχος Κων)νος, που ήταν αρχιστράτηγος, κι οι πρίγκηπες, ήσαν υπεύθυνοι για την ήττα, ήταν πολύ διαδομένη.

Ο καθημερινός τύπος παρουσίασε τον Καρδίτση σαν άτιμο και ύποπτο πρόσωπο. Ότι ανήκει στον υπόκοσμο κι είναι πράκτορας ξένων δυνάμεων.

Το παρελθόν όμως του Καρδίτση βεβαίωνε μάλλον για το αντίθετο. Ο Καρδίτσης είχε πάρει μέρος στην κρητική επανάσταση του 1896. Είχε καταταγεί εθελοντικά κι είχε αγωνιστεί για την κρητική ανεξαρτησία.

Το δικαστήριο καταδίκασε σε θάνατο τους Γιώργο Καρδίτση και Γεωργίου. Αλλά ο βασιλιάς δεν ξέφυγε το «πεπρωμένο». Δεκαπέντε χρόνια αργότερα έπεφτε νεκρός στη Θεσσαλονίκη. Εκείνο που δεν πέτυχαν οι Καρδίτσης και Γεωργίου το πραγματοποίησε ο Σχοινάς.[1]

Την ίδια σχεδόν περίοδο μια άλλη τρομοκρατική πράξη έγινε στο Φάληρο. Βρίσκουμε την περιγραφή της στην εφημερίδα «Σοσιαλιστή».[2]

> «Στις 2 του Φλεβάρη, στο αθηναϊκό προάστειο Φάληρο, ένας εργοστασιάρχης έδρισε και χαστούκισε έναν απ' τους εργάτες του γιατί δεν φέρθηκε με τον ανάλογο σεβασμό στον ανηψιό του (του αφεντικού). Ο αξιοπρεπής εργαζόμενος απάντησε στη βαρβαρότητα του αφεντικού με δυο μαχαιριές. Ο εργοστασιάρχης πέθανε αμέσως. Ο δράστης εξαφανίστηκε στους γύρω αγρούς και παρά τις δραστήριες ενέργειες της αστυνομίας και της χωροφυλακής, δεν υπάρχει καμιά ελπίδα για τη σύλληψή του».

Είναι φανερή η συμπάθεια προς τον δράστη που δείχνει η εφημερίδα. Ο εργάτης που σκότωσε τον εργοδότη του ήταν σύμφωνα με μερικές πληροφορίες αναρχικός.

Το γεγονός αυτό ενισχύει την άποψή μου ότι την εποχή αυτή το αναρχικό κίνημα δεν ήταν χωρισμένο με σαφή σύνορα από το σοσιαλιστικό. Σε πάρα πολλά σημεία τα δυο κινήματα συναντιόντουσαν. Γι' αυτό είναι πιο σωστό να μιλάμε για σοσιαλαναρχισμό.

Με τις τρομοκρατικές πράξεις του Μάτσαλη, του Θεοδωρίδη και των άλλων το ελληνικό αναρχικό κίνημα γνώρισε την έμπραχτη προπαγάνδα των αναρχικών ιδεών (με την πράξη).

---

1. Είναι αλήθεια ότι για την περίπτωση της απόπειρας αυτής και για το ποιόν των δραστών της υπάρχουν πολλές απόψεις. Η διάδοση ότι ήσαν «βαλτοί» και «ύποπτα» πρό-

σωπα στην υπηρεσία του Κάιζερ βρήκε πολλούς υποστηριχτές ακόμα κι αργότερα. Κι ο Κορδάτος πιστεύει ότι ο Καρδίτσης ήταν πράκτορας. Αλλά όλα αυτά πρέπει να αποδειχτούν.

2. «Σοσιαλιστής. 15 Μαρτίου. Φύλλο 104. 1896. Αθήνα.

JOSE ARMAND: L' INITIATION INDIVIDUALISTE ANARCHISTE. PARIS. 1923.
S. HUMBERT: SEBASTIEN FAURE, L' HOMME, L' APOTRE, UNE EPOQUE. PARIS. 1949.

Ο ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΔΙΑΝΟΗΣΗ ΣΤΟΥΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥΣ ΑΓΩΝΕΣ

Τελικά πιστεύετε ότι ο σοσιαλισμός δεν είναι μια συγκινητική ιδέα;
ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ

Η νεοελληνική λογοτεχνία, έλεγε ο ANDRE MIRAMBEL στις παραδόσεις του της νεοελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας, είναι μια κοινωνική λογοτεχνία που οδηγήθηκε πάντα από αρχές πολύ διαφορετικές από την αρχή της «τέχνης για την τέχνη».

Από την πρώτη στιγμή ένας μεγάλος αριθμός διανοουμένων εκδηλώνεται υπέρ των προοδευτικών ιδεών. Την τριακονταετία αυτή, 1875 - 1905, που η αγροτική τάξη ζούσε στην αθλιότητα και η εργατική δεν είχε ακόμα αποχτήσει συνείδηση της ταξικής της κατάστασης, οι διανοούμενοι αποτέλεσαν σε σημαντικό βαθμό την πρωτοπορία του προοδευτικού κινήματος.

Ήδη από τα 1878 συγκεντρώνονται γύρω από το σατιρικοπολιτικό φύλλο «Ραμπαγάς», πούβγαινε σε καθάρια δημοτική γλώσσα, μια μεγάλη ομάδα από διανοούμενους, πούχε ιδεολογικά τοποθετηθεί στα αριστερά. Γύρω από το «Άρδην» του Δρακούλη επίσης συγκεντρώνονται πολλοί σοσιαλιστές διανοούμενοι, ανάμεσά τους ο Παλαμάς, που θα γράψει αργότερα λυσσασμένα άρθρα κατά της Οχτωβριανής επανάστασης, ο Ξενόπουλος, ο Πέτρος Ζητουνιάτης, ο Σουρής κ.α.

Στα 1888 βγαίνει το ταξίδι του Ψυχάρη, ένας μικρός τόμος πρόζας γραμμένος στη Δημοτική που αποτέλεσε το Μανιφέστο του Δημοτικισμού. Του Δημοτικισμού, που από τα 1875 κιόλας, οι αναρχικοί της Πάτρας, συνδέσανε με τους προοδευτικούς και κοινωνικούς αγώνες, δηλώνοντας από την εφημερίδα «Ελληνική Δημοκρατία» ότι δεν δέχονται συνεργασία παρά μόνο αν είναι γραμμένη στη δημοτική.

Από το 1888 ξεκινάει το δημοτικιστικό κίνημα που θα αναστατώσει για πολλές δεκαετίες την Ελλάδα.

Πρόκειται βέβαια για κάτι περισσότερο απ' ένα γλωσσολογικό ή επιστημονικό γραμματολογικό πρόβλημα όπως θέλησαν να το δουν μερικοί για να μειώσουν τη σημασία του. Ένα πρόβλημα με πολλές όψεις:

Εθνικό — Κοινωνικό — Πολιτιστικό — Πολιτικό.

Επιβάλλοντας τη νεοελληνική δημοτική γλώσσα οι δημοτικιστές θέλανε να φέρουνε στην εξουσία την καταπιεσμένη και κυνηγημένη από την ξενοκρατία και τον ελληνοχριστιανικό πολιτισμό ρωμιοσύνη. Θέλανε να φέρουνε στα πράγματα μαζί με τη γλώσσα και τον πολιτισμό του Λαού τις ιδέες και τα αισθήματά του.

Ζητούσαν ν' αποδώσουν στο έθνος το αληθινό του πρόσωπο, τη δημοτική του γλώσσα, γλώσσα των δημοτικών τραγουδιών και της επανάστασης του 21, γλώσσα του Σολωμού και του Βαλαωρίτη, του Χριστόπουλου και του Μακρυγιάννη, του Βηλαρά και του Ρήγα. Ζητούσαν να καθιερωθεί η δημοτική στην εκκλησία, στην εκπαίδευση, τη λογοτεχνία, τον τύπο, τα δικαστήρια, σαν επίσημη γλώσσα του κράτους. Μ' αυτό τον τρόπο επιδίωκαν ταυτόχρονα τον εκλαϊκισμό και εκδημοκρατισμό του κράτους και των οργάνων του. Χτυπούσαν ταυτόχρονα την καθυστερημένη κι αστοτσιφλικάδικη Ελλάδα στις βασικές της αρχές πούσαν η προγονολατρεία, ο σκοταδισμός, η ξενομανία, ο ελληνοχριστιανικός πολιτισμός, η περιφρόνηση της λαϊκής παράδοσης. Οι δημοτικιστές ήθελαν την επιστροφή στις ρίζες. Όπως και οι πανσλαβιστές στη Ρωσία, πίστευαν ότι η λύση του νεοελληνικού προβλήματος δεν θα έρθει από τη δυτική Ευρώπη αλλά από την ίδια την Ελλάδα, τις αγωνιστικές της παραδόσεις και τον πολιτισμό της. Γι' αυτό παράλληλα με τη μάχη τους στο γλωσσικό καταπιάστηκαν μ' ένα τεράστιο διδακτικό κι αναμορφωτικό αναθεωρητικό έργο της νεοελληνικής ιστορίας και πραγματικότητας. Σύνταξη λεξικών και γραμματικής, γλωσσάριων, μετάφρασης νόμων, μεταγλώττισης κλασσικών, μετάφραση των αρχαίων συγγραφέων, συγγραφή ιστοριών, μετάφραση Ευαγγέλιου, με εκπαιδευτικά και πολιτιστικά προβλήματα κ.τ.λ.

Στην πραγματικότητα το δημοτικιστικό κίνημα αποτελεί μια αληθινή πολιτιστική επανάσταση που ζήτησε να συμπληρώσει — ολοκληρώσει και συνεχίσει την επανάσταση του 1821.

Επανάσταση ενάντια στο παρελθόν και σ' ότι αντιδραστικό και σκοταδιστικό έφερνε μαζί του αυτό το παρελθόν, φαναριώτικο πνεύμα, κοτζαμπασιδισμός, πατριαρχείο, μεγάλη ιδέα.

Στο μεγαλοϊδεατισμό της άρχουσας τάξης η προοδευτική πτέρυγα του δημοτικισμού αντιπαράθετε όπως είδαμε στην περίπτωση του «Ραμπαγά», κι αργότερα του «Νουμά», του Κώστα Χατζόπουλου, Πάνου Ταγκόπουλου κ.α. τη συνεργασία με τους άλλους λαούς για την απελευθέρωση από την ξένη τυραννία. Το πνεύμα του Ρήγα που τόσο ωραία το συνέχισαν οι Π. Πανάς και Ρ. Χοϊδάς δεν είχε σβήσει.

Η πολιτιστική επανάσταση του δημοτικισμού στρεφόταν ενάντια στο σκοταδισμό του παρελθόντος και του καλαμαράδικου πνεύματος, κατά

της ολιγαρχίας και των ξένων επιδράσεων, ενάντια στην κηδεμονία της δυτικής Ευρώπης πάνω στην πατρίδα μας.

Και η αντιιμπεριαλιστική και εθνική πατριωτικολαϊκή και δημοκρατική αυτή στάση του δημοτικισμού είχε τεράστια σημασία για την εξαρτημένη από την Ευρώπη, πολιτικά και οικονομικά Ελλάδα, τη μικρή χώρα των 2 εκατομ. κατοίκων που είχε μεταβληθεί σε πολιτιστική αποικία των Άγγλων, Γάλλων, Γερμανών.

Όπως και η Φιλική Εταιρία έτσι και ο δημοτικισμός ξεκίνησε από προοδευτικούς πατριώτες του εξωτερικού που όπως ο Πάλλης και ο Εφταλιώτης κέρδιζαν τη ζωή τους απ' το εμπόριο. Ο Γιάννης Ψυχάρης συγγενής και μαθητής του RENAN, καθηγητής στη Σχολή Ανατολικών Γλωσσών, ήταν ένας σοφός πολεμιστής.[1]

Στα 1898 ο μελλοντικός μεταφραστής του κομμουνιστικού μανιφέστου Κων)νος Χατζόπουλος μαζί με τον ποιητή Λάμπρο Πορφύρα δημοσίεψαν το περιοδικό «Τέχνη», το πρώτο όργανο του δημοτικισμού. Ο ποιητής και πεζογράφος Χατζόπουλος αναδείχνεται ένας απ' τους ηγέτες του ελληνικού αριστερού κινήματος της περιόδου 1908 - 1914. Μετάφρασε το κομμουνιστικό μανιφέστο στα 1909, (μερικά κεφάλαια δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό του Βόλου «Εργάτης» — 1909) και στα 1913 τυπώθηκε όλο το κείμενο στην Αθήνα.

Την ίδια περίοδο ο μεγαλύτερος (μαζί με τον Παπαδιαμάντη, που είχε εκδηλώσει χριστιανοσοσιαλιστικές απόψεις) έλληνας πεζογράφος Ανδρέας Καρκαβίτσας προσχωρεί ιδεολογικά στον αναρχισμό και συνεργάζεται με τους αναρχικούς του Πύργου και με το περιοδικό τους «Νέον Φως». Στο περιοδικό αυτό συναντάμε όχι μόνο τη συνδρομή του συγγραφέα του επαναστατικού έργου «Ο ζητιάνος» αλλά και συνεργασίες του, άρθρα κ.τ.λ. αφιερωμένα στο έργο του.

Ευαγγελικά

Έτσι ονομάζονται τα γεγονότα που ακολούθησαν τη μετάφραση του Ευαγγέλιου στη δημοτική γλώσσα. Στα 1901 ο ηγέτης του δημοτικισμού Αλέξανδρος Πάλλης μετάφρασε στη δημοτική το Ευαγγέλιο. Το κείμενο που ήταν σε χρήση τότε — και παραμένει και τώρα — ήταν η περίφημη μετάφραση των 70, αριστούργημα της κοινής διαλέκτου, που με το διάβα των αιώνων είχε γίνει ακατανόητη στη μάζα του πληθυσμού.

Το δευτερεύον αυτό φαινομενικά γεγονός πήρε διαστάσεις μυθικές, προκάλεσε αναταραχή και κυβερνητική κρίση. Η γλωσσική αντίδραση και κείνοι που κρύβονταν από πίσω είδαν στην ενέργεια αυτή το σλαβικό κίνδυνο και την προώθηση των πανσλαβιστικών συμφερόντων που δήθεν υποστήριζαν οι δημοτικιστές.

Οι γερμανόφιλοι επιτέθηκαν κατά της βασίλισσας Όλγας, ρωσικής καταγωγής, που σαν ορθόδοξη ενθάρυνε τη μετάφραση.

Χρησιμοποιώντας ιδίως τους αντιδραστικούς φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών η αντίδραση μετατρέπει την Αθήνα σε πεδίο μάχης. Η εκκλησία με σκοπό την προάσπιση του στάτους κβο και την αναζωπύρωση της πίστης ενισχύει τους καθαρευουσιάνους. Ζητούν την εξόντωση των δημοτικιστών. Τον αφορισμό του Πάλλη. Χαραχτήρισαν τους δημοτικιστές μίσθαρνα όργανα της τσαρικής Ρωσίας, πληρωμένα με ρούβλια. (Ρουβλώνητοι).

Στις αρχές Νοέμβρη οι καθαρευουσιάνοι φοιτητές διαδηλώνουν στο κέντρο της πρωτεύουσας. Στις 7 και 8 Νοέμβρη επιτίθενται κατά των δημόσιων κτιρίων. Επεμβαίνει ο στρατός. Ακολουθούν αιματηρές συγκρούσεις. Δυο ολόκληρες βδομάδες η αντίδραση τρομοκρατεί την Αθήνα. Η μετάφραση του ευαγγέλιου απαγορεύεται.

Ο «ΝΟΥΜΑΣ»

Αλλά το δημοτικιστικό κίνημα μονάχα με την έκδοση του «Νουμά», κεντρικού οργάνου των δημοτικιστών, οργανώνεται σ' αληθινή σταυροφορία για την αναγέννηση της Νέας Ελλάδας και διευρύνεται ιδεολογικά αγκαλιάζοντας μεγάλο αριθμό νεοελληνικών προβλημάτων.

Ο «Νουμάς» επιστράτευσε όλη την προοδευτική διανόηση της εποχής. Κι ακόμη πολλούς διανοούμενους του εξωτερικού και ξένους νεοελληνιστές και φιλέλληνες.

Η κοινωνική και πολιτική σημασία του δημοτικισμού δεν έχει ακόμα βρει τον μελετητή της και κείνον που θα δείξει τη σημασία της. Ο δημοτικισμός είναι ιδεολογικό ρεύμα και κίνημα, είναι ένα πιστεύω, το πιο γνήσιο και ολοκληρωμένο, το πιο ελληνικό, που γέννησε η νεοελληνική κοινωνία μετά το '21.

Μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι κάποιες φορές, όπως στα 1901 με τα ευαγγελικά, και στα 1911 όταν το γλωσσικό συζητήθηκε στη Βουλή, οι κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα πήραν τη μορφή αγώνων για τη γλώσσα, (όπως παλιά, ανάμεσα στους εικονοκλάστες και εικονολάτρες), όπου κάτω από τη γλωσσική διαφωνία κρύβονταν οι ταξικές συγκρούσεις.

Ο Ψυχάρης και οι Πάλλης, Εφταλιώτης, Παλαμάς κ.α. δεν φανέρωσαν παρά τη γλωσσική, εθνική και πολιτιστική πλευρά της υπόθεσης, ενώ οι Γκόλφης, Ταγκόπουλος, Παρορίτης και ιδίως οι Χατζόπουλος, Σκληρός, Θεοτόκης και Γιαννιός τόνιζαν την κοινωνική και πολιτική πλευρά του δημοτικισμού. Έτσι, οι τελευταίοι θέλησαν στα χρόνια μετά το 1905 να συνδέσουν το δημοτικισμό με το κοινωνικό κίνημα, και ιδίως με τις σοσιαλιστικές και μαρξιστικές ιδέες. Μέχρις ένα σημείο και για σύντομο χρονι-

κό διάστημα πέτυχαν να δέσουν το δημοτικισμό με το σοσιαλισμό, αλλά ο δημοτικισμός παράμεινε τελικά ένα αυτόνομο ιδεολογικό προοδευτικό ρεύμα, που από τα 1888 ώς το 1920, για τριάντα χρόνια, δέσποζε στην νεοελληνική πραγματικότητα.

Ο Κ. Χατζόπουλος θα πει αργότερα ότι το γλωσσικό πρόβλημα στην Ελλάδα θα λυθεί μονάχα όταν αλλάξει το καθεστώς και γίνει σοσιαλισμός.

Την περίοδο 1900 - 1905 που εξετάζουμε, ο δημοτικισμός αποτελεί ένα ξεχωριστό προοδευτικό ρεύμα που μπορεί να ενταχτεί αυτόνομα στο κοινωνικό κίνημα αυτής της περιόδου.

1. Αν και ιδεολογικά ο Ψυχάρης ήταν μοναρχικός, στο τελευταίο μέρος μάλιστα της ζωής του έγινε οπαδός της ACTION FRANCAISE, μιας ακροδεξιάς σωβινιστικής οργάνωσης.

Χατζηδάκης. Το Γλωσσικό Πρόβλημα. Αθήνα. 1904.
Κ. Χατζόπουλος. «Πενήντα Γράμματα». Νέα Εστία. Απρίλιος 1958. σελ. 49. Αθήνα 1958.
Ν. Κονεμένος. Άπαντα. (Έκδοση Γ. Βαλέτα). Αθήνα 1967.
Μιστριώτης. Ρητορικοί Λόγοι. Αθήνα. 1903.
N. IORGA. HISTOIRE DES ETATS BALCANIQUES, JUSQUE A 1924. PARIS 1925.
A. MIRAMBEL: LA LITTERATURE GRECQUE MODERNE. PARIS. 1953.
A. MIRAMBEL: LA LANGUE GRECQUE MODERNE. PARIS. 1959.
A. MIRAMBEL: LA FRANCE (EXTR. L' HELLENISME A L' ETRANGER DE J. IRMSCHER και MARIKA MINEEMI. BERLIN 1968).
A. MIRAMBEL: ANTHOLOGIE DE LA PROSE NEOHELLENIQUE (1883 - 1961). PARIS. 1962.

Ε Π Ι Λ Ο Γ Ο Σ

Μέσα στην πλούσια σε αγώνες αυτή τριακονταετία, το ελληνικό κίνημα είδαμε ότι γνώρισε σε σύντομο σχετικά διάστημα, τη ριζοσπαστική - γιακωβίνικη περίοδό του, την κομμουνάρικη και αναρχική, τον ουτοπικό σοσιαλισμό, τον μαρξισμό και τον ρεφορμισμό μαζί με ένα σωρό άλλα τοπικά ρεύματα ανθρωπισμός, χριστιανοκομμουνισμός, σοσιαλαγροτισμός και δημοτικισμός. Την τριαντάχρονη αυτή περίοδο δεσπόζει στο ελληνικό κίνημα ο αναρχισμός, συχνά μπερδεμένος με άλλες απόψεις. Από τα 1900 αντίθετα, και πέρα, ο αναρχισμός θα υποχωρήσει για να δώσει τη θέση του στα ευρωπαϊκά σοσιαλιστικά ρεύματα και στον μαρξισμό.

Παρά τις αξιόλογες σοσιαλαναρχικές ομάδες που σχηματίστηκαν την περίοδο αυτή στην Ελλάδα, γύρω από μερικούς εξαιρετικούς ηγέτες και πρωτοπόρους, είδαμε ότι καμιά απ' αυτές δεν είχε ούτε διάρκεια, ούτε ιδεολογική συνέχεια. Δεν έγινε καμιά σοβαρή απόπειρα συνένωσής τους και οργάνωσής τους σε πανελλήνια κλίμακα. Παράμειναν εφήμερες και τοπικά περιορισμένες ομάδες γύρω από μερικά πρόσωπα ή ένα έντυπο που η διάλυσή τους ήταν ζήτημα χρόνου. Πολύ περισσότερο δεν έγινε καμια σοβαρή απόπειρα για τη δημιουργία κόμματος της αριστεράς στην Ελλάδα μέσα σ' αυτήν την περίοδο.

Ενώ στα 1889 σχηματίζεται με τον Άντλερ στην Αυστρία, το Αυστριακό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα, με το πρόγραμμα του Γκότα, συνενώνονται η Γενική Συνομοσπονδία των Γερμανών Εργατών, που ίδρυσε ο Φερ. Λασσάλ στα 1863 και το Εργατικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα των Λίμπκνεχτ - Μπέμπελ (1869) για ν' αποτελέσουν το Γερμανικό Εργατικό Κόμμα, που στα 1890 γίνεται το Γερμανικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα. Στην Αγγλία ιδρύεται από τον KEIR HARDIE το Ανεξάρτητο Εργατικό Κόμμα, που θα γίνει στα 1906 με τον MAC DONALD, το LABOUR PARTY. Στα 1910, στην Αυστραλία και Νέα Ζηλανδία, ιδρύονται επίσης Εργατικά Κόμματα. Στη Ρωσία έχουμε την ίδρυση του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος στα 1898, που θα διασπαστεί στα 1903 σε Μενσεβίκους και Μπολσεβίκους. Στην Πολωνία, το Πολωνικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα, με την Ρόζα Λούξεμπουργκ, ιδρύεται στα 1892. Ενώ στη Γαλλία, μονάχα στα 1905 έχουμε την ίδρυση της SFIO.

Αντίθετα, στη χώρα μας, βρισκόμαστε μπροστά σε μια σημαντική καθυστέρηση σχηματισμού κόμματος της εργατικής τάξης και σε μια χαρακτηριστική αδυναμία πολιτικής οργάνωσης της αριστεράς. Αυτό βέβαια οφείλεται σε πολλούς λόγους που ο κυριότερος είναι η ίδια η φύση της

ελληνικής κοινωνίας σαν κομπραδόρικης και αστοτσιφλικάδικης, η καθυστέρηση της βιομηχανικής επανάστασης μαζί με τον μικρό πληθυσμό και την έλλειψη συγκέντρωσης των εργαζομένων σε μεγάλο αριθμό στους τόπους δουλειάς.

Ο κατακερματισμός επίσης του ελληνισμού σ' ολόκληρη την Ανατολική Μεσόγειο δεν βοηθάει τη συγκρότηση μιας κοινωνίας με γερές βάσεις. Μεγάλο μέρος των Ελλήνων ασχολούνται με παρασιτικά επαγγέλματα, τη θάλασσα και το μικρεμπόριο, σε ποσοστά πολύ μεγαλύτερα από άλλα της ίδιας ανάπτυξης έθνη. Και φυσικά η καθυστέρηση της πολιτικής οργάνωσης έχει σχέση με την καθυστέρηση της συνδικαλιστικής οργάνωσης. Παρά την ωριμότητα και μαχητικότητα των πρώτων απεργών, παρά την αγωνιστικότητά τους, η συνδικαλιστική οργάνωση της εργατικής τάξης παραμένει μέχρι το 1905 σε εμβρυώδικη κατάσταση. Οι Έλληνες εργάτες δεν έχουν ούτε εργατική, ούτε συνδικαλιστική συνείδηση κι επόμενα ούτε ταξική. Ενώ στην Αγγλία (που προηγείται τουλάχιστο δυο αιώνες στη βιομηχανική επανάσταση από την Ελλάδα) από τα 1868 έχουμε τα TRADE UNIONS και στη Γερμανία από τα 1880 καθιερώνεται η κοινωνική ασφάλιση και το δικαίωμα συντάξεων, στην Ελλάδα, στα τέλη του αιώνα μιλάμε για την Κυριακή αργία και την καθιέρωση του δεκάωρου.

Η περίοδος αυτή, παρ' όλες τις ελλείψεις, στάθηκε σημαντική, γιατί σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα ήρθαν στην Ελλάδα όλες οι επαναστατικές θεωρίες της αριστεράς, από τον προυντονισμό και τον σαινσιμονισμό, τον μπαμπεφισμό και τον φουριερισμό μέχρι τον χαρτισμό και τον κοινωνικό χριστιανισμό, που αναπτύχτηκε στην Αγγλία, τον σορελισμό και τον μπλανκισμό, τον γκεντισμό και τον μαρξισμό αργότερα. Οι φυσιογνωμίες των Γάλλων επαναστατών δέσποσαν δίπλα στους Ρώσους Κροπότκιν και Μπακούνιν μέχρι που παραχώρησαν τη θέση τους στους Γερμανούς Έγκελς, Μαρξ, Λασσάλ, Μπέμπελ και Λίμπκνεχτ.

Παρ' όλες τις τρομαχτικές της ελλείψεις σε οργάνωση και την αδυναμία της να φτιάξει κόμμα, η ελληνική αριστερά έδειξε μια απαράμιλλη πίστη στις ιδέες της και μια σπάνια συνέπεια στην αγωνιστικότητά της. Παρά τη διάσπαση, την στοιχειώδικια οργάνωση, τη σύγχυση στις ιδέες, παρουσίασε υπέροχα δείγματα προλεταριακού αγωνιστικού πάθους και αυτοθυσίας. Τρεις από τους μεγαλύτερους ηγέτες της δολοφονήθηκαν ή οδηγήθηκαν στην αυτοκτονία.

ΚΛΕΑΝΘΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ
ΡΟΚΚΟΣ ΧΟΪΔΑΣ
ΜΑΡΙΝΟΣ ΑΝΤΥΠΑΣ

Δεκάδες άλλοι, όπως οι αναρχικοί της βορειοδυτικής Πελοποννήσου, δολοφονήθηκαν, τινάχτηκαν με δυναμίτη μες στη φυλακή, ή αναγκάστη-

καν να εκπατριστούν. Ιδιαίτερα σκληρή ήταν η καταδίωξη της αντίδρασης ενάντια στους αναρχικούς της Πελοποννήσου και στους λιγνιτορύχους του Λαύριου. Μερικοί απ' αυτούς γνώρισαν τις σφαίρες της εξουσίας.

Οι επαναστατικές απεργίες του Λαύριου αποτελούν θαυμάσιες εκλάμψεις του συνδικαλιστικού μας κινήματος που δυστυχώς δεν παραδειγμάτισαν το σύνολο της εργατικής τάξης της χώρας. Οι κινητοποιήσεις επίσης των αγροτών της Ηλείας - Αχαΐας και ιδίως της Θεσσαλίας αργότερα, ανήκουν στις καλύτερες σελίδες του παγκόσμιου αγροτικού κινήματος.

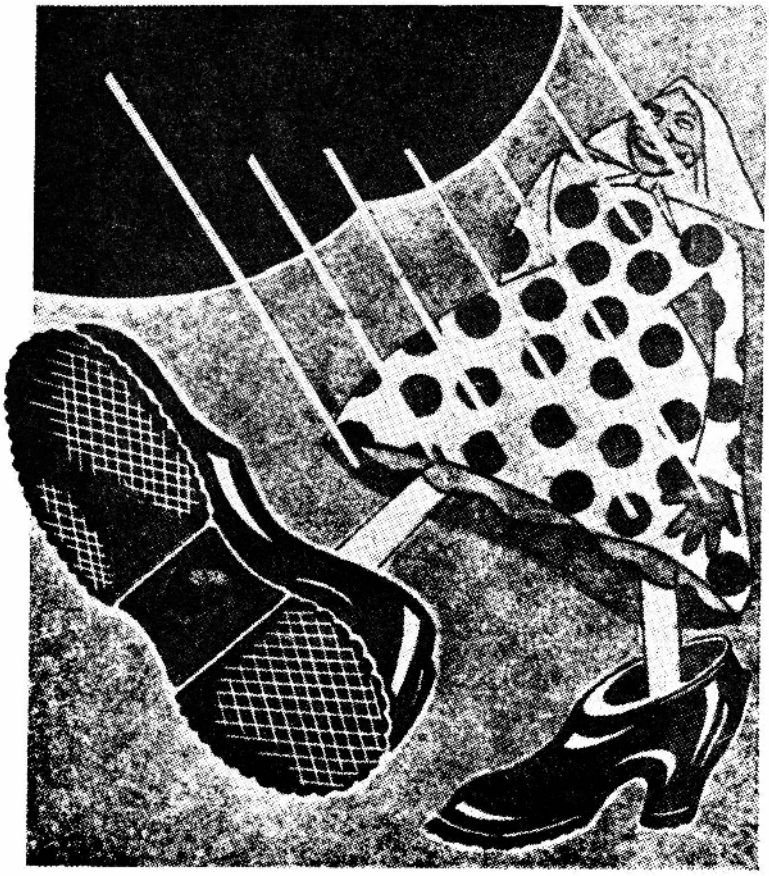
Η ατομική δράση των ανυπέρβλητων αυτών μορφών που κάποτε η Ελλάδα θα τους υψώσει μνημεία, των Χοϊδά, Πανά, Κλεάνθη, Δρακούλη, Καλλέργη, Μαγγανάρα, Καραμπίλια, Αντύπα, Αργυριάδη, Χατζόπουλου, Μαρκαντωνάτου κ.α. μπορεί να παραβληθεί με τη δράση των σπουδαιότερων αρχηγών του διεθνούς αριστερού κινήματος. Πολύ σωστά ο Παλαμάς συγκρίνει τον Δρακούλη με τον Βενιζέλο. Οι άνθρωποι αυτοί ήσαν γίγαντες γιατί σε μια ταπεινή και σκοταδιστική περίοδο, σ' ένα καθυστερημένο και ξενοκρατούμενο κράτος, ύψωσαν το φωτισμένο τους ανάστημα να διδάξουν το γένος.

Την ίδια περίοδο, οι αριστερές ιδέες που έρχονται από το εξωτερικό, μοιάζουν κακοφυτεμένες στην Ελλάδα. Σχεδόν ποτέ δεν έρχονται αυτούσιες, αλλά πάντα παραλλαγμένες και ανάκατες με άλλες.

Σημαντικό κενό παρουσιάζεται επίσης στον θεωρητικό τομέα. Μέσα σε τριάντα χρόνια, αν εξαιρέσει κανείς μερικές μπροσούρες του Δρακούλη και κάποια άρθρα του Καλλέργη ή του Αντύπα και φυσικά τη δουλειά του Αργυριάδη στη Γαλλία, δεν έχουμε καμιά σημαντική προσπάθεια ανάλυσης και μελέτης της νεοελληνικής κοινωνικής πραγματικότητας. Μονάχα αργότερα, με τον Σκληρό, θα έχουμε τα πρώτα αδύνατα θεωρητικά έργα. Ο Δρακούλης που είχε τα προσόντα να παίξει αυτό το ρόλο δεν μελέτησε όπως έπρεπε την ελληνική κοινωνία αλλά αρκέστηκε στη μεταφορά και εισαγωγή των ευρωπαϊκών προοδευτικών ιδεών στην Ελλάδα. Ο Αργυριάδης επίσης, ζώντας στο εξωτερικό, δεν είχε την αναγκαία επαφή με την Ελλάδα για να κάνει κάτι τέτοιο. Αλλά και στις μεταφράσεις ξένων θεωρητικών κειμένων παρουσιάζεται ένα μεγάλο κενό. Το κομμουνιστικό μανιφέστο μεταφράζεται από τον Χατζόπουλο 65 ολόκληρα χρόνια από τη σύνταξή του, στα 1913.

Για όλους αυτούς τους λόγους που συνδέονται με τη γενικότερη οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα της χώρας στην περίοδο αυτή και ιδίως με το καθεστώς της ρεμούλας, τη μοναρχική τυραννία, την αστοτσιφλικάδικη αντίδραση, την οικονομική κατάρρευση και ήττα του 1897 και ιδίως την ξενοκρατία, το ελληνικό κοινωνικό κίνημα παρουσιάζει σημεία υπανάπτυξης, διάσπασης και ιδεολογική σύγχυση, έλλειψη ξε-

κάθαρης συνείδησης, αδυναμία οργάνωσης και μένει απομονωμένο και ξεκομμένο από την πλειοψηφία του πληθυσμού. Παρ' όλα αυτά οι αγώνες των πατέρων αυτών του κοινωνικού μας κινήματος δεν πήγαν χαμένοι. Ο σπόρος έπιασε, ρίζωσε γερά, φύτρωσε κι έδωσε καρπούς. Ο Αντύπας και η εξέγερση στο Σκουροχώρι της Ηλείας προετοίμασαν το Κιλελέρ. Οι σοσιαλιστικές ομάδες των Δρακούλη, Καλλέργη κ.α. άνοιξαν το δρόμο στην ενηλικίωση της ελληνικής αριστεράς. Τα Λαυρεωτικά οδήγησαν την εργατική τάξη να συνειδητοποιήσει τον ταξικό της χαρακτήρα και να βγει αργά - αργά και με δυσκολία από τον συντεχνιακό τύπο οργάνωσης. Οι αριστεροί δημοτικιστές φώτισαν το δρόμο της ελληνικής διανόησης που θα σταθεί αργότερα στην πλειοψηφία της στα προοδευτικά χαρακώματα.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

1875 Στηλιτικά. Πτώση της δικτατορίας Βούλγαρη. Κυβέρνηση Τρικούπη. Εξέγερση στη Βοσνία - Ερζεγοβίνη. Πρώτες ελεύθερες εκλογές στην Ελλάδα. Έντονες συγκρούσεις μαρξιστών και αναρχικών στη Διεθνή.

1876 Δημοκρατικός Σύνδεσμος Πατρών. «Ελληνική Δημοκρατία». Σύνδεσμος «Ρήγας» στην Αθήνα. Εθνικοί αγώνες στη Ρουμανία και Βουλγαρία. «Ανατολική Δημοκρατική Ομοσπονδία» της Γενεύης. Διάλυση της Α΄ Διεθνούς.

1877 Ρουμάνικη ανεξαρτησία. Σερβοσθωμανικός πόλεμος. Στη Ρωσία αρχίζει η δράση των μηδενιστών. Ρωσοσθωμανικός πόλεμος. Θάνατος του Κανάρη.

1878 Ρωσοσθωμανικός πόλεμος. Βουλγάρικη ανεξαρτησία. Ο Κλεάνθης Τριαντάφυλλος στην Αθήνα. Έκδοση του «Ραμπαγά». Κρητική Επανάσταση. Οι Άγγλοι στην Κύπρο. Συνέδριο του Βερολίνου. Η Σερβία και το Μαυροβούνι ανεξάρτητα κράτη.

1879 Πρώτες απεργίες και ίδρυση των πρώτων συνδικάτων στη Σύρα.

1880 Έκδοση του «Μη Χάνεσαι». Βγαίνει ο «Φανός» στην Πάτρα.

1881 Προσάρτιση της Θεσσαλίας και τμήματος της Ηπείρου.

1882 Αγροτικές ταραχές στη Θεσσαλία και Άρτα.

1883 Το αγροτικό ζήτημα στη Βουλή. Ίδρυση του Δημοκρατικού Κόμματος. Απεργία στο Λαύριο.

1884 Έργα για τον Ισθμό της Κορίνθου. Τεχνικά έργα σ' όλη τη χώρα.

1885 Η Βουλγαρία προσαρτά την Ανατολική Ρωμυλία. Σερβοβουλγάρικος πόλεμος. Ο Δρακούλης τυπώνει το Άρδην. Παραίτηση του Χοϊδά από τη Βουλή. Ο Καλλέργης ιδρύει τον «Σοσιαλιστικό Σύνδεσμο». «Φως» στην Πάτρα.

1886 Ναυτικός αποκλεισμός της Ελλάδας από τις μεγάλες δυνάμεις. Κροπότκιν «Στους Νέους».

1887 Ο Μακράκης μιλάει στον Πειραιά. Νέα περίοδος του «Ραμπαγά» σε συνεργασία Χοϊδά. Κλείνει το «Άρδην». Σχέδια για «Φαλανστήριο» των Αρδηνιστών. Λαυρεωτική απεργία.

1888 Μανιφέστο του Δημοτικισμού.

1889 Δεύτερη Διεθνής. Ίδρυση του Αυστριακού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος. Ο Μουσούρης δημοσιεύει την εφημερίδα «Αγρότης». Ο Καλλέργης εκδίδει την εφημερίδα «Σοσιαλιστής». Κεντρικός Σοσιαλιστικός Σύνδεσμος στην Αθήνα. Ο Δρακούλης αντιπρόσωπος στο Παγκόσμιο Σοσιαλιστικό Συνέδριο στο Παρίσι. Αυτοκτονία του Κλεάνθη Τριαντάφυλλου.

1890 Ίδρυση του Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος. Καλλέργη: «Εγκόλπιον του Εργάτου» και «Οδηγός παντός ανθρώπου». Θάνατος (ή δολοφονία;) του Χοϊδά στις φυλακές της Χαλκίδας.

1891 Απεργία τυπογράφων στην Αθήνα. «ALMANACH DE LA QUESTION SOCIALE» του Π. Αργυριάδη στο Παρίσι. Ο Δρακούλης δημοσιεύει το «Εγχειρίδιον του Εργάτου». Ο Χαιρέτης βγάζει την εφημερίδα «Κοινωνία».

1891 Σοσιαλιστικός Σύνδεσμος Πειραιά. Υπερσιδηρικός σιδηρόδρομος. Σοσιαλιστικό Κόμμα Ιταλίας. Ο Ραβασόλ αναστατώνει το Παρίσι.

1893 Γιορτασμός της Πρωτομαγιάς στην Αθήνα. Πτώχευση του κράτους. Συλλήψεις σοσιαλαναρχικών στην Αθήνα. Σοσιαλιστική Αδερφότητα στην Πάτρα. Ίδρυση της «Επαναστατικής Οργάνωσης Εσωτερικού» στη Μακεδονία. Δρακούλης: «Φως εκ των Ένδον». Αναρχική δράση στην Μπαρθελόνα.

1894 Ο Δρακούλης καθηγητής στο Όξφορντ. Ο Καλλέργης βγάζει το «Σοσιαλισμό». Σοσιαλιστική διαδήλωση την Πρωτομαγιά. Διάσπαση ανάμεσα σε αναρχικούς και σοσιαλιστές. Δρακούλη: «Δύναμις των Ιδεών». Δολοφονία του Προέδρου της Γαλλικής Δημοκρατίας από αναρχικούς.

1895 Ο Δρακούλης υποψήφιος στις εκλογές. Εμφύλιος πόλεμος της αριστεράς στην Αθήνα. Μακεδονικό ζήτημα. Οι αναρχικοί βγάζουν το «Φως» στην Πάτρα.

1896 Πολιτική κρίση στην Ελλάδα. Γενοκτονία των Αρμένιων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Έκδοση του αναρχικού «Εμπρός» στην Πάτρα. «Επί τα Πρόσω». Επαναστατική απεργία των μεταλλωρύχων στο Λαύριο. Τρομοκρατική δράση των αναρχικών στην Πάτρα. Νέα κρητική επανάσταση. Ο Καλλέργης ξαναβγάζει το «Σοσιαλιστή».

1897 Εμφύλιες ταραχές στην Κρήτη. Ελληνοτουρκικός πόλεμος. Ήττα. Ο Καλλέργης εθελοντής στην Κρήτη. Ταραχές στην βορειοδυτική Πελοπόννησο. Επέμβαση των 5 Δυνάμεων στην Κρήτη.

1898 Απόπειρα κατά του Γεώργιου. Έκδοση της «Τέχνης» του Χατζόπουλου. Αγροτική εξέγερση στον Πύργο. Ταραχές στο Σκουροχώρι της Ηλείας. «Νέον Φως» στον Πύργο. Οι αναρχικοί στο Βόλο. Ρωσικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα. Δράση των αναρχικών στην Πάτρα και στον Πύργο. Κρητική αυτονομία. Η Ελλάδα κάτω από τον διεθνή οικονομικό έλεγχο.

1899 Αναδιοργάνωση του στρατού και του στόλου. Ληστοκρατία στην ύπαιθρο.

1900 Ο Αντύπας βγάζει την εφημερίδα «Ανάστασην» στην Κεφαλονιά. Ο Δρακούλης βγάζει την «Έρευνα». Οι αναρχικοί σκοτώνουν το βασιλιά της Ιταλίας.

1901 «Ευαγγελικά» στην Αθήνα. Ελληνορουμανική συμμαχία. Δολοφονία του Προέδρου των Η.Π.Α.

1902 «Σανιδικά». Συγκρούσεις ανάμεσα στους οπαδούς των διαφόρων κομμάτων. Συνεχίζεται η αναρχική δραστηριότητα στην Πελοπόννησο.

1903 Ο «Νουμάς» αρχίζει την έκδοσή του. Εξέγερση του Ίλιν Ντεν στην Μακεδονία. Οι αναρχικοί χτυπάνε στη Θεσσαλονίκη. 13.000 Έλληνες μεταναστεύουν στις Η.Π.Α. Υπόθεση VAILLANT.

1904 Τέσσερις σοσιαλαναρχικές ομάδες δρουν στην Αθήνα - Πειραιά: Σπάρτακος - Λαός - Ημεροδουλεία - Κατακόμβη.

1905 Η «Έρευνα» γίνεται μηνιαία. Επανάσταση στην Κρήτη. Βενιζέλος. Δολοφονία του πρωθυπουργού Δεληγιάννη στην Αθήνα. Στη Μακεδονία ένοπλες συγκρούσεις ανάμεσα στους Έλληνες και Βούλγαρους. Απεργιακό κίνημα σ' όλη τη χώρα. Αναταραχή ανάμεσα στους κολλήγους της Θεσσαλίας. Ο Αντύπας στη Θεσσαλία.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΗΣ ΑΝΑΡΧΙΚΗΣ ΕΝΟΠΛΗΣ ΔΡΑΣΗΣ

1875 - 1880 Ρώσοι νιχιλιστές.

1878 Η Βέρα Ζασούλιτς αποπειράται να σκοτώσει τον υπουργό της Αστυνομίας.

1881 Δολοφονία του τσάρου Αλέξανδρου του Β'.

1892 - 1893 Ο Ραβασόλ τρομοκρατεί το Παρίσι. Υπόθεση Βαγιάν. Ο Λυρί ρίχνει τις βόμβες του.

1893 - 1896 Οι αναρχικοί τρομοκρατούν την αντίδραση στην Μπαρθελόνα.

1894 Δολοφονία του Προέδρου της Γαλλικής Δημοκρατίας, Σαντί Καρνό, στη Λυών, από τον αναρχικό Σάντο Τζερόνιμο Καζέριο.

1896 Οι αναρχικοί χτυπάνε στην Πάτρα.

1897 Δολοφονία του Ισπανού πρωθυπουργού.

1898 Απόπειρα δολοφονίας του Γεωργίου του Λ' της Ελλάδας. Ο αναρχικός Λουκέζι σκοτώνει στη Γενεύη την αυτοκράτειρα Ελισάβετ της Αυστροουγγαρίας.

1900 Δολοφονία του βασιλιά Ουμπέρτου της Ιταλίας.

1901 Ο Πρόεδρος των ΗΠΑ δολοφονείται από αναρχικούς.

1912 Ο Γεώργιος ο Λ' δολοφονείται στη Θεσσαλονίκη από πράκτορες(;) της Γερμανίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΠΟΝΤΕΙΑΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ

ΧΡΟΝΟΣ	ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ	ΓΙΑ Η.Π.Α.	ΓΙΑ ΑΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ
1891	1105		
1893	1072		
1894	2356		
1895	597		
1896	2175		
1897	572		
1898	2339		
1899	2333		
1900	3771		
1901	5991		
1902	8533	8104	429
1903	14493	14090	423
1904	11728	11343	385
1905	10734	10513	219
1906	19987	19489	498
1907	37391	36580	811
1908	23016	21527	1527

Επίσημη στατιστική του ελληνικού κράτους.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΚΥΡΙΟΤΕΡΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΣΤΑ 1907

ΠΟΛΕΙΣ	ΚΑΤΟΙΚΟΙ
Αθήνα	167.000
Θεσσαλονίκη	156.000
Πειραιάς	73.000
Πάτρα	38.000
Βόλος	23.000
Κέρκυρα	28.000
Ζάκυνθος	13.000
Πύργος	13.000
Λάρισα	18.000
Τρίκαλα	18.000

ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ 1821 - 1907

ΧΡΟΝΟΣ	ΕΚΤΑΣΗ τ.χ.	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ
1821	47.516	938.000
1828	»	753.000
1838	»	752.000
1844	»	930.000
1853	»	1.035.000
1870 (Μετά την προσάρτιση Ιόνιων νησιών)	50.211	1.457.000
1889 (Μετά την προσάρτιση Θεσσαλίας και Άρτας)	63.606	2.187.000
1896	»	2.433.000
1907	»	2.631.000

ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΤΩΝ ΚΥΡΙΟΤΕΡΩΝ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΩΝ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΜΑΣ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ

1830 Γέννηση του Ρόκκου Χοϊδά.
1848 Ο Χοϊδάς φοιτητής της Νομικής.
1850 Γέννηση του Κλεάνθη Τριαντάφυλλου Ραμπαγά στα Εξάμπελα της Σίφνου.
1858 Γέννηση του Πλάτωνα Δρακούλη.
1860 Ο Χοϊδάς αντεισαγγελέας.
1865 Γέννηση του Σταύρου Καλλέργη στο Χουμέρι Μυλοποτάμου Κρήτης.
1870 Ο Κλεάνθης Τριαντάφυλλος Ραμπαγάς δημοσιογραφεί στην Πόλη.
1873 Γέννηση του Μαρίνου Αντύπα στα Φερεντινάτα της Κεφαλονιάς.

1875 Ο Ρόκκος Χοϊδάς παραιτείται από αντεισαγγελέας Εφετών και πολιτεύεται.
1878 Ο Χοϊδάς βουλευτής Κυναλίας.
1878 Ο Κλεάνθης Τριαντάφυλλος στην Αθήνα. Βγάζει τον «Ραμπαγά» μαζί με τον Βλάσση Γαβριηλίδη.
1880 Ο Κλεάνθης Τριαντάφυλλος συνεχίζει τον «Ραμπαγά» μόνος του.
1883 Ο Χοϊδάς βουλευτής Αττικής.
1884 - 1888 Ο Δρακούλης συνεργάζεται στον «Αιώνα» του Φιλήμονα.
1885 Απόπειρα δολοφονίας του Ρόκκου Χοϊδά έξω από τη Βουλή και παραίτησή του από βουλευτή.
1885 Ο Δρακούλης βγάζει το «Άρδην». Φοιτητική Σοσιαλιστική Ένωση.
1887 Νέα περίοδος του «Ραμπαγά» με συνεργασία του Χοϊδά.
1887 Κλείνει το Άρδην.
1888 Σύλληψη του Χοϊδά και του Κλεάνθη Τριαντάφυλλου. Κλείνει ο «Ραμπαγάς».
1889 Καταδίκη των Χοϊδά και Τριαντάφυλλου από το Κακουργοδικείο της Αμφισσας.
1889 (25 Μαΐου) Αυτοκτονία του Κλεάνθη Τριαντάφυλλου στην Αθήνα.
1890 (15.5.) «Δολοφονία» του Χοϊδά στις φυλακές της Χαλκίδας.
1890 Ο Σταύρος Καλλέργης βγάζει τον «Σοσιαλιστή».
1891 Πλάτωνα Δρακούλη: «Εγχειρίδιο του Εργάτου» (7 εκδόσεις μέχρι το 1934).
1894 Ο Δρακούλης καθηγητής νεοελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας στο Όξφορντ της Αγγλίας.
1894 Φυλάκιση του Καλλέργη.
1894 Ο Καλλέργης βγάζει τον «Σοσιαλισμό».
1895 Ο Καλλέργης στο Παρίσι.
1897 Μαρίνος Αντύπας και Σταύρος Καλλέργης εθελοντές στην Κρητική Επανάσταση του 1897.
1899 Ο Δρακούλης παραιτείται από το Όξφορντ.
1900 Ο Αντύπας δημοσιεύει την εφημερίδα «Ανάσταση».
1901 Ο Αντύπας ιδρύει το αναγνωστήριο «Ισότητα».
1901 Ο Δρακούλης βγάζει την «Έρευνα» (τριμηνιαία).
1902 Ο Καλλέργης αποσύρεται στην Κρήτη. Σταματάει η έκδοση του «Σοσιαλιστή».
1905 Ο Δρακούλης βγάζει την «Έρευνα» μηνιαία.
1906 Ο Μαρίνος Αντύπας στη Θεσσαλία.
1907 (9 - 10 Μάρτη) Δολοφονία του Αντύπα από τον Κυριακό, χαφιέ των τσιφλικάδων.
1910 Ο Δρακούλης εκλέγεται βουλευτής στην Κεφαλονιά και την Αθήνα.
1926 Θάνατος του Καλλέργη στην Κρήτη.
1932 Θάνατος του Δρακούλη.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΞΕΝΩΝ ΕΠΕΜΒΑΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

1824 Επέμβαση των Αιγυπτίων κατά της ελληνικής Επανάστασης.
1825 Οι Αιγύπτιοι στην Πελοπόννησο.
1827 Επέμβαση των Άγγλων, Γάλλων και Ρώσων στον επαναστατικό πόλεμο. Ναυμαχία του Ναυαρίνου.
1828 - 1829 Εκστρατεία του στρατηγού MAISON. Οι Γάλλοι καταλαμβάνουν την Πελοπόννησο.
1831 - 1832 Επέμβαση των Ρώσων στον εμφύλιο ελληνικό πόλεμο. (Στόλος του ναύαρχου RICORD).
1832 Γάλλοι, Άγγλοι και Ρώσοι καταλαμβάνουν κάστρα και οχυρές θέσεις στην Ελλάδα.
1833 Ναυτικός αποκλεισμός του Ναύπλιου από τους Γάλλους. Απόβαση των Βαυαρών.
1850 Ναυτικός αποκλεισμός της Ελλάδας από τον βρεταγικό στόλο. (Υπόθεση Πατσίφικου).
1854 Οι Αγγλογάλλοι καταλαμβάνουν τον Πειραιά.
1878 Οι Άγγλοι καταλαμβάνουν την Κύπρο.
1886 Οι μεγάλες δυνάμεις αποκλείουν ναυτικά την Ελλάδα.
1897 Επέμβαση στην Κρήτη των πέντε δυνάμεων. Άγγλων, Γάλλων, Ρώσων, Γερμανών, Ιταλών. Η Ελλάδα κάτω από τον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Αλέξανδρος Β΄
Αρτουλάρης
Αρσένης
Ασπρέας Γ.
Αμπελάς Τ.
Αδαμόπουλος
Αντύπας Μ.
Ανρί
Αργυριάδης Π.
ALLEMANE
Αριστοτέλης
Αρνέλλος Δ.
Αρνέλλος Γιάννης

Βαλέτας Γ.
Βούλγαρης
Βαλασσόπουλος Δ.
Βουρνάς Τ.
Βασίλειος Μέγας
BENAROYAS A.
Βαγιάν
Βενιζέλος Ε.
Βασιλειάδης Θ.
Μπαμπέφ
BAUDIN
BRETON
BEBEL A.

Γαβριήλ Γ.
Γλύξμπουργκ

Γεώργιος Α΄
Γαβριηλίδης Β.
Γαριβάλδι
Γκάντι
Γαρμπής Η.
Γρηγόριος Νύσσης
Γρηγόριος Ναζιανζηνός
Γεωργιάδης
Γραμματικός
Γιαννόπουλος
Γεωργίου
Γιαννιός

CHEVALLIER J.J.
CHAUVIERE
COSTA
CIPRIANI A.

Δελημγιώργης
Δρακούλης Πλ.
Δρακούλης Σπ.
Δρακούλης Ν.
Δρακούλης Γ.
Δροσοπούλου Φ.
Διονυσόπουλος Δ.
Δημόπουλος Γ.
Δημόπουλος Κ.
Δευκτάκης Ν.
Δροσίνης
Δουμιάς

FAURE S.
Ελισάβετ
ENGELS FR.
Ελευθερίου
Εφταλιώτης

Ζωγράφος
Ζαρίφης
Ζυγομαλάς

Ζασούλιτς Βέρα
Ζητουνιάτης Η.
ZOLA E.
JAURES J.

GUESDE J.
GRAVE J.

Ηλιόπουλος Ε.

Θωμάς
Θεοτόκης Κ.
Θεοδωρίδης Β.
Θεοτοκάτος
Θεοδωρίδης Α.

Κουμουνδούρος
Κανελλίδης
Καλλέργης
Κουντουριώτης
Κροπότκιν
Κορδάτος Γ.
Κεμάλ Γιασάρ
Κατσίμπαλης Μ.
Κανάρης Μ.
Κοντομίχαλος Γ.
Κασάπης
Καλλέργης Σταύρος
Καζάζης
Κονσιντεράν Β.
Κανάρης Κ.
Καγκελάρης
Κωνσταντίνος
Κονιδάρης
Κορομηλάς
KLIGSFORD
Καραμπίλιας Δ.
Κοτζιάς Η.
Καλοντζής
Κουρούπας Δ.

Καρδίτσης Γ.
Καλαντζόπουλος Δ.
Καρακάζοφ
Κόλιας
Καρνό Σαντί
Καρκαβίτσας
Καζέριο

Λαμπάρδος Κ.
Λυκιαρδόπουλος Γ.
Λυκούδης Ε.
LAFARGUE P.
LIEBKNECHT K.
LEGRAND E.
Λασσάλ Φ.
Λουκέζι
Λούξεμπουργκ

HARDIE K.

Μεταξάς
Μάτσαλης Δ.
Μεϊντάνης Δρ.
Μαχαίρας Π.
MALTHUS T.
Μακρυγιάννης
Μπακούνιν
Μπλανκί
Μπότεφ Χρ.
Μαυρομαράς
Μολφέτας Γ.
Μαρξ
Μακράκης Απ.
Μουσούρης
MAURER LUDVIG V.
Μαρκαντωνάτος
MOREAS J.
Μπουρνιάς
Ματιάτος

Μάργαρης
MAITLAND
MICHEL L.
Μαγγανάρας Μ.
Μανωλάκος Α.
MINK P.
Μπαντούνας Δ.

Νικολόπουλος Θ.
Νταούντογλου Μαρία
Ντουντούμας Β.

Ξενόπουλος Γρ.
Ξένος

Όθωνας
Οικονόμου Λ.
Οικονόμου Αρ.
Όουεν (OWEN)
Ουμπέρτος (Ιταλίας)

Παπανδρέου Γ.
Παλαμάς Κ.
Πορφύρας
Προυντόν
Πλάτωνας
Πανάς Π.
Παυλίδης Σ.
Παπαϊωάννου Μ.
Πολυζέτης
POUQUEVILLE
Πετσάλης
Πουντελίκας Γ.
Παύλος
Πάλλης
Παπαδιαμάντης
Πιέριος

RUDOLPH F.
RECLUS E.
Ρήγας

Ραβασόλ
Ροΐδης
RENAN E.

Σορέλ
Στούπης Α.
Στάικος
Σούρής Γ.
Σκόκος
Σούτσος Α.
Σκυλίτσης
Συγγρός
Σωκράτης
Σταυρόπουλος
Σχοινάς
Σκληρός

Τρικούπης Χ.
Τολστόι
Τριαντάφυλλος Κλεάνθης
Ταρμπάζης
Τσαβούτης Κ.
Ταγκόπουλος Π.
Ταγκόπουλος

Φιλάρετος Γ.
Φιλήμων Τ.
Φουριέ
FLOURENS G.
Φραγκόπουλος

Χαιρέτης Γ.
Χοΐδάς Ρ.
Χρυσόστομος
Χριστόπουλος Ι.
Χατζόπουλος Κ.

Ψυχάρης
Ψαρουδάκης
VAILLANT EDOUARD
VANDERVELDE

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΚΑΙ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ

ALMANACH D' AVANTI. Μιλάνο. 1911.
«Άρδην». Αθήνα. 6.8.1885 — Ιούλης 1887. (Συνολικά δώδεκα φύλλα). Αθήνα.
«Αγρότης» 1890. (Μουσούρης).
«BULLETIN» της FEDERATION ANARCHISTE JURASSIENNE. (26.8.1877 και 8.4.1878).
«Ανάσταση» Κεφαλονιά. 1900 - 1906. (Μ. Αντύπας).
«Αιών» (Φιλήμων) 1884 - 1888. Αθήνα.
«Γαλαξίας». (Εφημερίδα των εργατών). Αθήνα. 1879.
«ΑΓΓΗ» Αθήνα. 1976.
«Ακρόπολις» Αθήνα. 1.11.1884.
«Αλήθεια». 1894.
«ALMANACH DE LA QUESTION SOCIALE». Παρίσι 1896.
«Εφημερίς» Κορομηλά. Αθήνα. 24.12.1895.
«Εργάτης». Βόλος 1909.
«Διογένης» του Κασάπη. Κωνσταντινούπολη.
«Έρευνα» 1911. Νέα περίοδος εβδομαδιαία.

«Έρευνα» 1905 - 1911 μηνιαία. Αθήνα.
«Έρευνα». 1901 - 1905 έδρα Όξφορντ και Αθήνα, τριμηνιαία.
«Εργάτης» Αθήνα. 10.1.1876 (Πανάς).
«Έργάτης». Βόλος. 1899.
EL CONGRESSO. 1901. Μπουένος Άϊρες. Αργεντινή.
«Επί τα Πρόσω». 14.4.1896. Πάτρα.
«Ελληνική Δημοκρατία». Μάης 1877 - Αρ. 1. Πάτρα.
Εφημερίδα της Κυβέρνησης. Αθήνα. 1875.
«Εφημερίς του Λαού». Ερμούπολις. 1880.
IL DOMANI. 1901. Αίγυπτος.
«Καιροί» (Κανελλίδη). 29 Ιούνη και 9 Ιούλη 1874.
«Κουδουνάτος» (Πολυζέτης). Κων) πολη. 1870.
«Κοινωνία» 1891. Αθήνα. (Χαιρέτης).
«Νουμάς» 1901 - 1905. Αθήνα.
«Μεταρρυθμιστής». 1894.
«Μώμος» (του Κασάπη). Κων) πολη.
«Μη Χάνεσαι». 16.11.1880 - 1884 (Βλ. Γαβριηλίδης). Αθήνα.
«Νέος Σοσιαλισμός». 1895.
«Νέον Κήρυγμα». 1887. Αθήνα.
«Οικονομική Επιθεώρηση». Αθήνα. Αρ. Οικονόμου.
«PLEBE» Μιλάνο. 1877.
«Ρήγας». 1876 - 1877. Αθήνα.
«Ραμπαγάς». 1878 (18.8) - 1888 - Αθήνα.
«Πατρίς». Ερμούπολη. 1879.
«Πανθεσσαλική». 1890. Βόλος. (Σ. Τριανταφυλλόπουλος).
«Παναθήναια». Αθήνα. Λύγουστος 1896.
«Σοσιαλιστικός Σύλλογος». Αθήνα. 1895.
«Σοσιαλισμός». 1894. Αθήνα. (Καλλέργης).
«Σοσιαλιστής». (1890 - 1896). Αθήνα. (Καλλέργης). (1898 - 1902).
«Σάλπιγξ». Θωμά. (Κων) πολη).
«Τέχνη» του Χατζόπουλου. Αθήνα. 1900.
«TEMPS NOUVEAUX». Παρίσι.
«Σημερινή». Πάτρα. 30.4.1950.
«Φανός». 8.6.1880 - 10.2.1886. Πάτρα.
«Φως». Πάτρα. 1885.
«Νέον Φως». 1898 - 1899. Πύργος.
«Υπερασπιστής του Λαού». 1873. Αθήνα. Αρ. Οικονόμου.

Π. Αργυρόπουλου. Απομνημονεύματα. Αθήνα 1970.
Τ. Βουρνά. Το Ελληνικό 1848.
Σπ. Τρικούπη. Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως. Αθήνα. 1888.
Δ. Πασχάλη. Κοτζαμπάσηδες. Αθήνα. 1973.
Α. Φαντέγιεφ. Η Ρωσία και η ανατολική κρίση στη δεκαετία του 1820 - 1830. Μόσχα. 1958.
Τ. Βουρνά. Το Ξεκίνημα της Φωτιάς. Αθήνα. 1974.
Π. Τσιτσέλη. Κεφαλληνιακά Σύμμικτα. Αθήνα. 1904.
Γ. Κρέμου. Νεωτάτη Γενική Ιστορία. 1890.
Κ. Μαρξ - Φ. Έγκελς. Άπαντα.
Πρόκες - Όστεν. Ιστορία Ελληνικής Επανάστασης.
Ιόββα Ι. Οι Δεκεμβριστές του Νότου και το Ελληνικό Εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα. 1963.
BEAUJOUR F. VOYAGE MILITAIRE DANS L' EMPIRE OTHOMAN. PARIS. 1829.
Γ. Κορδάτου: Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας. Αθήνα. 1956.
Δ. Σταμέλου: Πρωτοπόροι και ήρωες της Ελληνικής Δημοσιογραφίας. Αθήνα. 1982.
Κ. Μοσκώφ. Η εθνική κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830 - 1909. Αθήνα. 1974.
Τ. Πιπινέλη. Πολιτική Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως. Παρίσι. 1928.
Α. Πρόκου. Η Δίκη του Ραμπαγά. (Νέα Εστία). 1934.
Γ. Βαλέτα. Ο Αληθινός Ραμπαγάς. (Νέα Εστία). 1964.
Π. Καρολίδης. Σύγχρονος Ιστορία των Ελλήνων και λοιπών λαών της Ανατολής.
Όλγας Σπάρο: Η Απελευθέρωση της Ελλάδας και η Ρωσία. Αθήνα. 1985.
Σπ. Λουκάκου: Ρ. Χοϊδάς. Αθήνα.
Σκληρός. Σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού. Αλεξάνδρεια. 1919.
Σ. Μαλάκη. Απομνημονεύματα εκ της συγχρόνου Ιστορίας. Αθήνα. 1895.
Γ. Κορδάτου. Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία. Αθήνα. 1925.
Θ. Δασκαλόπουλου. Σταγόνες Αίματος. Αθήνα. 1951.
Η. Λεφούση. Το Εργατικό Κίνημα του Βόλου 1881 - 1936. Βόλος. 1985.
Κ. Μαρξ - Φ. Έγκελς. Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα. Αθήνα. 1985.
Γ. Κορδάτου. Η Αγροτική Εξέγερση του Κιλελέρ. Αθήνα. 1945.
Θ. Πάγκαλος. Αρχείο.
Δ. Κιτσίκης. Η Ελλάς και οι Ξένοι. (Αρχεία υπ. Εξωτερικών).
Δ. Φωτιάδη. Επανάσταση του 1821. Αθήνα. 1967.
Κ. Σιμόπουλος. Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21. Αθήνα. 1978.
Γ. Φιλάρετος. Εκλογή Πολιτεύματος. Αθήνα. 1974.
Τ. Βουρνάς. Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας. Αθήνα. 1977.
Μαζαράκης Αινιάν. Απομνημονεύματα.
Γ. Σκληρός. Έργα.
Ν. Ψυρούκης. Ιστορία της Αποικιοκρατίας. Αθήνα. 1977.
Λ. Αρσενίου. Η Θεσσαλία στην Τουρκοκρατία. Αθήνα. 1985.
Σπ. Λουκάτος. Μαρίνος Αντύπας. 1980. Αθήνα.
Γ. Δερτιλής. Κοινων. Μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880 - 1909.
Κ. Βεργόπουλος. Κράτος και Οικονομική Πολιτική στον 19ο αιώνα. Αθήνα. 1978.
Κ. Βεργόπουλος. Το Αγροτικό Πρόβλημα στην Ελλάδα.
Γ. Κορδάτος. Ιστορία του Αγροτικού Κινήματος στην Ελλάδα.
Γ. Κ. Αφένδρα. Το Αγροτικό Ζήτημα εις την Βόρειον Εύβοιαν. 1965 (Αρχείο Ευβοϊκών Σπουδών).
Χ. Καραγεωργίου. Ιστορία των τσιφλικιών της Φθιώτιδος και οι αγώνες των αγροτών. Λαμία. 1959.
Δ. Μπούσδρα. Η απελευθέρωσις των σκλάβων αγροτών. 1951, Αθήνα.

Δ. Ζωγράφου. Ιστορία της Ελληνικής Γεωργίας. Αθήνα. 1976.
Θ. Παπαστρατή. Αγώνες στην Εύβοια. Αθήνα. 1954.
Α. Σβώλου. Η Αναγκαστική Απαλλοτρίωσις προς αποκατάστασιν ακτημόνων αγροτών. Αθήνα. 1918.
Ηλία Λεφούση. Το Εργατικό Κίνημα του Βόλου. Βόλος. 1985.
Γ. Κορδάτου. Ιστορία της επαρχίας Βόλου - Αγιάς. Αθήνα. 1960.
Αρ. Σιδέρη. Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος. Αθήνα. 1933.
Σ. Τριανταφυλλίδη. Οι Κολλήγοι της Θεσσαλίας. Βόλος. 1906.
Α. Δ. Χατζηγιάννη. Το αγροτικό πρόβλημα της Θεσσαλίας. Αθήνα. 1910.
Α. Μπεναρόγια. Η πρώτη Σταδιοδρομία του Ελληνικού Προλεταριάτου. Αθήνα.
Κ. Καραπάνος. Η δημοκοπία αγωνιζομένη να δημιουργήσει αγροτικό ζήτημα εν Ηπείρω και Θεσσαλία. Αθήνα. 1882.
Δ. Λουκάτου. Μαρίνος Αντύπας.
Λούντβιχ Μάουερ. Ο ελληνικός λαός. Εισαγωγή Τ. Βουρνά.
Γ. Νάκος. Το πολιτειακό καθεστώς της Ελλάδος επί Όθωνος. (Επετηρίς Νομικής).
Π. Παπαγαρύφαλλου. Οι Γεωργικοί Συνεταιρισμοί εν Ελλάδι. 1821 - 1940.
Α. Παπανδρέου. Το αγροτικό πρόβλημα στη χώρα μας. Αθήνα. 1981.
Θ. Σταυρόπουλος. Ιστορική ανάλυση του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα. (Τόμος Β΄. 1828 - 1909).
Κ. Σεφέρης. Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα 1860 - 1975.
Δ. Λιβιεράτος. Το Ελληνικό Εργατικό Κίνημα. 1918 - 1923. Αθήνα. 1976.
Α. Σβώλος. Τα Ελληνικά Συντάγματα. 1822 - 1952.
Α. Βαζούρας. Έθνος και Κράτος εις την Νεωτέραν Ελλάδα. Αθήνα. 1974.
Γ. Κολιόπουλος. Ληστές. Αθήνα. 1979.
Χ. Κοριζής. Η πολιτική ζωή εις την Ελλάδα. 1821 - 1910.
Ε. Κωφός. Ο Ελληνισμός στην περίοδο 1869 - 1881.
Μ. Λάσκαρης. Το Ανατολικό Ζήτημα. 1800 - 1928.
Π. Πετρίδης. Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία. 1828 - 1843.
Α. Προβατάς. Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος. 1821 - 1980. Αθήνα. 1980.
Δ. Σούτζος. Αγώνες για τη λευτεριά. 1978. Αθήνα.
Α. Σβώλος. Προβλήματα του Έθνους και της Δημοκρατίας.
Π. Πουλιόπουλος. Άρθρα, θέσεις και πολεμικές. Αθήνα. 1976.

★ Η μελέτη μου αυτή γράφτηκε και δημοσιεύτηκε στο Παρίσι στα 1971. Ανέκδοτη στα ελληνικά μέχρι σήμερα έπρεπε κάποτε να δει το φως της δημοσιότητας.

ΥΜΝΟ ΣΤΗ ΛΕΣΒΟ

Μυριόχρονο πεντάγραμμο η θάλασσα τ' αγέρι
των λουλουδιών οι ευωδιές η σμίλη από χέρι
δεν θα μπορέσουν Λέσβο μιας να δώσουν τη μορφή σου
να ιστορίσουν ομορφιές και δόξες, την ψυχή σου.

Νεράιδα αφρογέννητη, που μούσες σου γεννάς,
τη Σάπφα την πανένδοξη στον κόσμο, κι αρχινάς
ο Πιττακός, ο Τέρπανδρος, Θεόφραστος, Αλκαίος
ο Βερναρδάκης σύγχρονος στη γνώση πουν' ακμαίος.

Ραμφαία έχεις πύρινη θαυματουργούς αγίους
σε πανωσκέπει η Παναγιά της Πέτρας παρομοίως
Η Παναγιά Αγιασώτισσα, οι Άγιοι Ταξιάρχες,
ο Ραφαήλ, Νικόλαος, Ρηνούλα, οι τριάρχες.

Όλυμπος και Λεπέτυμνος οι πιο ψηλές κορφές σου
κληρονομιά ατίμητη και οι χρυσοελιές σου.

Λέσβο νησί του πνεύματος, καμάρι του Αιγαίου
η Σάπφα σε τραγούδησε κι η λύρα του Αλκαίου.

Βιτρίνα στη Μεσόγειο, το πιο όμορφο στολίδι
ο Όμηρος σ' αποκαλεί της γης το δαχτυλίδι.

ΗΛΕΚΤΡΑ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ

● Γιολάντας Βολοβίνη Μαζμανίδη: «Η Πηγή του Χρυσού», «Η Πηγή της Χαράς», «Η Πηγή της Ζωής». Ποίηση, Δωδώνη, Αθήνα 1982 - 1984 - 1987.

Πλούσια η θεματολογία της Γ.Β.Μ. Ανάγλυφη η ανησυχία της, η εμμονή της να διεισδύει σε βάθος, να εγκύπτει σε χαρακτηριστικές λεπτομέρειες. Τα πνευματικά της ενδιαφέροντα, οι λυρικές της αναζητήσεις, τα πλούσια βιώματά της την οδηγούν σε συνθέσεις όπου πλεονάζει η αίσθηση της ματαιότητας του χρόνου, της ομορφιάς που καταυγάζει και τις πιο ασήμαντες καταστάσεις της καθημερινής βίωσης. Απλή, κατανοητή η ποιήτρια, αφήνει να ξετυλιχτούν σε λέξεις που ηχούν αρμονικά, οι εσωτερικές της ευαισθησίες και να μετουσιωθούν σε λόγο, που ρέει και συγκινεί. Πλήθος τα κεντρίσματα που γέννησαν όλο αυτό το λυρικό απόσταγμα το απλωμένο στα τρία της βιβλία. Η λυρική μετουσίωση σ' όλο της το έργο, συμπορεύεται με τη στοχαστικότητα και το φιλοσοφικό προβληματισμό. Παρ' όλη τη συχνή απογοήτευση, τον πεσιμισμό, την πίκρα της, «Η ψυχή μου βαριά», «Το κοιμητήρι των ματαιοτήτων» κ.λπ. τελικά υπερτερεί και πλεονάζει η ελπίδα και η αισιοδοξία για το μέλλον, η βεβαιότητα και η κατάφαση της ύπαρξης. Μέσα από υψηλόπνοες συνθέσεις όπως εκείνο το υποβλητικότατο «Η αναζήτηση της ψυχής» ή τις «Σειρήνες» όπου για μια ακόμα φορά παραλλάζει ο ομηρικός μύθος για να νοηματοδοτήσει ένα άλλο παραπλήσιο μήνυμα. Η Γ.Β.Μ. μας μετέφερε στο δικό της κόσμο. Έναν κόσμο, όλο ευγένεια και λεπτότητα που διευρύνεται και επιβεβαιώνεται από τα επόμενα βιβλία της. Ιδιαίτερα στο δεύτερο όπου κυριαρχεί το διονυσιακό στοιχείο και η μέθεξη στην ύπαρξη και τη ζωή. Εδώ οι χαρές και τα δώρα της ομορφιάς, της ανέμελης ζωής στη Φύση, προσωποποιούνται στην «Αφροδίτη και τα χαμόγελά της». Ενδιαφέροντα ποιήματα τούτης της συλλογής είναι: «Η αλλαγή», «Η ανατολή», «Στα νιάτα της φθοράς» και ιδίως το «Αυτή η πόλη». Σαφώς ωριμότερο το τρίτο της βιβλίο «Η Πηγή της Ζωής». Εδώ έχουμε παράλληλα με το ελεγειακό στοιχείο και το επιγραμματικό έντονο όταν αναφέρεται στα περασμένα ή στο θάνατο, ωστόσο και εδώ ο λυρισμός έρχεται καταιγιστικός και πηγαίος να ηδύνει τις διαθέσεις και καταστάσεις, να απαλύνει μελαγχολικές διαπιστώσεις».

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Γ. ΡΟΖΟΣ

● Λουκρητίας Δούναβη: «Μπαλκόνι στην Ερμούπολη». Ποιήματα .(Εκδόσεις Φιλιππώτη) 1987.

Ξεχωρίζει με την ευαισθησία και τα μηνύματά της η ποιητική συλλογή της ποιήτριας Λουκρητίας Δούναβη «Μπαλκόνι στην Ερμούπολη». Πλημμυρισμένη συναισθήματα και λυρισμό που λες κι ήταν καταπιεσμένος βαθιά και τώρα βρίσκει την ευκαιρία να ξεπεταχτεί και να αναβρύσει χρωματίζεται από την προσμονή και τη μνημοσύνη της γυναίκας του αρχιπελάγους που βλέπει τα πλοία να φεύγουν, ανήμπορη να επέμβει, ανήμπορη να οδηγήσει τα καράβια σε λιμάνια της δικής της επιλογής ή να τα δέσει στο δικό της λιμάνι, απαγορεύοντας το μισεμό.

«Θέλω να ρεμβάσω/απ' τα μπαλκόνια της Ερμούπολης τον κόσμο/να συνταιριάξω/τους ήχους από τα όργανα της φοβερής ορχήστρας/να ξεκινήσω/τη δική μου αυγή/με τύμπανα στα στήθια μου/και με περήφανη φωνή/τον ήχο μιας τρομπέτας».

Μια κραυγή απόγνωσης, μια φωνή διαμαρτυρίας που η Δούναβη γνωρίζει να τη μετατρέπει σε ποίηση. Ο δεμένος και περιεκτικός στίχος συνταιριάζει με την αμεσότητα και ευθυβολία της γλώσσας, την προσεκτική κι επιτυχημένη επιλογή λέξεων που συνθέτουν το στίχο, που μοντάρουν τη στροφή.

Κ.Β.

Από τα εγκαίνια της Έκθεσης Χαρακτικής - Φωτογραφίας με έργα των εργαζομένων στην Εμπορική Τράπεζα. Η Έκθεση έγινε στο Ε.Γ.Ε. από τις 9.11 ως τις 14.11.87. Στη φωτογραφία, ο ζωγράφος Γιάννης Τσαρούχης παρακολουθεί τα έργα των εργαζομένων της Εμπορικής Τράπεζας.

Τώρα –
ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΠΕΙΡΑΙΑ
φθηνά ΠΟΛΥ φθηνά βιβλία

Εγκυκλοπαίδειες μισοτιμής
Εύκολίες πληρωμής

ΜΠΟΣΤΑΝΟΓΛΟΥ – ΓΙΑ ΤΟ ΦΘΗΝΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ 92. ΠΕΙΡΑΙΑΣ ΤΗΛ. 4112258

Λογοτεχνία • Λαογραφία • Κλασική φιλολογία
Παιδαγωγικά • Οικολογικά θέματα

Μ.Γ. Μερακλής
ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ
α΄ τόμ. ποίηση

Μ.Γ. Μερακλής
15 ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΔΟΚΙΜΕΣ ΣΤΟΝ ΟΔΥΣΣΕΑ ΕΛΥΤΗ

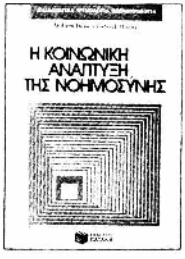
Σ. Σκαρτσής
ΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ
α΄-β΄ τόμος

Κ.Ν. Πετρόπουλος
ΠΛΑΤΩΝΑ ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ

Αθ.Κ. Φραγκούλης
ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΠΕΡΙΚΛΗ

Doise - Mugny
Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΝΟΗΜΟΣΥΝΗΣ

Γ. Καλοπίσης
ΜΕ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΣΤΟ ΦΥΣΙΚΟ ΚΟΣΜΟ

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΛΑΪΚΑ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑ

Μ.Γ. Μερακλής
ΠΑΡΟΙΜΙΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΛΛΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΛΑΩΝ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΤΑΚΗ

Σύγχρονα βιβλία με σεβασμό στην υπεύθυνη γνώση
ΝΙΚΗΤΑΡΑ 3, 10678 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ. 36.38.362

ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ

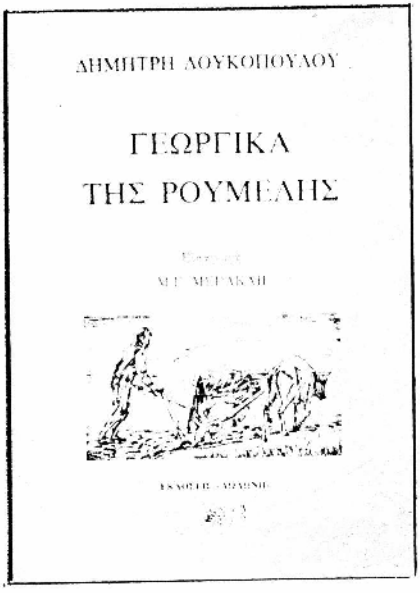
- Γεωργικές σπουδές
- Αγροτικές εφαρμογές
- Αγροτική οικονομία
- Αγροτική πολιτική
- Οικολογία
- Λαϊκός πολιτισμός

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ 23 ΤΗΛ. 363.7432

ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΔΩΔΩΝΗ»

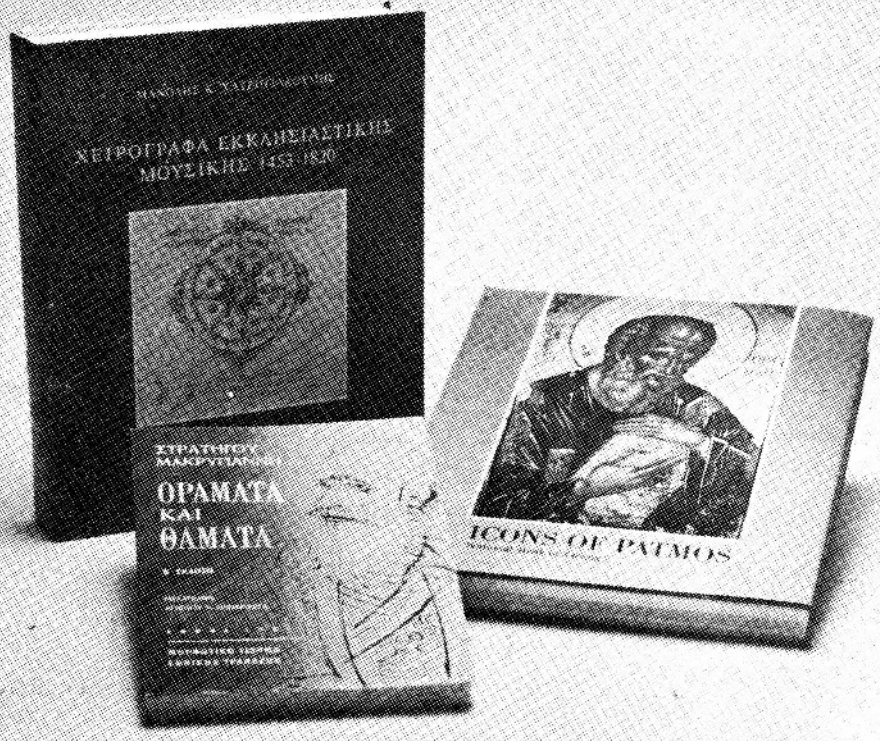

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ

Από τις εκδόσεις της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος και του Μορφωτικού της Ιδρύματος

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ, ΠΛΑΤΕΙΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ, ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΗ ΣΕΡΒΙΑΣ 2, ΤΗΛ. 3222730

Περιοδικό πνευματικού προβληματισμού και πολιτιστικής αφύπνισης.
Γράμματα — Τέχνες — Εκπαίδευση

6 τεύχη το χρόνο — Συνδρομή 2.000
Τιμή τεύχους 350 δρχ.
Εκδίδεται από τους Γιώργο Βαλέτα και Κώστα Βαλέτα

«LETTRES EOLIENNES»
REVUE CULTURELLE
DIRECTEUR: GEORGES VALETAS ET COSTAS VALETAS
Διεύθυνση: Πριγκιπίσσης Αικατερίνης 4 — Καλλιθέα 17676
Γαμβέτα 6 — Αθήνα 10678

Όλα τα εμβάσματα: Πριγκιπίσσης Αικατερίνης 4 — Καλλιθέα 17676
Τηλεφ. επικοινωνία: 3600.142 - 9817.808 - 9814.291 - 9514.445

«ΑΙΟΛΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ»
Π. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ 4
ΚΑΛΛΙΘΕΑ — ΑΘΗΝΑ
Τ.Κ. 176 76

Αθήνα

Αγαπητοί Φίλοι,

Το περιοδικό «ΑΙΟΛΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ» —που μερικοί κύκλοι χαρακτήρισαν σαν το εγκυρότερο ελληνικό λογοτεχνικό περιοδικό— συνεχίζει για 18ο χρόνο την έκδοσή του και επιχειρεί μια νέα εξόρμησην, ένα νέο ξεκίνημα.

Ζητάει τη συνδρομή και συνεργασία σας. Οι σελίδες του είναι ανοιχτές για πρωτότυπη λογοτεχνική δημιουργία και βιβλιοκριτική.

Γραφτείτε συνδρομητές και γενικότερα συνεργαστείτε μαζί μας για να δημιουργήσουμε ένα σύγχρονο και ζωντανό πνευματικό όργανο.

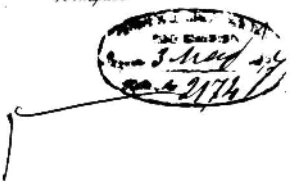
Απευθυνόμαστε ιδιαίτερα στους εκπαιδευτικούς, δάσκαλους, καθηγητές της δημόσιας και ιδιωτικής εκπαίδευσης, τα «Αιολικά Γράμματα» θα δημοσιεύουν παιδαγωγικά κείμενα και αναλύσεις λογοτεχνικών κειμένων.

Πολύ Φιλικά
Τα «Αιολικά Γράμματα»

Τυπογραφείο: Παντελής Ευσταθίου, Βαλτετσίου 6, Αθήνα. Τηλ. 36.34.716

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΠΡΕΣΒΕΙΑ
ΕΝ
ΠΑΡΙΣΙΟΙΣ
Αριθ. 133
71

Ἐν Παρισίοις, τῇ 27 Ἰανουαρίου / 10 Φεβρουαρίου 1872

Κύριε Πρόεδρε,

Ὑποβάλλω σεσυσταλμένως ἀναφορὰν τινὰς τῶν ἐργατικῶν συνεργατῶν σήμερον, ἥτις ἀφορᾷ τὴν εἰσαγομένην Διεθνῆ ἑταιρίαν (Internationale), ἧς αἱ βάσεις προσβάλλουσι τῶν κατεστραμμένων τὴν τάξιν καὶ τῶν μὴ τὴν ὑπεραρίαν. Ἐκ γραμμῆς συνήγορος μισθὸς σήμερον τριακοσίων φράγκων διαλάβων κατὰ τὰς συμφωνίας εἰς τὴν ἑταιρίαν ταύτην.

Ἐγὼ μόνος, καὶ αὐτὴ ἡ συνδιαίτη μου, φαίνεται ὅτι μέτριον ἐνοικιακὴν τριακοσίων δὶς δέκα ἐδάφια ἐναρμόζεται πρὸς καταβολὴν τοῦ ἀσπαζομένου τὴν δεξιὰν ἐφαπτομένου καιροῦ καὶ συνίστη μοι ἡ ἀνάγκη τοῦ νὰ ἀσπασθῶ αὐτὴ διεθνῶς, ὡς διεθνῶς διαδίδεται πρὸς πᾶσι τὸ ἀνομίζουσιν ἀναγκαῖον, ὅτι σέβασθαι ὀφείλω διαθέσεις, εἴτε ὅτι ἐνοικιακῆς τριακοσίων, εἴτε ὅτι ἐνοικιακῆς τριακοσίων, ἢ ὅτι συμβάσεων, ἀφομοιοῦσθαι τὸ ἔγγραμμα τῆς μετοχῆς εἰς τὴν Διεθνῆ πρὸς τὰ κοινὰ (τὰ ἐμοὶ κοινὰ ἐγγράμματα), ὥστε νὰ ὑποσύρωμαι εἰς τὴν καθέδραν (cathedre).

Τοιούτου μέρους ὅτι ἦναι ἀδύνατον νὰ μηδὲν τὸ ἀρμοδιότητα ἐντεῦθεν, καὶ νὰ γίνῃ προσοχὴ ἀρέσκειαι εἰς ταῖς διαφόροις

Πρὸς τὴν Αὐτοῦ Ἐξοχότητα
τὸν Κύριον Δ. Βούλγαριν
Πρόεδρον τοῦ Συμβουλίου καὶ Ὑπουργὸν τῶν Ἐσωτερικῶν.

Τὸ πρῶτο ἔγγραφο ντοκουμέντο ἀπὸ τὴν προϊστορία τῶν διωκτικῶν μηχανισμῶν στὴν Ἑλλάδα.

Ἐπιστολικὴ ἀναφορὰ τοῦ Ἕλληνα πρεσβευτὴ στὸ Παρίσι, Νικόλαου Ρίζου-Ραγκαβῆ, πρὸς τὸν Πρωθυπουργὸ καὶ Ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν Δημήτριο Βούλγαρη, γιὰ τὸν συντονισμὸ τῆς διακρατικῆς δράσης κατὰ τῶν μελῶν καὶ ὀπαδῶν τῆς Διεθνοῦς Ἕνωσης τῶν Ἐργατῶν (Α' Διεθνοῦς), ὀκτὼ μῆνες μετὰ τὴν λαϊκὴ ἐπαναστατικὴ ἐξέγερση τῆς Κομμούνας. (Ἀρχεῖα Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν φάκ. 1872-18-2). Ἀπὸ ἄλλα στοιχεῖα τοῦ φακέλλου συνάγεται ὅτι ὁ Ραγκαβῆς εἶχε πάρει τὴν ἐνημερωτικὴ πρωτοβουλία αὐτὴ πρὶν ἀκόμα ἡ Γαλλικὴ Ἐθνοσυνέλευση καὶ Κυβέρνηση ἀπευθυνθοῦν στὶς ἄλλες εὐρωπαϊκὲς Κυβερνήσεις. Ἡ συστηματικὴ δίωξη τῶν σοσιαλιστῶν στὴν Ἑλλάδα — στὰ πλαίσια μάλιστα ἑνὸς διακρατικοῦ συντονισμοῦ — ἄρχισε εἴκοσι περίπου χρόνια ἀργότερα καὶ συγκεκριμένα τὸν Μάιο τοῦ 1894.

Ἀριθ. Πρωτ. 3565

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ.

Ἐν Ἀθήναις
τῇ 8 Μαΐου 1872.

20 Μαΐ 72
1388

ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Ἡ μοναδικὴ γνωστὴ φωτογραφία τοῦ Παύλου Ἀργυριάδη (1849-1901), ποὺ φέρεται νὰ ἔλαβε μέρος στὴν Κομμούνα τῶν Παρισίων ὡς ἀνώτερο καθοδηγητικὸ στέλεχος. Ἡ φωτογραφία ἔχει δημοσιευθεῖ στὸν *Ριζοσπάστη* τῆς 20ῆς Μαρτίου 1927.

Διανοούμενος ἀναρχικὸς καὶ γνωστὸς δικηγόρος σὲ πολιτικὲς δίκες στὸ Παρίσι, ὁ Ἀργυριάδης, εἶχε ἀναπτύξει δεσμοὺς μὲ Ἕλληνες σοσιαλιστὲς στὴν Ἑλλάδα τὴν δεκαετία τοῦ 1890, τοὺς ὁποίους εἶχε βοηθήσει καὶ ἐπηρεάσει σημαντικά.

ALMANACH

DE LA

QUESTION SOCIALE

ILLUSTRÉ

Pour 1900

(10e ANNÉE — 2e SÉRIE)

Publié sous la direction de P. ARGYRIADÈS

Prix : 50 Centimes

PARIS

A L'ADMINISTRATION DE LA « *QUESTION SOCIALE* »

5, Boulevard Saint-Michel, 5

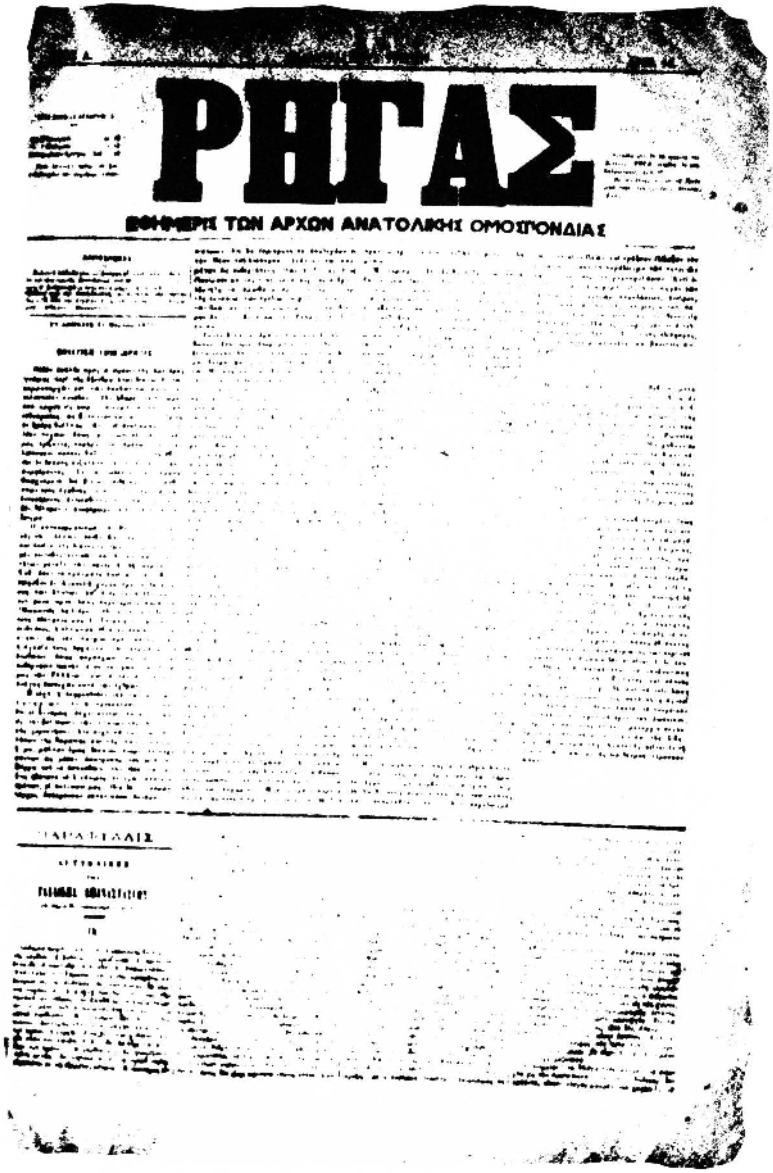
DÉPOT CHEZ BOCLINIER, 19, BOULEVARD SAINT-MICHEL

***En vente aussi chez tous les libraires et* toutes les gares**

Η ετήσια περιοδική έκδοση *Almanach de la question sociale* (*Ημερολόγιον του Κοινωνικού Ζητήματος*), πού διηύθυνε ο Παύλος Αργυριάδης στο Παρίσι από το 1886 έως το θάνατό του το 1901. Ορισμένα τεύχη της έκδοσης περιείχαν ενδιαφέρουσες —άν και υπερβολικές— πληροφορίες για το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα των χρόνων εκείνων.

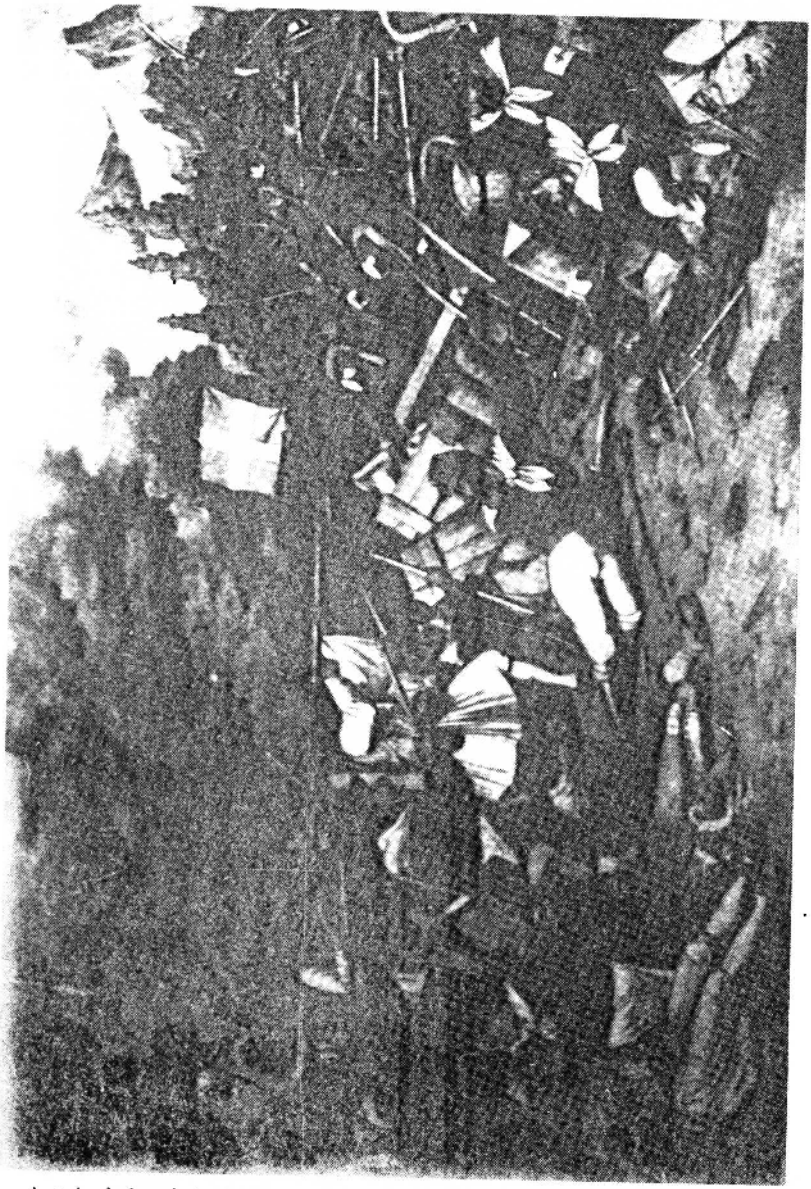
Διεθνιστής ἐπαναστάτης στὴν Κρήτη καὶ μπλανκιστὴς λαϊκὸς ἡγέτης στὴν Κομμούνα τῶν Παρισίων, ὁ Γκυστὰβ Φλουράνς εἶχε ἀναπτύξει τὴν περίοδο 1858-1869 δεσμοὺς μὲ Ἕλληνες ἀναρχικοὺς καὶ δημοκρατικούς, μὲ πρῶτο τὸν Ρόκκο Χοϊδά.

ΡΗΓΑΣ
ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑΣ

Ἀπό τίς στῆλες τοῦ *Ρήγα* ὀργάνου τῆς ὁμώνυμης ὀργάνωσης τῶν δημοκρατικῶν, ὁ Παναγιώτης Πανᾶς θά κάνει γνωστές, χωρίς στρεβλώσεις, τίς μαρξιστικὲς ἰδέες στὴν Ἑλλάδα τό 1877 – τριάντα περίπου χρόνια νωρίτερα ἀπό τόν κύκλο διανουμένων τοῦ *Νουμᾶ*.

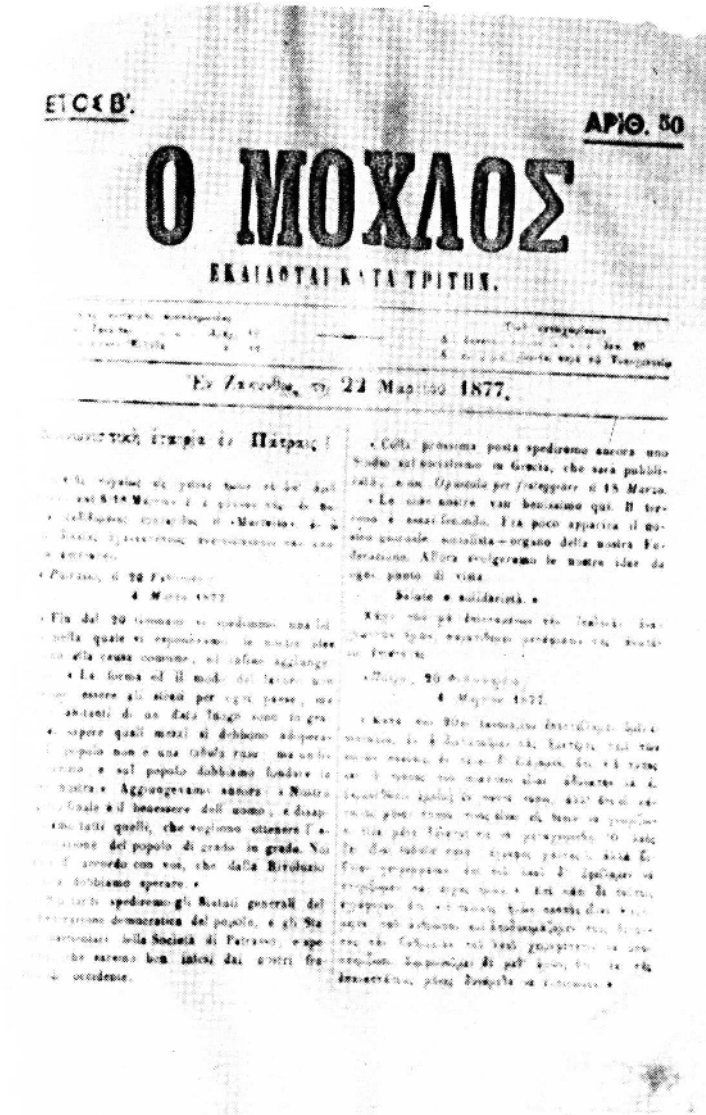
Σημαντική ἀλλά ἀγνοημένη μορφή τοῦ ριζοσπαστικοῦ πολιτικοῦ προβληματισμοῦ στὴν Ἑλλάδα τοῦ περασμένου αἰῶνα ὁ Παν. Πανᾶς ἦταν ὁ πρῶτος Ἕλληνας διανούμενος πού εἶχε γνωρίσει καλά τὰ κείμενα τοῦ Κάρλ Μάρξ καὶ ἰδιαίτερα τὴν οἰκονομική του θεωρία. Τὸ πολλαπλό του ἀδιέξοδο, μετά ἀπὸ χρόνων ἀγῶνες, προσπάθειες καὶ πικρίες, θὰ τερματίσει τὸ 1896 μὲ τὴν αὐτοκτονία του.

Ὁ Ἰταλὸς ἀναρχικὸς ἡγέτης καὶ βουλευτὴς Ἀμιλκάρε Τσιπριάνι (στὸ μέσον), στὸ Δομοκὸ τὸν Μάιο τοῦ 1897, ὅπου πολέμησε ὡς ἐθελοντὴς καὶ τραυματίσθηκε. Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1862 ὁ Τσιπριάνι συμμετεῖχε στὴν ἀντιοθωνικὴ ἐξέγερση, μαζὶ μὲ ἄλλους ξένους καὶ Ἕλληνες ἀναρχικοὺς καὶ δημοκρατικούς.

Λαϊκὴ εἰκόνα ἀπὸ τὸν ἐπαίσχυντο πόλεμο τοῦ 1897 στὴ Θεσσαλία. Παρουσιάζει Ἰταλούς ἐθελοντές, ἀναρχικούς καὶ ἄλλους, νὰ μάχονται καὶ νὰ θυσιάζονται στὸ πλευρὸ τῶν Ἑλλήνων στρατιωτῶν κατὰ τῶν Ὀθωμανικῶν στρατευμάτων.

Στὸν ἴδιο πόλεμο, ποὺ ἀποκάλυψε τὴν βαθύτατη κρίση τῆς χώρας, ἔλαβαν μέρος ὡς ἐθελοντὲς ὁ γιατρὸς Δημήτριος Σαράτσης καὶ ὁ λογοτέχνης Κωνσταντίνος Θεοτόκης, πρωτεργάτες ἀργότερα τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου Βόλου καὶ τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Ὁμίλου Κέρκυρας ἀντίστοιχα.

ΕΤΟΣ Β'. ΑΡΙΘ. 50

Ο ΜΟΧΛΟΣ

ΕΚΔΙΔΕΤΑΙ ΚΑΤΑ ΤΡΙΤΗΝ.

Ἐν Ζακύνθῳ, τῇ 22 Μαρτίου 1877.

Società politica Operaia di Patrasso!

4 Marzo 1877

Fin dal 20 ... nella quale vi esponevamo ... della causa comune, ... essere ... per ... amicizia di ... sapere quali mezzi si debbano adoperare ... popolo non è una cifra vana ... e sul popolo dobbiamo fondare la ... Aggiungevamo ancora: « Nostro ... fine il benessere dell'uomo, e disap... tutti quelli, che vogliono ottenere l'... del popolo di grado in grado. Noi ... accordo con voi, che dalla Rivoluzione ... dobbiamo sperare. »

... spediremo gli Statuti generali del ... democratica del popolo, e gli Sta... della Società di Patrasso, e spe... avremo ben intesi dai ... fra ... occidente.

« Colla presente posta spediremo ancora uno ... sul socialismo in Grecia, che sarà pubbli... Opuscolo per festeggiare il 18 Marzo.

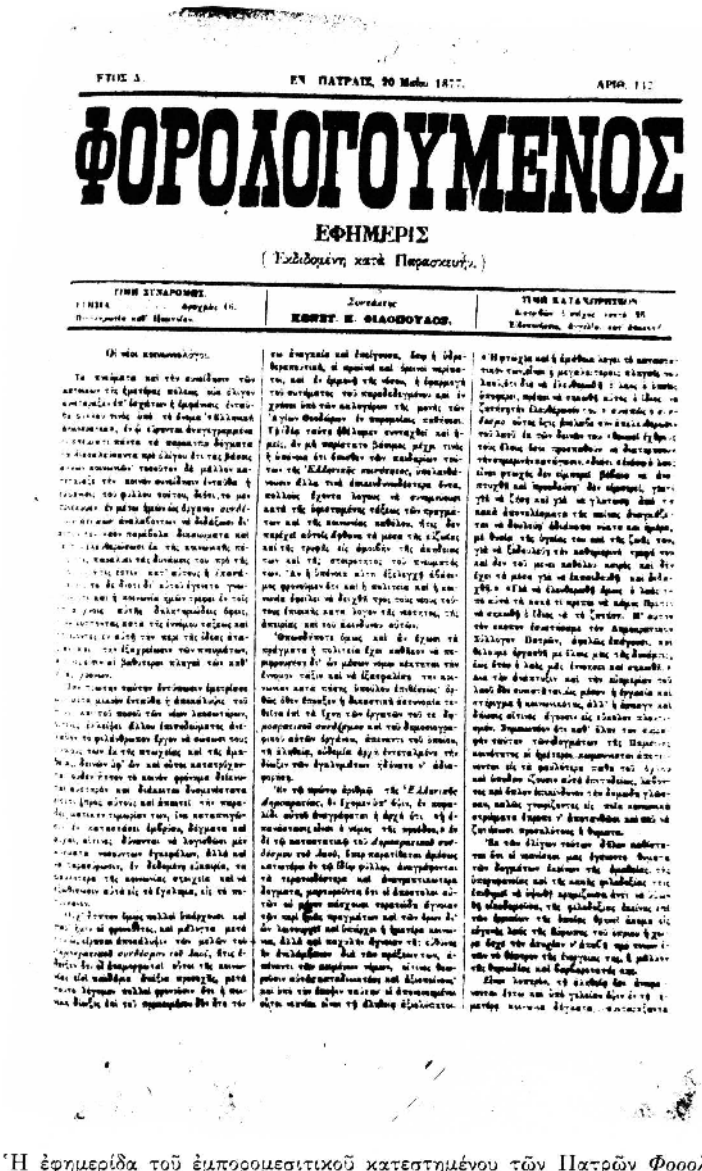
« Le cose nostre van benissimo qui. Il ter... è assai fecondo. Fra poco apparirà il no... giornale socialista – organo della nostra Fe... Allora svilupperemo le nostre idee da ... punto di vista.

Salute e solidarietà. »

4 Marzo 1877.

Πάτρα 1877. Παρὰ τὶς ἀπειλητικὲς προειδοποιήσεις τὰ μέλη τῆς πρώτης σοσιαλιστικῆς ὀργάνωσης στὴν Ἑλλάδα δὲν θὰ διστάσουν νὰ ἐκδηλωθοῦν καὶ νὰ διακηρύξουν τοὺς σκοπούς τους μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ ἰδεολογικοῦ τους ὀργάνου *Ἑλληνικὴ Δημοκρατία*.

Ἡ ἐφημερίδα *Ὁ Μοχλὸς* τῆς Ζακύνθου (φύλλο 50 τῆς 22ας Μαρτίου 1877) ἦταν τὸ πρῶτο ἔντυπο, ποὺ ἀποκάλυψε καὶ κατήγγειλε τοὺς ἀναρχοσοσιαλιστὲς τῶν Πατρῶν πυροδοτώντας ἀντιδράσεις ἐναντίον τους στὴν Ἀθήνα, τὴν Πάτρα καὶ τὴν Βοιωτία.

ΕΤΟΣ 3. ΕΝ ΠΑΤΡΑΙΣ, 20 Μαΐου 1877. ΑΡΙΘ. 142

ΦΟΡΟΛΟΓΟΥΜΕΝΟΣ

ΕΦΗΜΕΡΙΣ

(Ἐκδιδομένη κατὰ Παρασκευήν.)

ΤΙΜΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ.

ΤΙΜΗ ἀργυρᾶς 16.

Προπληρωτέα κατ' Ἰανουάριον.

Συντάκτης

ΚΩΝΣΤ. Κ. ΘΕΟΔΟΥΛΟΣ.

ΤΙΜΗ ΚΑΤΑΧΩΡΙΣΕΩΣ

Ἑκάστου ἑνὸς γραμ. λεπ. 25

Ἐπανειλημ. ἀνάλογ. τῶν ἀριθμ.

Οἱ νέοι κοινωνιολόγοι.

Τὰ γεγονότα καὶ τὰ συμβάντα τῶν ἀπάντων τῆς ἐμπορικῆς πόλεως τοῦ Πατρέως ἐπιβεβαιοῦσι ἐν ἐκτάσει ἡ ἀφόρητος ἀνησυχία τοῦ ἐντοπίου τούτου μέρους ἀπὸ τὰ ὄνειρα τῶν ἐπιδόσεων ἀναπτύξεως, ἐνῷ ἐφαντάζοντο ἀνυστερήτως ἐπιτυχεῖς πάντα τὰ σοσιαλιστικὰ δόγματα ἐν ἐπιδεκτικότητα πρὸ πάντων ἐπὶ τοῦ μέρους τῶν νεωτέρων τοποθετῶν δὲ μᾶλλον παρατηρεῖται τὸν κοινὸν συναίσθημα ἀνταύγεια ἡ τάσις, τὸ φιλόνικον τοῦτον, δέον, τὸ μὴ ἐπιτρέπον ἐν μέσῳ ἡμῶν ὀργάνων συνάθροισιν καὶ συναλλαγὴν τῶν διδαγμάτων καὶ τῶν παραβολῶν διδασκαλιῶν καὶ τῶν ἐπιδιωκομένων ἐκ τῆς κοινωνικῆς πολιτείας καὶ τῆς ἐνώσεως τοῦ τρόπου τούτου καὶ τῶν ἐκ τοῦ ἑνὸς μέρους τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς ἀνάγκης τῶν ἐπιτηδείων τῶν ἀπὸ τοῦ ἑτέρου μέρους ἐπιβαλλομένων ἐκ τῆς ἀναπτύξεως τῶν ἀναγκῶν καὶ τῶν ἀπαιτήσεων τῆς ἐποχῆς μας.

Ἐν τῷ ἀνωτέρῳ ἄρθρῳ τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας, ὃ ἐχομεν ὑπ' ὄψει, ἐν παραλλήλῳ αὐτοῦ ἀναγράφεται ἡ ἀρχὴ ἐπὶ τῆ κατασκευῇ οἱουδ ἡ νόμος τῆς προόδου, ὁ δὲ ἐπὶ τῆ κατασκευῇ τοῦ Δημοκρατικοῦ συνδέσμου τοῦ Δουῆ, ἔσαμ παραπλήσιον ἀμέσως κατωτέρω ἐν τῷ ἴδιῳ φύλλῳ, ἀναγράφονται τὰ τερατολογήματα καὶ ἀνυπαρκτότατα δόγματα, μαρτυροῦντα ὅτι οἱ ἐπιστάται αὐτῶν οὐ μόνον σάκχαρα τερατώδη ἔγουσι νῦν καὶ ἔπειτα πραγμάτων καὶ τῶν ὁμοίων δ' ὃν λειτουργεῖ καὶ ἐνεργεῖ ἡ ἐμπειρία καὶ ἡ ἐπιστήμη, ἀλλὰ καὶ παγκάκιν ὄργανον τῆ ἐλλοιώσει ἐν ἐπιδεκτικότητα διὰ τὸν πράξεων των, ἀπέναντι τῶν ἀπαράτων νόμων, αὐτοὶ ὅσοι ρυθμίσουσι αὐτῶν συνταλαιπωρίαν καὶ ἐξουσίαν, καὶ ἐπὶ τὸν ἴδιον τοῦτον τὸ ἀνυπερβλητον αὐτὸ κανόνα ἐπὶ τῆ ἐλλείψει ἐξελιγμένης ἀξιώσεως ἐν τῷ ἐπιστήμῃ καὶ ἡ γνωστὴ ἀρνῆται τὸ ἐπιτρέπει τοὺς τοιούτους ἐπιφανεῖς κατὰ λόγον τῆς κατ' ἐκτίσεις καὶ τοῦ κοινοῦ αὐτοῦ.

Ἀναπόδεικτα ὅμως καὶ ἐν ἔγουσι τὰ σφάγματα ἡ τοιαῦτα ἔχει καθόλου ἐν συμφωνίαν ἐν' ὁ μέσον νόμο κάντων τῶν ἀνωμάλων ταῦτα καὶ τῆ ἐλευθερίᾳ τῶν ἀπαντῶν κατὰ τὰς ὑποίους ἐπιθέσεις ὁμῶς ὅθεν ἄπαξ ἡ ἀκατανόητα ἀπόνοια τοῦτο ἐστὶ τὸ ζῆτα τὸν ἐργατῶν τοῦ ἐν δημοκρατικοῦ συνέδριον καὶ τοῦ δημοκρατικοῦ αὐτῶν ἐρίζουσι, ἀπέναντι τοῦ ὑποκ. τὴ ἐλπίδα, αὐδρία ἀμφ ἐντεταλμένη τὴν δίκην τῶν ἀγαλματῶν τέλεσιν ν' ἀδιαφθορίας.

Ἐν τῷ αὐτῷ ἄρθρῳ τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας, ὃ ἐχομεν ὑπ' ὄψει, ἐν παραλλήλῳ αὐτοῦ ἀναγράφεται ἡ ἀρχὴ ἐπὶ τῆ κατασκευῇ οἱουδ ἡ νόμος τῆς προόδου, ὁ δὲ ἐπὶ τῆ κατασκευῇ τοῦ Δημοκρατικοῦ συνδέσμου τοῦ Δουῆ, ἔσαμ παραπλήσιον ἀμέσως κατωτέρω ἐν τῷ ἴδιῳ φύλλῳ, ἀναγράφονται τὰ τερατολογήματα καὶ ἀνυπαρκτότατα δόγματα, μαρτυροῦντα ὅτι οἱ ἐπιστάται αὐτῶν οὐ μόνον σάκχαρα τερατώδη ἔγουσι νῦν καὶ ἔπειτα πραγμάτων καὶ τῶν ὁμοίων δ' ὃν λειτουργεῖ καὶ ἐνεργεῖ ἡ ἐμπειρία καὶ ἡ ἐπιστήμη, ἀλλὰ καὶ παγκάκιν ὄργανον τῆ ἐλλοιώσει ἐν ἐπιδεκτικότητα διὰ τὸν πράξεων των, ἀπέναντι τῶν ἀπαράτων νόμων, αὐτοὶ ὅσοι ρυθμίσουσι αὐτῶν συνταλαιπωρίαν καὶ ἐξουσίαν, καὶ ἐπὶ τὸν ἴδιον τοῦτον τὸ ἀνυπερβλητον αὐτὸ κανόνα ἐπὶ τῆ ἐλλείψει ἐξελιγμένης ἀξιώσεως ἐν τῷ ἐπιστήμῃ καὶ ἡ γνωστὴ ἀρνῆται τὸ ἐπιτρέπει τοὺς τοιούτους ἐπιφανεῖς κατὰ λόγον τῆς κατ' ἐκτίσεις καὶ τοῦ κοινοῦ αὐτοῦ.

Ἀναπόδεικτα ὅμως καὶ ἐν ἔγουσι τὰ σφάγματα ἡ τοιαῦτα ἔχει καθόλου ἐν συμφωνίαν ἐν' ὁ μέσον νόμο κάντων τῶν ἀνωμάλων ταῦτα καὶ τῆ ἐλευθερίᾳ τῶν ἀπαντῶν κατὰ τὰς ὑποίους ἐπιθέσεις ὁμῶς ὅθεν ἄπαξ ἡ ἀκατανόητα ἀπόνοια τοῦτο ἐστὶ τὸ ζῆτα τὸν ἐργατῶν τοῦ ἐν δημοκρατικοῦ συνέδριον καὶ τοῦ δημοκρατικοῦ αὐτῶν ἐρίζουσι, ἀπέναντι τοῦ ὑποκ. τὴ ἐλπίδα, αὐδρία ἀμφ ἐντεταλμένη τὴν δίκην τῶν ἀγαλματῶν τέλεσιν ν' ἀδιαφθορίας.

Ἡ ἐφημερίδα τοῦ ἐμπορομεσιτικοῦ κατεστημένου τῶν Πατρῶν *Φορολογούμενος*, θὰ εἶναι ὁ σημαιοφόρος στὴν σταυροφορία ἐναντίον τῶν Πατρινῶν *κοινωνιστῶν* μὲ χαρακτηριστικότερο τό εἰκονιζόμενο, δημοσίευμα, ἀμέσως μετὰ τὴν σύλληψή τους (φύλλο 142/20-5-1877).

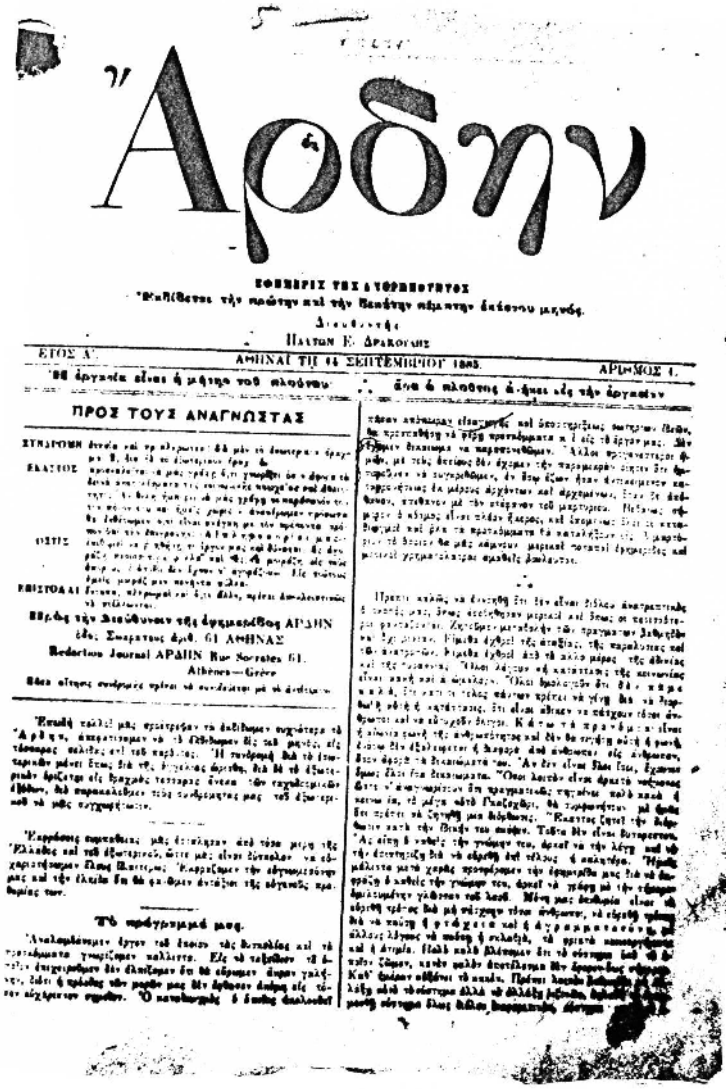
Λίγο ἀργότερα ὅμως ὁ *Φορολογούμενος* θὰ ὑποστείλει τὴν σημαία τῆς πολεμικῆς του στὰ πλαίσια τῶν ἐνδοαστικῶν σκοπιμοτήτων καὶ τῆς κάποιας συναλλαγῆς, ποὺ σημειώθηκαν γύρω ἀπὸ τὴν τύχη ὁρισμένων μελῶν τῆς πρώτης σοσιαλιστικῆς ὀργάνωσης στὴν Ἑλλάδα.

ΠΛΑΤΩΝ ΔΡΑΚΟΥΛΗΣ

Ἐγεννήθη ἐν Ἰθάκῃ, εἶνε περίπου 33 ἐτῶν. Κατόπιν ἐγκυκλοπαιδικῆς παιδεύσεως, ἐπεδόθη εἰς τὴν δημοσιογραφίαν· τῷ 1885 ἐξέδωκε τὸ περιοδικὸν ΑΡΔΗΝ, ἐν ᾧ ἀνέπτυξε τὰς σοσιαλιστικὰς αὐτοῦ ἰδέας. Μετέφρασε δύο βιβλία τοῦ Ρώσσου πρίγκηπος Πέτρου Κραπότκιν τὴν «Ἔκκλησιν πρὸς τοὺς νέους» καὶ τὴν «Ἐξέλιξιν τοῦ νεωτεριστικοῦ πνεύματος». Πρὸ δύο ἐτῶν ἐξέδωκεν «Ἱστορίαν τῆς Γαλλικῆς ἐπαναστάσεως». Ἐδημοσίευσε πολυάριθμα ἄρθρα εἰς διαφόρους σοσιαλιστικὰς ἐφημερίδας περὶ τοῦ σοσιαλιστικοῦ ζητήματος καὶ περὶ καρποφαγίας καὶ χορτοφαγίας. Εἶναι μέλος τῆς ἑταιρίας τῶν θεοσόφων, ἡς τὰ μέλη ἀριθμοῦνται ἐκ τῶν φιλοσοφικωτέρων πνευμάτων τῆς ἐποχῆς μας καὶ ἀνταποκριτὴς διαφόρων ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν. Διαμένει δὲ νῦν ἐν Λονδίνῳ ἀπὸ πενταετίας. Διατελεῖ τακτικὸς συνεργάτης τοῦ Σοσιαλιστοῦ καὶ εὑρίσκεται εἰς στενὰς σχέσεις μὲ τὴν ἐν Λονδίνῳ Σοσιαλιστικὴν Ἀναρχικὴν Ἐπαναστατικὴν Προπαγάνδαν δι' ὅπερ καὶ θεωρεῖται παρὰ πάντων **ἀναρχικός.**

Παρουσίαση τοῦ Πλάτωνα Δρακούλη ἀπὸ τὸν τότε συνοδοιπόρο του Σταῦρο Καλλέργη, δημοσιευμένη στὴν ἐφημερίδα *Σοσιαλιστὴς* (φύλλο 19 - μέσα Μαρτίου 1893).

Ἄρδην

ΣΟΦΙΕΡΙΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΡΡΗΣΤΟΤΗΤΟΣ

Ἐκδίδεται τὴν πρώτην καὶ τὴν δεκάτην ἑκάστου μηνός.

Διευθυντής

Πλάτων Ε. Δρακούλης

ΕΤΟΣ Α'. ΑΘΗΝΑΙ ΤΗΣ 14 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1885. ΑΡΙΘΜΟΣ 1.

'88 ἀργαπὰ εἶναι ἡ μέθοδο τοῦ πλούτου

ὅπου ὁ πλοῦτος ἀ-ῆμαι ἀπὸ τὴν ἀργασίαν

ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΣ

ΣΥΝΔΡΟΜΗ

ΕΚΔΟΣΙΣ

ΠΩΛΗΣΙΣ

ΧΡΙΣΤΟΔΑΣ

Βλέπε τὴν Διεύθυνσιν τῆς ἀρχιμαιεύδος ΑΡΔΗΝ

ὁδὸς Σωκράτους ἀριθ. 61 ΑΘΗΝΑΣ

Redaction Journal ΑΡΔΗΝ Rue Socrates 61.

Athènes—Grèce

Ἐκδοσις ἀλλης συνδρομὴ πρέπει νὰ συνδέεται μὲ τὴ ἀνάλυσιν

Ἐπειδὴ πολλοὶ μᾶς ἐρωτήσουν τὰ ἐπόμενα συχνότερα τὸ Ἄρδην, ἀπαντήσαμεν νὰ τὰ ἐκθέσωμεν ἐδῶ διὰ μιᾶς, ἵνα τὰ ἔχωμεν εἰς τὰς ἑπομένας σελίδας εἰς τὰς χεῖρας. Ἡ συνδρομὴ διὰ τὸ ἐσωτερικὸν μένει ἴδια, διὰ τὸν ἐξωτερικὸν ἀφ'ἑτέρου, διὰ δὲ τὸ ἐξωτερικὸν ἀρίζεται εἰς δραχμὰς τεσσαρας ἑνέα τὸν τεχυδρομικὸν ἔβδον, διὰ συμπαλλέβεται τὰς συνδρομὰς μας τοῦ ἐξωτερικοῦ νὰ μᾶς ταχυμεταφέσουν.

Ἐκφράσεις συμπαθείας μᾶς ἐστάλησαν ἀπὸ τόσα μέρη τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ, ὥστε μᾶς εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐκχαριστήσωμεν ἕνα ἕνα. Ἐκφράζομεν τὴν εὐγνωμοσύνην μας καὶ τῆς ἐλπίδι ὅτι θὰ φανῶμεν ἀντάξιοι τῆς εὐγενοῦς συμπαθείας των.

Τὸ πρόγραμμά μας.

Ἀναλαμβάνομεν ἔργον τοῦ ἑκατὸν τῆς δυσκολίας καὶ τῆς πρωτοφανοῦς γραμμῆς καλλιτε. Εἰς τὸ ταξεῖδιον τὸ δυσχερεστάτον δὲν ἐλπίζομεν ὅτι τὸ σύρμαν ἄνεμον γαλήνης, ἀλλὰ ἡ τρικυμία τὸν μᾶς ἐμβάσουν ἀνάμεσ εἰς τόσον ἀπέρατον ὠκεανόν. Ὁ ναυτιλομένος ἡ ἄπειρος ἐπιλοσοφεῖ

ἀνάλυσιν εἰσαγωγικὴ καὶ ἐπεστρεπτικὴ συστημάτων ἔβδον, δὲ πρεπεβέβη νὰ ῥίξῃ προπαράμασα κ' εἰς τὸ ἄργανόν μας. Ἀλλὰ πρωτοφανέστερα φαίνεται νὰ συγκριθῶμεν, ἀν ἔτσι ἔχωμεν ἤδη ἐπιτυχημένον καταρχὴν εἰς μέρος ἀργάντων καὶ ἀργατικῶν. Ἔτσι ἐν ἀνάγκαις, σταθεροὶ μὲ τὸν σκέφτονται τοῦ μαστόρου. Πιθανὸν σήμερα ἡ κλίμαξ εἶναι πολὺ ἔκφρος, καὶ ἐκφράσεις ἔτσι εἰς κατάβιβασμὸ καὶ ἔτσι νὰ πρατάμασα τὰ κατάλληλον τὸ μαστόρου. Πιθανὸν σήμερα ἡ κλίμαξ εἶναι πολὺ ἔκφρος, καὶ ἐκφράσεις ἔτσι εἰς κατάβιβασμὸ καὶ ἔτσι νὰ πρατάμασα τὰ κατάλληλον τὸ μαστόρου. Πιθανὸν σήμερα ἡ κλίμαξ εἶναι πολὺ ἔκφρος, καὶ ἐκφράσεις ἔτσι εἰς κατάβιβασμὸ καὶ ἔτσι νὰ πρατάμασα τὰ κατάλληλον τὸ μαστόρου.

Πρακτικὸν κάλλος, νὰ ἐπιτύχῃ ἔτι ἔσν εἶναι βέβαιον ἀνατρεπτικὸν ἐπιστῆμαι, ἔτσι ἐπεστρεπτικὸν μερικὰ καὶ ἔτσι σε κατεστημένα πρακτικὰ ἔτσι. Χαρίζομεν μεταξὺ τῶν πραγμάτων διδιχθῶν καὶ ἔχ μικρὰ. Ἡμεῖς ἀρχὴ τῆς ἀπορίας, τῆς παρελθούσης καὶ τῶν ἀνατρεπτῶν. Ἡμεῖς ἐρθοὶ ἀπὸ τὸ κάλο μέρος τῆς αἰθνίας καὶ τῆς κυβερνήσεως. Ἔλλοι λέγουν ὅτι κατάστασις τῆς κοινωνίας εἶναι κακὴ καὶ ἀνάγκαιον. Ἔλλοι λέγουν ὅτι ἐδῶ κάμα κακὰ, ἔτσι ἐπεστρεπτικὸν τὰς σάτυρον κρίνει νὰ γίνῃ διὰ νὰ διορθωθῇ πρὸς ἡ κατάστασις, ἔτι εἶναι αἰθνίαν νὰ σάτυρον τέσσι ἀνθρωποι καὶ νὰ σώσουν ἄνεμον. Κάθε τὰ πρατάμασα εἶναι ἡ αἰθνία ἐκαὶ τῆς ἀνθρωπίστητος καὶ δὲν θὰ σταθῇ ποτὲ ἡ ῥοπὴ ἔτσι ἐδῶ ἐξαίρετον ἡ ἀκρὰ ἀπὸ ἀνθρωποι εἰς ἀνθρωποι, ἀλλὰ ἀρχὰ τὰ διαπράματα τῶν. Ἂν δὲν εἶναι ἔδω ἔτσι, ἔχομεν ἔμως ἄλλο ἔτσι διαπράματα. Ὅποι λοιπὸν εἶναι ἀρκετὸ νοήσουν ὅστε ν' ἀνατρωπίσουν ἔτι πραγματικὴ τυραννία καὶ ἀδικία, τὰ μέτρα αὐτὰ ἐκαὶ ἐκφράζουν, θὰ συμφωνήσουν μὲ ἔμεν ἔτι πρέπει νὰ ζητῇ μια διόρθωσις. Ἕκαστος ζητεῖ τὴν διόρθωσιν κατὰ τὴν ἔποψιν του καὶ τὸν τρόπον. Τώρα δὲν εἶναι διατρεστικὸν. Ἂς εἶπῃ ὁ καθεὶς τὴν γνώμην του, ἀφοῦ νὰ τὴν λέγῃ καὶ τὴν ἀντιπαράβῃ διὰ νὰ εὑρεθῇ ἀπὸ τόλμης ὁ ἀκάνθης. Ἡμεῖς μάλιστα μετὰ χαρᾶς προσφέρομεν τὴν ἐφημερίδα μας διὰ νὰ ἀναγνώσῃ ὁ καθεὶς τὴν γνώμην του, ἀφοῦ νὰ γράφῃ μὲ τὴν τάξιν ἀριστερὸν γράφουν οἱ λοιποὶ. Μόνη μας ἐπιδιωκὶ εἶναι νὰ εὑρεθῇ τρόπος διὰ μὰ σώσωμεν τόσον ἀνθρωπον, τὰ εὑρεθῇ τρόπος διὰ νὰ κτίσῃ ἡ στάρχετε καὶ ἡ ἀγαρμαγκανία καὶ ἡ ἀλλοις λόγους νὰ σωθῇ ἡ σκλαβιὰ, τὰ φρικτὰ κακουργήματα καὶ ἡ ἀπιμὴ. Πολὺ καλὰ βλέπομεν ἅτι τὸ σύστημα ἐκὶ ὁ ἐπὶ τόσο ζόμεν, κατὰ πολὺ ἀντέθεται δὲν ἀρμονίζεται σήμερα. Καὶ ἔμεν αἰθένει τὸ κακὸν. Πρέπει λοιπὸν διόρθωσιν ἀλλὰ τὸ σύστημα ἀλλὰ τὸ ἀλλάξῃ μέτρα, ἀρκεῖ νὰ μὴ σύστημα ἔλως ἄλλο διαφορετικὸν, ἀλλὰ

Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1885 ὁ Πλάτωνας Δρακούλης θὰ ἐκδόσει τὸ πρῶτο ἰδεολογικό του ὄργανο, τὸ περιοδικὸ *Ἄρδην, ὡς μηναίον φύλλον τῶν ἀνθρωπίνων συμφερόντων*. Μέσω τοῦ *Ἄρδην* θὰ προσπαθήσει νὰ συγκινήσει 10.000 ἀναγνώστες σοσιαλιστές, νὰ ἀποταμιεύσουν γιὰ ὁρισμένα χρόνια, προκειμένου νὰ δημιουργήσουν σὲ ἀγροτικὴ ἔκταση στὶς ΗΠΑ τὴν οὐτοπικὴ του πολιτεία.

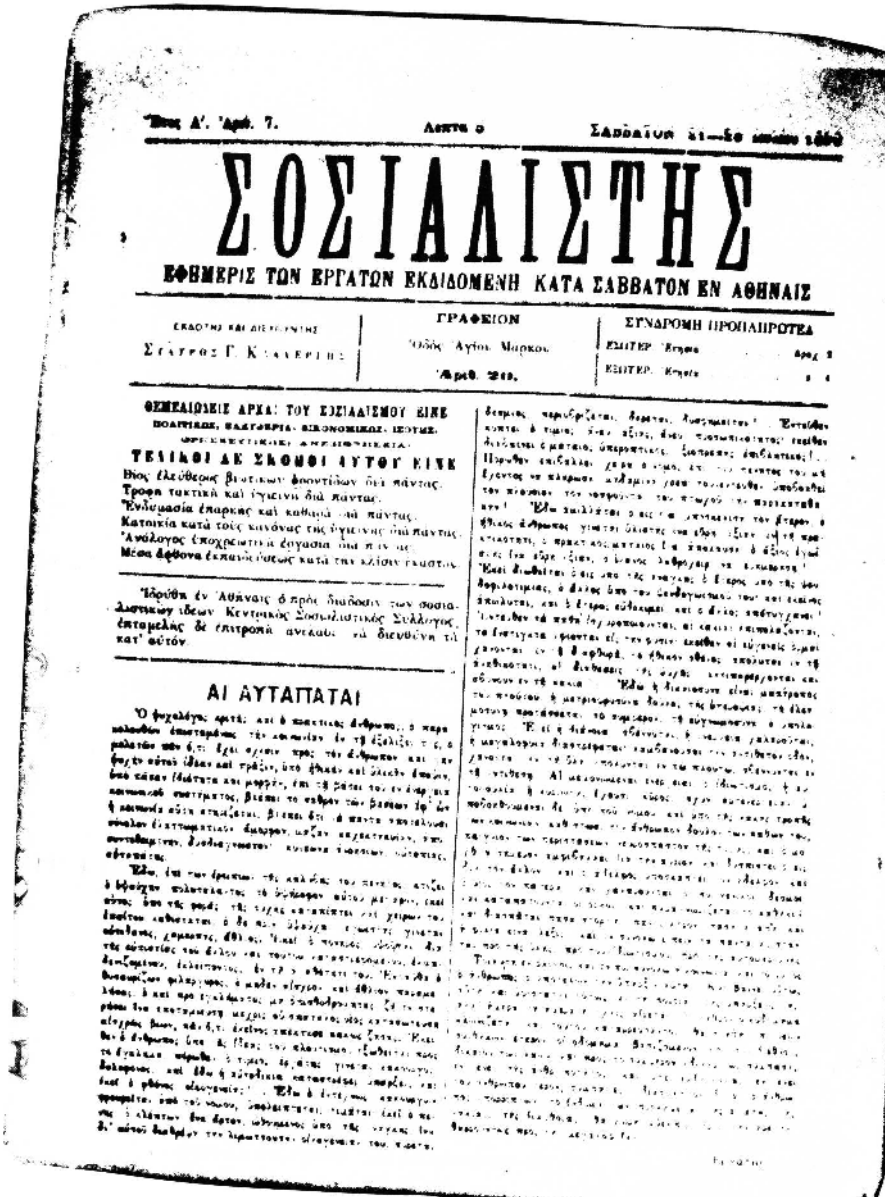

ΣΤΑΥΡΟΣ ΚΑΛΛΕΡΓΗΣ

ΣΤΑΥΡΟΣ ΚΑΛΛΕΡΓΗΣ

Ἐγεννήθη ἐν Κρήτῃ, εἶνε 30 ἐτῶν, ἐφοίτησεν ἐπὶ τριετίαν ἐν τῇ Ἀρχιτεκτονικῇ Σχολῇ τοῦ ἐν Ἀθήναις Πολυτεχνείου. Κατόπιν ἐγκαταλείψας τὴν ἐξακολούθησιν τῶν σπουδῶν του, ἐπεδόθη ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ σοσιαλιστικὸν ζήτημα. Ἐπρομηθεύθη ἐξ Εὐρώπης καὶ Ἀμερικῆς πλεῖστα ὅσα σοσιαλιστικὰ συγγράμματα διαφόρων συστημάτων καὶ εἰς διαφόρους γλώσσας, ἅτινα ἔδωκεν εἰς φίλους του καὶ τὰ μετέφρασαν. Οὕτω ἐμελέτησεν ὅλα σχεδὸν τὰ σοσιαλιστικὰ ζητήματα. Ἐν ἔτει 1890 ἐξέδωκεν ἐφημερίδα καθαρῶς σοσιαλιστικὴν ὑπὸ τὸν τίτλον «Σοσιαλιστής», καὶ ἵδρυσε συνάμα τὸν «Κεντρικὸν Σοσιαλιστικὸν Σύλλογον». Τῷ 1891 ἔλαβε μέρος εἰς τὴν ἵδρυσιν σοσιαλιστικοῦ Συλλόγου ὑπὸ τὸ ὄνομα «Κοινωνικὸς Σύνδεσμος». Ἐξέδωκε βιβλίον ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὁδηγὸς παντὸς ἀνθρώπου», εἰς ὃ ἀνέπτυξε τὰς σοσιαλιστικάς του ἰδέας. Εἶναι ὁ πρῶτος, ὅστις ἵδρυσε σοσιαλιστικὸν Σύλλογον ἐν Ἑλλάδι καὶ Τουρκίᾳ, μὲ καθαρὸν καὶ ἀπ' εὐθείας σοσιαλιστικὸν πρόγραμμα. Εἶναι φανατικὸς σοσιαλιστὴς καὶ θεωρεῖται ὑπὸ πάντων ὡς σοσιαλιστὴς **ἐπαναστάτης**.

Αὐτοπαρουσίαση τοῦ Σταύρου Καλλέργη στὸν *Σοσιαλιστὴ* (φύλλο 19 - μέσα Μαρτίου 1893).

Τόμος Α'. Άριθ. 7. ΛΕΠΤΑ 5 ΣΑΒΒΑΤΟΝ 31—30 Ιανουαρίου 1890

ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΗΣ

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΗ ΚΑΤΑ ΣΑΒΒΑΤΟΝ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚΔΟΤΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ
Σταύρος Γ. Καλλέργης

ΓΡΑΦΕΙΟΝ
Οδός Αγίου Μάρκου
Άριθ. 210.

ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΠΡΟΠΛΗΡΩΤΕΑ
Ετήσιον Έτος ... δρ. 5
Εξάμηνον Εξάμ. ... » 3

ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΑΡΧΑΙ ΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ ΕΙΝΕ
ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΘΑΛΑΣΣΑ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΙΣΟΤΗΣ.
ΟΡΓΑΝΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΙΣ ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΝΕΙΑΣ.

ΤΕΛΙΚΟΙ ΔΕ ΣΚΟΠΟΙ ΑΥΤΟΥ ΕΙΝΕ
Βίος ελεύθερος βιωτικών φροντίδων δι' πάντας.
Τροφή τακτική και ύγιεινή δι' πάντας.
Ένδυμασία έπαρκης και καθαρά δι' πάντας.
Κατοικία κατά τους κανόνας της ύγιεινης δι' πάντας.
Ανάλογος εποχρεωτική εργασία δι' πάντας.
Μέσα άφθονα εκπαιδεύσεως κατά την κλίσιν εκάστου.

Ίδρύθη εν Αθήναις ο πρώτος διαδοχος των σοσιαλιστικών ιδεών Κεντρικός Σοσιαλιστικός Σύλλογος, επταμελής δε επιτροπή ανεκδυ. τα διευθύνη τα κατ' αυτόν.

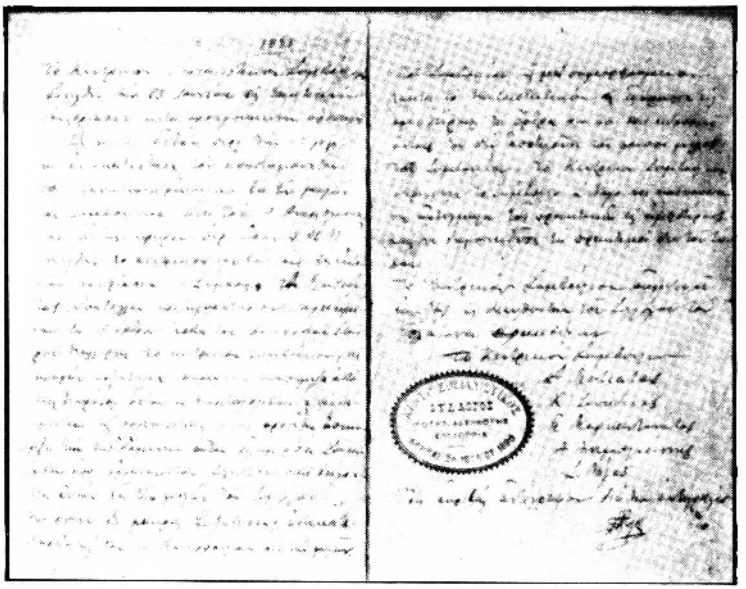
ΑΙ ΑΥΤΑΠΑΤΑΙ

Ο ψυχολόγος αρτί και ο κοινωνικός ανθρωπος... ο καρ καλούθου επιστημόνος της ανθρωπίνης ζωής ή ζέλειξε τ. ο ζωής αύτοι ίδιαι και τράξεις, ένα ήθικαι και άλλοι έπομεν, ένα εάσαι ίδιότητα και μορφήν, επι τη ρόπει του εν ένα μια κοινωνικό συστήματος, βίεσαι το καθρον των βασικών ιδ' δε ή κοινωνία αύτη αποδείξει, βίεσαι ότι ο κανον κανονικαι συναλλαγαι ξένα τραπεζιτικαι, μαζικαι εκμεταλλευσεις, συνεπαθειαι, διανομή κοινωνικών πλούτων, αδικιαι.

Έδω, ένι των άριστων της καλλίνης του κανονος ασχολεί ο ιδρύσων σοσιαλισμός, το διάφορον αύτου μεταξύ, και αύτος ένα της φυσικής της ζωής, της ίσης κατανομής και χαιρουν το, έκαστον καθιστάται ο δε πάσι ίδιοχρη εκαστος γίνεται αδιάλυτος, χαμένος, άθλιος. Έκαι ή κοινωνικός ιδιότης δι' της αυτοτίας του άλλου και τούτου καταπατουμένου, άνω, διαζωγόνου, εξαίσιου, δι τρ ν αθετεί του. Εκαι δε ο διαφορίζων φιλοχρήμος ή καθ' ολοχρο. και άθλιον ποιεί ένα; ο και προ εγκλήματος μη συνειδοχρατος ζη εν αύτο αίσχρος βίος, καθ' ότι άνεπος τεκτόνος κακως ζησης. Έκαι δε ο άνθρωπος ένα δι' έδεν του εδιοτικου εμβιοτος κακος τα άγαθα στρεβλα. ο τρόπος, ως οπως γινεται εκαστος δολοφονος και έδω ή κοινωνία κατασκευαζει ανωρμαλ ένα ή ρόπος αδικιαν.

Έδω ο άνθρωπος κατασκευαζει ανωρμαλ... ο τρόπος ένα δρτον, αδικαιωμενος υπο της νεγκης του δι' αύτου διαβρον την ιερωτουσαν αδικιαν του κοσμου.

Ένταύθα κρατεί ο τύπος, ένας άξιος, ένας συστατικός τοιούτου διδάσκει ε μαθεία, ύπερφυτικός, ξιστόπους εκδιδάσκεις! Πεφυτον εκδιδάσκει χρεο ο τύπος, ότι ένα τέκνον του κ' έχοντος να κάνουν καλλιτέρα χρεο τουλαχιστον υποδουλη των πτωσίων του κοσμικου του πτωχού του πρεσβευθη αυτ! Έδω διδάσκεται ο ως ένα αντιλαικιστ του έτερου ο ήθικος άνθρωπος χρεοι δίκαιος ένα εδρ έξιν ε' τε κα κτασθαι, ε πρακτικοκτασιος ε' ο κανονικος ο έξις έχει ένα έχρ έξιν, ο ένας διδρχρεσθαι να διδασκεται! Έκαι διαβαίνει ο εις ένα της ένοχους; ο έτερος ένα της δουλοπαροικίας, ο άλλος δίνο του εκκλησιαστικου του και εκαινος σκοπιστου, και ο έτερος αύθαιρεσι και ο άλλος επιτυγχανει! Ένταύθα τα κατα την μοιρασιαν, αι εκκλησιαστικαι ε, το ένστιγκτο ιρίσκεται εί, την ψυχην εκαθεν αι εύχαιρες δημοσι χαρακτ. ον ή ανθρωπ. το έθνικον ιδεώδες εκφύεται εν τη διαθεσιμοτητι, αι διαθεσεις της ανάγκ. εκπληρουμενοι και αδιάλυτον εν τη κακια. Έδω ή διαπλασιον είναι μικτρατος του πτωσου ή μετρησιμενα δόκια, της διαδοκιας, τα έλαττονος πολιτικοτατος το κεφαλαιον. τη συγκαιρινον ο λαικος γιγνος. Έ εί ε ή έθνικα εξάνεται, ή ανθρωπ. ε μεγαλοφυια διαστρεφεται καθαλουσα του ανθρωπου εξαιρετικα χαρακτ. ζηνικα εν τη δοξ. πολιτικα εν τω κοσμω. εξαναγκαζει ε τη ανάγκη. Αι μεγαλοφυιαι ένες είναι ε ιδιοφυιαι, ή μ ανθρωπ. ε ανθρωπ. ε ένα κοσμο. αγαν ανθρωπ. ε ανθρωπ. ε ένα κοσμο. και από της κακης τροπης του γενους των περιστασεων τα ανθρωπ. ε ανθρωπ. ε ένα κοσμο. ε ανθρωπ. ε ένα κοσμο. ε ανθρωπ. ε ένα κοσμο

Ἀνέκδοτο ντοκουμέντο ἀπὸ τὶς ραδιουργίες, προσωπικὲς ἀντιζηλίες καὶ διαπάλες τῶν Ἑλλήνων σοσιαλιστῶν τὴ δεκαετία τοῦ 1890.

Τὸ πρακτικὸ τῆς ἀποπομπῆς τοῦ Σταύρου Καλλέργη ἀπὸ τὸν Κεντρικὸ Σοσιαλιστικὸ Σύλλογο τὸ καλοκαίρι τοῦ 1893 ὡς *ἀκατολογίστου καὶ ἐκμεταλλευτοῦ τῆς Σοσιαλιστικῆς ἰδέας* ἀπὸ τὴν ἀντιγετικὴ ὁμάδα τῶν Ἀλεξ. Ματιάτου (ποὺ ἦταν ὁ εἰσηγητὴς τῆς διαγραφῆς), Κων. Συνοδινοῦ, Εὐαγ. Μαρκαντωνάτου, Σπύρου Νάγου καὶ Ἀνεμογιάννη. Οἱ ἀντιγετικοὶ ἀποκατέστησαν παμψηφεὶ τοὺς διαγραφέντες συμβούλους Π. Πουλόπουλο καὶ Ἰπ. Παπαδημητρόπουλο καὶ ἐξέλεξαν παμψηφεὶ ὡς διευθυντὴ τοῦ Κ.Σ.Σ. τὸν Πλάτωνα Δρακούλη (ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Στ. Καλλέργη).

Ὁ Δρακούλης δὲν θὰ δεχθεῖ νὰ ἀκολουθήσει τοὺς πιστούς του στὰ σχέδιά τους, οἱ ἀντιγετικοὶ θὰ ἐκδώσουν τὸν Αὔγουστο τοῦ 1893 τὴν ἐφημερίδα πολεμικῆς κατὰ τοῦ Καλλέργη *Σοσιαλιστικὸς Σύλλογος* καὶ ἀργότερα θὰ ἐγκαταλείψουν τὴν προσπάθεια ἰδιοποίησης τοῦ τίτλου *Κεντρικὸς Σοσιαλιστικὸς Σύλλογος* καὶ θὰ δημιουργήσουν δικές τους μικροοργανώσεις. Δρακούλης, Καλλέργης καὶ ἀντιγετικοὶ θὰ συνεργασθοῦν προσωρινὰ γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῆς ἑνωτικῆς Πρωτομαγιᾶς τοῦ 1894.

Adresse

Σοσιαλιστικὸν Σύνδεσμον "Κόσμος"

εἰς δίνδυμα θεάτρου Ποικίλων Ἀ.

Ἀθῆναι.

Τύποις Πάσαρη καὶ Περγαντίου

Int. Instituut
Soc. Geschiedenis
Amsterdam

ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟΝ
ΤΟΥ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ
ΚΟΣΜΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Σκοπὸν τῆς ἑταιρείας.

Ἄρθρ. 1. Αἴσθημα ὑψίστης δικαιοσύνης ἐξεγειρόμενον ἐν τῇ συνειδήσει παντὸς ἀκούοντος καὶ *αἰσθανομένου*, βλέποντος καὶ *συγκινουμένου*, κατ' ἀκολουθίαν δὲ *ἀναλαμβανομένου* καὶ *σκεπτομένου* ἐν *ἀγάπῃ* ὑπὲρ τοῦ πάσχοντος πλησίον αὐτοῦ—ἀκούοντες τὰς κατακραυγὰς καὶ τὰς εἰμωγὰς τῶν ἀδικουμένων, βλέποντες τὰ ἀδικήματα τὰ ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν τοῦ καθ' ἡμέραν βίου κακούργως διαπραττόμενα ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν νόμων τοῦ Καθεστῶτος,—ὑπαγορεύει τὴν λῆψιν συντόνων μέτρων τεινόντων πρὸς τὴν κατάργησιν καὶ ἀντικατάστασιν τοῦ ἀδικοῦντος τούτου Καθεστῶτος.

Ἄρθρ. 2. Παντὸς καθεστῶτος ἔργου καὶ δημιουργήματος ὄντος τῆς διανοίας καὶ τῆς ἀπὸ κοινοῦ συμπράξεως καὶ ἐνεργείας τῶν ἀνθρώπων, τοῖς ἀν-

Ἐν Ἀθήναις, τῇ 10ῃ Ἰουνίου 1893. Ἐκ τοῦ Μικροῦ τυπογραφείου τῆς φυλακοδικαστικῆς ἐφημερίδος "Κόσμος", τοῦ ἐφ' ὅλης τῆς ὕλης ἀναρχικοῦ καὶ ἐπαναστατικοῦ ὀργάνου τῶν ἐν Ἀθήναις Σοσιαλιστικῶν Ἑταιριῶν "Κόσμος" καὶ "Ἀστραπή".

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΑΡΧΗΓΕΤΕΣ ΚΑΙ ΟΡΑΜΑΤΙΣΤΕΣ
ΠΑ. ΔΡΑΚΟΥΛΗΣ-ΣΤ. ΚΑΛΑΕΡΓΗΣ

Τὴν περίοδο 1880-1900, ἐνῶ στὴν ἐπαρχιακὴ Ἑλλάδα καὶ στὰ ἐργατικὰ κέντρα τοῦ ἀπόδημου ἑλληνισμοῦ κυριαρχοῦν ἡ ἀναρχικὴ ἰδεολογία καὶ τὰ μαζικὰ κινήματα, στὴν Ἀθήνα οἱ ριζοσπαστικὲς ἰδέες εἶναι μεταρρυθμιστικοῦ χαρακτήρα, ποδηγετοῦνται ἀπὸ ἀστοὺς διανοούμενους καὶ περιορίζονται σὲ ὁμάδες πιστῶν. Σκαπανεῖς τοῦ ἑλληνικοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος οἱ Πλάτων Δρακούλης καὶ Σταῦρος Καλλέργης προβάλλουν, μὲ ἄξονα τῆς δράσης τους τὴν Ἀθήνα, ἀνανεωτικὲς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἰδέες. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἐπηρέασαν μεγάλες λαϊκὲς μάζες, γαλούχησαν στὰ ἰδανικὰ αὐτὰ ἑκατοντάδες νέους τὴν εἰκοσαετία 1885-1905.

Ὁ Δρακούλης, περισσότερο, μὲ τὸ κύρος του καὶ ὁ Καλλέργης μὲ τὴν ἀκαταπόνητη δράση του ἦταν μέν, κυρίως, «θεωρητικοὶ ἀρχηγέτες», ἀλλὰ καὶ οἱ πρῶτοι Ἕλληνες σοσιαλιστές, οἱ ὁποῖοι —ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς κοινωνικῆς τους φιλοσοφίας— δὲν ἔχουν περιστασιακὴ δράση στὸ ἑλληνικὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα. Ἐπιπλέον, εἶναι οἱ πρῶτοι, ποὺ εἰσάγουν στὴ χώρα κατὰ τρόπο συστηματικὸ στοιχεῖα ἀπὸ τὸν προωθημένο πολιτικὸ προβληματισμὸ τῆς Εὐρώπης. Ἀσφαλῶς, καὶ τοὺς δύο χαρακτηρίζει ἀδυναμία σύνθεσης σ' ἕνα σαφὲς πρόγραμμα ὅσων διεκδικήσεων, στόχων καὶ ἰδεῶν ἀνθολογοῦν καὶ εἰσηγοῦνται. Ἦταν πάνω ἀπ' ὅλα ὁραματιστές, κήρυκες τῆς ἰδέας γιὰ μιὰ οὐτοπικὴ πολιτεία ἢ παγκόσμια σοσιαλιστικὴ τάξη. Πέρα, ὅμως, ἀπὸ τὰ θολὰ ὁράματα ὑπάρχει ἡ ἀκαταπόνητη δράση, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ὁριακά της ἀποτελέσματα. Ἔτσι, δὲν εἶναι εὐκαταφρόνητη ἡ συμβολή τους στὴν ἀνάπτυξη τῆς κοινωνικῆς συνείδησης σὲ ὁμίλους διανοουμένων καὶ ἐργατῶν τόσο στὴν Ἀθήνα ὅσο καὶ στὴν ἐπαρχία.

Ὁ Πλάτωνας Δρακούλης (1858-1932) γεννήθηκε στὴν Ἰθάκη καὶ ἦταν γόνος πλούσιας οἰκογένειας. Ὁ πατέρας του Εὐστάθιος ἦταν γιὰ χρόνια κυβερνήτης τῆς Ἰθάκης καὶ εἶχε ἀφήσει καλὴ ἀνάμνηση στὸ νησί. Μετὰ τὸ γυμνάσιο σπούδασε νομικὰ στὸ πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν ἀλλὰ δὲν δικηγόρησε ποτέ. Ἐρευνητικός, ἀνήσυχος καὶ κάτοχος σπάνιας μόρφωσης γιὰ τὴν ἐποχή του —ποὺ τοῦ προσέδιδε αἴγλη, ἀλλὰ καὶ ἔπαρση— δὲν φαίνεται νὰ ἀντιμετώπιζε προβλήματα βιοπορισμοῦ. Ἀσχολήθηκε μὲ τὴ λογοτεχνία, τὴν οἰκονομία καὶ τὴ φιλοσοφία. Στὰ 1884 ἔγινε συνεργάτης τῆς τότε προοδευτικῆς ἐφημερίδος *Λιὼν*. Τὶς οὐτοπικὲς σοσιαλιστικὲς

ἀναζητήσεις του, λ.χ. δημιουργία ἀγροπόλεων, ὁ Δρακούλης ὑποστηρίζει μὲ τὸ ἴδιο πάθος ποὺ ἔχει γιὰ τὰ κοινωνικὰ ἰδεώδη τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀκρεοφαγία, τὴν χορτοφαγία καὶ τὰ προγράμματα ἀναδάσωσης. Οἱ προτιμήσεις καὶ ἐπιδιώξεις αὐτὲς συχνὰ ταυτίζονταν ἀπὸ τοὺς ἐπικριτές του καὶ δημιουργοῦσαν σύγχιση γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπό του.

Ὁ Σταῦρος Καλλέργης (1865-1926) γεννήθηκε στὸ Χουμέρι Μυλοποτάμου τῆς Κρήτης. Ἦταν δευτερότοκος γιὸς τοῦ ὁπλαρχηγοῦ τῆς περιοχῆς Γεωργίου Καλλέργη. Ὅπως οἱ τσιφλικάδες τῆς ἐπαρχίας Μυλοποτάμου, ὁ Γ. Καλλέργης εἶχε λάβει μέρος στὴν Κρητικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1866-69. Μετὰ τὴ βίαιη καταστολή της ὁ ἐπικηρυγμένος ὁπλαρχηγὸς ἦρθε μὲ τὴν οἰκογένειά του στὴν Ἀθήνα. Σύντομα θὰ προσληφθεῖ μαζὶ μὲ τὴν γυναίκα του σὲ ὑπηρεσίες τοῦ Παλατιοῦ, χάρη στὴ συγγένεια καὶ ὑποστήριξη τοῦ παλιοῦ ἐπαναστάτη καὶ τότε ἀνακτορικοῦ Δημητρίου Καλλέργη. Σύμφωνα μὲ ἀφήγηση τοῦ ἠθοποιοῦ Λυκούργου Στ. Καλλέργη, ὁ πατέρας του Σταῦρος

> *μεγάλωσε κάτω ἀπὸ ἐκεῖνες τὶς συνθῆκες, ποὺ ἐπέβαλε τὸ πρωτόκολλο τοῦ παλατιοῦ, γεγονὸς ποὺ ἐπηρέασε πολὺ τὴν παραπέρα ζωή του. Ἡ καταπίεση, ποὺ ἔνιωθε σὰν παιδὶ καὶ ἀργότερα σὰν ἔφηβος βρῆκε πρόσφορο ἔδαφος, ὥστε νὰ τοῦ ἐμφυσηθοῦν οἱ ἰδέες τοῦ σοσιαλισμοῦ ἀπὸ ἰδιωτικὸ δάσκαλο, ποὺ εἶχε σὰν μαθητὴς τοῦ Γυμνασίου*[1].

Ὅμως, κείμενα τοῦ ἴδιου τοῦ Σταύρου Καλλέργη δίνουν —κι ὄχι μόνο σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση— μιὰ διαφορετικὴ ἐκδοχή.

Ἔγραφε καὶ ἐξιστοροῦσε στὰ 1898 στὴν *Ἐπιστολὴ πρὸς ἅπαντας τοὺς Ἕλληνας σοσιαλιστάς:*

> *Λέκα καὶ πέντε σχεδὸν ἔτη συμπληροῦνται σήμερον ἀφ' ὅτου ἀνέγνωσα ἄρθρον τι τοῦ καθηγητοῦ τῆς Πλουτολογίας Σούτσου ἐν τῷ ἡμερολογίῳ «Ποικίλη Στοὰ» ὑπὸ Ι. Ἀρσένη*[2]*. Ἂν καὶ τὸ ἄρθρον ἐκεῖνο ἦτο ἐναντίον τοῦ Σοσιαλισμοῦ, ἐγὼ δι' αὐτοῦ ἐγενόμην Σοσιαλιστής, καθότι ἤμην νέος δέκα καὶ ἐννέα ἐτῶν καὶ μάλιστα δημοκρατικῶν ἰδεῶν. Μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ ἄρθρου ἐκείνου κατεγεινόμην πρὸς εὕρεσιν σοσιαλιστικῶν συγγραμμάτων, ὅπως κατανοήσω τὰς λεπτομερείας τοῦ ζητήματος, καὶ εὑρὼν ἀνέγνωσα τὸ «Φυσικὸν Δίκαιον» ὑπὸ Καζάζη, τὰς «Ρωσσίδας Παρθένους», καὶ βραδύτερον τὴν «Ἐκκλησιν πρὸς τοὺς νέους»,*

1. Σταύρου Καλλέργη, *Ἀνέκδοτα Ἔργα*, ἔκδοση ΓΣΕΕ, Ἀθήνα 1982, Εἰσαγωγή, σελ. 3.
2. Τὸ ἄρθρο τοῦ Ι. Σούτσου δημοσιεύτηκε τὸ 1885.

ὑπὸ Κροπότκιν, εἶχον δὲ ἀναγνώσει καὶ τὴν «Ἱστορίαν τῆς Μεγάλης Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως», καὶ ἀμέσως ἤρχισα νὰ σκέπτωμαι, ὅπως καὶ ἐγὼ ἐργασθῶ ὑπὲρ τῆς μεταμορφώσεως τῆς Κοινωνίας καὶ τὴν ἐξέλιξιν αὐτῆς εἰς μίαν ὡραίαν καὶ ἁρμονικὴν ζωήν, ἐν ᾗ ἅπαντες οἱ ἄνθρωποι νὰ ζῶσιν ἐν εὐημερίᾳ καὶ εὐδαιμονίᾳ, ἔχων πάντοτε ὑπ' ὄψιν μου τὰ διδάγματα τῶν ἐπαναστατικῶν περιόδων τῆς ἀνθρωπότητος διὰ μέσου τῶν αἰώνων.

Ὅτε ἀνέγνωσα τὸ ἄρθρον τοῦ Σούτσου καὶ ἐγενόμην Σοσιαλιστής, ἤμην μαθητὴς τῆς β' τάξεως τῆς ἀρχιτεκτονικῆς σχολῆς τοῦ ἐν Ἀθήναις Πολυτεχνείου, τὸ ἄρθρον δὲ ἐκεῖνο καὶ ἡ μελέτη σχετικῶν συγγραμμάτων πρὸς τὸ Σοσιαλιστικὸν ζήτημα, δὲν μοῦ ἐπέτρεπαν νὰ μελετῶ πλέον μαθηματικά, ἤτοι Ἄλγεβραν, Γεωμετρίαν κλπ. μαθήματα τῆς τάξεώς μου[1].

Στὰ 1883 ὁ Καλλέργης γράφεται στὴν ἀρχιτεκτονικὴ σχολὴ τοῦ Πολυτεχνείου καὶ ἀρχίζει νὰ συνδέεται μὲ ὁρισμένους φοιτητὲς καὶ μαθητὲς ποὺ ἔχουν κοινὲς ἰδεολογικὲς ἀνησυχίες. Ἀνάμεσά τους οἱ φοιτητὲς τῆς φυσικομαθηματικῆς Γ. Χαιρέτης καὶ Ἠλ. Γαρμπῆς, ὁ Γ. Παπαρρήτορας καὶ ὁ Γρηγόριος Ξενόπουλος, τότε νεαρὸς λόγιος καὶ σοσιαλιστής. Ἡ ὁμάδα εἶχε ἐπαφὴ μὲ τὸν δημοκρατικὸ βουλευτὴ Ρόκκο Χοϊδᾶ καὶ μὲ τὸν Πλάτωνα Δρακούλη.

Ἕνα χρόνο ἀργότερα, τὸ 1884, ὁ Δρακούλης ἀρχίζει νὰ δημοσιογραφεῖ στὸν *Αἰώνα* τοῦ Τιμολέοντα Φιλήμονα καὶ νὰ συστηματοποιεῖ τὶς οὐτοπικὲς ἀναζητήσεις του. Τὴν ἴδια χρονιὰ ὁ Στ. Καλλέργης συμμετέχει σὲ ἐκδήλωση διαμαρτυρίας μπροστὰ στὸ Παλάτι μὲ τὸ σύνθημα «Ἰσότης-Ἀδελφότης-Κοινοκτημοσύνη». Ὁ γιός του, Λυκοῦργος Καλλέργης, ὑποστηρίζει ὅτι ὁ πατέρας του ἦταν ὁ ὀργανωτὴς τῆς διαδήλωσης καὶ ἀκόμα ὅτι «ὁ βασιλιὰς Γεώργιος Α' φώναξε τὸν Γεώργιο Καλλέργη καὶ τοῦ ἔδειξε τὸν (διαδηλωτὴ) γιό του»[2]. Αὐτὸ τὸ γεγονός, σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια μαρτυρία, ὁδήγησε τὸν Γεώργιο Καλλέργη νὰ ἐγκαταλείψει τὸ Παλάτι —παίρνοντας μιὰ σύνταξη ὡς ἀγωνιστὴς τῆς Κρητικῆς Ἐπανάστασης— καὶ νὰ ἐπιστρέψει στὸ Μυπολόταμο τῆς Κρήτης.

Ὁρισμένοι ἱστορικοὶ ὑποστηρίζουν ὅτι στὰ 1884 ὁ Στ. Καλλέργης ἦταν ἐπικεφαλῆς ὁμάδας νέων μὲ σοσιαλιστικὲς ἀνησυχίες. Τὰ στοιχεῖα τῆς δικῆς μας ἔρευνας, μᾶς ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα

1. Στ. Καλλέργη *Ἐπιστολὴ πρὸς ἅπαντας τοὺς Ἕλληνας σοσιαλιστάς*, Ἀθήνα 1898, σελ. 5.
2. Στ. Καλλέργη, *Ἀνέκδοτα Κείμενα*, ἔ.ἀ. σελ. 4.

ὅτι ὡς τὸ 1888 ἦταν μέλος τοῦ κύκλου τῶν πιστῶν τοῦ Πλ. Δρακούλη. Ἄλλωστε, ὁ ἴδιος ὁ Καλλέργης ἔγραψε ὅτι μετὰ τὸ 1885, ποὺ παράτησε τὴν Ἀρχιτεκτονική, *ἐπεδόθην εἰς ἐγκυκλοπαιδικὰς μελέτας καὶ εἰς τὴν διάδοσιν τῶν Σοσιαλιστικῶν ἰδεῶν, κατεγεινόμην δὲ νὰ ἐκδόσω καὶ ἐφημερίδα*[1].

Ἰδεολογικὲς ἀρχὲς καὶ Ἄρδην

Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1885 ὁ Δρακούλης θὰ ἐκδώσει τὸ περιοδικὸ *Ἄρδην*, τοῦ ὁποίου ἡ μὴ τακτικὴ κυκλοφορία, μὲ 12 συνολικὰ τεύχη, θὰ κρατήσει ὡς τὸν Ἰούλιο τοῦ 1877. Στὸν ὑπότιτλο αὐτοπροσδιορίζεται ὡς *μηνιαῖον φύλλον τῶν ἀνθρωπίνων συμφερόντων* καὶ στὴν προμετωπίδα του ὑπάρχουν οἱ ρήσεις: *Ἡ ἐργασία εἶναι μητέρα τοῦ Πλούτου* καὶ ὁ *Πλοῦτος ἀνήκει στὴν ἐργασία*.

Στόχος τοῦ περιοδικοῦ ἦταν ὄχι ἁπλῶς ὁ φιλεργατικὸς χαρακτήρας ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιχειρηματολογία γιὰ τὴν ἀνωτερότητα τοῦ σοσιαλισμοῦ, ἀπέναντι στὰ ὑπόλοιπα πολιτικὰ συστήματα. Ὁ Δρακούλης ἀφοῦ ἐπισκοπεῖ τὶς κοινωνιστικὲς ἰδέες ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀρχαιότητας καὶ τοῦ πρωτοχριστιανισμοῦ, διαχωρίζοντας πάντοτε τὸν Ἰησοῦ Χριστὸ ἀπὸ τὴν κατεστημένη Ὀρθοδοξία, προπαγανδίζει τὴ νομοτελειακὴ ἐπικράτηση ἑνὸς σοσιαλιστικοῦ παραδείσου κοινωνικῆς ἁρμονίας καὶ ἀνθρώπινης μακαριότητας. Ριζοσπάστης θεωρητικὸς καὶ ὄχι ἀκτιβίστας, δὲν ἐπεξεργάζεται τὴν δυναμικὴ τῶν κοινωνικῶν ἀντιθέσεων, δὲν ἱεραρχεῖ στόχους. Δανείζεται ἐπιχειρήματα ἀπ' ὅπου βρεῖ —ἀπὸ τὰ Εὐαγγέλια καὶ τὸν Κροπότκιν, ἀπὸ τὸν Χαρτισμὸ καὶ τὴν *Πολιτεία* τοῦ Πλάτωνα— προκειμένου νὰ καταδείξει τὴν ἠθικὴ ἀνωτερότητα τοῦ ὁράματός του, τὴν νομοτελειακή του ἐπικράτιση.

«...Ἡ σκέψη του ἀποτελεῖ ἀμάγαλμα τῶν κατὰ καιροὺς διαδοχικῶν διαβασμάτων του, διεργασμένων σὲ μιὰ ἐκλεκτιστικὴ ἰδεολογικὴ κατασκευή.

Στὴν ἰδεολογία του μπορεῖ νὰ διαγνώσει κανεὶς τὴ θεοσοφιστικὴ ἐπίδραση τοῦ Θεόφιλου Καΐρη, παράλληλα ὅμως καὶ τῆς Fabbian Society, ἀργότερα καὶ τοῦ Λέοντα Τολστόι, μὲ κυριαρχικὴ ὅμως πάντα τὴν ἐπίδραση τοῦ θετικιστικοῦ οὐμανισμοῦ»[2]. Ἡ κοινωνική του φιλοσοφία ἔχει κύριο χαρακτηριστικὸ τὸν πόθο τῆς ἀέναης εὐτυχίας, τῆς παραδείσιας ἁρμονίας στὴ γῆ. Αὐτή, πι-

1. Στ. Καλλέργη, ἔ.ἀ., σελ. 42. Τίποτε περισσότερο.
2. Κωστῆς Μοσκώφ, *Εἰσαγωγικὰ στὴν Ἱστορία τοῦ Κινήματος τῆς Ἐργατικῆς Τάξης*, Θεσσαλονίκη 1979, σελ. 183-184.

στεύει ὁ Δρακούλης, θὰ ἐπιτευχθεῖ ἐφόσον, διαδοχικά, καταργηθεῖ ἡ ἐκμετάλλευση τῶν ἐργαζομένων ἀπὸ τὴν πλεονεξία τῆς πλουτοκρατίας, ἱκανοποιηθοῦν οἱ βιοτικὲς ἀνάγκες ὅλων τῶν ἀνθρώπων καὶ γίνουν πράξη ἐκεῖνοι οἱ κοινωνικοὶ θεσμοί, ποὺ θὰ ὁδηγήσουν στὴν ἰσότιμη εὐδαιμονία. Γιὰ τὸν Δρακούλη, ἐνθουσιώδη χαρακτήρα καὶ ἰδεολόγο, ἡ ποθητὴ κοινωνία τῆς ἁρμονίας καὶ τῆς ἰσορροπίας τῶν πάντων, δὲν εἶναι κάτι τὸ ἐξωπραγματικό, δὲν εἶναι μιὰ κατασκευή. Εἶναι ἡ αὐτόματη συνέπεια τῆς ἐπικράτησης τῶν αἰώνιων ἀρχῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Ὁ Δρακούλης δὲν προβάλλει αἰτήματα καὶ κατὰ συνέπεια μορφὲς διεκδικήσεων καὶ πάλης, ἀλλὰ δικαιώματα.

Τὸ περιεχόμενο τῶν *προγραμματικῶν πολιτικῶν στόχων* ἀπὸ τὸ πρῶτο φύλλο τοῦ *Ἄρδην*, εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς κοινωνικῆς του φιλοσοφίας.

> *Οἱ ἐν τῷ ἱδρῶτι τοῦ προσώπου των ζῶντες καὶ ὅσοι ὑπὸ τῆς πτωχείας καὶ τοῦ σκότους πιεζόμενοι μοχθοῦσιν, ἐνῶ ὀλίγοι συσσωρεύουσι κεφάλαια καὶ κτήματα, ἅτινα κατὰ τὸ φυσικὸν δίκαιον ἀνήκουσι εἰς πάντα τὰ μέλη τῆς κοινωνίας ἀναλόγως καὶ ἐξ ἴσου ἐργαζόμενα, εἶναι ἐπάναγκες, ἐν ὅσῳ ὑπάρχει εὐτυχῶς παρ' ἡμῖν καὶ μεταξὺ ἐργασίας καὶ τοπικῆς ζητήσεως σχετικὴ ἁρμονία, διδασκόμενοι ἐκ τῶν παθημάτων τῶν ἄλλων δυστυχῶν τοῦ κόσμου, ἐννοήσωσι καὶ μάθωσι τὰ δικαιώματα αὐτῶν πρὶν ἢ τῶν πλουτολογικῶν φάσεων ἀνελισσομένων ἀναγκασθῶσι νὰ τ' ἀπαιτήσωσι διὰ βιαίων μέσων...*

Στὴ συνέχεια ὑπάρχει ἡ κοινωνικὴ διάσταση τῆς πολιτικῆς του ἠθικολογίας:

> *...Θεμελιώδη ἀρχὴν πρεσβεύομεν τὴν ἀπαλλαγὴν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τῆς φονευούσης αὐτὸν μερίμνης περὶ τῆς αὔριον καὶ τὴν ἐντεῦθεν ἠθικὴν διάπλασιν ἢ πνεύματι ἢ ἀνάπτυξιν, οὐχὶ προνομιακῶς τῶν ὀλίγων, ἀλλὰ —ὅπως ἡ δικαιοσύνη ἀπαιτεῖ— ἁπάντων.*
>
> *Πρόγραμμα... ἡμῶν... εἶναι ἡ ἐπὶ τῇ βάσει ἀναλόγου ἁπάντων ἐργασίας καὶ διὰ ριζικῆς τροποποιήσεως τοῦ ὑφισταμένου συστήματος, τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς διανομῆς τοῦ πλούτου, ἐπικράτησις πραγματικῆς δικαιοσύνης καὶ ἐπίδειξις οἰκονομικῆς ἀνεξαρτησίας ἁπάντων ἀνεξαιρέτως τῶν ἀτόμων, ἐξ ὧν ἡ κοινωνία σύγκειται...*
>
> *...Στὸν καταδιωγμόν, ὅστις ἠκολούθησεν ἀείποτε τὰς ἀποπείρας τῆς ἐπικρατήσεως ἰδεῶν, θὰ προσκόψῃ ἐν πολ-*

λοῖς καὶ τὸ ἔργον ἡμῶν... Πολλοὶ ἐπίστευσαν καὶ θὰ πιστεύσωσιν ὅτι ὁ σκοπὸς ἡμῶν εἶναι ἀνατρεπτικός. Πολλοῦ γε καὶ δεῖ. Ζητοῦμεν μεταβολὴν τῶν πραγμάτων βαθμιαίαν ἀλλὰ βεβαίαν. Εἴμεθα ἐχθροὶ τῆς ἀταξίας, τῆς παραλυσίας καὶ τῆς τυραννίας... Ἀναλαβόντες τὴν ἔκδοσιν τοῦ φύλλου τούτου ἐκρίναμεν ὅτι ἐκτελοῦμεν ὑπέρτατον καθῆκον ἐπιβαλλόμενον ἡμῖν ὡς ὀπαδοῖς ἐνθέρμοις τοῦ ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ καθηλωθέντος χάριν τῆς ἀνθρωπότητος...[1].

Ἀπορρίπτοντας ὡς μεθόδους τὴν ἐπαναστατικὴ προοπτικὴ καὶ τὴν αὐτοοργάνωση τῶν ἐργατικῶν στρωμάτων, ὁ Δρακούλης περιορίζει τὴν ἐμβέλεια τῆς κοινωνικῆς του κριτικῆς στὴ λαμπαδηδρομία, στὴν διαφώτιση μὲ τὸ *Ἄρδην* καὶ στὰ βιβλία του. Τὸ 1886 μεταφράζει καὶ κυκλοφορεῖ τὴν μπροσούρα τοῦ Ρώσου ἀναρχικοῦ Κροπότκιν *Πρὸς τοὺς νέους* —δεῖγμα τῶν ἰδεολογικῶν του ταλαντεύσεων[2]. Αὐτὰ τὰ χρόνια ὁ Δρακούλης δὲν εἶναι παρὰ ἕνας σημαιοφόρος γιὰ τὰ δικαιώματα τῶν ἐργαζομένων καὶ ἕνας «προφήτης τῆς Γραφῆς» πρὸς τὴν πλουτοκρατία. Οἱ ἐκπρόσωποί της ταυτίζουν τὶς ἰδέες ποὺ ὑποστηρίζει ὁ Δρακούλης μὲ τὴν ἰδιορρυθμία του.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ Δρακούλης δὲν φτάνει μὲ τὴν συμπεριφορά του νὰ θεωρηθεῖ ἀποστάτης τῆς τάξης του καὶ γι' αὐτὸ δὲν καταδιώκεται. Οἱ ἐνοχλητικές του ἔντυπες δραστηριότητες νοθεύονται μὲ ὅσα θρυλοῦνται γύρω ἀπὸ τὴν χορτοφαγία, καὶ τὰ «φαλανιστήρια», ποὺ θέλει νὰ δημιουργήσει, στὰ πρότυπα τοῦ Φουριέ, τοῦ Ρ. Ὄουεν καὶ τοῦ Βικτὼρ Κονσιντεράν.

Στὰ 1887 ἀναγγέλλει τὴν ἵδρυση Σοσιαλιστικοῦ Ὁμίλου καὶ τὴν κατάρτιση προγράμματος, στὴν ἐπεξεργασία τοῦ ὁποίου καλεῖ νὰ λάβουν μέρος οἱ ἀναγνῶστες «ἀρδηνιστές». Τὸ περίγραμμα τῆς κοινωνικῆς του φιλοσοφίας εἶναι τώρα σαφέστερο:

...Βασικὴ ἡμῶν ἀρχὴ εἶναι ἡ ἐλευθέρωσις τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τῆς ὑλικῆς ἀνάγκης, ἀνάγκης ἀποκτεινούσης τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ἀνθρωπίνην ψυχήν. Ἀποβλέπομεν εἰς τὴν κοινωνικὴν ἐκείνην ἀνάπτυξιν, οἵα θὰ ἀνταποκριθῇ τῆς ὑλικῆς εὐημερίας καὶ θὰ ἐλευθερώσῃ τὸν ἄνθρωπον, ὥστε νὰ ἐπιδοθῇ εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς ἠθικῆς, τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ψυχῆς του. Τὸ πρόγραμμά μας παραμένει ἡ καταστροφὴ τῆς πτωχείας καὶ τοῦ ἀτομισμοῦ, ἡ εἰς καθένα ἀπόδοσις τῆς δυνατότητος ἀπολαβῆς τοῦ πλήρους προϊόντος τῆς ἐργασίας του,

1. Περιοδικὸ *Ἄρδην*, 6 Αὐγούστου 1885.
2. Θὰ μεταφράσει ἐπίσης τὸ ἔργο τοῦ Κροπότκιν *Ἐξέλιξις τοῦ νεωτεριστικοῦ πνεύματος* καὶ τὸ 1891 τὴν *Ἱστορία τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως*.

ἡ ριζοσπαστική, τέλος, ἀναμόρφωσις τοῦ σημερινοῦ συστήματος παραγωγῆς καὶ διανομῆς τῶν ἀγαθῶν. Ἀποβλέπομεν εἰς τὴν διαχείρησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ δημοσίων γαιῶν πρὸς ὄφελος τοῦ συνόλου. Θὰ δείξωμεν ἡμεῖς τὴν ὁδὸν τοῦ δικαίου, τὴν ὁδὸν πρὸς ἀνάρρωσιν ἀπὸ τῶν κοινωνικῶν νόσων. Θὰ λάβωμεν οὕτω πρόνοιαν πρὸς συνεχῆ ἐπαφὴν μεταξὺ τῶν ὀπαδῶν ἡμῶν καὶ τῆς πάλης τῆς διεξαγομένης ἐν τῷ διεθνεῖ στίβῳ πρὸς τὴν κοινωνικὴν ἀναμόρφωσιν...[1].

Ἡ ἀποστροφή του γιὰ τὶς ἀξίες τῆς ὀργάνωσης καὶ τῆς καθημερινῆς πρακτικῆς δράσης, ἡ ἀδυναμία του νὰ ἱεραχήσει στόχους, ἡ ἀποστροφή του γιὰ τὶς πρακτικὲς πολιτικὲς ἐπιλογὲς καὶ ἡ ἰδεολογική του ταλάντευση θὰ ἐμποδίσουν τὸν Πλάτωνα Δρακούλη νὰ ἀσκήσει δημιουργικότερη ἐπίδραση. Διστάζει νὰ ἀποφασίσει ἀνάμεσα στοὺς ρόλους τοῦ ἰδεαλιστῆ φιλόσοφου καὶ τοῦ πολιτικοῦ ἀρχηγέτη. Ἀμφίβουλος καὶ ἀμήχανος καταλήγει συχνὰ στὴ βολικὴ ἐνατένιση τῶν πάντων ἀπὸ κάποια «διαχρονικὴ» σκοπιά. Ἦταν φυσικὸ νὰ ὁδηγηθεῖ σὲ λανθασμένες συλλήψεις. Γιὰ τὸ καθεστωτικὸ πρόβλημα ὑποστηρίζει ὅτι «δὲν ἐνδιαφέρει ὁ τύπος ἀλλὰ ἡ οὐσία», ἄποψη γιὰ τὴν ὁποία θὰ ἔρθει σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἀναρχικοὺς τοῦ Πύργου καὶ ἄλλους σοσιαλιστές. Στὴν ἀντιπαράθεση Τρικούπη-Δηλιγιάννη, θὰ βρεθεῖ στὸ ἴδιο στρατόπεδο μὲ τὸν λαϊκιστικὴ ἀντιπολιτευόμενο Δηλιγιάννη, χωρὶς νὰ συλλάβει τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ διάσταση τῆς ἐκσυγχρονιστικῆς προσπάθειας τοῦ Χαρ. Τρικούπη. Ἡ ἀπόμακρη «ἠθικοποίηση» τῶν πάντων τὸν ὁδηγεῖ στὸν καταλογισμὸ εὐθυνῶν ἐξίσου στὴν ἀκόρεστη πλουτοκρατία καὶ στοὺς ἐργαζόμενους, καθὼς πιστεύει ὅτι «ἐν Ἑλλάδι, πλὴν τεμπέληδων, οὐδεὶς ἀπορεῖ».

Ὁ ὑπερβατικὸς διεθνισμός του τὸν ἐμποδίζει νὰ συλλάβει τὸ νόημα τῶν ἐθνικῶν διεκδικήσεων. Θὰ ὑποστηρίξει σχετικὰ σὲ κάποιες στιγμὲς φιλοσοφικῆς ἀπογείωσης: «Ἡ Ἰταλία τί κέρδισεν; Οἱ πλούσιοί της ὠφελήθησαν (ἐκ τῆς ἑνοποιήσεως) καὶ μόνον». Καθαρευουσιάνος, κάνει ἁπλοϊκὲς διαγνώσεις γιὰ τὸ γλωσσικὸ πρόβλημα καὶ εἰσηγεῖται ἐξίσου ἁπλοϊκὲς «μεθόδους θεραπείας».

Γιὰ νὰ καταδείξει τὴν ἀνωτερότητα τῶν δικῶν του ἰδεῶν καὶ ἀξιῶν προπαγανδίζει τὴ δημιουργία μιᾶς ὑποδειγματικῆς σοσιαλιστικῆς κοινότητας (κομμούνας) μέσα στὰ πλαίσια τοῦ πλουτοκρατικοῦ καθεστῶτος. Ὑπολόγισε σχετικὰ πὼς ἂν 10.000 ὀπαδοί του κατέθεταν ἕνα μικρὸ ποσὸν κάθε μήνα θὰ μποροῦσαν σὲ 13 χρόνια νὰ συγκεντρώσουν ἕνα μεγάλο χρηματικὸ ποσόν. Μ' αὐτὸ

1. Περιοδικὸ *Ἄρδην*, 7 Σεπτεμβρίου 1887.

θὰ μποροῦσαν νὰ ἀγοράσουν μιὰ τεράστια εὔφορη ἔκταση στὴ νέα γῆ τῆς ἐπαγγελίας, τὶς ΗΠΑ. Ἐκεῖ, θὰ ἔπαιρνε σάρκα καὶ ὀστὰ ἡ οὐτοπικὴ πολιτεία τοῦ Δρακούλη, ποὺ θὰ διευθυνόταν ἀπὸ ἕνα δίκτυο συντεχνιῶν (καλλιεργητὲς γῆς, ἐπαγγελματίες, δάσκαλους, γιατροὺς κλπ.). Μέσα στὴν ἰδανικὴ αὐτὴ πολιτεία —γιὰ τὴ δημιουργία τῆς ὁποίας σήμανε προσκλητήριο πρὸς τοὺς «ἀρδηνιστὲς» ἀναγνῶστες καὶ ὀπαδοὺς— οἱ ἄνθρωποι θὰ ζοῦσαν ἥρεμα καὶ εὐτυχισμένα. Δὲν θὰ εἶχαν τίποτα νὰ μοιράσουν καὶ γιὰ τίποτα νὰ ἀνταγωνίζονται.

Ὁ καθένας θὰ ἀμειβόταν σύμφωνα μὲ τὴν ἀξία τῆς δουλειᾶς του χωρὶς φόβους ἀπὸ χωροφύλακες, φόρους, στρατιωτικὴ θητεία, ἀνεργία, φτώχεια καὶ ἀθλιότητα[1]. Ἡ ἀρχικὴ ἀνταπόκριση τῶν «ἀρδηνιστῶν» κρίθηκε ἀπὸ τὸν Δρακούλη ἐνθουσιαστική, ἀλλὰ δὲν ὑπῆρξε συνέχεια.

Ἤδη ἔχουν ἀρχίσει οἱ πρῶτες ἀπογοητεύσεις, ποὺ θὰ κορυφωθοῦν μὲ τὸ κλείσιμο τοῦ *Ἄρδην* τὸν Ἰούλιο τοῦ 1887. Ἀργότερα, ὁ Δρακούλης θὰ σχεδιάσει τὴν ἵδρυση «συνεργατικῆς πολιτείας» μέσα στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ κι αὐτὰ τὰ σχέδια θὰ μείνουν στὰ χαρτιά.

Οἱ πολιτικοὶ ὁραματισμοὶ καὶ οἱ ὑποσχέσεις γιὰ εὐγενικοὺς κοινωνικοὺς ἀγῶνες δὲν συνδυάζονται ἀπὸ τὸν Δρακούλη μὲ τὰ προβλήματα τῆς συγκεκριμένης πραγματικότητας τῆς ἐποχῆς του. Ἀντίθετα, ἡ προσέγγιση αὐτὴ —τῆς ὁποίας ἄλλο, κατάδηλο, δεῖγμα ἀποτελεῖ τὸ ἐκλαϊκευτικὸ φυλλάδιο τοῦ Δρακούλη *Τί εἶναι σοσιαλισμός*, ἐπίσης τοῦ 1886— ἦταν ἐπιβαρημένη ἀπὸ τὸν ἐκλεκτισμό, τὴν σύγχιση καὶ τὴ φυγὴ τῆς οὐτοπίας.

Συνοψίζει ὡς ἑξῆς ὁ Δρακούλης τὶς πέντε βασικὲς διεκδικήσεις τοῦ σοσιαλιστικοῦ του προγράμματος γιὰ τὰ προβλήματα τῆς Ἑλλάδας:

1. *Τὴν οἰκοδόμηση μιᾶς ζωῆς μὴ ὀχλουμένης ἀπὸ τὶς ὑλικὲς ἀνάγκες.*
2. *Τὴν ἐξεύρεση τροφῆς, κατοικίας, ἐνδύσεως ἱκανῆς γιὰ ὅλους.*
3. *Τὴν ἐλεύθερη ἐκπαίδευση, ἀνάλογα μὲ τὶς κλίσεις τοῦ καθενός.*
4. *Τὴν ὑποχρεωτικὴ ἐργασία τὸ ὀλιγώτερο τριῶν ὡρῶν γιὰ ὅλους.*
5. *Τὴν προικοδότηση ὅλων τῶν νέων κοριτσιῶν*[2].

1. Περιοδικὸ *Ἄρδην*, 9 Ἀπριλίου 1887.
2. Περιοδικὸ *Ἄρδην*, 3 Αὐγούστου 1886.

Οἱ ἐλάσσονες στόχοι ἦταν φυσικὸ νὰ παρασύρουν τὸν Δρακούλη. Ἡ πολιτικὴ κατάσταση τῆς χώρας χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν δικομματισμό, μὲ τὸν Χαρίλαο Τρικούπη, ποὺ προσπαθεῖ νὰ δρομολογήσει τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς χώρας μὲ ἰδιωτικὲς ἐπενδύσεις καὶ τὸν Δηλιγιάννη, ποὺ δημαγωγεῖ πάνω στὴν ἀντιπλουτοκρατικὴ ψυχολογία τῶν λαϊκῶν στρωμάτων. Ἡ ἀδυναμία τοῦ Δρακούλη νὰ προβάλει τὶς εἰδοποιοὺς διαφορὲς τῶν σοσιαλιστικῶν καὶ τῶν ἀστικῶν κομμάτων τῆς ἐποχῆς καὶ ἡ μηχανιστικὴ σκέψη του, θὰ δημιουργήσουν σύγχιση στὸν ἴδιο καὶ τοὺς ὀπαδούς του.

Ἀπὸ τὸ *Ἄρδην* ὁ Τρικούπης θὰ καταγγελθεῖ ὡς ἄνθρωπος τῆς πλουτοκρατίας, ἐνῶ στὴν ἀντίπερα ὄχθη θὰ βρεθοῦν ἡ λαϊκιστικὴ δημαγωγία τοῦ Δηλιγιάννη καὶ οἱ σοσιαλιστὲς τοῦ Δρακούλη. Ἀλλωστε, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Δρακούλης εἶχε γράψει ἀργότερα, οἱ σοσιαλιστικές του ἰδέες ἐκείνης τῆς ἐποχῆς εἶχαν καὶ ἕναν ἀπροσδόκητο θαυμαστή. Ὁ ἴδιος ὁ τότε διάδοχος Κωνσταντίνος σὲ μιὰ τυχαία τους συνάντηση στὸ Λονδίνο τὸ 1890, τοῦ εἶχε ἀποκαλύψει πὼς ἔβλεπε μὲ πολλὴ συμπάθεια τὶς τοτινὲς σοσιαλιστικὲς διακηρύξεις του στὸ *Ἄρδην* καὶ τὰ ἄλλα ἔντυπα[1].

Μέσα σ' αὐτὴ τὴν σύγχιση, θὰ μείνουν ἀναξιοποίητες ὁρισμένες ἐνδιαφέρουσες ἀπόψεις του σὲ προβλήματα, ὅπως ἡ καταδίκη τῶν «ἐπαγγελιῶν» ποὺ δίνονται στοὺς μετανάστες καὶ ὁ περιφερειακὸς χαρακτήρας τῆς χώρας καὶ τῆς πολιτικῆς της ἡγεσίας (θέμα στὸ ὁποῖο θὰ ἀναφερθεῖ σὲ ἀγόρευσή του στὴ Βουλή, τὸ 1910).

Ἤδη, ὁ Δρακούλης συναισθάνεται χωρὶς νὰ συνειδητοποιεῖ τὸ ἀδιέξοδό του. «...Ψυχὴ ἀνήσυχη ὁ Πλ. Δρακούλης, δὲν μποροῦσε νὰ ἀρκεστεῖ στὸ ἐπαρχιακὸ ἀκόμα κλίμα τῆς ἑλλαδικῆς πρωτεύουσας. Συναισθανόμενος, ὅπως θὰ ὁμολογήσει ἀργότερα ὁ ἴδιος, νὰ φθείρεται μέσα στὶς καθημερινὲς διαμάχες καὶ ἀντεγκλήσεις τοῦ σοσιαλιστικοῦ κύκλου τῶν Ἀθηνῶν, πειθόμενος ἴσως καὶ στὶς προτροπὲς τῆς οἰκογένειάς του, ἐγκαταλείπει τὴν Ἑλλάδα τὴν ἄνοιξη τοῦ 1888»[2].

Ἡ ἔκδοση τοῦ Σοσιαλιστῆ

Ἡ ἐνασχόληση τοῦ Στ. Καλλέργη μὲ τὴν πολιτικὴ δράση εἶχε ὡς συνέπεια τὴν ἀποτυχία του στὶς προαγωγικὲς ἐξετάσεις τοῦ δεύτερου ἔτους τῆς ἀρχιτεκτονικῆς σχολῆς, τὸ 1885.

Ἐγκατέλειψε τὶς σπουδές του (ὁ ἴδιος, ὑποστηρίζει, τὸ τρίτο

1. *Ἔρευνα* 1-8-1911.
2. Κωστῆς Μοσκώφ, ἔ.ἀ., σελ. 187 καὶ *Σοσιαλιστής* τ. 19, Μάρτιος 1893.

ἔτος τοῦ Πολυτεχνείου) καὶ σκόπευε νὰ ἐκδώσει ἐφημερίδα, ἀλλὰ τὰ σχέδια ἔμειναν στὴ μέση μὲ τὴν ἐπιστράτευση τοῦ 1886. Μετὰ τὴν ἀποστράτευσή του, ὁ Καλλέργης, συμβουλεύεται τὸν Ρόκκο Χοϊδᾶ, ποὺ τὸν παρακινεῖ νὰ ἐκδώσει δική του ἐφημερίδα, μὲ τὸν τίτλο *Ἐλευθερία*. Τὰ σχέδια ματαιώνονται γιὰ δεύτερη φορά.

Ὁ Καλλέργης γράφει συνδρομητὲς στὸ *Ἄρδην*, ἀλλὰ δὲν ἐγκαταλείπει τὶς προσωπικές του φιλοδοξίες. Μαζὶ μὲ ὁρισμένους φοιτητὲς τοῦ Πολυτεχνείου καὶ μαθητὲς γυμνασίων σχεδιάζουν νὰ ἱδρύσουν ἕνα Σοσιαλιστικὸ Σύλλογο καὶ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν σύνταξη τοῦ καταστατικοῦ. Φιλοδοξοῦν ἐπίσης νὰ ἐκδώσουν καὶ δικό τους ἰδεολογικὸ ὄργανο. Τὶς προθέσεις τους αὐτὲς συζήτησαν μὲ τὸν Χοϊδᾶ καὶ τὸν Δρακούλη. Ὁ πρῶτος τοὺς παρότρυνε νὰ προχωρήσουν καὶ στὶς δύο πρωτοβουλίες. Ὁ Δρακούλης ἦταν τῆς γνώμης ὅτι «Σοσιαλιστικὸς Σύλλογος ἐν Ἑλλάδι ἦτο πρόωρος καὶ ὅτι τὸ φύλλον πρέπει νὰ εἶναι ἄσχετον πρὸς τὸν Σύλλογον». Οἱ ἐξελίξει δικαίωσαν τὸν δεύτερο.

Τέλη τοῦ 1887, ὁ Καλλέργης ἵδρυσε τὸν σύλλογο Ὀρφεύς, μὲ πρόσοψη ἐκπολιτιστικὴ («ὑπὸ τύπον Φιλαρμονικῆς Ἑταιρείας»), ποὺ ἔφτασε νὰ ἔχει 60 γραμμένα μέλη. Διαλύθηκε στοὺς τρεῖς μῆνες τῆς λειτουργίας του, προφανῶς ἀπὸ ἔλλειψη πόρων καὶ ἐνδιαφέροντος.

Γιὰ τὸν Καλλέργη θὰ περάσουν δύο χρόνια ἀπραξίας καὶ σχεδιασμῶν[1]. Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1889, ὁ Πλάτωνας Δρακούλης συμμετέχει στὸ Παρίσι στὸ ἱδρυτικὸ συνέδριο τῆς Δευτέρας Διεθνοῦς, ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς ἑλληνικῆς σοσιαλιστικῆς κίνησης.

Στὸ συνέδριο στὸ ὁποῖο μετεῖχαν ἀντιπρόσωποι ἀπὸ 20 χῶρες, ὁ Δρακούλης μόνος ἀπὸ τοὺς 391 συνέδρους, δὲν θὰ ἐνταχθεῖ σὲ καμία ἀπὸ τὶς δύο πτέρυγες —εἴτε ἐκείνη τῶν μαρξιστῶν ἐπαναστατῶν εἴτε ἐκείνη τῶν «ποσσιμπιλιστῶν», ποὺ πιστεύουν ὅτι οἱ ἐργάτες μποροῦν νὰ ὑποστηρίζουν κόμματα σοσιαλιστικοῦ τύπου. Ἡ ἰδιότητα τοῦ ἱδρυτικοῦ στελέχους τῆς Β′ Διεθνοῦς ἐνισχύει τὸ κύρος τοῦ Δρακούλη στὴν Ἀγγλία καὶ τὴ φήμη του στὴν Ἑλλάδα.

---

1. Οἱ ἀντιηγετικοί, ποὺ θὰ διαγράψουν πραξικοπηματικὰ τὸν Στ. Καλλέργη ἀπὸ τὸν Κεντρικὸ Σοσιαλιστικὸ Σύλλογο τό καλοκαίρι τοῦ 1893, τὸν κατηγόρησαν ὅτι *ψευδῶς αὐτοσυστήνεσαι, οὐδέποτε ἐχρημάτισες σπουδαστής, ἀλλὰ μέχρι μὲν τοῦ 1880 εἶχες μικρόν τι καφενεῖον παρὰ τὸν Μεδρεσέ... μέχρι δὲ τοῦ 1890 εἶχες διορισθῆ ἐλέῳ Δραγούμη ἑξηκοντάδραχμος σκουπιστὴς τῆς Ὀλυμπιακῆς Ἐκθέσεως... καὶ ἐνόσῳ ἐχρημάτισε πρωθυπουργὸς ὁ Δηλιγιάννης... ὡς σκουπιστὴς τοῦ Ταχυδρομείου* (Σοσιαλιστικὸς Σύλλογος, τ. 2/28-8-1893).

Στὴν Ἀθήνα οἱ ὀργανωτικὲς προσπάθειες τοῦ Καλλέργη ἀρχίζουν νὰ ἀποδίδουν.

Στὰ 1889 ἡ Β' Διεθνὴς θεσπίζει τὴν Πρωτομαγιὰ ὡς ἐπέτειο τῶν ἐργατικῶν ἀγώνων καὶ τὴν Πρωτομαγιὰ τοῦ ἑπόμενου χρόνου διαλέγει ὁ Καλλέργης γιὰ νὰ ἐπαναλάβει τὴν καθοδηγητικὴ πολιτική του δράση. Ἐξαγγέλλει τὴν ἵδρυση ὀργάνωσης μὲ τὸν τίτλο Κεντρικὸς Σοσιαλιστικὸς Σύλλογος, στὴν ὁποία, ὅπως ὑποστηρίζει, γράφτηκαν πάνω ἀπὸ 200 μέλη. Στὶς 3 Ἰουνίου θὰ ἐκδώσει τὴν ἐφημερίδα *Σοσιαλιστὴς* ποὺ κυκλοφορεῖ σὲ 2.000 ἀντίτυπα. Ἀπὸ αὐτὰ τὰ περισσότερα στέλνονταν δωρεὰν σὲ διάφορους ὀπαδοὺς καὶ ὑποψήφιους συνδρομητές, ἀλλὰ μετὰ ἀπὸ ἕξι μῆνες ἡ κυκλοφορία τῆς ἐφημερίδας σταμάτησε. Ἀντιπλουτοκρατικὴ καὶ ἁπλῶς φιλεργατικὴ ἡ ἐφημερίδα ἔχει εἰδησεογραφία ἀπὸ τὸ εὐρωπαϊκὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα (ἀναφέρονται ὡς ἀντιπρόσωποί της στὸ Λονδίνο ὁ Πλ. Δρακούλης, στὸ Παρίσι ὁ Δημ. Ι. Παπαδάκης, στὸ Βερολίνο ὁ Δημ. Κοκορόπουλος καὶ στὴν Πόλη ὁ ἱεροδιάκονος Α. Βασιλειάδης) καὶ προμετωπίδα τὸ σύνθημα *Πάντες δι' ἕκαστον-Ἕκαστος διὰ πάντας*.

Μὲ εἰλικρίνεια παραδέχεται ὁ Καλλέργης ὅτι ἀπὸ τὰ φύλλα, ποὺ ἔστελνε σὲ διάφορους πολίτες *τὰ πλεῖστα αὐτῶν ἐπεστράφησαν ὡς ἀπαράδεκτα καὶ τοῦτο ἐπειδὴ πρώτην φορὰν ἐξεδόθη ἐφημερὶς ἀπ' εὐθείας Σοσιαλιστικὴ καὶ μάλιστα μὲ τὸν τίτλον «Σοσιαλιστής». Εἰς δὲ τοὺς πολλοὺς ὁ τίτλος ἐπροξένη τρόμον καὶ τοῦτο, βεβαίως, διότι δὲν ἐγνώριζον περὶ τίνος ἐπρόκειτο*[1].

Ἀπὸ τὶς στῆλες τοῦ *Σοσιαλιστῆ* ὁ Καλλέργης κατήγγειλε ἐπανειλημμένα τὶς μεθοδεύσεις τῆς ἐξουσίας ἐναντίον του, τὰ ἐμπόδια ποὺ συναντοῦσε ἡ κυκλοφορία τῆς ἐφημερίδας καὶ τὸν πόλεμο σιωπῆς, ποὺ εἶχε σκοπὸν νὰ θέσει στὸ περιθώριο τὶς πολιτικὲς καὶ ὀργανωτικές του πρωτοβουλίες. Στὴν πολεμική του, ὅπου κυριαρχοῦσαν οἱ κατηγορίες κατὰ τῆς ἀόρατης κλίκας, ὁ Καλλέργης ταύτιζε κατὰ τρόπο διεισδυτικὸ τὴν κεφαλαιοκρατία μὲ τὴν πολιτικὴ ὀλιγαρχία καὶ τοὺς μηχανισμοὺς τοῦ κατεστημένου τύπου τῆς ἐποχῆς. Δύο μῆνες μετὰ τὴν κυκλοφορία τοῦ *Σοσιαλιστῆ* ὁ Καλλέργης, θὰ καταγγείλει ἀπὸ τὶς στῆλες του:

> *...Ὅταν τοιοῦτον ἀγώνα εὐγενὴ καὶ σωτήριον διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ φύλλου μας ἐπιχειρήσαμεν οὐδόλως εἴχομεν λησμονήσει ὅτι μεγαλύτεραι δυσχέρειαι καὶ περισσότερα ἀντίδρασις εἶχαν ὑποδεχθῆ πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ὁμοίας φύσεως φύλλον, τὸ περισπούδαστον Ἄρδην...*

1. Στ. Καλλέργη, ἔ.ἀ., σελ. 7.

Ἐν ταῖς ἀπείροις δυσκολίαις τὰς ὁποίας ἀπηντήσαμεν ὁ πόλεμος τὸν ὁποῖον μᾶς ἐκήρυξεν ἡ πλουτοκρατικὴ τάσις κατέχει μὲν δευτερεύουσαν τάξιν, ἀλλ' εἶνε ὄχι ὀλίγον διὰ τοῦτο μικρός.

Χθὲς ἀκόμη ἐργάτης ἐν τοῖς μεταλλουργίοις τοῦ Λαυρίου ἐργαζόμενος ἐξηναγκάσθην ὑπό, ἀνωτέρου μηχανικοῦ, κατανοήσαντος ὅτι ὁ Σοσιαλιστὴς θὰ χύσει πλῆρες φῶς εἰς τὰς τάξεις τῶν ἀνθρωπίνων μηχανῶν τοῦ πλούτου των, νὰ μᾶς ἐπιστρέψη τὸ φύλλον, μὲ ὄχι ὀλίγην του λύπην. Τοῦτο μᾶς ἐμπνέει ἐλπίδας ὅτι οἱ ἐργάται ταχέως θὰ ἐξεγερθοῦν κατὰ τῶν ἐκμεταλλευτῶν των. Καὶ ἄλλοι, ὄχι ὀλίγοι μᾶς γράφουν νὰ τοῖς στείλωμεν τὸ φύλλον μὲ τρόπον ὥστε νὰ μὴ λαμβάνουν γνῶσιν οἱ διευθυνταὶ καὶ οἱ ἐργοδόται των — διότι δὲν τοῖς ἐπιτρέπουν τὴν ἀνάγνωσιν — ἀγνοοῦντες οἱ ἀνάξιοι νὰ εἶνε ἄνθρωποι, τῆς ἱστορίας καὶ τῆς δημοσιότητος καὶ τῆς ἐποχῆς μας.

Ἀλλ' ἐκεῖνο, ὅπερ ἀποτελεῖ ἀληθῆ διωγμὸν κατὰ τοῦ ἐξανισταμένου πνεύματος τοῦ δικαίου μας εἶνε ἡ νεκρικὴ σιγὴ τῶν Ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων ὡς πρὸς πᾶν ζήτημα ὅπερ ἀνακινεῖ ἡ ἐφημερίς μας, διότι πρέπει νὰ γνωρίζωμεν ὅτι πᾶσα ἰδέα σήμερον ἐν τῇ συζητήσει της δὲν δύναται νὰ πολεμηθῇ ἄλλως ἢ διὰ τῆς σιωπῆς τῆς ψευδοδημοσιογραφίας ὑπὲρ μόνης τῆς συμφεροντολογίας τῶν βουλευτῶν καὶ τῶν χρηματεμπόρων ἀσχολουμένης μετὰ ζήλου...[1].

Πρὶν κλείσει προσωρινὰ στὸν *Σοσιαλιστὴ* ὁ Καλλέργης κάλεσε, χωρὶς ἀνταπόκριση, τοὺς σοσιαλιστὲς τῆς Ἀθήνας, ποὺ ἦταν ἀναγνῶστες συντηρητικῶν ἐφημερίδων νὰ παύσουν νὰ τὶς ἀγοράζουν καὶ νὰ καταθέσουν τὸ σχετικὸ ἀντίτιμο γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς ἔκδοσης τῆς ἐφημερίδας, ποὺ ἐξέφραζε τὶς ἰδέες τους. Ὡστόσο, μέσα ἀπὸ τὸν *Σοσιαλιστὴ* ὁ Καλλέργης, κατόρθωσε νὰ ἀποκτήσει ἕνα δίκτυο τοπικῶν ἀνταποκριτῶν καὶ συνεργατῶν στὸν εὐρύτερο ἑλλαδικὸ χῶρο καὶ σὲ παροικιακὰ κέντρα, ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους θὰ ἀποτελέσουν στελέχη τῶν ὁμίλων του στὶς πόλεις αὐτές.

Οἱ ἀνταποκριτὲς δύο μῆνες μετὰ τὴν ἔκδοση τῆς ἐφημερίδας, ἦταν: Γ.Α. Γκίκας (Κέρκυρα), Ἄγγελος Δ. Μωρέττης (Ζάκυνθος) ποὺ δημοσίευε στὸν *Σοσιαλιστὴ* σὲ συνέχειες τὸ κοινωνικό του μυθιστόρημα *Μυστηριώδης Ἀποκάλυψις*, Ἀντ. Π. Λάμπρος (Σύρος), Δημοσθένης Καρνέζος (Πάτρα), Γεώργιος Ἀλεξανδρόπουλος (Γαρ-

1. *Σοσιαλιστής* τεῦχος 9/4 Αὐγούστου 1890.

γαλιάνοι), Γεώργιος Ἀθανασάκης (Μεσολόγγι), Μ. Ψυλλάκης (Θήβα), Χαρ. Κωνσταντουδάκης (Χαλκίδα), Παναγ. Βαρβαρέσσος (Βόλος), Γεώργιος Καλλέργης (Λάρισα), Γεώργιος Παπαδόπουλος (Δομοκός), Μιχαὴλ Καλλέργης (Ναύπλιο), Ν. Βασμουλάκης (Λαύριο), Ι. Λουκέρης (Πειραιᾶς), Λ. Λιβαθηνόπουλος (Ἀλεξάνδρεια), Ἐμμ. Χανιωτάκης (Κάιρο), Α. Κυδωνίας (Ρέθυμνο), Ἐμμ. Ντζεδάκης (Θεσσαλονίκη), Γ.Ε. Μανιτάκης (Χανιά), Λογιάδης, ἔμπορος (Ἡράκλειο), Ἠλίας Μαρκόπουλος (Πύργος), Λ. Βασιλειάδης (Κωνσταντινούπολις), Π. Τριανταφυλλίδης (Ὕδρα) καὶ Σωμαρούπας (Νάξος).

Μετὰ τὴ διακοπὴ τῆς κυκλοφορίας τῆς ἐφημερίδας, ὁ Σύλλογος φαίνεται νὰ πέφτει σὲ ἀδράνεια, ἐξαιτίας τῆς χαλαρῆς συνοχῆς του. Γιὰ τὸν Καλλέργη, ποὺ ζεῖ ἀπὸ τὴν σύνταξη τοῦ πατέρα του, θὰ περάσουν ἄλλα δύο χρόνια σχεδιασμῶν. Ἐκδίδει τὸ φυλλάδιο *Ὁδηγὸς παντὸς ἀνθρώπου*, μὲ τὶς ἐκδηλώσεις τῆς Πρωτομαγιᾶς τοῦ 1890 καὶ μὲ κατάλογο σοσιαλιστικῶν ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν τῆς Εὐρώπης καὶ Ἀμερικῆς.

Ἡ στροφὴ πρὸς τοὺς ἐργαζόμενους

Μὲ τὸν καιρό, οἱ δύο ἀρχηγέτες συνειδητοποιοῦν ὅτι χρειάζεται ν' ἀπευθυνθοῦν πρὸς τοὺς ἐργάτες, δηλαδὴ στοὺς δραχμοβίωτους ἐργαζόμενους κάθε κατηγορίας καὶ τὰ προβλήματά τους. Τὸ 1891 ὁ Καλλέργης γράφει καὶ τυπώνει τὸ φυλλάδιο *Ἐγκόλπιον Ἐργάτου*, ποὺ διανεμήθηκε σὲ 2.000 ἀντίτυπα καὶ ὁ Δρακούλης ἀπὸ τὸ Λονδίνο τὸ *Ἐγχειρίδιον τοῦ Ἐργάτου*, ποὺ ἔκανε ἑπτὰ ἐκδόσεις καὶ ἔγινε ὀνομαστό. Καὶ οἱ δύο διαλέγουν τὴν «μέση ὁδὸ» τῆς ἔντυπης διαφώτισης τῶν ἐργατῶν καὶ ἀπευθύνονται περισσότερο στὸ θυμικό τους. Στὴν ἀπάνθρωπη ἐκμετάλλευση τῶν «χιλιάδων ἡμερομίσθιων» τοῦ σήμερα ἀντιπαραβάλλουν τὴ νέα κοινωνία, μὲ βάση τὶς ἀρχὲς «τῆς ἐλευθερίας, ἰσότητας καὶ ἀδελφότητας».

Υἱοθετοῦν καὶ οἱ δύο —παρὰ τὶς λεκτικὲς παραχωρήσεις στὶς «μεθόδους τῆς βίας»— τὶς ἐξελικτικὲς εἰρηνικὲς διαδικασίες, ποὺ ἐξαντλοῦνται σὲ μέτρα κοινωνικῆς προστασίας καὶ πολιτικῶν μεταρρυθμίσεων. Πάντως, οἱ ἀντιλήψεις τοῦ Καλλέργη εἶναι περισσότερο συστηματικὲς καὶ περιλαμβάνουν ἰδέες καὶ προτάσεις γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν ἐργαζομένων, τὴν πολιτικὴ δράση καὶ τὴν λαϊκὴ πάλη.

Τὸ κεφάλαιο τοῦ *Ἐγκόλπιου*, ποὺ ἀναφέρεται στὰ μέσα γιὰ

τὴν πραγματοποίηση τῆς Σοσιαλιστικῆς Πολιτείας, ἀπαριθμεῖ σχετικά[1]:

1. «Ἵδρυσις συλλόγων» εἰς διαφόρους πόλεις, κωμοπόλεις καὶ χωρία ἢ συνοικίας πρὸς διάδοσιν καὶ ὑποστήριξιν τῶν σοσιαλιστικῶν ἰδεῶν.

2. «Ἐκδόσεις συγγραμμάτων, περιοδικῶν καὶ ἐφημερίδων» διὰ τὸν αὐτὸν σκοπόν.

3. «Διοργάνωσις ἐξοχικῶν περιπάτων» κατὰ περιόδους ὑπὸ τῶν Σοσιαλιστικῶν σωματείων.

4. «Ἵδρυσις αἰθουσῶν» πρὸς ἀνάπτυξιν τῶν σοσιαλιστικῶν ἰδεῶν μετὰ σοσιαλιστικῶν βιβλιοθηκῶν.

5. «Ἡ ὑποστήριξις βουλευτῶν καὶ δημάρχων» ἐκ τοῦ λαοῦ, ὥστε σὺν τῷ χρόνῳ νὰ λάβωσιν οἱ σοσιαλισταὶ τὴν πλειοψηφίαν ἐν τῷ κοινοβουλίῳ, καὶ οὕτω νὰ δυνηθῶσιν νὰ φέρωσι τὴν λύσιν τοῦ μεγάλου κοινωνικοῦ προβλήματος.

6. «Διοργάνωσις εἰρηνικῶν διαδηλώσεων κατὰ περιόδους» καὶ ὑποβολὴ ὑπομνημάτων εἰς τὰς Βουλάς.

7. «Διοργάνωσις ἀπεργιῶν καὶ ἄλλων ὁμοίων μέσων», διὰ τῶν ὁποίων νὰ ἐπιτυγχάνωνται αἱ ἀπαιτήσεις τῶν ἀδικουμένων ἐργατῶν.

Τέλος πάντων, ἡμεῖς φρονοῦμεν, ὅτι διὰ τῶν ἀνωτέρω καὶ ἄλλων παρομοίων «εἰρηνικῶν μέσων» θὰ φθάσωμεν εἰς ἓν καλὸν σημεῖον ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν εὐκολώτερον, παρὰ ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι φρονοῦν ὅτι διὰ βιαίων μέσων θὰ ἐπικρατήσωσιν αἱ ἰδέαι αὐτῶν, καθ' ὅτι ἡμεῖς φρονοῦμεν ὅτι κατὰ τὴν παροιμίαν τοῦ λαοῦ «περισσότερον ψωμὶ τρώγει τις μὲ τὸ μέλι παρὰ μὲ τὸ ξύδι». Ὅταν ὅμως βλέπομεν ὅτι τὰ ἀνωτέρω μέσα εἶναι ἀνεπαρκῆ, τότε βεβαίως πρέπει διὰ παντὸς μέσου νὰ διαδόσωμεν, νὰ ἐπιβάλωμεν, νὰ ἐφαρμόσωμεν τὰς ἰδέας μας.

Ὁ Καλλέργης περισσότερο γήινος, ὑπόσχεται λιγότερο εὐδαιμονισμὸ ἀπὸ τὸν Δρακούλη, ὁ ὁποῖος ἐρωτοτροπεῖ μὲ τὸν θεοσοφισμό. Ὁ Δρακούλης στὸ *Ἐγχειρίδιο*[2] διαμαρτύρεται ὄχι μόνο γιὰ τὴν φτώχεια καὶ τὴν ἀθλιότητα ποὺ δημιουργεῖ ἡ ὀργανωμένη κοινωνικὴ ἀδικία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἠθικὴ κατάπτωση ποὺ συνεπάγε-

1. ἔ.ἀ., σελ. 25-26.
2. Πλ. Δρακούλη, *Τὸ ἐγχειρίδιον τοῦ ἐργάτου ἤτοι αἱ βάσεις τοῦ σοσιαλισμοῦ*, Ἀθῆναι 1890.

ται. Τὸ πλουτοκρατικὸ σύστημα, ὡς ἐκμεταλλευτικὸ καὶ ἀνήθικο πιστεύει ὅτι εἶναι καταδικασμένο νὰ ἐξαφανισθεῖ, γιατὶ ἀντιφάσκει πρὸς τὸ φυσικὸ δίκαιο, τὴν ἠθικὴ τάξη τοῦ κόσμου, τὶς ἀξίες τοῦ πρωτοχριστιανισμοῦ καὶ τὶς παραδόσεις τοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Στὴν ἀπληστία, τὴ διαφθορὰ καὶ τὴν ἠθικὴ ἀσφυξία τῆς πλουτοκρατίας ὁ Δρακούλης ἀντιπαραθέτει τὰ οὐτοπικὰ σοσιαλιστικά του ὁράματα. Τὴν κοινωνία τῆς ἐργατοκρατίας, τὴν ἰσοπολιτεία, τὴν μετατροπὴ κάθε ἐξουσίας σὲ ἁπλὴ συντονιστικὴ διαδικασία, τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὴ βία, τὸ δόλο καὶ κάθε εἴδους φοβίες.

Ὁ Καλλέργης μοιάζει περισσότερο πραγματιστής, ἀλλὰ ὄχι καὶ περισσότερο ἐλκυστικός. Στὸ *Ἐγκόλπιον Ἐργάτου* ὁ Καλλέργης παραβάλλει τὸ «Σοσιαλιστικὸν πολίτευμα πρὸς τὰ λοιπὰ» (αὐτοκρατορία, βασιλεία, ἁπλὴ καὶ συνταγματική, προεδρικὴ δημοκρατία) γιὰ νὰ καταδείξει τὴν ἀνωτερότητα τοῦ πρώτου. Ὡστόσο, ἡ ἀντίληψή του γιὰ τὸ σοσιαλισμό, δὲν ξεπερνᾶ στὰ 1891 τὰ κλασικὰ ἀστικοδημοκρατικὰ αἰτήματα: *Ὁ Σοσιαλισμὸς ἅπας εἰς τρεῖς λέξεις συνοψίζεται: Ἰσότης, Ἀδελφότης, Ἐλευθερία. Τί ὑψηλότερον τῶν τριῶν τούτων λέξεων*; Στὴ σκέψη του ἐνυπάρχουν στοιχεῖα μιᾶς ταξικῆς σύλληψης, ἀλλὰ ἐξαντλοῦνται στὴν ἀντιπαράθεση κεφαλαιοκρατῶν καὶ ἐργαζομένων καὶ στὴν ἐπιλογὴ τῶν ἐκσυγχρονιστικῶν σταδίων τῆς κοινωνίας, παρὰ τοὺς ἐνθουσιώδεις χαιρετισμούς, πρὸς «τὴν ἐρυθρὰ σημαία τοῦ σοσιαλισμοῦ».

Κατοπινὴ φάση τῆς δράσης καὶ τῶν δύο ἀρχηγετῶν θὰ εἶναι ἡ ἀνάμιξη στὴν ἐνεργὸ πολιτικὴ ζωὴ ἢ τὴν συστηματικὴ πολιτικὴ δραστηριότητα.

Τὸ πολιτειακὸ μοντέλο τοῦ Στ. Καλλέργη

Οἱ ἰδέες τοῦ Καλλέργη γιὰ τὴν μελλοντικὴ «σοσιαλιστικὴ κοινωνία» ἔχουν συστηματοποιηθεῖ στὸ μοντέλο του γιὰ τὴν *Ἐν Κρήτῃ Σοσιαλιστικὴ Πολιτεία* (μᾶλλον τοῦ 1892). Τὸ κείμενο αὐτό, ὅπως ἄλλωστε ὅλες οἱ οὐτοπιστικὲς θεωρίες, περιέχει ἐνδιαφέρουσες σκέψεις καὶ προτάσεις κοινωνικῆς ὀργάνωσης, ἀποκέντρωσης, αὐτοδιοίκησης, συνεργατισμοῦ καὶ ἄλλων θεσμῶν λαϊκῆς συμμετοχῆς καὶ συνεργασίας. Στὸν πρόλογό του ὁ Καλλέργης ὁμολογεῖ ὅτι δανείστηκε στοιχεῖα ὀργάνωσης καὶ λειτουργίας ἀπὸ τὶς πειραματικὲς «κομμοῦνες» τῆς Ἀμερικῆς[1].

1. Ἡ ἐγκατάσταση στὴν γενέτειρά του, μεγαλόνησο Κρήτη, μιᾶς ὑποδειγματικῆς αὐτόνομης σοσιαλιστικῆς πολιτείας εἶχε προβληματίσει τὸν Σταῦρο

Μὲ τὴ γνώριμη ἀναλυτικὴ φροντίδα τῶν οὐτοπιστῶν γιὰ «εὐταξία καὶ τοὺς κανόνες εὐδαιμονίας», ὁ Καλλέργης ἐκθέτει ὡς ἑξῆς, στὸ παρακάτω καταστατικὸ κείμενο, τὴν συγκρότηση καὶ λειτουργία τῆς ποθητῆς «Πολιτείας» στὴν γενέτειρά του:

...Ἡ Νῆσος αὕτη λοιπὸν εἰς τὴν ὁποίαν νοερῶς ἐφαρμόζομεν τὴν Σοσιαλιστικὴν πολιτείαν ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ κεῖται εἰς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος, εἶναι ἀρκετὰ μεγάλη, καὶ κατοικεῖται σήμερον ὑπὸ 340 χιλ. ἀνθρώπων, τὸ πάλαι δὲ κατωκεῖτο ὑπὸ ἐνὸς καὶ πλέον ἑκατομμυρίου κατὰ τὴν ἱστορίαν, εἶναι διηρημένη εἰς 24 ἐπαρχίας, πέντε Νομοὺς ἢ διοικήσεις, καὶ εἰς πλείστους Λήμους, ἔχει τρεῖς πόλεις παραθαλασσίους, τὸ Ἡράκλειον, τὸ Ρέθυμνον καὶ τὰ Χανιά, καὶ διευθύνεται σήμερον παρὰ τοῦ Σουλτάνου μοναρχικῶς.

Ἐφαρμογὴ τῆς σοσιαλιστικῆς πολιτείας εἰς τὴν νῆσον Κρήτην

Ὅταν θὰ ἔλθῃ ἡ ὥρα τῆς ἐφαρμογῆς τῆς Σοσιαλιστικῆς πολιτείας, παραδείγματος χάριν εἰς τὴν νῆσον Κρήτην, θὰ συνέλθουν οἱ Σοσιαλισταὶ βουλευταί, οἱ διάφοροι ἀντιπρόσωποι διαφόρων συντεχνιῶν, κομιτάτων καὶ λοιπῶν σωματείων τῆς Κρήτης εἰς ἓν μέρος, καὶ ἐκεῖ πλέον θὰ συζητήσωσι τὰς λεπτομερείας διὰ νὰ εὕρωσι τρόπον, ὥστε ἅπαντες οἱ Κρῆτες οἱ ἀσχολούμενοι εἴς τινα ἐργασίαν ὠφέλιμον εἰς τὴν πολιτείαν, νὰ ἔχωσιν ἐξησφαλισμένην ὅλη τὴν τροφήν των, τὴν ἐνδυμασίαν των, τὴν κατοικίαν των, καὶ ὅλα τὰ ἀγαθὰ τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἔχῃ εἷς πραγματικῶς ἐλεύθερος ἄνθρωπος (διότι ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει τὰ ἀνωτέρω δὲν εἶναι ἐλεύθερος) καὶ νὰ καταργήσουν τὴν περὶ τῆς αὔριον μέριμναν, ἐγὼ ὑποθέτω κατὰ τὴν κρίσιν μου ὅτι οὕτω πως θὰ κανονίσωσι τὰ τῆς πολιτείας.

Καλλέργη τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1890 (*Σοσιαλιστής*, τ. 1/3-6-1890). Μάλιστα τότε ὁ Καλλέργης ὑποστήριζε ὅτι ἡ ἐνσωμάτωση τῆς Κρήτης στὴν Ἑλλάδα θὰ τοὺς ἔδινε εἰκονικὴ ἐλευθερία, ὅπως ἐκείνη ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸν ἠπειρωτικὸ ἑλλαδικὸ χῶρο.

Διαίρεσις τῆς Κρήτης εἰς Δήμους

Ἡ Κρήτη θὰ χωρισθῆ εἰς Λήμους ὅπως καὶ σήμερον, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι θὰ εἶναι πολὺ μεγαλύτεροι, καὶ θὰ εἶναι ἀνεξάρτητοι ἀπ' ἀλλήλων καὶ θὰ διευθύνονται ὑπὸ ἐπταμελοῦς συμβουλίου, ἐκλεγομένου παρὰ τῶν πολιτῶν τῶν διαφόρων συντεχνιῶν, γεωργικῶν διαμερισμάτων, καὶ λοιπῶν Δημοτικῶν καταστημάτων.

Δικαιοσύνη

Τὸ Δημοτικὸν Συμβούλιον θὰ ἐκτελῆ χρέη δικαστικά, διότι τότε δὲν θὰ χρειάζωνται κακουργιοδικεῖα, πρωτοδικεῖα, πταισματοδικεῖα κτλ. διότι δὲν θὰ ὑπάρχουν ὑποθέσεις ὁποῖαι σήμερον, καθ' ὅτι οἱ ἄνθρωποι θὰ ἔχουν ἐξασφαλίση τὴν τροφήν των, τὴν ἐδυναμασίαν των καὶ ἅπαντα τὰ χρειώδη καὶ δὲν θὰ ἀναγκάζωνται νὰ παρεκτρέπωνται.

Παιδεία καὶ ἀνατροφὴ τῶν πολιτῶν

Ἡ παιδεία θὰ εἶναι ὑποχρεωτικὴ εἰς πάντα πολίτην, ἕκαστος Λῆμος θὰ ἔχη ἕν, δύο ἢ καὶ περισσότερα σχολεῖα ἀναλόγως τοῦ πληθυσμοῦ τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων καὶ τῶν μὲν ἀρρένων θὰ εἶναι τρόπον τινὰ ὅπως τὸ ἐν Ἀθήναις ὀρφανοτροφεῖον τοῦ Χατζῆ-Κώστα, εἰς τὸ ὁποῖον μανθάνουν γράμματα συγχρόνως καὶ μίαν τέχνην, κατὰ τὴν κλίσιν ἑκάστου μαθητοῦ ὁμοίως καὶ τῶν θηλέων ὅπως τὸ ἐν Ἀθήναις Ἀμαρίλειον ὀρφανοτροφεῖον εἰς τὸ ὁποῖον αἱ μαθήτριαι μανθάνουν γράμματα ἀνατροφὴν καὶ τέχνην ἁρμόζουσαν εἰς αὐτὰς ὅπως καὶ οἱ ἄρρενες ἐν τῷ ἐκπαιδευτηρίῳ των. Εἰς τὸ σχολεῖον θὰ εἰσέρχωνται 5 ἐτῶν καὶ θὰ ἐξέρχωνται τὰ μὲν θήλεα 18 τὰ δὲ ἄρρενα 20.

Ὁ γάμος

Ὁ γάμος θὰ εἶναι ἀπαραίτητος εἰς πάντας τοὺς ἐξερχομένους ἐκ τῶν σχολῶν, δηλαδὴ ἕκαστος νέος ἐξερχόμενος

τοῦ σχολείου 20 ἐτῶν θὰ λαμβάνῃ σύζυγον ἡ ὁποία θὰ ἔχῃ ἐξέλθει καὶ αὐτὴ ἐκ τοῦ σχολείου τῶν θηλέων 18 ἐτῶν, θὰ ἀποτελοῦν ζεῦγος καὶ θὰ λαμβάνουν οἰκίαν καὶ σκεύη παρὰ τοῦ Δήμου, θὰ ἔρχωνται εἰς τὴν κοινωνίαν καὶ θὰ ζῶσι μετὰ τῶν ὁμοίων των, ἐργαζόμενοι ἄνευ μερίμνης περὶ τῆς αὔριον.

Κατοικίαι

Ἕκαστος Δῆμος θὰ κτίζῃ εἰς κατάλληλον μέρος τοῦ Δήμου πόλιν μὲ μεγάλους δρόμους, πλατείας, ταχυδρομεῖα, τηλέφωνα, βιβλιοθήκας, σχολεῖα, θέατρα καὶ διάφορα ἄλλα βιομηχανικὰ ἐργοστάσια, πρὸς τούτοις, θὰ κτίζῃ κατοικίας συμφώνως μὲ τοὺς κανόνας τῆς ὑγιεινῆς τόσας, ὅσας ἀπαιτοῦν αἱ ἀνάγκαι τῶν δημοτῶν.

Ἐνδυμασία

Ἡ ἐνδυμασία τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν γυναικῶν θὰ εἶναι κατὰ φύλλα ὁμοιόμορφα καλῆς ποιότητος, τὸ δὲ σχέδιον καὶ τὸ πάχος θὰ κανονίζῃ ἀναλόγως τῶν περιστάσεων καὶ τοῦ κλίματος τοῦ τόπου τὸ ἰατρικὸν τοῦ Δήμου συμβούλιον μετ' ἐμπείρων τεχνιτῶν.

Ἐργασία

Ἕκαστος Δῆμος κατὰ τὸν πληθυσμόν του θὰ ἔχῃ καὶ τὰ ἐργοστάσιά του πρὸς κατασκευὴν ἐνδυμάτων, ὑποδημάτων, πίλων, οἰκοδομησίμων ὑλῶν, πρὸς παρασκευὴν τῶν προϊόντων τοῦ Δήμου, δηλαδὴ τῶν ἐλαιῶν, τῶν σταφίδων καὶ τῶν λοιπῶν, θὰ ἔχῃ ἀρτοποιεῖα καὶ μαγειρεῖα κατὰ συνοικίας ἢ χωρία. Ἕκαστος δὲ δημότης θὰ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἐκτελῇ ἐργασίαν τινὰ ἀναγκαίαν καὶ χρήσιμον εἰς ὅλην τὴν κοινωνίαν, ἑπομένως πᾶς πολίτης θὰ εἶναι ἐγγεγραμμένος ἐν τῷ μητρώῳ ἑνὸς ἐργοστασίου, ἢ γεωργικοῦ διαμερίσματος, καὶ θὰ ἐργάζηται ἕκαστος καὶ ἑκάστη μίαν ἢ δύο ὥρας τὴν ἡμέραν κατὰ τὰς ἀνάγκας τῆς ἐργασίας, διότι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὰ πράγματα θὰ κατασκευάζωνται διὰ τῶν μηχα-

νῶν, καὶ ἑπομένως οἱ ἐργάται θὰ ἐργάζωνται ὀλίγας ὥρας οἱ ἐργαζόμενοι εἰς τὰ ἐργοστάσια, καὶ εἰς τὰ γεωργικὰ διαμερίσματα, διότι οἱ ἐργάται θὰ εἶναι πολλοὶ καὶ ἡ ἐργασία ὀλίγη, καὶ θὰ ἐργάζωνται κατὰ τμήματα.

Οἱ πολῖται εἰς συντεχνίας

Οἱ ἐργάται θὰ εἶναι διηρημένοι εἰς συντεχνίας ὅπως σήμερον ὁ στρατὸς εἶναι διηρημένος εἰς τάγματα καὶ συντάγματα, οὕτω θὰ εἶναι καὶ οἱ πολῖται διηρημένοι εἰς συντεχνίας, καὶ τμήματα συντεχνιῶν, διότι ἀκριβῶς θὰ εἶναι ὅπως σήμερον ἐὰν ἦτο μία γενικὴ στρατολογία πρὸς ἐργασίαν.

Οἱ πολῖται εἰς ἀνάπαυσιν

Οἱ πολῖται οἱ ὁποῖοι θὰ ἐργασθῶσιν ἀπὸ τοῦ 20 μέχρι τοῦ 50 ἔτους τῆς ἡλικίας των, ἅμα συμπληρώσωσι τὸ 50 ἔτος θὰ τίθενται εἰς ἀνάπαυσιν, καὶ δὲν θὰ ἐκτελῶσι καμμίαν ἐργασίαν, ἀλλὰ θὰ διάγουν εἰς τὰς βιβλιοθήκας, εἰς τὰς ἐξοχάς, εἰς τὰ θέατρα, καὶ εἰς ὅλα τὰ ἀξιοθέατα μέρη, πρὸς τέρψιν καὶ λήθην τῶν παρελθόντων κόπων των.

Ὅλα τὰ πράγματα κοινὰ

Ὅλα τὰ πράγματα τότε θὰ εἶναι κοινά, παραδείγματος χάριν, ὅπως εἶναι σήμερον τὰ κτήματα τῆς Μονῆς τοῦ Ἀρκαδίου καὶ ἄλλων Μονῶν τῆς Κρήτης, τὰ ὁποῖα δὲν ἀνήκουν εἰς κανέναν, παρὰ μόνον τὰ προϊόντα αὐτῶν εἰς τοὺς ἐργαζομένους αὐτά, οὕτω καὶ τότε δὲν θὰ ἀνήκουν τὰ κτήματα εἰς τοὺς πολίτας, ἀλλὰ τὰ προϊόντα αὐτῶν ἐξ ἴσου εἰς αὐτούς.

Τὰ προϊόντα τοῦ Δήμου

Τὰ προϊόντα τοῦ Δήμου, τὰ γεωργικὰ καὶ τὰ βιομηχανικὰ θὰ τίθενται εἰς τὰς ἀποθήκας τοῦ Δήμου, ὅπως τὰ προϊόντα μιᾶς Μονῆς σήμερον τοποθετοῦνται εἴς τι κελίον αὐ-

τῆς, καὶ ὅπως ἑκάστη Μονὴ ἔχει ἕναν κελάρην καὶ διανέμει τὰ προϊόντα κατὰ τὰς ὁδηγίας τὰς ὁποίας λαμβάνει παρὰ τοῦ Ἡγουμενοσυμβουλίου, οὕτω καὶ ὁ Δῆμος θὰ ἔχῃ ἕναν ἀποθηκάριον ἵνα προμηθεύῃ τρόφιμα, ἐνδύματα καὶ λοιπὰ χρειώδη ἐξ ἴσου εἰς ὅλους κατὰ τὰς ὁδηγίας τὰς ὁποίας θὰ λαμβάνῃ ἑκάστοτε παρὰ τοῦ συμβουλίου τοῦ Δήμου.

Τὰ ἐργοστάσια

Ἕκαστος Δῆμος θὰ ἔχῃ ἐργοστάσια καθὼς εἴπομεν ἀναλόγως τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῶν ἀναγκῶν αὐτοῦ. Τὰ ἐργοστάσια βεβαίως θὰ εἶναι ἐφοδιασμένα δι' ἀτμομηχανῶν ἢ ἠλεκτρομηχανῶν, ὥστε δύο ὥρας ἐργαζόμενοι οἱ ἐργάται διὰ τῶν μηχανῶν, θὰ παράγουν περισσότερα πράγματα ἀπὸ ὅ,τι σήμερον κατασκευάζουν ἑκατονταπλάσιοι ἄνθρωποι διὰ τῶν χειρῶν ἐργαζόμενοι 12 καὶ 15 ὥρας τὸ ἡμερονύκτιον.

Διεύθυνσις τῶν ἐργοστασίων

Ἕκαστον ἐργοστάσιον θὰ διευθύνηται παρ' ἑνὸς ἐργάτου, ἐκλεγομένου παρὰ τῶν συναδέλφων του, ὁσάκις ἡ περίστασις τὸ ἀπαιτήσει, καὶ ὁ ὁποῖος θὰ καλῆται προϊστάμενος τῶν ἐργατῶν, δὲν θὰ ἔχῃ ὅμως περισσότερα δικαιώματα τῶν ἄλλων συναδέλφων του.

Γεωργικὰ Διαμερίσματα

Ἕκαστος Λῆμος θὰ εἶναι διηρημένος εἰς γεωργικὰ διαμερίσματα, ἕκαστον δὲ διαμέρισμα θὰ ἔχῃ ἀνατεθεῖ ὑπὸ τοῦ Συμβουλίου τοῦ Λήμου εἰς ἀνάλογον ἀριθμὸν ἐργατῶν, καὶ εἰς ἕκαστον διαμέρισμα θὰ προΐσταται εἷς ἐργάτης ἐκλεγόμενος παρὰ τῶν ἄλλων, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον τῶν ἐργοστασίων.

Ἀποθῆκαι Δήμων

Ἕκαστος Δῆμος θὰ ἔχῃ ἀποθήκας εἰς ἑκάστην συνοικίαν καὶ εἰς ἕκαστον χωρίον, εἰς τὰ ὁποῖα θὰ τοποθετοῦνται τὰ γεωργικὰ καὶ βιομηχανικὰ προϊόντα.

Νοσοκομεῖα

Ἕκαστος Δῆμος θὰ ἔχῃ ἓν ἢ δύο νοσοκομεῖα ἀναλόγως τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῶν ἀναγκῶν αὐτοῦ, καλῶς κατηρτισμένα πρὸς καλλιτέραν θεραπείαν τῶν ἀσθενῶν.

Ἀντὶ φυλακῶν φρενοκομεῖα

Ὅταν γίνουν αὐτὰ τὰ ὁποῖα γράφομεν, ἐὰν ἐγκληματίσῃ τις βεβαίως θὰ εἶναι παράφρων, διότι τί ἄλλο παρὰ παράφρων θὰ εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος θὰ παρεκτραπῇ ἐνῶ θὰ ἔχῃ ὅλα τὰ ἀγαθὰ τῆς ζωῆς του; ἑπομένως εἰς τὸν τόπον τῶν σημερινῶν φυλακῶν θὰ ὑπάρχουν φρενοκομεῖα διὰ νὰ ὑποβάλλωνται εἰς θεραπείαν οἱ τυχὸν παρεκτρεπόμενοι. Θὰ δικάζωνται δὲ ὑπὸ τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου εἰς ἑνὸς μηνὸς θεραπείαν, δύο μηνῶν, τριῶν κλπ. ἀναλόγως τῶν πράξεών των.

Οἱ προϊστάμενοι

Οἱ προϊστάμενοι ὅλων τῶν ἐργασιῶν, ἤτοι τὸ Γεν. Συμβούλιον τῆς Κρητικῆς Πολιτείας, τὰ Συμβούλια τῶν Δήμων, οἱ προϊστάμενοι τῶν ἐργοστασίων, τῶν νοσοκομείων τῶν γεωργικῶν διαμερισμάτων, τῶν ταχυδρομείων, τῶν τηλεγράφων, τηλεφώνων, σιδηροδρόμων, ἀτμοπλοίων καὶ λοιπῶν Δημοτικῶν καταστημάτων, δὲν θὰ διάγουν καλλίτερον βίον ἀπὸ τοὺς ἄλλους πολίτας, θὰ φέρουν τὰ αὐτὰ ἐνδύματα, θὰ τρώγουν τὰ αὐτὰ τρόφιμα, καὶ θὰ κατοικοῦν εἰς ὁμοίας κατοικίας κτλ., καθ' ὅλα τέλος πάντων ἴσοι μὲ τοὺς ἄλλους πολίτας.

Εὐταξίαι

Ἕκαστος Δῆμος θὰ ἔχῃ ἀντὶ τῶν σημερινῶν στρατιωτῶν, χωροφυλάκων καὶ κλητήρων κτλ. εὐταξίας, τοὺς ὁποίους θὰ λαμβάνῃ ἀπὸ τὰς συντεχνίας, συνοικίας ἢ χωρία διὰ κλήρου, οἱ ὁποῖοι θὰ ὑπηρετοῦν ἓν ἔτος τὸν Δῆμον.

Τὸ χρῆμα

Τὸ χρῆμα θὰ καταργηθῇ τότε, διότι οἱ Δῆμοι θὰ κάμνουν τὰς συναλλαγὰς διὰ προϊόντων γεωργικῶν ἢ βιομηχανικῶν, ὥστε θὰ ἔχουν ὁρίσει μονάδα ἐργασίας καὶ οὐχὶ νομίσματος, δηλαδὴ τότε δὲν θὰ λέγουν ὅτι τὸ δεῖνα πρᾶγμα ἔχει μίαν, δύο ἢ τρεῖς δραχμάς, ἀλλὰ 2 ἢ 3 ὀκ. σταφίδος ἀντὶ μιᾶς ὀκ. ἐλαίου κτλ.

Συγκοινωνία

Ἡ συγκοινωνία τότε θὰ γίνηται διὰ τῶν σιδηροδρόμων καὶ διὰ τῶν ἀτμοπλοίων, ὅταν δὲ θὰ μεταβῇ τις ἀπὸ ἕναν Δῆμον εἰς ἄλλον θὰ εἰσέρχηται εἰς βαγόνιόν τι, ἐννοεῖται δὲ ὅτι ἅπαντα θὰ εἶναι ὁμοιόμορα, ἀρκεῖ νὰ ἔχῃ ἔγγραφον παρὰ τοῦ προϊσταμένου του, καὶ θὰ μεταβαίνῃ ὅπου θέλει χωρὶς νὰ τοῦ λέγῃ κανεὶς τίποτε ἐκ τῶν ἁρμοδίων ὑπαλλήλων, ὅπως δηλαδὴ σήμερον διαβαίνει τις πεζῇ τὰς ὁδοὺς τῶν πόλεων χωρὶς νὰ πληρώνῃ τίποτε, οὕτω θὰ μεταβαίνῃ τις ὅπου θέλει χωρὶς νὰ δίδῃ ἀμοιβήν. Ἀπὸ σταθμοῦ εἰς σταθμὸν τὸ προσωπικὸν τῶν σιδηροδρόμων καὶ ἀτμοπλοίων θὰ ἀντικαθίσταται, καὶ οὕτω θὰ ἔχωσι πάντες ἄνεσιν.

Γενικαὶ ἀποθῆκαι Κρητικῆς Πολιτείας

Εἰς τὰς τρεῖς παραθαλασσίους μεγαλουπόλεις, Ἡρακλειον, Ρέθυμνον καὶ Χανία, θὰ ὑπάρχουν μεγάλαι ἀποθῆκαι γεωργικῶν καὶ βιομηχανικῶν προϊόντων εἰς τὰς ὁποίας θὰ τοποθετῶνται τὰ περισσεύματα τῶν δημοτικῶν ἀποθηκῶν.

Αἱ κοπιώδεις ἐργασίαι

Ὅταν πρόκηται νὰ ἐκτελεσθῶσι κοπιώδεις ἐργασίαι εἰς ἐργοστάσια, ἀποθήκας, ἢ γεωργικὰ διαμερίσματα, ἢ εἰς ἔργα κοινωφελῆ, θὰ λαμβάνωνται καθ' ἑκάστην διὰ κλήρου ὅσοι ἐργάται ἀπαιτοῦνται, οἱ ὁποῖοι θὰ ἐκτελῶσιν ἀγογγύστως τὴν ἀνατεθεῖσαν εἰς αὐτούς ἐργασίαν.

Ἀτμόπλοῖα Κρητικῆς Πολιτείας

Ἡ Κρήτη θὰ ἔχη καὶ ἀτμόπλοια διὰ νὰ μεταφέρη τὰ προϊόντα αὐτῆς ἐν τῷ ἐσωτερικῷ καὶ ἐξωτερικῷ· εἰς τὰς ἀτμόπλοια δὲ θὰ τοποθετῶνται δύο ἢ τρεῖς ἐξ ἑκάστου Δήμου ἔχοντες κλίσιν πρὸς τὸ ναυτικὸν ἐπάγγελμα, ἢ ἐκλεγόμενοι διὰ κλήρου, ὅπως ἐκπαιδευθῶσι καὶ ὑπηρετήσωσιν ἐπὶ δύο ἔτη· δύνανται ἐὰν θέλουν νὰ μείνουν διαρκῶς εἰς αὐτὴν τὴν ἐργασίαν.

Γενικὸν τῆς Κρήτης Συμβούλιον

Τὸ γενικὸν τῆς Κρήτης Συμβούλιον θὰ ἀπαρτίζηται ἐξ ὡρισμένου ἀριθμοῦ προσώπων τὰ ὁποῖα θὰ ἐκλέγνωται κατ' ἔτος παρὰ τῶν Δημοτικῶν Συμβουλίων ὅλων τῶν Δήμων τῆς Κρητικῆς Πολιτείας, καὶ τὸ ὁποῖον θὰ μένη εἰς τὴν πρωτεύουσαν τῆς Κρήτης, ἡ ὁποία θὰ εἶναι εἰς τὸ κέντρον τῆς νήσου.

Πᾶς πολίτης Κρὴς στρατιώτης ἐργασίας καὶ ἀμύνης

Πᾶς πολίτης Κρὴς θὰ εἶναι στρατιώτης ἐργασίας χρησίμου καὶ ἀναγκαίας εἰς τὴν πολιτείαν, συνάμα δὲ καὶ τῆς ἀμύνης κατὰ τῶν βαρβάρων ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι τυχὸν θὰ τολμήσουν νὰ καταστρέψωσι τὸ ὡραῖον αὐτῶν πολίτευμα.

Θὰ δίδωνται βραβεῖα εἰς τοὺς διαπρέποντας

Εἰς ὅσους θὰ ἐφεύρωσι μηχανήματα διὰ τῶν ὁποίων θὰ ἀπαλλάττωνται ἀπὸ κόπους οἱ ἄνθρωποι, θὰ δίδωνται βραβεῖα καὶ θὰ τιμῶνται παρ' ἁπάντων τῶν συμπολιτῶν των ἐπίσης δὲ καὶ εἰς τοὺς ἐκδότας βιβλίων ὠφελίμων κλπ. Τέλος πάντων, εἰς τοὺς διαπρέποντας εἰς ὅλα τὰ ἐπαγγέλματα θὰ ἀπονέμωνται παρὰ τῶν δημοτικῶν συμβουλίων βραβεῖα[1].

Τὸ κείμενο αὐτό, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ κύριο σῶμα τοῦ φυλλαδίου *Ἐγκόλπιον Ἐργάτου*, γνώρισε εὐρεία ἀπήχηση ὄχι μόνο στοὺς ἐργαζόμενους, ἀλλὰ καὶ σὲ εὐρύτερους ριζοσπαστικοὺς κύκλους, ὡς συνολικὴ κοινωνικὴ καταγγελία καὶ ἐνόραση. Ὁ Καλλέργης δὲν ξεχώρισε ὁρισμένες ἀπὸ τὶς ἰδέες του καὶ νὰ τὶς προτείνει νὰ ἐφαρμοστοῦν μεμονωμένα. Ὑποστήριξε πάντοτε συνολικὰ τὶς ἀρχὲς καὶ προτάσεις τῆς *ἐν Κρήτῃ Σοσιαλιστικῆς Πολιτείας*. Ὑιοθετεῖ τὴν ἐξελικτικὴ πορεία, ἀλλὰ μόνο στὸ μέτρο ποὺ δημιουργεῖ εὐνοϊκοὺς συσχετισμούς, πολιτικοὺς καὶ θεωρητικούς.

Δὲν φαίνεται νὰ πιστεύει ὅτι οἱ βασικοὶ θεσμοὶ τῆς *Πολιτείας* του μπορεῖ νὰ προκύψουν ἀπὸ μετασχηματισμοὺς μέσα στὸ πλουτοκρατικὸ σύστημα. Ὑπερασπίζεται θεσμοὺς καὶ ὅραμα στὸ σύνολό τους καὶ γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἀδιάσπαστης αὐτῆς ἑνότητας δὲν διστάζει νὰ διακηρύξει, ἔστω θεωρητικά, ὡς ἔσχατη καταφυγὴ τὴ βία, μετὰ ἀπὸ ἀναμονὴ «ὀλίγων ἐτῶν». Μετὰ τὸν Π. Σοφιανόπουλο εἶναι ὁ δεύτερος Ἕλληνας οὐτοπιστὴς σοσιαλιστὴς μὲ δικό του πολιτειακὸ ὅραμα.

Ὁ Στ. Καλλέργης ἦταν ἰδιόμορφος οὐτοπιστὴς σοσιαλιστής, καθὼς δὲν παραμελοῦσε τὴν καθημερινὴ πολιτικὴ δράση. Ἡ ἀπογοήτευσή του θὰ ἔρθει τόσο ἀπὸ τὰ ἀνεκπλήρωτα ὁράματα τῆς Πολιτείας, ὅσο καὶ ἀπὸ τὶς ἔντριγκες, ζηλοτυπίες καὶ ἀνταγωνισμοὺς τοῦ κατακερματισμένου χώρου τοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος.

1. Στ. Καλλέργη ἔ.ἀ., σελ. 15-23.

Δημόσια καὶ μαζικὴ δράση

Ἄνθρωπος τῆς δράσης ὁ Καλλέργης δέχεται νὰ συνεργαστεῖ μὲ ἕναν ὅμιλο φοιτητῶν στὴν ἵδρυση σοσιαλιστικοῦ Συνδέσμου καὶ στὴν ἔκδοση περιοδικοῦ μὲ τὸν τίτλο *Κοινωνία*. Τὰ περισσότερα κείμενα τοῦ περιοδικοῦ, ποὺ εἶναι ἑλληνικὰ καὶ γαλλικά, γράφονται ἀπὸ τὸν φυσικομαθητικὸ Γεώργιο Χαιρέτη, ὀπαδὸ τοῦ Δρακούλη καὶ τοῦ καντιανοῦ ὀρθολογισμοῦ. Οἱ δύο φιλόδοξες προσπάθειες δὲν θὰ διαρκέσουν πάνω ἀπὸ 3-4 μῆνες.

Εἴμαστε στὰ 1892 κι ὁ Καλλέργης, ποὺ ζεῖ καὶ στεγάζει τὰ σχέδιά του στὸ πατρικὸ σπίτι πίσω ἀπὸ τὸ Παναθηναϊκὸ Στάδιο, ἔχει συγκεντρώσει ἕνα μικρὸ κεφάλαιο. Μ' αὐτὸ ἀποφασίζει νὰ ἀναλάβει νέες πρωτοβουλίες ἀλλὰ ὡς ἀρχηγέτης. Ἀναδιοργανώνει τὸν Κεντρικὸ Σοσιαλιστικὸ Σύλλογο καὶ ἐπανεκδίδει τὸ περιοδικὸ *Σοσιαλιστὴς* ὡς ἑβδομαδιαῖο ἰδεολογικὸ ὄργανο τοῦ Συλλόγου καὶ τῶν «ἀκολουθούντων τὸν διεθνὴ ἐπαναστατικὸν σοσιαλιστικὸν ἀγῶνα». Γιὰ δύο χρόνια ὁ *Σοσιαλιστὴς* θὰ ἐκδίδεται κανονικὰ καὶ θὰ φτάσει νὰ τυπώνεται σὲ 4.500 φύλλα, ὅση ἦταν παλιότερα ἡ κυκλοφορία τοῦ *Ἄρδην*. Ἀπὸ αὐτά, τὰ 3.000 φύλλα στέλνονταν ἢ μοιράζονταν σὲ συνδρομητὲς καὶ τὰ 1.000-1.500 κυκλοφοροῦσαν μὲ τὸ πρακτορεῖο τύπου σὲ ἐπαρχιακὲς πόλεις, κυρίως τῆς Πελοποννήσου[1].

Τὸ πρόγραμμα τοῦ Συλλόγου εἶναι διαρθρωμένο σὲ στρατηγικοὺς καὶ βραχυπρόθεσμους στόχους. Τὰ αἰτήματα γιὰ τὴν βελτίωση *ἐπὶ τοῦ παρόντος τῆς καταστάσεως τοῦ λαοῦ* εἶναι τὸ ὀκτάωρο, οἱ κοινωνικὲς ἀσφαλίσεις, οἱ συντάξεις καὶ ἀποζημιώσεις σὲ ἀτυχήματα, ἡ δωρεὰν ἐκπαίδευση γιὰ τὰ παιδιὰ τῶν ἐργατῶν, ἡ φορολογία τῶν εἰσοδημάτων ἀπὸ «χρηματικὰ κεφάλαια», ἡ αὔξηση τῶν ἡμερομισθίων, ἡ κατάργηση τῆς προσωποκράτησης γιὰ χρέη, τῆς θανατικῆς ποινῆς, τῆς μονομαχίας, τῶν ναρκωτικῶν καὶ οἰνοπνευματωδῶν ποτῶν.

Στοὺς στρατηγικοὺς στόχους κυριαρχοῦν ἡ κατάργηση τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ κληρονομικοῦ δικαιώματος, (μετὰ ἀπὸ συνεχῆ περιορισμό τους) ἡ ἀπόλυτη ἐλευθερία τοῦ λόγου καὶ τῆς συνειδήσεως καὶ ἡ ἕνωση καὶ ἀδελφοποίηση πάντων τῶν ἐθνῶν. Στὴν ἐφημερίδα ὀρθογραφοῦν ὁ Π. Ἀργυριάδης καὶ ὁ Πλ. Δρακούλης, ὑπάρχει πλούσια εἰδησεογραφία ἀπὸ τὴν Εὐρώπη καὶ τὰ λαϊκὰ προβλήματα στὴν Ἑλλάδα.

1. *Σοσιαλιστής*, 1-5-1902.

Ἐνθαρρυντικὰ εἶναι καὶ τὰ ἀποτελέσματα στὸν ὀργανωτικὸ τομέα. Στὴν Ἀθήνα ἱδρύονται τμήματα τοῦ Συλλόγου, ποὺ μεταβάλλεται σ' ἕνα εἶδος κεντρικῆς καθοδήγησης, καὶ αὐτοτελεῖς ὀργανώσεις στὸν Πειραιὰ καὶ τὸ Λαύριο. Θὰ ἀναφερθοῦμε ἀναλυτικὰ στὸ ἑπόμενο κεφάλαιο, μὲ ἀφορμὴ τὶς ἀπεργιακὲς κινητοποιήσεις στὸ Λαύριο, στὴ δράση τῶν νέων τῆς ὀργάνωσης τοῦ Καλλέργη. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διανομὴ προκηρύξεων καὶ τὴ συμπαράσταση πρὸς τοὺς ἀπεργούς, ὑπῆρχαν καὶ ὁρισμένες ἄλλες μέθοδοι δράσης καὶ πολιτικῆς ἐνημέρωσης τοῦ λαοῦ. Μία ἀπὸ αὐτές, ποὺ θὰ μιμηθοῦν ἀργότερα στελέχη τοῦ ΣΕΚΕ καὶ τοῦ ΚΚΕ, ἦταν ἡ ἐκφώνιση λόγων σὲ διαβάτες καὶ περιπατητές. Ὅταν ὑπῆρχαν δυσκολίες γινόταν ἡ «ἀγκιτάτσια» κατὰ τρόπο αἰφνιδιαστικὸ καὶ γιὰ μικρὸ χρονικὸ διάστημα.

Ἀναφέρει σχετικὸ δημοσίευμα τῆς ἐποχῆς, γιὰ μιὰ τέτοια μορφὴ πολιτικῆς ἐνημέρωσης, προφανῶς τοῦ Κεντρικοῦ Σοσιαλιστικοῦ Συλλόγου Πειραιᾶ, ποὺ σημειώθηκε τὴν Κυριακὴ 14 Φεβρουαρίου 1893, τὰ ἑξῆς:

> *Χθὲς τὴν πρωΐαν ἐν τῇ πλατείᾳ τοῦ Τελωνείου Πειραιῶς ἐπαρουσιάσθη νέος τίς, εἰκοσιπενταετὴς περίπου καὶ μελαγχροινὸς τὴν ὄψιν, ὅστις ἀνελθὼν ἐπί τινος καθίσματος ἤρξατο νὰ ὁμιλῇ πρὸς τὸ πλῆθος. Ἐν ἀρχῇ δὲ τοῦ λόγου του εἶπεν ὅτι θὰ ὁμιλήσῃ μόνον πρὸς τὴν ἐργατικὴν τάξιν καὶ οὐχὶ πρὸς τοὺς διὰ τοῦ χρήματος πιέζοντας τὸν ἀδύνατον λαόν. Ὅντως περὶ αὐτὸν συνηθροίσθησαν οὐκ ὀλίγοι ἐργατικοὶ (δὲν εἶχεν ἀκόμη τότε καθιερωθεῖ ἡ «Κυριακὴ ἀργία»), οἵτινες συμπαθήσαντες εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, τὸν ὑπὲρ τῶν δικαίων των ἀγορεύοντα νέον, τὸν ἤκουον μετὰ μεγίστης προσοχῆς ἀναπτύσσοντα τὰς ἀρχὰς τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ διηγούμενον τὴν ἱστορίαν αὐτοῦ*[1].

Στὴ συνέχεια τὸ δημοσίευμα ἀναφέρει ὅτι ὁ νεαρὸς σοσιαλιστὴς μνημόνευσε τὸν Λέοντα Τολστόι, τοὺς κοινωνιστὲς τῆς Γερμανίας, τῆς Ἀγγλίας, τῆς Ἰταλίας καὶ τοὺς ἀναρχικοὺς τῆς Ἱσπανίας. Μερικοὶ ἀπὸ τὸ ἀκροατήριο ἄρχισαν νὰ «προγκάρουν» τὸν

1. Ἀναδημοσίευση στὴν *Ἑστία*, 27-11-82. Μᾶλλον ἐπρόκειτο γιὰ τὸν Λυκοῦργο Καπνίση, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀναλάβει νὰ συγκροτήσει τὸ τμῆμα τοῦ Πειραιᾶ. Ὁ *Σοσιαλιστὴς* ἀναφέρει ὅτι ὁ Καπνίσης *ὡμίλησεν ἐνώπιον πολυπληθοῦς ἀκροατηρίου ἐκ τῆς τάξεως τῶν πασχόντων, ἐν τῇ πλατείᾳ τελωνείου τὴν 14 καὶ 21 Φεβρουαρίου. Κατὰ τὴν πρώτην ἀγόρευσίν του ὀλίγον ἔλειψε νὰ γίνουν παρατράγουδα ἀπὸ τῶν ἐργατῶν, διότι εἷς ἀπὸ τοὺς «χορτάτους» εἶχε τὴν τόλμην νὰ διακόψει τὸν ὁμιλοῦντα* (τ. 19/πρῶτον δεκαπενθήμερον Μαρτίου 1893).

ὁμιλητὴ καὶ ἕνας ἀστυνομικὸς τοῦ συνέστησε νὰ διακόψει τὴν ὁμιλία του. Ἐκεῖνος, «προπετῶς διεξεδίκησε τὸ δικαίωμά του νὰ ὁμιλῆ». Οἱ ἀκροατὲς διχάστηκαν καὶ ὁ ἀστυφύλακας ζήτησε τὴν συνδρομὴ τῶν συναδέλφων του, προκειμένου νὰ συλλάβει τὸν ἀπείθαρχο σοσιαλιστή. Ἐκεῖνος ὅμως, μέσα στὴ γενικὴ ἀναστάτωση, ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὴν συγκέντρωση «διωλίσθησε διὰ μέσου τῆς μάζης τῶν τρισχιλίων περίπου ἀκροατῶν του... καὶ διέφυγε ἀπὸ τοὺς ὄνυχας τῆς Ἀστυνομίας».

Ἀπὸ τότε, ποὺ ἡ 1η Μαΐου καθιερώθηκε (σὲ ἀνάμνηση τῆς σφαγῆς τῶν ἐργατῶν στὸ Σικάγο τὸ 1886) ὡς ἐπέτειος διεθνοῦς ἀλληλεγγύης καὶ ἀγωνιστικῶν διεκδικήσεων τῶν ἐργαζομένων, ὁ Καλλέργης συνέδεσε πολλὲς πρωτοβουλίες του μὲ τὴν ἡμερομηνία αὐτή. Τὸ πολύτιμο ἀρχεῖο τοῦ Στ. Καλλέργη, ποὺ κατέχει ὁ γιός του Λυκοῦργος εἶναι πλούσιο σὲ σχετικὲς πληροφορίες.

Τὸν ἑπόμενο χρόνο ἀπὸ τὴν σχετικὴ ἀπόφαση τῆς Β΄ Διεθνοῦς (1889) ὁ Καλλέργης ἀνακοίνωσε τὴν ἵδρυση τοῦ κεντρικοῦ Σοσιαλιστικοῦ Ὁμίλου στὴν συγκέντρωση δέκα περίπου φίλων του στὸ χῶρο τοῦ Παναθηναϊκοῦ Σταδίου, δίπλα στὸ πατρικὸ σπίτι του. Τὴν ἐπέτειο ποὺ ἀκολούθησε, ἐκείνη τοῦ 1891, ὁ Καλλέργης καὶ ἄλλοι 12 σοσιαλιστὲς πῆγαν ὁμαδικὰ στὸ φωτογραφεῖο Σούτσου καὶ φωτογραφήθηκαν ἀναμνηστικὰ ὅλοι μαζί, σὰν συμβολικὴ συμμετοχὴ στὴν παγκόσμια ἐπέτειο καὶ διαμαρτυρία τῶν ἐργατῶν.

Τὴν Πρωτομαγιὰ τοῦ 1892 ὁ Καλλέργης —ποὺ ἔχει ἐπανεκδώσει τὸν *Σοσιαλιστὴ*— μαζὶ μὲ τριάντα ὁμόφρονες συγκεντρώθηκαν πάλι στὸ χῶρο τοῦ Σταδίου καὶ διαμαρτυρήθηκαν *κατὰ τοῦ πλουτοκρατικοῦ ἀθλίου συστήματος*.

Τὴν Πρωτομαγιὰ τοῦ 1893 (γιὰ τὴν ἀκρίβεια τὴν Κυριακὴ 2 Μαΐου), ὁ Καλλέργης ἦταν ὁ διοργανωτὴς τῆς πρώτης ἀγωνιστικῆς ἐκδήλωσης τῶν ἐργαζομένων στὴν Ἑλλάδα ποὺ ἀποτελεῖ σταθμὸ στὸ ἑλληνικὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα. Ἡ ἐκδήλωση εἶχε ἀποφασισθεῖ δυόμισι μῆνες νωρίτερα ἀπὸ τὸ διοικητικὸ συμβούλιο τοῦ Συλλόγου[1]. Προκειμένου νὰ ἀντιμετωπίσει τὰ ἔξοδα τῆς ἐκδήλωσης (*ἐπιδείξεως κατὰ τὴν ὁρολογία τῆς ἐποχῆς*) μὲ πωλήσεις καὶ ἐθελοντικὲς συνδρομὲς ὁ Σύλλογος τύπωσε σὲ δεύτερη ἔκδοση καὶ κυκλοφόρησε τὸ *Ἐγκόλπιον Ἐργάτου*. Ἀκόμα σύστησε τριμελὴ ὀργανωτικὴ ἐπιτροπὴ ἀπὸ τοὺς Γ.Χ. (πιθανὸν Γεώργιος Χαιρέτης), Ἀλέξη Ματιάτο καὶ Τ.Η. Ἐλευθερίου. Στὶς κατοπινές του συνεδριάσεις τὸ διοικητικὸ συμβούλιο τοῦ Συλλόγου ἀποφάσισε ὅτι *χρειάζεται νὰ γίνει ἔκκλησις πρὸς τὰ διάφορα σωματεῖα,*

1. Ἀδημοσίευτα πρακτικὰ 21-2-1983.

ὅπως μετάσχουν εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς Πρώτης Μαΐου[1] *καὶ ἡ τριμελὴς ἐπιτροπὴ νὰ ἐνισχυθεῖ μὲ δύο ἄλλα μέλη, ποὺ ἦταν —μετὰ τὴν σχετικὴ ψηφοφορία— οἱ Σταῦρος Καλλέργης καὶ Σταμάτης Ταζονίδης*[2].

Ἡ πρώτη ἐργατικὴ Πρωτομαγιά

Ἡ ἐκδήλωση προαναγγέλλεται στὰ μέσα Ἀπριλίου ἀπὸ τὸν *Σοσιαλιστὴ* μὲ τὴν ἀκόλουθη προκήρυξη γιὰ τὴν τοποθεσία καὶ τοὺς σκοπούς της:

> *Νέο Μαΐου ἡμέρα Κυριακὴ 5 μ.μ. εἰς τὸ Ἀρχαῖον Στάδιον, ὄπισθεν τοῦ Ζαππείου, εἰς τὴν γέφυραν ὅπου εἶναι ἀπέναντι εἰς τὰ Ἀγγλικὰ μνημεῖα μὲ κυπαρίσσια.*
>
> *Ὅλοι οἱ Σοσιαλισταὶ καὶ ὑπὸ μισθὸν πάσχοντες θὰ συναθροισθῶσι νὰ ὑπογράψωσι ψήφισμα πρὸς τὴν Βουλήν, διὰ τοῦ ὁποίου θὰ ζητῶσι:*
>
> *1. Τὰς Κυριακὰς ὅλα τὰ καταστήματα γενικῶς νὰ εἶναι κλειστὰ πρὸς ἀνάπαυσιν τῶν πολιτῶν*
>
> *2. Τὸν περιορισμὸν τῶν ἐργασίμων ὡρῶν εἰς ὀκτὼ καθ' ἑκάστην κατ' ἀνώτατον ὅριον καὶ ὀλιγώτερον διὰ τὰς κοπιώδεις καὶ ἀνθυγιεινὰς ἐργασίας καὶ διὰ τοὺς παῖδας καὶ τὰς γυναῖκας.*
>
> *3. Ἀπονομὴν συντάξεως εἰς τοὺς ἐκ τῆς ἐργασίας παθόντας καὶ καταστάντας ἀνικάνους, πρὸς διατήρησιν ἑαυτῶν καὶ τῆς οἰκογενείας των, καθὼς καὶ εἰς τὰς οἰκογενείας τῶν ἐν ἐνεργείᾳ φονευομένων.*

Οἱ περιγραφὲς γιὰ τὴν ἐκδήλωση τοῦ 1893 διαφέρουν στὰ ἔντυπα τῆς ἐποχῆς. Ἡ *Ἐφημερὶς* χρησιμοποίησε συγκαταβατικούς, ἀλλὰ πάντως εἰρηνικοὺς τόνους καὶ ἔγραψε ὅτι οἱ συγκεντρωθέντες δὲν ἦταν περισσότεροι ἀπὸ 200[3].

---

1. Πρακτικὸ 16 Μαρτίου 1893.
2. Πρακτικὸ 21 Μαρτίου 1894.
3. Φύλλο τῆς 3ης Μαΐου 1893. Ἡ *Ἐφημερὶς* δὲν εἶχε τότε διευθυντὴ τὸν Κορομηλᾶ, ὅπως λανθασμένα γράφουν ὅσοι ἀντιγράφουν τὸν Κορδάτο. Ὁ Δημ. Κορομηλᾶς, θεατρικὸς συγγραφέας, εἶχε ἀποχωρήσει ἀπὸ τὴν διεύθυνση τῆς ἐφημερίδας τὸ 1886 καθὼς καὶ ὁ ἀδελφός του Λάμπρος, κατόπιν πρεσβευτὴς καὶ ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν καὶ Οἰκονομικῶν τὸ 1888. Ἀπὸ τότε ἡ *Ἐφημερὶς* ἐκχωρήθηκε στὸν Ἀρ. Ῥούκη ποὺ τὴν διηύθυνε ἕως τὸ 1901.

Ἀντίθετα, ὁ *Σοσιαλιστὴς* στὸ φύλλο τῶν μέσων Μαΐου περιέγραφε ὡς θερμὴ τὴν ἀγωνιστικὴ ἀνταπόκριση ὅσων παραβρέθηκαν στὴν «ἐπίδειξιν» τοὺς ὁποίους ὑπολόγιζε σὲ δεκαπλάσιους καὶ πλέον. Τὸ δημοσίευμα τῆς *Ἐφημερίδος* ἦταν τὸ ἑξῆς:

> *...Οἱ ἐνταῦθα σοσιαλισταὶ καθ' ἃ εἶχον προαναγγείλει συνηθροίσθησαν χθὲς περὶ τὴν 5ην μ.μ. εἰς τὸ ἀρχαῖον Στάδιον. Οἱ πλεῖστοι ἐξ αὐτῶν ἦσαν ἐργάται, εὐπρεπῶς κατὰ τὸ πλεῖστον ἐνδεδυμένοι, μὲ ἐρυθρὰς κονκάρδας ἐπὶ τῆς κομβιοδόχης καὶ πολὺ ἥσυχοι ἄνθρωποι. Αὐτοὶ εἶναι οἱ πρῶτοι σοσιαλισταὶ ἐν Ἑλλάδι καὶ συνῆλθον χθὲς εἰς τὸ πρῶτον αὐτῶν ἐν Ἀθήναις συλλαλητήριον.*
>
> *Δὲν εἴμεθα ὑπερβολικοί, ἂν εἴπωμεν, ὅτι πολλοὶ ἐκ τῶν κατωτέρων τῆς κοινωνίας τάξεων, ἀναγνώσαντες τὰς τοιχοκολληθεῖσας εἰδοποιήσεις τοῦ ἐνταῦθα Συλλόγου τῶν σοσιαλιστῶν, ὅτι ἐκαλοῦντο χθὲς εἰς συλλαλητήριον, ἔσπευσαν εἰς τὸ Στάδιον διὰ νὰ ἰδοῦν τί εἴδους ἄνθρωποι εἶναι τέλος πάντων αὐτοὶ οἱ σοσιαλισταί, οὔτε τὴν λέξιν, οὔτε τὰς ἀρχὰς των γνωρίζοντες.*
>
> *Καὶ τοὺς εἶδον χθὲς καὶ ἐπείσθησαν ὅτι δὲν εἶναι τόσον κακοὶ ἄνθρωποι, ὅσον τουλάχιστον τοὺς φαντάζονται, ἀναγιγνώσκοντες εἰς τὰς ἐφημερίδας τὰς ταραχὰς ἃς προκαλοῦσιν ἐν ταῖς εὐρωπαϊκαῖς μεγαλοπόλεσι κατὰ πᾶσαν 1ην Μαΐου.*
>
> *Οἱ συνελθόντες χθὲς ἐν τῷ Σταδίῳ ἀντήλλασσον εἰς ὁμίλους συγκεντρούμενοι τὰς ἰδέας των, συνεζήτουν τὰς ἀρχὰς τοῦ σοσιαλισμοῦ, ἄλλοι τὰς ἐξήγουν, ἄλλοι τὰς ἀνέπτυσσον, ἄλλοι ὡμίλουν περὶ θεμάτων, περὶ ὧν ἐπρόκειτο χθὲς ν' ἀποφασίσουν καὶ ἐν γένει ἐφαίνοντο ἀρκετὰ εὐχαριστημένοι ἄνθρωποι ἐκ τοῦ πρώτου ἐν Ἀθήναις διαβήματός των.*
>
> *Παρὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ἀρχαίου Σταδίου ἦτο τοποθετημένη τράπεζα ξυλίνη ἐφ' ἧς εὑρίσκετο μελανοδοχεῖον μετὰ γραφίδος. Ἀφοῦ δὲ συνῆλθον περὶ τοὺς διακοσίους σοσιαλισταί, ἀνελθὼν ἐπὶ τινος λίθου τετραγώνου ὁ κ. Σταῦρος Καλλέργης, ἐκδότης τῆς ἐνταῦθα ἐφημερίδος Σοσιαλιστὴς καὶ εἷς, ἐκ τῶν πρώτων ὑποστηρικτῶν τοῦ σοσιαλισμοῦ ἐν Ἑλλάδι εἶπεν περίπου τὰ ἑξῆς:*

Ἡ πολιτική της γραμμὴ τὰ χρόνια αὐτὰ ἦταν ἀντιτρικουπικὴ καὶ ὑπὲρ τοῦ φιλονομαρχικοῦ *Ἀττικὰ ὥρη* Δημ. Ράλλη, ποὺ εἶχε χορηγὸ καὶ ἰσχυρὸ ὑποστηρικτὴ τὸν Α. Συγγρό. Βλ. καὶ Κ. Μάγερ, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Τύπου*, τόμος Α' (1790-1900), Ἀθήνα 1957, σελ. 133-134.

«Ὁ σοσιαλισμός, κύριοι, εἶναι παγκόσμιος. Δὲν ἤλθαμεν ἐδῶ διὰ νὰ σᾶς ἀναπτύξω τὰς ἀρχάς του. Αὐτὰ δὲν λέγονται εἰς τὸ ὕπαιθρον. Πρέπει ἰδιαιτέρως νὰ τὰ λέμε αὐτὰ καὶ νὰ τὰ ἐξηγοῦμε...».

—«Μάλιστα, μάλιστα!» ἐφώνουν μερικοί. «Ζήτω ὁ Σοσιαλισμός».

«...Τώρα ἤλθαμεν ἐδῶ διὰ νὰ ὑπογράψωμεν αὐτὴν τὴν ἀναφορὰν (ὁ ρήτωρ ξεδιπλώνει κόλλαν χάρτου). Εἰς αὐτὴν τὴν ἀναφορὰν τὴν ὁποίαν θὰ ὑποβάλωμεν εἰς τὴν Βουλήν, ὑπάρχουν τέσσερα ζητήματα τοῦ ἐν Ἀθήναις Κεντρικοῦ Σοσιαλιστικοῦ Συλλόγου:

1. Τὴν Κυριακὴν καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν νὰ κλείουν τὰ καταστήματα.

2. Νὰ περιορισθῇ ἡ ἐργασία τῶν ἐργατῶν εἰς ὀκτὼ ὥρας ἀπὸ δώδεκα καὶ πλέον ποὺ ἐργάζονται.

3. Οἱ ἐν τῇ ἐργασίᾳ παθόντες ἐργάται νὰ συντρέχωνται ὑπὸ τοῦ Κράτους καὶ τῶν συναδέλφων των καί,

4. Νὰ ἐκλέξουν Ἐπιτροπὴν ἐκ τῶν μελῶν τοῦ ἐν Ἀθήναις Κεντρικοῦ Σοσιαλιστικοῦ Συλλόγου, ὅπως ἐπιδώσει τὴν ἀναφορὰν εἰς τὴν Βουλήν, ἐν καιρῷ[1].

—«Καὶ τί θὰ τὴν κάμῃ τὴν ἀναφορὰν ἡ Βουλή;» ἐρωτᾷ κάποιος.

—«Θὰ τὴν ψηφίσῃ!»

—«Καὶ ὕστερα;»

—«Ὕστερα βλέπουμε».

—«Ναί, ἀλλὰ τώρα δὲν βλέπουμε τίποτα!»

—«Ζήτω ὁ Σοσιαλισμὸς» κραυγάζουν μερικοί, ἐνῶ εἷς μὴ γνωρίζων καλῶς τὴν λέξιν ἐφώναξε: «Ζήτω ὁ Σαλιαρισμός!».

—«Κύριοι —κραυγάζει ὁ κ. Καλλέργης μὲ τὸν ψάθινον πίλον του καὶ τοὺς μακροὺς μύστακας καὶ τὸ ὀξὺ μοῦσι του— μὴν ἀπελπίζεσθε. Ὁ σοσιαλισμὸς προοδεύει. Καὶ ἀπόδειξις τούτου εἶναι ὅτι τὸ 1890 εἴμεθα δέκα σοσιαλισταὶ ποὺ συνήλθαμεν ἐδῶ καὶ ἱδρύσαμε τὸν Σύλλογόν μας. Πέρυσι γινήκαμε τριάντα...».

---

1. Λόγῳ τῆς πολιτικῆς κρίσης τὸν καιρὸ ἐκεῖνο, ἡ Βουλὴ εἶχε κλείσει καὶ ἄρχισε τὶς ἐργασίες της στὶς 27 Ὀκτωβρίου. Τὴν ἴδια μέρα ὁ ἀναρχικὸς Ὠγκοὺστ Βαγιὰν πέταξε μιὰ βόμβα στὴν αἴθουσα συνεδριάσεων τοῦ γαλλικοῦ κοινοβουλίου. Ἕνα περίπου μήνα ἀργότερα ὁ Καλλέργης θὰ διαμαρτυρηθεῖ ἀπὸ ἕνα θεωρεῖο, γιατὶ τὸ προεδρεῖο τῆς Βουλῆς δὲν διάβασε στὸ Σῶμα τὸ ψήφισμα τῆς ἐκδήλωσης τῆς Πρωτομαγιᾶς.

—«Πολλοὶ εἶσαστε», λέγει ἕνας.

—«...καὶ ἐφέτος βλέπετε πόσοι εἴμαστε ἐδῶ. Ὅταν πέσουν τὰ φαῦλα πολιτεύματα, ἐμεῖς οἱ ἀκτήμονες θὰ βροῦμε τὴν τύχη μας».

—«Μάλιστα, μάλιστα, ζήτω ὁ Σοσιαλισμός», φωνάζουν οἱ ἐργάται.

Μετὰ τοῦτο ὁ ρήτωρ συνιστῶν εἰς τοὺς βουλομένους νὰ ὑπογράψουν τὴν ἀναφοράν, κατέρχεται ὑπὸ τὰ χειροκροτήματα τῶν παρεστώτων, τοῦ λιθίνου βήματος. Ἀνάγκη νὰ προσθέσωμεν, ὅτι πολλοὶ ὑπέγραψαν τὴν ἀναφοράν, ἥτις ἠδύνατο νὰ ἔχη κάποιον λόγον, καθ' ἃ εἶπον πολλοί, ἂν δὲν ἀπηυθύνετο πρὸς τὴν Βουλήν. Καὶ οὕτω ἔληξεν τὸ πρῶτον ἐν Ἀθήναις συλλαλητήριον τῶν σοσιαλιστῶν ἡσύχως καὶ ἄνευ θορύβου ἢ ἐπεισοδίων».

Ἡ περιγραφὴ τοῦ Σοσιαλιστῆ ἦταν ἡ ἑξῆς:

...Εἰς τὰς 2 Μαΐου ὥρα 5ην μ.μ. παρὰ τὸ ἀρχαῖον Στάδιον, τὰ μέλη τοῦ Κεντρικοῦ Σοσιαλιστικοῦ Συλλόγου καὶ μέγα πλῆθος ἐκ τῶν πασχουσῶν τάξεων τῶν εὑρισκομένων ὑπὸ τὸν ζυγὸν τοῦ μισθοῦ, ἀκολουθοῦντες τὸν διεθνῆ τῶν πασχουσῶν τάξεων ἀγῶνα, συνηθροίσθησαν πρὸς διαμαρτύρησιν ἐναντίον τοῦ σημερινοῦ ἀθλίου συστήματος, ὅπου δυστυχοῦν οἱ πολλοὶ κοπιωδῶς ἐργαζόμενοι καὶ εὐτυχοῦν οἱ ὀλίγοι ὀκνηροί, πλούσιοι, μὴ ἐργαζόμενοι. Ἀφοῦ συνῆλθον, πλέον τῶν δύο χιλιάδων ἀτόμων, εἰς τὸ βάθος τοῦ Σταδίου, ἔκ τινος λίθου ὁ πολίτης Σταῦρος Καλλέργης εἶπε τὰ ἑξῆς περίπου: «Ὁ σκοπὸς τῆς συναθροίσεώς μας ἐνταῦθα εἶναι νὰ ὑπογράψωμεν ψήφισμα διὰ νὰ δοθεῖ ἐν καιρῷ εἰς τὴν Βουλήν...[1].

...Δὲν πιστεύω νὰ ὑπάρχη κανεὶς ἐδῶ, ὁ ὁποῖος νὰ μὴ παραδέχεται τὰς σοσιαλιστικὰς ἰδέας καὶ τὸ ψήφισμα. Ἡ συνάθροισίς μας σήμερον ἐνταῦθα ἔχει παγκόσμιον χαρακτή-

1. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ τελικὸ ψήφισμα εἶχε περιορισμένο διεκδικητικὸ χαρακτῆρα σὲ σχέση μὲ ἐκεῖνο, ποὺ εἶχε προαναγγελθεῖ στὰ μέσα Ἀπριλίου. Τὸ τελικὸ ψήφισμα δὲν ζητᾶ λιγότερο ὡράριο ἀπὸ τὸ ὀκτάωρο διὰ τὰς κοπιώδεις καὶ ἀνθυγιεινὰς ἐργασίας καὶ διὰ τοὺς παῖδας καὶ τὰς γυναῖκας καὶ περιορίζεται στὸ αἴτημα νὰ συντρέχωνται ἀπὸ τὸ Κράτος καὶ τοὺς συναδέλφους των μόνο οἱ ἐν τῇ ἐργασίᾳ παθόντες ἐργάται, χωρὶς τὸ ἀρχικὸ αἴτημα γιὰ τὴν ἀπονομὴ συντάξεων (ἀπὸ τὸ Κράτος) εἰς τοὺς ἐκ τῆς ἐργασίας παθόντας καὶ καταστάντας ἀνικάνους, πρὸς διατήρησιν ἑαυτῶν καὶ τῆς οἰκογενειάς των, καθὼς καὶ εἰς τὰς οἰκογενείας τῶν ἐν τῇ ἐργασίᾳ φονευομένων.

ρα... Ζητοῦμεν ἐπὶ τοῦ παρόντος τὴν βελτίωσιν τῆς θέσεως τῶν ἐργατῶν καὶ τὴν διάδοσιν τῶν σοσιαλιστικῶν ἀρχῶν καὶ ἐν τῷ μέλλοντι τὴν κατάργησιν τοῦ κληρονομικοῦ δικαιώματος καὶ τῆς ἰδοκτησίας (Χειροκροτήματα ἐνθουσιώδη).

Ἡ πρόοδος βαδίζει τὸν δρόμον της. Πέρυσι, τὸ 1892 τριάντα μόνον ὁμόφρονες σοσιαλισταὶ συνῆλθον εἰς τοῦτο τὸ μέρος καὶ διεμαρτυρήθησαν κατὰ τοῦ σημερινοῦ πλουτοκρατικοῦ ἀθλίου συστήματος.

Σήμερον, 2 Μαΐου 1893, παρατηρήσατε πόσοι εἴμεθα ἐνταῦθα διὰ τὸν αὐτὸν λόγον. Βλέπετε, λοιπόν, ὅτι ἡ πρόοδος βαδίζει τὸν δρόμον της καὶ θᾶττον ἢ βράδιον θὰ φθάσει εἰς τὸ ποθούμενον ἀποτέλεσμα! (Χειροκροτήματα, «ζήτω ὁ σοσιαλισμός», καὶ ἐπευφημίαι ἀκατάπαυστοι).

Μόλις κατῆλθεν τοῦ μέρους ἐξ οὗ ὁμίλει ὁ πολίτης Σταῦρος Καλλέργης οἱ συναθροισθέντες ὑπέγραψαν τὸ ψήφισμα καὶ ἐντὸς ἡμισείας ὥρας τὸ ψήφισμα ἔφερε ἄνω τῶν 500 ὑπογραφῶν. Ἀφοῦ ὑπέγραψαν τὸ ψήφισμα ἤρχισαν διαλυόμενοι καθ' ὁμάδας οἱ διαδηλωταὶ φέροντες οἱ περισσότεροι ἐπὶ τῆς κομβιοδόχης των ἐρυθρὰν κονκάρδαν, τὸ σύμβολον τοῦ Συλλόγου καὶ διασπαρέντες εἰς ὅλας τὰς ὁδούς, ἐφώναζαν «Ζήτω ὁ Σοσιαλισμός!...».

Ἡ ἐπιτυχία τῆς συγκέντρωσης ἐκείνης καὶ κατόπιν τοῦ 1894 φαίνεται ἐνθάρρυναν ἰδιαίτερα τὸν Καλλέργη. Ἄρχισε νὰ διευρύνει τὴν ὀργανωτική του δράση καὶ ἐπιρροή, μὲ φορέα τὸν Κεντρικὸ Σοσιαλιστικὸ Σύλλογο κατὰ τρόπο συστηματικὸ καὶ ἐπίμονο. Ἵδρυσε νέες σοσιαλιστικὲς λέσχες στὴν Πάτρα, τὸν Πύργο, τὴν Ζάκυνθο, τὸ Αἴγιο καὶ τὴ Σύρο καὶ μίλησε σὲ πολλὲς τοπικὲς δημόσιες συγκεντρώσεις. Ἐπίσης μίλησε σὲ πλατεῖες τοῦ Πειραιᾶ καὶ τῶν τριῶν σταριδουργικῶν κέντρων τῆς βορειοδυτικῆς Πελοποννήσου (Κόρινθος, Κιάτο, Κατάκωλο), στὰ ὁποῖα δὲν φαίνεται νὰ δημιουργήθηκαν τοπικοὶ σοσιαλιστικοὶ σύλλογοι.

Πάντως, ἀντίθετα μὲ τὸν Πλ. Δρακούλη, ὁ Στ. Καλλέργης δὲν κατόρθωσε νὰ μετασχηματίσει τὸν Σύλλογο σὲ κομματικὸ σχηματισμὸ καὶ πολὺ λιγότερο νὰ ἐπιτύχει τὴν ἐκλογὴ ἔστω κάποιου προσκείμενου βουλευτῆ ἢ κοινοτικοῦ ἄρχοντα[1].

1. Πάντως, ὁ Καλλέργης ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἐπανειλημμένα γραπτά του ἀπὸ τὸ 1893 ἕως τὸ 1902 εἶχε συνειδητοποιήσει τὴν ἀνάγκη ἑνὸς σοσιαλιστικοῦ κομματικοῦ φορέα γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ προγράμματός του ἀλλὰ καί, μεσοπρόθεσμα, τόσο γιὰ τὴν κοινοβουλευτικὴ ἐκπροσώπιση τῶν ἐργαζομένων ὅσο καὶ τὴν ἐπιτυχία τῶν διεκδικήσεών τους μὲ ἀπεργίες, ἵδρυση σωματείων κλπ. Βλέπε σχετικὰ καὶ *Ριζοσπάστης*, 12-2-1984.

Ἡ πρόοδος αὐτὴ δὲν ἦταν εὔκολη. Πραγματοποιήθηκε μέσα σὲ οἰκονομικὲς δυσκολίες, στὶς πολωτικὲς συνθῆκες τοῦ δικομματισμοῦ, στὸ χαμηλὸ ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τοῦ ἑλληνικοῦ προλεταριάτου, στὶς φατριαστικὲς ἀναμετρήσεις.

Ἀπὸ τὴν σκοπιά του ὁ Πλάτωνας Δρακούλης θὰ ἐνισχύσει τὸ κύρος του στὴν Ἑλλάδα, μετὰ τὴν ἐκλογή του ὡς καθηγητῆ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσας στὴν Ὀξφόρδη. Φεύγοντας στὰ 1888 γιὰ τὸ Λονδίνο, ὁ Δρακούλης δὲν ἄφησε ἐλεύθερο τὸ πεδίο στὸν παλιὸ συνεργάτη καὶ ἀνταγωνιστὴ Σταῦρο Καλλέργη. Οἱ πιστοὶ στὴν Ἀθήνα διατηροῦν τὴν ἀνάμνηση τῆς ἡγετικῆς του φυσιογνωμίας, συντηροῦν τὸ μύθο της, τυπώνουν καὶ κυκλοφοροῦν δωρεὰν τὰ φυλλάδιά του. Οἱ περισσότεροι ἦταν ἀφοσιωμένοι στὸ πρόσωπό του, παρὰ στοὺς ἰδεολογικούς του προσανατολισμούς.

Ἂν καὶ γνώρισε ἀπὸ πρῶτο χέρι τὸν ἱστορικὸ ὑλισμό, ὁ Δρακούλης δὲν ἀκολούθησε ποτὲ τὶς θεωρίες του. Γιὰ πολλὰ χρόνια αὐτοπιστὴς φιλόσοφος καὶ θεοσοφιστής, θὰ μετακινηθεῖ ὁριστικὰ τὴν δεκαετία τοῦ 1910 πρὸς τὴν σοσιαλδημοκρατία. Πάντως, τὴν περίοδο τῆς δεκαετίας τοῦ 1890 ἔχει γοητευθεῖ ἀπὸ τὸν θεοσοφισμὸ καὶ τὶς ἐκλεκτιστικὲς ἀντιλήψεις του. Πιστεύει ὅτι ἡ γνώση τῶν θείων πραγμάτων, τῶν αἰωνίων νόμων τῆς ζωῆς εἶναι θεῖο δῶρο, ποὺ ἁπλῶς ἐνισχύεται μὲ τὴν σπουδὴ καὶ τὴν ἀναζήτηση. Αὐτὴ ἡ μοναδικὴ ἀλήθεια, πιστεύει ὁ Δρακούλης, ἐνυπάρχει σὲ μεγάλο βαθμὸ στὸν χριστιανισμὸ καὶ τὶς βιοθεωρίες του, ἀλλὰ δὲν εἶναι ὅλοι οἱ χριστιανοὶ μύστες της.

Τὸ 1896 θὰ συγγράψει τὸ βιβλίο *Φῶς ἐκ τῶν ἔνδον*, στὸ ὁποῖο θὰ φιλοδοξήσει νὰ ἀναλύσει τὰ κοινωνικὰ προβλήματα κάτω ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς ἐσωτερικῆς φιλοσοφίας καὶ θὰ ἀντιμετωπίσει, ὅπως θὰ δοῦμε στὸ ἑπόμενο κεφάλαιο, τὶς ἐπικρίσεις τῶν χριστιανοκοινωνιστῶν τῆς Πάτρας. Δύο χρόνια νωρίτερα, στὰ 1894, βρέθηκε στὴν Ἀθήνα, ὅπου πάντα διατηροῦσε κύκλους πιστῶν εἴτε ἀνέντακτων εἴτε στεγασμένων στὶς ὀργανώσεις τοῦ Καλλέργη. Μέσα στὶς ὀργανώσεις τοῦ Καλλέργη οἱ δρακουλικοὶ λειτουργοῦν ὡς φράξια καὶ συχνὰ δημιουργοῦν προβλήματα συνεργασίας.

Ἡ ἑνωτικὴ Πρωτομαγιὰ τοῦ 1894

Ὁ Δρακούλης ἐπανασυνδέει τὶς σχέσεις του μὲ τὸν Καλλέργη καὶ διευρύνει τὴν ἐπιρροή του σὲ ἄλλες ἐπαρχιακὲς ὀργανώσεις. Τὸν ἴδιο χρόνο οἱ δύο ἀρχηγέτες εἶναι οἱ κεντρικοὶ ὁμιλητὲς στὸν δεύτερο ἑορτασμὸ τῆς ἐργατικῆς Πρωτομαγιᾶς στὴν Ἑλλάδα. Στὶς ἐκλογὲς τοῦ ἑπόμενου χρόνου (1895) ὁ Δρακούλης εἶναι ὑποψήφιος

βουλευτὴς στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Πάτρα, μὲ τὴν ὑποστήριξη τῆς τοπικῆς Σοσιαλιστικῆς Ἀδελφότητος. Θὰ ἐκδώσει γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ προεκλογικοῦ ἀγώνα τὴν ἐφημερίδα *Φῶς* καὶ τελικὰ θὰ καταλάβει θέση ἀνάμεσα στοὺς τελευταίους ἐπιλαχόντες. Εἶχε προηγηθεῖ στὰ 1894 ὁ δεύτερος ἑορτασμὸς τῆς ἐργατικῆς Πρωτομαγιᾶς στὴν Ἀθήνα, ποὺ ἔγινε ἀφορμὴ γιὰ διώξεις μόνο κατὰ τοῦ Καλλέργη καὶ τῶν στελεχῶν του. Ἡ συγκέντρωση ἔγινε στὸ Παναθηναϊκὸ Στάδιο καὶ ἀποτελοῦσε τὴν ἐπισφράγιση τῆς, προσωρινῆς, ἀποκατάστασης σχέσεων μεταξὺ τοῦ Καλλέργη καὶ τῶν ἀντιηγετικῶν.

Οἱ διαιρετικὲς διαπάλες στὸν Κεντρικὸ Σοσιαλιστικὸ Σύλλογο εἶχαν κορυφωθεῖ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1893. Στὸ ἀνέκδοτο ἀρχεῖο τοῦ Στ. Καλλέργη ὑπάρχει ἕνα ἀδημοσίευτο πρακτικὸ τοῦ Ἰουλίου μὲ τὶς ὑπογραφὲς τοῦ Ἀλεξ. Ματιάτου, Εὐαγ. Μαρκαντωνάτου (γραμματέα τότε τοῦ Συλλόγου), Ἀνεμογιάννη καὶ Σπύρου Φάγου, οἱ ὁποῖοι συγκάλεσαν σὲ ἔκτακτη συνεδρίαση τὸ διοιητικὸ συμβούλιο τοῦ ΚΣΣ. Στὴν συνεδρίαση ἐκείνη, μετὰ ἀπὸ δριμὺ κατηγορητήριο τοῦ Ἀλ. Ματιάτου οἱ ἀντιηγετικοὶ ἀποφάσισαν *τὴν ἀποπομπὴν ἀπὸ τὸ διοικητικὸ συμβούλιο τοῦ Λιευθυντοῦ αὐτοῦ Σταύρου Καλλέργη ὡς ἀκαταλογίστου καὶ ἐκμεταλλευτοῦ τῆς Σοσισλιστικῆς ἰδέας καὶ προσέτι (σ.σ. τὸ Δ.Σ.) ἀποκηρύσσει τὴν ἐκδιδομένην ὑπ' αὐτοῦ ἐφημερίδα* Σοσιαλιστὴς *ἀπὸ ὄργανον τοῦ Συλλόγου. Τὸ Κεντρικὸν Συμβούλιον παμψηφεὶ ἀντικαθιστᾶ τοὺς συμβούλους Π. Πουπόλουλον καὶ Ἰλ. Παπαδημητρόπουλον καὶ παμψηφεὶ ἐκλέγει ὡς Λιευθυντὴν τοῦ Κεντρικοῦ Σοσιαλιστικοῦ Συλλόγου τὸν Ηλάτωνα Δρακούλην.* Ὁ Δρακούλης δὲν θὰ δεχτεῖ νὰ τοὺς ἀκολουθήσει καὶ σὲ ἐπιστολή του ἀπὸ τὸ Λονδίνο πρὸς τὸν Εὐαγ. Μαρκαντωνάτο προτείνει νὰ ἀσκοῦνται τὰ διευθυντικὰ καθήκοντα ἐκ περιτροπῆς ἀπὸ τοὺς συμβούλους καὶ νὰ μετονομασθεῖ ἡ ἐφημερίδα τους ἀπὸ *Σοσιαλιστικὸς Σύλλογος* σὲ *Κοινωνικὸς Σύνδεσμος*[1]. Ὁ Δρακούλης πάντως ὑπόσχεται νὰ τοὺς βοηθήσει σὲ ὅ,τι τὸν χρειασθοῦν, τονίζει ὅτι ἀναγκάσθηκε νὰ ἐγκαταλείψει τὴν ἀρθρογραφία του στὸν *Σοσιαλιστὴ* τοῦ Καλλέργη καὶ κατηγορεῖ τὸν παλιό του συνεργάτη ὅτι δὲν εἶχε ἀκόμα συντάξει καταστατικὸ δημοκρατικῆς λειτουργίας τῆς ὀργάνωσης.

Οἱ κατηγορίες γιὰ αὐταρχικότητα καὶ ἀρχηγικὴ ἀλαζονεία (ἀναμικτες ὅμως μὲ πολλὲς μικροπρεπεῖς προσωπικὲς ἐπιθέσεις) γεμίζουν τὶς σελίδες τοῦ ἰδεολογικοῦ ὀργάνου τῶν ἀντιηγετικῶν, ποὺ ἐκδίδεται στὶς 13 Αὐγούστου 1893 καὶ κάθε δεκαπενθήμερο ἕως τὰ μέσα Μαΐου τοῦ 1894. Ὁ Καλλέργης μὲ τὸν καιρὸ θὰ παραμείνει

1. Ἐπιστολὴ τῆς 14ης Αὐγούστου 1893.

ὁ ἀναμφισβήτητος ἀρχηγέτης τοῦ Κεντρικοῦ Σοσιαλιστικοῦ Συλλόγου καὶ οἱ ἀντιηγετικοὶ —ὅπως θὰ δοῦμε— μετὰ τὶς διώξεις ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν τὴν «ἑνωτικὴ Πρωτομαγιὰ» τοῦ 1894 θὰ δημιουργήσουν δικές τους μικροοργανώσεις.

Κεντρικὸς ὁμιλητὴς τῆς μαζικῆς ἐκδήλωσης ἀποφασίστηκε νὰ εἶναι ὁ Πλάτωνας Δρακούλης καὶ μετὰ νὰ μιλήσουν ὁ Καλλέργης καὶ ἄλλοι.

Ἀνήμερα τῆς Πρωτομαγιᾶς τοῦ 1894, ἡ *Ἀκρόπολις* τοῦ Βλάσση Γαβριηλίδη προανήγγειλε σχετικά:

> *...Σήμερον τὴν δην μ.μ. θὰ γίνει ἐν τῷ Σταδίῳ ἡ συγκέντρωσις τῶν ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ σοσιαλιστῶν. Τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἀρχῶν τοῦ σοσιαλισμοῦ θὰ κάμει ὁ κ. Πλ. Δρακούλης.*
>
> *Ἀπὸ τῆς χθὲς ἐκυκλοφόρησεν εἰς τὰς ὁδοὺς μακροσκελὴς ἔκκλησις πρὸς τοὺς ἐργάτας, ἐν ᾗ δι' ἐπαναστατικοῦ ὕφους καλεῖται καὶ ὁ λαὸς νὰ συμμετάσχῃ τῆς διαδηλώσεως. Μία τοιαύτη ἔκκλησις, περιελθοῦσα εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Φρουράρχου, ἀπεστάλη εἰς τὴν Εἰσαγγελίαν. Ἡ ἀστυνομία ἀφ' ἑτέρου ἔλαβε τὰ κατάλληλα μέτρα πρὸς ἤρεμον διεξαγωγὴν τῆς συγκεντρώσεως.*

Ἔχει προηγηθεῖ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1893 τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Καλλέργη σὲ θεωρεῖο τῆς Βουλῆς, ὅταν προσπάθησε νὰ διαβάσει τὴν ὥρα τῆς συνεδριάσεως τοῦ Σώματος τὸ ψήφισμα τῆς πρώτης πρωτομαγιάτικης συγκέντρωσης. Οἱ φρουροὶ θὰ τὸν κακομεταχειριστοῦν καὶ τὸ δικαστήριο θὰ τὸν καταδικάσει σὲ 12 ἡμερῶν φυλάκιση[1]. Τὸ ρεπορτὰζ τῆς τότε συντηρητικῆς *Ἐφημερίδος* τοῦ Α. Ρούκη περιέγραφε ὡς ἑξῆς τὸν πανηγυρικὸ τόνο καὶ τὸν πλατὺ λαϊκὸ χαρακτῆρα τῆς συγκέντρωσης:

1. Τὸ ἐπεισόδιο αὐτό, ὅπως θὰ δοῦμε στὸ ἑπόμενο κεφάλαιο, ἔχει παρουσιαστεῖ μὲ ὑπερβολὲς καὶ φανταστικὰ περιστατικὰ ἀπὸ τὸν Γ. Κορδάτο καὶ ὅσους τὸν ἀντιγράφουν. *Σοσιαλιστής*, 2-2-1894.

Ἡ χθεσινὴ συνάθροισις τῶν σοσιαλιστῶν ἐν τῷ Σταδίῳ

Πόσοι ἦσαν. — Τίνες ὡμίλησαν. — Ἀστυφύλακες σοσιαλισταί. — Τὸ συνταχθὲν ψήφισμα.

Χθὲς ἀπὸ τῆς 4ης ὥρας μ.μ., ὡς προεκηρύχθη, ἤρξαντο συναθροιζόμενο ἐν τῷ παρὰ τὸ Στάδιον χώρῳ οἱ ἀποτελοῦντες τὸ σοσιαλιστικὸν σῶμα ἐν Ἑλλάδι. Μὲ τοὺς σοσιαλιστὰς προσήρχοντο καὶ ἁπλοὶ θεαταί, πολλαὶ δὲ οἰκογένειαι κατέλαβον τὰς διεσπαρμένας τράπεζας τοῦ μικροῦ καφενείου. Ἡ πληθώρα τοῦ ὡραίου φύλου ἐδείκνυεν ὅτι δὲν ὑπῆρχε φόβος ταραχῶν, ἀλλὰ ἡ ἀστυνομία καὶ ἡ μοιραρχία παρεβλέπουσαι τὸ οἰωνοσκόπιον ἔθεσαν ἀστυφύλακας ὑπὸ ἀστυνόμους καὶ ἔφιππον δύναμιν χωροφυλάκων.

Περὶ τὴν 6ην ὥραν μ.μ. ἅπας ὁ χῶρος τοῦ Σταδίου ἐκαλύφθη ὑπὸ ποικίλου κόσμου ἀνδρῶν, γυναικῶν καὶ παίδων, μεταξὺ τῶν ὁποίων διεκρίνοντο 50-60 περίπου σοσιαλισταί, πάντες τίμιοι καὶ φιλόπονοι ἐργάται, φέροντες ε ὐ θ ὰ ς κοκκάρδας ἐπὶ τοῦ στήθους. Κατὰ τὸν χρόνον τῆς συναθροίσεως ἐθεάθησαν ἀστυφύλακές τινες ἐκ τῶν διαταχθέντων, ὅπως ἐπιβλέψωσι τὴν τάξιν, δ ι α ν έ μ ο ν τ ε ς κ ρ υ φ ί ω ς δ ι α κ η ρ ύ ξ ε ι ς ε ἰ ς τ ὸ π λ ῆ θ ο ς τ ῶ ν θ ε α τ ῶ ν, ἐρωτώμενοι δὲ περὶ τούτων ἀπήντων σιγανά, ὥστε νὰ μὴ δύναται νὰ τοὺς ἀκούει τρίτος ατί νὰ κάνουμε, μπλέξαμε καὶ 'μεῖς...». Τὸ γεγονὸς παρήγαγε βαθεῖαν αἴσθησιν[1].

Στὴν ὁμιλία του ὁ Πλ. Δρακούλης, ρητορικὸς καὶ μεγαλοσχήμων, ἀναφέρθηκε στὸ ἱστορικὸ τῆς ἐργατικῆς Πρωτομαγιᾶς, στὸ ρόλο καὶ τὴν ἀξία τῆς Διεθνοῦς καὶ στὶς εὐοίωνες προοπτικὲς τοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος καὶ τῶν ἐργαζομένων. Ἐπιθετικὸς ὁ Στ. Καλλέργης θὰ καταγγείλει τὸ κεφαλαιοκρατικὸ σύστημα καὶ τὴν ὀλιγαρχικὴ πολιτικὴ του ἔκφραση, θὰ ἀναφερθεῖ στὶς προόδους τοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος στὴν Ἑλλάδα, μὲ ἄμεσο στόχο τὴν βελτίωση τῆς θέσεως τῶν ἐργατῶν καὶ ἀπώτερο τὴν πολιτικὴ καὶ οἰκονομική τους χειραφέτηση. *Διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ μας*, κατέληξε ὁ Καλλέργης, *θὰ ζητήσωμεν κατ' ἀρχὰς μὲ εἰρηνικὰ*

1. *Ἐφημερίς*, 2 Μαΐου 1894.

μέσα, ἐὰν δὲ δὲν τὸ κατορθώσωμεν, διὰ πάσης θυσίας θὰ φροντίσωμεν νὰ πραγματοποιήσωμεν τοὺς σκοπούς μας, ὑπονοώντας τὴν προσφυγὴ καὶ σὲ βίαια μέσα[1].

Δύο ἄλλοι ὁμιλητὲς ἦταν οἱ Εὐάγγελος Μαρκαντωνάτος καὶ Δ. Γραμματικός, ποὺ μίλησαν μὲ θερμοὺς τόνους καὶ καλὲς ἐλπίδες γιὰ τὸ σοσιαλισμὸ στὴν Ἑλλάδα. Ὁ Γραμματικὸς τόνισε ἐπίσης τὴν ἀνάγκη τῆς μόρφωσης τοῦ ἐργάτη, γιὰ νὰ καταπολεμηθεῖ ἡ ἀμάθεια — κύρια αἰτία τῆς πολιτικῆς του παθητικότητας.

Καὶ συνεχίζει τὸ ρεπορτὰζ τῆς *Ἐφημερίδος* —ποὺ μάλιστα ἀναφέρει ὅτι ἕνας ἀπὸ τοὺς τελευταίους ὁμιλητὲς μίλησε *περὶ τῆς καταργήσεως τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ κλήρου*— μὲ τὴν ἑξῆς περιγραφή:

> *...Τὸ ἀνωτέρω ψήφισμα ἐπέδωκαν δι' ἐπιτροπῆς εἰς τὸν κ. Πρωθυπουργὸν ἀποχωρήσαντες πάντες ἐκ τοῦ Σταδίου καὶ παρακολουθούμενοι καθ' ὁδὸν ὑπὸ ἀστυφυλάκων, καίτοι κοσμιώτερον αὐτῶν ἐβάδιζον. Τὰ πλήθη τῶν περιέργων ἐξεχύθησαν κατόπιν εἰς τὰς ἐγγὺς λεωφόρους, ἡ δὲ χθεσινὴ ἐπίσημος κάπως συνάθροισις τῶν Ἑλλήνων σοσιαλιστῶν ἐχαιρετίσθη ὑπ' αὐτῶν ὡς ἀπαρχὴ νέας ἀνωδύνου κοινωνικῆς τάξεως ἐν Ἑλλάδι, ἔληξε δὲ μεταξὺ αὐτῶν ἡ ἐπὶ τοῦ θέματος συζήτησις, μετὰ ἡμισείαν περίπου ἀπὸ τῆς ἀποχωρήσεως ὥραν.*

Ἡ συγκέντρωση τοῦ 1894 δὲν ἀποτελοῦσε, ὅπως γράφεται συχνά, τὴν ἑνωτικὴ ἀφετηρία ὅλων τῶν τότε σοσιαλιστικῶν τάσεων καὶ ὀργανώσεων, ἀλλὰ μόνο τὴν προσωρινὴ ἐκεχειρία στὶς σχέσεις τοῦ Συλλόγου, μὲ τὶς διάφορες πτέρυγες καὶ τάσεις καὶ τὸν ἀρχηγέτη Πλ. Δρακούλη, ὁ ὁποῖος ἔλαβε μέρος ἀφοῦ πείστηκε νὰ ἄρει τοὺς ἀρχικούς του δισταγμούς. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Δρακούλης πῆγε ὡς τὸν κύριο χῶρο τῆς συγκέντρωσης καὶ ἔφυγε ἀπὸ αὐτὸν μὲ ἅμαξα, ἐνῶ φρόντισε νὰ προβληθεῖ μόνο ἡ δική του ὁμιλία ἀπὸ τὴν *Ἀκρόπολι* τοῦ Β. Γαβριηλίδη[2].

Τὸ ψήφισμα, ποὺ πρότεινε ἡ ὀργανωτικὴ ἐπιτροπὴ ψηφίστηκε ὁμόφωνα ἀπὸ τὴν ὀγκώδη συγκέντρωση. Σὲ σύγκριση μὲ τὸ ψήφισμα τῆς Πρωτομαγιᾶς τοῦ 1893, ἐκεῖνο τοῦ 1894 περιλαμβάνει ὄχι ἁπλῶς οἰκονομικὲς διεκδικήσεις, ἀλλὰ αἰτήματα γιὰ θεσμικὲς ἀλλαγές. Τὸ περιεχόμενό του ἦταν:

---

1. Ἡ ἐφημερίδα *Τὸ Ἄστυ* (2-5-1894) ἔχει τὴν ἴδια περίπου περιγραφὴ γιὰ τὰ κύρια σημεῖα τῶν λόγων τῶν Δρακούλη καὶ Καλλέργη.
2. Βλ. καὶ ἐφημ. *Μεταρρυθμιστής*, 18-5-1984. Ἡ ὁμάδα αὐτὴ τῶν ἀποσχισθέντων δὲν ἔλαβε μέρος στὸν ἑορτασμό.

Οἱ διεθνεῖς σοσιαλισταὶ καὶ οἱ ἐργάται Ἀθηνῶν-Πειραιῶς

Πρὸς τὴν Κυβέρνησιν τῆς Ἑλλάδος

Συνελθόντες σήμερον τὴν 1ην Μαΐου τοῦ 1894 ἔτους, ἡμέραν Κυριακὴν καὶ ὥραν δην μ.μ. πάντες οἱ διεθνεῖς Σοσιαλισταὶ καὶ ἐν γένει πάντες οἱ ὑπὸ μισθὸν εὑρισκόμενοι καὶ πάσχοντες ἐργάται Ἀθηνῶν-Πειραιῶς, ἀποφασίζομεν καὶ ψηφίζομεν τὰ ἑξῆς:

α) Τὴν Κυριακὴν νὰ κλείωνται τὰ καταστήματα καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν καὶ οἱ ἐργάται ν' ἀναπαύωνται.

β) Οἱ ἐργάται νὰ ἐργάζωνται ἐπὶ 8 ὥρας τὴν ἡμέραν καὶ ν' ἀπαγορευθῇ ἡ ἐργασία εἰς τοὺς ἀνηλίκους.

γ) Νὰ ἀπονέμεται σύνταξις εἰς τοὺς ἐκ τῆς ἐργασίας παθόντας καὶ καταστάντας ἀνικάνους πρὸς συντήρησιν ἑαυτῶν καὶ τῆς οἰκογενείας των.

δ) Νὰ καταργηθῶσιν αἱ θανατικαὶ ἐκτελέσεις.

ε) Νὰ καταργηθῇ ἡ διὰ χρέη προσωπικὴ κράτησις καί,

στ) Ἀνατίθεται εἰς τοὺς διευθυντὰς τῶν σοσιαλιστικῶν ἐφημερίδων ἡ ἐπίδοσις τοῦ παρόντος ψηφίσματος εἰς τὴν Κυβέρνησιν, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου παρακαλεῖται αὕτη νὰ συντάξῃ νομοσχέδιο καὶ ὑποβάλῃ ταῦτα εἰς τὴν Βουλὴν πρὸς ψήφισιν κατὰ τὴν ἀμέσως συγκληθησομένην αὐτῆς σύνοδον.

Ἀθῆναι, 1η Μαΐου 1894

Διώξεις καὶ διαιρέσεις

Ἡ μαζικότητα τῆς Πρωτομαγιάτικης ἐκδήλωσης τοῦ 1894 καὶ ἡ δραστηριότητα τῶν σοσιαλιστῶν στὸ παρελθὸν (ἀπεργίες στὸ Λαύριο, προκηρύξεις, δημόσιες ὁμιλίες, ἐπεισόδιο στὴ Βουλὴ) ὁδήγησαν τὸ Κράτος σὲ ἐπίδειξη τῆς πυγμῆς του. Ἀφορμὴ θὰ δώσει τὸ δεύτερο κροῦσμα ἀναρχικῆς δραστηριότητας, ποὺ ἐμφανίζεται. Δὲν φαίνεται νὰ ἦταν τίποτα περισσότερο ἀπὸ νεανικὴ ἐπιπολαιότητα, ἂν ὄχι πλεκτάνη τῆς ἀστυνομίας. Πρόκειται —ὅπως θὰ δοῦμε στὸ ἑπόμενο κεφάλαιο— γιὰ τὴν ἀπειλητικὴ καὶ ἐκβιαστικὴ ἐπιστολή, ποὺ λεγόταν ὅτι εἶχε στείλει ὁ φοιτητὴς Εὐάγγελος Μαρκαντωνάτος στὸν παράγοντα τῆς πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς ζωῆς Ἀνδρέα Συγγρὸ τρεῖς μόλις ἑβδομάδες (20 Μαΐου 1894) μετὰ τὸν

δεύτερο έορτασμὸ τῆς ἐργατικῆς Πρωτομαγιᾶς. Δὲν ἦταν ἡ πρώτη φορά, ποὺ ὁ Συγγρὸς γινόταν ἥρωας ἀμφιλεγομένων «κινδύνων κατὰ τῆς ζωῆς του». Τὴ νύχτα τῆς 16 Δεκεμβρίου 1893, ἔσκασε μιὰ κροτίδα ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι του καὶ ἡ ὑπόθεση δίχασε τὸν ἀθηναϊκὸ τύπο ὡς πρὸς τὶς πιθανὲς σκοπιμότητες.

Ἂν ὅμως τότε ὁ ἴδιος ὁ Συγγρὸς ἀπέκλεισε τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἦταν ἡ βομβιστικὴ ἀπόπειρα ἔργο ἐκβιαστῆ, τὸν Μάιο τοῦ 1894 δὲν εἶχε καμιὰ ἀμφιβολία γιὰ τὰ κίνητρα τοῦ Μαρκαντωνάτου.

Ὁ φερόμενος ὡς ἐκβιαστὴς καὶ μελλοντικὸς δολοφόνος παρέμεινε καταζητούμενος γιὰ καιρὸ καὶ στὴν ὅλη ὑπόθεση δόθηκαν ἀπὸ τὴν ἀστυνομία ἔντεχνες διαστάσεις. Τὰ προσχήματα διώξεως εἶχαν δοθεῖ. Ἡ ἀστυνομία ἀποφάσισε νὰ ἀναζητήσει πιθανοὺς συνενόχους. Σὲ λίγες ἡμέρες —κι ὄχι ἀμέσως, ὅπως γράφεται— συλλαμβάνονται δέκα στελέχη τοῦ Συλλόγου καὶ προφυλακίζονται γιὰ τρεῖς μῆνες. Ἡ ἐπιχείρηση τῆς συλλήψεώς τους ἔγινε ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς ἀστυνόμους Ἔβερτ καὶ Παλαμάρα στὸ μεγάλο κουρεῖο *Ἄρδην* στὴν ὁδὸ Μουσῶν, ποὺ ἦταν τὸ στέκι τῶν διανοουμένων καὶ σοσιαλιστῶν φοιτητῶν. Τὰ δέκα αὐτὰ στελέχη ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶχαν γίνει γνωστὰ ἀπὸ τὴν προηγούμενη δράση τους στὸ Λαύριο καὶ ἀλλοῦ ἦταν οἱ Ματιάτος, Δημόπουλος, Ἀποστολίδης, Μάργαρης, Δούμας, Καραγιάννης, Βουρνιᾶς, Ἀθανασόπουλος, Συναδινὸς καὶ Παπαδημητρίου. Σὲ λίγες μέρες θὰ πεθάνει προφυλακισμένος ὁ Μάργαρης. Ὁ Γιάννης Κορδάτος ὑποστηρίζει ὅτι «στὰ κρατητήρια τῆς ἀστυνομίας ἔπεσε τέτοιο ξύλο, ποὺ ὁ Μάργαρης ἀρρώστησε καί... πέθανε στὴ φυλακή»[1].

Οἱ προφυλακισμένοι σοσιαλιστὲς ἀρνήθηκαν κάθε ἀνάμιξη στὴν ὑπόθεση, ἀλλὰ ὁ ἄφαντος Μαρκαντωνάτος φερόταν νὰ υἱοθετεῖ τοὺς χαρακτηρισμοὺς τῆς ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Συγγρό, ὄχι ὅμως καὶ τὶς ἀπειλὲς ἐναντίον του. Μὲ παρόμοιες μεθόδους καὶ διαρροὲς τῆς ἀστυνομίας πρὸς τὸν ἐλεγχόμενο τύπο συντηρεῖτο τὸ κλίμα τῶν διώξεων καὶ ἡ ἡρωοποίηση τοῦ «μεγάλου τοῦ Γένους καὶ τοῦ Κράτους εὐεργέτου».

Ἀπομονωμένος ἀπὸ δραστήρια στελέχη του ὁ Καλλέργης, βλέπει νὰ μὴ συλλαμβάνεται. Δὲν ἀρκεῖται στὶς διαμαρτυρίες. Περιοδεύει τὴν ἐπαρχία, καταγγέλλει, κάνει διαβήματα καὶ μιλάει σὲ συγκέντρωση διαμαρτυρίας στοὺς Στύλους τοῦ Ὀλυμπίου Διός. Στὶς 28 Αὐγούστου προφυλακίζεται χωρὶς ἔνταλμα συλλή-

1. Γιάννη Κορδάτου, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐργατικοῦ Κινήματος*, Δ' ἔκδοση, 1974, σελ. 70. Ὁ Στ. Καλλέργης δὲν ἀναφέρει ὡς αἰτία τοῦ θανάτου τοῦ Μάργαρη τὴν κακοποίηση, ἀλλὰ τὴν ἔλλειψη ἰατρικῆς περιθάλψεως (χειρόγραφη ἐπιστολὴ *Πρὸς Ἀντιπροσώπους τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ*, σελ. 1).

ψεως καὶ στέλνεται στοὺς παλιοὺς στρατῶνες στὸ Μοναστηράκι. Ἀρνεῖται κάθε ἀνάμιξη καί, ἐπιπλέον, ὅτι εἶναι μέλος τῆς ὀργάνωσής του ὁ φερόμενος ὡς δράστης «πολίτης τὶς Εὐ. Μαρκαντωνάτος καλούμενος».

Ἡ ἐξουσία, μετὰ μάλιστα τὴν σύλληψη τοῦ Μαρκαντωνάτου, ἀντιλαμβάνεται ὅτι ἡ ὅλη ὑπόθεση δὲν μπορεῖ νὰ δικαιολογήσει τὴν συνέχιση τῶν διώξεων. Ἔτσι, ἀποφασίζει νὰ διευρύνει τὴν κατηγορία.

Οἱ δέκα κατηγοροῦνται ὅτι εἶχον λάβει μέρος στὴν «παράνομον συνάθροισιν» τῆς Πρωτομαγιᾶς. Στὶς ἀρχὲς Ὀκτωβρίου κοινοποιεῖται βούλευμα στὸν Καλλέργη —τοῦ ὁποίου ἔχει ἀπορριφθεῖ αἴτηση ἀποφυλακίσεως μὲ χρηματικὴ ἐγγύηση— σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο παραπέμπεται σὲ δίκη *ὡς διοργανώσας κατὰ καιροὺς εἰς διάφορα μέρη συναθροίσεις, σπείρων διχονοίας εἰς τὸν Λαὸν καὶ ὡς δημοσιεύσας ἐν τῷ «Σοσιαλιστῇ» πραγματείαν τινὰ ὑπὸ τὸν τίτλον «Εἷς αἰὼν προσδοκίας» τοῦ διασήμου κοινωνιολόγου πρίγκηπος Πέτρου Κροπότκιν*[1].

Στὸ διάστημα τῆς προφυλάκισής του ὁ Κεντρικὸς Σοσιαλιστικὸς Σύλλογος καθοδηγεῖται ἀπὸ τοὺς Φωτόπουλο καὶ Στωικό, ποὺ στρέφουν τὴν ὀργάνωση ἀριστερότερα καὶ διακόπτουν κάθε σχέση μὲ τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Δρακούλη. Μὲ τὴν προφυλάκιση τοῦ Καλλέργη κλείνει καὶ ὁ *Σοσιαλιστὴς* ἀλλὰ οἱ ἐντολοδόχοι ἐκδίδουν ἕνα νέο ἰδεολογικὸ ὄργανο τὸν *Σοσιαλισμό* τοῦ ὁποίου ἡ ἔκδοση θὰ κρατήσει ὡς τὰ τέλη τοῦ χρόνου ἐκείνου.

Ὁ *Σοσιαλιστὴς* εἶναι ἴσως τὸ πρῶτο σοσιαλιστικὸ περιοδικό, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν συστηματικὴ προσπάθεια τῶν ἐπικεφαλῆς του νὰ ἐνημερώσουν πάνω στὸν προηγμένο ἰδεολογικὸ καὶ πολιτικὸ προβληματισμὸ τῆς Εὐρώπης. Προβάλλονται ἄρθρα καὶ ἀπόψεις ἀπὸ ὅλο τὸ φάσμα τοῦ σοσιαλιστικοῦ προβληματισμοῦ —μαρξιστῶν, οὐτοπιστῶν καὶ ἀναρχικῶν[2].

Στὰ μέσα Ὀκτωβρίου ὁ Μαρκαντωνάτος θὰ κηρυχθεῖ παμψηφεὶ ἀθῶος ἀπὸ τὸ Κακουργιοδικεῖο. Στὶς 27 Ὀκτωβρίου δικάζονται οἱ δέκα καὶ ἀθωώνονται. Λίγες μέρες ἀργότερα θὰ ἀθωωθεῖ καὶ ὁ Σταῦρος Καλλέργης ἀπὸ τὸ Πλημμελειοδικεῖο Ἀθηνῶν. Ἡ ὅλη ὑπόθεση ἦταν, κατὰ τὸν Καλλέργη, μιὰ ἀκόμη μηχανορραφία τῶν «ἐπιτήδειων πολιτικῶν» τῆς τότε ἐξουσίας, ποὺ εἶχαν βαλθεῖ νὰ διαλύσουν τὴν ὀργάνωσή του. Στὴν ἴδια αἰτία, καὶ μόνο,

1. Στ. Καλλέργη, χειρόγραφη ἐπιστολὴ *Πρὸς τοὺς Ἀντιπροσώπους τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ*, 27-10-1894, σελ. 2, (ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Στ. Καλλέργη).
2. *Σοσιαλιστής*, τεῦχος 6, Νοέμβριος 1894.

ἀποδίδει ὅλες τὶς ἐσωτερικὲς τριβὲς καὶ διαπάλες τῆς διετίας 1893-1895.

Πρόκειται γιὰ ἁπλούστευση.

Ἀσφαλῶς ἡ τρικουπικὴ ἐξουσία ἐπέδειξε ἰδιαίτερη σκληρότητα στὴν καταδίωξη τῶν ριζοσπαστικῶν πνευμάτων τῆς ἐποχῆς καὶ φάνηκε ἀνάλγητη ἀκόμα καὶ πρὸς τοὺς σοσιαλιστὲς μὲ τὴν περιθωριακὴ πολιτικὴ ἐπιρροή.

Ἀσφαλῶς, οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Δρακούλη συμπεριφέρονταν φραξιονιστικὰ μέσα στὸν Κεντρικὸ Σοσιαλιστικὸ Σύλλογο καὶ ὑπονόμευαν πολλὲς προσπάθειες τοῦ Καλλέργη. Ὅμως, σὲ σημαντικὸ βαθμὸ οἱ διαλυτικὲς τάσεις ἦταν καὶ συνέπεια τοῦ χαρακτήρα τῆς ὀργάνωσης, δηλαδὴ τῆς συνάθροισης προσώπων χωρὶς ἰδεολογικὴ ὁμοιογένεια, χωρὶς πειθαρχία καὶ ἑνότητα σκοπῶν καὶ στόχων. Ἡ ὀργανωτικὴ αὐτὴ χαλαρότητα, ἦταν ἠθελημένη ἐπιλογὴ τοῦ Καλλέργη, γιατὶ οἱ καταστατικὲς ἀρχὲς τοῦ Κεντρικοῦ Σοσιαλιστικοῦ Συλλόγου ἐπέτρεπαν τὴ λειτουργία αὐτόνομων τμημάτων καὶ ὁμίλων νεολαίας, μὲ δική τους ὀνομασία μάλιστα. Στὴν Ἀθήνα ἡ ὀργάνωση ὀνομαζόταν Κόσμος, στὴν Σύρα ὑπῆρχε ἡ Σοσιαλιστικὴ Λέσχη, στὴν Κέρκυρα ὁ Σοσιαλιστικὸς Σύνδεσμος κλπ. Πρόκειται εἴτε γιὰ θυγατρικές, ἀλλὰ αὐτόνομες ὀργανώσεις, εἴτε γιὰ συνεργαζόμενες (λ.χ. ἡ Σοσιαλιστικὴ Ἀδελφότητα Πατρῶν), ποὺ στεγάζουν ὁμίλους ὀπαδῶν τοῦ Καλλέργη.

Ἐπιπλέον, σύμφωνα μὲ τὰ δείγματα μιᾶς πρώτης δικῆς μας διερεύνησης, πολλὰ στελέχη ἦταν μικροαστοὶ διανοούμενοι καὶ ἐπαγγελματίες —μὲ διάθεση πολιτικοῦ καὶ προσωπικοῦ παραγοντισμοῦ καὶ κυμαινόμενη τὴν προτίμηση πότε στὸν Στ. Καλλέργη καὶ πότε τὸν Πλ. Δρακούλη.

Οἱ φυγόκεντρες τάσεις καὶ οἱ ἀλληλοδιαιρέσεις ἦταν σχεδὸν νομοτελειακὸ φαινόμενο. Ἡ ὀργανωτικὴ ἀντίληψη τοῦ Καλλέργη φιλοδοξεῖ τὴ μαζικοποίηση σὲ ἐθνικὸ ἐπίπεδο, ἀλλὰ μέσα ἀπὸ τὴν στελεχιακὴ συνένωση ἢ συνεργασία.

Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, ἡ ὀργανωτικὴ ἀντίληψη τοῦ Καλλέργη ἀποδείχθηκε ἐπιτυχής. Τὴν διετία 1892-1893 στὶς ὀργανώσεις ποὺ ἀνήκουν ἢ συνεργάζονται μὲ τὸν Σταῦρο Καλλέργη, ὀπαδοί του εἶναι τὰ ἐκλεκτότερα καὶ γνησιότερα στελέχη τοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος στὴν Ἀθήνα, τὸν Πειραιά, τὴν Πάτρα καὶ ἄλλες ἐπαρχιακὲς πόλεις. Ἀκόμα καὶ μετὰ τὶς διασπάσεις καὶ ἀποχωρήσεις (Ἀθήνα, Πάτρα) ὡς στελέχη τοῦ Καλλέργη παραμένουν τόσο προωθημένοι συνδικαλιστὲς ὅσο καὶ διανοούμενοι ποὺ ἔχουν ξεπεράσει τὶς οὐτοπιστικὲς ἀντιλήψεις καὶ προσεγγίζουν θέσεις τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ.

Τάσεις καὶ ὀργανώσεις

Τὴν τριετία 1893-1895 φτάνουν ἴσως τὶς δέκα οἱ σοσιαλιστικὲς τάσεις ποὺ ἐκφράζονται ἀπὸ ἰσάριθμες ὀργανώσεις καὶ κινήσεις στὴν Ἀθήνα καὶ τὸν Πειραιά, ἐνῶ δὲν φαίνεται νὰ ἦταν λιγότερες ἐκεῖνες τῆς ἐπαρχίας καὶ τῶν κέντρων τοῦ ἀπόδημου ἑλληνισμοῦ (ἀναρχοσυνδικαλιστὲς τοῦ Βόλου, ἀναρχικοὶ τῆς Ἀλεξάνδρειας καὶ Πόλης, χριστιανοκοινωνιστὲς Πατρῶν, σοσιαλδημοκράτες Βερολίνου, ἐλευθερόφρονες Πύργου κλπ.).

Οἱ περισσότερες ὀργανώσεις καὶ κινήσεις στὴν Ἀθήνα καὶ τὸν Πειραιὰ ἦταν βραχύβιες, προσωπικοῦ χαρακτήρα, μὲ μικρὸ κύκλο στελεχῶν καὶ ὀπαδῶν. Αὐξήθηκαν ἰδιαίτερα μετὰ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1894, ὅταν ἄρχισαν οἱ διενέξεις μὲ τοὺς καλλεργικοὺς καὶ οἱ συστηματικοὶ διωγμοὶ τοῦ Κεντρικοῦ Σοσιαλιστικοῦ Συλλόγου ἀπὸ τὴν κρατικὴ ἐξουσία. Ὁ ἀριθμός τους ἀντικατοπτρίζει ἀφενὸς τὶς ἀδυναμίες τῶν Ἑλλήνων σοσιαλιστῶν νὰ ξεπεράσουν τὶς προσωπικές τους ἀντιθέσεις καὶ τὴν ἀνωριμότητά τους στὸ νὰ μεταφέρουν δημιουργικὰ τὶς ἰδεολογικὲς ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴν Εὐρώπη καὶ ἀφετέρου τὰ προβλήματα ποὺ δημιουργοῦν οἱ ἰδιομορφίες τοῦ πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοοικονομικοῦ περιβάλλοντος.

Οἱ ὡς σήμερα γνωστὲς σοσιαλιστικὲς τάσεις τῶν ἐτῶν 1893-1895 στὴν Ἀθήνα καὶ τὸν Πειραιά, ὅπως τὶς ἐντόπισε ἡ δική μας ἔρευνα, ἦταν οἱ ἑξῆς:

— οἱ «καλλεργικοὶ» τοῦ Κεντρικοῦ Σοσιαλιστικοῦ Ὁμίλου, μὲ θεωρητικοὺς ποὺ ἀποκλίνουν πρὸς τὸ μαρξισμό, μὲ οὐτοπιστὲς καὶ ριζοσπάστες, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Καλλέργης, καὶ μὲ ἀναρχίζοντες, ὅπως οἱ Μεϊντάνης καὶ Παπαδημητρίου.

— οἱ «ἀναρχικοί», μεταξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνονταν ὁ Ἀναστασίου καὶ ὁ Συναδινός, οἱ ὁποῖοι στὰ 1895 θὰ δημιουργήσουν τὴ δική τους ὀργάνωση Κόσμος, ὅταν ἀποχώρησαν ἀπὸ τὴν ὁμώνυμη ὀργάνωση τῶν Ἀθηνῶν τοῦ Καλλέργη καὶ τὸν βραχύβιο ἀντιηγετικὸ Σοσιαλιστικὸ Σύλλογο.

— οἱ «μεταρρυθμιστές», ποὺ ἐκδίδουν τὴν βραχύβια ἐφημερίδα *Μεταρρυθμιστής*. Προπαγανδίζουν ὡς ἀναγκαία, γιὰ τὶς περιστάσεις, τὴν παραδοσιακὴ πολιτικὴ δράση καὶ τὰ αἰτήματα ἐκσυγχρονισμοῦ. Ἐκδότες καὶ ἐπικεφαλῆς τῆς ὀργάνωσης ἦταν ὁ γιατρὸς Γεώργιος Δημόπουλος γραμματεὺς τοῦ Συλλόγου τὸ 1892 καὶ ὁ δικηγόρος Κωνσταντίνος Δημόπουλος, ὁ ὁποῖος θὰ γίνει ἀργότερα ἀξιωματικὸς τῆς Χωροφυλακῆς.

Στὸ ἀρχεῖο τοῦ Δρακούλη, ὑπάρχει ἕνα ἰδιόχειρο γράμμα τοῦ διαγραμμένου μέλους τοῦ Συλλόγου Γ. Δημόπουλου μὲ ἡμερομη-

νία 20 Φεβρουαρίου 1895 στὸ ὁποῖο κατηγορεῖ τὸν Καλλέργη γιὰ προσωπικὸ παραγοντισμὸ καὶ ὀργανωτικὴ ἀνικανότητα καὶ ζητᾶ ἀνταλλάγματα προκειμένου νὰ τὸν βοηθήσει μὲ τὴν ἐπανένταξή του στὸν Σύλλογο[1].

— οἱ «σοσιαλπατριῶτες», ποὺ ζητοῦν τὴν ἐξέγερση τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων, τοὺς ὁποίους καταπιέζει καὶ ἐκμεταλλεύεται ὁ Τοῦρκος δυνάστης. Ἐκδίδουν τὴν ἐπίσης βραχύβια ἐφημερίδα *Νέος Σοσιαλισμός* στὴν ὁποία στεγάζονται καὶ ἀναρχίζοντες, ὅπως ὁ Σπύρος Νάγος.

— οἱ «χριστιανοσοσιαλιστές», ποὺ ἐκδίδουν τὴν ἐφημερίδα *Ἀλήθεια*. Ἀντιμάχονται τὶς θεοσοφιστικὲς θεωρίες τοῦ Δρακούλη, πιστεύουν στὰ κοινωνικὰ ἰδεώδη τοῦ πρωτοχριστιανισμοῦ καὶ διατηροῦν σχέσεις μὲ τὸν Καλλέργη, ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει λάβει καμιὰ θέση στὸ θέμα τῆς θρησκείας.

— οἱ «θεοσοφιστὲς» καὶ «οὐτοπιστὲς» ὀπαδοὶ τοῦ Δρακούλη, ποὺ ὅταν ἀποχωρήσουν ἀπὸ τὸν Σύλλογο θὰ ἐκδώσουν μαζὶ μ' ἄλλους ἀντιηγετικοὺς ἀναρχίζοντες τὴν ἐφημερίδα *Σοσιαλιστικὸς Σύλλογος*.

— οἱ «ἀναρχοσυνδικαλιστὲς» στὴν Ἀθήνα καὶ τὸ Λαύριο, ποὺ θὰ συγκροτήσουν ἀργότερα τὸν Σύνδεσμο Ἀναρχικῶν Ἐργαζομένων τῆς Ἀθήνας. Ἀπορρίπτουν τὴν καθημερινὴ πολιτικὴ πάλη, τὶς κοινοβουλευτικὲς διαδικασίες καὶ κάθε μορφῆς ὀργάνωση, ποὺ ξεπερνᾶ τὸν ἁπλὸ συντονισμὸ δράσης.

Ὁμάδες ἐπιτελικοῦ χαρακτήρα ὅλες σχεδὸν οἱ ὀργανώσεις αὐτὲς παραμένουν ξεκομμένες ἀπὸ τὰ μαζικὰ κινήματα καὶ δὲν χαρακτηρίζονται οὔτε κὰν ἀπὸ τὸν βολονταρισμὸ τοῦ Στ. Καλλέργη καὶ τὸν προσωποπαγὴ παραγοντισμὸ τοῦ Πλ. Δρακούλη. Ὁ κατακερματισμὸς συνεχίστηκε καὶ τὰ ἑπόμενα χρόνια, ὄχι μόνο στὴν Ἀθήνα ἀλλὰ καὶ σὲ πόλεις τῆς ἐπαρχίας (Πάτρα, Βόλος, Κέρκυρα).

Στὰ 1897-1898 ὁ ἀναδιοργανωμένος, μετὰ τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ Καλλέργη ἀπὸ τὸ Παρίσι, Κεντρικὸς Σοσιαλιστικὸς Σύλλογος διασπάστηκε πάλι σὲ διάφορες ὁμάδες. Ἐκείνη τὴ διετία, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Σύνδεσμο Ἀναρχικῶν Ἐργαζομένων, ποὺ ἱδρύθηκε στὰ 1897, δημιουργοῦνται στὴν Ἀθήνα οἱ ὁμάδες *Κατακόμβη*, *Μισθὸς* καὶ *Σπάρτακος*. Ὁ Καλλέργης, ποὺ ἀκολουθεῖ στὰ 1902 τὸ δικό του μοναχικὸ δρόμο, θὰ εἰρωνευθεῖ τοὺς μαξιμαλιστὲς ἀναρχίζοντες τῶν τριῶν μικρο-ὀργανώσεων.

Τρεῖς ὁμάδες σοσιαλιστῶν —γράφει— *ἐξ Ἀθηνῶν καὶ*

1. Βλ. καὶ *Ριζοσπάστης*, 5-2-1984.

Πειραιῶς... ἦτοι ἡ ὁμὰς «Κατακόμβη», ἡ ὁμὰς «Σπάρτακος» καὶ ἡ ὁμὰς «Ἡμερομισθία» συνῆλθον τὴν παρελθοῦσαν ἑβδομάδα εἰς τὴν οἰκίαν ἑνὸς πολίτου ἐκ τῆς ὁμάδος «Κατακόμβη» καὶ συνεσκέφθησαν περὶ τῆς Ιης Μαΐου, ἀπεφάσισαν δὲ κατὰ ὁμάδας νὰ μεταβοῦν εἰς τὴν ἐξοχὴν ἄνευ «ἐπιδείξεως», ἐννοώντας ὅτι δὲν πῆγαν οὔτε οἱ ἴδιοι συγκεντρωμένοι καὶ δὲν ἔκαναν καμμιὰ μαζικὴ ἑορταστικὴ ἐκδήλωση[1].

Τὴν ἴδια ἐποχή, ὁ Καλλέργης, ποὺ δημοσιεύει σὲ συνέχειες ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἔργο του *Πραακτικὸς Κοσμοπολιτισμὸς* φαίνεται νὰ εἶναι ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὶς ἰδέες τοῦ Κροπότκιν.

Οἱ ἀλληλοδιαιρέσεις θὰ συνεχιστοῦν ὡς τὸ 1904 ὅταν μιὰ πρώην καλλεργικὴ ὁμάδα θὰ δημιουργήσει τὴν ὀργάνωση Λαός.

«...Σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῶν δεκαετιῶν 1880 καὶ 1890», γράφει ὁ Γ. Λεονταρίτης, «τὸ σοσιαλιστικὸ "κίνημα" ὑπέφερε ἀπὸ ἔλλειψη ἑνότητας, προσωπικοὺς ἀνταγωνισμοὺς καὶ συνεχεῖς ραδιουργίες»[2]. Τούτη ἡ διαιρετικὴ εἰκόνα καὶ συμπεριφορὰ τῶν Ἑλλήνων σοσιαλιστῶν τῆς ἐποχῆς —μὲ ἐξαίρεση τὸν Καλλέργη καὶ ὁρισμένους ἀναρχικοὺς τῆς Πάτρας καὶ τοῦ Πύργου— ἀποκαλύπτει τὴν «ἐσωστρέφεια» αὐτῶν τῶν ὁμάδων τῶν διανουμένων καὶ τὸν περιθωριακὸ πολιτικό τους χαρακτήρα.

Μόνο στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1910 ἀρχίζουν νὰ δημιουργοῦνται ὀργανώσεις, ποὺ συνδέουν τὸ σοσιαλιστικὸ μὲ τὸ ἐργατικὸ κίνημα καὶ νὰ γνωρίζουν διάρκεια βίου (Φεντερασιόν, Ἐργατικὸ Κέντρο Βόλου κλπ.).

Ὁ Στ. Καλλέργης μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι ὁ ἀντικειμενικὸς καὶ νηφάλιος ἀφηγητής, ἀλλὰ παραμένει μιὰ πολύτιμη πηγὴ καὶ μαρτυρία γιὰ τὶς διαπάλες τῆς τριετίας 1893-1895:

...Οἱ πολιτικοὶ τῆς τότε ἐξουσίας, βλέποντες τὴν καταπληκτικὴν πρόοδον τῶν ἰδεῶν τοῦ Σοσιαλισμοῦ ἐν Ἑλλάδι, ἔθεσαν εἰς ἐνέργειαν τὸ Διαίρει καὶ Βασίλευε, σύνθημα παντὸς ἐχθροῦ τοῦ Λαοῦ, καὶ δι' ἐμπίστων προσώπων ἐνέσπειραν ζιζάνια εἰς τὸν ἐν Ἀθήναις «Κεντρικὸν Σοσιαλιστικὸν Σύλλογον», διήρεσαν αὐτὸν εἰς Μεταρρυθμιστάς, Ἀναρχικούς, Ἐθνικοὺς καὶ φίλους τοῦ Πλάτωνος Δρακούλη. Τὴν μηχα-

1. *Σοσιαλιστής*, 1 Μαΐου 1902.
2. Γ. Λεονταρίτη, *Τὸ ἑλληνικὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα κατὰ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, ἐκδ. Ἐξάντας, Ἀθήνα 1978, σελ. 21.

νορραφίαν τῶν ἐπιτηδείων τούτων πολιτικῶν ἀντελήφθην καὶ συνενοηθεὶς μὲ τοὺς φίλους μου ἀπεπέμψαμεν πάντας ἐκ τοῦ Συλλόγου, ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι δὲν ἠκολούθουν εἰλικρινῶς τὴν πορείαν αὐτοῦ καὶ τοῦ φύλλου τὸ πρόγραμμα, διὰ τοῦ τρόπου δὲ τούτου ὁ Σύλλογος καὶ τὸ φύλλον ἠκολούθησαν τὸν δρόμον των ἐπ' ἀρκετὸν χρόνον.

Μετ' ὀλίγον ὁμὰς Μεταρρυθμιστῶν, ἐκ τῶν ἀποπεμφθέντων, ἐξέδωκαν ἐφημερίδα, ὑπὸ τὸν τίτλον «Μεταρρυθμιστής», ἔγραφον δ' ἐν αὐτῇ μεταρρυθμιστικὰ ἄρθρα· κατεδίωξαν δὲ τὸν «Σοσιαλιστὴν» μυστικῶς καὶ παρεκίνησαν ἀρκετὰ πρόσωπα νὰ ἐπιστρέψωσιν αὐτόν. Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχήν, ἄλλη ὁμὰς ἐκ τῶν φίλων τοῦ Δρακούλη, ἐξέδωκε φύλλον ὑπὸ τὸν τίτλον «Σοσιαλιστικὸς Σύλλογος». Ἡ ὁμὰς αὕτη, κατὰ τὸ πλεῖστον ὄργανον τῶν πολιτικῶν, κατεφέρετο σφόδρα ἐναντίον μου καὶ κατὰ τῶν συνεργατῶν τοῦ φύλλου μου, δὲν παρέλειψαν δὲ καὶ λίβελλον νὰ δημοσιεύσωσιν ἐν τῷ φύλλῳ των ἐναντίον μου καὶ παρεκίνουν τοὺς συνδρομητάς τοῦ «Σοσιαλιστοῦ» νὰ ἐπιστρέφουν τὸ φύλλον, πολλοὺς μάλιστα διὰ φιλικῶν παρακλήσεων, ἐν εἴδει βίας, παρεκίνουν νὰ ἐπιστραφῇ ὁ «Σοσιαλιστὴς» μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ 1ου ἀριθμοῦ τοῦ ὑπ' αὐτῶν ἐκδιδομένου φύλλου. Ἐξέδωκαν ἀποδείξεις καὶ εἰσέπραττον τὰς συνδρομὰς τοῦ «Σοσιαλιστοῦ», ἐξαπατοῦντες τοὺς συνδρομητάς μου διὰ ἀποδείξεών μου, αἱ ὁποῖαι ἔφερον ὡς ἐπικεφαλίδα τὰς λέξεις «Σοσιαλιστικὸς Σύλλογος»[1]. Ἡ διαγωγὴ αὕτη τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων σφόδρα μὲ ἐστενοχώρησε, δὲν ἀπηλπίσθην ὅμως καὶ ἐξηκολούθησα τὴν ἐργασίαν μου, ἐξέδωκα τὰς ληξιπροθέσμους ἀποδείξεις τοῦ «Σοσιαλιστοῦ» καὶ παρέδωσα αὐτὰς εἰς τὸν εἰσπράκτορά μου, ὡδηγήσας αὐτῷ ὅπου εὑρίσκει ἀντίστασιν, ὅτι ἐπλήρωσαν εἰς ἄλλον εἰσπράκτορα, νὰ μὴ δίδῃ ἐξηγήσεις, ἀλλὰ νὰ λέγῃ ὅτι κατὰ λάθος ὑπὸ τοῦ γραφείου ἐξεδόθησαν διπλαῖ ἀποδείξεις, καὶ τοῦτο ὅπως μὴ παρεξηγηθῶμεν καὶ βλαβῇ ἡ κυκλοφορία τοῦ «Σοσιαλιστοῦ».

Μετὰ παρέλευσιν ὀλίγων ἡμερῶν ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως τῶν ἀνωτέρω δύο φύλλων, ἄλλη ὁμὰς ἐκ τῶν Ἐθνικῶν Σοσιαλιστῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ πρώην εἰσπράκτωρ τοῦ «Σοσιαλιστοῦ», ἐξέδωκαν ἐφημερίδα ὑπὸ τὸν τίτλον ὁ «Νέος

1. Διευθυντὴς τῆς ἐφημερίδας καὶ ὑπεύθυνος γιὰ τὰ οἰκονομικὰ ἦταν ὁ ἐμπορορράπτης Κων. Συνοδινός.

Σοσιαλισμός»[1]. *Οἱ ἀρθρογράφοι τῆς ἐφημερίδος ταύτης προσεπάθουν νὰ συμβιβάσωσιν τὰ πανελλήνια ἐθνικὰ συμφέροντα μὲ τὸ Διεθνὲς Σοσιαλιστικὸν Ζήτημα. Τὴν ἔκδοσιν τῶν ἀνωτέρω τριῶν ἐφημερίδων ἐπηκολούθησε καὶ ἑτέρα ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀλήθεια», ὑπὸ φίλου μου ἀρχιτέκτονος, ἐγράφετο δὲ αὕτη ὑπὸ χριστιανοσοσιαλιστικὸν πνεῦμα καὶ μὲ ἀρκετὰς ἐπιστημονικὰς θεωρίας. Τὸ φύλλον τοῦτο ἀπέστειλα εἰς ὅλους τοὺς συνδρομητὰς τοῦ «Σοσιαλιστοῦ» καὶ συνέστησα μάλιστα αὐτὸ εἰς τοὺς φίλους μου, ἀλλὰ καὶ τοῦτο μετ' ὀλίγον χρόνον διεκόπη. Τὰ ἀνωτέρω τέσσαρα φύλλα, μετὰ παρέλευσιν μικροῦ χρονικοῦ διαστήματος διεκόπησαν, ὁ δὲ «Σοσιαλιστὴς» ἀνῆλθεν εἰς τὸ ποσὸν τῆς ἐκτυπώσεως τῶν 4.500 φύλλων κατὰ Σάββατον.*

Ἀφοῦ ἀπέτυχον οἱ ἐπιτήδειοι πολιτικοὶ τὴν διακοπὴν τοῦ «Σοσιαλιστοῦ», διὰ τῆς ἐκδόσεως ἀρκετῶν σοσιαλιστικῶν φύλλων, καθὼς καὶ τὴν διάλυσιν τοῦ «Κεντρικοῦ Συλλόγου» διὰ τῶν μηχανορραφιῶν των, ἐθεώρησαν ὀρθὸν νὰ ἀρχίσουν τὴν καταδίωξιν τῶν Σοσιαλιστῶν καὶ ἔλαβον ἀφορμὴν ἐκ μιᾶς ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Συγγρὸν ὑπὸ προσώπου τινὸς σταλεῖσαν καὶ συνέλαβον δώδεκα Σοσιαλιστάς, τοὺς περισσοτέρους φίλους μου. Μετὰ ἕνα μῆνα ἀπολύσαντες αὐτοὺς συνέλαβον ἐμὲ καὶ μὲ ἐκράτησαν ὡς ὑπόδικον ἐν τῇ φυλακῇ δύο μῆνας. Ἐδικάσθην εἰς τὸ Πλημμελειοδικεῖον Ἀθηνῶν, μέσῳ δισχιλίων ἀκροατῶν, προσεφέρθησαν δὲ ἑπτὰ δικηγόροι νὰ μὲ ὑπερασπισθῶσιν, ἀλλὰ δὲν ἐδέχθην οὐδένα, ὑπερασπισθεὶς ἐμαυτὸν μόνος. Μετὰ τὴν ἀπολογίαν μου, τὸ δικαστήριον μὲ ἐκήρυξεν ἀθῶον. Ὅταν ἐξῆλθον τοῦ δικαστηρίου μετὰ τῶν φίλων μου, πρόσωπόν τι μὲ ἐπλησίασε καὶ μοὶ εἶπε: «Τώρα τὴν ἐγλύτωσες, διότι αὔριον συνέρχεται ἡ νέα Βουλὴ καὶ θὰ πέσῃ ἡ παροῦσα Κυβέρνησις, σκέπτονται δὲ ὅτι ἐν περιπτώσει καταδίκης θὰ γίνῃ λόγος ἐν τῇ Βουλῇ, σὲ συμβουλεύω ὅμως νὰ μετριασθῇς εἰς τὸ μέλλον καὶ νὰ μὴ προσλαμβάνῃς συνεργάτας ἀνθρώπους κακῆς πίστεως, διότι θὰ σὲ καταδικάσουν τουλάχιστον εἰς ἓξ ἐτῶν φυλάκισιν διὰ νὰ καταπνίξουν τὸ Σοιαλιστικὸν ζήτημα ἐν τῇ γενέσει του».

Κατὰ τὸ διάστημα τῆς φυλακίσεώς μου ὁ «Σοσιαλιστὴς» μετωνομάσθη «Σοσιαλισμός», εἰς μικρότερον δὲ σχῆ-

1. Ἦταν ὁ Σπύρος Νάγος, ὁ ὁποῖος σὲ κατηγορίες τοῦ Καλλέργη (Σοσιαλιστής 22-8-1893) ὅτι τοῦ καθυστεροῦσε 140 δραχμὲς ἀπὸ συνδρομές, τὸν πῆγε στὴν ἀστυνομία καὶ ζήτησε δικαστικὰ νὰ τοῦ καταβάλλει τρεῖς μισθούς (Σοσιαλιστικὸς Σύλλογος, 28-8-1893).

μα ἐκδοθεὶς χάριν οἰκονομίας. Μὲ τὸν τίτλον τοῦτον ἀνέλαβεν ὁ φίλος μου ἀρχιτέκτων καὶ πρώην συντάκτης τῆς προρρηθείσης ἐφημερίδος «Ἀλήθεια», νὰ ἐκδίδῃ τὸ φύλλον κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἀπουσίας μου, καθ' ὅτι ἐγὼ ἀπεφάσισα νὰ μεταβῶ εἰς Παρισίους διὰ νὰ μορφώσω τὰς γνώσεις μου περισσότερον καὶ νὰ παρατηρήσω πῶς εἶναι διοργανωμένα τὰ ἐκεῖ κοινωνιστικὰ σωματεῖα καὶ πῶς γίνεται ἡ Σοσιαλιστικὴ δρᾶσις. Ἀφοῦ δ' ἑτοιμάσθην διὰ νὰ ἀναχωρήσω εἰς Παρισίους καὶ ἤμην κατὰ πάντα ἕτοιμος, ὁ ἀνωτέρω φίλος μου, ὅστις μοὶ εἶχεν ὑποσχεθῇ ὅτι ἤθελεν ἐκδίδει τὸ φύλλον ἐν τῇ ἀπουσίᾳ μου, ἐκ φόβου ἴσως καταδιώξεως, μετεμελήθη. Ἡ μεταμέλεια ὅμως τοῦ φίλου μου δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ φέρῃ ἐμπόδιον εἰς τὴν ἀπόφασίν μου καὶ μετ' ὀλίγον ἀνεχώρησα, συνεπῶς δὲ καὶ ὁ «Σοσιαλιστὴς» διεκόπη[1].

Ἡ ὡριμότητα τοῦ Στ. Καλλέργη

Στὸ Παρίσι ὁ Καλλέργης ἔμεινε πάνω ἀπὸ ἕνα χρόνο καὶ συνδέθηκε —ὅπως ἔχουμε περιγράψει στὸ πρῶτο κεφάλαιο— μὲ τὸν Ἕλληνα διεθνιστὴ Περικλῆ Ἀργυριάδη καὶ ἄλλους Ἕλληνες καὶ ξένους σοσιαλιστές[2]. Ἦταν κυρίως ἀναρχικοὶ διανοούμενοι καὶ παλιοὶ ἀκτιβίστες, ποὺ θὰ ἐπηρεάσουν τὴ σκέψη του (Ἀμίλκας Τσιπριάνι, Λουὶζ Μισέλ, Σὲβ Φώρ, Πὼλ Μένκ, Ἰ. Ἀλαμὰν κ.ἄ.). Στὸ Παρίσι ὁ Καλλέργης ἐργάστηκε ὡς τυπογράφος καὶ στοιχειοθέτης. Πληρωνόταν καλὰ καὶ ἀφοῦ συγκέντρωσε ἕνα μικρὸ κεφάλαιο γύρισε στὴν Ἀθήνα τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1896. Ξανάρχισε μὲ ἐνθουσιασμὸ τὴ δράση του. Προχώρησε στὴν ὀργανωτικὴ ἀνασυγκρότηση, σχεδὸν ἀπὸ τὴν ἀρχή, τοῦ Κεντρικοῦ Σοσιαλιστικοῦ Συλλόγου. Ἐπανέκδωσε τὸν *Σοσιαλιστὴ* ὡς ὄργανο τῶν κοινοκτημονικῶν κοσμοπολιτικῶν ἀρχῶν. Ὁ νέος *Σοσιαλιστὴς* ἦταν δεκαπενθήμερος, εἰκονογραφημένος μὲ γκραβοῦρες καὶ εἶχε κείμενα στὰ ἑλληνικὰ καὶ τὰ γαλλικά. Ὡς συνεργάτες τῆς ἐφημερίδας ἀνα-

1. Στ. Καλλέργη, *Ἀνέκδοτα Κείμενα*, ἔ.ἀ. σελ. 44-47. Ὁρισμένα στοιχεῖα, ποὺ περιέχονται σ' αὐτὰ τὰ γραπτὰ τοῦ 1898 —ὅπως π.χ. ὁ ἀριθμὸς τῶν στελεχῶν ποὺ προφυλακίστηκαν στὰ 1894 καὶ ὁ χρόνος προφυλάκισής του— δὲν καταγράφονται μὲ ἀκρίβεια ἀπὸ τὸν Καλλέργη.

2. Σὲ τετρασέλιδη ἐπιστολή του πρὸς τὸν Καλλέργη ὁ Ἀργυριάδης δὲν τὸν ἐνθαρρύνει γιὰ τὴν ἐγκατάσταση στὸ Παρίσι, τονίζοντάς του τὶς βιοποριστικὲς δυσκολίες. Ἀπὸ τὴν ἴδια ἐπιστολὴ φαίνεται ὅτι ἰδιαίτερο σχετικὰ ἐνδιαφέρον ἔδειξε ὁ κοινός τους γνώριμος, καθηγητὴς τῆς Κοπτικῆς στὸ Παρίσι, Ἰωάν. Χριστόπουλος (ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Στ. Καλλέργη).

φέρονταν ὅλοι οἱ ἐπιφανεῖς σοσιαλιστές, ποὺ εἶχε γνωρίσει στὸ Παρίσι κοντὰ στὸν Ἀργυριάδη. Οἱ νέες ἐλπίδες καὶ προσπάθειες δὲν κράτησαν περισσότερο ἀπὸ ἕνα χρόνο. Στὰ παλιὰ τμήματα τῆς Ἀθήνας, τοῦ Πειραιᾶ, τοῦ Λαυρίου, τῆς Πάτρας, τοῦ Πύργου, τοῦ Αἰγίου, τῆς Σύρας καὶ τῆς Ζακύνθου προστέθηκαν νέες θυγατρικὲς ἢ συνεργαζόμενες ὀργανώσεις στὴν Κόρινθο, τὸ Κιάτο, τὸ Ἀργοστόλι, τὴν Κέρκυρα, τὸ Βόλο καὶ τὴν Χαλκίδα.

Ὁ Καλλέργης προσπαθεῖ νὰ συντονίσει μιὰ ριζοσπαστικὴ δράση σὲ ἐθνικὸ ἐπίπεδο μὲ ἐπιρροὴ σὲ πυρῆνες στελεχῶν. Μέσα στὸ ὁριακὰ φορτισμένο πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς τὰ πρῶτα ἀποτελέσματα (ὀργανωτικά, μαζικῆς ἐπιρροῆς, λ.χ. στὸ Λαύριο) δὲν εἶναι εὐκαταφρόνητα. «...Τὰ χρόνια 1896-1897 τὸ Κράτος, ποὺ ἔχει κηρύξει χρεωκοπία τρία χρόνια νωρίτερα, βρίσκεται ἀντιμέτωπο μὲ τοὺς Εὐρωπαίους δανειστές του. Τὰ τρίτα Λαυριακὰ στὰ 1896 θὰ καταλήξουν σὲ μιὰ ἀνοικτὴ ἐξέγερση τῶν μεταλλωρύχων τῆς πόλης· εἶναι τὸ ἔναυσμα γιὰ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἀπεργίες καὶ ἐξεγέρσεις στὰ κυριότερα ἀστικὰ κέντρα τῆς χώρας, ποὺ συμπίπτουν μὲ τὶς ἐξεγέρσεις τῶν σταφιδοπαραγωγικῶν χωριῶν τῆς Ἤλιδας.

Ἡ κατάσταση ἐκτραχύνεται μὲ τὴν ἐσωτερικὴ πίεση γιὰ βοήθεια πρὸς τὴν κρητικὴ ἐπανάσταση· εἶναι οἱ συντελεστὲς ποὺ καταλήγουν στὸν πόλεμο καὶ τὴν ἥττα τοῦ 1897 καὶ στὴν ἐπιβολὴ τοῦ Διεθνοῦς Οἰκονομικοῦ Ἐλέγχου. Στὶς 25 Ὀκτωβρίου 1897 θὰ λεηλατηθεῖ ἀπὸ ἕνα πλῆθος ἀνέργων καὶ λιποτακτῶν ἡ ἴδια ἡ πρωτεύουσα...»[1].

Δὲν πρόκειται παρὰ γιὰ ὁριακὲς ἀμφισβητήσεις καὶ περιστασιακὲς ἐξάρσεις τῶν πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν ἀντιθέσεων. Στὸ τέλος, ἐκτονώνονται στὶς ἐθνικοπατριωτικὲς ἐξάρσεις τοῦ ἀλυτρωτικοῦ ζητήματος καὶ ἐνσωματώνονται στὶς «ἀντιπαραθέσεις» τοῦ παραδοσιακοῦ κομματικοῦ παιχνιδιοῦ. Μέσα στὴν φορτισμένη πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀτμόσφαιρα τοῦ 1896 ὁ Καλλέργης ἐγκαταλείπει τὴν παλιὰ οὐτοπιστικὴ φρασεολογία. Προτείνει συγκεκριμένες κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις προκειμένου νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ βίαιη ἀνατροπή. Τὸ κοινωνιστικὸ πρόγραμμα τοῦ Καλλέργη διακρίνεται σὲ στρατηγικοὺς στόχους καὶ σὲ μέτρα ἄμεσου χαρακτήρα.

Οἱ ἕξι προγραμματικὲς ἀρχὲς συγκροτοῦν τὸ ὅραμα ἑνὸς ἰδιότυπου σοσιαλιστικοῦ μετασχηματισμοῦ μὲ ἀνάμικτα τὰ ἀναρχικά, τὰ οὐτοπιστικὰ καὶ τοῦ «Κράτους εὐπουίας» στοιχεῖα:

I) Κατάργησιν τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ κληρονομικοῦ

1. Κωστῆς Μοσκώφ, ἔ.ἀ., σελ. 195-196.

δικαιώματος. 2) Ἐξασφάλισιν τροφῆς, ἐνδυμασίας, κατοικίας, ἐκπαίδευσης καὶ τῶν λοιπῶν χρειωδῶν τοῦ βίου ἀντὶ ἐργασίας κατὰ τὰς δυνάμεις ἑκάστου. 3) Ἕνωσιν καὶ ἀδελφοποίησιν πάντων τῶν ἐθνῶν. 4) Ἀπόλυτον ἐλευθερίαν τοῦ λόγου καὶ τῆς συνειδήσεως. 5) Συμμετοχὴν πάντων τῶν ἀτόμων εἰς τὰς τέρψεις, τὰ θέατρα καὶ τὰς διασκεδάσεις τῶν πόλεων καὶ τῶν ἐξοχῶν. 6) Προστασίαν τῶν ἀνικάνων πρὸς ἐργασίαν ἀσθενῶν καὶ γερόντων.

Ἡ πορεία πρὸς τὸν σοσιαλιστικὸ μετασχηματισμὸ ἐπιβάλλει τὴν ὑλοποίηση μιᾶς σειρᾶς μεταρρυθμίσεων, ποὺ θὰ μειώσουν τὶς κοινωνικὲς ἀδικίες καὶ θὰ ἐξασφαλίσουν ἴσες δυνατότητες γιὰ ἀτομικὴ ἀνάπτυξη. Ἡ νέα κοινωνικὴ πολιτικὴ συνδυάζεται μὲ μιὰ νέα ἐκπαιδευτικὴ πολιτική. Οἱ κυριότερες ἀπὸ τὶς θεσμικὲς ἀλλαγὲς ποὺ προτείνει ὁ Καλλέργης (δημόσια καὶ κοινοτικὰ κτήματα σὲ πτωχοὺς καὶ ἀκτήμονες, κρατικοποίηση μετὰ ἀπὸ ἀποζημίωση τῶν μεταλλείων καὶ τῶν ἑταιριῶν στὶς συγκοινωνίες καὶ τὶς μεταφορές, κοινωνικὴ πρόνοια γιὰ τοὺς ἀγρότες, περιορισμὸς τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ κληρονομικοῦ δικαιώματος, ἵδρυση εἰδικῆς Τράπεζας γιὰ τοκοχρεωλυτικὰ δάνεια σὲ ἀγρότες καὶ βιομήχανους μὲ ἐπιτόκιο 3% κλπ.) ὑποδηλώνουν μιὰ ἀντίληψη κρατισμοῦ μὲ ἐλεγχόμενο τὸν ρόλο τοῦ ἰδιωτικοῦ κεφαλαίου καὶ γιὰ πρώτη φορὰ ἕνα συνδυασμὸ ἀστικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ καὶ μέτρων εἰσοδηματικῆς καὶ κοινωνικῆς προστασίας ὄχι μόνο τῶν ἐργαζομένων στὶς πόλεις ἀλλὰ καὶ τῶν ἀγροτῶν καὶ κατοίκων τῆς ὑπαίθρου. Τὸ μεγάλο θεωρητικό του κενὸ εἶναι ὅτι δὲν συλλαμβάνει τὴν φύση καὶ τὴν ἰδιαιτερότητα τοῦ κρατικοῦ φαινομένου. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι στὰ 1896-1897 ὁ Καλλέργης βρίσκεται στὴ φάση τῆς πολιτικῆς του ὡριμότητας, δὲν διατυπώνει προτάσεις γιὰ τὴν πορεία πρὸς τὴν κοινωνικὴ ἀλλαγὴ ποὺ εὐαγγελίζεται (κοινωνικὲς δυνάμεις, πολιτικοὶ φορεῖς, στάδια καὶ ρυθμοὶ πραγμάτωσης, προτεραιότητες, ρόλος τοῦ μαζικοῦ κινήματος κλπ.). Ὁ Καλλέργης ἦταν ἕνας σπορέας ἰδεῶν καὶ μαχητὴς ἀρχηγέτης —ὄχι θεωρητικὸς κοινωνιστὴς καὶ λαϊκὸς μπροστάρης.

Ὅμως τὰ αἴτια τῆς νέας του ἀπογοήτευσης δὲν ὀφείλονται τόσο στὶς δικές του ἀδυναμίες. «...Ἡ ἀποθάρρυνση αὐτὴ τῶν Ἑλλήνων σοσιαλιστῶν καὶ ἡ ἀποτυχία τῶν προσπαθειῶν τους, ἀνανακλᾶ κατὰ κάποιο τρόπο τὴ γενικὴ τελμάτωση τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτικοῦ σώματος. Ἀλλὰ ἡ ἀποτυχία τους δὲν μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ πλήρως ἂν δὲν λάβει κανεὶς ὑπόψη ὅτι τὸ πολιτικὸ κλίμα αὐτῆς τῆς περιόδου ἦταν γενικὰ ἐχθρικὸ ἀπέναντι στὶς σοσιαλιστικὲς ἰδέες καὶ δραστηριότητες. Κανεὶς ἀπ' ὅσους ἀκολουθοῦσαν μιὰ πολιτικὴ

ριζοσπαστικῆς κοινωνικῆς κριτικῆς δὲν εἶχε τὴν ἴδια ἐλευθερία δράσης ποὺ ἀπολάμβαναν τὰ ἀστικὰ πολιτικὰ κόμματα. Διώξεις καὶ κακομεταχείριση ἦταν χωρὶς ἐξαίρεση ἡ μοίρα ὅλων ἐκείνων, ποὺ ἔπαιρναν μέρος σὲ ριζοσπαστικὴ δράση...»[1].

Σὲ γενικότερο ἐπίπεδο ἡ συνειδητοποίηση τῶν ἀσφυκτικῶν ὁρίων τῆς χώρας καὶ τῶν πεπαλαιωμένων της δομῶν, θὰ ὁδηγήσει σὲ φαινόμενα ἐσωστρέφειας, ἐκλεκτισμοῦ, παθητικότητας, ἀφομοίωσης καὶ ἀποθάρρυνσης σὲ τομεῖς τῆς δημόσιας ζωῆς καὶ τῆς τέχνης. Ἀπὸ τὰ προοδευτικὰ πνεύματα τῆς ἐποχῆς ἄλλοι καταδιώκονται καὶ σιωποῦν καὶ ἄλλοι ἐνδοσκοποῦνται καὶ αὐτοκτονοῦν. Ὡστόσο, οἱ νέες ἰδέες καὶ ἀξίες δὲν παύουν νὰ εἶναι τέκνα τῆς ἀνάγκης. Ἡ «σταθερότητα» τοῦ πολιτικοῦ συστήματος μπορεῖ νὰ ἀπορροφᾶ, ἀλλὰ δὲν τερματίζει τοὺς κοινωνικοὺς κραδασμούς. Κι αὐτὸ θὰ ἀποδειχθεῖ στὰ 1909.

Οἱ ἐκδοτικὲς ἀνάγκες τοῦ *Σοσιαλιστῆ* καὶ οἱ ὀργανωτικὲς τοῦ Κεντρικοῦ Σοσιαλιστικοῦ Συλλόγου ἐξανεμίζουν σύντομα τὶς οἰκονομίες ἀπὸ τὸ Παρίσι. «Κατ' ἀπαίτησιν ἐπιτηδείων πολιτικῶν», ἀφαιρεῖται ἀπὸ τὸν Καλλέργη ἡ σύνταξη ποὺ ἔπαιρνε στὸ ὄνομα τοῦ ἀγωνιστῆ πατέρα του. Ἀναγκάζεται νὰ ἐργαστεῖ ὡς στοιχειοθέτης στὸ τυπογραφεῖο Α. Μανδελάκη. Σύντομα ὁ *Σοσιαλιστὴς* θὰ κλείσει γιὰ τρίτη φορά.

Τὸ νέο πολιτικὸ καθῆκον στὸ ὁποῖο ἀφοσιώνεται ὁ Καλλέργης εἶναι ἡ ἐπανάσταση στὴ γενέτειρά του Κρήτη. Τὸ αἴτημα τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης παραχωρεῖ τὴν ἀπόλυτη προτεραιότητα στὸν ἀγώνα τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας. Ἡ παρουσία ξένων ἐθελοντῶν στὴν Κρήτη τὸν ἐνθουσιάζει καὶ τὸν γεμίζει μ' ἕνα αἴσθημα διεθνιστικό. Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1897 ὁ Καλλέργης βρίσκεται στὸ Χουμέρι Μυλοποτάμου κοντὰ στοὺς δικούς του. Ἐκλέγεται ἀντιπρόσωπος γιὰ τὴν ἐπαναστατικὴ συνέλευση τοῦ Ἀρκαδίου καὶ ἀρχίζει νὰ περιοδεύει σὲ διάφορες ἐπαρχίες τοῦ ἐπαναστατημένου νησιοῦ. Στὸ στρατόπεδο τοῦ Τ. Βάσου στὸν Ἀλικιανὸ συνδέεται μὲ ἀρκετοὺς ξένους σοσιαλιστὲς (Γάλλους, Ἰταλούς, δύο Ἄγγλους, ἕναν Βέλγο) ποὺ εἶχαν πάει νὰ πολεμήσουν ἐθελοντικὰ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Κρήτης. Δὲν φαίνεται νὰ εἶχε ἰδιαίτερη συμμετοχὴ σὲ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις καὶ σχεδιασμούς. Ἀπὸ τὸν Ἀλικιανὸ πῆγε στὸ Χουμέρι, ὅπου ἔμεινε ὡς τὴν λήξη τοῦ ἀποκλεισμοῦ καὶ τὴν ἀναχώρηση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἀπὸ τὴν Κρήτη.

Τὴν ἄνοιξη τοῦ 1898 ἐπιστρέφει στὴν Ἀθήνα, μὲ σκοπὸ νὰ ἐπανεκδώσει τὸν *Σοσιαλιστή*. Πληροφορεῖται ὅτι ἔχει καταδικαστεῖ ἐρήμην σὲ φυλάκιση ἕξι μηνῶν. Αἰτία τῆς καταδίκης ἦταν τὸ

1. Γ. Λεονταρίτη, ἔ.ἀ. σελ. 23.

περιεχόμενο ένὸς παλιοῦ ἄρθρου τοῦ *Σοσιαλιστῆ*, τὸ ὁποῖο ἀναδημοσιεύτηκε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1898, ἀπὸ τὴν πατρινὴ σοσιαλιστικὴ ἐφημερίδα *Ἐπὶ τὰ πρόσω*. Εἶναι πλέον ἡ ἐποχή, μετὰ τὴν ἀπόπειρα δολοφονίας τοῦ Γεωργίου Α', ποὺ συστηματοποιοῦνται οἱ διώξεις ἐναντίον κάθε ριζοσπαστικῆς ὀργάνωσης καὶ ἰδέας. Ὁ Καλλέργης πηγαίνει νὰ ἐπισκεφθεῖ στὸ ξενοδοχεῖο τῆς *Μεγάλης Βρετανίας* τὸν τραυματισμένο στὴ μάχη τοῦ Δομοκοῦ φιλέλληνα ἀναρχοσοσιαλιστὴ Ἀμίλκα Τσιπριάνι —γνωστό του ἀπὸ τὸ Παρίσι— καὶ ἀντιλαμβάνεται ὅτι παρακολουθεῖται. Παράλληλα, ἡ μεταλλευτικὴ ἑταιρία τοῦ Λαυρίου σκοπεύει νὰ ζητήσει τὴ δίωξή του ὡς ἠθικοῦ αὐτουργοῦ στὶς ἀπεργιακὲς ταραχές, ποὺ ἔχουν σημειωθεῖ. Οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Δρακούλη καὶ ἀναρχικοὶ δὲν δείχνουν διάθεση νὰ συνεργαστοῦν μαζί του, τὸν ἀντιμετωπίζουν ἀνταγωνιστικὰ καὶ τὸν κατηγοροῦν —ὅπως σημειώνει ὁ Γ. Κορδάτος— «σὰν ἄστατο, συμφεροντολόγο καὶ τυχοδιώκτη». Ἀπογοητευμένος θὰ ἐπιστρέψει στὸ Καστέλλι Μυλοποτάμου. Ἐκεῖ μὲ τὴν βοήθεια τῶν συγγενῶν του ἀρχίζει τὸ ἐμπόριο χαρουπιῶν, λαδιοῦ, βαλανιδιῶν καὶ πυρήνα.

Οἱ ἀνησυχίες του δὲν σταματοῦν στὸ ἐμπόριο. Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1898 ἀπευθύνει τὴν *Ἐπιστολὴ πρὸς ἅπαντας τοὺς Ἕλληνας σοσιαλιστάς*. Εἶναι ἕνας εἶδος αὐτοβιογραφίας, προσωπικοῦ ἀπολογισμοῦ καὶ πολιτικῶν ὑποθηκῶν. Δὲν ἀποκλείει τὴν ἐπαναστατικὴ προοπτικὴ ὡς τελικὸ στάδιο ἑνὸς εὐρωπαϊκοῦ πολέμου καὶ μιᾶς παγκόσμιας οἰκονομικῆς κρίσης. Περισσότερο βέβαιος δείχνει γιὰ τὴν ἄνοδο στὴν ἐξουσία τῶν εὐρωπαϊκῶν σοσιαλιστικῶν κομμάτων μέσα ἀπὸ τὶς ἀστικοδημοκρατικὲς διαδικασίες. Στὴ συνέχεια εὐαγγελίζεται ὅτι *διὰ τῶν ἡνωμένων στόλων καὶ στρατῶν τῶν λαῶν τῶν Κρατῶν τούτων, ἐφαρμοσθῇ ἓν οἱονδήποτε Σοσιαλιστικὸν σύστημα ἀνὰ τὸν Κόσμον*. Ὁ οὐτοπικὸς αὐτὸς ὁραματισμὸς εἶναι πάνω ἀπ' ὅλα ἀνενημέρωτος, καθὼς ἀγνοεῖ τὴν ἰσχυρὴ «ποσιμπιλιστικὴ» τάση μέσα στὶς τάξεις τῆς Β' Διεθνοῦς. Κατὰ τὰ ἄλλα, στὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ κείμενο, ποὺ ἀπευθύνει στοὺς Ἕλληνες ὁμόφρονες ἀπὸ τὸ Χουμέρι, ὁ Καλλέργης συνοψίζει σὲ κάποιες ἀρχὲς τὴν ἀγωνιστικὴ του πεῖρα.

Γιὰ νὰ ἐπιταχυνθοῦν τὰ ἔκτακτα γεγονότα, ποὺ θὰ ὁδηγήσουν στὴν ἐφαρμογὴ καὶ ἐπικράτηση τοῦ σοσιαλισμοῦ χρειάζονται ἔντυπα κατάλληλα καὶ στελέχη ἱκανά, ποὺ μὲ τὴ σειρά τους προϋποθέτουν ἀρκετὸ ποσὸ χρημάτων, γιατὶ —ὅπως παρατηρεῖ— *τὸ χρῆμα διὰ τοῦ χρήματος δέον νὰ καταπολεμηθῇ*. Ἔτσι, προτείνει ὡς συστηματικὸ καθῆκον τὴν ἐνίσχυση κάθε προοδευτικοῦ ἐντύπου καὶ σοσιαλιστικῆς ὁμάδας καὶ ὡς τακτικὴ βίου, γιὰ ἕνα διάστημα, *νὰ ἐργαζώμεθα μὲν εἰς βιοποριστικὰς ἐργασίας, νὰ διαθέτωμεν δὲ*

τὸ περίσσευμα ὑπὲρ τῶν σκοπῶν μας. Δὲν πρόκειται γιὰ πρόσχημα ἀλλὰ γιὰ ἀρχή, ποὺ θὰ τηρήσει μὲ συνέπεια τρία χρόνια ἀργότερα.

Μαζὶ μὲ τὴν *Ἐπιστολή*, ὁ Καλλέργης δημοσιεύει καὶ δύο νέα προγράμματα *τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος*. Σ' ἐκεῖνο τῆς *μελλούσης ἐλευθέρας κοινωνίας* δὲν ὑπάρχει τὸ αἴτημα γιὰ τὴν κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ κληρονομικοῦ δικαιώματος. Περιορίζεται σὲ θέματα κοινωνικῆς προστασίας καὶ ἄνετης διαβίωσης τῶν ἐργαζομένων. Στὸ ἄλλο, τὸ πρόγραμμα *τῆς παρούσης πλουτοκρατικῆς πολιτείας* ἀντιστρέφει 15 χριστιανικὲς καὶ ἄλλες ἀρχές, γιὰ νὰ καταδείξει τὴν ἁπληστία, τὴν ἰδιοτέλεια,τὴν ἀνηθικότητα, τὴν ὑποκρισία καὶ τὴν κοινωνικὴ ἀδικία τῆς ἐποχῆς του, μὲ αἰχμὲς κατὰ τῶν πολιτικῶν, τῶν «ἐθνικῶν εὐεργετῶν», τῆς ἡγεσίας τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς πλουτοκρατίας. Εἶναι σαφὲς ὅτι ἡ καθημερινότητα τὸν ἔχει ἀπογοητεύσει καὶ ὅτι δὲν βλέπει λύση στὰ προβλήματά της.

Στὰ 1899, ὁ ἕτερος προδρομικὸς ἀρχηγέτης τοῦ ἑλληνικοῦ σοσιαλισμοῦ, ὁ Πλάτων Δρακούλης, θὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν ἕδρα τῆς Ὀξφόρδης. Διαφωνεῖ μὲ τὴν ἄποψη, ποὺ τοῦ ἐπιβάλλεται ὅτι ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ γλώσσα πρέπει νὰ διδάσκεται μὲ ἐρασμιακὴ προφορά. Θὰ δικαιωθεῖ σχετικά, ἀλλὰ πολλὰ χρόνια ἀργότερα. Ὁ Δρακούλης, ποὺ δὲν φαίνεται νὰ εἶχε ποτὲ σοβαρὰ προβλήματα βιοπορισμοῦ, ἀρχίζει νὰ συγγράφει διάφορα κοινωνικὰ καὶ φιλοσοφικὰ ἔργα στὰ ἀγγλικὰ καὶ ἑλληνικά. Οἱ τίτλοι τους, ποὺ συσσωρεύονται μὲ τὰ χρόνια εἶναι ἐνδεικτικοὶ γιὰ τὸ φάσμα τῶν ἐνδιαφερόντων καὶ τῶν πεποιθήσεών του. *Μαγειρικὴ ἄνευ Κρέατος*, *Ἀξία καὶ Ζωτικότης τοῦ Χριστιανισμοῦ*, *Ἐγκληματικότης καὶ Ἀνθρωπισμός*, *Ἀποκατάστασις τῆς Γυναικός*, *Ἐγχειρίδιον τοῦ Ἐργάτου* (ποὺ θὰ γνωρίσει ἀλλεπάλληλες ἐκδόσεις στὴν Ἑλλάδα), *Ὑγιεινὴ καὶ Ἠθική*, *Αἱ Νέαι Ἀντιλήψεις*, *Νεοελληνικὴ Γλῶσσα καὶ Φιλολογία* κ.ἄ. Παρακολουθεῖ ἀπὸ κοντὰ τὴν πολιτικὴ κίνηση στὴν Ἑλλάδα καὶ γιὰ πολλὰ χρόνια εἶναι χορηγὸς σοσιαλιστικῶν κινήσεων καὶ ὀργανώσεων.

Στὰ 1901, ἐκδίδει στὸ Λονδίνο τὸ τριμηνιαῖο περιοδικὸ *Ἔρευνα*, ποὺ θὰ γίνει ἀργότερα μηνιαῖο. Στὶς σελίδες του ἐκτὸς ἀπὸ φιλοσοφικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ ζητήματα ὑπάρχουν πολύτιμες πληροφορίες γιὰ πολλὲς προδρομικὲς μορφὲς τοῦ ἑλληνικοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος. Στὰ 1908, ὁ Πλάτωνας Δρακούλης, ποὺ ἔχει ἐγκατασταθεῖ μόνιμα στὴν Ἑλλάδα, ἱδρύει τὸν Σύνδεσμο Ἐργατικῶν Τάξεων τῆς Ἑλλάδος (Σ.Ε.Τ.Ε.) καὶ ἕνα χρόνο ἀργότερα τὸ Ἑλληνικὸ Σοσιαλιστικὸ Κόμμα. Ἡ ἔκδοση τῆς *Ἔρευνας* θὰ συνεχιστεῖ ὡς τὸ 1917. Ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια, ὁ Δρακούλης —ποὺ θὰ ἐκλεγεῖ βουλευτὴς τὸ 1910— εἶναι κυρίαρχη καὶ σεβάσμια μορφὴ

στὸ σοσιαλιστικὸ στρατόπεδο, ἐνῶ ὁ Καλλέργης—μετὰ μιὰ νέα ἀπογοήτευση— ἔχει ἀποσυρθεῖ ὁριστικὰ ἀπὸ τὸ προσκήνιο.

Τελευταῖες ἐλπίδες καὶ προσπάθειες

Στὰ τέλη τοῦ 1901 ὁ Σταῦρος Καλλέργης ἔρχεται στὴν Ἀθήνα μὲ νέες καλὲς ἐλπίδες καὶ προσωπικὲς οἰκονομίες. Ἀνοίγει «Γραφεῖο Κρητικῶν Προϊόντων», ἀλλὰ σύντομα θὰ παραμελήσει τὸ ἐμπόριο. Σὲ λίγο καιρό, ἐπανεκδίδει τὸν *Σοσιαλιστὴ* ὡς ὄργανο *κοινοκτημονικῶν-κοσμοπολιτικῶν ἀρχῶν* καὶ μὲ δύο χαρακτηριστικὲς ρήσεις στὸ ἐξώφυλλό του:

—Ὁ Ἥλιος, ἡ Σελήνη, ὁ Ἀήρ, ἡ Γῆ καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῇ, εἶναι φυσικὰ κοινὰ ἀγαθά.

—Ὁ Σοσιαλιστὴς ἐκδίδεται ὁπόταν ὁ ἱδρυτὴς αὐτοῦ ἔχει διαθέσιμα χρήματα.

Ἔχει ἀναγκαστεῖ νὰ πουλήσει τὸ πατρικό του σπίτι πίσω ἀπὸ τὸ Παναθηναϊκὸ Στάδιο καὶ στεγάζεται μαζὶ μὲ τὸν *Σοσιαλιστὴ* στὴ διασταύρωση Κολοκοτρώνη καὶ Νικίου. Ἔχουν περάσει 12 χρόνια ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ *Σοσιαλιστῆ* κι ὁ Καλλέργης, ἡλικίας ἤδη 37 χρονῶν, δὲν φαίνεται νὰ ἀντέχει νέες μεγάλες ψυχικὲς δοκιμασίες. Προσπαθεῖ νὰ ξεκαθαρίσει τὶς σχέσεις του, σὲ ἄρθρο μὲ τὸν τίτλο *Ποῖοι οἱ συνεργάται ἡμῶν —ἐχωρίσθη ἡ ἥρα ἀπὸ τὸ σιτάρι*, στὸ ὁποῖο ὑπογραμμίζει:

Συνεργάται ἡμῶν εἰς τὸ ἑξῆς θὰ εἶναι ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὸ παρελθὸν ἔδειξαν εἰλικρίνειαν, αὐτοθυσίαν, αὐταπάρνησιν ἐν τῷ ἀγῶνι ὑπὲρ τοῦ ὁποίου μαχόμεθα. Συνεργάται ἡμῶν θὰ εἶναι ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι ἅμα ἔλαβαν μέρος εἰς τὸν καλὸν ἀγῶνα, παρημέλησαν τὴν οἰκογένειαν, τὴν φιλίαν τῶν νοικοκυραίων, τὴν κοινωνικήν των θέσιν καὶ ἕνα μόνον εἶχον σκοπόν, τὴν ἐπικράτησιν τῶν σοσιαλιστικῶν κοσμοπολιτικῶν ἀρχῶν. Συνεργάται ἡμῶν λέγομεν θὰ εἶναι ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι ὡς ἐκ τοῦ χαρακτῆρος των εἶναι πρόθυμοι νὰ ὑποστῶσιν πᾶσαν θυσίαν, ἀδιαφοροῦντες ποῦ, πῶς καὶ πότε, χάριν τοῦ ἰδεώδους μας. Συνεργάται ἡμῶν, ἐπαναλέγομεν, θὰ εἶναι ἐκεῖνοι τοῦ παρελθόντος καὶ οἱ ὁποῖοι ἀπεδέχθησαν ἢ θὰ ἀποδεχθῶσιν νὰ ἀποθάνωσιν ὑπὸ ἐρυθρὰν σημαίαν, ἥτις ἀναφέρει τὰς λέξεις: Ἕνωσις, ἐξέγερσις πνεύματος, κοινοκτη-

μοσύνη, καὶ οἱ ὁποῖοι ὁπόταν γράφουν περὶ Σοσιαλιστικοῦ ἀγῶνος θὰ γράφουν μὲ πάθος, μὲ αἴσθημα καὶ τὴν πέννα των, μὲ τὴν ὁποίαν γράφουν, θὰ τὴν βουτοῦν εἰς τὴν μελάνην τῆς καρδιᾶς των...[1].

Οἱ προσπάθειές του δὲν βρίσκουν ἱκανοποιητικὴ ἀνταπόκριση οὔτε στοὺς παλιοὺς καὶ νέους ὁμόφρονες (ἄλλοι ἔχουν φύγει γιὰ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴ Γερμανία ἢ προτιμοῦν τὴν ὀργανωτική τους αὐτοτέλεια) οὔτε καὶ σὲ ἀναγνῶστες καὶ ὑποστηρικτές. Ἡ δράση του περιορίζεται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὸν *Σοσιαλιστή*, ὅπου δημοσιεύει εἰδήσεις ἀπὸ τὸ παγκόσμιο σοσιαλιστικὸ κίνημα καὶ σύντομες μελέτες καὶ ἄρθρα[2].

Στὸ τέλος τοῦ 1902 ὁ *Σοσιαλιστὴς* δὲν θὰ μπορέσει νὰ κυκλοφορήσει ξανὰ κι ὁ Καλλέργης, ἀφοῦ δουλέψει ἕνα διάστημα τυπογράφος, θὰ ἐπιστρέψει στὰ 1904 στὴν μικρὴ γενέτειρα καὶ τὴν πατρικὴ περιουσία.

Στὰ 1907 παντρεύτηκε μὲ τὴ Μαρία Γιακουμάκη καὶ ἀπέκτησε ἑπτὰ παιδιὰ στὰ ὁποῖα ἔδωσε ὀνόματα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Ἀσχολήθηκε μὲ τὸ μικρεμπόριο στὸ Χουμέρι καὶ πέθανε πάμπτωχος τὸ 1926, ἀπὸ ἀρρώστια τοῦ στομαχιοῦ του. Εἶχε ἀνάμιξη στὰ τοπικὰ πολιτικὰ ζητήματα καὶ ἔπαιξε ὡς τοπικὸς πληρεξούσιος ἕνα ρόλο στὴν ἐθνικὴ ἐξέγερση τῆς Κρήτης στὰ 1912. Τότε ἀπηύθυνε καὶ τὴν *Ἔκκλησι* πρὸς τοὺς Εὐρωπαίους καὶ Ἀμερικανοὺς σοσιαλιστὲς γιὰ νὰ συμπαρασταθοῦν στὸν πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ ἀγώνα τοῦ κρητικοῦ λαοῦ. Ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῆς *Ἐκκλήσεως* στὴν ἐνδιαφέρουσα κατὰ τὰ ἄλλα ὀπτικὴ τοῦ Καλλέργη γιὰ τὸ ἀλυτρωτικὸ ζήτημα τῆς γενέτειράς του, ἐξαντλεῖται πλέον ὅλη ἡ ἀγωνιστική του διάθεση καὶ σοσιαλιστικὴ προβληματική.

Τὸ κείμενο αὐτό, ποὺ ἀποτελεῖ κατὰ τὸν Γ. Κορδάτο τὸ «κύκνειο σοσιαλιστικὸ ἄσμα» τοῦ Στ. Καλλέργη τυπώθηκε στὰ γαλλικὰ καὶ ἑλληνικὰ καὶ ἦταν τὸ ἑξῆς:

---

1. *Σοσιαλιστής*, φύλλο 69, 1-5-1902.
2. Στὸν *Πρακτικὸ Κοσμοπολιτισμό*, ποὺ δημοσιεύει σὲ συνέχειες χαρακτηρίζει τὸν ἑαυτό του *πρακτικὸ κοσμοπολίτη σοσιαλιστὴ* τῆς κατηγορίας ἐκείνων, ποὺ ἀποτελοῦν μιὰ σύνθεση ἀνάμεσα στοὺς διεθνεῖς ἐπαναστάτες (Μάρξ, Μπλανκί) καὶ τοὺς ἀναρχικοὺς σοσιαλιστὲς (Κροπότκιν, Μπακούνιν). Τὸν Δρακούλη τὸν χαρακτηρίζει ὡς *δημοκράτη σοσιαλιστή*.

ΕΚΚΛΗΣΙΣ

πρὸς τὰς σοσιαλιστικὰς ἐφημερίδας, συλλόγους, λέσχας, κέντρα, ὁμίλους καὶ βουλευτὰς τῆς Εὐρώπης καὶ Ἀμερικῆς.

Συνάδελφοι

Ἡ ἀπελπιστικὴ κατάστασις τῶν Κρητῶν, θλιβερὸν ἀποτέλεσμα τῆς ἐγωϊστικῆς καὶ στενῆς πολιτικῆς τῶν Συντηρητικῶν τῆς Εὐρώπης, μὲ ὤθησε νὰ ἀναμιχθῶ εἰς τοὺς συνεχεῖς ἀγῶνας ἑνὸς δυστυχοῦς λαοῦ καὶ οὕτω πως ἀπὸ 6 ἤδη μηνῶν εὑρίσκομαι μεταξὺ τῶν πρώτων ἀρχηγῶν τοῦ παρόντος ἐπαναστατικοῦ κινήματος. Ἤδη ἐνθαρρυνόμενος ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Ἰδέας τῆς ὑμετέρας ἀλληλεγγύης, ἀπευθύνομαι πρὸς Ὑμᾶς, ὦ ἔνθερμοι πολεμισταὶ (polemistes) τῆς ἐπαναστάσεως τῶν λαϊκῶν τάξεων ἐναντίον ἑνὸς καθεστῶτος τυραννικοῦ καὶ πρὸ πάντων πρὸς σᾶς ποὺ μὲ γνωρίζετε ἐκ τοῦ πλησίον ἀπὸ τοῦ διεθνοῦς Συνεδρίου τῶν Παρισίων (1894) καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τοὺς εὐγλώττους καὶ ἐνθουσιώδεις φίλους κ.κ. Ζωρές, Μιλεράν, Βαγιάν, Ἀλμάν, Ροσσεφώρ, Ἀμίλκαν Κυπριάνην, Πέτρον Κροπότκιν, Ἰωάννην Γκρὰβ καὶ τοὺς λοιποὺς ἐκλεκτοὺς τῆς μερίδος μας. (Διὰ τοὺς λοιποὺς ἀδελφοὺς ποὺ δὲν μὲ γνωρίζουν ἀναφέρομαι εἰς τὸ Ἡμερολόγιον τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Ζητήματος (Παρίσι 1895) τοῦ κ. Ἀργυριάδου, καὶ εἰς τούς δωδεκαετεῖς μου ἀγῶνας τῆς ἐφημερίδος μου «ὁ Σοσιαλιστὴς» (ἐκδιδομένης ἄλλοτε ἐν Ἀθήναις).

Ἔρχομαι συνάδελφοι ὅπως σᾶς ἱκετεύσω, ἐν ὀνόματι τοῦ ἰδανικοῦ μας καὶ τῶν ἑκατονταετῶν ἀγώνων τῶν Κρητῶν, ἵνα τοῖς παράσχητε τὴν συνδρομήν σας τὴν τόσον πολύτιμον, τοῦ λόγου καὶ τοῦ τύπου, διὰ νὰ ἀπελευθερωθοῦν ἐπὶ τέλους, εἶναι ἤδη καιρός, ἀπὸ πολιτικῆς καταστάσεως ἀγούσης ἀσφαλῶς ἕνα λαὸν ἡρωϊκὸν εἰς τὸν ἐκφυλισμὸν καὶ παρόμοιον πρὸς τὸν τῆς Σάμου κοινωνικὸν θάνατον. Ἀλλὰ διὰ νὰ φθάσωμεν εἰς μίαν κοινωνικὴν ἀπολύτρωσιν μία ἀπολύτρωσις πολιτικὴ ἀπαιτεῖται ἀναποφεύκτως. Ἡ κοινωνικὴ (social) σωτηρία λοιπὸν τῆς Κρήτης εἶναι ἡ ἕνωσίς της μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ὅπως ἡ Γαλλία, ἥτις ἀφοῦ ἔσπασε τὸν ζυγὸν τῆς πολιτικῆς της σκλαβιᾶς ἐρρίφθη ἔπειτα μὲ ὑπέροχον ζῆλον εἰς ἀνθρωπιστικὰ ἰδανικά, καὶ ἡ Κρήτη ἐπίσης ζητεῖ τὴν πολιτικήν της ἀπολύτρωσιν πρῶτον, ὅπως ριθφῆ ἔπειτα

μὲ τὴν εἰλικρινῆ της ἀφοσίωσιν εἰς τοὺς ἱεροὺς ἀγῶνας τῆς ἀληθοῦς ἐλευθερίας.

Συνάδελφοι

Εἶσθε λεπτότερον ἐμοῦ γνῶσται τῶν ἀπεπλανημένων δρόμων τῆς παρούσης πολιτικῆς τῶν Συντηρητικῶν οἵτινες μὴ συγκατατιθέμενοι νὰ λύσωσι τὰ διάφορα ἐθνικὰ ζητήματα καὶ οἵτινες πάντοτε προσανατολίζοντες πρὸς τὰς αὐτὰς ὀφθαλμαπάτας τὰς σκέψεις καὶ τὰ αἰσθήματα τῶν λαῶν, τοὺς κρατοῦσι τοιουτοτρόπως αἰωνίως σκλάβους τῆς πολιτικῆς των, καὶ δὲν τοὺς ἀφίνουν νὰ σκεφθοῦν, νὰ συγκινηθοῦν μὲ ζητήματα ὑψηλότερα, ἀνθρωπιστικώτερα.

Νομίζω ὅτι διὰ νὰ φθάσωμεν ἐνωρίτερον εἰς τὴν γενικὴν πραγματοποίησιν τῶν πόθων μας, τοῦ ἰδανικοῦ μας, πρέπει ν' ἀπολυτρώσωμεν τοὺς λαοὺς ἀπὸ τοὺς ἐθνικοὺς αὐτοὺς ἐφιάλτας καὶ νὰ λυθῶσιν, τὰ προβλήματα ταῦτα τὰ ἐπίτηδες διακανονιζόμενα ὑπὸ τῶν διπλωμάτων, διότι τότε οἱ λαοὶ ἐλεύθεροι καὶ ἄνευ ἐθνικῶν φροντίδων θὰ συναπισθῶσι περὶ τὰς σημαίας μας.

Συνάδελφοι

Ὑψώσατε φωνὴ ὑπὲρ τῶν ἀγώνων ἑνὸς λαοῦ καὶ ἑνὸς συναγωνιστοῦ σας, ὅστις ἀπὸ εἰκοσιπενταετίας ἀψηφῶν πάντας τοὺς κινδύνους καὶ τὴν φυλακὴν καὶ μὴ φροντίζων καθόλου οὔτε διὰ τὴν ζωήν του, οὔτε διὰ τὴν θυσιασθεῖσαν ὑπὲρ τοῦ σοσιαλιστικοῦ ἀγῶνος περιουσίαν του, μάχεται πάντοτε πιστὸς εἰς τὰ ἰδεώδη τῆς μερίδος μας. Ἐλπίζω ὅτι οἱ λόγοι μου, ἐμπνευσθέντες ὑπὸ τῶν δεινοπαθημάτων ἑνὸς λαοῦ θὰ εὕρωσιν ἀντίλαλον εἰς τὰς εὐγενεῖς καὶ πάντοτε συμπαθοῦσας τοὺς ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἀγῶνας καρδίας σας.

Ἐν Χανίοις τῇ 18/31 Ἰανουαρίου 1912

Ὁ Σοσιαλιστὴς Πληρεξούσιος Κρήτης
Σταῦρος Καλλέργης.

Τὰ ὑπόλοιπα 14 χρόνια τοῦ βίου του ἀπέχει ἀπὸ κάθε πολιτικὴ δραστηριότητα, ἂν καὶ ποτὲ δὲν ἔπαψε τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν πορεία τοῦ σοσιαλισμοῦ στὴν Ἑλλάδα. Εἶναι ἕνας ἀπόμακρος παρατηρητής.

Τὸ 1914 κυκλοφόρησε μιὰ μικρὴ διάλεξη γιὰ τὶς σοσιαλιστικὲς ἰδέες καὶ προοπτικές, ποὺ εἶχε δώσει παλιότερα. Ἡ παλιά του ριζοσπαστικὴ διάθεση ἔχει ἀμβλυνθεῖ, κατηγορεῖ τοὺς ἐπαναστάτες καὶ ἀναρχικοὺς ὡς βιαστικὸς καὶ τάσσεται ὑπὲρ τοῦ ἐξελικτικοῦ σοσιαλισμοῦ. Ἀκόμα ὑπογραμμίζει, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς πικρῆς ἐμπειρίας του —ὅπως καὶ τῶν ἀρχειομαρξιστῶν τοῦ Μεσοπολέμου— τὴν ἀνάγκη γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν ἄνοδο τῆς πολιτικῆς συνειδητότητας, μέσα ἀπὸ τὴν αὐτομόρφωση[1].

Τὰ ἴδια χρόνια ὁ Δρακούλης στὴν Ἀθήνα προσπαθεῖ νὰ παίξει τὸ ρόλο τοῦ μέντορα. Ἡ ἐπιρροή του θὰ κρατήσει ἕως τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους, ὅταν θὰ μεταλλάξει τὴν πίστη του ἀπὸ τὸν ἀνθρωπιστικὸ καὶ εἰρηνιστικὸ σοσιαλισμὸ τοῦ Ζὰν Ζωρὲς σὲ καθαρὴ ὑποστήριξη τῆς πολιτικῆς τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου. Ἕως τὸ 1918 θὰ χάσει τὰ ἐρείσματά του τόσο στὸν μαζικὸ χῶρο ἀπὸ τοὺς πρωτογενεῖς συνδικαλιστὲς ἡγέτες ὅσο καὶ στὴν ἐκπροσώπιση τοῦ ἑλληνικοῦ σοσιαλισμοῦ στὴν Β' Διεθνή. Καὶ τὰ δικά του ὑπόλοιπα 14 χρόνια θὰ περάσουν ἥσυχα στὸ Λονδίνο, μακριὰ ἀπὸ τὶς σοσιαλιστικὲς ζυμώσεις καὶ πρωτοβουλίες στὴν Ἑλλάδα.

Σκοτώθηκε σὲ αὐτοκινητιστικὸ δυστύχημα τὸ 1932, ἐνῶ προηγουμένως εἶχαν χαθεῖ σὲ ναυάγιο προσωπικά του εἴδη, ἔπιπλα καὶ τὸ ἀρχεῖο του, ποὺ εἶχε στείλει ἀπὸ τὸ Λονδίνο γιὰ τὴν Ἰθάκη, ὅπου σκόπευε νὰ ἐγκατασταθεῖ στὰ τέλη τῆς ζωῆς του[2].

1. Ἀντίγραφό της στὸ ἀρχεῖο Στ. Καλλέργη.
2. *Μέγα Ἑλληνικὸν Βιογραφικὸν Λεξικόν*, τόμος Α', 1959, σελ. 158.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η ΕΞΑΡΣΗ ΤΟΥ ΑΝΑΡΧΙΣΜΟΥ

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ-ΑΘΗΝΑ

Οἱ ἀναρχικὲς ἰδέες γνωρίζουν ἰδιαίτερη ἔξαρση σὲ πολλὲς περιοχὲς τῆς χώρας τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα. Τὴν ἔξαρση αὐτὴ χαρακτηρίζουν τέσσερις βασικὲς τάσεις: ὁ ἀναρχοσυνδικαλισμός, ὁ ἀγροτικὸς ἀναρχισμός, ὁ χριστιανοαρχισμὸς καὶ ἡ ἀτομικὴ τρομοκρατία. Ἐκδηλώνονται μὲ διαφορετικὲς μεθόδους δράσης: δολοφονικὲς ἀπόπειρες, ἀπεργιακὲς ὑποκινήσεις, ἀγροτικὲς ἐξεγέρσεις, κηρύγματα γιὰ τὴν συντέλεια τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ θρόνου. Δὲν πρόκειται γιὰ φαινόμενα περιθωριακά, ἀλλὰ γενικότερης σημασίας. Ἀποτελοῦν συχνὰ τὶς διεξόδους κοινωνικοπολιτικῶν ρευμάτων τῆς ἐποχῆς, ποὺ παραμένουν παρορμητικὰ καὶ ἀκαθοδήγητα.

Ὅπως εἴδαμε, ἡ ὀργάνωση τῶν ἀναρχοσοσιαλιστῶν τοῦ Δημοκρατικοῦ Συλλόγου Πατρῶν (1877) ἔμεινε χωρὶς συνέχεια. Δὲν δημιούργησε παράδοση. Ἀπὸ τότε, τόσο στὴν ἀχαϊκὴ πρωτεύουσα ὅσο καὶ σὲ ἄλλες πόλεις (Ἀθήνα, Βόλο, Σύρο) δὲν ἔλειψαν οἱ ἀναρχικὲς ὁμάδες καὶ παρέες. Ἐπρόκειτο εἴτε γιὰ κλειστοὺς κύκλους διανοουμένων εἴτε γιὰ πυρῆνες, ποὺ στεγάζονταν μέσα σὲ ἄλλες μαζικότερες ὀργανώσεις, ὅπως σ' ἐκείνη τοῦ Στ. Καλλέργη.

Κάποτε, τὰ ὅρια ἀνάμεσα στὸν ἀναρχισμὸ καὶ τὴν ἐκζήτηση ἦταν συγκεχυμένα. Ὡστόσο, λείπουν ἀκόμη τὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ κάνουν κατηγορηματικὲς τὶς κρίσεις γιὰ ὁρισμένες ἀπὸ τὶς ὀργανώσεις καὶ τὶς ὁμάδες αὐτές. Ἀντίθετα μὲ ὁρισμένες ἄλλες ἔρευνες, ἡ δική μας —ὅπως θὰ διαπιστώσουμε στὴ συνέχεια— διαφοροποιεῖ ἀρκετὲς παλιὲς ἀντιλήψεις τῆς ἱστοριογραφίας γιὰ τὴν ἔξαρση τοῦ ἀναρχισμοῦ τὴν δεκαετία τοῦ 1890. Ὡς τότε ὑπῆρχαν βραχύβιες ἐκδόσεις γύρω ἀπὸ τὸν κοινωνισμό.

Ἡ ὀργάνωση τῆς Ἀθήνας ἐκδίδει τὸ 1879 τὴν ἐφημερίδα *Γαλαξίας*, ποὺ αὐτοπροσδιορίζεται ὡς *ἐφημερὶς τῶν Ἐργατῶν τοῦ Λαοῦ*, καὶ ἡ ὀργάνωση τῆς Σύρου τὴν *Ἐφημερίδα τοῦ Λαοῦ*, τὸ 1890. Ἡ κυκλοφορία τους δὲν κρατᾶ περισσότερο ἀπὸ ἕξι μῆνες καὶ ἀνάλογα περιορισμένη θὰ εἶναι ἡ ἰδεολογική τους ἐμβέλεια. Ἕξι χρόνια θὰ κρατήσει ἡ περιοδικὴ ἔκδοση τῆς ἑβδομαδιαίας πολιτικῆς ἐφημερίδας τῆς Πάτρας *Φανὸς* (1880-1886), ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς *κοινωνιστικῶν ἀρχῶν*. Δὲν θὰ δημιουργήσει, ὅμως, καμιὰ ζύμωση καὶ θὰ στεγάσει ἁπλῶς τοὺς Κ. Ἡλιόπουλο καὶ Δ. Βασιλειάδη, ποὺ φέρονται προσκείμενοι στὸν τοπικὸ ἀναρχικὸ

ὅμιλο, ἂν καὶ κάτι τέτοιο δὲν προκύπτει ἀπὸ τὰ γραπτά τους[1].

Συγγραφέας τοῦ βιβλίου *Ὁ Παπαφλέσσας ἢ ὀλίγα τινὰ ἐπὶ τοῦ βίου αὐτοῦ* (1878) ὁ δικηγόρος Κων. Ἠλιόπουλος εἶναι ὡς τὸ 1886 συντάκτης τοῦ *Φανοῦ*. Ἀργότερα, θὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν Ἀθήνα, ὅπου θὰ ἐκδώσει τὸ 1901 τὴν κοινωνιστικὴ ἐφημερίδα *Ἐγχώριος Μηνύτωρ*. Ὁ *Φανὸς* θὰ ξαναβγεῖ γιὰ ἕνα διάστημα ὡς τὸ 1891, ἀλλὰ θὰ εἶναι ἐφημερίδα βιοπορισμοῦ, μὲ ἐμπορικὲς καταχωρήσεις καὶ προγράμματα πλειστηριασμῶν. Ὁ Ἠλιόπουλος εἶχε ἐγκαταλείψει τὶς προοδευτικὲς ἰδέες γιὰ νὰ περάσει στὸ στρατόπεδο τοῦ Δηλιγιάννη καὶ τῶν πολέμιων τοῦ Τρικούπη. Στὴν Ἀθήνα ἀφοῦ ἀποτύχει μὲ τὸν *Μηνύτορα* θὰ γίνει ἐνεχυροδανειστὴς καὶ τοκογλύφος. Ὁ Δημ. Βασιλειάδης ἵδρυσε τὸ 1886 τὴν ἐφημερίδα *Πελοπόννησος*, μὲ προοδευτικὸ προσανατολισμὸ καὶ συνεργασίες ἀναρχικῶν τοῦ 1896 ὅπως οἱ Ἰωάν. Μαγγανάρας καὶ Βασ. Θεοδωρίδης.

Προσπάθειες γιὰ τὴν εὐρύτερη κυκλοφορία τῶν ἀναρχικῶν ἀντιλήψεων, ποὺ θεωρήθηκαν ἀνεπιτυχεῖς, ὑπῆρξαν καὶ τρεῖς ἄλλες. Ὀφείλονταν στοὺς ποιητὲς Δημήτριο Παπαρρηγόπουλο καὶ Μικέλη Ἄβλιχο καὶ στὸν δημοσιογράφο Δημ. Παπαθανασίου.

Ὁ νεαρὸς λόγιος Δημ. Κων. Παπαρρηγόπουλος (1843-1873), γιὸς τοῦ ὀνομαστοῦ ἱστορικοῦ, εἶναι ὁ συγγραφέας τοῦ ἀναρχικοῦ φυλλαδίου *Σκέψεις ἑνὸς ληστοῦ ἢ ἡ καταδίκη τῆς κοινωνίας*, Ἀθήνα 1861. Ὁ Δημ. Παπαρρηγόπουλος, διευρευνώντας τὸ κοινωνικὸ ὑπόβαθρο τῆς ληστείας καὶ τὴν ἀντίθεση τῶν ληστῶν πρὸς τὴν κρατικὴ ἐξουσία καὶ τὴν φεουδαρχικὴ πλουτοκρατία, ὁδηγεῖται σὲ ρομαντικὰ πολιτικὰ κηρύγματα.

Ἐπισημαίνει σχετικὰ ὁ Γιάννης Κολλιόπουλος: «Ἐδῶ, οἱ ληστὲς εἶναι κοινωνικοὶ δικαστὲς-ἐκδικητὲς καὶ ἀναχωρητές, "ἐπαναστάτες" καὶ "ἀναρχικοί" —σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἡ ὀργισμένη γενιὰ τοῦ συγγραφέα. Οἱ πλούσιοι τοὺς ἔτρεμαν καὶ οἱ φτωχοὶ τοὺς τιμοῦσαν. Πάνω ἀπ' ὅλα, οἱ ληστὲς τοῦ ρομαντικοῦ λόγιου ἦταν περήφανοι ἀναχωρητές, "ἐκεῖ ὅπου δὲν μολύνεται ἡ γῆ ὑπὸ τῆς κοινωνίας"»[2].

Τὴν σκέψη τοῦ Μπακούνιν στὴν Ἑλλάδα εἰσάγει μὲ τὶς μεταφράσεις τῶν ἔργων του ὁ ποιητὴς Μικέλης Ἄβλιχος (1844-1917), χωρὶς ὅμως, αὐτὰ τὰ «καινὰ δαιμόνια», νὰ προκαλέσουν αἰσθητὴ

1. Ἡ ἄποψη τοῦ Κορδάτου ὅτι ὁ Ἠλιόπουλος ἦταν ἀναρχικός, φαίνεται νὰ εἶναι τὸ ἴδιο ἀνακριβὴς μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι ὁ *Φανὸς* ἦταν σατιρικὸ ἔντυπο Γ. Κορδάτου, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐργατικοῦ Κινήματος*, ἔκδοση Δ' 1974, σελ. 56, σημ. 2.

2. Γιάννη Κολλιόπουλου, *Ληστές*, ἐκδ. *Ἑρμῆς* 1979, σελ. 171-172.

ἀνταπόκριση καὶ νὰ δώσουν ἀφορμὲς γιὰ προβληματισμό.

Τὶς προυντονικὲς ἀντιλήψεις εἰσάγει στὴν Ἑλλάδα ὁ δημοσιογράφος Δῆμος Παπαθανασίου, χωρὶς νὰ μπορέσει νὰ δημιουργήσει ἕνα κύκλο ὁμοφρόνων. Ὁ Παπαθανασίου, ποὺ γνώρισε διώξεις γιὰ τὶς ἰδέες του καὶ τὴν ἀντιμοναρχική του δράση εἶχε ταχθεῖ ἀπὸ τὸ 1859 ὑπὲρ τῆς καταργήσεως τοῦ κρατικοῦ συγκεντρωτισμοῦ καὶ κάθε ἄλλης μορφῆς ἐξουσίας. Τὸ 1861 ἐξέθεσε τὶς προυντονικὲς του ἀντιλήψεις στὸ ἄρθρο «Ἀναρχία», ποὺ δημοσιεύτηκε στὴν δημοκρατικὴ ἐφημερίδα *Φῶς* τοῦ Σοφ. Καρύδη, τὴν ὁποία διηύθυναν τότε προσωρινὰ ὁ Παπαθανασίου καὶ ὁ Παν. Πανᾶς.

Τὸ 1871 ἀπὸ τὶς στῆλες τῆς ἐφημερίδας *Μέλλον*, ποὺ διηύθυνε ὁ Παπαθανασίου ὑπερασπίστηκε τὴν Κομμούνα καὶ τοὺς πρωτεργάτες της, ὑποστηρίζοντας, ὡστόσο, ὅτι σκοπός τους ἦταν νὰ ἐφαρμόσουν στὴ Γαλλία τὸ ὁμοσπονδιακὸ σύστημα τῶν ΗΠΑ. Εἶχε παρασυρθεῖ ἀπὸ τὶς λανθασμένες ἀντιλήψεις γιὰ τὸ πολιτειακὸ καὶ διοικητικὸ σύστημα τῶν ΗΠΑ τοῦ Ἐδουάρδου Λαβουαίη (ψευδ. Ρενὲ Λεφὲβρ) συγγραφέα τοῦ βιβλίου *Οἱ Παρίσιοι ἐν Ἀμερικῇ*[1].

Τὸ 1877, χρονιὰ ποὺ κλείνει τὸ *Μέλλον* καὶ τελευταία τῆς ζωῆς του, ὁ Παπαθανασίου εἶχε, ὅπως εἴδαμε, σφοδρὴ ἀντιπαράθεση μὲ τὸν Π. Πανᾶ μὲ θέμα τὶς κοινωνιστικὲς ἰδέες καὶ ἀφορμὴ τὴν πρώτη σοσιαλιστικὴ ὀργάνωση τῆς Πάτρας. Σὲ διαδοχικὰ ἄρθρα του τὸν Ἰούνιο τοῦ 1877, στὸ λυκόφως τῆς ἐπιρροῆς τῶν ἰδεῶν του, ὁ Παπαθανασίου χτύπησε τὶς ἰδέες τοῦ Μάρξ, χαρακτήρισε τὸν κοινωνισμὸ ὡς «τὸ ἔπαρκον τοῦ δεσποτισμοῦ» καὶ ὑπερασπίσθηκε τὴν Κομμούνα σύμφωνα μὲ τὴν ἀναρχικὴ ἀντίληψη ὅτι πρόγραμμά της ἦταν *ἡ ἄκρατος ἐλευθερία*[2].

Ἡ Ἀδελφότης τῶν Πατρῶν

Στὴν Πάτρα, κύριο ἐξαγωγικὸ λιμάνι τοῦ Μωριᾶ, ποὺ ζεῖ στὴν ἐποχὴ τῆς «μπὲλ ἐπόκ» καὶ τῆς μεταπρατικῆς ἰδεολογίας, ὑπάρχουν τὴν δεκαετία τοῦ 1890, ὀπαδοὶ τοῦ Στ. Καλλέργη καὶ τοῦ Πλ. Δρακούλη, ἀναρχικοί, εὐάριθμα προλεταριακὰ στρώματα καὶ μικροαστοὶ μὲ ἐξεγερμένες συνειδήσεις.

Τὸ 1893 τριάντα περίπου ἐπαγγελματίες, διανοούμενοι μι-

1. Μ.Μ. Παπαϊωάννου, *Δήμος Παπαθανασίου*, περ. *Ἐπιθεώρηση Τέχνης* τόμος Π', σελ. 432 κ.ἑ. καὶ *Ριζοσπάστης* 18.3.1983.
2. *Μέλλον* 1585/4-6-1877, 1587/7-6-1877, 1589/11-6-1877 καὶ 1591/14-6-1877.

κροαστοὶ (δικηγόροι, δάσκαλοι, φοιτητὲς) καὶ ὁρισμένοι ἐργάτες ἱδρύουν τὸν ὅμιλο Σοσιαλιστικὴ Ἀδελφότης. Ἀπὸ τοὺς κόλπους της θὰ ξεπηδήσουν ὁρισμένοι ἀναρχικοὶ τοπικοὶ παράγοντες. Πρόεδρος τοῦ ὁμίλου εἶναι ὁ χριστιανοκοινωνιστὴς δικηγόρος Βασίλειος Δουδούμης, γραμματέας του ὁ δημοδιδάσκαλος Χαρίλαος Δημητρόπουλος καὶ ἡγετικὸ στέλεχος ὁ ἀρχιτέκτονας Ἀριστ. Θάλης, ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια[1].

Δύο φαίνεται νὰ ἦταν οἱ πρῶτοι στόχοι τῆς ὀργάνωσης: νὰ καλλιεργήσει τὴν κοινωνικὴ συνείδηση τῶν μελῶν της, καὶ νὰ ὀργανώσει, συνδικαλιστικά, ὁρισμένους ἐργατικοὺς κλάδους τῆς πόλης. Τὸ μορφωτικὸ πρόγραμμα τῆς Σοσιαλιστικῆς Ἀδελφότητος βασιζόταν στὶς ἀρχὲς τῆς δεξιᾶς πτέρυγας τοῦ γαλλικοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος, δηλαδὴ στὴν κυρίαρχη ἀντίθεση μεταξὺ τῶν πλουσίων καὶ τῶν φτωχῶν.

Ὁρισμένα μέλη τῆς ὀργάνωσης ἔδιναν μιὰ φορὰ τὸν μήνα διαλέξεις στὸ Δημοτικὸ σχολεῖο Ἁγίου Γεωργίου (τὸ λεγόμενο «πούμπλικο») στὴν ὁμώνυμη πλατεία τῆς Ἄνω πόλης.

Τὴν πρώτη αὐτὴ δραστηριότητα ἔχει περιγράψει στὶς *Ἀναμνήσεις* του ὁ Πατρινὸς σοσιαλιστὴς Δημήτριος Καραμπίλιας, ὡς ἑξῆς:

> Ἐλλείψει ἐργατικοῦ Κέντρου, οἱ συγκεντρώσεις τῶν ἐργατῶν ἐγίνοντο πάντοτε στὸ πρῶτο δημόσιο σχολεῖο τῶν Πατρῶν, στὴν πλατεία Ἁγίου Γεωργίου. Ὁ κόσμος τὸ ἔλεγε «μ π ο ύ β λ ι κ ο» ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ λέξη «πούμπλικο» πού θὰ πῆ δημόσιο. Ὅλα τὰ ἄλλα σχολεῖα ἦταν τότε ἰδιωτικὰ καὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἦταν τὸ μόνο δημόσιο τοῦ Κράτους, ἐπομένως τοῦ λαοῦ. Μὲ αὐτὴ τὴν ἑρμηνεία, «δ η μ ο κ ρ α τ ι κ ῷ δ ι κ α ί ῳ» οἱ ἐργάτες ἔμπαιναν στὸ σχολεῖο, σὰν στὸ σπίτι τους, χωρὶς νὰ ρωτήσουν κανέναν καὶ χωρὶς κανένας νὰ τοὺς ἐνοχλήσῃ ποτέ. Τὸ κλειδὶ τοῦ σχολείου οἱ δάσκαλοι τὸ ἄφηναν στὸ διπλανὸ καφενεῖο. Ὅταν ἦταν ἀνάγκη νὰ γίνῃ διάλεξη τῆς *Σοσιαλιστικῆς Ἀδελφότητος* ἡ συγκέντρωση ἀπεργῶν, ἔπαιρναν τὸ κλειδὶ ὡς κυρίαρχος λαὸς κι ἔκαναν τὴ δουλειά τους. Ἀστυνομία κρατικὴ τότε δὲν ὑπῆρχε. Ἡ ἀστυνομία ἦταν δημοτικὴ καὶ ποτὲ δὲ σκέφθηκε νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ἐργατικὴ κίνηση, πού ἄλλωστε γινόταν πάντοτε μὲ ἡσυχία καὶ τάξη[2].

Ἡ δεύτερη δραστηριότητα τῆς Ἀδελφότητος ἦταν στὸ χῶρο τῆς ἐπαγγελματικῆς ὀργάνωσης τοῦ τοπικοῦ προλεταριάτου, ὅπου φαίνεται νὰ σημείωσε ὁρισμένα καλὰ ἀποτελέσματα.

Ἡ σύνδεση τῆς ὀργάνωσης μὲ τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα φα-

1. Ἦταν ὀπαδοὶ καὶ οἱ τρεῖς τοῦ Πλάτωνα Δρακούλη. Ἐπιπλέον, ὁ Δουδούμης ἦταν συμμαθητὴς στὸ γυμνάσιο τῶν Πατρῶν μὲ τὸν Δρακούλη.

2. Δημ. Καραμπίλια, *Ἀναμνήσεις*, ἐφημ. *Σημερινὴ* Πατρῶν, 30 Ἀπριλίου 1950.

νερώνει ὅτι οἱ ἐπικεφαλῆς τῆς Σοσιαλιστικῆς Ἀδελφότητος, ἀκόμα καὶ ἂν ἔχουν τὴν νοοτροπία μιᾶς ἐπιτελικῆς ὁμάδας, βλέπουν τὴν ἀνάγκη νὰ συνδεθοῦν μὲ τὶς μάζες.

Οἱ δραστηριότητες ἐκεῖνες, ὅπως τὶς περιγράφει ὁ Δ. Καραμπίλιας, ἦταν:

> Μὲ τὴν πρωτοβουλία τῆς *Σοσιαλιστικῆς Ἀδελφότητος* ἱδρύθη τὸ πρῶτο σωματεῖο τῶν Πατρῶν, ποὺ ἦταν τῶν ξυλεργατῶν[1]. Ὑπῆρχαν τότε στὴν Πάτρα τρία ξυλουργικὰ ἐργοστάσια (Μαμάκη, Παπανικολάου καὶ Τασσοπούλου) ποὺ παρελάμβαναν κορμοὺς δέντρων ἀπὸ τὴν Βόρειο Ἑλλάδα καὶ ἔφτιαναν σκνίδες γιὰ σταφιδοκιβώτια. Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1896 τὸ νεαρὸ σωματεῖο τῶν ξυλεργατῶν ἐκήρυξε τὴν πρώτη του ἀπεργία, ποὺ ἔληξε μὲ νίκη τῶν ἐργατῶν μέσα σὲ μιὰ ἑβδομάδα[2].
>
> Ἐπηκολούθησε ἵδρυσις σωματείων σταφιδοκιβωτοποιῶν, καπνεργατῶν καὶ τσιγαράδων, ποὺ σὲ λίγο ἔκαμαν τὶς πρῶτες ἀπεργίες τους, πάντοτε μὲ τὴν καθοδήγηση τῆς *Σοσιαλιστικῆς Ἀδελφότητος*, τῆς ὁποίας πολλὰ μέλη ἦσαν καὶ μέλη τῶν σωματείων.
>
> Ὅταν ἐγίνετο μία ἀπεργία, οἱ ἐργάτες καλοῦσαν ἐπισήμως τὴν Σ.Α. νὰ στείλη ἀντιπρόσωπό της νὰ τοὺς μιλήση. Ἀπὸ τὰ διανοούμενα μέλη τῆς Σ.Α. ἐπήγαιναν καὶ μιλοῦσαν στοὺς ἀπεργούς, γιὰ τὸν σκοπὸ τοῦ ἀγώνα τους, γιὰ τὴν ἀνάγκη τῆς πειθαρχίας καὶ γενικώτερα γιὰ τὸ κοινωνικὸ ζήτημα. Ὅσοι ἠσχολοῦντο τότε μὲ τὸ ἐργατικὸ κίνημα ἐνεπνέοντο ἀπὸ ἀγνὴ ἰδεολογία. Ἐργατοκάπηλοι δὲν ὑπῆρχαν τότε[3].

Ἡ ἀφήγηση τοῦ Δ. Καραμπίλια δὲν εἶναι, ἀπὸ ἱστορικὴ ἄποψη, ἀπόλυτα ἀκριβὴς ἀλλὰ σὲ γενικὲς γραμμὲς ἐξηγεῖ τοὺς λόγους τῆς μαζικότητας καὶ τῆς ἐπιρροῆς τῆς Σοσιαλιστικῆς Ἀδελφότητος. Σύντομα ἡ ὀργάνωση θὰ ἔχει 140 μέλη καὶ τὸ 1895 ἔφθασε τὰ 500 περίπου. Τὸν καιρὸ ἐκεῖνο, ἡ ἀντιπαράθεση ἀνάμεσα στὸ ἐμπορομεσιτικὸ κατεστημένο τῆς Πάτρας καὶ στοὺς ἐργαζόμενους τῆς πόλης καὶ τῆς ἀγροτιᾶς ἦταν ἔντονη, ἐξαιτίας τοῦ σταφιδικοῦ ζητήματος. Τὸ 1891, οἱ σταφιδέμποροι καὶ οἱ χρηματιστὲς τῆς Πάτρας εἶχαν ὑποστηρίξει γιὰ δικό τους δήμαρχο τὸν βιομήχανο Γεράσιμο Κόγκο, ὁ ὁποῖος ἀπέτυχε νὰ ἐκλεγεῖ. Τὸ ἰδεολογικό τους ὄργανο, ὁ γνωστὸς μας ἀπὸ τὸ 1877 *Φορολογούμενος*, σχολιά-

1. Πρόεδρος τοῦ σωματείου τους ἦταν ὁ Δουδούμης καὶ τὰ μέλη τοῦ γύρω στὰ 200.

2. Ἐφημ. *Νεολόγος* 8-8-1896. Οἱ ἐργοδότες δέχονταν νὰ αὐξήσουν τὴν τιμὴ κατασκευῆς κατὰ μισὸ λεπτὸ τὸ κιβώτιο (οἱ ἀπεργοὶ ζητοῦσαν ἕνα) ἂν ἀπολύονταν οἱ ὑποκινητὲς τῆς ἀπεργίας στὰ ἐργοστάσια. Ὁ ὅρος ἀπορρίφθηκε ἀπὸ τοὺς ἐργάτες καὶ ἐπανῆλθαν ὅλοι στὴ δουλειὰ ἔχοντας ἐπιτύχει τὴν μισὴ αὔξηση. Ὅμως σὲ λίγο καιρὸ οἱ ἐργοδότες ποὺ θέλουν νὰ περικόψουν τὶς ἀμοιβὲς τῶν ἐργατῶν ξύλου θὰ προκαλέσουν νέα ἀπεργιακὴ κινητοποίηση (μὲ καταστροφὲς σὲ 3 ἐργοστάσια) ποὺ θὰ λήξει ἄδοξα γιὰ τοὺς ἐργάτες.

3. *Σημερινὴ* 30-4-1950.

ζει τὴν ἀποτυχία αὐτή, τὴν ἀποδίδει στὴν κοινωνικὴ ἀντιπαράθεση καὶ μέμφεται ἀργότερα ὅσους *ἔρριξαν τὸν σπόρο τῶν κοινωνιστικῶν ἀρχῶν, αἴτινες ἐνέχωσι τοὺς δεινοτέρους κοινωνικοὺς κινδύνους*[1].

Τὸ 1894 ἡ Σοσιαλιστικὴ Ἀδελφότης, στὴν ὁποία κυριαρχοῦν οἱ θεοσοφιστικὲς τάσεις, ἀποφασίζει νὰ ἐκδώσει τὴν βραχύβια ἐφημερίδα *Φῶς* καὶ νὰ ὑποστηρίξει τὴν ὑποψηφιότητα τοῦ ὁμόφρονα Πλάτωνα Δρακούλη, ὁ ὁποῖος ἦταν ταυτόχρονα, ὑποψήφιος καὶ στὴν Ἀθήνα[2].

Στὶς ἐκλογὲς τῆς 16ης Ἀπριλίου, ποὺ ἀπέτυχε νὰ ἐκλεγεῖ καὶ ὁ Δημήτριος Γούναρης, ὁ Δρακούλης ἦταν μεταξὺ τῶν τελευταίων ἐπιλαχόντων μὲ 2990 ψήφους, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ 1477 στὴν πόλη τῆς Πάτρας. Ἤλθε 17ος, ἐπὶ συνόλου 20 ὑποψήφιων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐκλέχτηκαν ἕξι[3].

Ὁ Δρακούλης μίλησε προεκλογικὰ στὴν κεντρικὴ πλατεία τοῦ Γεωργίου Α'. Ἡ συγκέντρωση φαίνεται ὅτι ἦταν ἱκανοποιητικὴ καὶ τὴν παρακολούθησαν καὶ ἀρκετὲς γυναῖκες[4].

Ἡ κίνηση τοῦ Ἁρμαγεδώνα

Δὲν φαίνεται νὰ ἦταν τόσο ὁ ὑπεροπτικὸς χαρακτήρας τοῦ Δρακούλη, ὅσο οἱ διαφορὲς ἀπόψεων καὶ συμφερόντων μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς Σοσιαλιστικῆς Ἀδελφότητος, ποὺ ὁδήγησαν σὲ διαφωνίες καὶ χαλαρὴ συνοχή. Ἡ ὀργάνωση χωρίζεται σὲ ὀπαδοὺς τοῦ Πλ. Δρακούλη (ἀντικεφαλαιοκρατικοὶ-θεοσοφιστές), ὀπαδοὺς τοῦ Στ. Καλλέργη (φιλεργατικοὶ) καὶ σὲ ποικιλώνυμους ἀναρχικούς.

Ὁ Βασ. Δουδούμης— ποὺ εἶχε μεταφράσει ἕνα ἀγγλικὸ ποίημα γιὰ νὰ γίνει Ὕμνος τῆς Ἀδελφότητας καὶ ποὺ τραγουδιόταν στὸν ρυθμὸ τῆς Μασσαλιώτιδας —παρέμεινε πιστὸς στὸν Δρακούλη. Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1910 ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἀθήνα —ὅταν εἶχε ἐκλεγεῖ ὁ Δρακούλης βουλευτὴς — μὲ πρόθεση νὰ ἐκδώσει ἑβδομαδιαία ἐφημερίδα *ὑπὲρ τῶν λαϊκῶν τάξεων*. Τὸν ἴδιο χρόνο θὰ ἐκδώσει τὸ βιβλίο *Ἰδέαι ζῶσαι τοῦ Πλάτωνος Δρακούλη*. Τὸ 1914 ἐκδίδει τὸ βιβλίο *Τὸ εἰρηνευτικὸν κράτος*. Ἀπὸ τὸ προσκήνιο χάνεται μαζὶ μὲ τὸν ἀρχηγέτη του.

---

1. *Φορολογούμενος*, 2-8-1891.
2. Ἡ προεργασία τῆς Ἀδελφότητας μὲ συσκέψεις στὸ *Πούμπλικο* ἄρχισε ἀπὸ τὰ τέλη Ἰανουαρίου (*Πελοπόννησος* 21-1-894).
3. Δὲν ἦρθε ἀνάμεσα στοὺς πρώτους ἐπιλαχόντες, ὅπως γράφουν οἱ Κορδάτος, Μοσκώφ καὶ ἄλλοι.
4. Ἐφημ. *Πελοπόννησος*, 3 καὶ 19 Μαΐου 1894.

Τὴν χριστιανοκοινωνικὴ τάση ἐκπροσωποῦν οἱ Ἰωάννης Ἀρνέλλος (ποὺ σχεδὸν παντοῦ συγχέεται μὲ τὸν ἀδελφό του Δημήτριο Ἀρνέλλο), ὁ δικηγόρος Βασίλειος Θεοδωρίδης καὶ ὁ Ἀθαν. Χριστογιαννόπουλος· μαζί τους καὶ ὁ Σωτ. Κυριαζόπουλος, μὲ πρότυπο τὸν δικηγόρο Θεόδωρο Καπετάνο, ποὺ ἔχει ἐκδώσει τὸ βιβλίο τοῦ Α. Μακράκη *Ἀποκάλυψις τοῦ θησαυροῦ τοῦ κεκρυμμένου*. Οἱ δύο ἀρχηγέτες Ἰ. Ἀρνέλλος καὶ Β. Θεοδωρίδης ἀποτελοῦν τοὺς λαϊκοὺς κήρυκες τῆς τάσης αὐτῆς, ποὺ γνωρίζει ἐξαιρετικὴ ἐπιρροὴ τὰ κατοπινὰ χρόνια[1].

Διδάσκουν σὲ συνοικίες, ἱδρύουν δική τους ἀδελφότητα καὶ διοργανώνουν κοινὲς συνεστιάσεις. Συμμετέχουν ἀκόμα σὲ ἀγροτικὰ συλλαλητήρια καὶ κάνουν ὑπαίθρια κηρύγματα σὲ χωριά. Γιὰ τὴ δράση του αὐτὴ πρῶτος ὁ Χριστογιαννόπουλος θὰ καταδικαστεῖ σὲ φυλάκιση ἑνὸς χρόνου[2].

«Ὁ Χριστογιαννόπουλος εἶναι 27 χρονῶν, διδάκτωρ τῆς φιλολογίας καὶ πραγματικὸς γόης. Ἐπανειλημμένα ἔχει συλληφθεῖ καὶ φυλακισθεῖ, ἐπειδή:

1) Διέδιδεν ἀρχὰς καὶ θεωρίας ἀντικειμένας εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν θρησκείαν,
2) ἐξύβριζεν τάς τε ἐκκλησιαστικὰς καὶ πολιτικὰς ἀρχάς,
3) ἐπροεκάλει τὸν λαὸν εἰς ἐξέγερσιν κατὰ τῶν κειμένων νόμων καὶ ἀρχῶν»[3].

Φυσικομαθηματικὸς καὶ φιλόσοφος ὁ Ἰωάννης Ἀρνέλλος (1870-1948) ἔγινε ὁ ἱδρυτὴς καὶ ἀρχηγὸς τοῦ θρησκευτικοκοινωνικοῦ κινήματος τοῦ «Ἐπεγνωσμένου Χριστιανισμοῦ». Μαθητὴς γυμνασίου, στὸν Πύργο, ἦταν ἐπικεφαλῆς τῆς Χριστιανικῆς Ἀδελφότητος Ἠλείας. Σπούδασε στὴν Ἀθήνα μαθηματικὰ καὶ θεολογία. Διορίστηκε καθηγητὴς στὴν Πάτρα, ὅπου ἀρκετοὶ θεολόγοι καθηγητὲς εἶχαν ἐνεργὸ ἀνάμιξη —συνήθως ἀντιδραστικὴ— στοὺς κοινωνικοὺς προβληματισμούς.

Ὁ Ἰωάννης Δημ. Ἀρνέλλος ἄρχισε νὰ προπαγανδίζει ἀπὸ τὸ 1894 μὲ προκήρυξή του στὴν Πάτρα τὸν κοινωνικὸ χριστιανισμὸ ὡς κοινωνικοοικονομικὸ σύστημα[4]. Μὲ τὴν προκήρυξή του, ὁ νέος δημεγέρτης καλοῦσε τὸ πανελλήνιο νὰ προσανατολιστεῖ πρὸς τὶς διδαχές του (τελεολογικές, ἀλλὰ ἔντονα ἀντικρατικὲς καὶ ἀταξικὲς) γιὰ νὰ σωθεῖ ἀπὸ τὴν ἐπερχόμενη μεγάλη δοκιμασία τῆς ἀνθρωπότητας, ποὺ ἀποκαλοῦσε «Ἁρμαγεδώνα»[5].

1. *Φῶς* Πύργου, 17 Μαΐου 1895.
2. *Νεολόγος* Πατρῶν, 19-11-1896.
3. Ἀλέκος Μαρασλῆς, *Ἱστορία τῆς Πάτρας*, Πάτρα 1983, σελ. 201.
4. Ἀποκαλεῖται μάλιστα ὡς *ἀρχισοσιαλιστὴς* (*Νεολόγος* 4-10-1894).
5. *Ἀποκάλυψις* ΙΣΤ΄ 14-16.

Τὸ 1896, ὁ Ἀρνέλλος θὰ ἐκδώσει στὴν Πάτρα τὴν ἑβδομαδιαία προφητικὴ ἐφημερίδα *Ἁρμαγεδών* μὲ συντάκτη τὸν Ἀθανάσιο Χριστογιαννόπουλο. Ταυτόχρονα, ὁ Χριστογιαννόπουλος γίνεται ὁ ἐκδότης τοῦ βιβλίου τοῦ Ἀρνέλλου *Ἐπιστημονικὴ παραφροσύνη, ἤτοι κεραυνοβολισμὸς τῆς ὑπὸ τοῦ Πλ. Δρακούλη ἐσωτερικῆς φιλοσοφίας* καὶ ὁριστικοποιεῖ τή ῥήξη τῆς κίνησης μὲ τὸν ἀριστοκράτη θεοσοφιστή.

Ἀποτελεῖ ὑπεραπλούστευση ἡ ἀντίληψη πού θέλει ὡς ὀνειροπαρμένους ὀρθόδοξους καὶ μόνο, ὅσους ἔχουν συναπιστεῖ γύρω ἀπὸ τὸν *Ἁρμαγεδώνα*, στὴ γενέτειρα τοῦ προδρόμου τους Νεόφυτου Καυσοκαλυβίτη.

Στὴν ἀφετηρία τους οἱ Ἰωάννης Ἀρνέλλος καὶ Ἀθαν. Χριστογιαννόπουλος συμπορεύτηκαν μαχητικὰ μὲ τὸ λαϊκὸ κίνημα καὶ ὁ κοινωνικός τους προβληματισμὸς περιεῖχε ἀρκετὰ ριζοσπαστικὰ στοιχεῖα. Ἡ ἀμφισβήτηση τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς συγκρότησης τῆς ἐποχῆς τους γίνεται μὲ βάση τὴν «καθαρότητα» τῶν πρωτοχριστιανικῶν ἀρχῶν καὶ τὶς πατερικὲς παραδόσεις. Δὲν παύει ὅμως νὰ εἶναι ἀμφισβήτηση ριζικὴ καὶ ἀνατρεπτική, ὅσο καὶ ἂν δὲν θυμίζει τὶς κλασικὲς ἀναρχικὲς θεωρίες.

Κύριο ἄξονα τοῦ συστήματος τοῦ Ἀρνέλλου ἀποτελοῦν οἱ ἀταξικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν «οὐρανοποίησιν τῆς γῆς» καὶ οἱ τελεολογικὲς τῆς «κοσμοφάγου ἐπιγνώσεως».

Αἰχμὲς τῆς προπαγάνδας τοῦ Ἀρνέλλου ἀποτελοῦν τὰ κηρύγματα ὅτι ὅλοι οἱ βασιλικοὶ καὶ αὐτοκρατορικοὶ οἶκοι εἶναι καταδικασμένοι ἀπὸ τὴ Θεία Πρόνοια νὰ ἀφανιστοῦν, γιατὶ ἐμποδίζουν τὴν «ἐν Χριστῷ ἕνωσιν τῆς ἀνθρωπότητος», κηρύγματα ἀντιπλουτοκρατικά, αἰτήματα ἀρχέτυπης κοινοκτημοσύνης καὶ ἰσοπολιτείας.

Στὴν *Ἀποκάλυψη* τοῦ Ἰωάννη τὰ ὁράματα τῆς συντέλειας τοῦ κόσμου ἐστιάζονται στὸ ἀπέραντο πολεμικὸ πεδίο Ἁρμαγεδών, ὅπου θὰ δοθεῖ ἡ τελευταία καὶ ἀποφασιστικὴ μάχη τῶν συνασπισμένων δυνάμεων τοῦ Κακοῦ ἐναντίον τοῦ παντοκράτορος Θεοῦ.

Οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ἀπόστολου Μακράκη[1] στὴν Πάτρα διαλαλοῦν τὸ τέλος τοῦ κόσμου καὶ τὴν αἱματοχυσία στὸ πεδίο τοῦ Ἁρμαγεδώνα, καὶ τὸ θεωροῦν κοινωνικοπολιτικὴ νομοτέλεια.

Ὁπωσδήποτε, ἡ σύνδεση τῆς ὁμάδας τοῦ Ἁρμαγεδώνα μὲ τὶς μάζες τῆς Ἀχαΐας καὶ τῆς Ἠλείας ἦταν περιστασιακή, χωρὶς

1. Προκειμένου νὰ ἀνασκευάσει τὶς ὑλιστικὲς θεωρίες τοῦ βιολόγου Ernest Haeckel ὁ Μακράκης ἀναμιγνύει καὶ τὸ ὄνομα τοῦ τότε γνωστότερου Καὶρλ Μὰρξ στὸ βιβλίο του *Ἐπιστημονικὸς ἔλεγχος τοῦ ζωολόγου Ἐρνέστου Χαῖκελ, διδασκάλου τοῦ Καὶρλ Μὰρξ καὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι μαθητῶν αὐτοῦ*, Ἀθήνα 1891.

όργανικούς δεσμούς καὶ διαλεκτικὴ ἀλληλεπίδραση. Ὡστόσο, ὁ ἰδιότυπος θρησκευτικοουτοπικὸς ἀναρχισμός τους ἦταν —κυρίως τὰ πρῶτα χρόνια— βασισμένος σὲ μιὰ λαϊκὴ συνείδηση τοῦ χριστιανισμοῦ, γεγονὸς ποὺ προσδιορίζει τὴν ἐμβέλεια τῶν κηρυγμάτων τους.

Τὸ πρόβλημα τῆς θρησκείας —ἀναγνωρίζουν τὸ 1900 ὅπως θὰ δοῦμε οἱ ἀναρχικοὶ τοῦ Πύργου σὲ ὑπόμνημά τους— ἦταν ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα ἐμπόδια τῆς προπαγανδιστικῆς τους δουλειᾶς στὰ λαϊκὰ στρώματα. Οἱ ἱεροκήρυκες τοῦ Ἀρμαγεδώνα πιστεύουν στὴν δυναμικὴ αὐτῶν τῶν παλιῶν ἰδεῶν καὶ προσπαθοῦν νὰ τὴν συνδέσουν μὲ τὶς κοινωνικὲς ἀναγκαιότητες τῆς ἐποχῆς τους. Πιστεύουν ὅτι μποροῦν νὰ ἀμφισβητήσουν τὴν «καθεστηκυῖα τάξη», μέσα ἀπὸ θεσμούς, ποὺ ἀκριβῶς στηρίζουν τὶς δομές της.

Ὁρισμένες «ἑρμηνεῖες» τοῦ θρησκευτικοαναρχικοῦ φαινομένου περιορίζονται στὰ ἰδιοσυγκρασιακὰ στοιχεῖα τῶν ἡγετῶν του. Πρόκειται γιὰ ἁπλούστευση. Παρὰ τὶς ἰδιομορφίες τους τὰ κινήματα θρησκευτικῆς κοινωνικῆς ἐξέγερσης, κριτικῆς ἢ καὶ ἀποχώρισης ἀντιπροσωπεύουν —ἰδιαίτερα οἱ σχετικὲς χιλιαστικὲς δοξασίες— ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικὰ ρεύματα τῆς ἀναρχικῆς σκέψης καὶ δράσης[1]. Οἱ Γνωστικὲς αἱρέσεις, τὸ κίνημα τῶν Ἀναβαθμιστῶν, οἱ δοξασίες ὁρισμένων κοινωνιστῶν μαρτύρων τοῦ Ἰεχωβὰ ἀκόμα καὶ ὁ πασιφιστικὸς ἀναρχισμὸς τῶν τολστοϊστῶν ἔχουν ἤδη ἐνταχθεῖ στὴν ἱστορία τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος. «Ὅλες οἱ αἱρέσεις εἶναι κινήματα ἐξέγερσης ἐνάντια στὴν καθημερινὴ ἐξουσία, ὁρισμένες ἀπὸ αὐτές, ὅμως εἶναι καθαρὰ θρησκευτικὲς καὶ δογματικές. Ἡ ἐπίθεσή τους κατευθύνεται ἐνάντια στὶς πεποιθήσεις, ποὺ διατηρεῖ ἡ καθιερωμένη ἐκκλησία καὶ ἡ κριτική τους ἐνάντια στὴν κοινωνικὴ τάξη πραγμάτων ἁπλῶς ὑποδηλώνεται.

Ὁ ἀντικειμενικός τους στόχος δὲν εἶναι ἡ μεταβολὴ τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν αὐτοῦ τοῦ κόσμου, ἀλλ' ἀντίθετα ἡ ἀποχώρηση ἀπ' αὐτὸν καὶ ὁ ἐξαγνισμὸς τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων σὰν προετοιμασία γιὰ τὸν ἐπερχόμενο κόσμο. Κι ὅμως κάθε αἵρεση ποὺ ἀπαιτεῖ τὴν ἀποχώρηση ἀπὸ τὰ ἐγκόσμια συνεπάγεται κάποια κριτικὴ ἐνάντια στὶς ἀξίες τοῦ κόσμου τούτου. Κι ἐπιπλέον αὐτὴ καθαυτὴ ἡ πράξη τῆς ἀποχώρησης, ἰδιαίτερα ὅταν κατέληγε στὴ δημιουργία μιᾶς ὁμάδας ὁμοφρόνων πιστῶν, ὁδηγοῦσε συχνὰ ἐκείνους ποὺ συμμετεῖχαν σὲ ἐνέργειες ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ θεωρηθοῦν ἐπικίνδυνα ἀνατρεπτικές. Ἐνῶ ὅμως οἱ θρησκευτικὲς αἱρέσεις, ποὺ ἡ θεωρία καὶ ἡ πρακτική τους βασίζονταν στὴν ἀποχώρηση ἀπὸ τὸν

1. George Woodcock, *Anarhism*, 1962, σελ. 20-22 καὶ Τζέημς Τζόλ, *Οἱ ἀναρχικοί*, ἐκδ. *Ἐπίκουρος*, σελ. 9-10.

κόσμο καὶ στὴν περιφρόνηση ἀπέναντι στὶς ἀξίες του, παρουσίαζαν ὁλοφάνερες ὁμοιότητες μὲ πολλὲς μεταγενέστερες οὐτοπικὲς πεποιθήσεις καθὼς καὶ μὲ κάποιο ἀκραῖο εἶδος ἀναρχικοῦ ἀτομικιστικοῦ ἀντικομφορμισμοῦ, ἐκεῖνες οἱ αἱρέσεις ποὺ διέθεταν κάποιο πρόγραμμα κοινωνικῆς ἀλλαγῆς αὐτοῦ τοῦ κόσμου, θεωρήθηκαν πρόδρομοι τῶν μεταγενέστερων ἐπαναστατικῶν κινημάτων. Καὶ πράγματι ἔχουν πολλὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ μαζί τους»[1].

Ὁρισμένοι ἐρευνητὲς ἀπομονώνουν τὸ θεοκρατικὸ στοιχεῖο τῶν ρευμάτων καὶ ὀργανώσεων τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἀπὸ τὴν (ὅποια) κοινωνική τους διάσταση καὶ δυναμική, ἀπὸ τὸν ἀντιρασιοναλιστικὸ χαρακτήρα τους καὶ —κυρίως— ἀπὸ τὰ ἀντιεξουσιαστικά τους γνωρίσματα, μὲ ὅλες τὶς ἰδιομορφίες τους. Συνηθίζουν νὰ περιορίζουν τὸ ὅλο φαινόμενο στὰ θρησκευτικὰ γνωρίσματα ἢ στὴ μυστικιστικὴ ἐξέλιξη ὁρισμένων ἀπὸ τὶς ὀργανώσεις καὶ ὁμάδες αὐτὲς τοῦ 19ου καὶ τὶς ἀγνοοῦν, ὅταν δὲν τὶς διαγράφουν, ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος.

Ἄλλωστε κοινὸ χαρακτηριστικὸ πολλῶν σοσιαλιστικῶν τάσεων τοῦ περασμένου αἰώνα, ἀπὸ τοὺς σαινσιμονιστὲς ὡς τοὺς ἀναρχοσυνδικαλιστές, ἦταν ἀκριβῶς ἡ σύνδεση τῶν διακηρύξεών τους μὲ τὶς ἀρχαῖες κοινωνικὲς παραδόσεις, καὶ μάλιστα στὴν πιὸ ἀπόλυτη καθαρολόγα μορφή.

Τὸ ὅραμα καὶ ἡ κοινωνικὴ ἀπήχηση τῶν ἀντιρωσικῶν ἡγετῶν τοῦ Ἁρμαγεδώνα δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ παλαιότερα θρησκευτικοκοινωνικὰ φαινόμενα, ὅπως ἐκεῖνο τοῦ καλόγηρου Χριστόφορου Παπουλάκου, τὸ 1832, μὲ τὰ δαιμονολογικὰ καὶ ὀπισθοδρομικὰ κηρύγματα. Οἱ χριστιανοκοινωνιστὲς τῶν Πατρῶν ἔχουν ἀναπτύξει δεσμοὺς μὲ τὶς λαϊκὲς μάζες στὴ βάση κάποιων προγραμματικῶν ἀρχῶν καὶ διακηρύξεων προοδευτικοῦ χαρακτήρα[2]. Ὁρισμένα δημοσιεύματα ἀπὸ τὸ *Νεολόγο* καὶ τὴν *Πελοπόννησο* τοῦ 1896 εἶναι ἐνδεικτικά:

«Οἱ ἐπανωχωρῖται δὲν ἔπαυσον μετὰ τὴν προχθεσινὴν ἀναφορά των νὰ ζητοῦν ἐπιμόνως τὴν ἀπόλυσιν τοῦ περιβόητου διδασκάλου των. Ἀπὸ πρωΐας μέχρι μεσονυκτίου τὰ καφενεῖα καὶ τὰ ἄλλα τῆς ἄνω πόλεως κέντρα ἦσαν πλήρη ἀνθρώπων, μηδὲν ἄλλο συζητούντων εἰμὴ διὰ τὴν παράνομον κατακράτησιν, ὡς ἔλεγον τοῦ διδασκάλου Χριστογιαννόπουλου. Μὲ ἔρανον συνήθροισαν ποσόν, δι' οὗ ἐξετύπωσαν χιλιάδας προσκλήσεων πρὸς τὸν λαὸν τῶν Πατρῶν, ἵνα συνέλθῃ εἰς τὸ Τάσι καὶ ἐν σώματι μεταβῶσιν εἰς τὸν κ. Νομάρχην καὶ ζητήσωσιν τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ Συντάγματος πρὸς

1. Τζέημς Τζόλ, ἔ.ἀ., σελ. 7 καὶ 14.
2. Ἐφημ. *Νεολόγος*, 15-8-1896.

ἀπόλυσιν "τοῦ τὴν Ἀλήθειαν κηρύσσοντος ἐν θείῳ Φωτί".

Ἔτσι καταφέρνουν νὰ ἀπολυθεῖ ἀπὸ τὶς φυλακές, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅμως νὰ μὴ ξαναρχίσει τὴν διδασκαλία του.

Ὁ Χριστογιαννόπουλος ὅμως ἀρχίζει ἀμέσως τὶς ὁμιλίες στὸ Τάσι, μὲ περισσότερους ἀπὸ χίλιους ἀκροατὲς στὴν πρώτη ἀπὸ τὶς συγκεντρώσεις του, ποὺ ἡ *Πελοπόννησος* χαρακτηρίζει «ἀναρχικὰ κινήματα»[1].

Τὸ γόητρο τόσο τοῦ Ἰωάννη Ἀρνέλλου ὅσο καὶ τοῦ Ἀθ. Χριστογιαννόπουλου ἦταν ἰδιαίτερο στοὺς ὀπαδούς καὶ ἀκροατές τους, γιατὶ πίστευαν πὼς εἶχαν ὁρισμένες προσωπικὲς προφητικὲς ἱκανότητες καὶ μάντευαν τὰ μελλούμενα. Ἀνάλογη φήμη εἶχε ἀποκτήσει καὶ ὁ Θεοδ. Καπετάνος, ποὺ τὸ 1893 εἶχε προβλέψει μεγάλο σεισμὸ στὴν Πάτρα μὲ καταστροφές, ὁ ὁποῖος καὶ ἔγινε[2].

Τοῦτος ὁ συνδυασμὸς θρησκευτικοκοινωνικῶν δικηρύξεων καὶ προφητικῆς προσωπικότητος ἐξηγεῖ ὡς ἕνα βαθμὸ τὴν περιστασιακὴ ἀπήχηση ποὺ εἶχαν τὰ κηρύγματά τους στὶς μάζες τοῦ «περιούσιου λαοῦ», ἀλλὰ καὶ τὴ συρρίκνωση τῆς ἐπιρροῆς τους. Μὲ τὰ χρόνια βέβαια ἡ ὁμάδα τοῦ Ἁρμαγεδώνα ὁδηγήθηκε σὲ κοινωνικὰ συντηρητικὲς θέσεις καὶ στὴν φιλοσοφικὴ ὀμφαλοσκόπηση.

Κηρύγματα καὶ διώξεις

Ἡ δυναμικὴ καὶ ἡ ἐξέλιξη τοῦ κινήματος τοῦ Ἁρμαγεδώνα, ἀποτελεῖ, ἴσως ἀνοιχτὸ ἐρώτημα ἂν δὲν ὑπῆρχαν εἰς βάρος τῶν ἡγετῶν καὶ στελεχῶν του οἱ συστηματικοὶ —ὅσο καὶ ἀπροσχημάτιστοι— διωγμοὶ τὴν περίοδο 1896-1898. Ἕως τὸ 1900 οἱ ἡγέτες τοῦ Ἁρμαγεδώνα ἦσαν συνεχῶς καταδιωκόμενοι εἴτε ὡς ὁμάδα εἴτε ἀτομικά. Εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς ἀρνελλιστὲς (Ἀρνέλλος, Κυριαζόπουλος, Θεοδωρίδης) παρὰ τὶς καταδίκες καὶ τοὺς διωγμούς τους συνεχίζουν γιὰ χρόνια νὰ δίνουν ἔμφαση στὰ κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ στοιχεῖα τῆς κοσμοθεωρίας τους καὶ μόνο μετὰ τὸ 1910 ἀναδιπλώνονται στὶς μεταφυσικὲς καὶ πνευματικές τους ἀνησυχίες καὶ τὸν πολιτικὸ συντηρητισμό.

1. Ἀλέκος Μαρασλής, ἔ.ἀ., σελ. 202.

2. Ἐφημ. *Ἐπὶ τὰ Πρόσω*, 26-10-83 καὶ 3-11-83. Ἀπὸ τὸ Λιβάρτζι Καλαβρύτων καὶ ὀπαδὸς τοῦ Ἀπ. Μακράκη —ποὺ διατηροῦσε μεγάλη ὁμάδα ὀπαδῶν συνεργατῶν στὴν Πάτρα— ὁ Καπετάνος ἦταν κυρίαρχη καὶ προδρομικὴ μορφὴ χριστιανοκοινωνιστῆ τὴν δεκαετία τοῦ 1880 στὴν Πάτρα καὶ τὴν περίοδο 1884-1886 στὴν Ἀθήνα. Ἐκδότης τῆς ἐφημερίδας *Ἀξίνη* μὲ μαχητικὸ κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ χαρακτήρα, ὁ Καπετάνος ἀτύχησε στὶς δημόσιες ἐμφανίσεις στὴν Ἀθήνα καὶ κάποτε λοιδωρήθηκε (*Ἐφημερίς* 14-2-1884, Ἄστυ 27-4-1886, *Ἐμπρὸς* 10-11-1896).

Πρῶτος, θὰ γνωρίσει διώξεις ὁ Χριστογιαννόπουλος, ποὺ συλλαμβάνεται ἐπανειλημμένα ἀπὸ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1896. Εἶχε τὴ φήμη δημεγέρτη ρήτορα ὄχι μόνο ἀπὸ ὁμιλίες στὶς συνοικίες τῆς πόλης ἀλλὰ καὶ ἀπὸ συγκεντρώσεις σὲ μεγάλες πλατεῖες. Σύντομα ἦρθε ἡ σειρὰ τοῦ Ἰ. Ἀρνέλλου, μὲ τὴν προσωρινὴ καταδίκη του τὸ 1896 ἄρθρο, μὲ τὸ ὁποῖο προαπαγάνδιζε ὡς νομοτελειακὴ τὴν καταστροφὴ γιὰ ἕνα ὅλων τῶν θρόνων καὶ βεβαίως τοῦ ἑλληνικοῦ. Ἕως τὸν Α' Παγκόσμιο Πόλεμο ὁ Ἀρνέλλος ἔδινε ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴν προσεχὴ καὶ ἀναπόφευκτη πτώση ὅλων τῶν αὐτοκρατορικῶν καὶ βασιλικῶν οἴκων ἀπὸ τὴν Θεία Πρόνοια, μὲ πρῶτον ἐκεῖνο τῆς τσαρικῆς Ρωσίας. Δεύτερο κυρίαρχο γνώρισμα τῶν κοσμικῶν κηρυγμάτων τοῦ Ἀρνέλλου καὶ τοῦ Κυριαζόπουλου (ποὺ δὲν παραγνώριζαν τὰ κοινωνικὰ προβλήματα τοῦ ἐπίγειου κόσμου στὸ ὄνομα τῆς αἰωνιότητας τοῦ παραδείσου, ἀλλὰ ἀντίθετα ἤθελαν νὰ μεταμορφωθεῖ ὁ ἐπίγειος μὲ τὸ πρότυπο τοῦ παραδείσου) ἦταν ἡ ἔντονη ἐμφισβήτηση τῆς οἰκονομικῆς, πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς συγκρότησης. Ἄξονάς του ἦταν ἡ ἀντίληψη —μὲ ἐπιρροὲς ἀπὸ τὸν Πυθαγόρα— ὅτι πρέπει νὰ ἐκλείψουν οἱ κεφαλὲς τῆς ἐξουσίας καὶ τοῦ πλούτου γιὰ νὰ γίνει ἡ ἀνθρωπότητα καὶ μαζὶ ἡ Ἑλλάδα *ἓν ποίμνιον μ' ἕνα ποιμένα, τὸν Χριστό.*

Μετὰ τὴν δολοφονία τοῦ Φραγκόπουλου ἀπὸ τὸν ἀναρχικὸ Ματσάλη ὁ Ἀρνέλλος διέφυγε τὴν σύλληψη ἀλλὰ συνελήφθησαν ὁ Χριστογιαννόπουλος καὶ μερικοὶ ὀπαδοί. Ἡ ἀναδρομικὴ κατηγορία στοίχησε —ὅπως εἴδαμε— στὸν Χριστογιαννόπουλο ἑνὸς ἔτους φυλάκιση καὶ πέντε χρόνων ἀστυνομικὴ ἐπιτήρηση.

«Μολονότι στερήθηκαν προσωρινὰ τοὺς ἀρχηγούς των οἱ ἀρνελλιστὲς διατήρησαν τὴν συνοχὴ καὶ τὴν ἀλληλεγγύη τους: "Τὰς μεταμεσονυκτίους ὥρας συνεδριάζει εἰς τὰ Ὑψηλὰ Ἀλώνια ἡ σπείρα τῶν ἀρνελλιστῶν", γράφει ἡ «Πελοπόννησος» τῆς 9ης Αὐγούστου 1897. Ἀλλὰ δὲν κράτησε πολὺ ἡ περίοδος, ποὺ οἱ ἀρνελλιστὲς ἀπέφευγαν τὴ δημοσιότητα. Οἱ δύο «προφῆτες» ἐπανέλαβαν τὴ δράση τους μὲ ὁμιλίες, περιοδεῖες καὶ ἐκδόσεις νέων ἐφημερίδων καὶ φυλλαδίων»[1].

Λίγους μῆνες ἀργότερα, μετὰ τὴ δολοφονικὴ ἀπόπειρα κατὰ τοῦ Γεωργίου οἱ χριστιανοκοινωνιστὲς θὰ ἔχουν τὸ μερίδιό τους στὶς διώξεις ποὺ ξεσποῦν. Ὁ Κυριαζόπουλος, «ἄσωτος υἱὸς» οἰκογένειας βιομηχάνων, ποὺ τὴν ἔχει ἐγκαταλείψει χάρη τοῦ Ἀρνέλλου ἀπὸ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1896, καταδικάζεται σὲ τριῶν χρόνων φυλάκιση, *ὑπὸ τοῦ τότε Καπιταλισμοῦ*, ὅπως τονίζουν οἱ ἐπίγονοι

1. Νίκος Πολίτης, *Χρονικὸ τοῦ Πατραϊκοῦ Τύπου 1840-1940*, Πάτρα 1984, σελ. 249-250.

καὶ συνεχιστές του[1]. Παράλληλα καταζητεῖται, γιὰ ἄλλη μιὰ φορά, ὁ Ἀρνέλλος μὲ ἀφορμὴ τὴν προφητεία του ὅτι στὶς 14 Φεβρουαρίου 1898 (ἡμέρα τῆς ἀπόπειρας) θὰ συνέβαινε ἕνα σημαντικὸ γεγονὸς στὴ χώρα. Δὲν θὰ ἀποδειχθεῖ καμιὰ σύνδεσή του μὲ τοὺς ὑποψήφιους βασιλοκτόνους, ἀλλὰ δὲν θὰ λείψουν τὰ προσχήματα γιὰ νέες καταδίκες. Τὸν Νοέμβριο οἱ ἡγέτες τοῦ Ἁρμαγεδώνα θὰ καταδικασθοῦν σὲ δύο χρόνια φυλάκιση καὶ ὁρισμένοι ὀπαδοὶ σὲ μικρότερες ποινές, μὲ τὴν κατηγορία τῆς *ἀγυρτείας*[2]. Δύο χρόνια ἀργότερα ὁ Ἀρνέλλος θὰ καταδικαστεῖ καὶ πάλι[3].

Στὸ μεταξὺ μετὰ τὴν ἀποφυλάκισή του ὁ Χριστογιαννόπουλος αὐτονομεῖται ἀπὸ τὴν ὁμάδα τοῦ Ἁρμαγεδώνα καὶ τὸν συμπολίτη του Ἰ. Ἀρνέλλο. Προσπαθεῖ —ἂν καὶ ἐπιτηρούμενος ὡς «ἀναρχικὸς»— νὰ δραστηριοποιηθεῖ μὲ θρησκευτικὰ κηρύγματα πλέον στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν νότια Πελοπόννησο[4].

Ἕνας τέταρτος ἀρχηγέτης ὁ Βασίλειος Θεοδωρίδης ἀποτελεῖ μιὰ ἀκόμη περίπτωση ἀναρχικοῦ μὲ σκόπιμα μειωμένη ὑστεροφημία. Ὁ Κορδάτος ἰσχυρίζεται ἁπλῶς ὅτι διορίστηκε τὸ 1921 νομάρχης ἀπὸ τὸν τότε συμπολίτη του Πρωθυπουργὸ Δημ. Γούναρη[5]. Μέχρι τότε, πάντως, ὁ Θεοδωρίδης εἶχε γιὰ πολλὰ χρόνια συνεπὴ προοδευτικὴ τοποθέτηση καὶ δράση, παρὰ τὴν συνεχῆ καταδίωξή του ἀπὸ τὴν κρατικὴ ἐξουσία. Διευθυντὴς τῆς ἀναρχικῆς ἐφημερίδας τοῦ Πύργου *Φῶς* καὶ —ὅπως θὰ δοῦμε— ἡγετικὸ στέλεχος τοῦ τοπικοῦ ἀναρχικοῦ ὁμίλου ἕως τὸ 1900, ὁ Θεοδωρίδης ἐκδίδει στὴν Πάτρα, ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1903 ἕως τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1904, τὴν ἀπογευματινὴ ἐφημερίδα *Ἑσπέρα*, ἀπὸ τὴν ὁποία ὑποστήριζε προοδευτικὲς καὶ δημοκρατικὲς ἰδέες. Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1904 ἡ ἀστυνομία κατέσχεσε σὲ καφενεῖα καὶ ἀπὸ χέρια ἀναγνωστῶν ἕνα φύλλο μὲ ἄρθρο τοῦ Θεοδωρίδη, ποὺ κρίθηκε ὅτι ἐξύβριζε τὸν Γεώργιο. Ὁ Θεοδωρίδης συλλαμβάνεται καὶ μένει προφυλακισμένος τρεῖς μῆνες. Στὸ τέλος ἀθωώθηκε ἀπὸ τὸ κακουργιοδικεῖο Ζακύνθου, μολονότι τὴν κατηγορία ὑποστήριξε ἀπὸ τὴν εἰσαγγελικὴ ἕδρα ὁ ἴδιος ὁ τότε εἰσαγγελέας Ἐφετῶν Πατρῶν[6].

Στὰ ἄρθρα του, στὴν *Ἑσπέρα*, ὁ Θεοδωρίδης ἔδινε ἰδιαίτερη ἔμφαση στὰ θέματα εἰρήνης καὶ ἀφοπλισμοῦ σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ κυ-

1. Κείμενα ἐκδηλώσεως *Πνευματικῆς Κινήσεως ΑΛΗΘΕΙΑ* στὶς 17-4-1983, σελ. 5.
2. Ἐφημ. *Νεολόγος* 8-11-1898.
3. *Νεολόγος*, 22-2-1900.
4. *Ἑστία*, 1-3-1898 καὶ *Σπάρτη*, 23-5-1902.
5. Γ. Κορδάτου, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐργατικοῦ Κινήματος*, (Δ' ἔκδοση) 1974, σελ. 87.
6. Ἀλέκος Μαρασλῆς, ἔ.ἀ. σελ. 41 καὶ Ν. Πολίτης, ἔ.ἀ., σελ. 175.

ριαρχοῦσαν οἱ ἀντιλήψεις γιὰ τὴν πολεμικὴ προπαρασκευὴ τῆς χώρας. Ἀργότερα ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἀθήνα καὶ ἦταν γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἀνταποκριτὴς τῆς πατρινῆς ἐφημερίδας *Νεολόγος*. Δὲν φαίνεται νὰ συνέχισε τὴν χριστιανοαναρχικὴ ἢ ἄλλη πολιτική του δράση. Οἱ ὁμόφρονες τοῦ 1896 Ἰ. Ἀρνέλλος καὶ Δ. Κυριαζόπουλος, ὅταν ἐγκαταστάθηκαν στὴν Ἀθήνα ἀρχίζουν νὰ δημοσιογραφοῦν τακτικὰ καὶ σχηματίζουν ἕνα εὐρὺ κύκλο πιστῶν. Ἀπομακρυσμένοι ἀπὸ τὶς θεωρίες τοῦ Ἀπ. Μακράκη ἐμβαθύνουν στὴν χριστιανικὴ φιλοσοφία καὶ σταδιακὰ τὸ βάρος τῆς προβληματικῆς τους ἀπὸ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα μετατοπίζεται στὴν κοσμολογία καὶ κοσμογονία.

Ὁ Ἰωάννης Ἀρνέλλος συνεργάζεται στὴν Πάτρα καὶ τὴν Ἀθήνα —ὅπου ἐγκαταστάθηκε ἀργότερα— μὲ διάφορα θρησκευτικὰ ἔντυπα καὶ ἐφημερίδες (*Νέα Σιών*, *Φῶς*, *Νέα Ἡμέρα*, *Νέος Κόσμος* καὶ *Ἀλήθεια*, ποὺ συνεχίζει ὁ γιός του Γαβριήλ). Ἵδρυσε τὴν ὀργάνωση Ὀρθόδοξος Χριστιανικὴ Ἀδελφότης, ποὺ εἶχε διακλαδώσεις σ' ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα. Τὸ 1932 καὶ τὸ 1935 ὁ Ἰωάν. Ἀρνέλλος ἦταν ἀνεξάρτητος ὑποψήφιος στὴν Ἀχαΐα καὶ πῆρε μόλις 180 καὶ 229 ἀντίστοιχα ψήφους σ' ὁλόκληρο τὸν νομό. Πέθανε τὸ 1948 καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ βιβλίο του ἐναντίον τοῦ Δρακούλη εἶχε γράψει διάφορες κοινωνιολογικὲς καὶ φιλοσοφικὲς μελέτες, ὅπως *Ἡ φιλοσοφία τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς Ψυχοφυσιολογίας*, στὴν ὁποία ἐπέκρινε τὶς θεωρίες τοῦ Αἰνστάιν, *Ἐπίκρισις τῆς νεωτέρας Φιλοσοφίας* (1914), *Μεγάλη Δόξα τοῦ Ἑλληνισμοῦ περὶ τῆς Ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν* (1918).

Ὁ Σωτήριος Κυριαζόπουλος, γιὸς βιομήχανου, καταδικάστηκε γιὰ τὴ δράση του στὸν Πύργο σὲ τρία χρόνια φυλάκιση, καὶ ἐξέτισε τὴν ποινή του στὶς φυλακὲς τοῦ Πύργου καὶ τῆς Ἰθάκης. Ἔγραψε τὰ βιβλία *Ὕμνος ποιητικὸς πρὸς τὰ θεῖα ἰδανικὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ*, *Σάλπισμα τοῦ ἑβδόμου ἀγγέλου* (1922) καὶ διηύθυνε γιὰ ἕνα διάστημα τὴν ἐφημερίδα *Νέος Κόσμος* (1925), ποὺ εἶχε προηγουμένως διευθυντὴ τὸν Γ. Γιαννικόπουλο. Στὰ κατοπινὰ χρόνια ὁ Σ. Κυριαζόπουλος, ὅπως καὶ ὁ Ἰωάν. Ἀρνέλλος, προπαγάνδιζε τὴν δύναμη τῶν κειμένων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τὶς κοσμολογικὲς ρήσεις τοῦ Μωυσῆ, τὴν Χάρη τῆς Θείας Πρόνοιας, τὰ κοινὰ «Χριστιανοελληνικὰ ἰδεώδη» καὶ τὶς προσταγὲς τῆς «ἐπὶ τοῦ Ὄρους τῶν Μακαρισμῶν» ὁμιλίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὡς ἀναγκαῖο πλαίσιο τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὰ ἄτομα, στὶς κοινωνικὲς τάξεις καὶ τοὺς λαούς.

Μιὰ ἄλλη χριστιανοσοσιαλιστικὴ κίνηση τῆς Πάτρας στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰώνα θὰ ἀκολουθήσει —ὅπως λίγο ἀργότερα καὶ οἱ ὁμόφρονες τοῦ Βόλου — τὸν δρόμο τῆς συνδικαλιστικῆς ὀργάνωσης

τῶν ἐργαζομένων. Συνασπισμένοι γύρω ἀπό τὴν κίνηση Χριστιανικὴ Ἰσοπολιτεία οἱ χριστιανοκοινωνιστὲς αὐτοὶ προπαγανδίζουν τὴν ὀργάνωση μιᾶς γνήσιας σοσιαλιστικῆς κοινωνίας, ποὺ θὰ ἐφαρμόζει στὴν πράξη τὶς χριστιανικὲς ἰδέες τῆς ἀνθρώπινης ἰσότητας, τῆς εἰρήνης καὶ τῆς δικαιοσύνης, τῆς ἀγάπης καὶ τῆς κοινοκτημοσύνης. Τὶς ἀρχὲς αὐτὲς σὲ 21 κρίσιμα ἐθνικά, κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ θέματα θὰ ἀναπτύξει σὲ λαϊκὴ συγκέντρωση στὴν πλατεία Γεωργίου ὁ ἀρχηγέτης τῆς κίνησεως Δημήτριος Ἀνδρεόπουλος ἢ Κατσίβελος. Μαθηματικὸς καὶ ἀρχιτέκτονας ὁ Κατσίβελος (1871-1947) ὑπῆρξε πρωτεργάτης στὴν δημιουργία πολλῶν ἐργατικῶν σωματείων καὶ εἶχε ἀποφασιστικὴ συμμετοχὴ στὴν ἵδρυση τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου Πατρῶν (1906) τοῦ ὁποίου διετέλεσε γιὰ πολλὰ χρόνια πρόεδρος. Μὲ τὸν καιρό, ὑπαδὸς ἁπλῶς τῆς κοινωνικῆς ἀναμόρφωσης καὶ τῆς ἀνύψωσης τοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου τῶν ἐργατῶν ὁ Κατσίβελος παραγκωνίσθηκε ἀπὸ τὴν διοίκηση τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου ἀπὸ μαχητικότερα ἐργατικὰ στοιχεῖα. Ὅσες φορὲς προσπάθησε νὰ πολιτευθεῖ ὡς ἀνεξάρτητος ὑποψήφιος (τὸ 1910 καὶ τὸ 1933) εἶχε ἐλάχιστη ἀπήχηση. Μὲ τὰ χρόνια ὁ χριστιανοουτοπιστὴς Ἀνδρεόπουλος ἢ Κατσίβελος ἔριξε τὸ βάρος του στὴν χριστιανικὴ φιλαλληλία καὶ ἐγκαρτέρηση, καὶ λίγους μῆνες πρὶν πεθάνει ἔγραψε —ὡς ἐρασιτέχνης ποιητὴς ποὺ ἦταν— ἕνα πολύστιχο ποίημα, τὸν *Θρῆνο*, ὡς ἐλεγεία τῆς ψυχῆς του γιὰ τὸν ἀδελφοκτόνο ἐμφύλιο πόλεμο[1].

Μετὰ τὸ θάνατό του συνεχίσθηκε ἡ ἔκδοση τῆς ἐφημερίδας *Σάλπιγξ* ποὺ εἶχε ἱδρύσει τὸ 1928 μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ *θρησκευτικοκοινωνική* καὶ ὁ βίος τῆς ὀργάνωσης Χριστιανικὴ Μορφωτικὴ Ἕνωσις ἀλλὰ πλέον ὡς ὄργανο καὶ κίνηση παραδοσιακῆς νοοτροπίας Θεολόγων καὶ πιστῶν.

Ὁ ἀναρχισμὸς τῶν ἀγροτῶν

Ἀργὰ ἀλλὰ σταθερά, ὁλόκληρο τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 20οῦ, ἐπίκεντρο τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς χώρας ἔγιναν οἱ περιοχὲς τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς Βοιωτίας. Σ' αὐτὲς τὶς περιοχὲς θὰ δημιουργηθοῦν οἱ πρῶτες μονάδες σύγχρονης βιομηχανικῆς παραγωγῆς, θὰ συγκεντρωθεῖ ὁ μεγαλύτερος ὄγκος τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου καὶ χρηματικῶν συναλλαγῶν. Χρόνο μὲ τὸ χρόνο, ἰδιαίτερα τὴν κρίσιμη δεκαετία 1890-1900, χάνουν τὴ σημασία τους τὰ παραδοσιακὰ οἰκονομικὰ

1. Ν.Κ. Πολίτης, ἔ.ἀ., σελ. 256.

κέντρα τῆς βορειοδυτικῆς Πελοποννήσου, μὲ τὸ ἐμπόριο τῆς σταφίδας, καὶ ὁ διαμετακομιστικὸς σταθμὸς τῆς Σύρου. Ἡ συρρίκνωση τῆς σημασίας τους στὴν ἐθνικὴ οἰκονομία, ποὺ μορφοποιεῖται στὴ βορειοδυτικὴ Πελοπόννησο μὲ τὸ σταφιδικὸ πρόβλημα, σήμανε ταυτόχρονα τὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ κρίση γιὰ τὶς περιοχὲς αὐτές.

«Οἱ ἀλλεπάλληλες κρίσεις», γράφει ὁ Κώστας Βεργόπουλος, «τοῦ ἐμπορίου τῆς σταφίδας στὸ 19ο αἰ. ἦταν ἴσως τὸ σημαντικότερο οἰκονομικὸ γεγονὸς στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν ἵδρυση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους. Οἱ ἐπιπτώσεις του πάνω στὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ τοῦ τόπου ἦταν σοβαρότατες. Ἡ σταφιδικὴ κρίση ἦταν ἡ κυριότερη ἀφορμή, ποὺ ἐπιτάχυνε τὸν ἄμεσο παρεμβατισμὸ τοῦ κράτους στὴν ἰδιωτικὴ οἰκονομία. Ἀπὸ αὐτὴ ξεκίνησε ἡ διαδικασία γιὰ τὴν ἀναδιάρθρωση τῶν παραγωγικῶν δομῶν τῆς χώρας· στὶς σταφιδικὲς περιοχὲς πρωτοεμφανίστηκαν, στὴν τελευταία δεκαετία τοῦ αἰώνα, κινήματα μὲ κοινωνικὲς διεκδικήσεις (σοσιαλισμός, ἀναρχισμὸς κλπ.), ὅπως ἐπίσης καὶ τὰ πρῶτα μαζικὰ μεταναστευτικὰ ρεύματα πρὸς τὴν Ἀμερική... Ἡ σταφιδικὴ κρίση κινητοποίησε τοὺς ἀγρότες, πρὸς νέες κατευθύνσεις πέρα ἀπὸ "τὴν σκιὰν τῶν σταριδαμπέλων" καὶ πιὸ συγκεκριμένα:

α) κοινωνικὰ κινήματα ἔκαναν τὴν ἐμφάνισή τους στὴ δυτικὴ Πελοπόννησο, πρῶτα ἀπ' ὅλα μεταξὺ τῶν σταφιδοπαραγωγῶν καὶ ἀπὸ ἐκεῖ διαδόθηκαν καὶ σὲ ἄλλους χώρους τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας,

β) ἡ σταφιδικὴ οἰκονομία ἐξασθένησε ἀπὸ τὴ μαζικὴ μετανάστευση, ἡ ὁποία ἐγκαινιάστηκε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς δεκαετίας 1890-1900 πρὸς τὴν Ἀμερικὴ καί,

γ) σπουδαῖα ρεύματα ἐσωτερικῆς μεταναστεύσεως ἐκδηλώθηκαν κατὰ τὴν ἴδια περίοδο καὶ ὁδήγησαν μεγάλο ἀριθμὸ ἐργατικῶν χειρῶν στὰ ἀναπτυσσόμενα ἀστικὰ κέντρα καὶ ἰδίως στὴν περιοχὴ Ἀθηνῶν-Πειραιῶς.

Μὲ δύο λόγια, ἡ σταφιδικὴ κρίση λειτούργησε καὶ σὰν ἕνας καταλύτης γιὰ τὴν μετατροπὴ τοῦ χαρακτήρα τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας»[1].

Στὴν Ἀθήνα, τὸ Λαύριο, τὸν Βόλο καὶ τὴ Σύρο οἱ ἀναρχικὲς ἰδέες ἀναπτύχθηκαν κυρίως στὸν συνδικαλιστικὸ χῶρο. Στὴν Πάτρα καὶ τὰ ἄλλα ἀστικὰ κέντρα τῆς Πελοποννήσου ὑπῆρχε ὁ ἀγροτικὸς ἀναρχισμὸς στὰ πρότυπα τοῦ ἰταλικοῦ. Οἱ ἀγρότες καὶ οἱ μικροαστοὶ διανοούμενοι, ποὺ συμπορεύτηκαν μαζί τους, δὲν ἀρκοῦνταν, ὅπως οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστές, σὲ καταγγελίες καὶ ἀμφι-

1. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Τόμος ΙΔ', σελ. 65-68.

σβήτηση τοῦ κοινωνικοῦ ρόλου τοῦ κράτους. Προχώρησαν σὲ ἀπευθείας συγκρούσεις μὲ τὴν ὀργανωμένη ἐξουσία, ποὺ συχνὰ ἦταν αἱματηρές.

Τὸ 1896 σημαδιακὸ χρόνο γιὰ τὸ ἑλληνικὸ ἀναρχικὸ κίνημα, ἔχουμε σὲ πολλὰ χωριὰ τῆς Ἀχαΐας καὶ τῆς Ἠλείας πράξεις ἀπειθαρχίας στοὺς νόμους τοῦ κράτους καὶ πολλὲς ἐπιθέσεις (ξυλοδαρμούς, πετροβολισμούς, κλπ.) ἐναντίον τῶν ὀργάνων τῆς ἐξουσίας.

Στὸ Σκουροχώρι τοῦ Πύργου, στὶς 3 Ἰανουαρίου 1898, οἱ ἐξεγερμένοι ἀγρότες ἀντιστάθηκαν στὰ ἀποσπάσματα τῆς χωροφυλακῆς, ποὺ πῆγαν ἐκεῖ γιὰ νὰ κάνουν συλλήψεις καὶ νὰ ἐπιβάλουν τὴν τάξη, σκότωσαν ἕνα χωροφύλακα καὶ τραυμάτισαν δύο ἄλλους. Μάλιστα, σύμφωνα μὲ μιὰ πληροφορία, ὁ νεκρὸς χωροφύλακας ἀποκεφαλίστηκε.

Στὰ σταφιδουργικὰ κέντρα τῆς Ἀχαΐας (Τσουκαλέικα, Βραχνέικα, Ἀλισὸς) ὀργανώνονται συλλαλητήρια διαμαρτυρίας, μὲ κύριο αἴτημα νὰ διατηρηθεῖ ἡ «παρακράτηση», δηλαδὴ ἡ ὑποχρεωτικὴ ἀποθήκευση ἀπὸ τὸ Κράτος ὁρισμένων ποσοτήτων ἀπὸ τὶς ἐξαγόμενες, ὥστε νὰ διατηροῦνται ὑψηλὰ οἱ τιμὲς ἐξαγωγῆς. Ἡ στάση ὁρισμένων βουλευτῶν ὑπὲρ τῆς καταργήσεως τῆς παρακρατήσεως, ὅπως ζητοῦν οἱ ἔμποροι, ἐρεθίζει τὰ πνεύματα καὶ ἐντείνει τὶς φῆμες γιὰ συναλλαγή. Ὁ στρατὸς ἀναλαμβάνει νὰ ἐνισχύσει τὴν χωροφυλακὴ στὴν ἐπιβολὴ τοῦ νόμου καὶ οἱ κάθε εἴδους καταζητούμενοι πολλαπλασιάζονται.

Ἡ κρίση τῶν παραδοσιακῶν ἐπαγγελμάτων καὶ καλλιεργειῶν ὁδηγεῖ τὰ λαϊκὰ στρώματα πρὸς τὴν ἀναρχικὴ δράση, τὴν τυφλὴ ρήξη μὲ τὴν ἐξουσία καὶ τοὺς μηχανισμούς της.

Τὰ φαινόμενα τῆς ἀστυφιλίας καὶ τῆς ὑποαπασχόλησης στὰ ἀστικὰ κέντρα —ποὺ συγκεντρώνουν τὸ 30% τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας— ὠθοῦν τοὺς διανοούμενους καὶ ὁρισμένα μικροαστικὰ στοιχεῖα σὲ ἔντονη ριζοσπαστικοποίηση.

Οἱ ὀξυδερκέστεροι, ἀπὸ τὸν Ρ. Χοῖδᾶ ὡς τὸν Κλ. Τριανταφύλλου, συλλαμβάνουν τὸ πρόβλημα ὡς πολιτικό, μὲ αἰχμὲς τὸν ἀντιβασιλικὸ ἀγώνα καὶ τὴν ἠθικοποίηση τοῦ κράτους. Οἱ πιὸ ἐξεγερμένες συνειδήσεις ἀπαιτοῦν βαθιὲς κοινωνικὲς ἀλλαγὲς καὶ ὠθοῦν σὲ ἀντιεξουσιαστικὲς πράξεις, ποὺ ἐκτείνονται ὡς τὴν ἔνοπλη σύγκρουση καὶ τὴν ἀτομικὴ τρομοκρατία.

Τὸν ρόλο τοῦ καταλύτη, τόσο στὸν ἀναρχοσυνδικαλισμὸ ὅσο καὶ στὸν ἀγροτικὸ ἀναρχισμό, θὰ παίξουν Ἰταλοὶ ἐργάτες, ποὺ συνήθως παραμένουν στὸ παρασκήνιο τῶν γεγονότων.

Στὴν περιοχὴ τῆς Ἀχαιοήλιδας, γράφει ὁ Τάσος Βουρνᾶς, «τὶς ἀναρχικὲς ἰδέες εἰσήγαγαν Ἰταλοὶ ἐργάτες, ποὺ δούλεψαν στὰ ἔργα τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς καὶ εἶχαν κάποια ἀπήχηση,

πρόσκαιρη ὡστόσο, καὶ μεταξὺ τῶν ἐξαθλιωμένων σταφιδοπαραγωγῶν τὴν ἐποχὴ τῆς σταφιδικῆς κρίσης»[1].

Ἡ ὁμάδα Ἐπὶ τὰ πρόσω

Στὴν ἀχαϊκὴ πρωτεύουσα ἡ χαλαρὴ ἑνότητα τῆς Σοσιαλιστικῆς Ἀδελφότητος ἐπιτάχυνε τὶς φυγόκεντρες τάσεις.

Πρῶτοι οἱ ἐργάτες, ποὺ ἦταν συνασπισμένοι στὰ τρία σοσιαλιστικὰ σωματεῖα τῆς Πάτρας —μὲ πολυπληθέστερο ἐκεῖνο τῶν ἐργατῶν σταφιδοκιβωτίων— θὰ δημιουργήσουν τὸ δικό τους τμῆμα τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κέντρου. Δὲν ἦταν παρὰ ἡ ἀπαρχὴ τῆς διάλυσης τῆς μετωπικῆς Ἀδελφότητος. Ἀκόμα καὶ ἐκεῖνοι, ποὺ πίστευαν στὴν ὠφελιμότητά της, ἀποφάσισαν νὰ δραστηριοποιηθοῦν ἔξω ἀπὸ τὰ πλαίσιά της[2].

Σχηματίστηκαν δύο βασικὲς ὁμάδες. Ἡ πρώτη, μὲ ἐπικεφαλῆς τοὺς Κων. Σταυρόπουλο, Δημ. Καραμπίλια καὶ τὸν τυπογράφο Π. Κοτζιᾶ, ἀποφάσισε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1896 νὰ συνεχίσει τοὺς μορφωτικοὺς σκοποὺς τῆς Ἀδελφότητος. Ἐξέδωσε τὴν ἑβδομαδιαία ἐφημερίδα *Ἐμπρός*. Ἡ ἔκδοσή της σταμάτησε στὸ τρίτο φύλλο γιὰ οἰκονομικοὺς λόγους. Ἡ δεύτερη ὁμάδα, ἀποτελούμενη ἀπὸ ἀναρχοσοσιαλιστὲς ἤλπιζε ὅτι θὰ ἦταν περισσότερο τυχερή. Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1896 ἀνέλαβαν τὴν ἑβδομαδιαία ἐφημερίδα τῆς Πάτρας *Ἐπὶ τὰ πρόσω*, ποὺ εἶχε ἤδη μιὰ δική της κυκλοφορία καὶ τὴν ἔκαναν δικό τους ἰδεολογικὸ ὄργανο.

Τὴν ὁμάδα ἀποτελοῦσαν ὁ τυπογράφος Ἰωάννης Μαγγανάρας, ὁ ποιητὴς καὶ λόγιος Παναγιώτης Τσεκούρας, ὁ δικηγόρος Βασίλειος Καλλιοντζῆς (ὁ «δηλωσίας» τὸ 1877) κ.ἄ. Συνεργάτες τους στὴν Ἀθήνα, ὅπου σπουδάζουν στὴν Ἰατρικὴ Σχολὴ —καὶ δὲν τελείωσαν ποτὲ— οἱ Πυργιῶτες φοιτητὲς Δημήτριος Ἀρνέλλος (ἀδελφὸς τοῦ Ἰωάννη) καὶ Δημήτριος Μπαντούνας. Οἱ πληροφορίες, ποὺ δημοσιεύονται σὲ ὁρισμένα βιβλία γιὰ τὴν ὀργάνωση αὐτὴ —συνήθως «δεύτερο χέρι» ἀπὸ τὸν Γιάννη Κορδάτο— δὲν εἶναι πάντοτε ἀκριβεῖς.

Ἡ ἐφημερίδα *Ἐπὶ τὰ πρόσω* ἄρχισε νὰ ἐκδίδεται ἀπὸ τὸ 1882 ὡς φιλελεύθερο ἔντυπο τῆς πόλης, ἀλλὰ καὶ μὲ παραγοντίστικο ρόλο στὰ τοπικὰ δημοτικὰ ζητήματα. Κυκλοφοροῦσε σὲ ἀκανόνιστα χρονικὰ διαστήματα. Ὡς τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1883 εἶχε βασικὸ

1. Τάσου Βουρνᾶ, *Ἱστορία τῆς Νεώτερης Ἑλλάδας*, τόμος Α', σελ. 543.
2. Δ. Καραμπίλια, *Ἀναμνήσεις*, ἔ.ἀ. 30-4-1950.

συντάκτη τὸν δικηγόρο Σπυρ. Θ. Παππᾶ καὶ ὡς τὰ τέλη τοῦ 1884 ἀποκλειστικὸ συντάκτη τὸν Ἀνδρέα Σταυρόπουλο. Τὸ 1895 ἀνέλαβε τὴ διεύθυνσή της ὁ νέος ἰδιοκτήτης Ἰωάννης Μαγγανάρας, τυπογράφος ἀπὸ τὴν Κόρινθο, ποὺ εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὴν Πάτρα. Τοῦ τὴν πούλησε ὁ Ἀλεξ. Εὐμορφόπουλος τῆς ἀναρχικῆς ὁμάδας τοῦ 1877 καὶ τώρα ἐπιχειρηματίας. Ὁ Μαγγανάρας προσπάθησε νὰ κάνει τὴν ἔκδοσή της τακτικὴ καὶ νὰ δώσει στὴν ὕλη τῆς ἐφημερίδας ἕναν εὐρύτερο κοινωνικὸ προβληματισμό. Κατακεραύνωνε τὴν ἐμπορομεσιτικὴ τάξη, ζωγράφιζε ἁδρὰ τὴν ἀθλιότητα τῶν λαϊκῶν στρωμάτων, ἐπέκρινε τοὺς πολιτευόμενους καὶ τὰ συμφέροντα ποὺ ὑπηρετοῦσαν.

Λίγο ἀργότερα, ὁ Μαγγανάρας ἀναζήτησε τὴ συνεργασία τῆς παραπάνω ὁμάδας (στὴν ὁποία προστέθηκε ὁ Δημ. Καραμπίλιας) καὶ ἡ ἐφημερίδα ἔγινε τὸ ἰδεολογικὸ ὄργανο τῶν «φιλελεύθερων σοσιαλιστῶν», δηλαδὴ τῶν ὁμοφρόνων ἀναρχοσοσιαλιστῶν. Μέσα ἀπὸ τὶς σελίδες της κατηγοροῦσε ὅσους συμμετεῖχαν στὴν «συμπαιγνία» τοῦ κοινοβουλευτικοῦ παιχνιδιοῦ, κατήγγειλλε τὴν τάξη τῶν ἀστῶν καὶ προπαγάνδιζε τὶς ἰδέες καὶ τὴ δράση τῶν Εὐρωπαίων ἀναρχικῶν τῆς ἐποχῆς (Κροπότκιν, Ρεκλού, Μαλατέστα, Τσερκεσώφ, Βαγιάν, Τσιπριάνι, Αἰμὶλ Ἀνρί, Ραβασόλ, Καζέριο κλπ.). Μὲ τὴν βοήθεια τοῦ Δημ. Ἀρνέλλου, ποὺ εἶχε ὀργανωθεῖ στοὺς ἀναρχικοὺς κύκλους τῆς Ἀθήνας, ἡ ὁμάδα τῶν Πατρῶν ἐφοδιαζόταν μὲ ξένα ἔντυπα (ὅπως οἱ γαλλικοὶ *Les Temps Nouveaux*), ποὺ μετέφραζαν ὁ ἴδιος καὶ ὁ Βασ. Καλλιοντζῆς. Σταδιακὰ ἡ ὕλη της πλουτίζεται μὲ εἰδησεογραφία καὶ σχόλια.

Ὅταν ὑπῆρχαν ἐξαιρετικὰ γεγονότα, ὅπως ἡ ἀπεργία στὸ Λαύριο τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1896, ἡ ἐφημερίδα κυκλοφοροῦσε σὲ μικρὴ ἔκτακτη ἔκδοση.

Ἡ ἐφημερίδα ἦταν ὄργανο γενικῆς ἐνημέρωσης σ' ὅ,τι ἀφοροῦσε τοὺς ἀναρχικοὺς τῆς Εὐρώπης, ποὺ θὰ διαγραφοῦν μὲ ἀπόφαση τῆς πλειοψηφίας τῶν μαρξιστῶν ἀπὸ τὶς τάξεις τῆς Διεθνοῦς στὸ Συνέδριο τοῦ Λονδίνου (1896). Ἡ κυκλοφορία της φαίνεται νὰ ἦταν ἱκανοποιητικὴ καὶ διαβαζόταν σὲ πόλεις καὶ πολλὰ χωριὰ τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου, ἀπὸ τὸ Αἴγιο ὡς τὰ Φιλιατρά.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προπαγάνδα ἀπὸ τὶς στῆλες τῆς ἐφημερίδας, ἡ ὀργάνωση τύπωνε σὲ χωριστὰ φυλλάδια ὁρισμένα θεωρητικὰ κείμενα, ποὺ μετέφραζε ὁ Βασ. Καλλιοντζῆς. Οἱ μπροσοῦρες αὐτὲς ἀποτέλεσαν τὴ μικρὴ σειρὰ τῆς *Κοινωνιολογικῆς Βιβλιοθήκης* τῆς ἐφημερίδας, ποὺ κατασχέθηκε δύο φορές. Τὴν μία τὸν Νοέμβριο τοῦ 1896 καὶ τὴν ἄλλη τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1898.

Τὸ ἀναρχικὸ κίνημα στὴν Εὐρώπη φαίνεται τὰ χρόνια αὐτὰ ὅτι εἶχε ἐξαντλήσει τὶς δυνατότητές του. Ὅμως, μιὰ κάποια νέα

ἄνθηση θὰ ἀκολουθήσει ὡς τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο, ποὺ ἦταν ἐντοπισμένη κυρίως σὲ χῶρες ὅπως ἡ Ἰταλία καὶ ἡ Γαλλία καί, κυρίως, ὀφειλόταν σὲ γενικότερα αἴτια (λ.χ. οἱ ἀδυναμίες τοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος) καὶ ὄχι τόσο στὴ δυναμικὴ τῶν ἰδεῶν αὐτῶν. Κατακερματισμένο καὶ γεμάτο «ἀναθεωρήσεις» καὶ αἱρέσεις τὸ ἀναρχικὸ κίνημα στὴν Εὐρώπη ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια κυμάνθηκε ἀνάμεσα σὲ ἀντιλήψεις, ὅπως ἡ κήρυξη γενικῆς ἀπεργίας σὰν «ὅπλο ἐνάντια στὸν πόλεμο», ποὺ ὁδήγησε σὲ διάσταση τοὺς ἀναρχοσυνδικαλιστὲς μὲ τοὺς μαρξιστὲς σοσιαλιστὲς καὶ σὲ μορφὲς «ἔμπρακτης προπαγάνδας», ὅπως οἱ δολοφονίες ἡγετῶν κρατῶν καὶ πολιτικῶν προσώπων.

Ἡ ὁμάδα, ποὺ ἔχει συναπιστεῖ γύρω ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα *Ἐπὶ τὰ πρόσω* φαίνεται νὰ εἶναι ἡ πρώτη ἀναρχικὴ ὁμάδα τῆς Ἑλλάδος μὲ τόσο συστηματικὴ καὶ πολύχρονη (περίπου πέντε χρόνων) δράση, ἡ ὁποία συνδέθηκε κυρίως μὲ τὶς ἀγροτικὲς ἐξεγέρσεις καὶ διεκδικήσεις.

Ἡ ὁμάδα εἶχε δικό της σύστημα μέτρησης τοῦ χρόνου. Ὡς ἀφετηρία τοῦ ἡμερολογίου θεωροῦσε ὄχι τὴ γέννηση τοῦ Χριστοῦ ἀλλὰ τὴν Πρώτη Γαλλικὴ Δημοκρατία (1792), ποὺ ὁδήγησε στὴν ἐκθρόνιση καὶ θανατικὴ καταδίκη τοῦ Λουδοβίκου ΙΣΤ'. Ἔτσι, τὸ ἔτος 1896 ἀναγραφόταν στὴν ἐφημερίδα ὡς *ἔτος 104*. Ἡ ἰδεολογικὴ ταυτότητα τῆς ὁμάδας γίνεται φανερὴ ἀπὸ δύο ἀποσπάσματα κειμένων τῆς ἐφημερίδας της. Τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτά, ἐπισημαίνει:

> *...Ἤδη οἱ ἀναγνῶσται ἡμῶν, ἂς κρίνωσι τίνες εἶναι οἱ ἀληθῶς ὑπὲρ τῆς ἰδέας τοῦ Σοσιαλισμοῦ ἐργαζόμενοι: ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἀπέβαλαν ἐκ τῶν προγραμμάτων αὐτῶν πᾶν ὅ,τι σοσιαλιστικὸν διὰ ν' ἀναμιχθῶσιν εἰς ὅλους τοὺς πολιτικοὺς ἀγῶνας καὶ νὰ λάβωσι μέρος εἰς ὅλας τὰς ἐκλογικὰς μηχανορραφίας· ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἀναμιγνύονται εἰς τὰς δημοσίας ὑπηρεσίας τῆς σημερινῆς κοινωνίας, λαμβάνουσι μέρος εἰς τὴν λειτουργίαν της καὶ καθίστανται τυφλὰ ὄργανα ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε νὰ ὦσιν ἀποδεδειγμένοι ὑπέρμαχοι αὐτῆς· ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι μεταχειρίζονται τὸ ὄνομα τοῦ Σοσιαλισμοῦ μόνον καὶ μόνον διὰ νὰ ἐξαπατῶσι τοὺς ἐκλογεῖς των ἢ ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι, ὄντες οἱ κατ' εὐθεῖαν κληρονόμοι τοῦ ἀρχαίου σοσιαλισμοῦ, μέγα χάσμα τοὺς χωρίζει τῆς πολιτικῆς τύρβης, ὡς τοὺς ἄλλοτε σοσιαλιστάς, τῶν ὁποίων τὸ πρόγραμμα ὂν ἀδιαλλάκτον ἠμπόδιζεν αὐτοὺς νὰ συγχωνευθῶσιν μετὰ τῶν ὑπερμάχων τοῦ καθεστῶτος.*
>
> *Ὅ,τι δὲ ἀποδεικνύει ὅτι ἡμεῖς εἴμεθα οἱ συνεχίζοντες τὸ*

ἔργον ἐκείνων εἶναι τοῦτο: ὅ,τι αἱ κυβερνήσεις τῆς τότε ἔπραττον ἐναντίον τῶν ἀληθῶν σοσιαλιστῶν, ἐπίσης αἱ κυβερνήσεις τῆς σήμερον πράττουσι καὶ δι' ἡμᾶς: μᾶς καταδιώκουσι καὶ μᾶς φυλακίζουσιν ὅταν ἐξεγειρώμεθα[1].

Ἂν ἡ ἐπιλογὴ τοῦ 1792 ὡς «σωτηρίου ἔτους» — ἀφετηρίας γιὰ τὴν ἱστορικὴ χρονολόγηση ἀπὸ τὴν ὁμάδα εἶναι ἕνα κάπως ἐξεζητημένο στοιχεῖο, ὑπάρχουν καὶ οἱ ἀντιβασιλικὲς καὶ ἀντιπλουτοκρατικὲς καταγγελίες. Καταγράφονταν μὲ ἀρκετὴ ἐνάργεια σὲ κείμενο στὸ ἴδιο τεῦχος 17 τῆς ἐφημερίδας, καὶ τόνιζαν ἀνάμεσα στ' ἄλλα:

Ἐσκεφθήκαμε ὅτι θὰ ἦτανε καλό, πρὶν ἀκόμα γράψουμε πῶς θέλουμε τὴ Νέα Κοινωνία ποὺ ζητᾶμε ἐμεῖς οἱ Ἐλεύθεροι Σοσιαλισταί, νὰ γράψουμε πρῶτα μὲ λίγα λόγια πῶς οἱ ἄνθρωποι ζούσανε τὰ πρῶτα πρῶτα χρόνια. Πῶς ἔγινε καὶ ἔφτασαν σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, σ' αὐτὴ τὴ θλιβερὴ καὶ ἄθλια κατάσταση ποὺ εἶναι σήμερα. Ἄλλοι δηλαδὴ νὰ κατέχουν πολλὰ καὶ ἄλλοι τίποτες, ἄλλοι νὰ ἐργάζωνται νύχτα μέρα, ποὺ λέν, κι ἄλλοι νὰ κάθωνται καὶ νὰ ἀπολαβαίνουνε τὸν κόπο ἐκεινῶν ποὺ ἐργάζονται. Ἀφοῦ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἀπόγονοι τοῦ πρώτου πρώτου ἀνθρώπου ποὺ εὑρέθη στὴ Γῆ καὶ ἔχουνε τὰ αὐτὰ δικαιώματα ἀπάνω στὴ Γῆ, ἀφοῦ ἐρχόμαστε στὴ γῆ χωρὶς νὰ φέρνουμε τίποτες καὶ φεύγουμε χωρὶς νὰ παίρνουμε τίποτες μαζί μας, πῶς ἔγινε —ἀφοῦ ἕνας ἦτανε ὁ πρῶτος ἄνθρωπος— νὰ εἴμαστε χωρισμένοι σὲ Κράτη, σὲ Ἔθνη, σὲ Βασίλεια, δηλαδὴ σὲ Τούρκους, σὲ Βουλγάρους, σὲ Ἕλληνες, σὲ Γάλλους, σὲ Γερμανούς, σὲ Ἀμερικάνους..., πῶς εὑρέθηκαν νὰ εἶναι αὐτοὶ ποὺ λέγονται αὐτοκράτορες, βασιλεῖς, ἡγεμόνες καβάλλα στὸ σβέρκο τοῦ Λαοῦ μὲ ἀξιώματα καὶ μὲ τιμές... καὶ πῶς καὶ ἀπὸ ποιοὺς εὑρεθήκανε οἱ νόμοι καὶ γιὰ ποιὸ σκοπό;...

Ἀρχινᾶμε λοιπόν.

Οἱ ἄνθρωποι στοὺς πρώτους χρόνους ἔζοῦσαν εὐτυχισμένο καὶ εὐχάριστο βίο, χωρὶς στερήσεις καὶ κόπους, χωρὶς πίκρες καὶ λύπες. Ἔζοῦσαν μὲ ὅ,τι τοὺς ἔδινε ἡ Γῆ καὶ ὅλα ἦσαν κοινά, δηλαδὴ ὅλων. Κανένας δὲν ἔλεγε: τοῦτο εἶναι δικό μου, μοῦ ἀνήκει. Νόμοι, βασιλιάδες, πρωθυπουργοί... δὲν ὑπῆρχαν, οὔτε χωρισμένοι σὲ κράτη, σὲ ἔθνη, σὲ βασίλεια... πατρίδα εἶχαν μιά: τὴ Γῆ! Στρατιῶτες καὶ χωροφύλακες

1. *Ἐπὶ τὰ Πρόσω*, τ. 17/21-7-1896.

δὲν ὑπῆρχαν... Ὅλοι ἐζοῦσαν ἀδελφωμένα, γιατὶ ἤξεραν ὅτι ἡ εὐτυχία καθενὸς ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴν εὐτυχία ὅλων τῶν ἄλλων. Ἡ ζωή τους περνοῦσε σὲ πεδιάδες χλοερές.. Ἔτσι ζούσανε χρόνια πολλὰ οἱ ἄνθρωποι... ἐκεῖνα τὰ χρόνια.

Μὲ κεντρικὸ ἄξονα τὸ πρόβλημα τῆς ἰδιοκτησίας, τὸ κείμενο κατέγραφε ἐκλαϊκευτικὰ ὅλα τὰ «συνεπόμενα δεινά», ὅπως ἡ κοινωνικὴ ἀνισότητα, ἡ ἐκμετάλλευση, οἱ πόλεμοι, ἡ συγκέντρωση τοῦ πλούτου στὰ χέρια τῶν λίγων. Τὴν ἐποχὴ ποὺ δημοσιευόταν τὸ κείμενο αὐτὸ (Ἰούλιος τοῦ 1896) ἡ σταφιδικὴ κρίση ὀξυνόταν καὶ μαζὶ ἡ κρίση τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας. Ὡστόσο, ἡ διεκτραγώδηση τῆς θέσης τοῦ ἀγρότη τῆς Πελοποννήσου καὶ ἡ πολιτικὴ καταγγελία γι' αὐτήν, γινόταν μέσα ἀπὸ «ἀναλύσεις» γιὰ καταστάσεις ἐκμετάλλευσης χειροπιαστές, καθημερινὲς καὶ πασίγνωστες.

Τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ κείμενο ποὺ εἶχε δημοσιευτεῖ τότε στὴν ἐφημερίδα *Ἐπὶ τὰ Πρόσω* εἶναι χαρακτηριστικό:

Ὅποιος ἀπὸ τοὺς χωριάτες δὲν πιστεύει ὅτι ὁ σταφιδέμπορας τὸν κλέβει, καὶ ὅτι ὁ σταφιδέμπορας ζῆ ἀπὸ τὸν κόπο τοῦ χωριάτη, τὸν ρωτοῦμε νὰ μᾶς πῆ: ποῦ βρίσκει ὁ σταφιδέμπορας τὰ χρήματα κι ἔχει τόσους ὑπαλλήλους στὸ γραφεῖο του, ποῦ βρῆκε τὰ χρήματα κι ἔχει νοικιασμένες ἀποθῆκες, ποῦ βρίσκει τὰ χρήματα καὶ ζῆ σὰν ἀγᾶς;

Γιατί, βέβαια, θέλει χρήματα πολλὰ γιὰ νἄχη τόσο ὡραῖο γραφεῖο μὲ τόσους πολλοὺς ὑπαλλήλους, καὶ νὰ κάνη τόσα μεγάλα ἔξοδα γιὰ νὰ ζῆ πλούσια, γιὰ νὰ κάθεται αὐτός, ἡ γυναίκα του καὶ τὰ παιδιά του —ἂν ἔχη— σὲ τόσο ὄμορφο καὶ μεγάλο σπίτι, ποὺ εἶναι σὰν παλάτι.

Ποῦ τὰ βρίσκει λοιπὸν αὐτὰ χρήματα;

Αὐτὰ τὰ χρήματα εἶναι ὁ ἱδρώτας τοῦ δυστυχισμένου τοῦ χωριάτη ποὺ σαπίζει τὸ κορμί του ἡ βροχὴ καὶ τὸ ἄγριο τοῦ χειμώνα κρύο, ὅταν κλαδεύη τὴ σταφίδα του, ὅταν τὴ σκάβη καὶ τὴ σκαλίζη μὲ τὸ βαριὸ ξυνάρι αὐτὸς μαζὶ μὲ τὴ γυναίκα του καὶ τὰ παιδιά του. Ὁ δυστυχισμένος ὁ χωριάτης παίρνει στὰ χέρια του τὸ φυσερὸ καὶ θειαφίζει τὴ σταφίδα του, τὴν προσέχει καλὰ μὴ πάθη τίποτε, τὴ χαρακώνει καὶ φροντίζει μὲ κάθε τρόπο νὰ τὴν περιποιεῖται περισσότερο καὶ καλύτερα, γιὰ νὰ μπορέση τὸν Λεγουστο, ποὺ θὰ δώση τὸν καρπό, νὰ πάρη χρήματα γιὰ ν' ἀγοράση στάρι καὶ κανένα κομμάτι ἀλατζᾶ γιὰ ροῦχα τῆς γυναίκας του καὶ τῶν παιδιῶν του. Περιμένει νἄρθη ὁ Λεγουστος, ἐλπίζοντας καλυ-

τέρεψη τῆς δυστυχίας, τῆς φτώχειας καὶ τῆς κακομοιριᾶς ποὺ εἶναι ὡς τὸ λαιμὸ βουτηγμένος. Καὶ ὅταν ἔρθη ὁ μὲ τόσο καρδιοχτύπι καὶ ὁ μὲ τόσες ἐλπίδες προσμενόμενος Αὔγουστος, τότε ὅλα φεύγουνε, πετᾶνε, καὶ οἱ ἐλπίδες καὶ ἡ χαρὰ καὶ τὸ γέλιο ἀπὸ τὸ χωριάτη, γιατὶ ὁ ἄτιμος τοκογλύφος, ὁ σταφιδέμπορας, ὁ σταφιδοαποθηκάριος, τὸν φέρνει, μὲ τὴν τέχνη ποὺ ξέρει νὰ κλέβη, χωρὶς νὰ τὸ νοιώθη ὁ χωριάτης, ἴσια, ἴσια, τότε; Τότε πάλι ὁ δυστυχισμένος καὶ κακότυχος χωριάτης ἀρχινάει τὴν ἴδια ζωὴ μὲ τὴ δυστυχία καὶ στέρηση, ἐλπίζοντας τὸν ἐρχόμενο Αὔγουστο καλυτέρεψη.

Δὲν ξέρει ὅτι ὡς ὅτου ἀφίνει καὶ τὸν κλέβουν ποτὲ δὲν θὰ ἰδῆ θεοῦ πρόσωπο καὶ πάντοτε θὰ ζῆ δυστυχισμένα καὶ μιὰ ζωὴ κακορίζικη[1].

Τὸ ἐκλαϊκευτικὸ κείμενο αὐτὸ ὑποδηλώνει καὶ τὶς δυσκολίες γιὰ τὴ θεωρητικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος στὴν Ἑλλάδα ἐκεῖνα τὰ χρόνια, στὴν περιστασιακή του σύνδεση μὲ τὶς μάζες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐξηγεῖ, ὡς ἕνα βαθμό, γιατὶ αὐτὸς ὁ τρόπος καθοδήγησης, ἔστρεψε τελικὰ ὁρισμένους ἐξεγερμένους τῆς πόλης καὶ τοῦ χωριοῦ, σὲ πράξεις βίαιης σύγκρουσης, μὲ τὸ κράτος, καὶ ἀτομικῆς τρομοκρατίας, χωρὶς νὰ ἐπιτύχει κάποια —περιστασιακὴ ἔστω— μαζικὴ ἐξέγερση, ὅπως στὴν Ἰταλία καὶ τὴ Γαλλία.

Σταφιδικὸ καὶ κοινωνικὴ κρίση

Τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα ἡ κατανάλωση τῆς σταφίδας στὶς βιομηχανικὲς χῶρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης γινόταν χρόνο μὲ τὸ χρόνο μεγαλύτερη. Οἱ σταφιδοπαραγωγοὶ τῆς Πελοποννήσου ἀπολάμβαναν κάποιες ἱκανοποιητικὲς τιμὲς ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους, καὶ καθὼς ἀπουσίαζε κάθε κεντρικὸς προγραμματισμὸς οἱ σταφιδοφυτεῖες ἐπεκτείνονταν. Τὸ 1882 οἱ Ἕλληνες καλλιεργητὲς εἶχαν παραγωγὴ 215 ἑκατομμυρίων λίτρων σταφίδας καὶ εἶχαν εἰσπράξει 46 ἑκατομμύρια φράγκα. Τὸ 1884 ἡ παραγωγὴ αὐξήθηκε σὲ 280 ἑκατομμύρια λίτρα καὶ ἡ εἴσπραξη μειώθηκε σὲ 33 ἑκατομμύρια φράγκα. Ἦταν σαφὲς ὅτι ἡ αὐξημένη παραγωγὴ δημιουργοῦσε πλεονάσματα καὶ πίεζε μόνιμα τὴν ἀγορά, δηλαδὴ ἡ μεγάλη προσφορὰ ὁδηγοῦσε σὲ ἐξοντωτικὸ ἀνταγωνισμό, ποὺ τὶς συνέπειές του πλήρωναν, περισσότερο ἀπὸ ὅλους, οἱ σταφιδοπαραγωγοί.

1. Ὅ.π. τ. 17.

Τὰ χρόνια προβλήματα (διάρθρωσης καὶ συγκέντρωσης τῆς παραγωγῆς, ἐξασφάλισης τιμῶν, διεθνοῦς ζήτησης κλπ.) δὲν ἀντιμετωπίστηκαν οὔτε μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ 1879. Μέχρι τότε ἡ ἑλληνικὴ σταφίδα ἐξαγόταν, σχεδὸν ἀποκλειστικά, στὴν Ἀγγλία πρὸς βρώση. Ἀπὸ τὴ χρονιὰ αὐτή, οἱ γαλλικὲς βιομηχανίες οἰνοποιίας ἄρχισαν νὰ ζητοῦν ποσότητες ἑλληνικῆς σταφίδας, γιατὶ τὰ ἀμπέλια τῆς Γαλλίας εἶχαν καταστραφεῖ ἀπὸ φυλλοξήρα. Ἡ νέα ζήτηση ἦταν οὐσιαστικὰ ἡ πρώτη μεγάλη κρίση γιὰ τὸ πρῶτο ἐξαγωγικὸ προϊὸν τῆς χώρας. Δημιούργησε τὴν παραπλανητικὴ ἐντύπωση τῆς «νέας ἀνοιχτῆς ἀγορᾶς» καὶ ἔτσι ἡ κρίση, ποὺ ἦρθε μετὰ ἀπὸ λίγα χρόνια, ἦταν σχεδὸν καταλυτική.

Ἡ νέα ζήτηση δημιούργησε νέες φυτεῖες· ἡ ἀπρογραμμάτιστη παραγωγὴ διαρκῶς αὐξανόταν καὶ τὸ 1895 ἔφθασε τὰ 375 ἑκατομμύρια ἐνετικὰ λίτρα. Ἤδη, οἱ Γάλλοι οἰνοπαραγωγοὶ εἶχαν ἀρχίσει νὰ καλύπτουν τὶς ἀνάγκες τους ἀπὸ τὶς νέες ἀμπελοφυτεύσεις μὲ μοσχεύματα, ἀπὸ τοὺς ἀμπελῶνες τῆς Καλλιφόρνιας, καὶ σύντομα ἔγιναν αὐτάρκεις.

Οἱ συνέπειες τῆς σταφιδικῆς κρίσης ἦταν βαριές. Ἐπιτάχυναν τὴν πτώχευση ὁλόκληρου τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ἀφοῦ προηγουμένως κατέστρεψαν πλήθη παραγωγῶν, ἐμπόρων καὶ βιοτεχνῶν. Ὅλο καὶ περισσότερες σοδειὲς σαπίζουν ἀπούλητες ἀπὸ τὸ 1893 καὶ ἔπειτα, ἐνῶ τὸ κράτος δὲν ἀποφασίζει νὰ λάβει κανένα μέτρο παρεμβατικῆς πολιτικῆς. Δύο χρόνια ἀργότερα, ἡ Κυβέρνηση τοῦ Χαρ. Τρικούπη ψήφισε τὸν γνωστὸ νόμο «περὶ παρακρατήματος» (νόμος ΒΤΘ τοῦ 1895) μὲ τὸν ὁποῖο καθιερώθηκαν φόροι, σὲ χρῆμα καὶ εἶδος, γιὰ τὶς ποσότητες σταφίδας ποὺ ἐξάγονταν. Παρακρατοῦνταν (δηλαδὴ ἀποθηκεύονταν) ἀπὸ τὸ κράτος ὁρισμένες ποσότητες σταφίδας κατώτερης ποιότητας —γύρω στὸ 15% τῆς παραγωγῆς— σὲ μιὰ προσπάθεια ἐξισορρόπησης τῆς προσφορᾶς πρὸς τὴ ζήτηση καὶ ἐνίσχυσης τῶν σταφιδοπαραγωγῶν, ἰδιαίτερα τῆς Ἀχαΐας καὶ τῆς Ἠλείας. Ἡ καλῆς ποιότητος κορινθιακὴ σταφίδα εἶχε τὴν προτεραιότητα στὶς ἐξαγωγὲς καὶ δὲν εἶναι ἀσφαλῶς τυχαῖο ὅτι στὴν περιοχὴ τῆς Κορινθίας, δὲν παρουσιάστηκαν ἀνάλογες ἐξεγέρσεις ἀγροτῶν. Τὸ παρακράτημα σὲ εἶδος, ποὺ προοριζόταν κυρίως γιὰ οἰνόπνευμα, τὸ διαχειριζόταν στὴν ἀρχὴ εἰδικὴ κρατικὴ ὑπηρεσία. Ὅμως, σύντομα δημιουργήθηκαν διαχειριστικὲς ἀνωμαλίες, ποὺ ἐπέτειναν τὴν δυσφορία τῶν σταφιδοπαραγωγῶν καὶ τὴν ἀντίθεσή τους μὲ τὴν κρατικὴ ἐξουσία. Στὶς 17 Ἰουνίου 1899, ἱδρύθηκε στὴν Πάτρα ἡ Σταφιδικὴ Τράπεζα ποὺ θὰ διαχειριζόταν ἔντιμα τὸ παρακράτημα (ποὺ ἀποτελοῦσε καὶ τὸ κύριο κεφάλαιό της) μὲ μετόχους τοὺς ἴδιους τοὺς μικροπαραγωγούς.

Ἓξι χρόνια ἀργότερα (1905) κρίθηκε ὅτι ἡ Τράπεζα ἀπέτυχε

ὁλοκληρωτικὰ στοὺς στόχους της, ποὺ ἦταν ἐπίσης ἡ βελτίωση τῆς ποιότητας τῆς παραγωγῆς καὶ ἡ διείσδυση στὶς νέες ἀγορὲς τῆς Ἀμερικῆς καὶ τῆς Ρωσίας. Στὸ μεταξύ, ἡ ὑπερπαραγωγὴ συνεχιζόταν καὶ πλήθαιναν μαζὶ τὰ κύματα τῆς ἀστυφιλίας καὶ τῆς μετανάστευσης. Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1905, ἡ Σταφιδικὴ Τράπεζα ἀντικαταστάθηκε μὲ τὴν Ἑνιαία Προνομιοῦχο Ἑταιρία πρὸς Προστασίαν τῆς Παραγωγῆς καὶ τῆς Ἐμπορίας τῆς Σταφίδος, ποὺ ἱδρύθηκε στὴν Ἀθήνα. Μὲ τὸν καιρό, κύριο ἔργο της κατέληξε νὰ εἶναι ἕνα δάνειο ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό, μὲ τὸ ὁποῖο ἡ ἑταιρία πέτυχε νὰ ξεριζωθοῦν 33.253 στρέμματα φυτειῶν ὡς τὸ 1915.

Ἡ σταφιδικὴ κρίση κλυδώνισε τὴ χώρα ὄχι μόνο οἰκονομικὰ ἀλλὰ καὶ κοινωνικά. Οἱ ἀγρότες ἀντιμετώπιζαν τὸ φάσμα τῆς πείνας, οἱ σταφιδεργάτες ἔμεναν ἄνεργοι, πολλοὶ σταφιδέμποροι πτώχευσαν καὶ δεκάδες κτήματα ἔβγαιναν σὲ πλειστηριασμό. Τὸ σταφιδικὸ πρόβλημα ἀποτέλεσε μόνιμη ἑστία ἀναταραχῆς ὁλόκληρη τὴν περίοδο 1893-1905 καὶ ἡ ἀγροτικὴ δυσαρέσκεια ἦταν ἐνδημικὸ κοινωνικὸ φαινόμενο. Ἀλλεπάλληλες διαδηλώσεις, ἔνοπλα συλλαλητήρια, βιαιοπραγίες, μαῦρες σημαῖες διαμαρτυρίας καὶ κραυγὲς ἀπόγνωσης: «Πεινᾶμε», «Ἀναστείλατε πληρωμὴν χρεῶν», «Ἐρχόμαστε στὴν Ἀθήνα» καὶ μόνιμο τὸ αἴτημα γιὰ μιὰ νέα ἐξαγωγικὴ πολιτική, μὲ τὴν κραυγὴ «Μονοπώλιο ἢ Θάνατος».

Ἡ ἐφημερίδα *Ἐπὶ τὰ πρόσω* προβάλλει τὶς κινητοποιήσεις αὐτὲς καὶ στελέχη τῆς ὁμάδας γίνονται περιοδεύοντες προπαγανδιστές. Συμμετέχουν σὲ συλλαλητήρια, μοιράζουν μπροσοῦρες, φυλλάδια, ἐνῶ τεύχη τῆς ἐφημερίδας ἐξηγοῦν τὴν κατάσταση στοὺς ἀποθαρρημένους καὶ ξεσηκώνουν τοὺς περισσότερο τολμηρούς. Στὸ ὑπόμνημα ποὺ ἔστειλε τὸ 1900 ὁ Σύνδεσμος Ἀναρχικῶν Ἐργαζομένων τῆς Ἀθήνας πρὸς τὸ Διεθνὲς Ἀναρχικὸ Συνέδριο τοῦ Παρισιοῦ περιγράφονται οἱ σχετικὲς δραστηριότητες τῶν ἀναρχικῶν τῆς Πάτρας, ὡς ἑξῆς:

> *...Ἡ συστηματικὴ δράση καὶ ἰδεολογικὴ δουλειὰ τοῦ ἀναρχισμοῦ ἄρχισε στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὸ 1896. Οἱ ἀναρχικὲς ὁμάδες βρίσκονταν συγκεντρωμένες στὴν Ἀθήνα, στὴν Πάτρα καὶ στὸν Πύργο. Στὶς τρεῖς αὐτὲς πόλεις οἱ σύντροφοί μας ἀναπτύσσουν μιὰ ἐνεργὸ καὶ ἀποτελεσματικὴ δουλειά. Ἰδιαίτερα στὴν Πάτρα καὶ τὸν Πύργο ἔχουμε λαμπρὲς μαρτυρίες αὐτῆς τῆς δράσης. Στὴν Πάτρα, ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1896, ὁ σύντροφός μας Γιάννης Μαγγανάρας ἐκδίδει ἀνελλιπῶς τὴν ἐφημερίδα Ἐπὶ τὰ πρόσω. Τὸν σύντροφό μας αὐτὸν βρίσκουμε πάλιν νὰ εἶναι ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ μεγάλου συλλαλητηρίου τοῦ 1896, τοῦ διοργανωμένου ἀπὸ*

τοὺς σταφιδοπαραγωγοὺς ἀγρότες τῆς Ἀχαΐας καὶ τῆς Ἠλιδας. Ἡ ὁμιλία του γιὰ τὴν ἀνάγκη τῆς ἄμεσης λαϊκῆς δράσης ὁδήγησε στὴν σύλληψη καὶ καταδίκη του ἀπὸ τὸ κακουργιοδικεῖο... Τὰ ἄρθρα τοῦ Ἐπὶ τὰ Πρόσω προκαλοῦν συχνὲς μηνύσεις τῆς ἀστυνομίας ἐναντίον τῆς σύνταξης αὐτῆς τῆς ἐφημερίδας, ἰδίως κατὰ τὴν διάρκεια τῆς μαζικῆς ἀπεργίας τῶν ἐργατῶν γῆς καὶ τῶν μικρῶν παραγωγῶν στὶς σταφιδοπαραγωγικὲς περιοχές, ποὺ προηγοῦνται τοῦ συλλαλητηρίου, ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω... Οἱ ἀναρχικὲς ἰδέες διαδόθηκαν ἀκόμα στὸν τόπο μας ἀπὸ τὶς στῆλες τῆς μεγάλης φιλελεύθερης ἐφημερίδας Πελοποννησιακὴ[1] *τῆς Πάτρας, ποὺ χρησιμοποιεῖ τοὺς συντρόφους μας Γ. Μαγγανάρα καὶ Β. Θεοδωρίδη σὰν τακτικοὺς συντάκτες της. Οἱ σύντροφοι Μαγγανάρας καὶ Καραμπίλιας, περισσότερο ἀπ' ὅλους μας, δὲν φείστηκαν, σὲ ὅλο τὸ διάστημα, κόπους, γιὰ νὰ διοργανώσουν διαλέξεις καὶ δημόσιες συζητήσεις στὴν Πάτρα καὶ τὰ γύρω χωριά, ἐπεκτείνοντας ὅλο καὶ περισσότερο τὴν βάση τῆς ἀναρχικῆς ἰδεολογίας στοὺς ἀκτήμονες κυρίως ἀγρότες.*

Μιὰ ἄλλη ἔκθεση, τοῦ Ἀναρχικοῦ Τμήματος Πύργου, ἀναφέρει τὴν ἀκόλουθη δραστηριότητα τῶν μελῶν του (ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα οἱ Δημ. Ἀρνέλλος, Πάνος Μαχαίρας, Νικ. Διδάχος, Βασ. Θεοδωρίδης) γιὰ τὰ πρῶτα χρόνια καὶ τὶς πρῶτες κοινωνικὲς ἐξεγέρσεις στὴ διάρκεια τῆς σταφιδικῆς κρίσης στὴν περιοχή:

...Θὰ πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι στὴν περιοχή μας δὲν ὑπάρχουν ἐργατικὰ σωματεῖα, ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει οἱαδήποτε βιομηχανία. Εἶναι ἕνας τόπος ὅπου καλλιεργεῖται, κατὰ ἀποκλειστικότητα, τὸ ἀμπέλι γιὰ τὴν παραγωγὴ κορινθιακῆς σταφίδας· οἱ ἐργάτες ἔρχονται τρεῖς φορὲς τὸν χρόνο ἀπὸ τὰ βουνὰ καὶ μετὰ πάλι φεύγουν, πρᾶγμα ποὺ κάνει τὴν ἰδεολογική μας δουλειὰ δύσκολη καὶ μᾶς περιορίζει στὸ νὰ τοὺς μοιράζουμε μόνο ἀναρχικὰ προπαγανδιστικὰ φυλλάδια. Στὴν περιοχή μας ἀκόμα δὲν ὑπάρχει καθόλου μεγάλη γαιοκτησία· κυριαρχεῖ ἡ μικρὴ παραγωγή, καταχρεωμένη καὶ ὑποκείμενη στὴν τοκογλυφία. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν ἰδεῶν μας ὀργανώθηκαν πολλὲς συγκεντρώσεις καὶ συλλαλητήρια, ἰδίως ἐνάντια στὴν τοκογλυφία, μὰ ἀκόμα καὶ ἐνάντια στοὺς φόρους.

Οἱ φοροεισπράκτορες καὶ πολλοὶ ἄλλοι δημόσιοι ὑπάλ-

1. Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὴν ἐφημερίδα «*Πελοπόννησος*».

ληλοι, ποὺ διατρέχουν τὴν ὕπαιθρο γιὰ νὰ εἰσπράξουν τοὺς φόρους, ἐπανειλημμένα γίναν δεκτοὶ μὲ πυροβολισμούς· ἀκόμα καὶ ἀγροτικοὶ παπάδες συνενώθηκαν μὲ τὸ κίνημά μας διαμαρτυρίας ἐνάντια στὴν ἐξουσία καὶ στοὺς κεφαλαιούχους.

Πολλοὶ συντρόφοι μας καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἀγρότες συνελήφθηκαν καὶ ρίχτηκαν γιὰ μῆνες ὁλόκληρους στὶς φυλακές. Στὸ ἴδιο διάστημα πολλὲς τρομοκρατικὲς ἀπόπειρες ὀργανώθηκαν ἐναντίον ὁρισμένων κεφαλαιούχων.

Ὅπως θὰ δοῦμε ἀργότερα, ἀπὸ τὸ 1896 καὶ κατόπιν, ἡ κρατικὴ ἐξουσία ἀντιμετώπισε μὲ ἐξαιρετικὰ βίαια μέσα (διοικητικά, ἀστυνομικά, δικαστικὰ) τὶς κοινωνικὲς ἐξεγέρσεις στὰ σταφιδοπαραγωγικὰ κέντρα τῆς Πελοποννήσου.

Ἀγροτικὸ κίνημα καὶ ἀναρχισμὸς

Σύμφωνα μὲ ὁρισμένους παραδοσιακοὺς θεωρητικοὺς τοῦ ἑλληνικοῦ μαρξισμοῦ (Σκληρό, Κορδάτο, Ζεῦγο κ.ἄ.) οἱ ἀγρότες καὶ μάλιστα οἱ μικροϊδιοκτῆτες εἶχαν περιορισμένες δυνατότητες ριζοσπαστικοποίησης. Πίστευαν ὅτι δὲν ἦταν δεκτικοὶ στὰ σοσιαλιστικὰ ἰδεώδη καὶ τὰ ἐπαναστατικὰ κηρύγματα. Κύρια αἰτία θεωρεῖτο ἡ ἰδιότυπη κοινωνικοοικονομική τους κατάσταση, χωρὶς κανένα ἀπὸ τὰ θεμελιώδη προλεταριακὰ γνωρίσματα. Ἡ ἀναρχικὴ ἰδεολογία καὶ πολιτικὴ δράση, ποὺ συγκρούεται μὲ τὶς ἀντιλήψεις τῶν ὀπαδῶν τοῦ παραδοσιακοῦ μαρξισμοῦ γιὰ τοὺς κοινωνικοὺς ἀγῶνες —ἰδιαίτερα μάλιστα μετὰ τὸ ἐνθαρρυντικὸ μοντέλο τῆς Σοβιετικῆς Ἐπανάστασης— ὁδήγησε τελικὰ εἴτε σὲ ἀρνητικὴ ἀντιμετώπιση, εἴτε σὲ ὑποβάθμιση.

«Ὁ ἀναρχισμὸς ἐκφράζει τὴν ψυχολογία τῆς ἐξαθλιωμένης ἀγροτιᾶς καὶ γενικὰ τῶν μικροαστικῶν στοιχείων»[1], ἀποφαίνεται ὁ Γιάννης Ζεῦγος γιὰ ἐκεῖνα τὰ χρόνια.

Παρόμοια, καὶ νεώτεροι μαρξιστὲς εἴτε ἀντιπαρέρχονται, εἴτε ἀξιολογοῦν σχηματικὰ αὐτὲς τὶς σελίδες τοῦ ἑλληνικοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος. Ὑποστηρίζει σχετικὰ ὁ Ἀλεκ. Κουτσουκάλης, σὲ βιβλίο του, «...Ἡ ἀναρχικὴ κίνηση στὶς δύο αὐτὲς πόλεις (σ.σ. Πάτρα καὶ Πύργο) ἔβγαινε μέσα ἀπὸ τὰ ξεπεσμένα μικροαστικὰ στρώματα καὶ τὴ μιζέρια τῆς ἀγροτιᾶς... Γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τῶν

1. Γιάννη Ζεύγου, *Σύντομη Μελέτη τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας*, Γ' ἔκδοση, Β' μέρος, σελ. 125.

Ἑλλήνων σοσιαλιστῶν τοῦ τελευταίου τέταρτου τοῦ 19ου αἰώνα, ταιριάζουν μὲ κάποια ἀναλογία τὰ λόγια τοῦ Φ. Ἔνγκελς: "Στὴν ἀνώριμη κατάσταση τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς, στὶς ἀνώριμες ταξικὲς σχέσεις ἀντιστοιχοῦσαν καὶ ἀνώριμες θεωρίες"»[1].

Τέτοιες ἀπόψεις καὶ ἀναγωγὲς ἀναιροῦν τὶς ἱστορικὲς ἰδιομορφίες, ἀξιολογοῦν γενικά, ἀλλὰ δὲν ἑρμηνεύουν τὰ γεγονότα. Γιατί, εἶναι βέβαιο —ὅπως θ' δοῦμε— πὼς τὸ ἀναρχικὸ ἀγροτικὸ κίνημα τὴν περίοδο 1890-1905 εἶχε μὲν περιστασιακὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ ἡ ἐπιρροή του δὲν ἦταν περιθωριακή. Ἀντίθετα, στὰ χρόνια ἀπὸ τὸ 1898 καὶ κατόπιν οἱ ἀναρχικοὶ «ἀγροτιστὲς» ἀφενὸς εἶχαν συλλάβει ἐγκαίρως τὴν δυναμικὴ τοῦ ἀγροτικοῦ κινήματος στὴν Ἑλλάδα (ἀντίθετα μὲ ὁρισμένες ἀπὸ τὶς πρῶτες ἡγεσίες τοῦ ΚΚΕ) καὶ ἀφετέρου ὁδηγήθηκαν σὲ ἀντιλήψεις συνολικῆς ταξικῆς ἀντιπαράθεσης γιὰ τὸν χαρακτήρα του, ποὺ φαίνεται ὅτι δικαιώνονται ἱστορικά. Στὸ βιβλίο του *Τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα στὴν Ἑλλάδα*, ὁ Κων. Βεργόπουλος συνοψίζει γεγονότα καὶ στοιχεῖα, γιὰ τὴν (προσωρινή, ἔστω) μαζικότητα τοῦ ἀγροτικοῦ ἀναρχισμοῦ στὴν Ἑλλάδα, ἐπισημαίνοντας τὰ ἑξῆς: «...Θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ σημειώσουμε ὅτι οἱ πρῶτοι ὀπαδοὶ τοῦ σοσιαλισμοῦ στὴν Ἑλλάδα, ξεπερνώντας τὰ αὐστηρὰ πλαίσια τῆς σοσιαλιστικῆς θεωρίας, εἶχαν προσδώσει μιὰν ἰδιαίτερη βαρύτητα στὸ πρόβλημα τῆς διάδοσης τοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος ἀνάμεσα στοὺς χωρικούς... Οἱ ἐλευθεροσοσιαλιστικὲς ὀργανώσεις στὴν βορειοδυτικὴ Πελοπόννησο, μεταξὺ 1892 καὶ 1905 εἶχαν κατορθώσει νὰ διαμορφώσουν μιὰ κοινὴ γλώσσα μὲ τοὺς ἀγρότες τῆς περιοχῆς αὐτῆς καὶ νὰ σημειώσουν ἔτσι, μιὰ σημαντικὴ ἀπήχηση, ἰδιαιτέρως μεταξὺ τῶν σταφιδοπαραγωγῶν...»[2].

Οἱ μέθοδοι τῆς ἀναρχικῆς τρομοκρατίας δὲν ὑπῆρξαν ἄγνωστες στὴν Ἑλλάδα τῆς δεκαετίας 1890-1900 καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰώνα. Ἐμφανίστηκαν, σὲ περιορισμένο βαθμὸ πάντα, ὅλες σχεδὸν οἱ μορφὲς τῆς ἀναρχικῆς τρομοκρατίας καὶ προπαγάνδας, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ὀργανώσεις ἐπαγγελματιῶν ἀναρχοεπαναστατῶν. Τέτοιες ὀργανώσεις δὲν ἐμφανίστηκαν στὴν Ἑλλάδα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ ὡς σήμερα. Κατὰ τὰ ἄλλα, στὴ χώρα σημειώθηκαν κατὰ καιροὺς ἀντιεξουσιαστικὲς ἐξεγέρσεις, σφοδρὲς κοινωνικὲς διαμαρτυρίες καὶ ἔνοπλα συλλαλητήρια, δολοφονικὲς πράξεις καὶ ἀπόπειρες, βίαιη δράση ἀλλὰ καὶ περιστατικὰ μὲ ἐρωτηματικά.

---

1. Ἀλέκου Κουτσούκαλη, *Ἡ πρώτη δεκαετία τοῦ ΚΚΕ*, Ἀθήνα 1979, σελ. 19.

2. Κώστα Βεργόπουλου, *Τὸ Ἀγροτικὸ Ζήτημα στὴν Ἑλλάδα*, Ἐξάντας, Ἀθήνα 1975, σελ. 355.

πού ἀποτέλεσαν τὸ πρόσχημα γιὰ διώξεις καὶ καταδίκες.

Τὸ ἑλληνικὸ ἀγροτικὸ κίνημα ἔχει ἀπὸ τὴν πρώτη πεντηκονταετία τοῦ 19ου αἰώνα πλούσια παράδοση ἐξεγέρσεων, πού εἶχαν ἐπαναστατικὸ χαρακτήρα. Ἐκτελέσεις ἀρχόντων, τσιφλικάδων καὶ τοκογλύφων, κάψιμο ἀρχείων, χρεῶν, συμβολαίων κλπ. Οἱ πολυήμερες ἐξεγέρσεις τῆς Σάμου (1836), τῆς Ἄνδρου (1846) καὶ τῆς Σκάλας στὴν Κεφαλλονιὰ ἀποτελοῦν τὶς κορυφαῖες περιπτώσεις αὐτῆς τῆς αἱματηρῆς παράδοσης. Τοῦτες οἱ μεγάλες καὶ μικρὲς ἐξεγέρσεις εἶχαν ἀναγκάσει πολλοὺς τοπάρχες στὰ Ἑπτάνησα, τὴν Ἤπειρο καὶ τὴ Θεσσαλία νὰ διατηροῦν σώματα φυλάκων, ἀπὸ ληστές, ἐπικηρυγμένους ἐγκληματίες καὶ ἔμμισθους τραμπούκους, πού ἐνίσχυαν τὴν βίαιη καταστολὴ καὶ ἀντεκδίκηση τοῦ στρατοῦ καὶ τῆς ἐθνοφυλακῆς.

Ὁ ἀγροτικὸς ἀναρχισμὸς στὴν Ἑλλάδα δὲν ἔχει, βέβαια, νὰ ἐπιδείξει τὸν δυναμισμὸ καὶ τὴν ἔκταση τοῦ ἀναρχισμοῦ σὲ ἀγροτικὲς περιοχὲς τῆς Ἰταλίας τὴν δεκαετία 1870-1880 καὶ ἀργότερα τῆς Ἱσπανίας. Ὑπῆρξαν πάντως καὶ στὴν Ἑλλάδα αἱματηρὲς ἐξεγέρσεις ἀγροτῶν (Σκουροχώρι. Μπαρμπάσαινα), τρομοκρατικὲς ἀπόπειρες (Πύργος) πού εἶχαν ἔκδηλα τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀγροτικοῦ ἀναρχισμοῦ[1].

Μὲ χαρακτηριστικὲς χρονολογίες τὸ 1895, τὸ 1896, τὸ 1898 καὶ τὴν τριετία 1903-1905 τὰ ἔνοπλα συλλαλητήρια τῶν ἀγροτῶν εἶναι πυκνὰ καὶ συνήθως καταστέλλονται μόνο μετὰ ἀπὸ συγκρούσεις μὲ μονάδες τοῦ στρατοῦ, τῆς ἐθνοφυλακῆς καὶ τῶν ἰδιωτικῶν ἀστυνομιῶν. Καταλαμβάνονται ὁλόκληρα χωριὰ ἢ συγκοινωνιακοὶ κόμβοι. Οἱ ἐξεγερμένοι ἀγρότες ἀπειλοῦσαν μὲ κάθοδο στὶς πόλεις ἢ ἐμπόδιζαν δυναμικὰ τὴν εἴσοδο στὸ χωριὸ τῶν φοροεισπρακτόρων καὶ ἐνόπλων «ὀργάνων τοῦ νόμου». Οἱ συμπλοκὲς κατέληγαν συχνὰ σὲ ἐκτελέσεις, σοβαροὺς τραυματισμούς, ἐκτεταμένες συλλήψεις καὶ καταδίκες. Ἡ ἀντίθεση τῶν ἀγροτῶν, μὲ τὴν ὑποκίνηση Ἑλλήνων ἀναρχικῶν ἢ ἀνώνυμων Ἰταλῶν ἐμιγκρέδων ἔφτασε, μέσα ἀπὸ τοὺς ἀγῶνες καὶ τὴν παράδοση αὐτή, νὰ τοὺς ὁδηγήσει σὲ θεωρήσεις καθαρὰ ἀναρχικές, δηλαδὴ ἀντιαστικές, ἀντικρατικὲς καὶ ἀντιεξουσιαστικές. Σ' αὐτή τους τὴν παρορμητικὴ πολιτικὴ ἀντιπαράθεση —πού ἔχει ἀναλύσει ὁ Κ. Βεργόπουλος— ἐφάρμοζαν συνειδητὰ τὴ ρήση «βία κόντρα στὴ βία», ὁπλισμένοι μὲ τσεκούρια, ντουφέκια, μπαλτάδες, ἀξίνες, παλούκια κλπ.

Ὁ ἐπαναστατικὸς χαρακτήρας τῶν ἐκδηλώσεων αὐτῶν εἶναι κατάδηλος, ὅσο καὶ ἂν παρέμειναν μεμονωμένες ἐξεγέρσεις, χωρὶς

1. Γιὰ τὰ ἐπαναστατικοῦ χαρακτήρα ἐπεισόδια τὸν Μάιο καὶ Ἰούνιο τοῦ 1903 στὴν Ἠλεία, δὲς *Νεολόγος Πατρῶν*, 27-5-1903 καὶ 24-6-1903.

γενικότερο συντονισμό, συγκροτημένη ἰδεολογία καὶ φυσικοὺς ἡγέτες. Θὰ ἐπανέλθουμε ἀργότερα στὸ ἴδιο θέμα. Πρὸς τὸ παρὸν σημειώνουμε ὅτι οἱ ἀναρχικὲς αὐτὲς ἐκδηλώσεις πραγματοποιοῦνταν, μετὰ τὸ 1896, μέσα σ' ἕνα κλίμα τρομοκρατίας, ἀλλεπάλληλων προληπτικῶν συλλήψεων καὶ αὐθαίρετων φυλακίσεων τῶν «ἠθικῶν αὐτουργῶν».

«Τρομοκρατώντας» τοὺς βουλευτὲς

Χρονολογικά, ἡ πρώτη πράξη ἀτομικῆς τρομοκρατίας ἢ «προπαγάνδας μὲ δράση», θεωρεῖται ὅτι εἶναι ἐκείνη τοῦ σοσιαλιστῆ ἡγέτη Σταύρου Καλλέργη πού ἔγινε μέσα στὴ Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων. Σημειώθηκε τὶς ἀρχὲς Δεκεμβρίου τοῦ 1893 (καὶ ὄχι τὸν Μάιο τοῦ 1894, ὅπως ἀναφέρεται συνήθως) καὶ ἀποτελεῖ ὡχρὴ ἀπομίμηση τῆς βομβιστικῆς ἐνέργειας τοῦ Γάλλου ἀναρχικοῦ Ὠγκύστ Βαγιὰν στὶς 27 Ὀκτωβρίου 1893 στὴ Γαλλικὴ Βουλή. Ὁ Βαγιάν, θέλοντας νὰ κάνει πράξη τὴν ἀντίθεσή του πρὸς τοὺς θεσμοὺς τοῦ ἀστικοῦ κράτους, πέταξε μέσα στὴν αἴθουσα τῶν συνεδριάσεων μιὰ δικῆς του κατασκευῆς βόμβα, σχεδιασμένη ὥστε νὰ ἐκραγεῖ σὲ πολλὰ θραύσματα. Δὲν σκοτώθηκε κανένας, ἀλλὰ σημειώθηκαν ἀρκετοὶ τραυματισμοὶ καὶ πανικός. Ὁ Βαγιὰν καταδικάστηκε σὲ θάνατο καὶ ἐκτελέστηκε.

Γιὰ τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Καλλέργη στὴ Βουλή, πού ἦταν περισσότερο ἐκδήλωση διαμαρτυρίας καὶ θεαματικὴ πρόκληση, παρὰ συνειδητὴ ἀναρχικὴ πράξη, ἔχουν γραφτεῖ πολλὲς ὑπερβολές[1]. Ἡ μελέτη τῶν πρακτικῶν τῆς Βουλῆς, τῶν ἐφημερίδων τῆς ἐποχῆς καὶ ἡ μικρὴ καταδίκη τοῦ δράστη (φυλάκιση 12 ἡμερῶν) μᾶς κάνουν κατηγορηματικοὺς γιὰ τὴν περιορισμένη σημασία, πού δόθηκε στὸ συμβάν[2]. Ὡστόσο, ἡ πράξη ἐκείνη τοῦ Καλλέργη δὲν ἦταν

1. Ἴσως ἐνέπνευσε καὶ τὸ πρῶτο μέρος τοῦ «σοσιαλιστικοῦ μυθοστορήματος» τοῦ Γιάννη Καμπύση *Οἱ Κοῦρδοι* (1897), πού ἀναφέρεται στὶς καταδιώξεις καὶ συλλήψεις σοσιαλιστῶν στὴν Ἀθήνα, μετὰ τὴν τοποθέτηση βόμβας στὴ Βουλή.

2. *Ἐφημερὶς τῶν συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Συνεδριάσεις 25 καὶ 26, τῆς Π' Περιόδου-Σύνοδος Γ'. Ἀντίστοιχα 1 καὶ 2 Δεκεμβρίου 1893 σελίδες 332-346.

Στὴν συνεδρίαση τῆς 1ης Δεκεμβρίου 1893 (παλαιὸ ἡμερολόγιο) ἦταν παρὼν καὶ ὁ Πρωθυπουργὸς Χαρ. Τρικούπης. "Οταν ἀκούστηκε κάποιος θόρυβος ἀπὸ τὸ θεωρεῖο τῶν δημοσιογράφων, γράφουν τὰ πρακτικά, ὁ πρόεδρος Β. Βουδούρης ἔδωσε ἐντολὴ νὰ ἀπομακρυνθεῖ ὁ ταραξίας.

Στὴν συνεδρίαση τῆς ἑπόμενης ἡμέρας, ὁ Πρόεδρος γνωστοποιεῖ στὸ Σῶμα ὅτι ὁ «ἀτακτήσας... τῇ διαταγῇ μου συνελήφθη καὶ ἐστάλη ἀμέσως εἰς

παρὰ ἡ ἀπαρχὴ μιᾶς σειρᾶς ἀναρχικῶν δραστηριοτήτων μὲ ἐπίκεντρο τὸν Κεντρικὸ Σοσιαλιστικὸ Ὅμιλο καὶ τοὺς ἀναρχικούς τῆς ἐποχῆς, ποὺ πρόσκεινταν σ' αὐτόν. Ἡ καλύτερη μαρτυρία γιὰ τὴν πρώτη πράξη «προπαγάνδας μὲ δράση» στὴν Ἑλλάδα προέρχεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν δράστη καὶ περιλαμβάνεται στὸ φύλλο 30 τοῦ περιοδικοῦ του *Σοσιαλιστής*, ποὺ κυκλοφόρησε μὲ ἡμερομηνία 2 Ἰανουαρίου 1894. Τὴν παραθέτουμε ὡς ντοκουμέντο γενικότερης σημασίας, γιατὶ τὸ ἐπεισόδιο μεταφέρεται ἀπὸ βιβλίο σὲ βιβλίο, μὲ καθαρὰ αὐθαίρετους τρόπους. Ὅτι δῆθεν τρομοκρατήθηκαν οἱ βουλευτές, ὅτι δῆθεν διακόπηκε ἡ συνεδρίαση καὶ ἄδειασε ἡ αἴθουσα καὶ ἄλλα παρόμοια. Ἔχει ἀκριβῶς, ὡς ἑξῆς:

ΔΩΔΕΚΑ ΗΜΕΡΑΣ ΦΥΛΑΚΙΣΜΕΝΟΣ
ΥΠΟ ΣΤΑΥΡΟΥ ΚΑΛΛΕΡΓΗ

Ἐπίδοσις ψηφίσματος

Εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ Δεκεμβρίου ὑπέβαλον ψήφισμα εἰς τὸν πρόεδρον τῆς Βουλῆς κατ' ἐντολὴν τοῦ Κεντρικοῦ Σοσιαλιστικοῦ Συλλόγου τὴν 2αν Μαΐου 1893 οἱ Σοσιαλισταὶ καὶ ἐν γένει ὑπὸ μισθὸν πάσχοντες Ἀθηνῶν-Πειραιῶς, ζητοῦντες δι' αὐτοῦ μικρὰν βελτίωσιν τῆς ἄθλιας αὐτῶν ζωῆς.

Ἐκ τοῦ θεωρείου τῶν δημοσιογράφων

Μετὰ τὴν ἐπίδοσιν τοῦ ψηφίσματος ἀνῆλθον εἰς τὸ θεωρεῖον τῶν δημοσιογράφων καὶ ἀνέμενον μετ' ἀνυπομονησίας τὴν ἀνάγνωσιν αὐτοῦ. Ἀλλὰ τὸ Προεδρεῖον ἠσχολεῖτο εἰς τὴν ἀνάγνωσιν ἑτέρων ἀναφορῶν προερχομένων ἐκ διαφόρων προσώπων καὶ πραγματευομένων κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον περὶ ἀνέμων καὶ ὑδάτων. Ἅμα εἶδον ἐγὼ τὴν πρᾶξιν αὐτὴν τοῦ προέδρου καὶ μάλιστα ὅτι παρετήρησα νὰ δεικνύῃ τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ψήφισμα εἰς τοὺς περὶ τὸ Προεδρεῖον βουλευτὰς ἐμπαικτικῶς! ὠργίσθην καὶ ἀνεφώνησα λέξεις τινὰς διὰ νὰ ἑλκύσω τὴν προσοχὴ τῶν βουλευτῶν καὶ τῶν δημοσιογράφων.

Δύο ἡμέρας ἐν τῇ φυλακῇ τῆς Ἀστυνομίας

Ἅμα τῇ ἀναφωνήσει τῶν λέξεων ἐκείνων ὀργίζεται ὁ Πρόεδρος, κρούει ἀκαταπαύστως τὸν κώδωνα, διατάσσει τὴν σύλληψίν μου.

Οἱ στρατιῶται τῆς φρουρᾶς ἔρχονται ἀμέσως, μὲ συλλαμβάνουν καὶ κτυποῦντες με ἀγρίως διὰ τῶν κοπάνων τῶν ὅπλων των, μὲ ὁδή-

---

τὴν Ἀστυνομίαν, κατόπιν δὲ τὸν κατήγγειλα εἰς τὴν Εἰσαγγελίαν». Οἱ βουλευτὲς Εὐταξίας καὶ Μακρυγιάννης ἐπεδοκίμασαν τὴν ἀπόφαση τοῦ προέδρου, ἐνῶ ὁ βουλευτὴς Ζυγομαλλᾶς κατήγγειλε ὅτι ὁ Καλλέργης κακοποιήθηκε ἀπὸ τοὺς εὐζώνους-χωροφύλακες τῆς Βουλῆς, καταγγελία ποὺ ὑποσχέθηκε νὰ ἐξετάσει ὁ ὑπουργὸς Μπουφίδης.

γησαν εἰς τὸ δεύτερον ἀστυνομικὸν τμῆμα, ἔνθα ἐπὶ δύο ἡμέρας καὶ δύο νύκτας παρέμεινα.

Ἐνώπιον τοῦ διευθυντοῦ τῆς ἀστυνομίας Μπαϊρακτάρη

Τὴν ἑπομένην τῆς συλλήψεώς μου μὲ προσήγαγον ἐνώπιον τοῦ διευθυντοῦ Μπαϊρακτάρη. Ὁ διευθυντὴς ἀποτεινόμενος πρὸς ἐμέ, μὲ ὕφος ἀρειμάνιον μὲ ἐρωτᾶ, π ό θ ε ν ε ἶ σ θ ε; Κ ο σ μ ο π ο λ ί τ η ς: ἀπαντῶ. Μετὰ μικρὴν ὁμιλίαν μὲ τοὺς περὶ αὐτὸν διέταξε καὶ μὲ ὁδήγησαν καὶ πάλιν εἰς τὸ κρατητήριον.

Ἐνώπιον τριῶν ἰατρῶν

Τὴν ἑπομένην ὁ δεσμοφύλαξ ἀνοίγει τὴν φυλακὴν καὶ μὲ εἰδοποιεῖ ὅτι μὲ ζητοῦν εἰς τὸ διευθυντήριον. Μὲ παρουσιάζουν ἐντὸς αἰθούσης εἰς τὴν ὁποίαν εὑρίσκονται τρεῖς στρατιωτικοὶ ἰατροί, οἵτινες πάραυτα ὡς μὲ εἶδον, ἤρχισαν νὰ μὲ παρατηρῶσι καὶ νὰ μοὶ ἀπευθύνωσι διαφόρους ἐρωτήσεις. Ἅμα ἀντελήφθην ἐγὼ ὅτι εὑρισκόμην ὑπὸ Ἰατρικὴν ἐξέτασιν λαμβάνω διαφορετικὴν στάσιν καὶ λέγω μεγαλοφώνως καὶ μετ' ὀργῆς: «Ἐκατάλαβα ὅτι εὑρίσκομαι ἐν Ἰατρικῇ ἐξετάσει. Σᾶς λέγω λοιπὸν ὅτι ἐγὼ ἔχω καλῶς καὶ ὅτι οἱ θεωροῦντες ἐμένα ὅτι δὲν εἶμαι καλά, πάσχουσιν ἐκεῖνοι καὶ ὅτι ἐὰν θεωρῶνται ὅτι δὲν εἶναι καλὰ ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι λέγουν ὅτι τὸ σημερινὸν σύστημα δὲν εἶναι καλὸν διότι πάσχουσιν ἐκ πείνης οἱ ἐργαζόμενοι καὶ ἀπὸ πολυφαγίαν οἱ μὴ ἐργαζόμενοι καὶ ὅτι ὑπάρχει τρόπος νὰ εἶναι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι χορτάτοι καὶ οὐδεὶς πεινασμένος, καὶ ὅτι τὸ σύστημα αὐτὸ πρέπει ν' ἀλλάξῃ γενικῶς ἐκ θεμελίων, ἐὰν λέγω, οἱ τοιοῦτοι θεωρῶνται ὅτι ἔχουν ἀνάγκη ἐγκεφαλικῆς ἐξετάσεως καὶ Θεραπείας ἔχω τὴν πεποίθησιν, ὅτι οἱ τοιαύτην ἰδέαν ἔχοντες θέλουν δέσιμον».

Εἰς τὴν Εἰσαγγελίαν

Μετὰ τὴν λῆξιν τοῦ ἐπεισοδίου μετὰ τῶν ἰατρῶν, μὲ ὡδήγησαν εἰς τὸν Εἰσαγγελέα, ὅστις μὲ ἠρώτησε τὰ τῆς ὑποθέσεως· ἀπάντησα καταλλήλως· καὶ μετ' ὀλίγον διέταξε τὴν ἀπόλυσίν μου, παραπέμψας με εἰς τὸ Πλημμελειοδικεῖον ἵνα τὴν 9ην Ὀκτωβρίου ἐκδικασθῶ ἐπὶ διαταράξει τῆς ἡσυχίας τοῦ βουλευτικοῦ σώματος, ἀπολογηθῶ δὲ διὰ τὴν πρᾶξιν μου ταύτην.

Εἰς τὸ δικαστήριον

Τὸ δικαστήριον τὴν ἡμέραν ἐκείνην ἦτο πλῆρες· αἴφνης ἀκούεται φωνὴ κλητῆρος: Κ α λ λ έ ρ γ η ς! Παρών: ἀπαντῶ καὶ παρουσιάζομαι ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου. Π ρ ό ε δ ρ ο ς: Ποῦ ἐγεννήθης καὶ ποῦ κατοικεῖς; — Ἐγεννήθην ἐν Κρήτῃ καὶ κατοικῶ ἐνταῦθα. Π ρ ό ε δ ρ ο ς: Πόσον ἐτῶν εἶσθε; — Τριάκοντα. Π ρ ό ε δ ρ ο ς: κατηγορεῖσαι ὅτι ἐτάραξες τὴν τάξιν τῆς Βουλῆς. Τί ἀπολογεῖσαι; Ἔχεις συνήγορον; —Ὄχι, δὲν ἔχω συνήγορον, διότι δὲν αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη τοιούτου. Π ρ ό ε δ ρ ο ς: Τί ἀπολογεῖσαι τέλος πάντων. Καθ' ὃν ὅμως χρόνον ὁ πρόεδρος ἔλεγεν τοὺς λόγους τούτους προσῆλθεν αὐθόρμητος ὑπερασπιστὴς ὁ δικηγόρος Κ ω ν σ τ α ν τ ῖ ν ο ς Λ ο υ φ ό π ο υ λ ο ς. Τότε ὁ πρόεδρος μὲ ρωτᾶ ἂν δέχωμαι. Ἰδὼν δὲ ἐγὼ τὴν ὑπομονὴν τοῦ φίλου μου συνηγόρου καὶ τὰ τῶν ἐν τῷ ἀκροατηρίῳ συναδέλφων μου νεύματα, ἐδέχθην· κατόπιν ἤρχισα τὴν ἀπολογίαν μου, μεγαλοφώνως. Ἔκαμα ἀπόπειραν ν' ἀναπτύξω τὸ περιεχόμενον τοῦ ψηφίσματος, δὲν

μοὶ ἐπιτράπῃ. Ἔκαμα ἀρχὴν ν' ἀναπτύξω τὰς Σοσιαλιστικὰς ἰδέας, ἀλλὰ καὶ τοῦτο δὲν μοὶ ἐπιτράπῃ· μόνον ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς κατηγορίας μου εἶπον ἀρκετὰ ὡς καὶ ὁ δικηγόρος (καὶ ἄτινα ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὸν «Σοσιαλιστὴ») τὸ δὲ δικαστήριον μὲ κατεδίκασεν εἰς δέκα ἡμερῶν φυλάκισιν. Ἅμα ἄκουσα τὴν κατηγορίαν μου, ἐχάρην, συλλογιζόμενος ὅτι ἤθελον εἰσέλθῃ εἰς φυλακὰς εἰς τὰς ὁποίας διέμεναν... (Σ.Σ. λέξη δυσανάγνωστη) περίπου ἄνθρωποι ἀπόκληροι τῆς κοινωνίας καὶ ἤθελον σπείρει τὰς ἰδέας καταλλήλως διὰ νὰ φυτρώσωσιν ἐν τῷ μέλλοντι. Μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς ἀποφάσεως τοῦ δικαστηρίου, ἐκάθισα ἐν μέσῳ τῶν χωροφυλάκων ἔνθα ἤρχοντο οἱ συνάδελφοι καὶ μὲ ἐχαιρέτων.

Δέκα ἡμέρας εἰς τὰς φυλακὰς Παλαιοῦ Στρατῶνος ἤτοι εἰς τὸν τάφον τῶν ζώντων

Μετὰ τὴν λῆξιν τοῦ δικαστηρίου τέσσαρες χωροφύλακες καὶ εἷς ἐνωμοτάρχης μὲ θέτουσιν εἰς τὸ μέσον καὶ διὰ τῶν κεντρικῶν ὁδῶν ἐγγὺς τῆς Μητροπόλεως καὶ Παλαιᾶς Ἀγορᾶς μὲ ὁδήγουν εἰς τὰς Φυλακὰς Παλαιοῦ Στρατῶνος.

Φθάνομεν εἰς τὸν τάφον τοῦτον τῶν ζώντων, μὲ παραδίδουν εἰς τὸν ἐπιστάτην καὶ ἀπέρχονται· ὁ ἐπιστάτης μὲ κλείει εἰς τὸ διαμέρισμα τῶν καταδίκων· μόλις εἰσῆλθον μὲ περικύκλωσαν ἀρκετοὶ φίλοι Σοσιαλισταί· δύο ἐξ αὐτῶν Ι. Μοριδάκης καὶ Ν. Βουράκης μὲ ὡδήγησαν εἰς τὸ ἰδιαίτερον αὐτῶν δωμάτιον εἰς τὸ ὁποῖον ἔμενον 27 ἐν ὅλῳ κατάδικοι.

Ἡ ὑπόθεση Α. Συγγροῦ

Ἡ ἀπομίμηση δὲν ἦταν μόνο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν δραστῶν. Στὰ μέσα τοῦ 1894 —ἀναφέρει ὁ Γιάννης Κορδάτος— ἡ Κυβέρνηση ἔλαβε ἕνα ἔγγραφο ἀπὸ τὴν Διεθνὴ Ὑπηρεσία Διώξεως τῶν Ἀναρχικῶν, μὲ τὸ ὁποῖο τῆς ζητοῦσαν κατάλογο καὶ φωτογραφίες Ἑλλήνων ἀναρχικῶν. «Ἡ Κυβέρνηση», συνεχίζει ὁ Κορδάτος, «δὲν ξέρουμε τί ἀπάντησε στὴν "ὑπηρεσία" αὐτή, ξέρουμε ὅμως πὼς ἄρχισαν στὶς 21 τοῦ Μάη 1894, ἀνακρίσεις καὶ διώξεις»[1].

Εἴκοσι δύο χρόνια νωρίτερα, στὰ 1872, ὁ πρέσβης στὸ Παρίσι Ἀλ. Ρίζος-Ραγκαβὴς γνωστοποιοῦσε μὲ ἔκθεσή του στὸν Πρωθυπουργὸ Δημήτριο Βούλγαρη τὶς ἀνησυχίες τῶν εὐρωπαϊκῶν Κυβερνήσεων ἀπὸ τὴν δραστηριότητα τῆς Α' Διεθνοῦς καὶ τὶς συνεννοήσεις, ποὺ ἔκαναν γιὰ τὴν λήψη συντονισμένων μέτρων ἐναντίον τῶν μελῶν της[2].

Σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις, ἡ δίωξη τῶν λιγοστῶν ὀπα-

1. Γ. Κορδάτου, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐργατικοῦ Κινήματος*, Ἀθήνα Δ' ἔκδοση, 1974, σελ. 59.

2. Ἔκθεση Ἀλ. Ρίζου-Ραγκαβῆ, ἡμερομηνία 27 Φεβρουαρίου 1872, ἀριθμ. Β. Ἑλληνικῆς Πρεσβείας Ἐν Παρισίοις 133/71, Ε.Α.Υ.Ε/1872/18/2.

δῶν τοῦ σοσιαλισμοῦ γιὰ τὶς ἰδέες τους, ἀρχίζει νὰ μεθοδεύεται στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1890, χωρὶς βέβαια νὰ ἱδρυθεῖ εἰδικὴ ὑπηρεσία. Τότε, καὶ ὡς τὰ 1897, ἀστυνομικὰ καθήκοντα στὴν πρωτεύουσα ἀσκοῦσαν ἀξιωματικοὶ καὶ ἄνδρες τοῦ Σώματος Εὐζώνων[1].

Ἡ ἀφορμὴ γιὰ ἕνα κύμα διώξεων κατὰ τοῦ Κεντρικοῦ Σοσιαλιστικοῦ Συλλόγου ἦταν τὸ δεύτερο κροῦσμα ἀναρχικῆς δραστηριότητας, ποὺ ἐμφανίζεται νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς ὀργάνωσης τῶν Ἀθηνῶν. Τὸ κροῦσμα αὐτὸ εἶναι λιγότερο «γραφικὸ» ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς Βουλῆς καὶ γεμάτο ἐρωτηματικὰ γιὰ τὶς μεθόδους «δράσης» (προβοκάτσιας) τῆς τότε ἀστυνομίας.

Στὶς 20 Μαΐου 1894, τρεῖς ἑβδομάδες μετὰ τὸν δεύτερο ἑορτασμὸ τῆς ἐργατικῆς Πρωτομαγιᾶς, ποὺ ἔγινε στὸ Παναθηναϊκὸ Στάδιο, ὁ φοιτητὴς τῆς Νομικῆς Εὐάγγελος Μαρκαντωνάτος, ὁ ὁποῖος ἦταν ἀπὸ τοὺς βασικοὺς ὁμιλητὲς τῆς γιορτῆς, κατηγορεῖται ὅτι θέλησε νὰ ἐκβιάσει καὶ ἀπείλησε νὰ σκοτώσει τὸν χρηματιστὴ Ἀνδρέα Συγγρό.

Ὁ Ἀνδρέας Συγγρός, ὁ μετέπειτα «ἐθνικὸς εὐεργέτης», ἀφοῦ πλούτισε στὸ ἐξωτερικό, ἦρθε στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ γίνει ἕνας ἀπὸ τοὺς κυριότερους ἐκπροσώπους τῆς χρηματιστικῆς ὀλιγαρχίας μὲ ἔντονη παρασκηνιακὴ ἀνάμιξη στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς χώρας. Ξεσηκώνει σφοδρὲς ἀντιπάθειες στὸ πρόσωπό του ἀπὸ τὶς παρεμβάσεις, ποὺ συνηθίζει νὰ κάνει στὴν πολιτικὴ ζωὴ τοῦ τόπου, ἀπὸ τὴν δημόσια κυνική του δήλωση ὅτι δὲν πληρώνει τὸ παραμικρὸ ὡς φόρο, ἀπὸ τὸν σπεκουλαδόρικο ρόλο του στοὺς διεθνεῖς δανεισμοὺς τῆς χώρας καί, ἐπιπλέον, ἀπὸ τὶς ἀντιδικίες του μὲ τοὺς ἀγρότες-κολλήγους τῶν κτημάτων του στὴν Ἀττική. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀνακοίνωση τῆς εἰσαγγελίας Ἀθηνῶν, ποὺ πῆρε μεγάλη δημοσιότητα στὶς ἐφημερίδες, ὁ Συγγρὸς ἦταν παραλήπτης ἀπειλητικῆς ἐπιστολῆς ἐκ μέρους τοῦ ἀναρχικοῦ Εὐάγγ. Μαρκαντωνάτου, μὲ τὴν ὁποία τοῦ ζητοῦσε 23.560 δραχμὲς τῆς ἐποχῆς, γιὰ νὰ ἐκδώσει σοσιαλιστικὴ ἐφημερίδα. Σὲ ἀντίθετη περίπτωση, λεγόταν ὅτι ἔγραφε ὁ ἐπιστολέας: *Σείεται ὑπὸ τοὺς πόδας σου τὸ ἔδαφος καὶ μοιραῖον καὶ ἄγριον τέλος σὲ ἀναμένει.* Κατὰ τὴν ἴδια ἀνακοίνωση —γιατὶ ἡ ἐπιστολὴ ἢ αὐθεντικό της ἀντίγραφο, δὲν δόθηκε ποτὲ στὴ δημοσιότητα— ὁ Μαρκαντωνάτος διαβεβαίωνε ὅτι στὴν πράξη του αὐτὴ τὸν ἐνέπνεε τὸ παράδειγμα καὶ ἡ δράση

1. Πάντως, ἀπὸ τὸ 1893 οἱ ἀστυνομικὲς ὑπηρεσίες στὴν ἐπαρχία (ἐκτὸς τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Πειραιᾶ, ποὺ εἶχαν κυβερνητικὴ ἀστυνομία ἀπὸ τὸ 1849) ἀφαιροῦνται ἀπὸ τὴν ἁρμοδιότητα τῶν δήμων καὶ ὑπάγονται στὴν ἁρμοδιότητα τῆς Κυβέρνησης. Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ γιὰ τοὺς ταραχώδεις νομοὺς Ἀχαΐας καὶ Ἠλείας εἶχε προφανὴ σημασία.

Εὐρωπαίων ἀναρχικῶν, ὅπως τῶν Ραβασόλ, Βαγιὰν καὶ Ἀνρύ. Ἡ ἐπιστολὴ λέγεται ὅτι ἔκλεινε μὲ τὴν φράση: *Καὶ ὑποσημειοῦμαι μεθ' ὅλου τοῦ μίσους, τὸ ὁποῖον τρέφω. Ε. Μαρκαντωνάτος.*

Τὴν ἴδια νύχτα στὴν ὁδὸ Σταδίου ἔπεσαν προκηρύξεις μὲ τὰ συνθήματα «Ζήτω ὁ Σοσιαλισμός», «Θάνατος στοὺς πλούσιους». Τὴν ὑπόθεση ἀνέλαβαν δύο ἀπὸ τοὺς ὀνομαστοὺς ἀξιωματικοὺς τῆς ἀστυνομίας σὲ θέματα ἀσφάλειας, ὁ Μιλτιάδης Ἔβερτ[1] καὶ ὁ Παλαμάρας. Συνέλαβαν τὸν Μαρκαντωνάτο, ποὺ προφυλακίστηκε γιὰ ἀρκετοὺς μῆνες, καί, μετά, ἔκαναν τὶς συλλήψεις τοῦ Στ. Καλλέργη καὶ ἄλλων ὁμοϊδεατῶν του, ποὺ ἔχουμε ἀναφέρει. Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1894, ὁ Μαρκαντωνάτος δικάστηκε στὸ Κακουργιοδικεῖο Χαλκίδας, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀθωώθηκε παμψηφεί. Ὁ κατηγορούμενος ἀρνήθηκε τελικὰ τὴν πατρότητα τῆς ἐπιστολῆς, ὅπως νωρίτερα ὁ Καλλέργης εἶχε ἀρνηθεῖ ἐγγράφως ὅτι «πολίτης τίς, Εὐάγγελος Μαρκαντωνάτος καλούμενος» ἦταν σύντροφός του. Ὅσα, ἀντίθετα ὑποστηρίζουν ὁ Γ. Κορδάτος καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς δὲν εἶναι ἀληθινά.

Ἀπὸ τότε χάνονται τὰ ἴχνη τοῦ Μαρκαντωνάτου καὶ ὑπῆρξε μιὰ φήμη ὅτι εἶχε φύγει γιὰ τὴν Ἀμερική. Γεγονὸς παραμένει, ὅπως εἴδαμε πιὸ πρὶν καὶ στὸ 4ο κεφάλαιο, ὅτι ἡ ὑπόθεση τῆς ἀπειλητικῆς ἐπιστολῆς, ποὺ σκόπιμα διόγκωσε ἡ ἀστυνομία καὶ ὁ κατευθυνόμενος τύπος τῆς ἐποχῆς ἀποτέλεσε τὸ πρόσχημα γιὰ διώξεις, ὅσων εἶχαν λάβει μέρος στὸν ἑορτασμὸ τῆς ἐργατικῆς Πρωτομαγιᾶς λίγες μέρες νωρίτερα.

Ὁ ἀναρχικὸς Δ. Ματσάλης

Στὶς 3.11.1896 ὁ σανδαλοποιὸς Δημήτριος Ματσάλης καιροφυλακτεῖ στὸ κάτω μέρος τῆς πλατείας Γεωργίου Α', στὴν ὁδὸ Γεροκωστοπούλου (τότε Ἀνεξαρτησίας). Στὶς 12 τὸ μεσημέρι ἐπιτίθεται μὲ μαχαίρι σὲ δύο «εὐυπόληπτους πολίτες» τῆς Πάτρας καὶ τοὺς χτυπᾶ ἀπὸ δύο φορές. Σκοτώνει τὸν ἕνα καὶ τραυματίζει σοβαρὰ τὸν ἄλλο. Ὁ νεκρὸς ἦταν ὁ τραπεζίτης Διονύσιος Φραγκόπουλος καὶ ὁ σοβαρὰ τραυματισμένος ὁ σταφιδέμπορος Ἀνδρέας Κόλλας. Ὁ Ματσάλης, κρατώντας ἀκόμα τὸ ματωμένο μαχαίρι του, συλλαμβάνεται ἀμέσως ἀπὸ πολίτες καὶ ὁμολογεῖ τὴν πράξη του[2]. Ἤρωας

1. Παπποὺς τοῦ πρώην ὑπουργοῦ καὶ βουλευτῆ σήμερα τῆς Ν.Δ. Μιλτιάδη Ἔβερτ καὶ ἀργότερα —ὡς ἀξιωματικὸς τοῦ Στρατοῦ— ἀπὸ τοὺς μυημένους στὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1909.

2. *Νεολόγος*, 5-11-1896.

ἐπεισοδίου εἶχε γίνει ὁ Δ. Ματσάλης καὶ τὴν προηγούμενη ἡμέρα. Παιζόταν τὶς μέρες ἐκεῖνες στὴν Πάτρα ἀπὸ θίασο ἰταλικοῦ μελοδράματος τὸ θεατρικὸ ἔργο *Γουλιέλμος ὁ ἀχθοφόρος*, στὸ ὁποῖο «ἡ ἰσχὺς τοῦ πλούτου ἐμφανίζεται κατισχύουσα πάσης δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀθωότητος τῆς ἐντίμου πενίας». Ἀνάμεσα στοὺς θεατὲς τῆς παράστασης ἦταν καὶ ὁ Ματσάλης, ποὺ ἐξαγριώθηκε καὶ μὲ κραυγὲς ἐξεδήλωσε τὴν ἀντίθεσή του στὸ δραματικὸ κοινωνικὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου. Στὴν ἀπολογία του, ὁ Ματσάλης ἐκδήλωσε μὲ καθαρότητα τὶς ἰδέες του λέγοντας: «Οἱ σοσιαλισταὶ θέλουν νὰ ἐπιβάλουν τὰς ἰδέας των μὲ τὴν πειθώ, ἐνῶ ἐγώ, ὡς ἀναρχικός, εἶμαι ὑπὲρ τῆς τρομοκρατικῆς βίας». Ἂν καὶ ὁ Ματσάλης ἦταν ὀργανωμένος σὲ ἀναρχικὴ ὁμάδα τῶν Πατρῶν (μᾶλλον ἐκείνη τῆς ἐφημερίδας *Ἐπὶ τὰ Πρόσω*), δὲν κατέδωσε κανέναν σύντροφό του καὶ φαίνεται νὰ ἔπεισε τὴν ἀνάκριση ὅτι ἐνήργησε μόνος του, χωρὶς κανέναν ἠθικὸ αὐτουργό. Καταγόταν ἀπὸ τὸ Ἄργος, ἦταν ἄγαμος καὶ εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὴν Πάτρα πρὶν 25 χρόνια. Προφυλακισμένος στὰ κρατητήρια κοντὰ στὸ Κάστρο τῆς Ἄνω πόλης τῶν Πατρῶν, ὁ Ματσάλης αὐτοκτόνησε, ὅπως ἀνακοινώθηκε ἀπὸ τὴν ἀστυνομία, στὶς 7 Νοεμβρίου 1896, δαγκώνοντας ἕνα καψούλι δυναμίτιδας μέσα στὸ στόμα του. Παραμένει ἄγνωστο πῶς τὸ προμηθεύτηκε.

Ὁ Κόλλας (καὶ ὄχι Κόλλιας, ὅπως ἀναφέρεται) ἦταν ἔμπορος σταφίδας καὶ ἐπεκτείνοντας τὴν οἰκογενειακή του παράδοση εἶχε δημιουργήσει παράρτημα τῆς ἐπιχείρησής του στὸ Λονδίνο. Μετὰ τὸν σοβαρὸ τραυματισμό του ἀσχολήθηκε, μαζὶ μὲ τὸ ἐμπόριο, καὶ μὲ ἀγαθοεργίες. Συγκαταλέγεται μεταξὺ τῶν χορηγῶν τοῦ Σκαγιοπουλείου Ὀρφανοτροφείου Πατρῶν[1]. Ὁ Κορδάτος προσθέτει, χωρὶς ν' ἀναφέρει πηγή, ὅτι ὁ Ματσάλης μὲ ἀπάθεια πραγματικοῦ ἀναρχικοῦ, κατέθεσε στὴν ἀνάκριση πώς: «Ὅ,τι ἔκαμα, τὸ ἔκαμα χάριν τῆς Ἰδέας. Κανένας δὲν μ' ἔβαλε. Μόνος μου ἐνήργησα. Φονεύσας, δὲν ἀπέβλεψα εἰς τὰ πρόσωπα, ἀλλὰ ἐκτύπησα τὸ κεφάλαιο. Εἶμαι ἀναρχικὸς καὶ οἱ ἀναρχικοὶ εἶναι ὑπὲρ τῆς βίας. Ὁ Χριστογιαννόπουλος καὶ οἱ σοσιαλισταὶ εἶναι καταγέλαστοι καὶ τίποτε μὲ αὐτοὺς δὲν μὲ συνδέει. Αὐτοί, θέλουν νὰ ἐπιβάλουν τὰς ἰδέας των μὲ τὴν πειθώ, ἐνῶ ἐγὼ ὡς ἀναρχικὸς εἶμαι ὑπὲρ τῆς τρομοκρατικῆς βίας»[2].

Ὅπως εἴδαμε, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1896 εἶχε κάνει αἰσθητὴ τὴν

1. Κώστα Τριανταφύλλου, *Ἱστορικὸ Λεξικὸ τῶν Πατρῶν*, Β' ἔκδοση, Πάτρα 1890, σελ. 143 καὶ 191.
2. Γ. Κορδάτου, *Ἐργατικὸ Κίνημα*, ἔ.ἀ., σελ. 83.

παρουσία της στὴν πόλη, ἡ ἀναρχικὴ κίνηση τοῦ 'Αρμαγεδώνα μὲ τὶς ἔντονες χιλιαστικὲς δοξασίες. Τὸ ἡγετικό της στέλεχος 'Αθανάσιος Χριστογιαννόπουλος εἶχε ἀρχίσει τὰ χριστιανοκοινωνικά του κηρύγματα στὶς λαϊκὲς συνοικίες τῆς Πάτρας[1]. 'Η περίπτωση τοῦ Ματσάλη ἦταν κλασικὴ ὡς μορφὴ «προπαγάνδας μὲ δράση» καὶ μάλιστα στὴν ἀκραία μορφή της, τὸν ἀτομικὸ τρομοκρατικὸ ἀγώνα. Μέλος ἀναρχικῆς ὁμάδας ὁ Ματσάλης καταλήγει στὴν πεποίθηση ὅτι ὁ ἀγκιτατόρικος ρόλος τῆς ὀργάνωσης δὲν ἦταν ἀποτελεσματικός, δὲν ὁδηγοῦσε σύντομα στὸν στόχο, ποὺ ἦταν ἡ αὐθόρμητη ἐπανάσταση τῶν μαζῶν. 'Ο ἰδεολογικὸς φανατισμός του —ἴσως καὶ ἄλλοι παράγοντες ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ καὶ προσωπική του ζωὴ— τὸν ὁδήγησε στὴν ἐπιλογὴ τῆς ἀτομικῆς ἐπαναστατικῆς πράξης, τελικά, σὲ μιὰ ἀνώτερη πράξη κοινωνικῆς καταγγελίας καὶ μαζὶ ἀνελέητης ἀποφασιστικότητας. 'Ορισμένοι συγγραφεῖς χαρακτηρίζουν τὸ δολοφονικὸ ἐγχείρημα τοῦ Ματσάλη περίπου ὡς ἐκδήλωση ἀπόγνωσης. Ἦταν κάτι πολὺ περισσότερο. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀναρχικὴ τρομοκρατικὴ ἀντίληψη ἦταν μιὰ πράξη αὐτοθυσίας καὶ ἀφανισμὸς δύο ἐκπροσώπων τῆς ὑπάρχουσας τάξης πραγμάτων[2].

'Η δολοφονία τοῦ Φραγκόπουλου καὶ ὁ σοβαρὸς τραυματισμὸς τοῦ Κόλλα πῆραν μεγάλη δημοσιότητα στὴν 'Αθήνα καὶ σὲ ἄλλες πόλεις. Λέξεις συμπάθειας δὲν γράφτηκαν οὔτε γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ δράστη, οὔτε γιὰ τὰ κοινωνικὰ αἴτια, ποὺ τὸν ὁδήγησαν στὴν πράξη του. 'Ο χειρισμὸς τοῦ θέματος ἦταν κινδυνολογικὸς ἢ εἰρωνικὸς γιὰ τὸν «ἡμιπαράφρονα» δράστη. 'Ο τότε χρονογράφος τοῦ *'Εμπρὸς* 'Ιωάννης Κονδυλάκης θὰ εἰρωνευτεῖ τόσο τὴν ἀναρχικὴ κίνηση τῶν Πατρῶν ὅσο καὶ τὴν ἑτερόκλητη κοινωνία τῆς πολης, ποὺ εἶχε *τὸν ἕνα πόδα εἰς τὸν Μεσαίωνα καὶ τὸν ἄλλον εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ Κ. Μάρξ*[3].

Μετὰ ἀπὸ τόσο συγκεχυμένες καὶ ἁπλοϊκὲς ἀντιλήψεις γύρω ἀπὸ τὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα τῆς ἐποχῆς θὰ ἦταν ὑπερβολὴ νὰ περίμενε κανεὶς μιὰ ἁπλὴ καταγραφὴ τῶν ἰδεολογικῶν κινήτρων τοῦ «σκανδαλοποιοῦ τῶν Πατρῶν». 'Αντίθετα, ἡ πράξη του ἀπετέλεσε τὸ ἔναυσμα γιὰ νέες συλλήψεις, προφυλακίσεις καὶ καταδίκες. Μὲ τὴν κατηγορία τῆς «συνομωσίας κατὰ τοῦ καθεστῶτος» ἀνακρί-

1. *Νεολόγος*, 15-7-1896.

2. «'Ο Ματσάλης δὲν ἔδειξε μεταμέλεια γιὰ τὴν πράξη του. 'Αντίθετα τηροῦσε στάση ἀγέρωχη καὶ προκλητική. Στὴν φυλακή, ποὺ τὸν ἔκλεισαν, καυχιόταν ὅτι θὰ ἀξιώσει νὰ τραβήξει μόνος του τὸ σχοινὶ τῆς λαιμητόμου, ὅταν θὰ τὸν ἐκτελοῦσαν». Ν. Πολίτης ἔ.ἀ., σελ. 133.

3. *'Εμπρός*, 10-11-1896. Στὸ ἴδιο χρονογράφημα ὁ συγγραφέας τοῦ *Πατοῦχα* θὰ χαρακτήρισει *λυσαλέο καὶ ἐπιληπτικὸ* τὸ περιεχόμενο καὶ τὸ ὕφος τῆς ἐφημερίδας τῶν χριστιανοκοινωνιστῶν *'Αρμαγεδών*.

νονται τριάντα ὕποπτοι κυρίως τῆς κίνησης *Ἐπὶ τὰ πρόσω*, προφυλακίζεται ὁ Μαγγανάρας καὶ κατάσχεται ἡ ἐφημερίδα καὶ τὸ ἀρχεῖο της. Σύμφωνα μὲ πληροφορίες τοῦ Δ. Καραμπίλια στὸν Γιάννη Κορδάτο, ὁ Μαγγανάρας συζοῦσε μὲ μιὰ παντρεμένη κι αὐτὴ ἀπὸ φόβο παρέδωσε στὸν εἰσαγγελέα τὸ ἀρχεῖο τοῦ ἐραστῆ της.

Στὴν ἔρευνα, ποὺ ἔγινε στὸ σπίτι τοῦ Μαγγανάρα, βρέθηκε ὅλη ἡ ἀλληλογραφία, ποὺ σχετιζόταν μὲ τὴν ἔκδοση τῆς ἐφημερίδας (συνδρομητές, συνεργάτες κλπ.) καὶ τὶς ἐπαφές του μὲ τοὺς ἀναρχικοὺς τῆς Εὐρώπης. Τότε στὴν Πάτρα εἰσαγγελέας ἦταν ὁ ἄλλοτε συντάκτης τῆς ἐφημερίδας *Ἀκρόπολις* Στυλιανὸς Οἰκονόμου, ποὺ εἶχε μεταφράσει τὸ 1892 τὸ πολύκροτο βιβλίο *Γυνὴ καὶ Κοινωνισμός* τοῦ Αὔγουστου Μπέμπελ, Γερμανοῦ σοσιαλιστῆ ἡγέτη καὶ βουλευτῆ. Ὁ Οἰκονόμου, σημειώνει ὁ Κορδάτος καὶ ἄλλοι ἱστορικοί, «ἔκανε τὰ στραβὰ μάτια, ὅσο μποροῦσε καὶ σταμάτησε μάλιστα τὶς διώξεις». Δὲν εἶναι ὀρθὸς ὁ δεύτερος ἰσχυρισμός. Ἀπὸ τοὺς τριάντα ὁμοϊδεάτες ποὺ κλήθηκαν σὲ ἀνάκριση, κρίθηκαν ἔνοχοι οἱ δεκατέσσερις καὶ καταδικάστηκαν σὲ φυλακίσεις δύο ἕως ἕνδεκα μηνῶν. Οἱ προφυλακισμένοι Ἰωάννης Μαγγανάρας καὶ Δ. Καραμπίλιας καταδικάστηκαν στὶς 23 Φεβρουαρίου 1897 σὲ τρία χρόνια εἱρκτῆς, ἀφοῦ στὸ ἑδώλιο τῶν κατηγορουμένων λέγεται ὅτι «ὕμνησαν τὴν ἀναρχικὴ ἰδεολογία». Δὲν θὰ ἐκτίσουν —κατὰ τὴ συνήθεια τῆς ἐποχῆς— τὶς ποινές τους. Πρῶτος θὰ ἀποφυλακιστεῖ ὁ Καραμπίλιας καὶ θὰ ἐπαναλάβει, στὶς ἀρχὲς τοῦ 1898, τὴν ἔκδοση τῆς ἐφημερίδας *Ἐπὶ τὰ Πρόσω*, μὲ συντάκτη τὸν Κων. Σταυρόπουλο, παλιὸ μέλος τῆς Ἀδελφότητος καὶ συνεκδότη του —στὶς ἀρχὲς τοῦ 1896— τοῦ βραχύβιου *Ἐμπορὸς τῶν Πατρῶν* καὶ διευθυντῆ τὸ 1883 τῆς τοπικῆς ἐφημερίδας *Ἐργάτης*.

Οἱ ἔρευνες γιὰ τὶς διασυνδέσεις τοῦ Ματσάλη ἐπεκτάθηκαν στὴν Ἀθήνα, τὸν Πειραιά, στὸν Πύργο καὶ τὴν Κέρκυρα καὶ στὶς 23 Νοεμβρίου ἀνακοινώθηκε ὅτι δὲν ὑπῆρχαν συνένοχοι. Ἐνῶ ἡ κηδεία τοῦ Φραγκόπουλου, ποὺ συνδεόταν στενὰ μὲ τὴ βασιλικὴ οἰκογένεια ἔγινε ἀφορμὴ γιὰ ταξικὴ συσπείρωση καὶ νουθεσίες πρὸς τοὺς ἐργάτες, ἕνα χρόνο ἀργότερα στὸ μνημόσυνό του γράφτηκαν καὶ μερικὲς ἀλήθειες γιὰ τὴν κερδοσκοπική του[1].

Ἡ ἀπόπειρα κατὰ τοῦ Γεωργίου Α΄

Μετὰ τὴν ταπεινωτικὴ ἥττα τοῦ 1897 καὶ τὶς διαπραγματεύσεις γιὰ τὴν συνθηκολόγηση μὲ τὸν Σουλτάνο Ἀβδοὺλ Χαμίτ, τὸ κύρος

1. Δὲς ἀντίστοιχα *Νεολόγος* 5-11-1896 καὶ *Πελοπόννησος*, 3-11-1847.

τοῦ θρόνου ἦταν ἀνάλογο πρὸς τὴν ἔνδεια τοῦ δημοσίου θησαυροφυλακίου. Στὴν οἰκονομία τῆς χώρας εἶχε ἐπιβληθεῖ τὸ σύστημα ἐποπτείας, ποὺ ὀνομάστηκε Διεθνὴς Οἰκονομικὸς Ἔλεγχος. Τὰ ἐρείσματα τῆς μοναρχίας στὸ ἐσωτερικὸ θέλησαν νὰ ἐνισχύσουν οἱ μεγάλες Δυνάμεις (Ἀγγλία, Γαλλία, Ρωσία), ποὺ διεκήρυξαν ὅτι «πᾶσα ἀνατροπὴ τῆς Δυναστείας, θὰ ἀπεξένου καθ' ὁλοκληρίαν τῶν συμπαθειῶν τῶν Δυνάμεων τὸν Ἑλληνικὸν Λαόν, ὅστις οὐδόλως πλέον ἠδύνατο νὰ ἐλπίζῃ ἐπὶ τῆς ὑποστηρίξεως τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κυβερνήσεων». Ἡ ὠμὴ αὐτὴ πολιτικὴ παρέμβαση ἄμβλυνε τὸ ἀντιδυναστικὸ ρεῦμα, ἀλλὰ δὲν τὸ ἐξαφάνισε.

Ὁ δημοκρατικὸς τύπος καὶ οἱ φιλελεύθεροι πολιτικοὶ εἶχαν χαμηλώσει τὸν τόνο, ἀλλὰ συνέχισαν νὰ καταλογίζουν εὐθύνες στὸν βασιλέα Γεώργιο, στοὺς πρίγκιπες καὶ τοὺς παλατιανοὺς ὑπουργοὺς γιὰ τὴν «ἐπαίσχυντο ἐθνικὴ ἥττα». Μάλιστα, μιὰ ὁμάδα παλαιῶν φιλελεύθερων, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν βουλευτὴ Βόλου Γ. Φιλάρετο, ἦταν γνωστὸ ὅτι συζητοῦσε τὴν ἰδέα νὰ γίνουν ἐκλογὲς Ἐθνοσυνέλευσης, ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν στὴ νέα Βουλὴ νὰ τροποποιήσει ὁρισμένα ἄρθρα τοῦ Συντάγματος καὶ νὰ περιορίσει τὰ δικαιώματα τοῦ θρόνου. Σὲ ἀντιπερισπασμό, ὁ κατευθυνόμενος τύπος, μὲ πρώτη τὴν ἐφημερίδα τῆς Τεργέστης *Νέα Ἡμέρα* ἀπέδιδε τὰ αἴτια καὶ τὶς συνέπειες τῆς ἥττας στὴ Θεσσαλία στὰ «δεινὰ τοῦ ἑλληνισμοῦ». Τὰ «δεινὰ» αὐτά, ὑποστήριζαν, θὰ μποροῦσε νὰ θεραπεύσει ἡ βασιλεία, κυβερνώντας γιὰ πέντε χρόνια ὡς ἀπόλυτη μοναρχία, χωρὶς τὶς δεσμεύσεις τοῦ Συντάγματος. Μετὰ τὰ πέντε χρόνια θὰ γίνονταν ἐκλογὲς γιὰ ἀνάδειξη Ἐθνοσυνέλευσης πρὸς ἐκλογὴν πολιτεύματος οἱουδήποτε, ἔστω καὶ δημοκρακοῦ».

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα τῆς συσσωρευόμενης πολιτικῆς ἀντιδικίας κορυφαῖο γεγονὸς ἦταν ἡ δολοφονικὴ ἀπόπειρα τῆς 14 Φεβρουαρίου 1898. Ὁ βασιλιὰς Γεώργιος μὲ τὴν κόρη του Μαρία εἶχαν πάει γιὰ τὸν συνηθισμένο τους ἀπογευματινὸ περίπατο στὸ Παλαιὸ Φάληρο. Στὴν ἐπιστροφή, στὴ θέση «Ἀνάλατος» (σημερινὸς Ἅγιος Σώστης τῆς λεωφόρου Συγγροῦ) καιροφυλακτοῦσαν δύο ὁπλισμένοι ἄνδρες, ποὺ πυροβόλησαν ἐπανειλημμένα πρὸς τὴ βασιλικὴ ἅμαξα, ἀπὸ ἀπόσταση 15-20 μέτρων. Δὲν πέτυχαν τελικὰ παρὰ νὰ τραυματίσουν στὸ πόδι τὸν συνοδὸ τοῦ βασιλιᾶ καὶ ἐλαφρὰ τὰ δύο ἄλογα, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶχαν ἐξασκηθεῖ ἐπὶ μέρες στὴν σκοποβολὴ μὲ τοὺς δύο γκράδες τους. Ἡ μαρτυρία τῆς αὐτόπτου μάρτυρος πριγκίπισσας Μαρίας, στὸ βιβλίο της *Ἀναμνήσεις*, ἔχει ἀμεσότητα, παρὰ τὸν ἀφελῆ ἡρωικὸ τόνο, ποὺ ἐπίσης τὴν χαρακτηρίζει:

...Ἀνεβαίναμε ἕνα μικρὸ λόφο μὲ ἀργὸ ρυθμό, γιατὶ ὁ Πατέρας

δὲν ἐπέτρεπε ποτὲ στὸν ἀμαξά του ν' ἀναγκάζη τὰ ἄλογα νὰ τρέχουν στὸν ἀνήφορο.

Ξαφνικὰ ἀκούσαμε ἕναν πυροβολισμό. Τὰ ἄλογα τρόμαξαν. Θυμᾶμαι πὼς εἶπα στὸν πατέρα μου, ὅτι δὲν ἦταν σωστὸ νὰ ἐπιτρέπωνται πυροβολισμοί, τόσο κοντὰ στὸ δρόμο, γιατὶ κάποτε θὰ γινόταν κανένα δυστύχημα.

Καθὼς καθόμουν πρὸς τὴ δεξιὰ πλευρὰ καὶ εἶμαι πολὺ μύωψ, ἔβαλα τὰ γυαλιά μου καὶ ἔσκυψα νὰ δῶ τί συνέβαινε.

Μὲ κατάπληξη εἶδα τὴν κάννη ἑνὸς ὅπλου γυρισμένη κατ' εὐθεῖαν ἐπάνω μας. Ὁ ἀμαξᾶς εἶχε ἤδη μαστιγώσει τὰ ἄλογα κι ἀνεβαίναμε τὸ λόφο, μὲ ταχύτητα. Ἔστρεψα πρὸς τὸν πατέρα μου καὶ τοῦ εἶπα: «Μᾶς πυροβολοῦν»!

Θυμᾶμαι ὅτι καθὼς τὸν ἐκοίταξα σκέφθηκα ὅτι πὼς θὰ σκοτωνόμουνα καὶ δὲν θὰ τὸν ξανάβλεπα ποτέ.

Οἱ πυροβολισμοὶ ἐξηκολούθησαν καί, καθὼς προχωρούσαμε, μπορέσαμε νὰ διακρίνουμε δύο ἀνθρώπους ὄρθιους σ' ἕνα χωράφι καὶ σὲ ἀπόσταση εἴκοσι βημάτων ἀπὸ μᾶς νὰ μᾶς σκοπεύουν μὲ τὰ ὅπλα τους.

Στὸ καπέλλο μου εἶχα ἕνα φιόγκο ἀπὸ κόκκινο βελοῦδο καὶ ὁ πατέρας μου σκέφθηκε πὼς τοὺς διευκόλυνε τὴν σκόπευση.

Σηκώθηκε μὲ ἠρεμία καί, βάζοντας τὸ χέρι του γύρω ἀπὸ τὸν λαιμό μου, μὲ ἀνάγκασε νὰ καθήσω κάτω.

Μὲ τὸ ἄλλο του χέρι τοὺς ἐκούνησε ἀπειλητικὰ τὸ μπαστοῦνι του. Καθὼς περνούσαμε ἀπὸ μπροστά τους, πήδησαν καὶ οἱ δύο στὸν δρόμο πάνω ἀπ' ἕνα μικρὸ χαντάκι, ποὺ ἐχώριζε τὸν δρόμο ἀπὸ τὸ χωράφι. Γονάτισαν στὸ ἔδαφος καὶ ἔρριξαν γιὰ ἕβδομη φορά.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἐγὼ ἐπάλευα μὲ τὸν πατέρα μου. Ἤθελα νὰ δῶ τί συνέβαινε. Μέσα σ' ἕνα δευτερόλεπτο ἐξαφανιστήκαμε σὲ σύννεφα καπνοῦ, καὶ οἱ δύο ἄνδρες ἔφυγαν τρέχοντας γιὰ νὰ σωθοῦν. Ὁ ἀμαξᾶς ἔβριζε συνεχῶς, ἀλλ' οὔτε γιὰ μιὰ στιγμὴ ἔχασε τὴν ψυχραιμία του. Ὁ ὑπηρέτης, ποὺ καθότανε δίπλα του (*σ.σ. ἦταν ὁ Β.Π. Νέρης*) εἶχε τραυματισθεῖ στὸ πόδι. Ἐπίσης ἐτραυματίσθηκαν ἐλαφρὰ τὰ δύο ἄλογα.

Στὴ συνέχεια, ἡ πριγκίπισσα Μαρία περιγράφει τὴν ἀναστάτωση, ποὺ δημιουργήθηκε στὸ Παλάτι, τὸν περιορισμὸ «κατ' οἶκον» τοῦ βασιλιᾶ καὶ τῆς οἰκογένειάς του, ποὺ εἶχε συστήσει γιὰ λίγες ἡμέρες ἡ ἀστυνομία καὶ τὶς θεαματικὲς ἐπιδείξεις (δοξολογία στὴν Μητρόπολη, θεμελίωση ἐκκλησίας στὸν τόπο τῆς ἀπόπειρας, φιλοδυναστικὰ συλλαλητήρια κλπ.) ποὺ ἔγιναν γιὰ τὴ διάσωση τοῦ Γεωργίου τοῦ Α'. Δεκαπέντε χρόνια ἀργότερα, 5 Μαρτίου 1913, ὁ Γεώργιος θὰ δολοφονηθεῖ σὲ δρόμο τῆς Θεσσαλονίκης, ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Σχινᾶ, ποὺ αὐτοκτόνησε πέφτοντας ἀπὸ παράθυρο τοῦ κτιρίου, στὸ ὁποῖο ἀνακρινόταν.

Τόσο ἡ δολοφονία τοῦ 1913, ὅσο καὶ ἡ δολοφονικὴ ἀπόπειρα τοῦ 1898 ἔχουν δημιουργήσει ἐρωτηματικὰ γιὰ τὰ πραγματικὰ κίνητρα τῶν δραστῶν καὶ τὶς πιθανὲς διασυνδέσεις τους μὲ γερμανικοὺς κύκλους. Ἡ γνώμη τῶν περισσοτέρων ἱστορικῶν εἶναι ὅτι

στὴν ἀπόπειρα τοῦ 1898 οἱ σκοτεινὲς πλευρὲς ἦταν ἐλάχιστες, ἂν ὄχι ἀνύπαρκτες.

Οἱ δύο δράστες, ποὺ ἔγιναν γνωστοὶ τὴν μεθεπομένη (16-2-98), ἦταν ὁ ὑπάλληλος τοῦ Δήμου Ἀθηναίων, Γεώργιος Καρδίτσης καὶ ὁ Ἰωάννης Γεωργίου ἢ Κυριακὸς «μηδαμινός τις χειρῶναξ ἐκ Μακεδονίας». Ὁ Καρδίτσης παρουσιάστηκε μόνος του στὸν εἰσαγγελέα καὶ ἀποκάλυψε τὸν συνένοχό του. Ὁ φιλοβασιλικὸς ἱστορικὸς Γ. Ἀσπρέας, ποὺ υἱοθετεῖ τὰ συμπεράσματα τῆς ἀστυνομίας, ὅτι οἱ δύο ὑποψήφιοι βασιλοκτόνοι δὲν ἦταν μέλη ἢ ὄργανα κάποιας συνωμοτικῆς ὁμάδας, θεωρεῖ ὡς κυρίως αὐτουργὸ τὸν Γ.Χ. Καρδίτση. Τὸν χαρακτηρίζει «χρηστὸ πολίτη», ἀλλὰ «ἐκ τῶν ἐξημμένων πατριωτῶν... πολεμήσας ὡς ἐπαναστάτης ἐν Κρήτῃ, ἀπεδείχθη δὲ ἐκ τῆς ἀνακρίσεως θύμα τῶν νοσηρῶν ἐν τῷ τύπῳ καὶ τῇ πολιτείᾳ συζητουμένων ὑπονοιῶν ἐπὶ τῆς προδοσίας τοῦ Γεωργίου τοῦ Α' κατὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ»[1]. Αὐτὴ ἡ ἑρμηνεία γιὰ τοὺς ἠθικοὺς αὐτουργούς, ἐνῶ δὲν ἀποτέλεσε ἐλαφρυντικὸ γιὰ τοὺς δύο δράστες, εἶχε καταφανὴ σκοπιμότητα, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω.

Ἡ δίκη ἔγινε ἕνα μήνα ἀργότερα, στὶς 19 Μαρτίου 1898 καὶ οἱ δύο ἔνοχοι καταδικάστηκαν σὲ θάνατο. Στὴν ἀπολογία τους, οἱ Καρδίτσης καὶ Κυριακοῦ ὑποστήριξαν ὅτι θέλησαν νὰ σκοτώσουν τὸν βασιλιὰ Γεώργιο ὡς ὑπεύθυνο τῆς πολεμικῆς συντριβῆς τοῦ 1897 καὶ ὅσων ἐθνικῶν ἐξευτελισμῶν ἐπηκολούθησαν.

Ἀποφάσισα νὰ ἐκδικήσω τὴν προσβληθεῖσαν τιμὴν τῆς πατρίδος μου καὶ διὰ τοῦτο ἐξετέλεσα τὴν πρᾶξιν, ἀπολογήθηκε χαρακτηριστικὰ ὁ Καρδίτσης. Καὶ πρόσθεσε ὅτι τὴν ὥρα ποὺ ἡ βασιλικὴ ἅμαξα περνοῦσε ἀπὸ μπροστά τους μὲ ταχύτητα, ἐκεῖνος ἔτρεξε πίσω της νὰ πυροβολήσει γιὰ ἕβδομη καὶ τελευταία φορά, φωνάζοντας ταυτόχρονα τὸν Γεώργιο «προδότη». Τὶς εὐθύνες του δήλωσε ὅτι ἀναλαμβάνει στὸ δικαστήριο καὶ ὁ Γεωργίου, ποὺ ὅταν εἶχε συλληφθεῖ λέγεται ὅτι ἦταν φοβισμένος καὶ κατηγοροῦσε γιὰ ὅλα τὸν Καρδίτση.

Ἀνάλογη διάσταση συμπεριφορᾶς ἀνάμεσα στὴν ἀνάκριση καὶ τὴ διεξαγωγὴ τῆς δίκης μπορεῖ νὰ ἐπισημάνει κανεὶς καὶ γιὰ τὸν Καρδίτση, ποὺ φέρεται ὅτι δήλωσε στὴν πρώτη ὁμολογία του πὼς δὲν θέλησε νὰ σκοτώσει τὸν Γεώργιο, ἀλλὰ νὰ τὸν ἐξαναγκάσει νὰ παραιτηθεῖ[2]. Ὅμως, ἡ ὅλη προπαγανδιστικὴ προσπάθεια, ποὺ συνόδευσε τὴ διάσωση τοῦ Γεωργίου, ὁδηγεῖ σὲ σκέψεις γιὰ

1. Γ. Ἀσπρέα, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1930, τόμος Α', σελ. 285.
2. Ἐφημερίδα *Σκρίπτ*, 17-2-98.

τὸ πόσο ἀντικειμενικὴ καὶ ἄδολη ἦταν ἡ ἐνημέρωση τοῦ τύπου στὸ στάδιο τῆς ἀνάκρισης. Γεγονὸς εἶναι ὅτι ἡ ἀπόπειρα ἐξολόθρευσης τοῦ Γεωργίου αὔξησε τὸ κύρος τοῦ βασιλέα, ἀλλὰ ὄχι καὶ τοῦ διαδόχου Κωνσταντίνου καὶ τῶν ἄλλων κυρίων ὑπευθύνων τῆς οἰκτρῆς πολεμικῆς παρωδίας.

Ὁ Γεώργιος ἐκμεταλλεύτηκε τὸ γεγονὸς ἀπὸ κάθε ἄποψη. Μὲ τὴν πανηγυρικὴ πομπὴ στοὺς δρόμους τῆς Ἀθήνας, μὲ τὴν δοξολογία στὴ Μητρόπολη, μὲ τὴν θεμελίωση ἐκκλησίας στὸν τόπο τῆς ἀπόπειρας καὶ μὲ τὶς ἀναλυτικὲς «ἐξιστορήσεις» σὲ ἔντυπα γιὰ τὸν «ἡρωισμὸ» ποὺ ἔδειξε. Παράλληλα πρὸς τὰ κατευθυνόμενα τηλεγραφήματα καὶ γράμματα, ἀσφαλῶς δὲν ἔλειψαν καὶ οἱ γνήσιες λαϊκὲς ἐκδηλώσεις. «Ὁ πατέρας μου», ἔγραψε στὶς *Ἀναμνήσεις* της ἡ πριγκίπισσα Μαρία, «μέσα σὲ τρεῖς μέρες ἀπὸ τὴν ἀπόπειρα ἔλαβε περισσότερα ἀπὸ πέντε χιλιάδες τηλεγραφήματα. Ἔλαβα πολλὰ κι ἐγὼ ἡ ἴδια. Ἐπὶ ἑβδομάδας συγχαρητήριες ἐπιστολὲς γιὰ τὴ διάσωσή μας ἔφθαναν ἀπ' ὅλα τὰ μέρη τοῦ κόσμου, ἀπὸ γνωστοὺς καὶ ἀγνώστους. Ἔλαβα ἀκόμη καὶ πιεσμένα ἄνθη ἀπὸ τὴν Βραζιλία...»[1].

Οἱ κατευθυνόμενες καὶ οἱ συναισθηματικὲς ἐκδηλώσεις δὲν στάθηκαν ἱκανὲς νὰ ἐμποδίσουν τὴν ἐντύπωση σὲ μεγάλη μερίδα τῆς κοινῆς γνώμης ὅτι ἡ ἀπόπειρα μπορεῖ νὰ ἦταν σκηνοθετημένη. Οἱ φῆμες αὐτὲς διατυπώθηκαν σὲ ὁρισμένα δημοσιεύματα ἀντιδυναστικῶν ἐφημερίδων, ὅπως οἱ *Καιροὶ* τοῦ Κανελλίδη ποὺ καταδικάστηκε γιὰ συκοφαντικὴ δυσφήμιση. Ἔκαναν ὅμως δισταχτικὸ τὸν Γεώργιο στὸ νὰ κάνει χρήση τοῦ προνομίου του γιὰ τὴν ἀπομονὴ χάριτος. Οἱ δύο δράστες ἐκτελέστηκαν στὶς 27 Ἀπριλίου 1898 στὶς φυλακὲς τοῦ Παλαμηδιοῦ στὸ Ναύπλιο, ὅπου εἶχαν μεταφερθεῖ. Ἡ ἐκτέλεση ἔγινε νύχτα, μὲ συνοπτικὴ διαδικασία, χωρὶς νὰ τηρηθοῦν οἱ νομότυπες διαδικασίες γιὰ τοὺς μελλοθανάτους. Ὁ Γ. Κορδάτος ὑποστηρίζει τὴν ἐκδοχὴ ὅτι οἱ Καρδίτσης καὶ Κυριακοῦ ἦταν ἐνεργούμενα στελεχῶν τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας ποὺ μὲ τὴ σειρά τους ἦταν πράκτορες τοῦ Γερμανικοῦ Ἐπιτελείου. Οἱ ἠθικοὶ αὐτουργοὶ λέγεται ὅτι σκόπευαν στὴν ἐξυπηρέτηση τῶν ἡγεμονικῶν φιλοδοξιῶν τοῦ διαδόχου Κωνσταντίνου, μὲ τὸν ὁποῖο ἦταν συνδεδεμένοι. Λέγεται ἀκόμη ὅτι εἶχαν διαβεβαιώσει τοὺς δύο δράστες πὼς δὲν ἐπρόκειτο νὰ καταδικαστοῦν καὶ ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς ρητῆς ὑπόσχεσης οἱ Καρδίτσης καὶ Κυριακοῦ ὁμολόγησαν «θαρραλέα» τὴν πράξη τους στὸ δικαστήριο. Σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια ἐκδοχὴ τοῦ Κορδάτου οἱ πράκτορες τῆς σωβινιστικῆς Ἐθνικῆς Ἑ-

1. Γ. Ρούσσου, *Τὸ Μαῦρο '97*, ἐκδόσεις *Φυτράκης*, Ἀθήνα 1979, σελ. 243-244.

ταιρείας ὄχι ἁπλῶς δὲν τήρησαν τὴν ὑπόσχεσή τους ἀλλὰ ἐκεῖνοι, διέσπειραν ἔντεχνα τὶς φῆμες, πὼς «ὅλα ἦταν σκηνοθετημένα». Ὁ Γεώργιος ἀναγκάστηκε νὰ μὴν τοὺς δώσει χάρη καὶ οἱ σατανικοὶ αὐτοὶ πράκτορες ξεφορτώθηκαν τοὺς ἄτεχνους συνεργάτες τους[1].

Οἱ δολοπλοκίες, μ' ἐπίκεντρο τὸ Παλάτι καὶ μοχλὸ τοὺς μηχανισμοὺς τῶν τότε Αὐτοκρατοριῶν, στὴν Ἑλλάδα ἀποτελοῦσαν τὸ κύριο γνώρισμα τοῦ συστήματος τῆς πολιτικῆς ἐξάρτησης τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Μιὰ τέτοια σκευωρία καὶ ἐσωτερικὴ διαπάλη δὲν θὰ ἦταν ἔξω ἀπὸ τὴ λογικὴ καὶ τὶς «ἀρχές» του. Ἐπιπλέον καμιὰ ἀπὸ τὶς τότε ἀναρχικὲς ὀργανώσεις δὲν ἀναφέρουν —ἀκόμα καὶ σὲ μεταγενέστερα κείμενά τους— τοὺς Καρδίτση καὶ Κυριακοῦ ὡς μέλη τους ἢ ὡς ἰδεολόγους ἀναρχικούς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὰ γεγονότα καὶ τὰ παρασκήνια τῶν καιρῶν ἐκείνων ἔχουν φωτιστεῖ πολύπλευρα καὶ δὲν βρέθηκαν στοιχεῖα ἱκανὰ νὰ στηρίξουν τὴν ἐκδοχὴ τῆς κατευθυνόμενης δολοφονικῆς ἀπόπειρας. «Ἡ ἐπίσημη ἄποψη, ποὺ τὴν δέχονται οἱ περισσότεροι ἱστορικοί», γράφει ἡ Ἑλένη Χουρμούζη, «ἦταν ὅτι οἱ δράστες ἐνήργησαν ἀπὸ τυφλὸ πατριωτικὸ φανατισμὸ καὶ ὅτι δὲν ἀνῆκαν σὲ καμιὰ συνωμοτικὴ ὀργάνωση»[2]. Ὅμως ἡ πράξη τους δὲν εἶχε συνέπειες μόνο γιὰ τοὺς ἴδιους.

Οἱ συστηματικὲς διώξεις

Τὸ Παλάτι προσπάθησε νὰ ἐκμεταλλευθεῖ διπλὰ τὴν ὑπόθεση τῆς δολοφονικῆς ἀπόπειρας. Ἀφενὸς γιὰ νὰ ἀνορθώσει τὸ κύρος τοῦ Γεώργιου καὶ ἀφετέρου γιὰ νὰ στερεώσει τὴν ἐξουσία του. Σὲ λίγο καιρό, ὁ Γεώργιος ἀποφάσισε περιοδεία ἐντυπώσεων στὴν ἐπαρχία. Στὶς ὁμιλίες του, προκειμένου νὰ ὑπερασπιστεῖ τὸ «ἀνεύθυνο» τοῦ ρόλου του, ὁ Γεώργιος πολιτικολογοῦσε ἀπροσχημάτιστα μὲ ἐπιχειρηματολογία παρόμοια ἐκείνης τῶν φιλομοναρχικῶν ἐφημερίδων.

Κατὰ τὸν Γεώργιο ὅλα τὰ δεινὰ τῆς χώρας ὀφείλονταν στὸν κομματισμὸ τῆς Διοίκησης, στὶς παρεμβάσεις στὴ Δικαιοσύνη, στὴν ρουσφετολογία τῶν πολιτικῶν, στὶς ἐμπάθειες καὶ τοὺς διαιρετικοὺς ἀνταγωνισμούς. Δὲν ἔκανε ὑποδείξεις, ἐκτόξευε κατηγορίες μὲ συγκεκριμένους στόχους. Ὁ Γεώργιος περιόριζε τὴν λύση τῶν προβλημάτων τῆς χώρας στὶς ἀδυναμίες τοῦ ἀντιπροσωπευτι-

1. Γ. Κορδάτου, *Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος*, τόμος XII, σελ. 611-612.

2. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμος ΙΔ', σελ. 162-163.

κοῦ συστήματος («*ἐκλέξατε τοὺς χρηστοὺς καὶ ἠθικούς, γιὰ νὰ διοικηθῆτε χρηστῶς καὶ ἠθικῶς*») καὶ μετατόπιζε τὶς εὐθύνες στὸν ἴδιο τὸν Λαό. Ὁ φιλοδυναστικὸς τύπος πύκνωνε τὶς βολές του κατὰ τοῦ «κομματισμοῦ» καὶ προπαγάνδιζε τὴν ἀνάγκη «εὐταξίας», ποὺ σήμαινε, μαζὶ μὲ τὶς ἔκτακτες ἐξουσίες, καὶ τὸν τερματισμὸ κάθε κριτικῆς γιὰ τὴν πολιτεία τοῦ Στέμματος καὶ τῆς κυβέρνησής του στὸν πόλεμο-παρωδία τοῦ 1897.

Τοῦτες οἱ συντονισμένες προσπάθειες δὲν εἶχαν σκοπὸ παρὰ νὰ δημιουργήσουν τὸ κατάλληλο κλίμα, ποὺ θὰ διευκόλυνε νὰ συστηματοποιηθοῦν οἱ πολιτικὲς διώξεις, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἀρχίσει βέβαια μετὰ τὸν Μάιο τοῦ 1897 ἀλλὰ σὲ περιορισμένη κλίμακα[1]. Γιὰ τὴν ὁμιλία του σ' ἕνα συλλαλητήριο διαμαρτυρίας στὴν πλατεία Ὁμονοίας ὁ τότε φοιτητὴς τῆς Νομικῆς Μαρίνος Ἀντύπας καταδικάστηκε σ' ἑνὸς χρόνου φυλάκιση στὶς 8 Ἀπριλίου 1898, μὲ τὴν κατηγορία τῆς ἐξύβρισης τοῦ Στέμματος. Τώρα, ἀρκοῦσε τὸ πρόσχημα γιὰ τὸν διωγμὸ τῶν ἰδεῶν.

«Ἡ ἀπόπειρα κατὰ τοῦ Γεωργίου ἔγινε ἀφορμὴ νὰ ἀρχίσουν διώξεις ὅσων εἶχαν ἀντιδυναστικὲς ἰδέες καὶ νὰ γίνουν προσπάθειες νὰ ἐκκαθαριστοῦν τὰ κατάλοιπα τοῦ ἀναρχισμοῦ, ποὺ, λίγα χρόνια πρίν, ἦταν σὲ ἔξαρση στὶς περιοχὲς τῆς Ἠλείας καὶ τῆς Πάτρας. Στὶς ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς, ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἀστυνομία ἀνακάλυψε τὴν ὕπαρξη σωματείου, ποὺ ἀπέβλεπε στὴν κατάλυση τοῦ καθεστῶτος. Εἶχε τὴν ἐπωνυμία Λαϊκὸς Σύνδεσμος καὶ πρόεδρός του ἦταν κάποιος ξυλουργὸς μὲ τὸ ὄνομα Μήλας, ποὺ ὑποστήριζε τὴν συνέχιση τοῦ πολέμου. Ἄλλος ἀντιδυναστικὸς σύλλογος ποὺ ἀποκαλύφθηκε εἶχε τὸν τίτλο Ἐθνικὴ Τιμή. Συγχρόνως μὲ αὐτὲς τὶς διώξεις, ἔγινε καὶ μιὰ κίνηση γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς ἐλευθεροτυπίας. Ὁ τύπος, γενικά, δὲν ἦταν συμπαθὴς στὰ ἀνάκτορα. Τὸ

1. «Ἡ ἀμείλικτη στάση τοῦ κατεστημένου ἀπέναντι στοὺς σοσιαλιστὲς (σ.σ. μετὰ τὸ 1894) συμπίπτει μὲ τὴν ἔξαρση τοῦ πατριωτισμοῦ ἐκείνη τὴν ἐποχή. Ἡ στάση αὐτὴ τοῦ ἀντιδραστικοῦ περιβάλλοντος ἀνανακλᾶται στὶς προσπάθειες ποὺ καταβάλλουν ὁ Καρκαβίτσας, ὁ Ξενόπουλος κι ὁ Καμπύσης γιὰ νὰ δικαιολογήσουν ἢ νὰ ἐξαφανίσουν τὰ ἴχνη τῆς κοινωνικῆς κριτικῆς στ' ἀντίστοιχα ἔργα τους *Ἡ Λυγερή*, *Στρατιωτικὰ Διηγήματα*, *Ὀχτροὶ καὶ Φίλοι*... Μιὰ μετρίαση στὴν ἐθνικιστικὴ ἔξαρση παρατηρεῖται, ὅπως ἦταν φυσικό, μετὰ τὴν ἥττα τῆς Ἑλλάδας τὸ 1897. Μέσα σ' ἕνα μικρὸ χρονικὸ διάστημα, μετὰ τὸ 1897, μιὰ ὁμάδα λογοτεχνῶν ἦρθε στὸ προσκήνιο νὰ ἐπανδρώσει τὴν ἔλλειψη τῶν σοσιαλιστῶν, ἀναλαμβάνοντας ἕνα προπαγανδιστικὸ ρόλο γιὰ τὴν εἰσήγηση νέων ἰδεολογικῶν θέσεων...». (Χαράλαμπος-Δημήτρης Γουνελᾶς, *Ἡ σοσιαλιστικὴ συνείδηση στὴν Ἑλληνικὴ Λογοτεχνία 1897-1912*, Κέδρος 1984, σελ. 99.

ίδιο συνέβαινε καὶ μὲ τὸν Δηλιγιάννη, ποὺ ἦταν στόχος τοῦ τύπου, μετὰ τὸν πόλεμο»[1].

Οἱ διωγμοὶ τῶν ὀπαδῶν τοῦ ἀναρχισμοῦ θὰ εἶναι τόσο ἀποτελεσματικοὶ ὅσο καὶ ἀπροσχημάτιστοι. Ὅταν τὴν ἄνοιξη τοῦ 1898, ὁ Στ. Καλλέργης ἐπιστρέφει ἀπὸ τὴν Κρήτη μὲ σκοπὸ νὰ ἐπαναλάβει τὴν ἔκδοση τοῦ *Σοσιαλιστῆ* πληροφορεῖται ὅτι ἔχει καταδικαστεῖ ἐρήμην σὲ ἕξι μηνῶν φυλάκιση. Αἰτία τῆς καταδίκης ἦταν τὸ περιεχόμενο ἑνὸς παλιοῦ ἄρθρου ἀπὸ τὸν *Σοσιαλιστή*, ποὺ ἀναδημοσιεύτηκε ἀπὸ τὴν πατρινὴ ἐφημερίδα *Ἐπὶ τὰ Πρόσω* τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1898. Ὁ Καλλέργης ματαίωσε τὰ σχέδιά του καὶ ξαναγύρισε στὴν Κρήτη.

Γιὰ τὴν ἴδια ὑπόθεση καταδικάστηκαν στὴν Πάτρα οἱ ὑπεύθυνοι τῆς ἐφημερίδας Δημ. Καραμπίλιας καὶ Ἰωάννης Μαγγανάρας, ποὺ εἶχε ἀποφυλακιστεῖ καὶ θεωρεῖτο ἰθύνων νοῦς τῆς ἀναρχικῆς κίνησης στὴν πόλη. Ὁ Μαγγανάρας καταδικάστηκε σὲ φυλάκιση δύο μηνῶν, ποὺ τὴν ἐξέτισε, καὶ ὁ Καραμπίλιας, ἐρήμην, σὲ τεσσάρων μηνῶν. Ὁρισμένοι ἄλλοι «συνένοχοι» καὶ συνεργάτες ὑπῆρξαν γιὰ καιρὸ καταζητούμενοι. Μετὰ τὶς νέες διώξεις καὶ καταδίκες τερματίστηκε ὁριστικά, τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1898, ὁ βίος τῆς ἐφημερίδας καὶ τῆς κίνησης *Ἐπὶ τὰ Πρόσω*. Ἡ ἀναβίωση κράτησε λιγότερο ἀπὸ δύο μῆνες.

Ἡ διάλυση τῶν ἀναρχικῶν τῆς Πάτρας

Ἡ τελευταία φάση τῆς δράσης τῆς ἀναρχικῆς ὁμάδας καὶ τοῦ ἰδεολογικοῦ της ὀργάνου *Ἐπὶ τὰ Πρόσω* χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἐξαιρετικὰ μεγάλες οἰκονομικὲς δυσκολίες καὶ ἀπὸ ἀλλαγὴ στὴν πολιτικὴ τακτική, ποὺ δὲν ἔφερε ὅμως ἀποτελέσματα. Τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Μαγγανάρα πήγαινε ἀπὸ τὸ κακὸ στὸ χειρότερο, ὁ Καραμπίλιας, ὁ Σταυρόπουλος, ὁ Μαχαιρᾶς καὶ οἱ «συνταξιοῦχοι φοιτητές», ὅπως ὁ Ἀρνέλλος καὶ ὁ Μπαντούνας, σχεδὸν πένονταν. Ὅμως, ὁ σκοπὸς ἁγιάζει τὰ μέσα, καὶ τὸ γόητρο τοῦ καταδιωκόμενου καὶ δεσμώτη Μαγγανάρα εἶναι ὑψηλὸ ὄχι μόνο σὲ ὁρισμένη μερίδα τῆς νεολαίας ἀλλὰ καὶ τοῦ γυναικόκοσμου.

«Ὅταν ξαναβγῆκε τὸ *Ἐπὶ τὰ Πρόσω*», γράφει ὁ Γ. Κορδάτος, «οἱ ἐκδότες του εἶχαν μεγάλες ἀπεντερίες. Γράψανε, λοιπόν, στὸν Πύργο καὶ ζητοῦσαν ψιλά. Στὴν Πάτρα δύο ἀδελφὲς ἐργά-

1. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμος ΙΔ', σελ. 163, κείμενο Ἑλένης Χουρμούζη.

τριες-ράφτρες, ποὺ παίρνανε τὴ μέρα 1,20 δραχμές, δήλωσαν πὼς κάθε Σαββατοκύριακο θὰ δίνανε γιὰ τὴ συντήρηση τῆς ἐφημερίδας 3,50 ἡ καθεμιά. Στὸν Πύργο πάλι ὁ Πάνος Γιαννόπουλος ἢ Μαχαιρᾶς μαζὶ μὲ τὸν Μπαντούνα πῆγαν σ' ἕνα ἀριστοκρατικὸ καφενεῖο καὶ βγάλανε μαντίλι γιὰ μιὰ φτωχιὰ οἰκογένεια. Ἔτσι, μάζεψαν 35 δραχμὲς (σπουδαῖο ποσὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη) καὶ τὶς στείλανε στὴ σύνταξη τοῦ *Ἐπὶ τὰ Πρόσω*. Οἱ παραπάνω ἐργάτριες, ὕστερα ἀπὸ ἕνα χρόνο, πέθαναν καὶ οἱ δυὸ φθισικές, ὡστόσο ὅμως ἴσαμε τὰ τελευταῖα τους, δείχνανε παραδειγματικὴ ἀφοσίωση στὴν ἰδέα τους καὶ μὲ τὴν προπαγάνδα τους προσπαθοῦσαν νὰ ξυπνήσουν καὶ τὶς ἄλλες ἐργάτριες»[1].

Στὰ λιγοστὰ φύλλα τοῦ *Ἐπὶ τὰ Πρόσω*, ποὺ κυκλοφόρησαν τὸ πρῶτο δίμηνο τοῦ 1898, οἱ παλιοὶ ἀντεξουσιαστὲς ἔδειχναν νὰ εἶναι προσεκτικότεροι. Ἐπιδίδονται, κυρίως, στὶς μεταφράσεις κειμένων τῆς ἀναρχικῆς φιλολογίας, σὲ ἐνημερωτικὲς ὁμιλίες καὶ ἐπαφές, χωρὶς πράξεις ἀνυπακοῆς. Δείχνουν νὰ διαλέγουν, μετὰ ἀπὸ τόσες διώξεις, τὴν λεγόμενη νόμιμη πολιτικὴ δράση καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ ἀξιοσέβαστου διαφωτιστῆ. Ἕνας ἀπολογισμὸς τῆς δράσης τους, εἶναι ἐνδεικτικός:

> *Προπαγάνδα. Καὶ τὴν παρελθοῦσαν ἑβδομάδα ἡ προπαγάνδα μας ἔκαμε ἐπιτυχῆ ἐργασίαν. Τὴν παρελθοῦσαν Δευτέραν τρεῖς σύντροφοι ἐξέδραμον ἀνὰ τὰ δυτικὰ χωρία τῶν Πατρῶν.*
>
> *Στὰ Καμίνια. Ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ ἡ διάδοσις τῶν ἀναρχικῶν ἰδεῶν περιωρίσθη εἰς οἰκίας γνωστῶν φίλων μας, ἐν αἷς προσεκλήθημεν. Συζητήσεις εὐρεῖαι καὶ μετὰ σοβαροῦ ἐνδιαφέροντος διεξήχθησαν μεταξὺ τῶν παρευρισκομένων χωρικῶν, περὶ τῆς ὑφισταμένης ἀθλίας καταστάσεως καθὼς καὶ περὶ τῶν ἰδεῶν μας.*
>
> *Στὸν Ἅγιον Βασίλειον (Βραχνῶν). Ἀλλ' ὅ,τι ὑπῆρξεν ἐκτάκτως ἐπιτυχὲς διὰ τοὺς προπαγανδιστάς μας ἦτο ἡ ἐν τῷ χωρίῳ Ἅγιος Βασίλειος (Βραχνῶν) δεξίωσις καὶ ὁ ἐνθουσιαστικὸς ζῆλος μετὰ τοῦ ὁποίου οἱ κάτοικοι τοῦ χωρίου τούτου προσεφέρθησαν, ὅπως γνωρίσωσι καλύτερον τὰς ἀναρχικὰς ἰδέας.*
>
> *Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν χωρικῶν μετ' ὀλίγην ὥραν τοσοῦτον ηὐξήθη, ὥστε διακόσιοι περίπου ἄνθρωποι εἶχαν τὴν τιμὴν νὰ ἐγγραφῶσι κλπ.*[2].

---

1. Γ. Κορδάτου, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐργατικοῦ Κινήματος*, Ἀθήνα 1974, σελ. 84.
2. *Ἐπὶ τὰ Πρόσω*, φύλλο 35/8-2-1898.

Αὐτοχαρακτηρίζονται «θεωρητικοὶ ἀναρχικοὶ» καὶ σὲ πρωτοσέλιδο ἄρθρο τους, μὲ τὸν τίτλο «Ἀναρχία» παρουσιάζουν τὴν νέα δηλαδὴ προσωρινή, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν κατοπινὴ συμμετοχή, τους σὲ ἄλλες ὀργανώσεις, ἰδεολογικὴ πλατφόρμα:

> *Λέγοντες ἀναρχίαν ἐννοοῦμεν, ὅτι ἡ ἀνθρωπότης κατὰ τὸν φυσικὸν νόμον τῆς ἀπεράντου τελειοποιησιμότητος θέλει ἐξελιχθῆ μέχρι τοῦ σημείου ἐκείνου τῆς προόδου, κατὰ τὸ ὁποῖον οἱ ἄνθρωποι τῆς Γῆς ἅπαντες, μὴ ὑποκείμενοι εἰς βιοτικὰς ἀνάγκας, ἀπηλλαγμένοι προλήψεων καὶ συνειδότες ὅτι φυσικὴ ἐλευθερία εἶναι ἡ μεταξὺ τῶν κοινωνικῶν ἀτόμων ἐθελουσία ἀλληλεγγύη, δὲν θέλουσιν ἔχει ἀνάγκην προσωπικῶν ἀρχῶν καὶ ἐξουσιῶν ἵνα ἀποτρέπωνται τοῦ κακοῦ. Τὸ μόνον συντελεστικὸν μέσον εἶναι αἱ Πνευματικαὶ Ἐπαναστάσεις, αἵτινες θὰ συντάμωσι τὴν ἔλευσιν τῆς ὑπὸ τῶν νεωτέρων κοινωνικολόγων προβλεπομένης καὶ ἀναποφεύκτου Μεγάλης Διεθνοῦς Κοινωνικῆς Ἐπαναστάσεως. Ἡμεῖς θεωρητικοὶ ἀναρχικοὶ οὐδεμίαν σχέσιν ἔχομεν μετὰ τῶν ἄκρων ἀναρχικῶν. Ἡμεῖς μελετῶμεν, σπουδάζομεν καὶ ζητοῦμεν νὰ μορφώνωμεν ἰδέας καὶ νὰ μεταδίδωμεν ταύτας εἰς τοὺς ὅλως ἀνιδέους καὶ ἀμαθεῖς καταστάντας ὑπὸ τοῦ παρόντος πολιτικοκοινωνικοῦ ὀργανισμοῦ*[1].

Ἀπὸ τὰ τέλη Φεβρουαρίου τοῦ 1898, ἡ ἐφημερίδα καὶ ἡ ὁμάδα ἦταν παρελθόν.

Ὁ Δημήτριος Ἀρνέλλος —πού, σύμφωνα μὲ ἀφήγηση τοῦ γιοῦ του Σεβ. Ἀρνέλλου στὸν γράφοντα, εἶχε συλληφθεῖ καὶ φυλακιστεῖ ἐπανειλημμένα γιὰ τὴ δράση του ἐκεῖνα τὰ χρόνια— συνδέεται μὲ τοὺς ἀναρχικοὺς τοῦ Πύργου, ὅπου ἀνεβοκατέβαινε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Στὴν πρωτεύουσα βρισκόταν καὶ ὁ ποιητὴς Πάνος Τσεκούρας, πού διατηροῦσε παράλληλα μὲ τοὺς Πατρινοὺς ἀναρχικοὺς καὶ ἐπαφὴ μὲ τοὺς ἀναρχοσυνδικαλιστὲς τοῦ Στ. Καλλέργη, ὅπως θὰ δοῦμε ἀργότερα. Παρόμοια ἐπαφὴ διατηροῦσε καὶ ὁ Δ. Ἀρνέλλος.

Ὁ δικηγόρος καὶ φιλόλογος Βασίλειος Καλλιοντζῆς πέθανε ἀπὸ ἀποπληξία τὸν ἑπόμενο χρόνο στὸ νοσοκομεῖο τῶν Πατρῶν. Εἶχε προλάβει νὰ δημοσιεύσει ἕνα μέρος ἀπὸ τὸ λογοτεχνικὸ ἔργο τοῦ φίλου του δημοκρατικοῦ βουλευτῆ Ἀνδρέα Ρηγόπουλου (1821-1891), πού εἶχε γνωρίσει προσωπικὰ τὸν Μάρξ. Ὁ Καλλιοντζῆς,

1. *Ἐπὶ τὰ Πρόσω*, φύλλο 31/11-1-1898.

πρόσωπο μὲ εὐρύτερο κύρος στὴν Πάτρα, κηδεύτηκε «δημοτικῇ δαπάνῃ» ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ Παντοκράτορα[1]. Σύμφωνα μὲ τὸ ὑπόμνημα τοῦ 'Εργατικοῦ 'Αναρχικοῦ Συνδέσμου 'Αθήνας —στὸ ὁποῖο ἔχουμε προηγουμένως ἀναφερθεῖ— ὁ Μαγγανάρας, μετὰ τὴν ἀποφυλάκισή του, ἔμεινε στὴν Πάτρα καὶ συνέχισε τὴν ἔκδοση πολλῶν προπαγανδιστικῶν φυλλαδίων καὶ τῶν βιβλίων, ποὺ συγκροτοῦσαν τὴν *'Αναρχικὴ Βιβλιοθήκη*. Πρόκειται, κυρίως γιὰ χειρόγραφες μεταφράσεις, ποὺ κυκλοφοροῦσαν τότε σὲ ὁρισμένα ἀντίγραφα.

'Η ἑλληνικὴ ἀναρχικὴ φιλολογία, λένε στὸ ὑπόμνημά τους τοῦ 1900 οἱ 'Αθηναῖοι ἀναρχοσυνδικαλιστές, *εἶναι πτωχή. 'Η σύνταξη τοῦ* 'Επὶ τὰ Πρόσω *καὶ ἡ* 'Αναρχικὴ Βιβλιοθήκη *τοῦ σύντροφου Μαγγανάρα, ἔχουν πάντως ἐκδώσει ὁρισμένα κείμενα, ὅπως τὸ* Θέλουμε *τοῦ Σεβαστιανοῦ Φώρ, τὸ* 'Απόλυτη 'Ελευθερία *τοῦ ἀτόμου,* 'Αθλιότητα *καὶ* 'Εξουσία, *τὸ* 'Επαναστατικὸ Πνεῦμα *καὶ τὸ* Γάμος στὴν μελλοντικὴ Κοινωνία *τοῦ Π. Κροπότκιν, καθὼς καὶ τὸ* Κοινωνία τῆς ἐπαύριον *τῆς* 'Επαναστάσεως *τοῦ Ζὰν Γκράβ*. Σύμφωνα μὲ πληροφορίες τοῦ Κορδάτου, ὁ Καλλιοντζῆς εἶχε μεταφράσει ἀπὸ τὰ γαλλικὰ τὸ ἔργο τοῦ 'Ελιζὲ Ρεκλὺ *'Εξέλιξις καὶ 'Εξέγερσις* κι ὁ Δημ. 'Αρνέλλος τοῦ Κροπότκιν, τὸ *'Η ἀναρχία, ἡ φιλοσοφία καὶ τὸ ἰδεῶδες της* καὶ τοῦ Μπακούνιν *'Ο Θεὸς καὶ τὸ Κράτος*.

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ κυκλοφόρησαν κυρίως στὴν Πάτρα, ὡς ἔντυπα, τὸ 1898. 'Αποτελοῦσαν —μὲ τὰ μέτρα, καὶ τὶς δυσκολίες τῆς ἐποχῆς— ἀξιοπρόσεκτη δραστηριότητα τῆς ὀργάνωσης στὴν προσπάθειά της νὰ ἐπιτύχει τὴν θεωρητικὴ ὑποδομὴ τῶν στελεχῶν της καὶ τὴν διάδοση τῶν ἰδεολογικῶν ἀρχῶν τοῦ ἀναρχισμοῦ. Καμιὰ ἀπὸ τὶς σοσιαλιστικὲς ὀργανώσεις, ὄχι μόνο ἐκείνων τῶν χρόνων ἀλλὰ καὶ τῶν κατοπινῶν, δὲν εἶχε τὴν ἔντυπη προπαγανδιστικὴ δραστηριότητα τῆς *'Επὶ τὰ Πρόσω*. Τὸ πόσο ἡ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα αὐτὴ ἦταν χρήσιμη καὶ σὲ ἀναρχικὲς ὁμάδες ἄλλων πόλεων, παραμένει ἀκόμη ἄγνωστο. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι ἡ ὁμάδα *'Επὶ τὰ Πρόσω* εἶχε συνδεθεῖ μὲ ὁμοϊδεάτες ἀπὸ διάφορες περιοχὲς τῆς χώρας. Οἱ προσπάθειες γιὰ ἐπιμόρφωση καὶ προπαγάνδα δὲν φαίνεται νὰ ἦταν οἱ ἀποκλειστικὲς ἐνασχολήσεις τῶν Πατρινῶν ἀναρχικῶν, καὶ δὲν ἔσβησαν ἐντελῶς μετὰ τὸ κλείσιμο τῆς ἐφημερίδας. 'Η ὀργάνωση διαλύθηκε, ἀλλὰ δὲν ἔλειψαν κάποιοι ἐπαναστατικοὶ σπασμοί. Τὸν Μάιο τοῦ 1898, οἱ Μαγγανάρας καὶ Καραμπίλιας «καταδιώκονται γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά», ἐξαιτίας τῆς ἐκδήλωσης, ποὺ ἐπιχειροῦν νὰ κάνουν κατὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς Πρωτομαγιᾶς. Δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα ποὺ νὰ δείχνουν

1. *Νεολόγος*, 30-1-1899.

ὅτι καταδικάστηκαν. Ἡ ἐκδήλωση αὐτὴ ἀποτελεῖ καὶ τὸ «κύκνειο ἆσμα» τῆς δικῆς τους δράσης στὴν Πάτρα, ἀλλὰ ὄχι καὶ τοῦ πατρινοῦ ἀναρχισμοῦ. *Αὐτὴ τὴν ἐποχή*, ἐξιστοροῦν γιὰ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1898, *ἔχουμε κι ἕνα ἀσυνήθιστο γεγονός. Ὁ σύντροφός μας Ἀνδρέας Θεοδωρίδης, γιὰ νὰ γιορτάσει τὸ γάμο του μὲ τὴν συντρόφισσά μας Φωτεινὴ Δροσοπούλου, ἀποπειρᾶται τὴν ἡμέρα τοῦ γάμου του νὰ ἐκτελέσει δύο γνωστοὺς τοκογλύφους τῆς Πάτρας. Ἀυστυχῶς, κατάφερε τελικὰ μόνο νὰ τοὺς τραυματίσει!*

Σὲ λίγο καιρό, οἱ Μαγγανάρας καὶ Καραμπίλιας θὰ βρεθοῦν στὴν πρωτεύουσα καὶ θὰ στεγαστοῦν στὸν Σύνδεσμο Ἀναρχικῶν Ἐργαζομένων τῆς Ἀθήνας. Ἡ ὀργάνωση τῶν χριστιανοκοινωνιστῶν τοῦ Ἰωάννη Ἀρνέλλου, θὰ χάσει τὸν Βασίλειο Θεοδωρίδη, ποὺ φεύγει γιὰ τὸν Πύργο μὲ σκοπὸ νὰ συνεχίσει τὴν ἀναρχικὴ δράση του. Τὸ ἀποφασιστικὸ πλῆγμα ποὺ θὰ ὁδηγήσει στὴ διάλυση τοῦ *Ἁρμαγεδώνα* δίνεται —ὅπως εἴδαμε— ἀπὸ τὴν κρατικὴ ἐξουσία τὸν Νοέμβριο τοῦ 1898. Τὰ συμπτώματα τῆς διάλυσης στὸν χῶρο τῶν ἀναρχικῶν, τόσο τῆς Πάτρας ὅσο καὶ τῆς Ἀθήνας, ἦταν κυρίως ἀποτέλεσμα τῆς συστηματικῆς κρατικῆς τρομοκρατίας, ποὺ ἀσκήθηκε μετὰ τὴν ἀπόπειρα τῆς δολοφονίας τοῦ Γεώργιου καὶ ὄχι τοῦ «ἐλιτίστικου καὶ περιθωριακοῦ» χαρακτήρα τῶν ὀργανώσεων αὐτῶν. Ἡ βιαιότητα καὶ ἡ ἔκταση τῆς κρατικῆς τρομοκρατίας, τῆς ὁποίας ἡ ἐξιστόρηση χρειάζεται πολλὲς σελίδες, συνοψίζεται ἀπὸ τὸν Κωστῆ Μοσκώφ, στὴν ἑξῆς διαπίστωση: «Στὰ 1898, οἱ συλλήψεις ἀριθμοῦνται σὲ ἑκατοντάδες καὶ ἐπεκτείνονται σὲ ὅλα τὰ σταφιδοπαραγωγικὰ χωριά. Οἱ ἀρχὲς μὲ τὴν πρόφαση τῆς ἀντιτρομοκρατικῆς ἄμυνας, ἀπομακρύνουν ὅλα τὰ ζωηρὰ στοιχεῖα, ὅσους διακρίθηκαν κατὰ τὴν προηγούμενη ἑξαετία στὰ συχνὰ συλλαλητήρια τῶν σταφιδοπραγωγῶν»[1].

Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ὁ ποικιλότροπος ἀναρχισμὸς στὴν Ἑλλάδα τῆς δεκαετίας 1890-1905 δὲν μπορεῖ νὰ ἀξιολογηθεῖ μὲ ἀκαδημαϊκὰ κριτήρια. Μπροστὰ στὴν ἀνύπαρκτη σχεδὸν δυνατότητα ἐλεύθερης πολιτικῆς δράσης, ἐκτὸς τῶν ὁρίων τοῦ παραδοσιακοῦ «δικομματισμοῦ», καὶ τῆς ἀνυπαρξίας ἐργατικῶν σωματείων καὶ ἀγροτικοῦ κινήματος, ὁ ἀναρχισμὸς ἀποτελοῦσε τὴν μόνη διέξοδο γιὰ δυναμικὴ μαζικὴ δράση καὶ διεκδίκηση. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὰ χρόνια αὐτὰ —καὶ κυρίως πρὶν τὸ 1898, ὅπως καὶ τὴν περίοδο 1903-1905— τὸ ἰδιότυπο ἀναρχικὸ κίνημα τῆς Ἠλείας κατορθώνει νὰ ποδηγετήσει τὶς κοινωνικὲς ἐξεγέρσεις στὴν ταραγμένη αὐτὴ περιοχή.

---

1. Κ. Μοσκώφ, *Εἰσαγωγὴ στὴν Ἱστορία τοῦ Κινήματος τῆς Ἐργατικῆς Τάξης*, Θεσσαλονίκη 1979, σελ. 167.

Οἱ ἀναρχικοὶ τοῦ Πύργου

Ἀναρχοσοσιαλιστές, ἐλάχιστοι ἀριθμητικά, ὑπῆρχαν στὸν Πύργο ἀπὸ τὸ 1892 καὶ ἔπειτα. Πρόκειται, κυρίως, γιὰ φοιτητές, ποὺ διατηροῦν δεσμοὺς μὲ τὶς ὁμάδες Ἐπὶ τὰ Πρόσω καὶ Ἁρμαγεδὼν τῆς Πάτρας, ὅπως ἐπίσης καὶ μὲ τοὺς ἀναρχικοὺς νεολαίους τοῦ Κόσμου στὴν Ἀθήνα. Ἀνάμεσά τους οἱ φοιτητὲς τῆς Ἰατρικῆς Δημήτριος Ἀρνέλλος καὶ Δημήτριος Μπαντούνας (ποὺ σκοτώθηκε τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1898), ὁ τεχνίτης ἐπιπλοποιὸς Πάνος Γιαννόπουλος ἢ Μαχαιρᾶς, καὶ ἄλλοι. Βιομηχανικὸ προλεταριάτο δὲν ὑπῆρχε τότε στὸν νομὸ Ἠλείας καὶ οἱ ἐργάτες γῆς ἦταν ἐποχιακοί. Κατέβαιναν ἀπὸ τὰ βουνὰ τρεῖς φορὲς τὸν χρόνο γιὰ τὶς δουλειὲς στ' ἀμπέλια καὶ στὰ χωράφια. Ἀναγκαστικά, ἡ δραστηριότητα τῶν ἀναρχικῶν ἔπρεπε νὰ κατευθυνθεῖ, κυρίως, ἀνάμεσα στοὺς μικροκαλλιεργητές, οἱ ὁποῖοι, κατὰ βάση, ἦταν στοιχεῖα συντηρητικά. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, ἡ πολιτικὴ συνειδητοποίησή τους εἶχε νόημα ὅταν συνδεόταν στενὰ μὲ τὰ προβλήματά τους, ὅπως ἡ ἐξαγωγὴ καὶ οἱ τιμὲς τῆς σταφίδας, ἡ τοκογλυφία καὶ ἡ βαριὰ κρατικὴ φορολογία.

Τὰ πρῶτα χρόνια τῆς δεκαετίας τοῦ 1890 οἱ μέθοδοι δράσης ἦταν ἡ διανομὴ ἐντύπων καὶ φυλλαδίων, οἱ ὁμιλίες στὰ χωριὰ καὶ ὁ καθοδηγητικὸς ρόλος στὶς ἀγροτικὲς ἐξεγέρσεις καὶ τὰ συλλαλητήρια. Ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα δὲν ἔχει ἀκόμα φωτίσει τὸν ρόλο τῶν Ἰταλῶν πολιτικῶν προσφύγων καὶ ἐργατῶν —ὅπως περιγράφονται ἁδρὰ στὰ πεζογραφήματα τοῦ Δημ. Κόκκινου— στὴν ἔξαρση τοῦ ἀναρχισμοῦ στὴν περιοχὴ τῆς Ἠλείας. Γενικά, θεωρεῖται θετικὴ καὶ σημαντικὴ ἡ συμβολὴ τῶν ἐμιγκρέδων Ἰταλῶν, ἂν ὄχι στὰ γεγονότα, πάντως στὴ ζύμωση τῶν ἰδεῶν ποὺ ὁδήγησαν πρὸς αὐτά.

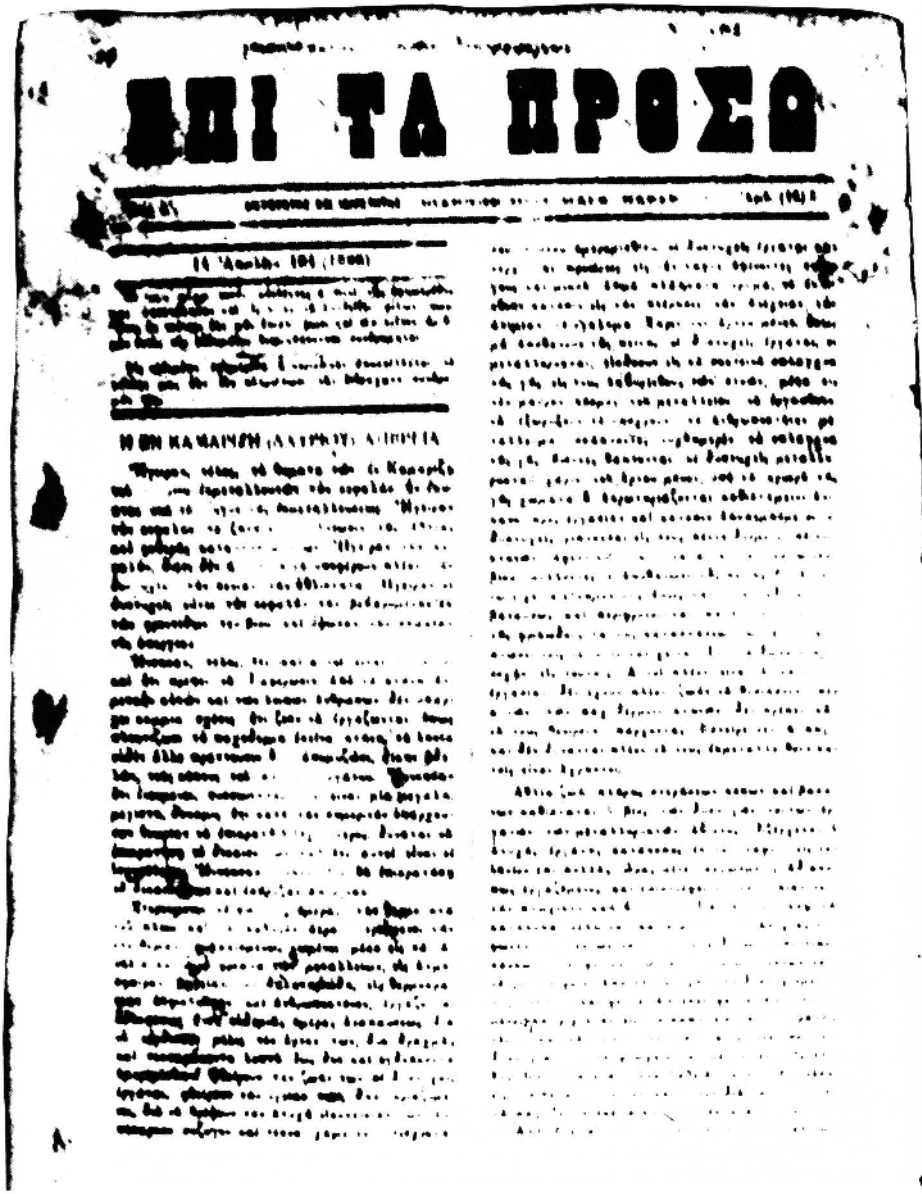
Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Ἰταλοὶ ἀναρχικοὶ φαίνεται ὅτι παρέμειναν στὸ περιθώριο τῶν διεκδικητικῶν ἀγώνων τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγροτικοῦ ἀναρχισμοῦ (ἀντίθετα πρὸς τὶς περιπτώσεις τοῦ ἀναρχοσυνδικαλισμοῦ), δὲν εὐσταθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι στὶς μεγάλες ἀγροτικὲς ἐξεγέρσεις ὡς τὸ 1898 στὸ νομὸ Ἠλείας ὁ καθοδηγητικὸς ρόλος ἀνῆκε στὴν ὀργάνωση τῆς Πάτρας Ἐπὶ τὰ Πρόσω καὶ ὅτι ἡ συμβολὴ τῶν ἀναρχικῶν τοῦ Πύργου ἦταν, κατὰ κάποιον τρόπο, ἐπικουρική. Τὸ κλίμα τῆς ἀντιδυναστικῆς ἀμφισβήτησης —παρὰ τὶς κλιμακούμενες διώξεις— ἔχει ἀναπτυχθεῖ μετὰ τὸν Μάιο τοῦ 1897 καὶ βοηθᾶ στὴν ἐπαναδραστηριοποίηση τοῦ ἀναρχισμοῦ στὴν βορειοδυτικὴ Πελοπόννησο. *Σύντροφος ἀφιχθεὶς ἐκ Πύργου (Ἠλείας) μᾶς ἐβεβαίωσεν ὅτι οἱ ἐκεῖ σύντροφοι ἐργάζονται δραστηρίως πρὸς διάδοσιν τῶν ἀναρχικῶν ἰδεῶν. Δύο κέντρα ὑπάρχουν*

Ὁρισμένα ἀπὸ τὰ στελέχη τῆς χριστιανοσοσιαλιστικῆς κίνησης *Ἁρμαγεδών* τοῦ 1896 σὲ φωτογραφία τοῦ 1924, ὅταν ἔχουν στραφεῖ πρὸς τὸν «φιλοσοφικὸ χριστιανισμὸ»-μυστικισμό.

Καθιστοὶ ἀπὸ δεξιὰ οἱ Γεώργιος Παπαδάκης ἔμπορος, Ἰωάννης Ἀρνέλλος καθηγητὴς μαθηματικῶν, Σωτήριος Κυριαζόπουλος βιομήχανος καὶ Γεώργιος Γιαννικόπουλος ἐκπαιδευτικός. Ὄρθιοι ἀπὸ δεξιὰ οἱ Τρύφων Σουλακιώτης παραγγελιοδόχος, Μιχαὴλ Καλαμπέτσος ἐργοστασιάρχης καὶ Γουλιάλμος Λάππας κτηματίας (ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Ἰωάννη Ἀρνέλλου).

Μὲ κηρύγματα ἀντιεξουσιαστικοῦ χαρακτήρα (ὅπως ἡ κατάργηση τῆς βασιλείας) οἱ —κατὰ τὰ ἄλλα ὀπαδοὶ τοῦ κοινωνικοῦ πρωτοχριστιανισμοῦ— ἀρχηγέτες τοῦ *Ἁρμαγεδόνα* ἦταν ἔντονα ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὸν Πυθαγόρα, τὴν *Ἀποκάλυψη* τοῦ Ἰωάννη καὶ τὶς διδαχὲς τοῦ Ἀπόστολου Μακράκη. Γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ἀνθρωπότητας, ὑποστήριζαν, χρειάζεται ἕνα νέο κοινωνικοοικονομικὸ σύστημα βασισμένο στὶς γνήσιες χριστιανικὲς ἀξίες, ἠθικὲς καὶ κοινωνικὲς μὲ ἄξονα τὴν ἀντίληψη ὅτι χρειάζεται νὰ ἐκλείψουν ὁπωσδήποτε οἱ κεφαλὲς τῆς ἐξουσίας καὶ τοῦ πλούτου γιὰ νὰ γίνει ἡ ἀνθρωπότητα καὶ ἡ Ἑλλάδα εἰδικότερα *ἓν ποίμνιον μ' ἕνα ποιμένα*.

ΕΠΙ ΤΑ ΠΡΟΣΩ

Η ΝΕΑ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ (ΑΛΗΘΕΙΑ) ΑΠΟΨΕΙΣ

Η ἐφημερίδα *Ἐπὶ τὰ Πρόσω* δὲν πρωτοεκδόθηκε ὡς ἀναρχική. Ἦταν φιλελεύθερο ἔντυπο ἀπὸ τὸ 1882 καὶ ἀπὸ τὸ 1885 μαζὶ μὲ τὴν ἀλλαγὴ ἰδιοκτήτη στὸ πρόσωπο τοῦ Κορίνθιου ἀναρχικοῦ Ἰωάννη Μαγγανάρα ἄλλαξε καὶ ἰδεολογικὸ προσανατολισμό. Ἡ ἐφημερίδα *Ἐπὶ τὰ Πρόσω* καὶ ἡ ὁμώνυμη ἀναρχικὴ ὁμάδα εἶχαν ἀξιοσημείωτη ἐπιρροή, στὰ 1896-1898, σὲ μερίδες τοῦ ἀγροτικοῦ χώρου τῆς Ἀχαΐας καὶ τῆς Ἠλείας.

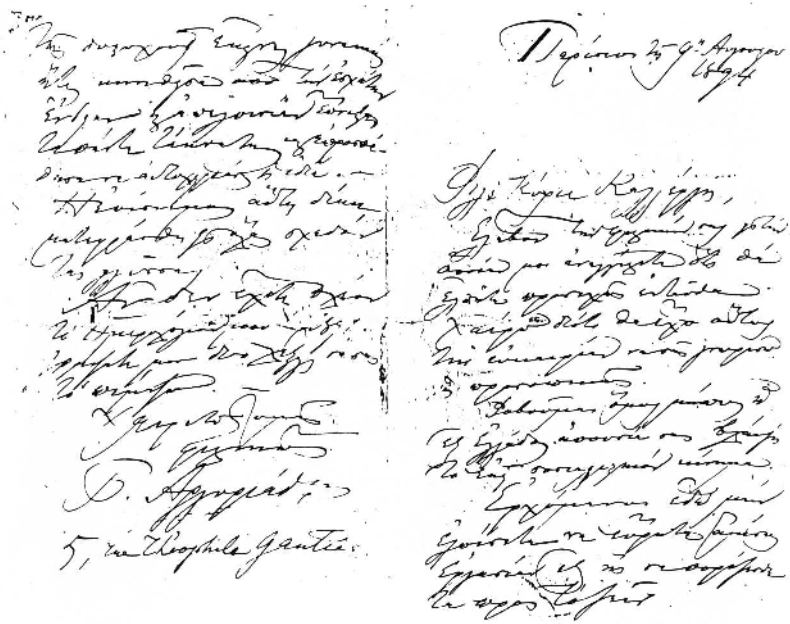

«Ἐθνικὸς Εὐεργέτης», ποὺ πλούτισε ὡς ἐμπορομεσίτης, πάροικος στὴν Αἴγυπτο, ὁ Ἀνδρέας Συγγρός, ὑπῆρξε ἀπὸ τοὺς κυριώτερους ἐκπροσώπους τῆς χρηματιστικῆς ὀλιγαρχίας καὶ τῶν αὐλικῶν παρασκηνίων καὶ μὲ ἔντονη παρασκηνιακὴ ἀνάμιξη στὴν πολιτικὴ ζωὴ τοῦ περασμένου αἰώνα, ὅπως ὁ Μποδοσάκης Ἀθανασιάδης τὴν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου.

Ὅπως καὶ ὁ Ἀθανασιάδης, ὁ Συγγρὸς εἶχε ἀποφασιστικὴ ἀνάμιξη σὲ παλατιανὲς μεθοδεύσεις γιὰ τὴν ποδηγέτηση δημοκρατικῶν πολιτικῶν κινήσεων καὶ ἐντύπων. Ἡ ὑπόθεση τῆς δολοφονικῆς ἀπειλῆς κατὰ τοῦ Συγγροῦ στὰ τέλη τοῦ Μαΐου 1894 ἀπὸ τὸν ἀναρχικὸ Εὐάγ. Μαρκαντωνάτο (ποὺ ἀθωώθηκε καὶ ἔφυγε μετὰ γιὰ τὶς ΗΠΑ) συνοδεύτηκε ἀπὸ ὁρισμένα ἐρωτηματικὰ καὶ ἀποτέλεσε τὸ πρόσχημα γιὰ διώξεις τῶν σοσιαλιστῶν τῆς ἐποχῆς.

Ἡ δολοφονικὴ ἀπόπειρα κατὰ τοῦ βασιλιᾶ Γεωργίου Α΄ στὶς 14 Φεβρουαρίου 1898 ἀπὸ τοὺς Γ. Καρδίτση καὶ Ι. Γεωργίου ἢ Κυριακό, μπορεῖ νὰ συνέπιπτε μὲ ἀνάλογα φαινόμενα ἀτομικῆς τρομοκρατίας στὴν Εὐρώπη, ἀλλὰ δὲν φαίνεται νὰ εἶχε ἰδεολογικὰ κίνητρα περισσότερα ἀπὸ τὸν «τυφλὸ πατριωτικὸ φανατισμὸ» γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἥττα στὰ 1897. Ὡστόσο, ἡ ἀπόπειρα ἀποτέλεσε προπαγανδιστικὴ εὐκαιρία γιὰ τὸν θρόνο καὶ ἔδωσε τὸ ἔναυσμα γιὰ ἀπροσχημάτιστες διώξεις ἐναντίον ὅλων τῶν τότε σοσιαλιστικῶν ὀργανώσεων καὶ ἐντύπων.

'Ανέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ Παύλου 'Αργυριάδη πρὸς τὸν Σταῦρο Καλλέργη, μετὰ ἀπὸ μεσολάβηση τοῦ ἐπίσης ἀναρχικοῦ τοῦ Παρισιοῦ 'Ιωάν. Χριστόπουλου. 'Ο 'Αργυριάδης στὴν τετρασέλιδη ἐπιστολή του μὲ ἡμερομηνία 9-8-1894 ἐνημερώνει τὸν Καλλέργη γιὰ τὶς βιοποριστικὲς δυσκολίες καὶ δυνατότητες, ποὺ θὰ ἀντιμετώπιζε ὁ Καλλέργης στὴν ἀπόφασή του νὰ ἐγκατασταθεῖ (ὅπως καὶ ἔγινε) γιὰ ἀρκετὸ διάστημα στὴν γαλλικὴ πρωτεύουσα. Τὸ Παρίσι ἦταν τότε σημαντικὸ κέντρο ἰδεολογικῶν ζυμώσεων καὶ πολιτικῆς δράσης τῶν σοσιαλιστῶν τῆς Εὐρώπης καὶ ἰδιαίτερα τῶν ἀναρχικῶν (ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Σταῦρου Καλλέργη).

Ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς πρωτεργάτες τῆς δημιουργίας τῶν Ἐργατικῶν Κέντρων Βόλου καὶ Λάρισας στὴν ἱστορικὴ δίκη τῶν «Ἀθεϊκῶν» τοῦ Ναυπλίου τὸ 1914.

Ἀπὸ ἀριστερὰ ὄρθιοι ὁ χριστιανοκοινωνιστὴς γιατρὸς Δημήτριος Σαράτσης, ὁ ἀναρχοσυνδικαλιστὴς ἐργάτης Κωνσταντίνος Χειρογιῶργος, ὁ σοσιαλδημοκράτης δικηγόρος Κωνσταντίνος Ζάχος, ὁ οὐτοπιστὴς σοσιαλιστὴς δικηγόρος τῆς Λάρισας Ἰωάννης Ἀσπιώτης, ὁ δημοκράτης Παιδαγωγὸς Ἀλέξανδρος Δελμοῦζος, ὁ ἀναρχοσοσιαλίζων φοιτητὴς Δημήτριος Μπιτσάνης καὶ ὁ ἀντισιωνιστὴς σοσιαλδημοκράτης ὡρολογοποιὸς Σάββας Ραφαήλ. Καθισμένοι οἱ συνήγοροι Νικόλαος Γάτσος, Λουκᾶς Νάκος, Κων. Τριανταφυλλόπουλος καὶ Κων. Πετρίδης (ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Δημήτριου Σαράτση).

ΣΥΝΔΡΟΜΗ

Γιὰ τὸ στρατὸ
Τὸ μῆνα λπ. 40
Γιὰ τρεῖς μῆνες δραχ. 1,00
Γιὰ ἕνα χρόνο » 4,00

Γιὰ τὴν Ἑλλάδα
Γιὰ τρεῖς μῆνες δραχ. 3
Γιὰ ἕνα χρόνο » 6

Γιὰ τὶς Προσωπικὲς Δημοσιεύσεις καὶ τὶς ἀγγ.
Γιὰ ἓξ μῆνες ἀρ. χρ. 4
Γιὰ ἕνα χρόνο » » 7
Γιὰ τοὺς ἐργάτας καὶ τοὺς συνδρομητὰς κάθε συμβ.
σωτο ἡ ποινωνικὴ Δημοσιεύσεις ΔΩΡΕΑΝ.

Ο ΕΡΓΑΤΗΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΚΩΝ Ι. ΖΑΧΟΣ

ΑΔΕΣΜΟΣ ΙΣΟΤΗΣ ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΟΣ

Η ΝΙΚΗ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΔΙΚΑΙΟΜΑ ΜΑΣ

Ἀνέβασται κάθε Σάββατον

ΟΡΓΑΝΟΝ "ΤΟΥ ΠΑΝΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ Η ΑΔΕΛΦΟΤΗΣ,,

Ἔτος Α' — Ἀριθ. 12 Γραφεῖα Ἄλος Ἁγίου Νικολάου ἀριθ. 12 ΒΟΛΟΣ Σάββατον 6 Μαρτίου 1909

Απ' Οσα Μας Ενδιαφερουν

Νὰ ἰδρύσωμε λοιπὸν λοιπὸ ἕνα ἐργατικὸ κέντρο, γράφει ἡ «Ἀλήθεια», ἐχθρικὴ πρὸς τὴν καὶ τῆς ἐργατιᾶς μπορεῖ νὰ συζώσουν καὶ νὰ ἀναπροφέρουν. Ὅποιος εἶν' ἀνάγκη αὐτὸ ἄνοιξε τὸ στόμα του καὶ νὰ βγάλῃ τὴν ἀνάσα του ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τὸν ἐπιλέξουν τὴν ἀνάσα τους οἱ ἴδιοι ἐπέλεγαν αὐτὸ ἀξίζει ἕνα βλίτος

Τὸ ἰδεολογικὸ ὄργανο τοῦ Πανεργατικοῦ καὶ Ἐργατικοῦ Κέντρου Βόλου *Ὁ Ἐργάτης* καὶ τὸ σῆμα τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου Λάρισας.

Πάνω σὲ σκίτσο τοῦ 1902 ὁ Πατρινὸς ἀναρχοσυνδικαλιστὴς Δημήτριος Καραμπίλιας, μὲ ἀξιοσημείωτη συνδικαλιστικὴ καὶ πολιτικὴ δράση τὴν δεκαετία τοῦ 1890 στὴν Πάτρα καὶ τὴν Ἀθήνα. Τὰ ἀνέκδοτα γραπτά του ἀπομνημονεύματα (προσφορὰ τοῦ Ἀνδρέα Ρηγόπουλου στὸν Μιχάλη Δημητρίου) περιέχουν στοιχεῖα, ποὺ τροποποιοῦν ὁρισμένες παραδοσιακὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὸ ἑλληνικὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα τοῦ περασμένου αἰῶνα.

Κάτω σὲ σκίτσο τοῦ 1886 (ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα *Τὸ Ἄστυ* τῆς 27ης Νοεμβρίου 1886) ὁ Καλαβρυτινὸς δικηγόρος Θεόδωρος Καπετάνος, ἐκδότης τῆς ἐφημερίδας *Ἀξίνη*, χριστιανοσοσιαλιστὴς καὶ περιστασιακὸς προφήτης τὴ δεκαετία τοῦ 1880 καὶ πρόδρομος τῶν χριστιανοκοινωνιστῶν τῆς ἑπόμενης δεκαετίας.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΕΛΕΜΙΤΗ

ΚΑΤΩ ΤΑ ΕΙΔΩΛΑ

Ce chien est à moi disaient ces pauvres enfants ; c'est là ma place au Soleil. Voilà le commencement et l'image de l'usurpation de toute la terre.

Pascal.

ΕΝ ΑΘΕΞΑΝΔΡΕΙΑ
1909

Η ἀναρχικὴ μπροσούρα *Κάτω τὰ Εἴδωλα*, πού ἀποτελοῦσε δημοφιλὲς ἀνάγνωσμα καὶ προπαγανδιστικὸ ὅπλο γιὰ τὶς σοσιαλιστικὲς καὶ ἀντιθρησκευτικὲς ἰδέες στὴν Ἑλλάδα τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα. Συντάκτης ὁ, ἀναρχοσυνδικαλιστὴς τῆς Ἀλεξάνδρειας, Γεώργιος Τελεμίτης καὶ κύριος ἄξονας τῆς προβληματικῆς του ἡ θανατικὴ καταδίκη ἀπὸ τὴν ἱσπανικὴ ἐξουσία καὶ ἐκκλησία τοῦ Φ. Φερρὲρ ἄθεου καὶ ἀναρχικοῦ παιδαγωγοῦ.

Ὁ Παναγῆς Δημητράτος σὲ φωτογραφία τοῦ 1920 μὲ τὴ σύζυγό του Ἀγνὴ Κουμιώτη, στελέχους —μαζὶ μὲ τὸν ἀδελφό της Σπύρο Κουμιώτη— τῆς *Σοσιαλιστικῆς Νεολαίας* τὸ 1916-1917.

Προδρομικὴ μορφὴ τοῦ ἑλληνικοῦ σοσιαλισμοῦ, συνδικαλιστὴς στὸν διδασκαλικὸ χῶρο καὶ ἀπὸ τοὺς ἱδρυτὲς τοῦ ΣΕΚΕ, ὁ Π. Δημητράτος ἀποχώρησε ἀπὸ τὸ κόμμα τὸ 1923. Ἐκτελέστηκε, μαζὶ μὲ ἄλλους 16 πατριῶτες, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1944 στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὰ γερμανικὰ στρατεύματα κατοχῆς.

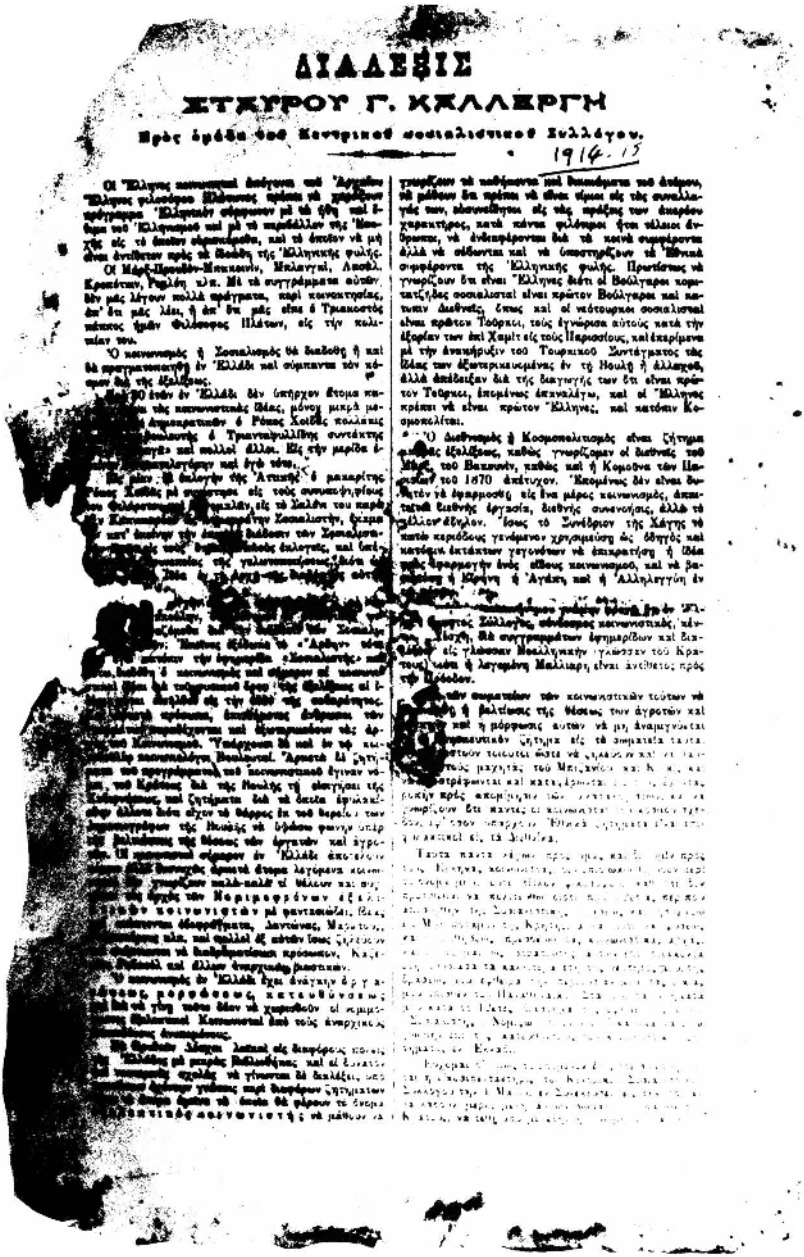
Στελέχη τῆς Κ.Ο. Κέρκυρας τοῦ ΚΚΕ τὸ 1926, μ' ἀνάμεσά τους τρία μέλη τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Ὁμίλου Κερκύρας, τοῦ Κων. Θεοτόκη. Εἶναι ὁ ἐργάτης Ἅγις Στίνας, ὁ κτηματίας καὶ ποιητὴς Σπύρος Νικοκάβουρας καὶ ὁ ἐπαγγελματίας Ἐρ. Ρῖκος. Ἡ φωτογραφία εἶναι ἀπὸ τὴν προεκλογικὴ περίοδο τὸν Νοέμβριο τοῦ 1926, ὅταν ὁ Ἅγις Στίνας (κομματικὸ ψευδώνυμο τοῦ Σπ. Πρίφτη) ἦταν ὑποψήφιος τοῦ ΚΚΕ στὸ νομὸ Κερκύρας. Στὴ φωτογραφία, ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς δεξιά, καθισμένοι οἱ Σπύρος Νικοκάβουρας, Σταῦρος Καραγκούνης, Φελλοῦς, Ἀλέξανδρος Σκλήρης καὶ Ἐρρῖκος Ρίκος. Ὄρθιοι οἱ Θόδωρος Κώττης, Γ. Μεταλληνός, ὁ Ἅγις Στίνας, Λεωνίδας Χυτήρης καὶ Καρπέτας. Οἱ Καραγκούνης, Φελλοῦς καὶ Καρπέτας εἶχαν μόλις ἀποφυλακιστεῖ ἀπὸ τὶς φυλακὲς Κέρκυρας, κρατούμενοι τῆς Παγκαλικῆς δικτατορίας, καὶ ἦσαν κομματικὰ στελέχη τῆς περιοχῆς Τρικάλων (ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ἅγι Στίνα).

Ὅταν ξεκινήσαμε μαζί. Φωτογραφία τοῦ 1919 μὲ τὸν κατοπινὸ ὑπουργὸ τῆς δικτατορίας Μεταξᾶ Ἀριστείδη Δημητρᾶτο (πρῶτος ἀπὸ ἀριστερά), μὲ δύο ἄλλους ἐπίσης κομμουνιστὲς καὶ συνδικαλιστικὰ στελέχη τῆς περιοχῆς Καβάλας (ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Ἀρ. Δημητράτου).

Μιχάλης Οἰκονόμου, φοιτητὴς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν τὸ 1917 καὶ συνταξιοῦχος ἐκπαιδευτικὸς τὸ 1978. Πέθανε τὸ 1984 σὲ ἡλικία 88 χρονῶν. Μέλος τῆς ὁμάδας τοῦ Δημ. Λιγδόπουλου, γραμματέας καὶ σύνεδρος στὸ ἱδρυτικὸ Συνέδριο τοῦ ΣΕΚΕ τὸ 1918, μέλος τῆς Κ.Ε. τοῦ κόμματος, μὲ ἡγετικὸ ρόλο στὴν ἀντιπολεμικὴ ἐκστρατεία στὴν Μικρὰ Ἀσία.

ΔΙΑΔΕΞΙΣ

ΣΤΑΥΡΟΥ Γ. ΚΑΛΛΕΡΓΗ

Πρὸς ἁρμόδιον τοῦ Κεντρικοῦ σοσιαλιστικοῦ Συλλόγου.

1914.13

Οἱ Ἕλληνες κοσμοπολῖται διάγουν κατὰ Δεκέμβριον Ἕλληνες φιλοσόφους Πλάτωνας πράσινα νὰ χαιρέσουν πρόγραμμα Ἑλληνικῶν σύμφωνον μὲ τὰ ἤθη καὶ ἔθιμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ μὲ τὰ περιβάλλον τῆς Ἑλλάδος μὲ τὰς ὁποίας σύμφωνα, καὶ τὰ ὁποῖον νὰ μὴ ἔχῃ ἀντίθεσιν πρὸς τὴ Βουλὴν τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς.

Οἱ Μάρξ-Προυδὼν-Μπακούνιν, Μπλανγκὶ, Λασσάλ. Κρουπότκιν, Ρωμάνη Ὠν. Μὲ τὰ συγγράμματα αὐτῶν. δὲν μᾶς λέγουν πολλὰ πράγματα, καθὼ κοινωνιστάς, ἀλλ' ὅτι μᾶς λέει, ἢ ἀπ' ὅτι μᾶς εἶπε ὁ Τρικούπης πάντως ἡμῶν Φιλόσοφος Πλάτων, εἰς τὴν καλλίων του.

Ὁ κοινωνισμὸς ἢ Σοσιαλισμὸς θὰ διαδοθῇ ἢ καὶ θὰ προχωρήσουσιν ἐν Ἑλλάδι καὶ σύμπαντα τὸν κόσμον διὰ τῆς ἐξελίξεως.

Μὲν 20 ἐτῶν ἐν Ἑλλάδι δὲν ὑπῆρχον ἄτομα κα[illegible] τῶν κοινωνιστικῶν ἰδέας, μόνον μικρὰ με[illegible] ἀναρχικῶν ὁ Ρόμος Χοΐδης πολλοὺς [illegible] ὁ Τρικούπης συντάκτης [illegible] καὶ πολλοὶ ἄλλοι. Εἰς τὴν μερίδα [illegible]

Ὁ διάλογος τῆς Ἀτενῆς[1] ὁ μαιμαρίτης [illegible] Χοΐδης μὲ συμπάθειαν εἰς τοὺς συνωμοτικοὺς [illegible] εἰς τὸ Σκλάβι του παρὰ [illegible] ὁ Τρικούπης Σοσιαλιστὴν, ὅχαρα [illegible] διάλογον τῶν Σοσιαλιστῶν [illegible] τῶν γελοιοποιούμενος ἐδέν [illegible] ἐν τῇ Ἀγορᾷ τῆς Βουλῆς [illegible]

[illegible] Ἕλληνες ἐξέλιπον τὸ «Ἄρθρον πέν[illegible] τῶν ἐφημερίδων «Σοσιαλιστὴς» καὶ [illegible] ἐπιτυχοῦσαι ἔρευ τῆς ἐλλείψεως οἱ [illegible] ἐπιθυμοῦν νὰ ἐπιτύχουσ

Δημοσθένης Λιγδόπουλος. Ἀπὸ τὰ ἡγετικὰ στελέχη τῆς Σοσιαλιστικῆς Νεολαίας καὶ τοῦ ΣΕΚΕ. Εἰκονίζεται σὲ κάρτα-φωτογραφία του, ποὺ κυκλοφόρησε στὰ ἑλληνικὰ καὶ τὰ ρωσσικὰ οἱ Ἕλληνες τοῦ Καυκάσου, μετὰ τὴν στυγερὴ δολοφονία του τὸ 1920, ὅταν ἐπέστρεφε ἀπὸ τὴν Μόσχα. Ὁ Δημοσθένης Λιγδόπουλος θεωρεῖται ὡς τὸ πρῶτο στέλεχος ποὺ ἔπεσε γιὰ τοὺς σκοποὺς τοῦ κόμματος.

πρὸς διάδοσιν, ἔνθα γίνεται τακτικῶς ἡ ἀνάπτυξις τῶν ἰδεῶν μας, ὁ δὲ ἀριθμὸς τῶν ἀκροατῶν οὐκ ὀλίγος. Ὁ Λαὸς τῆς Ἠλείας πάντοτε ὑπῆρξεν ὁ πλέον φιλελεύθερος καὶ φιλοπρόοδος τοῦ λοιποῦ λαοῦ τῆς Ἑλλάδος[1].

Μετὰ τὸ Φθινόπωρο τοῦ 1898, οἱ ὁμοϊδεάτες τοῦ Πύργου ἀποκτοῦν τὸ δικό τους ἰδεολογικὸ ὄργανο καὶ δραστηριοποιοῦνται αὐτόνομα. Στὴν Πάτρα τὸ ἀναρχικὸ κίνημα ἔχει ἀποδιοργανωθεῖ. Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1898, ὁ Βασίλειος Θεοδωρίδης ἐκδίδει στὸν Πύργο τὴ μικρὴ σοσιαλιστικὴ ἐφημερίδα *Νέο Φῶς*, ποὺ ἔχει ὑπότιτλο *ἐφημερὶς κοινωνιολογική, ἑβδομαδιαία* καὶ κεντρικὰ συνθήματα «Ἐλευθερία-Ἀλληλεγγύη». Ἡ κυκλοφορία της θὰ κρατήσει ἐννέα μῆνες, ὡς τὸν Ἰούνιο τοῦ 1899. Συνεργάτες τῆς ἐφημερίδας ἦταν ὁ Δημήτριος Ἀρνέλλος (ποὺ κάνει τὶς μεταφράσεις ἀπὸ ξένα ἔντυπα) καὶ οἱ καλλεργικοὶ Δημ. Φωτόπουλος καὶ Δρόσος Μεϊντάνης. Ὁ πρῶτος ἔγραφε θεωρητικὰ κείμενα καὶ ἀνταποκρίσεις ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ ὁ δεύτερος, φοιτητὴς τῆς Ἰατρικῆς ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, δημοσίευσε διηγήματα. Στὰ πρῶτα φύλλα τῆς ἐφημερίδας τὰ θεωρητικὰ καὶ σχολιογραφικὰ κείμενα ἔδιναν, ἴσως, τὴν ἐντύπωση ὅτι δὲν ἔχει κατακτηθεῖ ἐνιαία ἰδεολογικὴ ἀντίληψη. Κατὰ τὴ συνήθεια τῶν ἐφημερίδων τοῦ εἴδους συνυπῆρχαν στὸ *Νέο Φῶς* ἀντιλήψεις θεωρητικῶν ἀναρχικῶν, προσκλητήρια σὲ ἐπαναστατικὴ δράση, ἀναφορὲς σὲ ὀπαδοὺς τῆς «προπαγάνδας μὲ τὴ βία» καὶ χριστιανοκοινωνικὰ κηρύγματα. Παρόμοια πολλαπλότητα ἀντιλήψεων χαρακτήριζε τὶς χειρόγραφες μεταφράσεις μανιφέστων καὶ βιβλίων, ποὺ εἶχε κάνει (ἀπὸ τοὺς καιροὺς τῆς *Ἐπὶ τὰ Πρόσω*) ὁ Δημήτριος Ἀρνέλλος καὶ διένειμε σὲ χειρόγραφα ἀντίτυπα ὁ Ἀναρχικὸς Ὅμιλος Πύργου. Ἦταν, κυρίως, τὰ κείμενα *Θεὸς καὶ Κράτος* τοῦ Μπακούνιν, *Ἀναρχία, ἡ φιλοσοφία καὶ τὰ ἰδεώδη της* τοῦ Κροπότκιν, *Διακηρύξεις* τοῦ Ἐτεβιὰν καὶ *Ἀναρχικὸ Ἔργο* τοῦ Ζιράρ.

Τὸ ἰδεολογικὸ περίγραμμα τῆς ὀργάνωσης ἦταν, στὴν ἀρχή, ἐξαιρετικὰ χαλαρὸ καὶ ἀσαφές. Οἱ λόγοι εἶναι περίπου αὐτονόητοι καὶ δὲν ἐξαντλοῦνται ἁπλῶς στὶς ἐνδογενεῖς ἀδυναμίες τῆς ὁμάδας καὶ στὶς δυσκολίες τῆς ἐποχῆς. Ὡστόσο, ἀπὸ τὰ πρῶτα βήματα τῆς ὀργάνωσης τοῦ Πύργου καὶ τοῦ ἰδεοδογικοῦ της ὀργάνου ὑπάρχουν ἀξιοπρόσεκτες ἀναλύσεις γιὰ τὸ πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ πρόβλημα τῆς ἐποχῆς καὶ τὴν ταξικὴ φύση τοῦ κράτους. Τὰ δύο δημοσιεύματα, ποὺ ἀκολουθοῦν, δίνουν τόσο τὴν καταρχὴν ὁμιχλώδη ἰδεολογικὴ εἰκόνα τῆς ὀργάνωσης ὅσο καὶ τὰ σημάδια τῆς κατοπινῆς ἀποσαφήνισης. Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ πρῶτο:

1. *Ἐπὶ τὰ Πρόσω*, φύλλο 31/11-1-1898.

Τὸ κοινωνικὸν ζήτημα ἄρχισε δειλὰ δειλὰ νὰ τίθεται ἐν Ἑλλάδι ἐπὶ τάπητος. Μέχρι πρότινος καὶ πολιτευόμενοι καὶ τύπος καὶ οἰκοκυραῖοι καὶ φτωχολογιὰ μόνον περὶ τοῦ πολιτικοῦ ζητήματος ἠσχολοῦντο, μόνον περὶ τῆς ἐπιροῆς ἑκάστου κόμματος καὶ τῆς διανομῆς τῶν λαφύρων τῆς ἐξουσίας ἐβασάνιζαν τὸν νοῦν. Οἱ πάντες σχεδὸν εἶχαν θεωρήσει τὸ Κουβέρνο ὡς μίαν οἰκονομικὴν κολυμβήθραν τοῦ Σιλωάμ, εἰς ἣν ὅστις ἐπρόφθανε νὰ βουτήσῃ θὰ ἐγίνετο οἰκονομικῶς ὑγιής...

. . . . . .

Τὸ ζήτημα τῆς ὑπερπαραγωγῆς, τὸ ζήτημα τῆς αὐξήσεως τῶν ἡμερομισθίων καὶ τὰ παρεπόμενα τούτων, διαμαρτυρίαι, ἀρνήσεις πληρωμῶν φόρων καὶ χρεῶν πρὸς τοὺς δανειστάς, στάσεις μικραὶ καὶ ἀπεργίαι ἤρχισαν σιγὰ σιγὰ νὰ προβάλλουν τὴν ἀπειλητικήν των μορφήν, ὡς τόσα μελανὰ σημεῖα ἐπὶ τοῦ κοινωνικοῦ ὁρίζοντος, ἀπειλοῦντα καταιγίδα κοινωνικῶν γεγονότων. Ἡ ἐποχὴ τοῦ γιαταγανιοῦ καὶ τῆς φουστανέλας παρῆλθεν. Ἦλθεν ἡ ἐποχὴ τῆς σφῦρας καὶ τοῦ ἀτμοῦ. Παρῆλθεν ἡ ἐποχὴ τῆς μεγάλης ἐθνικῆς ἰδέας καὶ ἦλθεν ἡ ἐποχὴ τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ὁλοκλήρου. Παρῆλθεν ἡ ἐποχὴ τῶν σπαθοφόρων καὶ γραφιδοφόρων κηφήνων· ἦλθεν ἢ μᾶλλον ἀνατέλλει ἡ ἐποχὴ τῶν ἐργατικῶν μελισσῶν. Ὁ κόσμος δὲν συγκινεῖται σήμερον ἀπὸ πολεμοχαρεῖς μάχας κατακτητῶν, ἀλλ' ἀπὸ τὴν εὐγενῆ φωνὴν τοῦ ἐργάτου ζητοῦντος τὰ δίκαιά του, ἀλλ' ἀπὸ τὴν ἁγίαν καὶ ἱερὰν διαμαρτύρωσιν τῶν ἀνδρῶν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀλληλεγγύης ἐναντίον τῆς αἰσχρᾶς καὶ ἀνάνδρου τυραννίας τοῦ Κράτους[1].

Μὲ τὸν καιρό, ἡ κοινωνικὴ καταγγελία γίνεται ὀξύτερη καὶ προπαγανδίζεται τὸ ταξικὸ ὑπόβαθρο τῆς ἀναγκαίας κοινωνικῆς ἐπανάστασης, ποὺ θὰ ὁδηγήσει στὴν ἀληθινὴ ἐλευθερία. Ὁ πατριωτισμὸς καὶ τὰ ὄνειρα τοῦ μεγαλοϊδεατισμοῦ, τὰ σύμβολα καὶ οἱ θεσμοὶ τῆς ἰδεολογίας τῆς ἄρχουσας τάξης καταγγέλλονται ἀπερίφραστα καὶ καταφρονοῦνται. Ἕνα πρωτοσέλιδο δημοσίευμα στὸ *Νέο Φῶς* τὴν ἄνοιξη τοῦ 1899 δίνει τὸ γενικὸ πλαίσιο, ποὺ χαρακτηρίζει τώρα τὴν προπαγανδιστικὴ δράση τῶν ἀναρχικῶν τοῦ Πύργου. Πρόκειται γιὰ ἀνταπόκριση ἀπὸ τὴν Κρήτη, τοῦ Δ. Φωτόπουλου, στὴν ὁποία διεκτραγωδεῖ τὴν κοινωνικὴ ἀθλιότητα τῶν κατοίκων της. Στὴ συνέχεια, ἐξιστορώντας τὸ δράμα τεσσάρων

1. *Νέο Φῶς*, φύλλο 1/18-10-1898.

μικρῶν κοριτσιῶν, ποὺ ἔμειναν ὀρφανά, ὁ Δ. Φωτόπουλος καταλήγει σ' ἕνα προσκλητήριο ἐπαναστατικῆς συνειδητότητας:

...Τὴν μικρούλαν αὐτὴν μὲ τὰ τρία της ἀδελφάκια τὰ ἄφησαν ὀρφανά, ἀπὸ πατέρα μὲν ἡ μάχαιρα καὶ τὸ πῦρ τῶν Τούρκων, ἀπὸ μητέρα δὲ ὁ τυφλὸς θάνατος.

Ὅταν τὸ σύμπλεγμα τοῦτο τῆς ἀπελπισίας διῆλθε δι' ἑνὸς τῆς πόλεως κέντρου οἱ ἔξω καθήμενοι καὶ ροφῶντες τὸν καφέ των καὶ καπνίζοντες τὸν ναργιλέ των ἡδονικῶς πρὸ τοῦ ἐλεεινοῦ καὶ συγκινητικοῦ αὐτοῦ θεάματος οὐδόλως ἐταράχθησαν!

Ἑνὸς μόνον ἡ καρδία συνεκινήθη, ἑνὸς μόνον τὰ μάτια ἐβούρκωσαν καὶ ἔδωκεν εἰς τὰ μικρὰ ἐγκαταλελειμμένα ἓν κερμάτιον μετάλλου.

Ὁ εἷς αὐτὸς ἦτο εἷς πτωχὸς καὶ αὐτός, εἷς οἰκογενειάρχης καὶ ξένος ἀπὸ τὴν Σμύρνην.

Οἱ δὲ ἄλλοι, μὲ τὰ χρυσᾶ των ὡρολόγια, μὲ τὰ χειρόκτιά των καὶ μὲ τὰ ἡμίψηλά των... ἔμειναν ἀδιάφοροι!

Ἀλλοίμονον! εἶπεν ὁ πτωχὸς καὶ εὐαίσθητος Σμυρναῖος, τοιαύτη τύχη ἐπιφυλάσσεται καὶ εἰς τὰ πτωχὰ μικρά μου, ἐὰν αὔριον πέσω ὑπὲρ ἐλευθερίας μαχόμενος; Ἔτσι τὰ παιδιά μου θὰ γυρίζουν εἰς τοὺς δρόμους ἔρημα;

Ναί! τοιαύτη τύχη θὰ ἐπιφυλάσσηται εἰς τὰ τέκνα τῶν μαχομένων ἐν ὅσῳ δὲν μάχονται ὑπὲρ τῆς ἀπολύτου ἐλευθερίας, ἐν ὅσῳ κάμνουν διακρίσεις καὶ δὲν βαροῦν μπροστά, πάντα τύραννον, εἴτε χριστιανὸς εἶνε οὗτος, εἴτε Ἕλλην, εἴτε Τοῦρκος, εἴτε Γάλλος, εἴτε Ρῶσσος, εἴτε Ἄγγλος, εἴτε Ἰνδός. Ἐν ὅσῳ λιποψυχοῦν καὶ μένουν στὴ μέση τοῦ δρόμου σταματῶντες πρὸ τῆς ἀφηρημένης ἰδέας τῆς Πατρίδος ἢ τοῦ Θρησκεύματος.

Ποίαν διαφορὰν ἔχουν τὰ παχύδερμα ταῦτα κτήνη, τὰ καλούμενα Ἕλληνες καὶ χριστιανοὶ ἀπὸ τοὺς Βεγγαζίους;

Πρέπει νὰ σταματᾶ τὴν καταφερόμενην σπάθην τοῦ ἐπαναστάτου τὸ πρόσχημα τῆς Θρησκείας καὶ τῆς Πατρίδος;

Ὄχι! οἱ μέλλοντες ἐπαναστάται δὲν πρέπει νὰ εἴμεθα ἐπαναστάται πατριῶτες, ἐπαναστάται θρησκόληπτοι, ἀλλ' ἐπαναστάται κοινωνικοί, ἐπαναστάται διεθνεῖς.

Λὲν πρέπει νὰ γνωρίζωμεν ἐχθροὺς ἢ τοὺς οἰκονομικῶς καὶ ἐξουσιαστικοὺς τυράννους μας, οἱασδήποτε ἐθνικότητος, οἱασδήποτε θρησκείας.

Ἀρκετὰ ἠγωνίσθημεν διὰ παντιέρες καὶ σύμβολα· εἶνε

καιρὸς ν' ἀγωνισθῶμεν καὶ διὰ τὴν πολιτικήν, οἰκονομικὴν καὶ κοινωνικὴν ἡμῶν ἐν γένει ἐλευθερίαν[1].

Τὸ προηγούμενο κείμενο, καθὼς καὶ ἄλλα στὰ ὁποῖα ἀναλύονται ἐκτενέστερα οἱ ριζοσπαστικὲς ὑποθῆκες τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, δίνει ἀπάντηση σ' ὅσους θεωροῦν ὡς «ντὲ φάκτο» αἱρετικὸ ἢ ἀντιδραστικὸ τὸν χριστιανοαναρχισμό. Ἡ τάση αὐτὴ τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος στὴν Ἑλλάδα δὲν ἀποτελεῖ φαινόμενο ξεχωριστὸ ἢ παράδοξο. Μιὰ τέτοια ἄποψη, καθαρὰ ἀνιστόρητη, θὰ ἀγνοοῦσε τὶς κοινωνικὲς ἐξεγέρσεις, ποὺ προκλήθηκαν ἀπὸ θρησκευτικοκοινωνικὰ κηρύγματα στὴ Δ. Εὐρώπη, τὸν μεθοδισμὸ καθὼς ἐπίσης καὶ τὰ πρῶτα στάδια τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος στὴν Εὐρώπη καὶ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες. Στὸ ὑπόμνημά του πρὸς τὸ Διεθνὲς Ἐπαναστατικὸ Συνέδριο τοῦ Παρισιοῦ, τὸ 1900, ὁ Ἀναρχικὸ Τμῆμα Πύργου, γνωστοποιοῦσε τὰ ἑξῆς ἀποκαλυπτικά:

> *...Ἐδῶ, ὁ ἀναρχισμὸς ἐμφανίστηκε στὰ 1892. Ἡ προπαγάνδα τῆς ἰδεολογίας μας πῆρε μεγάλη ἔκταση, παρ' ὅλο τὸ λίγο καιρό, ποὺ πέρασε ἀπὸ τότε. Κι ἀκόμα, ἂν δὲν εἴχαμε τὸ πρόσκομμα τῆς θρησκείας, θὰ εἴχαμε μεγαλύτερες προόδους. Εἴμαστε ὑποχρεωμένοι, ἐν πρώτοις, νὰ χτυποῦμε κάθε δοξασία, ὄχι χωρὶς ἐπιτυχία.*

Ἄλλωστε τόσο ὁ Μὰρξ ὅσο καὶ ὁ Ἔνγκελς ἔχουν ἀναλύσει τὰ αἴτια τῆς κυριαρχικῆς ἐπίδρασης τῆς θρησκευτικῆς ἰδεολογίας στὰ ἀγροτικὰ κινήματα τῶν τελευταίων αἰώνων χωρὶς τοὺς ἀφορισμοὺς καὶ τὶς ὑπεραπλουστεύσεις, ὁρισμένων «ἐπιγόνων» τους.

Ὡς κοινωνικοὶ σχηματισμοὶ οἱ ἀγροτικὲς μάζες τῆς Ἠλείας, ὅπως καὶ τῆς Πάτρας, μὲ τὴν πληθώρα τῶν μικροκαλλιεργητῶν ἰδιοκτητῶν, ἦταν, καὶ παρέμειναν, εὐδιάβρωτες. Οἱ ἐπιρροὲς τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας πάνω τους ἦταν ἀναμφισβήτητες, ὅπως φαίνεται ἄλλωστε καὶ ἀπὸ τὴν περικοπὴ τοῦ ὑπομνήματος ποὺ προηγεῖται. Ὁ χριστιανοκοινωνιστὴς Βασίλειος Θεοδωρίδης παλιὸ στέλεχος τοῦ Ἀρμαγεδώνα, ἦταν ὁ ἱδρυτὴς καὶ ἐπικεφαλῆς τοῦ ἰδεολογικοῦ ὀργάνου τῶν ἀναρχικῶν τῶν Πύργου. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ τὸ ἀναρχικὸ κίνημα θεωρεῖται ἰδιαίτερης σημασίας, ὁ προσωπικὸς παράγων (καταβολές, ἰδιοσυγκρασία κλπ.) καὶ μάλιστα τῶν ἐπικεφαλῆς ὁμάδων ἔχει κάποια ἰδιαιτερη σημασία ἡ ἀναφορά μας στὴν συμπεριφορά του.

1. *Νέο Φῶς*, φύλλο 23/4-4-1899.

Ὁ Θεοδωρίδης, μᾶς λένε τὰ κείμενα στὸ *Νέο Φῶς*, παρὰ τὴν ἀποφασιστική του ἰδιότητα, δὲν ἀποτελοῦσε κὰν τάση τῆς ἀναρχοσοσιαλιστικῆς ὁμάδας, ποὺ συσπειρώθηκε γύρω ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα. Στὶς ἀντιλήψεις τοῦ Θεοδωρίδη κυριαρχοῦν τὰ αἰτήματα γιὰ ριζικὲς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀλλαγές, περισσότερο ἀπὸ ὁποιαδήποτε χιλιαστικὴ ἢ ἄλλη θρησκευτικὴ δοξασία. Ὁ Θεοδωρίδης λειτουργεῖ ὡς προωθημένος χριστιανοκοινωνιστής. Δὲν ἐκπροσωπεῖ παρὰ μιὰ διαφορετικὴ τακτικὴ στὴν κοινὴ πεποίθηση καὶ προσπάθεια, ποὺ εἶναι ἡ ἀφύπνιση τοῦ ταξικοῦ ἐνστίκτου καὶ τῆς ἀγωνιστικότητος τῶν ἰδιόμορφων κοινωνικῶν δυνάμεων τῆς Ἠλείας. Μπορεῖ ἡ ἀναρχοσοσιαλιστικὴ προσέγγιση τοῦ Β. Θεοδωρίδη, ὅπου ὑπάρχει αὐτοτελῶς (σὲ εἰδικὰ σχόλια κλπ.), νὰ θεωρεῖται ὡς «μικροαστικὴ ἰδεολογικὴ παρέκκλιση» γιὰ ὁρισμένους θεωρητικοὺς τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ.

Τοῦτο ἀποτελεῖ ἀξιολογικὴ ἐπιμέρους κρίση. Δὲν ἀναιρεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ χριστιανοκοινωνικὴ ἰδεολογία τοῦ Θεοδωρίδη ἦταν καὶ λειτουργοῦσε τότε (ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν διαμορφώθηκε σταδιακὰ) ὡς συνειδητὴ μορφὴ πολιτικῆς θεωρίας καὶ δράσης.

Ἡ διάλυση τῶν ἀναρχικῶν τοῦ Πύργου

Ὁ περιθωριακὸς χαρακτήρας τῆς ἀναρχικῆς κίνησης τοῦ Πύργου φαίνεται ὅτι ἦταν ἀποτέλεσμα, κυρίως, τῆς λανθασμένης στρατηγικῆς του παρὰ τῆς ἰδεολογικῆς του ταυτότητος. Δὲν προκύπτει ἀπὸ τὰ γνωστὰ ὡς τώρα στοιχεῖα ὅτι ἡ ὁμάδα καθοδήγησε συγκεκριμένες μαζικὲς κινητοποιήσεις μετὰ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1898. Ἡ προπαγανδιστική τους δουλειὰ περιορίστηκε στὴν ἐφημερίδα, στὴν διανομὴ ἐντύπων καὶ φυλλαδίων καὶ στὶς διαφωτιστικὲς ὁμιλίες. Πάντως, εἶχαν συνδεθεῖ μὲ τὴ Διεθνὴ τῶν Ἀναρχικῶν καὶ μάλιστα εἶχαν προσκληθεῖ νὰ λάβουν μέρος μὲ ἀντιπρόσωπό τους στὸ Διεθνὲς Ἐπαναστατικὸ Ἐργατικὸ (Ἀναρχικὸ) Συνέδριο, ποὺ θὰ γινόταν στὸ Παρίσι τὸν ἑπόμενο χρόνο[1].

Ὀπαδοὶ τῆς ἄμεσης ἐπανάστασης γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τῆς «κρατούσης τάξεως πραγμάτων», οἱ ἀναρχικοὶ τοῦ Πύργου δὲν πιστεύουν στὴν μεταρρυθμιστικὴ πάλη. Ὑποστηρίζουν τὴν ἄποψη ὅτι οἱ ἐργάτες δὲν ἐνδιαφέρονται γιὰ τὶς ἐναλλαγὲς στὰ ἀστικὰ πολιτεύματα καὶ πολὺ περισσότερο δὲν ἐνδιαφέρονται γιὰ τοὺς ἐκσυγχρονισμοὺς μέσα στὰ πλαίσια τοῦ «ὑπάρχοντος» πολιτικοῦ συστήματος. Ἀρνοῦνται τὸν δῆθεν πολιτικὸ ἀγώνα γιὰ τὴν ἐπιλογὴ ἀνάμε-

1. *Νέο Φῶς*, φύλλο 23/4-4-1899.

σα σὲ κόμματα ἢ καὶ σὲ καθεστῶτα, ὅπως ἡ βασιλεία καὶ ἡ κοινοβουλευτικὴ δημοκρατία. Πάντως, δημοσιεύουν ὡρισμένες ἐπιστολὲς ἀναγνωστῶν μὲ ψευδώνυμο ποὺ διαφωνοῦν μὲ τὶς θέσεις τους αὐτὲς καὶ ὑποστηρίζουν ὅτι οἱ ἐργάτες καὶ ἀγρότες πρέπει νὰ ἐνδιαφέρονται γιὰ μιὰ πολιτικὴ ἐπιλογὴ καλύτερη ἀπὸ τὴν ὑπάρχουσα. Οἱ ἀναρχικοί, ὅμως, τοῦ Πύργου —ὅπως καὶ ὁ Πλ. Δρακούλης στὴν Ἀθήνα— ἐμμένουν στὴν ἀποχή τους καὶ μὲ κύριο ἄρθρο τους στὸ *Νέο Φῶς*[1] καλοῦν τοὺς ὀπαδούς τους σὲ ἀποχὴ ἀπὸ τὶς βουλευτικὲς ἐκλογές:

> *Ὄχι, δὲν ψηφίζομεν. Ἡ βουλὴ δὲν εἶναι δι' ἡμᾶς, οὔτε οἱ νόμοι, οὔτε τὰ συντάγματα, οὔτε οἱ στρατοί, οὔτε αἱ ἀστυνομίαι, οὔτε ἡ χωροφυλακή, οὔτε τίποτ' ἐξ ὅσων ἀποτελοῦν τὸ παρὸν τυραννικὸν καθεστώς, ἀλλὰ δι' ἐκείνους, ποὺ μᾶς κλέπτουν... ποὺ μᾶς τυραννοῦν —... ποὺ μᾶς ποτίζουν καθημερινῶς δηλητήριον...*

Τὸ κήρυγμα τῆς ἀποχῆς δὲν εἶχε ἀπήχηση καὶ—συνεχίζοντας τὴν ἐσφαλμένη τακτική τους— ἐπικρίνουν τοὺς ἐργάτες καὶ ἀγρότες, ποὺ πῆγαν νὰ ψηφίσουν. Τοὺς κατηγοροῦν ὅτι νομιμοποιοῦν ἔτσι τὴν πολιτικὴ συμπαιγνία εἰς βάρος τους. Ὁ στενὸς κύκλος τῆς ἀναρχικῆς ὁμάδος ὑποδέχτηκε τὸ ἀποτέλεσμα τῶν ἐκλογῶν τῆς 7 Φεβρουαρίου 1899, μὲ μαῦρες σημαῖες. Στὶς ἐκλογὲς ἐκεῖνες, ποὺ ἔγιναν χωρὶς ἀξιοσημείωτες βιαιοπραγίες καὶ καλπονοθεῖες, νίκησε ὁ Γεώργιος Θεοτόκης μὲ τὴν ὑπόσχεση ὅτι θὰ συνεχίσει τὴν τρικουπικὴ ἀνακαινιστικὴ παράδοση, χωρὶς νὰ τηρήσει τὸ λόγο του, κυρίως στὸ ἐπίπεδο τῶν πολιτικῶν μεταρρυθμίσεων.

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1899 σταμάτησε ἡ κυκλοφορία τῆς ἐφημερίδας *Νέο Φῶς*, ἀλλὰ ἡ ὀργάνωση δὲν φαίνεται νὰ διαλύθηκε. Πάντως ἡ συνοχή της ἔγινε χαλαρή. Ἕνα χρόνο ἀργότερα, περίπου, στέλνουν τὸ ὑπόμνημά τους στὸ Συνέδριο τοῦ Παρισιοῦ καὶ ὁμολογοῦν ὅτι ἡ δράση τους εἶχε τερματισθεῖ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1899. Δηλώνουν, μόνο ὅτι σκοπεύουν νὰ τυπώσουν σύντομα τὶς μεταφράσεις τοῦ Δ. Ἀρνέλλου, ποὺ ἕως τότε κυκλοφοροῦσαν σὲ χειρόγραφες μπροσοῦρες. Ἐπίσης, γνωστοποιοῦν ὅτι: *Λόγω τῆς οἰκονομικῆς κρίσης, ποὺ μαστίζει τὴν περιοχή μας, δὲν μπορέσαμε νὰ στείλουμε ἀντιπρόσωπο στὸ Συνέδριο, περιοριζόμενοι νὰ στείλουμε μόνο τὴν παρακάτω ἔκθεση.*

1. *Νέο Φῶς*, φύλλο 17/21-1-1899.

Τὸ σύντομο ὑπόμνημα τῶν ἀναρχικῶν τοῦ Πύργου —στὰ στοιχεῖα τοῦ ὁποίου ἔχουμε ἀναφερθεῖ συχνὰ— ὑπογράφουν ἔντεκα ἄτομα, ποὺ ἀποτελοῦν τὸ 1900 τὸν τοπικὸ 'Αναρχικὸ Τμῆμα. Ἦταν κατὰ σειρὰ ὑπογραφῆς οἱ: Πάνος Μαχαιρᾶς, Νικόλαος Διδάχος, Δημήτριος 'Αρνέλλος, Πάνος Κοροβέσης, Σπύρος Κάτηρας, Βασίλειος Θεοδωρίδης, Δημήτριος Διονυσόπουλος, Κων. Νοβιτέρης, Γεώργιος Πετρίτσης, Βασίλειος Ποῦλος, 'Ιωάννης Παναγούτης.

'Απὸ ὅλους αὐτοὺς γνωρίζουμε τὴν τύχη ἐλαχίστων. Στὸν Β. Θεοδωρίδη ἀναφερθήκαμε ἤδη στὶς σελίδες γιὰ τὸν 'Αρμαγεδώνα. Ὁ ἐργάτης-ἐπιπλοποιὸς Πάνος Γιαννόπουλος ἢ Μαχαιρᾶς θὰ πάει τὸ 1901 στὴν Αἴγυπτο, ὅπου θὰ συναντηθεῖ μὲ τὸν Καραμπίλια. Στὰ 1903 ἔφυγε γιὰ τὴν 'Αμερική, ἀπ' ὅπου ξαναγύρισε ἀργότερα καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴν Ξάνθη. Πέθανε στὰ 1926-1927, πιστὸς στὶς κομμουνιστικὲς ἰδέες. Ὁ Δημήτριος 'Αρνέλλος (1865-1933) δὲν θὰ τελειώσει τὴν 'Ιατρική. 'Απὸ τὸ 1896 εἶχε ἀσχοληθεῖ μὲ τὴ δημοσιογραφία καὶ ἐργάστηκε γιὰ ἕνα διάστημα στὴν ἐφημερίδα τοῦ Πύργου *Πατρίς*. Παντρεύτηκε τὸ 1902, ἀφοῦ φαίνεται ὅτι τελείωσε ὁριστικὰ μὲ τὶς ἀναρχοσοσιαλιστικὲς ἀναζητήσεις. Σύμφωνα μὲ ἀφήγηση τοῦ γιοῦ του, Σ. 'Αρνέλλου, ὁ πατέρας του συνδέθηκε μὲ τοὺς 'Ιταλοὺς ἀναρχικοὺς τῆς 'Αλεξάνδρειας, χωρὶς ἀπὸ τὴν ἐπαφὴ ἐκείνη νὰ προκύψει κάτι τὸ ἀξιοσημείωτο. Διασώζεται ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία του τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἕνα γράμμα, ἀπαντητικό, στὸν 'Ιταλὸ ἀναρχικὸ τῆς 'Αλεξάνδρειας Ρομπέρτο Ντ' 'Ανζό, μὲ τὸ ὁποῖο τοῦ γνωστοποιεῖ ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ πάει στὴν Αἴγυπτο καὶ συνιστᾶ στὸν παραλήπτη νὰ συνδεθεῖ μὲ τοὺς Ἕλληνες συντρόφους τοῦ Καΐρου. Τὸ γράμμα τοῦ Δ. 'Αρνέλλου ἔχει σταλεῖ ἀπὸ τὸν Πύργο μὲ ἡμερομηνία 11-3-1901, καὶ καταλήγει μὲ τὴ φράση: *Θὰ ἤμουν ὑποχρεωμένος ἐὰν μεταφέρεις σ' ὅλους τοὺς συντρόφους τοὺς πιὸ θερμοὺς χαιρετισμοὺς ἀπ' ὅλους τοὺς ἐδῶ συντρόφους*. Τὸ 1904 ὁ Δ. 'Αρνέλλος βρίσκεται στὴν 'Αθήνα καὶ προσπαθεῖ νὰ ἐκδώσει τὴν ἐφημερίδα *Προμηθεὺς* μὲ ἀρχές της τὴν *ἠθικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀναγέννηση τοῦ Ἔθνους*. Εἰδικεύεται στὸ ἀστυνομικὸ ρεπορτάζ, ὅπως ἀργότερα καὶ ὁ γιός του Σεβαστιανός. Μετὰ τὸ 1910 ἔγινε βενιζελικὸς στὰ φρονήματα καὶ οἱ συνδικαλιστικοί του ἀγῶνες τὸν ἔφεραν ἐπανειλημμένα στὴν προεδρία τῆς Ἕνωσης Συντακτῶν 'Αθηναϊκῶν 'Εφημερίδων, τῆς ὁποίας ἦταν ἱδρυτικὸ μέλος. Τέλος, ἕνας ἀπὸ τοὺς συνεργάτες στὸ *Νέο Φῶς*, καὶ στὸν *Σοσιαλιστὴ* τοῦ Καλλέργη, ὁ φοιτητὴς τῆς 'Ιατρικῆς Δρόσος 'Αντ. Μεϊντάνης πέθανε τὸ 1901 στὴν Κέρκυρα. Κατὰ τὸν Κορδάτο: «ἡ φτώχεια καὶ ἡ ἀναφαγιὰ τὸν κάνανε φθισικὸ» καὶ πέθανε «φτωχὸς καὶ δυστυχισμένος».

Ὁ ἀναρχοσυνδικαλισμὸς στὴν Ἑλλάδα

Τὸ ἀναρχοσυνδικαλιστικὸ κίνημα, ποὺ γνώρισε αἰσθητὴ μαζικὴ ἀπήχηση, διαμορφώθηκε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν ἰδεῶν τοῦ Προυντὸν καί, κυρίως, τοῦ Μπακούνιν. Κύρια χαρακτηριστικά του, ἡ πίστη στὴν ἀξία τῶν μεγάλων συνδικαλιστικῶν ἀγώνων, ἡ καθοδήγηση ἀπὸ τὸ λοῦμπεν προλεταριάτο τῆς αὐθόρμητης προλεταριακῆς ἐπανάστασης καὶ ἡ μετεπαναστατικὴ «συνδικαλιστικὴ» διάρθρωση τοῦ κράτους.

Μετὰ τὸ 1900, οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστικὲς ὀργανώσεις στὶς περισσότερες χῶρες παύουν νὰ ἀποτελοῦν ἁπλὴ ἰδεολογικὴ παρέκκλιση καὶ «λέσχες αἱρετικῶν» τοῦ σοσιαλισμοῦ. Πιστοὶ στὴν πεποίθηση ὅτι ἡ ἐπανάσταση εἶναι λαϊκὸ κίνημα καὶ τὰ συνδικάτα τὸ κύριο μέσο δράσης, οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστὲς ἄσκησαν ἰσχυρὴ ἐπίδραση στὸ ἐργατικὸ κίνημα σὲ παγκόσμιο ἐπίπεδο (Δυτ. Εὐρώπη, Λατ. Ἀμερική, ΗΠΑ, Αὐστραλία, Καναδά), ποὺ συχνὰ ἦταν ἰσχυρότερη ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη ἐπίδραση τοῦ μαρξισμοῦ καὶ τῶν μαρξιστικῶν συνδικάτων. Τὸ κύκνειο ἆσμα τοῦ ἀναρχοσυνδικαλισμοῦ, καὶ γενικότερα τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος, ἀποτελεῖ ὁ ἱσπανικὸς ἐμφύλιος πόλεμος, στὸν ὁποῖο ἡττήθηκε ἀπὸ τὸν βάρβαρο μιλιταρισμό.

Ὁ ἀναρχοσυνδικαλισμὸς ἀπέρριπτε τὶς μορφὲς ὀργάνωσης καὶ πολιτικῆς δράσης. Δὲν πίστευε στὶς μεταρρυθμίσεις καὶ στὴν ἀνάγκη δημιουργίας ἑνὸς ἰσχυροῦ πολιτικοῦ κόμματος τῆς ἐργατικῆς τάξης. Κύριες ἀρχές του ἦταν ὁ ἀθεϊσμός, ἡ ἀποκέντρωση, ἡ ὀργανωτικὴ αὐτονομία καὶ ἡ πίστη στὸν ἐπαναστατικὸ αὐθορμητισμὸ τῶν μαζῶν. Κύριο ὅραμά του ἦταν ἡ μελλοντικὴ κοινωνία, ποὺ θὰ ἀντικαταστήσει τὸν καπιταλισμὸ μὲ τὴν διάρθρωση κάθε κρατικῆς λειτουργίας γύρω ἀπὸ τὰ συνδικάτα ἢ, ὀρθότερα, γύρω ἀπὸ τὶς «ἐπιτροπὲς ἐργατῶν». Κύρια αἰχμὴ τῆς δράσης του ἦταν ἡ ἀντιπαράθεση τοῦ λοῦμπεν προλεταριάτου πρὸς τοὺς ἀντιδραστικοὺς ἐκπροσώπους τῆς ἐργατικῆς ἀριστοκρατίας καὶ ἡ συστηματικὴ προετοιμασία τῆς γενικῆς ἀπεργίας, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ μεταβληθεῖ σὲ ἐπαναστατικὴ ἐξέγερση.

Ἀσφαλῶς, ἡ ἀναρχικὴ συμπεριφορὰ δὲν ἐναρμονίζεται μὲ τὴν συνδικαλιστικὴ ὀργάνωση καὶ δράση, καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ὁ ἀναρχοσυνδικαλισμὸς περιεῖχε ὁρισμένα ἀντιφατικὰ στοιχεῖα. Στὴν πράξη, ἡ συνδικαλιστικὴ πειθαρχία ἔγινε αἰτία νὰ ἀτονήσουν οἱ «καθαρὲς» ἀναρχικὲς ἀρχές. Τὸ ἀντίστροφο εἶχε τὶς γνωστὲς καταστρεπτικὲς συνέπειες στὴν ἔκβαση τοῦ ἱσπανικοῦ ἐμφύλιου πολέμου. Ὅμως, οὔτε οἱ ἀντιφάσεις δὲν ἐμπόδισαν τοὺς ἀναρχοσυν-

δικαλιστὲς νὰ διαδραματίσουν ἀποφασιστικὸ ρόλο στὰ ἐργατικὰ κινήματα ὅλων σχεδὸν τῶν χωρῶν. Οἱ ἀπόψεις γιὰ κοινὲς καὶ ταυτόχρονες διακρατικὲς ἱστορικὲς συγκυρίες δὲν λείπουν, ἀλλὰ δὲν ἱκανοποιοῦν ὡς ἑρμηνεῖες. «Οἱ κύριοι παράγοντες», ὑποστηρίζει ὁ μαρξιστὴς Οὐίλλιαμ Φόστερ «ποὺ συντέλεσαν στὴν ἐμφάνιση μερικῶν ἰσχυρῶν ἀναρχοσυνδικαλιστικῶν ἑνώσεων ἦταν, σὲ μεγάλο βαθμό, οἱ ἴδιοι ποὺ γέννησαν τὸν ἀναρχοσυνδικαλισμὸ γενικά: ἡ βιομηχανικὴ καθυστέρηση, ἡ μικρὴ βιοτεχνικὴ παραγωγή, οἱ περιορισμοὶ τοῦ δικαιώματος τῆς ψήφου, ἡ ἔσχατη πολιτικὴ διαφθορὰ τῆς κυβέρνησης, ὁ σοσιαλδημοκρατισμός, ὁ ὀπορτουνισμὸς καὶ οἱ αὐταρχικὲς μέθοδες τῆς καθολικῆς ἐξουσίας»[1].

Οἱ ἰδιαίτεροι ὅροι, ποὺ ὁδήγησαν στὴν ἐμφάνιση τοῦ ἀναρχοσυνδικαλισμοῦ στὴν Ἑλλάδα —γιατὶ ἀνάπτυξη δὲν σημειώθηκε ποτὲ— φαίνεται νὰ ἦταν τρεῖς, κυρίως: ἡ δομικὴ κρίση τῶν παραδοσιακῶν βιομηχανικῶν κέντρων, οἱ συνέπειες τῆς διεθνοῦς οἰκονομικῆς κρίσης καὶ τὰ ἐμπόδια στὴν ἀνοικτὴ πολιτικὴ δράση, ποὺ εἶχαν τεθεῖ —στὰ πλαίσια γενικοτέρων διώξεων καὶ ἀπαγορεύσεων— ἀπὸ τὴν μεταπρατικὴ ἐξουσία. Συσσωρευμένοι ὅλοι αὐτοὶ οἱ παράγοντες ὁδηγοῦν τὶς ἐξεγερμένες συνειδήσεις τῆς ἐργατικῆς τάξης στὴ γοητεία τοῦ ἀναρχισμοῦ.

Ὁ ἀναρχοσυνδικαλισμὸς στὴν Ἑλλάδα ὑπῆρξε περιθωριακὸ φαινόμενο στὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα καὶ δὲν δημιούργησε παράδοση. Ἐμφανίστηκε περιστασιακά, ὑποκίνησε ἁπλῶς, ἢ βοήθησε, ἀπεργιακὲς ἐκδηλώσεις μὲ αἰτήματα τὶς ἐπιμέρους βελτιώσεις μισθῶν καὶ ὡρῶν ἐργασίας καὶ δὲν φαίνεται νὰ πάλεψε μὲ ἐπιδιώξεις μακροπρόθεσμες καὶ ἐπαναστατικές. Ὡστόσο, ὁ ἑλληνικὸς ἀναρχοσυνδικαλισμὸς παρόλο τὸν ἥσσονα χαρακτήρα του διεκδικεῖ τὴν ἀναγνώριση ὅτι ὑπῆρξε ἀπὸ τὶς πρῶτες τάσεις τῆς ἀναρχικῆς ἰδεολογίας στὴν Ἑλλάδα, εἶχε τὴ συμβολή του στὶς πρῶτες μεγάλες ἀπεργιακὲς ἐκδηλώσεις καὶ ἔπαιξε ρόλο στὴ δημιουργία τῶν πρώτων ἐργατικῶν ὀργανώσεων.

Τὸ 1874 οἱ βιομηχανικοὶ ἐργάτες ἦταν 7.342 ἄτομα μονίμως ἀπασχολούμενα καὶ ἄλλοι 20-25.000 ἀπασχολούμενοι ἐποχιακά. Ἀπὸ αὐτοὺς 4.959 ἦταν ἄνδρες (ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀγράμματοι ἦταν οἱ 2.909) καὶ 1.230 γυναῖκες (ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀγράμματες ἦταν οἱ 953). Οἱ ὑπόλοιποι 1153 ἐργάτες ἦταν ἀγόρια καὶ κορίτσια κάτω τῶν 14 χρόνων. Οἱ περισσότεροι ἐργάτες ἦταν συγκεντρωμένοι στὰ λιγοστὰ βιομηχανικὰ κέντρα τῆς ἐποχῆς, ποὺ θὰ γίνουν ἐπανειλημμένα πεδία κοινωνικῶν συγκρούσεων. Στὸ Λαύριο ὑπάρχουν

1. Οὐίλλιαμ Φόστερ, *Ἱστορία τῶν Τριῶν Διεθνῶν*, ἐκδ. *Γνώσεις*, Ἀθήνα, σελ. 201.

2.000 ἐργάτες, στὴν Ἑρμούπολη 1.416 καὶ στὸν Πειραιὰ 1.662. Δὲν εἶναι χαμηλὸ μόνο τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο, ἀλλὰ καὶ τὸ βιοτικό. Τὸ ὡράριο ἐργασίας εἶναι συνήθως 9-12 ὧρες καὶ κάποτε 15, ἀπὸ νύχτα σὲ νύχτα. Οἱ μηνιαῖες ἐργατικὲς ἀποδοχὲς στὴν Ἀθήνα ἀρχίζουν ἀπὸ 75 χρυσὲς δραχμὲς καὶ φθάνουν τὶς 240. Στὴ Σύρο καὶ ἄλλες ἐπαρχιακὲς πόλεις οἱ ἀποδοχὲς ἦταν κατὰ 30-40% χαμηλότερες.

Στὰ 1876 μὲ 1877 ὑπῆρχε στὴν Ἑρμούπολη ἕνας Ἀναρχικὸς Ἐργατικὸς Ὅμιλος, μὲ τὸν ὁποῖο, ὅπως εἴδαμε, διατηροῦσαν ἐπαφὴ οἱ ὁμοϊδεάτες τοῦ Δημοκρατικοῦ Συλλόγου τῆς Πάτρας. Ἀπὸ τὸ ἐμπορικὸ κέντρο τῶν Κυκλάδων θ' ἀρχίσουν οἱ πρῶτες ἐκδηλώσεις τοῦ ἀναρχοσυνδικαλισμοῦ, ὅταν τὸ 1879 μὲ τὴν νομισματικὴ κρίση μειώνεται ἡ ἀγοραστικὴ δύναμη τῶν ἐργατῶν, κατὰ 30-50%, ἐξαιτίας τῆς πτώσης τῆς ἀξίας τοῦ ρωσικοῦ νομίσματος, μὲ τὸ ὁποῖο πληρώνονταν ὡς τότε οἱ μισθοὶ στὴ Σύρο. Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1879 κηρύχθηκαν ἀπεργίες στὰ ναυπηγεῖα καὶ τὰ βυρσοδεψεῖα τῆς Σύρου, ποὺ εἶναι οἱ πρῶτες μεγάλες ἀπεργίες μισθωτῶν στὴν ἑλληνικὴ βιομηχανία. Οἱ στόχοι τῆς ἀπεργίας δὲν ἦταν ἀναρχοσυνδικαλιστικοί, ὅπως ἦταν ἡ ὀργάνωση καὶ ἡ ὑποκίνησή της.

Ὑπάρχουν ἀπὸ χρόνια στὴ Σύρο Ἰταλοὶ καὶ Γάλλοι τεχνίτες καὶ εἰδικευμένοι ἐργάτες, ποὺ δουλεύουν κυρίως ὡς ξυλοναυπηγοί. Δὲν εἶναι πολλοί. Ἔχουν ἀρχίσει νὰ συγκεντρώνονται στὸ νησὶ ἀπὸ τὸ 1871. Οἱ ἐπαναστατικὲς παραδόσεις ἀπὸ τὶς πατρίδες τους καὶ ὁ πολιτικός τους προβληματισμὸς τοὺς κάνουν ἱκανοὺς ὥστε νὰ παίξουν καταλυτικὸ ρόλο. Οἱ ἐμιγκρέδες αὐτοὶ δὲν εἶναι «ξεκαθαρισμένοι» σοσιαλιστὲς καὶ οἱ περισσότεροι βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὴν ἐπήρεια τῶν ἀναρχικῶν ἰδεῶν. Κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ἀπεργίας στὰ ναυπηγεῖα ὀργανώθηκαν σὲ σωματεῖο οἱ ξυλοναυπηγοὶ καὶ συγκεκριμένα σύστησαν «Σύνδεσμον Ἐργατικὸν διὰ συμβολαιογραφικῆς πράξεως». Οἱ διεκδικήσεις τους, ποὺ ὁδήγησαν στὴν ἀπεργία ἦταν κυρίως προστατευτικὲς καὶ δὲν εἶχαν τὸν χαρακτήρα τῆς ταξικῆς ἀντιπαράθεσης (μείωση ὡραρίου ἐργασίας ἀπὸ 14 σὲ 10 ὧρες, αὔξηση ἡμερομισθίου κλπ.). Ὡστόσο καὶ ἡ μιὰ καὶ ἡ ἄλλη ἀπεργία ἀνησύχησαν πολὺ τὴν ἐργοδοσία καὶ τὴν κρατικὴ ἐξουσία. Ὁ τότε πρωτοδίκης στὴ Σύρο Ἐμμ. Λυκούδης χαρακτήρισε στὸ βιβλίο του τὴν κοινὴ ἀπεργιακὴ ἐκδήλωση ὡς «πρώτη ἐκδηλωθεῖσα ἐν Ἑλλάδι ἀπαρχὴ τῆς συγκρούσεως τῆς ἐργασίας πρὸς τὸ κεφάλαιον».[1]

1. Ε. Λυκούδη, *Ἡ ἐν Ἑλλάδι Βιομηχανία καὶ αἱ ἀπεργίαι*, Ἑρμούπολις 1883, σελ. 178.

Η απεργία στά ναυπηγεῖα λύθηκε σὲ μία ἑβδομάδα, ὅταν οἱ ἰδιοκτῆτες τῶν ναυπηγείων δήλωσαν πὼς ἀποδέχονται τὶς διεκδικήσεις τῶν ἐργαζομένων γιὰ καλύτερες ἀμοιβὲς καὶ ὅρους δουλειᾶς. Ἕνα μήνα ἀργότερα στρατολόγησαν, ἀπὸ τοὺς ἄνεργους νησιῶτες, νέους ἀνειδίκευτους ἐργάτες καὶ ἄρχισαν τὶς ὁμαδικὲς ἀπολύσεις τῶν παλιῶν. Κηρύχθηκε νέα ἀπεργία, ποὺ κράτησε τρεῖς μῆνες μέχρι νὰ τερματιστεῖ ἡ κρίση ἀνάμεσα σὲ ἐργοδότες καὶ ἐργαζόμενους. Ἀλλά, ὑπάρχει ἡ κρίση τῆς Σύρου ὡς διαμετακομιστικοῦ κέντρου, ποὺ ὀξύνεται ὅλο καὶ περισσότερο, μὲ πρῶτα θύματα τοὺς ἐργάτες. Ἔτσι, σύντομα οἱ κατακτήσεις τῶν ἀπεργιακῶν τους κινητοποιήσεων στὰ ναυπηγεῖα θὰ ἐξανεμισθοῦν.

Η ἀπεργία στὰ βυρσοδεψεῖα, ποὺ εἶχε κηρυχθεῖ στὶς 21 Φεβρουαρίου 1879, ταυτόχρονα σχεδὸν μὲ τὴν πρώτη ἀπεργία στὰ ναυπηγεῖα, εἶχε καλύτερη κατάληξη γιὰ τοὺς ἐργάτες. Συνοδεύτηκε ὅμως ἀπὸ σκληρὲς συγκρούσεις μὲ τὴν ἐθνοφυλακή, στοίχισε τὴν ζωὴ σ' ἕναν ἀστυνομικὸ καὶ πολλοὺς τραυματίες ἀνάμεσα στοὺς ἀπεργούς. Η ὀξύτητα τῆς μορφῆς της ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ἀπεργοσπαστικῆς προσπάθειας τόσο τῶν ἐργοδοτῶν ὅσο καὶ τῆς νομαρχίας Σύρου. Σημειώθηκαν συμπλοκές, συλλήψεις πρωταιτίων, καταστροφὲς σὲ βυρσοδεψεῖο κατὰ τὶς συγκρούσεις μὲ ἀπεργοσπάστες, πετροβολισμοὶ σὲ ὁδομαχίες κλπ. Τὰ αἰτήματα γιὰ τὰ ὁποῖα κηρύχθηκε ἡ ἀπεργία δὲν ἦταν καὶ ἐδῶ παρὰ διεκδικητικὰ (μείωση τῆς 12ωρης ἐργασίας, κατάργηση τῆς δωρεὰν ἐργασίας δύο ὡρῶν κάθε Κυριακή, μέτρα γιὰ τὴν καταπολέμηση τῆς ἀνεργίας, αὐξήσεις κλπ.).

Ο καταλυτικὸς ρόλος τῶν Ἰταλῶν καὶ Γάλλων ἀναρχοσυνδικαλιστῶν στὶς ἀπεργίες τῆς Σύρου εἶναι, σήμερα, ἀναμφισβήτητος. Σύμφωνα μὲ τὰ γαλλικὰ ἀρχεῖα γιὰ τὴν κατάσταση στὴν Ἑλλάδα ἐκεῖνα τὰ χρόνια, Ἰταλοὶ καὶ Γάλλοι τεχνίτες — σοσιαλιστὲς καὶ ἀναρχικοί — ὀργανώνουν ἀνάμεσα στὸ εὐρωπαϊκὸ προσωπικὸ ἀπεργιακὲς κινητοποιήσεις στὰ λιμάνια τῆς Πόλης καὶ τῆς Ἀλεξάνδρειας[1]. Ἰταλοὶ καὶ Γάλλοι τεχνίτες ἔρχονται νὰ ἐργαστοῦν στὴ Σύρο ὡς τὸ 1881. Τρία περίπου χρόνια, μετὰ τὶς ἀπεργίες, ἡ ὀργάνωση ἀναρχικῶν ἐργαζομένων τοῦ νησιοῦ θὰ ἐκδώσει τὴν *Ἐφημερίδα τοῦ Λαοῦ*, τῆς ὁποίας ὁ βίος θὰ εἶναι σύντομος. Θὰ διαρκέσει μόνον ἕξι μῆνες (Ἰούλιος-Νοέμβριος 1880).

Τὸν ἴδιο χρόνο —σύμφωνα μὲ ὑπόμνημα τοῦ Συνδέσμου Ἀναρχικῶν Ἐργαζομένων τῆς Ἀθήνας, τὸ 1900— «ἕνας ἄγνωστος σύν-

1. *Archives du Ministere des Affaires Entrangeres*, Nouvelle Serie, Greece, τόμος VI, σελ. 140 καὶ Μοσκώφ ἔ.ἀ., σελ. 179.

τροφος, φοιτητὴς τῆς Νομικῆς, δημοσίευσε μιὰ μετάφραση τοῦ *Παραβάσεις τῆς Ποινικῆς Δικαιοσύνης* τοῦ E. de Sechelles, μὲ μιὰν εἰσαγωγὴ ἀναρχική».

Ἡ δεκαετία 1880-1890 εἶναι ἐκείνη, κατὰ τὴν ὁποία πυκνώνουν οἱ πρωτοβουλίες γιὰ συνδικαλιστικὴ ὀργάνωση τῶν ἐργαζομένων, τόσο στὴν Ἀθήνα ὅσο καὶ στὰ ἐργατικὰ κέντρα τῆς ἐπαρχίας. Πυκνώνουν παράλληλα καὶ οἱ ἀπεργιακὲς κινητοποιήσεις, ποὺ γίνονται σχεδὸν ἐνδημικὸ φαινόμενο, μέσα στὶς συνθῆκες τῆς οἰκονομικῆς κρίσης καὶ τῆς γενικῆς κοινωνικῆς ἀναταραχῆς.

Τάσεις καὶ ὁμάδες ἀναρχοσυνδικαλιστικὲς

Ἡ συνδικαλιστικὴ δραστηριότητα τροχιοδρομεῖ τὴν πορεία τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος πρὸς τὴν ἀνάδειξη τῶν φυσικῶν του ἡγετῶν. Ἡ πορεία αὐτὴ θὰ διαρκέσει ὡς τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο καὶ ὡς τότε θὰ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀργοὺς ρυθμούς. Τὰ ἐμπόδια προέρχονται τώρα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ κράτους καὶ τῆς ἐργοδοσίας, ἀλλὰ καθὼς τὸ ἐργατικὸ κίνημα γεννάει τοὺς φυσικούς του ἡγέτες παραμερίζονται σταδιακὰ οἱ παραδοσιακοὶ ποδηγέτες εἴτε αὐτοὶ εἶναι «αὐθόρμητοι παλληκαράδες» εἴτε «ἐπαγγελματίες διανοούμενοι». Δὲν εἶναι μόνο αὐτὰ τὰ γνωρίσματα τῆς πρώτης ἱστορίας τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος στὴν Ἑλλάδα. Ὑπάρχουν καὶ ὁρισμένα ἄλλα, ποὺ ἐξηγοῦν τὴν ἐμφάνιση καὶ τὴν σημασία τοῦ ἀναρχοσυνδικαλισμοῦ, ὅπως καὶ τὶς ποιοτικές του διαφορές.

«Γενικὰ μποροῦμε νὰ ποῦμε» γράφει ὁ Κων. Τσουκαλᾶς «ὅτι τὶς ἐργατικὲς κινητοποιήσεις αὐτῆς τῆς περιόδου, δὲν τὶς προκάλεσε τόσο ἡ προοπτικὴ τῆς βιομηχανικῆς ἀναπτύξεως τῶν νέων ἀστικῶν κέντρων, ὅσο ἡ κρίση τῶν δομῶν, ποὺ, ἤδη, ὑπῆρχαν στὰ παραδοσιακὰ κέντρα. Αὐτὸ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα: α) τὸ ἐργατικὸ κίνημα νὰ ἐμφανισθεῖ πολὺ πιὸ δυναμικὸ στὰ παλαιὰ κέντρα (Σύρο καὶ Πάτρα) ἀπὸ ὅ,τι στὰ νέα ἀναπτυσσόμενα κέντρα (Ἀθήνα καὶ Πειραιὰ) καὶ β) πρωτοπορία αὐτοῦ τοῦ κινήματος ὡς τό 1900 νὰ σταθοῦν τὰ τμήματα τῆς παλιᾶς ἐργατικῆς τάξης, δηλαδὴ αὐτὰ ποὺ εἶχαν βιοτεχνικὸ καὶ συντεχνιακὸ μᾶλλον χαρακτήρα, παρὰ προλεταριακό. Στὴν ἰδεολογία τοῦ κινήματος, αὐτὸ ἐκφράστηκε μὲ τὴν ἐπικράτηση τοῦ ἀναρχισμοῦ μᾶλλον, σὲ βάρος τοῦ «ὀρθόδοξου» σοσιαλισμοῦ. Ἔτσι, ἐνῶ οἱ διανοούμενοι στὴν πρωτεύουσα, μὲ ἀφορμὴ τὴν παρουσία τῶν πυρήνων τῆς ἐργατικῆς τάξεως, ἀνακαλύπτουν τὸ σοσιαλισμὸ καὶ καυτηριάζουν τὶς ὑπερβολὲς τοῦ ἰδιωτικοῦ κεφαλαίου, στὰ οἰκονομικὰ κέντρα τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος

ἀναπτυσσόταν ένα κίνημα, πού ζητοῦσε τὴν προστασία τοῦ κράτους, πρὸς ὄφελος τῶν ἐργαζομένων»[1].

Στὸν τομέα τοῦ ἀναρχοσυνδικαλισμοῦ ὑπάρχουν καὶ εἰδικότερα γνωρίσματα. Οἱ διανοούμενοι ἀναρχοσυνδικαλιστὲς συνασπίζονται σὲ ὀργανώσεις — «διευθυντικὰ ἐπιτελεῖα» καὶ δὲν ἔχουν συμμετοχὴ σὲ ἀπεργιακὲς κινητοποιήσεις ἢ ἄλλες συνδικαλιστικὲς πρωτοβουλίες (ἵδρυση σωματείων, ἔκδοση ἐντύπων, διασύνδεση μὲ ὁμοϊδεάτες κλπ.). Πρόκειται σχεδὸν γιὰ ὀργανώσεις «ταμπέλες», μέσα στὶς ὁποῖες ξεχωρίζουν ὁρισμένοι μὲ τὴν ἀτομική τους δράση. Ἀντίθετα, οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστὲς ἀπὸ τὴν ἐργατικὴ τάξη καὶ ὁρισμένοι ἀπὸ τὴ νεολαία εἶναι ἐκεῖνοι, πού ἔχουν δημιουργήσει τὴν μικρὴ ἱστορία τῆς ἀναρχικῆς αὐτῆς τάσης στὴν Ἑλλάδα.

Οἱ διανοούμενοι ἀναρχοσυνδικαλιστὲς δὲν φαίνεται νὰ ἀσχολήθηκαν συστηματικὰ οὔτε καὶ μὲ τὴν μελέτη τῶν θεωρητικῶν προβλημάτων, συχνὰ δὲ ἡ παρουσία τους στὸν ἀναρχοσυνδικαλιστικὸ χῶρο δὲν εἶναι παρὰ περιστασιακή. Ἀντίθετα, ὁρισμένοι ἀναρχοσυνδικαλιστὲς ἀπὸ τὴν ἐργατικὴ τάξη, μετὰ τὸν μαρασμὸ τῶν ὀργανώσεων στὶς ὁποῖες εἶχαν ἐνταχθεῖ, προσπάθησαν νὰ συνεχίσουν τὴ δράση τους, πιστοὶ στὶς σοσιαλιστικὲς ἰδέες (περιπτώσεις Π. Μαχαιρᾶ, Δ. Καραμπίλια, Δ. Καλαντζόπουλου, Ἰωαν. Κόσσυβα κ.ἄ.).

Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα μας κοιτίδες τῶν περισσοτέρων ἀναρχοσυνδικαλιστῶν ὀργανώσεων ἀποτέλεσαν ἐκεῖνες τοῦ Σταύρου Καλλέργη καὶ τοῦ Πλ. Δρακούλη. Στὴν Πάτρα μετὰ τὴν παρακμὴ τῆς Σοσιαλιστικῆς Ἀδελφότητος, πού ὑποστήριξε τὸ 1895 τὴν βουλευτικὴ ὑποψηφιότητα τοῦ Πλ. Δρακούλη, τὰ ἐργατικὰ στελέχη ἀποχωροῦν καὶ συγκροτοῦν τὸ τοπικὸ τμῆμα τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κέντρου καὶ συνεργάζονται μὲ τὸν Στ. Καλλέργη πού ἔχει ἱδρύσει παράρτημα τοῦ Κεντρικοῦ Σοσιαλιστικοῦ Συλλόγου στὴν Πάτρα ἀπὸ τὸ 1891. Τὰ στελέχη αὐτὰ (κυρίως σταφιδοκιβωτοποιοί, καπνεργάτες καὶ τσιγαράδες) ἀνήκουν στὸ δυναμικὸ καὶ τῶν τριῶν μεγάλων ἐργατικῶν σωματείων τῆς πόλης ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα πλειοψηφοῦν οἱ σοσιαλιστὲς τῆς ἐποχῆς καὶ ὑπάρχουν ἀρκετοὶ θιασῶτες τῆς ἀναρχοσυνδικαλιστικῆς συμπεριφορᾶς[2]. Οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστές, κυρίως τσιγαράδες καὶ ξυλεργάτες (πού δραστηριοποιοῦνται ἰδιαίτερα στὴν νικηφόρα ἀπεργία τῶν ἐργατῶν σταφιδοκιβωτίων τὸν Αὔγουστο τοῦ 1896) ἦταν ἐναντίον κάθε κοινοβουλευτικῆς πολιτικῆς δράσης. Μὲ τὸν καιρό, οἱ πιὸ πολλοὶ ἀπορροφοῦνται σὲ ἄλλες περισσότερο «ὀρθόδοξες» σοσιαλιστικὲς ὀργανώσεις ἢ στοὺς συνηθισμέ-

1. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμος ΙΔ', σελ. 84.
2. Δ. Καραμπίλια, *Ἀναμνήσεις*, ἐφ. *Σημερινή* Πατρῶν 30-4-1950.

νους συνδικαλιστικούς ἀνταγωνισμούς, ἐνῶ κανένας ἀπὸ αὐτοὺς (μὲ ἐξαίρεση τὸν τυπογράφο Καραμπίλια) δὲν συμμετέχει στὴν κίνηση 'Επὶ τὰ Πρόσω καὶ στὶς ἀγροτοαναρχικὲς κινητοποιήσεις. Πάντως, ὅπως θὰ δοῦμε ἀργότερα, γύρω στὰ 1900 ὑπάρχουν στὴν Πάτρα ὀπαδοὶ τοῦ ἀναρχοσυνδικαλισμοῦ ποὺ ἦταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς ὁμοϊδεάτες τῶν 'Αθηνῶν. Στὴν 'Αθήνα, ὁ Κεντρικὸς Σοσιαλιστικὸς "Ομιλος τοῦ Καλλέργη εἶχε τοπικὸ ὅμιλο τὸν Κόσμο, ποὺ ἀποτελεῖ πολιτικὴ ὀργάνωση περιορισμένου χαρακτήρα, καθὼς συνυπάρχουν οὐτοπικοὶ σοσιαλιστές, μεταρρυθμιστὲς καὶ ἀναρχικοί, ὑπάρχει ἰδιαίτερο τμῆμα νέων, ποὺ γοητεύονται ἰδιαίτερα ἀπὸ τὶς ἀναρχικὲς ἰδέες καὶ τὶς κινητοποιήσεις τῶν ἐργαζομένων. Τὸ 1894 ὁρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς θὰ ἔρθουν σὲ σύγκρουση μὲ τὸν Καλλέργη καὶ θὰ αὐτονομηθοῦν, ὅπως θὰ κάνουν τὸ ἴδιο οἱ «μεταρρυθμιστὲς» καὶ οἱ χριστιανοαναρχικοί. Τόσο ἡ ὀργάνωση τῶν πιστῶν στὸν Καλλέργη νεαρῶν ἀναρχικῶν, ὅσο καὶ τῶν διαφωνούντων, ὀνομάζονται Κόσμος. Τοῦτο δημιούργησε πολλὲς συγχύσεις, καθὼς νεολαῖοι καὶ ἀπὸ τὶς δύο ὀργανώσεις κορυφώνουν τὴν δραστηριότητά τους στὴν μεγάλη ἀπεργία τῶν ἐργατῶν τοῦ Λαυρίου τὸν 'Απρίλιο τοῦ 1896, ποὺ εἶναι ἡ δεύτερη στὰ μεταλλεῖα καὶ ἀποτελεῖ σταθμὸ στὴν ἱστορία τοῦ ἐργατικοῦ μας κινήματος.

'Ο πρῶτος ὅμιλος Κόσμος, ποὺ τὸν ἀποτελοῦν οἱ πιστοὶ νεολαῖοι τοῦ Καλλέργη, προσδιορίζεται στὸ ὑπόμνημα τοῦ Συνδέσμου 'Αναρχικῶν 'Εργαζομένων τῆς 'Αθήνας ὡς σοσιαλιστικὴ ὀργάνωση ἡ ὁποία «συνενώνει σοσιαλιστὲς καὶ ὁρισμένους ἀναρχικούς». 'Ανάμεσά τους οἱ Δημ. Μεϊντάνης, Δ. Φωτόπουλος, Δ. Στωικός, Δημ. Παπαδημητρίου, Γαβριὴλ Δημητρίου καὶ ἄλλοι. Οἱ ἐργάτες τοῦ Λαυρίου ζητοῦσαν καλύτερα μεροκάματα, καθιέρωση τῆς Κυριακῆς ὡς ἡμέρα ἀργίας, μέτρα κοινωνικῆς πρόνοιας γιὰ τὶς οἰκογένειές τους ποὺ ἔμεναν συχνὰ ὀρφανὲς καὶ προστατευτικὰ ἔργα γιὰ νὰ σταματήσουν τὰ πολλὰ ἀτυχήματα στὰ μεταλλεῖα. 'Η ἀπεργιακὴ κινητοποίηση κράτησε 20 ἡμέρες (2-21 'Απριλίου) κορυφώθηκε σὲ ἐξέγερση (καταστροφὲς σὲ κτίρια, ἀνατινάξεις, συμπλοκές, ξυλοδαρμοὺς ἐκπροσώπων τῆς ἐργοδοσίας κλπ.) καὶ τερματίστηκε —τὸ ἴδιο αἱματηρὰ— μετὰ ἀπὸ παρέμβαση τοῦ στρατοῦ καὶ τῆς ἀστυνομίας. Οἱ μαζικὲς συλλήψεις, στὶς ὁποῖες σημαντικὸ ρόλο διεδραμάτισε ὁ γνωστὸς διώκτης τῶν σοσιαλιστῶν τῆς ἐποχῆς ἀστυνόμος Μιλτιάδης "Εβερτ, ἄρχισαν ἀπὸ τὶς πρῶτες ἡμέρες τῆς ἀπεργίας καὶ περιέλαβαν καὶ τοὺς νεαροὺς ἀγκιτάτορες. «Κατ' ἐπισήμους πληροφορίας», γράφει ἐφημερίδα τῆς ἐποχῆς, «ἐν Λαυρίῳ διενεμήθησαν προγράμματα σοσιαλιστικά, ἐξερεθίζοντα τοὺς ἐργάτας καὶ παρακινοῦντα αὐτοὺς πρὸς ἐπανάληψιν τῶν ἀταξιῶν. Τὰ προγράμματα ταῦτα κατεσχέθησαν ὑπὸ τῆς ἀστυνομίας. Συ-

νελήφθησαν οἱ σοσιαλισταὶ Γαβριὴλ Δημητρίου καὶ Δημ. Παπαδημητρίου, ὅστις ἦτο καὶ ὁ κομιστὴς τῶν προγραμμάτων...»[1].

Ἴσως νὰ ἔμειναν κρατούμενοι γιὰ ἕνα διάστημα οἱ νεολαῖοι τοῦ Καλλέργη, ἀλλὰ φαίνεται ἀπίθανο νὰ καταδικάστηκαν γιὰ τὴν πράξη τους, ἀφοῦ οἱ «στασιαστὲς ἐργάτες» καὶ πρωταίτιοι τῶν αἱματηρῶν γεγονότων, ἀθωώθηκαν. Πάντως, καὶ ἡ δράση αὐτὴ τῶν ὀπαδῶν τῶν ἀναρχοσυνδικαλιστῶν, χρησιμοποιήθηκε ἀργότερα ἀπὸ τὴν ἐργοδοσία τῶν μεταλλείων τοῦ Λαυρίου γιὰ νὰ ἀπειλήσει, μὲ τὴν κατηγορία τῆς «ἠθικῆς αὐτουργίας», τὸν Καλλέργη.

Οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστὲς τοῦ Κόσμου

Ὁ δεύτερος σοσιαλιστικὸς ὅμιλος Κόσμος συγκροτήθηκε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1895 καὶ διατηρήθηκε δύο περίπου χρόνια. Τὴν πρώτη ἐφορευτική του ἐπιτροπὴ ἀποτελοῦσαν οἱ Στ. Μουσούρης, Ἀντώνιος Γαβαλᾶς, Μιχαὴλ Ἀντωνιάδης, Ἠρ. Ἀναστασίου (ὁ ἀναρχικὸς ἀρθρογράφος τοῦ *Σοσιαλιστῆ*), Ἀθαν. Ροῦσος, Εὔπλους Καλπακίδης, Κων. Συναδινός. Ταμίας εἶχε ὁριστεῖ ὁ Βασ. Παπαχρυσάνθου καὶ γραμματέας ὁ Χαραλάμπης Σκαλησιάνας[2]. Τὰ γραφεῖα τοῦ Ἀναρχικοῦ Συνδέσμου βρίσκονταν στὴν δίοδο τοῦ Θεάτρου Ποικιλιῶν, ἀριθμὸς 18, καὶ σῆμα του ἦταν ἕνας ἀκτινωτὸς ἥλιος.

Τὸ καταστατικὸ τοῦ Συνδέσμου Κόσμος φαίνεται ἐπηρεασμένο καὶ ἀπὸ τοὺς ἀναρχικοὺς ὁραματισμούς, ποὺ εἶχε διατυπώσει στὶς δικές του προγραμματικὲς διακηρύξεις ὁ Καλλέργης, μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὸ Παρίσι. Περιλαμβάνει τὴν κατάργηση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν ἀνθρώπων, τὴν «κατάργησιν τῆς δυναστείας τοῦ Κεφαλαίου, ἤτοι τῆς χρηματοκρατίας». Γιὰ νὰ γίνει αὐτὸ πρέπει «πᾶσαι αἱ ἀτομικαὶ ἰδιοκτησίαι, πάντα ἐν γένει τὰ παραγωγὰ πλούτου μέσα, τὰ τῆς συγκοινωνίας, τὸ ἔδαφος, τὰ ἐπὶ καὶ ὑπὸ τὸ ἔδαφος, τά τε ὁρατὰ καὶ τὰ ἀόρατα ἐν περιλήψει, νὰ κηρυχθῶσι πάντα κτῆμα τῆς ὁλομελείας τοῦ Κοινοῦ, ὡς ὁ ἀὴρ καὶ ὁ ἥλιος». Τὸ πρόγραμμα ὁραματίζεται μιὰ νέα κοινωνία, χωρὶς ἀνισότητες καὶ διακρίσεις «τὴν ἀτομικήν του αὐτοπροαίρετον ἐργασίαν κατὰ τὴν κλίσιν καὶ ἰδιοφυΐαν αὐτοῦ...». Δὲν ἱεραρχοῦνται στόχοι καὶ ἐπιδιώξεις καὶ προπαγανδίζεται, ἴσως σκόπιμα γιὰ τὰ μέλη, ἡ τήρηση τῶν νόμων, μὲ ἐξαίρεση «τῶν πρὸς βελτίωσιν τῆς θέσεώς των

1. *Ἐφημερὶς* Ἀθηνῶν, 14-4-1896.
2. *Καταστατικὸ Συνδέσμου Κόσμος*, Ἀθῆναι, Μάρτιος 1895.

προσπαθειῶν». Ὅμως ἕνα ἄλλο ἄρθρο, τὸ 50, ὁρίζει ὅτι «αὐστηρῶς ἐπιβάλλεται εἰς πάντα τὰ μέλη στωικὴ ἀδιαφορία πρὸς πάντας τοὺς πολιτευομένους καὶ τὰ πολιτικὰ αὐτῶν προγράμματα». Πρόκειται γιὰ διατυπώσεις καὶ μισόλογα, ποὺ ἐπέβαλαν οἱ περιστάσεις. Τὰ μέλη τοῦ Κόσμου φαίνεται ὅτι εἶχαν κάποια σύνδεση μὲ συνδικαλισμένους ἐργάτες καὶ τὴν ἀναμολόγητη φιλοδοξία νὰ παίξουν καθοδηγητικὸ ρόλο. Φέρονται ὡς θιασῶτες τῆς κατεξοχὴν ἀρχῆς τῆς ἀναρχοσυνδικαλιστικῆς δράσης γιὰ σαμποτὰζ κατὰ τὴν διάρκεια ἀπεργιῶν, ποὺ θὰ ὁδηγοῦσαν σὲ ἀναμετρήσεις μὲ τὴν ἐξουσία καὶ στὴν κήρυξη γενικῆς ἀπεργίας.

Σύμφωνα, μὲ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Συνδέσμου Ἀναρχικῶν Ἐργαζομένων τῆς Ἀθήνας μετὰ τὸ 1896 στὴν Ἀθήνα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ προπαγάνδα, *πρέπει κυρίως νὰ ὑπογραμμίσουμε τὴν δράση τοῦ ἀναρχικοῦ συνδέσμου Κόσμος. Αὐτὸς ὀργάνωσε τὴ μεγάλη ἀπεργία τῶν μεταλλωρύχων τοῦ Λαυρίου, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1896, ποὺ συνοδεύτηκε ἀπὸ πολλὲς δυναμιτιστικὲς ἐνέργειες καὶ ἐπιθέσεις μὲ ὅπλα.* Ἡ συμμετοχὴ τῶν πρώην καλλεργικῶν νεολαίων τοῦ Κόσμου στὰ γεγονότα τοῦ Λαυρίου εἶναι ἀναμφισβήτητη, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχουν ἀκόμη στοιχεῖα, ποὺ νὰ μποροῦν νὰ στηρίξουν τοὺς προηγούμενους ἰσχυρισμοὺς γιὰ τὴ δράση τους. Καμιὰ σύλληψη καὶ καμιὰ καταδίκη δὲν ἀναφέρεται στὸ ὑπόμνημα γιὰ τὴν ὑπόθεση τοῦ Λαυρίου, ὅπως γίνεται σὲ ἄλλες περιπτώσεις. Κατὰ τὸ ἴδιο ὑπόμνημα, ἡ ὀργάνωση «ἐκδίδει καὶ διανέμει στὴ νεολαία μανιφέστα μὲ φλογερὲς παροτρύνσεις γιὰ μιὰ βίαιη ἐξέγερση». Στὶς δραστηριότητες αὐτὲς μετέχουν ὁ ἀεικίνητος φοιτητὴς τῆς Ἰατρικῆς Δημήτριος Ἀρνέλλος καὶ ὁ ποιητὴς Πάνος Τσεκούρας, στελέχη τῆς πατρινῆς κίνησης Ἐπὶ τὰ πρόσω, οἱ ὁποῖοι συνεργάζονται μὲ τὸν ἀναρχοσυνδικαλιστικὸ Κόσμο. Τὸ 1897 τερματίζεται ὁ βίος τῆς ὀργάνωσης αὐτῆς. Ἀκόμα καὶ ἂν ὁ ἀπολογισμὸς τῆς δράσης της εἶναι περιορισμένος, ὁ ἀναρχοσυνδικαλιστικός της προσανατολισμὸς ἦταν σαφής.

Σὲ κατάσταση διάλυσης θὰ βρεθεῖ καὶ ὁ μικτοῦ χαρακτήρα Κόσμος μετὰ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Στ. Καλλέργη τὸ 1897 γιὰ τὴν Κρήτη. Ἀσφαλῶς, ἡ ἀναστολὴ κάθε δραστηριότητας τῶν ἀναρχικῶν τοῦ Καλλέργη ὀφείλεται καὶ στοὺς συστηματικοὺς διωγμοὺς ποὺ ἀκολούθησαν μετὰ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1898. Ἄλλωστε, δύο χρόνια ἀργότερα, στὸ ὑπόμνημά τους στὸ Διεθνὲς Ἐπαναστατικὸ Συνέδριο τοῦ Παρισιοῦ ὁ τρίτος κατὰ σειρὰ ἀναρχοσυνδικαλιστικὸς ὅμιλος τῆς Ἀθήνας, ὁ Σύνδεσμος Ἀναρχικῶν Ἐργαζομένων δὲν ἀναφέρει καμιὰ δική του ἢ ἄλλης ὀργάνωσης τῆς πρωτεύουσας, ἀναρχοσυνδικαλιστικὴ δραστηριότητα μετὰ τὸ 1898.

Οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστὲς τοῦ Συνδέσμου

Δὲν εἶναι γνωστὸ πότε ἱδρύθηκε ὁ Σύνδεσμος Ἀναρχικῶν Ἐργαζομένων τῆς Ἀθήνας, ὁπωσδήποτε ὅμως μετὰ τὸ 1897. Ἔχει συγκροτηθεῖ ἀπὸ ὁρισμένους παλιούς μας γνώριμους, ὅπως ὁ Ἰωάννης Μαγγανάρας καὶ ὁ Δημήτριος Καραμπίλιας.

Στὸ ἴδιο ὑπόμνημα τοῦ 1900, ὁ Σύνδεσμος ὑποστηρίζει ὅτι ἡ «κατάσταση διάλυσης» τοῦ καλλεργικοῦ Κόσμου δημιουργήθηκε «ἀπὸ τότε, ποὺ τὰ ἀναρχικὰ στοιχεῖα της θέλησαν νὰ ἑνώσουν τὴν δράση τους μαζὶ μὲ τὴ δική μας». Ἀνάμεσά τους ὁ ἄτυχος φοιτητὴς τῆς Ἰατρικῆς Δρόσος Μεϊντάνης, συνεργάτης στὸ *Νέο Φῶς* τοῦ Πύργου. Τὰ ἄλλα μέλη τοῦ Συνδέσμου, ποὺ ὑπογράφουν —ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τρεῖς προηγούμενους— τὸ ὑπόμνημα εἶναι οἱ Χ. Κουλουμπῆς, Πάνος Τεροντῆς, Ἀνδρέας Παπαμαρτυρόπουλος, Δ. Κουλανῆς, Γ. Παπανιᾶς, Χρ. Δέδελ, Μ. Καραγιαννόπουλος, Ν. Μωραΐτης καὶ μία γυναίκα: ἡ Λουΐζα Σπαρτάλη. Αὐτοχαρακτηρίζονται «ἀναρχικοὶ ἐργάτες» καὶ γνωστοποιοῦν στὸ Παρίσι ὅτι στὴν Ἑλλάδα «ἀριθμοῦμε συνιδεάτες σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς πόλεις τοῦ κράτους». Δὲν κάνουν λόγο γιὰ ὁμίλους ἢ κύκλους ὁμοϊδεατῶν, παρὰ μόνο γιὰ τὴν Πάτρα καὶ τὸν Πύργο, ὅπου συντηροῦνται κάποιες μεμονωμένες ἑστίες ἀναρχικῆς ἰδεολογίας (π.χ. οἱ Παν. Μαχαιρᾶς καὶ Δημ. Ἀρνέλλος στὸν Πύργο).

Δὲν φαίνεται οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστὲς τῶν Ἀθηνῶν νὰ εἶχαν ἀναπτύξει σχέσεις καὶ δεσμοὺς μὲ τοὺς μεμονωμένους ὁμοϊδεάτες ἢ τοὺς ἀναρχικοὺς γενικὰ ἄλλων πόλεων. Τὰ οἰκονομικά τους εἶναι σὲ ἄθλια κατάσταση. Δὲν τοὺς ἐπιτρέπουν ὄχι μόνο νὰ ἐκδώσουν κάποιο ἔντυπο, ἀλλὰ οὔτε καὶ νὰ στείλουν στὸ Συνέδριο τοῦ Παρισιοῦ ἀντιπρόσωπο ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Γνωστοποιοῦν σχετικὰ στὴν ἀρχὴ τοῦ ὑπομνήματός τους:

> *Ὁ Σύνδεσμός μας ἀποφάσισε νὰ πάρει μέρος στὸ Διεθνὲς Συνέδριο, ποὺ συνέρχεται ἐφέτος στὸ Παρίσι. Ὡστόσο, καθὼς μᾶς εἶναι ἀπὸ ὑλικὴ πλευρὰ ἀδύνατο νὰ ἀποστείλουμε ἀντιπρόσωπο, ἤρθαμε σὲ ἐπαφή, ὥστε νὰ μᾶς ἐκπροσωπήσει ἕνας σύντροφός μας, τελευταῖα ἐγκατασταθεὶς ἐκεῖ... Ἀποφασίσαμε, ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὶς ἀναρχικὲς ὁμάδες τῆς Πάτρας καὶ τοῦ Πύργου, νὰ ἀντιπροσωπευτοῦμε στὸ Συνέδριο τοῦ Παρισιοῦ...*

Ἕνα χρόνο ἀργότερα, ἡ ὁμάδα ἄρχισε νὰ ἀποδυναμώνεται. Ὁ Μεϊντάνης πέθανε, ὁ Καραμπίλιας ἔφυγε γιὰ τὴν Αἴγυπτο καὶ

ὁ Μαγγανάρας στρέφεται πρὸς τὸν στυγνὸ βιοπορισμὸ καὶ δὲν «ἔδειξε καλὴ διαγωγή». Κατὰ τὸν Γιάννη Κορδάτο ὁ Μαγγανάρας «στὴν ἀρχὴ ἔβγαλε μιὰ φυλλάδα, ποὺ δημοσίευε τοὺς λόγους τῶν δηλιγιαννικῶν βουλευτῶν. Παράτησε, ὅμως, κι αὐτὴ τὴ δουλειὰ κι ἔβγαλε ἕνα ἐκβιαστικὸ φύλλο, τὸ *Κόρτε*. Σὲ λίγα χρόνια πέθανε περιφρονημένος ἀπὸ ὅλους τοὺς παλιούς του συντρόφους».

Στὸ ὑπόμνημα τοῦ 1900, γίνεται φανερὸ τὸ ἀδιέξοδο τοῦ ρόλου τῶν Ἀναρχικῶν Ἐργαζομένων τῆς Ἀθήνας, παρὰ τοὺς κάποιους ἠχηροὺς ἀπολογισμοὺς καὶ τὶς θεωρητικὲς ἀγωνίες γιὰ τὸ μέλλον. Διαβεβαιώνουν γιὰ τὸν ἐπαναστατικό τους μαξιμαλισμὸ καὶ τὴν ἐναντίωσή τους στὴν καθημερινὴ πολιτικὴ δράση:

> *...Ὁ Ἀναρχικὸς Ἐργατικὸς Σύνδεσμος Ἀθηνῶν ἀπορρίπτει κάθε μορφὴ κοινοβουλευτικῆς καὶ νόμιμης δράσης καὶ διακηρύττει μόνη ὁδὸ ἀπαλλαγῆς, αὐτὴν τῆς ἄμεσης καὶ ἀντικοινοβουλευτικῆς πάλης, κρίνοντας ὅτι κάθε ἀντιπροσώπευση καὶ νομοθεσία δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ ἄρνηση τῆς ἀπόλυτης ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου. Κρίνοντας ἀκόμα ὅτι ἡ ἐξουσία διαφθείρει καὶ τοὺς καλύτερους χαρακτῆρες, συμπεραίνουμε ὅτι δὲν ἔχουμε νὰ περιμένουμε τίποτα ἀπὸ τὴν κοινοβουλευτικὴ σοσιαλιστικὴ δημοκρατία, καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς κοινοβουλευτικοὺς ἐκπροσώπους τῶν ἐπαναστατικῶν ὁμάδων...*

Ἐπιδοκιμάζουν μακροπρόθεσμες ὀργανωτικὲς πρωτοβουλίες, ποὺ ἐλάχιστα βοηθοῦν τὸ ὑποτονικὸ ἀναρχικὸ κίνημα στὴν Ἑλλάδα τῆς ἐποχῆς:

> *...Συναινοῦμε στὴν ἰδέα νὰ δημιουργηθεῖ ἕνα Γραφεῖο Διεθνῶν Σχέσεων, ὥστε οἱ σύντροφοι διαφόρων γλωσσῶν νὰ ἔρθουν σὲ ἐπαφὴ καὶ νὰ ἐνημερώνωνται γιὰ τὴν ἀναρχικὴ δράση σὲ ὅλον τὸν κόσμο. Αὐτὸς ὁ διεθνὴς συντονισμὸς ὅλων τῶν ὁμάδων, ποὺ πρεσβεύουν μιὰν ἴδια ἰδεολογία εἶναι ἀπόλυτα ἀναγκαῖος στὴν δράση μας. Πάντως, δὲν ἀποκλείουμε μιὰν ἁπλὴ συνεννόηση τῶν ἀναρχικῶν τμημάτων, πάνω σὲ συγκεκριμένα ζητήματα, ὅταν κριθεῖ κατάλληλο...*

Τὰ προβλήματα ποὺ τοὺς ἀπασχολοῦν καὶ οἱ ἐρωτήσεις ποὺ ἀπευθύνουν στὸ Συνέδριο τοῦ Παρισιοῦ, ὑποδηλώνουν τὴν ἔλλειψη ἀποφασιστικῶν πρωτοβουλιῶν πρὸς τὸ λαϊκὸ κίνημα καὶ τοὺς ὁμόφρονες τῶν ἄλλων πόλεων. Συνεπόμενο γεγονὸς εἶναι ἡ ἔλλειψη ἀνάλογης ἐμπειρίας, ποὺ δὲν γνωστοποιεῖται στὸ Συνέδριο:

> *Τὰ θέματα, ποὺ ὑποβάλλουμε γιὰ μελέτη στὸ Συνέδριο, εἶναι:*

1. *Ποιὰ εἶναι τὰ καλύτερα μέσα διαφώτισης, κατὰ τὴν ἐμπειρία τῶν Τμημάτων,*
2. *Μὲ ποιὲς ἐπαναστατικὲς ὁμάδες θὰ μποροῦσαν, ἐνδεχομένως, νὰ συνεργαστοῦν οἱ ἀναρχικοί,*
3. *Δὲν θὰ ἦταν προτιμότερο καὶ πιὸ πρακτικό, ἂν ὅλες οἱ ὁμάδες μιᾶς ταυτόσημης βάσης, ποὺ τώρα συνυπάρχουν κάτω ἀπὸ τὶς ὀνομασίες Ἁρμονιστές, Ἀναρχιστὲς κλπ... νὰ διεξάγουν τὴν ἰδεολογική τους δουλειά, κάτω ἀπὸ τὴν κοινὴ ὀνομασία Ἀναρχικοί, μιᾶς καὶ ἡ λέξη αὐτὴ ἐκφράζει τὸ ἀντικείμενο τῆς δράσης μας;*

Τέλος, διαβεβαιώνουν γιὰ τὴν ὀργανωτική τους ἀποκέντρωση καὶ χαλαρότητα:

> *...Ὁ Σύνδεσμος Ἀναρχικῶν Ἐργαζομένων τῆς Ἀθήνας δὲν ἀναγνωρίζει στοὺς κόλπους του καμιὰ διοίκηση, οἱασδήποτε μορφῆς, κανέναν πρόεδρο, καμιὰ ἐπιτροπεία. Ὅλα αὐτὰ θὰ ἦταν μιὰ κυβέρνηση, μιὰ ἐξουσία.*

Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα, ὅπως θὰ δοῦμε, οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστὲς ἀλλάζουν τακτικὴ καὶ μέθοδο δράσης. Ἀρχίζουν νὰ στεγάζονται μαζὶ μὲ μαρξιστές, κομμουνιστές, χριστιανοκοινωνιστὲς καὶ δημοκράτες σὲ κοινὲς συνδικαλιστικὲς πρωτοβουλίες καὶ ὀργανώσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΟΙ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΕΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Οἱ ἀναρχικοὶ τοῦ Βόλου

Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα στὴν πρωτεύουσα τῆς Μαγνησίας ἐμφανίστηκαν ὁρισμένοι ὀπαδοὶ τῶν ἰδεῶν τοῦ ἀναρχοσυνδικαλισμοῦ. Ἦταν, κυρίως, ἐργάτες καὶ συνδικαλιστὲς μὲ ἀναρχίζουσα ἰδεολογία, ἄλλοτε αὐθόρμητη καὶ ἄλλοτε συνειδητή. Ἀνάμεσά τους οἱ ἐργάτες Δημήτριος Καλαντζόπουλος, Γεώργιος Κόσσυβας, Νικόλαος Κατσιρέλος, Κωνσταντίνος Σούλιος καὶ ὁ λόγιος Γ. Ἀλεξανδράκης. Ὁ ἰδεολογικός τους προσανατολισμὸς θυμίζει ἔντονα ὁρισμένες ἀναρχοσυνδικαλιστικὲς ἰδέες καὶ ἀρκετὰ τὴν τακτικὴ τῆς «γενικῆς ἀπεργίας» ὅπως ἔγιναν γνωστὲς λ.χ. στὴ Γαλλία, στὴ Λατ. Ἀμερικὴ καὶ τὴν Ἱσπανία ὡς τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεσοπολέμου. Ὁρισμένες ἐνδείξεις ἢ καὶ στοιχεῖα μᾶς ἐπιτρέπουν τὴν ἄποψη ὅτι οἱ προωθημένοι αὐτοὶ σοσιαλιστὲς εἶχαν προσεγγίσει τὴν δυναμικὴ τῆς συνδικαλιστικῆς συνεργασίας, σύμφωνα μὲ τὶς ἀντιεξουσιαστικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ταξικὴ πάλη.

Ἕνα δεύτερο ἰδεολογικὸ ρεῦμα, ἐκεῖνο τοῦ χριστιανοσοσιαλισμοῦ ὑπῆρχε στὸ Βόλο τὴν περίοδο 1895-1911 μὲ κυριότερους ἐκφραστὲς τὸν γιατρὸ Δημήτριο Σαράτση καὶ τὸν τοπικὸ δημοσιογράφο Τάκη Οἰκονομάκη. Ἡ συμβολὴ καὶ τῶν δύο μερίδων στὴν ἑλληνικὴ σοσιαλιστικὴ προβληματικὴ ὑπῆρξε περιορισμένη. Ὅμως ὑπῆρξε σημαντικὸς ὁ ρόλος τους στοὺς συνδικαλιστικοὺς καὶ κοινωνικοὺς ἀγῶνες τοῦ Βόλου καὶ γενικότερα τοῦ ἑλληνικοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος.

Τὴν πενταετία 1895-1900 ὑπάρχουν στὸ Βόλο τρεῖς τουλάχιστον σοσιαλιστικὲς ὁμάδες: οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Στ. Καλλέργη πού ἔχουν συνασπιστεῖ ἀπὸ τὸ 1896 σὲ τοπικὸ ὅμιλο· μιὰ ὁμάδα χριστοκρατική, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Δημ. Σαράτση· μιὰ ὁμάδα ἀναρχοσυνδικαλιστῶν, πού προπαγανδίζει τὴν ἀναγκαιότητα τῆς αὐτονομίας τῶν ἐργαζομένων, ἀποστρέφοντας τὸ πρόσωπο ἀπὸ τὶς συντεχνιακὲς ὀργανώσεις καὶ τὴν πατρωνία τῶν ἐπαγγελματιῶν τῆς πολιτικῆς στὸ Βόλο.

Τὴν τριετία 1898-1900 ὑπῆρχε στὸ Βόλο μιὰ ἀναρχοσυνδικαλιστικὴ ὁμάδα μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν ἐργάτη Δημήτριο Καλαντζόπουλο. Εἶχε περισσότερο ἐπιτελικὸ χαρακτήρα. Γιὰ λίγο διάστημα ἐκφραζόταν μὲ τὸ ἰδεολογικό της ὄργανο *Ἐργάτης*, πού ἐκδόθηκε στὶς 12 Αὐγούστου τοῦ 1899, ἀλλὰ σταμάτησε στὸ τέταρτο φύλλο.

Εἶναι πολὺ πιθανό, ἡ ὀργάνωση αὐτὴ νὰ ἀποτελοῦσε —ὅπως εἶχε συμβεῖ καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις— τὸ δυναμικὸ κατάλοιπο τοῦ τοπικοῦ ὁμίλου τοῦ Στ. Καλλέργη ἢ διασπασμένη μερίδα του.

«Οἱ ἐργάτες τοῦ Βόλου στὴ μεγάλη πλειοψηφία τους», γράφει ὁ Γ. Κορδάτος «δὲν εἶχαν ξεκαθαρισμένες ἀντιλήψεις γιὰ τὰ δικαιώματά τους ὡς τὸ 1908. Ὡς τότε ἀκολουθοῦσαν τὰ παλιὰ τοπικὰ κόμματα (Καρταλικό, Τοπαλικό, Κασαβετικὸ) καὶ στὶς δημοτικὲς ἢ βουλευτικὲς ἐκλογὲς γίνονταν μπράβοι τῶν κομματαρχῶν. Ὁ μικρὸς πυρήνας τοῦ Καλαντζόπουλου δὲν μποροῦσε νὰ ἐπηρεάσει τὴ μεγάλη μάζα τῆς ἐργατιᾶς τοῦ Βόλου. Γι' αὐτὸ οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστές, ποὺ ἀλληλογραφοῦσαν μὲ τοὺς ὁμοϊδεάτες τους τοῦ Πύργου καὶ τῆς Πάτρας, δὲν παίζανε κανένα ρόλο. Ὅμως ἀπὸ τὸ 1905, μὲ τὴν ἵδρυση τῶν βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῆς καπνοβιομηχανίας, ἄλλαξαν οἱ συνθῆκες, οἱ ἐργάτες τοῦ Βόλου ξυπνοῦνε καὶ ἀρχίζουνε νὰ παίζουν πρωτοποριακὸ ρόλο στὸ ἐργατικὸ κίνημα τῆς χώρας»[1].

Ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Κορδάτου γιὰ τὴν ἐπαφή, ποὺ διατηροῦσαν οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστὲς τοῦ Βόλου, δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὰ ὑπομνήματα τοῦ 1900 τῶν ὀργανώσεων τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Πύργου. Οἱ δύο σοσιαλιστικὲς τάσεις τοῦ Βόλου, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι διαφοροποιοῦνται αἰσθητά, ὄχι μόνο στὸ θέμα τῆς Θρησκείας, θὰ κατορθώσουν νὰ συνεργαστοῦν σὲ πολλοὺς κοινοὺς σκοποὺς τὴν τριετία 1908-1911.

Οἱ οὐτοπιστὲς χριστιανοσοσιαλιστὲς τοῦ Βόλου ἔχουν ἡγέτη τόν, γόνο καλῆς οἰκογένειας, Δημήτριο Σαράτση, κατοπινὰ βουλευτὴ τῆς Δημοκρατικῆς Ἑνώσεως καὶ ὑπουργὸ Προνοίας. Ὁμοϊδεάτες τοῦ Σαράτση ἦταν ὁ συντάκτης τῆς *Θεσσαλίας* καὶ ποιητὴς Τάκης Οἰκονομάκης, ὁ ἐξάδελφος τοῦ Δημ. Σαράτση, ἐπίσης γιατρός, Νικόλαος Σαράτσης, ὁ δικηγόρος Κωνσταντίνος Ζάχος, ὁ γιατρὸς Νικόπουλος κ.ἄ.

Ὁ Δημήτριος Σαράτσης (1871-1951) γεννήθηκε στὸν Ἄνω Βόλο καὶ ἦταν γιὸς ἐμπόρου. Τελείωσε τὸ γυμνάσιο στὸ Βόλο. Σπούδασε στὴν Ἰατρικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν, ἀπὸ τὴν ὁποία πῆρε πτυχίο τὸ 1891, σὲ ἡλικία μόλις 20 χρόνων. Συμπλήρωσε τὶς σπουδές του στὴ γενικὴ παθολογία στὸ Παρίσι. Ἔμεινε ἐκεῖ δύο χρόνια. Τὸ 1893 ἐπέστρεψε, ἐγκαταστάθηκε στὸ Βόλο καὶ ἀπέκτησε σύντομα τὴ φήμη τοῦ ἰατροφιλόσοφου καὶ τοῦ φιλολαϊκοῦ διανοούμενου. Γίνεται δημοτικιστὴς καὶ θιασώτης τοῦ Γιάννη Ψυχάρη, χωρὶς νὰ συμμερίζεται τὶς γλωσσοπλαστικές του ἀκρότητες. Ἡ

1. Γ. Κορδάτου, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐργατικοῦ Κινήματος*, Δ' ἔκδοση 1974, σελ. 135-136.

παραμονή του στὴ γαλλικὴ πρωτεύουσα τὸν ἔφερε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὶς φιλοσοφικὲς καὶ πολιτικὲς ἰδέες τῆς ἐποχῆς. Σταδιακά, ὁ Σαράτσης ἔγινε κάτοχος σπάνιας ἐγκυκλοπαιδικῆς μόρφωσης, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἄρθρα καὶ τὶς διαλέξεις του[1]. Ἦταν ἀπὸ τοὺς πρώτους Ἕλληνες διανοητὲς καὶ μάλιστα τῆς ἐπαρχίας, ποὺ εἶχε γνωρίσει τὶς ἰδέες τοῦ Κὰρλ Μὰρξ καὶ τὶς βασικὲς ἀρχὲς τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ[2]. Ὅμως ἡ μαρξιστικὴ θεωρία τὸν συγκινοῦσε ὡς μέθοδος γενικῆς προσέγγισης τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας. Τίποτα περισσότερο. Ὁ Σαράτσης θεωρεῖ ἀπαράδεκτη τὴν ἀθλιότητα τῶν ἐργατῶν καὶ τῶν κολλήγων τῆς ἐποχῆς του. Περιορίζει τὴν ἐμβέλειά του στὴν ἀπληστία τῆς «κρατούσης τάξεως» καὶ ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Ζωρὲς— προτείνει τὴν ἐκλογίκευση τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος (περιορισμὸ τῆς κερδοκοπίας τοῦ κεφαλαίου, καλύτερη ἀμοιβὴ γιὰ τὴν παραγωγικὴ ἐργασία). Γιὰ τὸ κοινωνικὸ ζήτημα τῶν κολλήγων, ὁ Σαράτσης προτείνει ὡς λύση τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία τῆς γῆς, μέτρο ποὺ τὸ θεωρεῖ ἀναγκαία προϋπόθεση γιὰ τὴν πολιτική τους χειραφέτηση.

Μὲ τὸν καιρὸ ὁ Σαράτσης ἠγήθηκε στὸ Βόλο ἑνὸς χριστοκρατικοῦ κύκλου ὀπαδῶν. Ὑποστήριζε ὅτι ὁ ἀληθινὸς σοσιαλισμὸς ἀπέρρεε ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιο, καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Εὐαγγελιστῆ Λουκᾶ, καθὼς «αἱ πρῶται χριστιανικαὶ κοινωνίαι εἶχον τύπον σοσιαλιστικόν, δηλαδὴ ἀπετέλουν ἓν μικρὸν κράτος, ὅπου οἱ πολῖται ἀπέδιδον τὰ ἐκ τῆς ἐργασίας των κέρδη καὶ ἀπέζων ἐκ τοῦ κοινοῦ ταμείου»[3].

Ὁ Σαράτσης δὲν ἀσπάστηκε ποτὲ οὔτε τὰ πρωτοχριστιανικὰ κοινοβιακὰ ἰδεώδη οὔτε τὶς χιλιαστικὲς δοξασίες τοῦ θρησκευτικοαναρχισμοῦ. Πίστευε ὅτι ὁ Χριστὸς ἦταν ὁ πρῶτος σοσιαλιστής, γιατὶ τάχθηκε συνειδητὰ μὲ τὸ μέρος «ὄχι τῶν ὀλίγων εὐτυχῶν... ἀλλὰ πολλῶν δυστυχῶν, πτωχῶν, ἀσθενῶν, πεινώντων τῆς ἐποχῆς του». Τὶς ἀναγωγές του ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν Εὐαγγελίων στὴν κοινωνικὴ κατάσταση τῆς ἐποχῆς του θεωροῦσε ἀναγκαῖο νὰ ἐμπλουτίσει μὲ ποικίλα ἐπιχειρήματα γιὰ τὸν πλοῦτο καὶ τὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη, ποὺ ἐκτείνονται ἀπὸ τὸν Ἅγιο Ἱερώνυμο καὶ τὸν Φραγκίσκο τῆς Ἀσσίζης ὡς τὸν Ρενὰν καὶ τὸν Προυντόν. Ὁ Σαράτσης μοιάζει νὰ θέλει τὴν ἐνίσχυση τοῦ γενικοῦ κύρους τῶν ἰδεῶν του, παρὰ τὸν ταξικό τους χαρακτήρα.

---

1. Δημήτριος Σαράτσης, *Ἐκλογὴ ἀπὸ τὰ δημοσιεύματά του*, Ἐπιμέλεια Κίτσου Μακρῆ, Βόλος 1954.

2. Δὲς ἐπιστολή του στὸν Βλάσση Γαβριηλίδη, ἐφ. *Ἀκρόπολις*, 16-5-1894.

3. Ἀπολογία του στὴ δίκη τῶν Ἀθεϊκῶν στὸ Ναύπλιο — ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῶν *Στενογραφημένων Πρακτικῶν* 1976, σελ. 287.

Τελικὰ —καὶ ἀντίθετα ἀπ' ὅσα ὑποστηρίζουν ὁρισμένοι συγγραφεῖς— ὁ Σαράτσης ταύτιζε, σχεδόν, τὸν σοσιαλισμὸ μὲ τὴν φιλεργατικὴ πολιτικὴ καὶ τὰ μέτρα κοινωνικῆς προστασίας, ποὺ ἔπρεπε νὰ λάβει τὸ Κράτος τῆς ἐποχῆς του. Ὁ ὁριακὸς αὐτὸς σκοπὸς πίστευε ὅτι θὰ διευκολυνόταν ἂν οἱ ἐργάτες μποροῦσαν νὰ διαπαιδαγωγηθοῦν, νὰ ἀνυψωθοῦν πνευματικὰ γιὰ νὰ μὴν πέφτουν θύματα τῆς ἀμάθειάς τους. Ἦταν ἕνας φωτισμένος ἀστὸς διανοούμενος, ποὺ φιλοδοξοῦσε, στὰ πρῶτα χρόνια, νὰ συνδέσει τὰ κοινωνικὰ προβλήματα μὲ τὴν λαϊκὴ παράδοση τῆς Ὀρθοδοξίας καί, ἀργότερα, τὸν ἀστικὸ ἐκσυγχρονισμό. Στὰ κείμενα καὶ τὶς διαλέξεις του, ὑπῆρχε πάντα διάχυτη ἡ εἰρωνεία του γιὰ τὶς ἰδιοτέλειες καὶ τὶς μεσαιωνικὲς μεθόδους (θαυματουργὲς εἰκόνες, ἅγια λείψανα, ἀφιερώματα πιστῶν κλπ.) τῆς κατεστημένης Ὀρθοδοξίας. Ὁ χριστιανοκοινωνιστὴς Σαράτσης ἦταν ἀπόγονος τοῦ Διαφωτισμοῦ, ποὺ δὲν ἔφτασε ποτὲ στὴν ἀμφισβήτηση τῶν χριστιανικῶν δογμάτων, ὅπως οἱ ἀναρχικοὶ τοῦ Βόλου, μὲ τοὺς ὁποίους θὰ συνεργαστεῖ ἀπὸ τὸ 1908 καὶ ἔπειτα.

Στὸν ἀντίποδα τῆς ἰδεολογίας τοῦ Σαράτση βρισκόταν ὁ λόγιος Γ. Ἀλεξανδράκης, ποὺ προπαγάνδιζε ἀπὸ τὸ 1906 τὶς ἀθεϊστικὲς καὶ ἀναρχικὲς ἰδέες. Μαζί του καὶ ὁ ὁμοιδεάτης Παναγιωτόπουλος ποὺ ἐπίσης ἦταν δημοτικιστής. Ὁ Γ. Ἀλεξανδράκης δὲν εἶχε στὴν ἀρχὴ συστηματικὴ δράση. Προπαγάνδιζε τὶς ἰδέες του μαζὶ μὲ τὸν Παναγιωτόπουλο σὲ καφενεῖα. Προσπαθοῦσε μ' αὐτὸ τὸν προσηλυτισμὸ νὰ δημιουργήσει στὸ Βόλο ἕνα πυρήνα «ἐλευθεροφρόνων». Οἱ ἀστοὶ τὸν ἀπογοητεύουν καὶ στρέφεται πρὸς τοὺς ἐργάτες. Ὁρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς συμμερίζονται τὶς ἔντονες ἀμφισβητήσεις του γιὰ τὴν κυριαρχία τῆς ἐκκλησίας, τοῦ κράτους καὶ τοῦ κεφαλαίου. Κύρια στοιχεῖα τῆς ἀναρχικῆς τους ἰδεολογίας ἦταν ἡ ἀντίθεση πρὸς τὴν θρησκεία, τὸν λογιωτατισμὸ καὶ τὸν τυπικὸ πολιτικὸ μεταπρατισμό.

Δὲν εὐτύχησε ἡ ἱστορικὴ μνήμη τοῦ Γ. Ἀλεξανδράκη ὅπως καὶ τῶν περισσοτέρων διανοουμένων τοῦ ἀναρχικοῦ χώρου στὴν Ἑλλάδα. Στὴν κακοποίηση τῆς μνήμης τους δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν μικρὸ μερίδιο ὁρισμένοι μαρξιστὲς ἱστοριογράφοι. Δὲν ἦταν ὁ Ἀλεξανδράκης —ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Κορδάτος— ἕνας «ἀναρχικὸς ψευτοδιανοούμενος», ποὺ «ἔλεγε ὅ,τι τοῦ κατέβαινε». Ὁ Ἀλεξανδράκης φαίνεται ὅτι εἶχε θεωρητικὴ συγκρότηση καὶ —ὅπως θὰ δοῦμε— ἐπιρροὴ σὲ μαζικὸ ἐπίπεδο. Ἀποφασιστικὸ στοιχεῖο τῆς διαφοροποίησης αὐτοῦ τοῦ ἰδιότυπου ἀναρχοσυνδικαλιστῆ πρὸς τοὺς ἄλλους φιλεργατικοὺς (Μουσούρη, Ζάχο, Σαράτση, Δελμοῦζο) ἦταν οἱ ἀντιλήψεις του γιὰ τὴ δράση τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ τὰ ταξικά της συμφέροντα. Ἂν καὶ θεωροῦσε τὴν ἀμάθεια

μιὰ ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες αἰτίες τῆς ἀθλιότητας τῶν ἐργαζομένων, δὲν θεωροῦσε ἀναγκαία προϋπόθεση τὴν ἀργὴ διαδικασία τῆς ἐκπαίδευσής τους. Δὲν σταματοῦσε στὶς μεταρρυθμιστικὲς διεκδικήσεις. Ἀσπαζόταν, ἀσυνείδητα ἴσως, τὴν μπακουνινικὴ ἄποψη ὅτι «δὲν πρέπει νὰ διδάξουμε τὸ λαό, πρέπει νὰ τὸν βοηθήσουμε νὰ ἐξεγερθεῖ».

Ὁ Ἀλεξανδράκης ἦταν ἀπὸ τοὺς πρωτεργάτες τῆς ἵδρυσης τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου Βόλου, χωρὶς διαθέσεις νὰ ποδηγετήσει τοὺς ἐργάτες. Τόσο ὁ ἴδιος, ὅσο καὶ οἱ ὁμόφρονες ἀναρχοσυνδικαλιστὲς δὲν θὰ δεχτοῦν νὰ καταλάβουν κανένα ἀπὸ τὰ ἀξιώματα στὸ Ἐργατικὸ Κέντρο Βόλου. Ἡ ἐπιρροή, ποὺ εἶχε ἀποκτήσει ἀνάμεσα στοὺς τσιγαράδες κυρίως, θὰ φανεῖ ἀπὸ τὸν καθοδηγητικὸ ρόλο του στὴν ἀπεργία τοῦ 1909. Στὰ πρακτικὰ τῆς δίκης τῶν Ἀθεϊκῶν, ὁ Ἀλεξανδράκης θὰ χαρακτηριστεῖ ἁπλὰ ὡς «ἔκφυλο» καὶ «διεφθαρμένο» στοιχεῖο ἀπὸ ὁρισμένους μάρτυρες κατηγορίας, ὅταν ἔκριναν τὶς ἰδέες του.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ συγκεκριμένα τὴ διετία 1905-1906 ὁ τοπικὸς δικηγόρος καὶ ποιητὴς Μουσούρης, ἐπηρεάζει κάποιο κύκλο ἐργατῶν, μὲ τοὺς ὁποίους κουβεντιάζει τὰ βράδια. Ὁ Μουσούρης προπαγάνδιζε τὴν ὀργάνωσή τους ὄχι σὲ σωματεῖα ἀλλὰ σὲ ἑνιαῖο Πανεργατικὸ Κέντρο, στὸ ὁποῖο οἱ ἐργάτες «πρέπει νὰ ἀναπτυχθοῦν πνευματικῶς, πρὸς βελτίωσιν τῆς τύχης των». Πρὸς τὰ ἐκεῖ θὰ εἶναι τὰ πρῶτα δειλὰ βήματα τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος στὸ Βόλο.

Ἐργάτες καὶ ἰδέες στὸν Βόλο

Τὸ ἐργατικὸ δυναμικὸ τοῦ Βόλου μετὰ τὸ 1905 ἄρχισε νὰ αὐξάνεται σημαντικά. Ὁ μικρὸς οἰκισμὸς τῶν Παγασῶν τοῦ 1823 ἔφτασε στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα νὰ ἀριθμεῖ 15.000 κατοίκους, ποὺ θὰ διπλασιαστοῦν ὡς τὸ 1922. Ὅσοι ἀπὸ τοὺς φαμελιάρηδες ἀκτήμονες ἢ ἐνοικιαστὲς δὲν φεύγουν μετανάστες, συρρέουν στὸ Βόλο. Διογκώνουν τὴν προσφορὰ ἐργασίας, καὶ πολλαπλασιάζουν τὶς παράγκες στὶς γειτονιές. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἡ ροδαλὴ ὄψη τῆς πόλης. Ὁ Βόλος εἶναι τὸ ἐπίνειο ὁλόκληρης τῆς Θεσσαλίας, ποὺ γνωρίζει ἐντυπωσιακὴ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη. Δημιουργοῦνται νέα ἐργοστάσια, συσκευαστήρια, καπναποθῆκες καὶ ἐργαστήρια, πληθαίνουν οἱ ἐλεύθεροι ἐπαγγελματίες καὶ μεγαλώνουν οἱ δουλειὲς στὶς μεταφορές[1]. Στὰ 1917 μόνο οἱ καπνεργάτες θὰ φτάσουν τὰ 1.500

1. Δὲς σχετικὰ Γιάννη Σιαφλέκη, *Ἀναδρομὴ στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τοῦ Βόλου, Θεσσαλικὰ Χρονικά*, τόμος ΙΔ' (1981-1982), σελ. 123-148.

ἄτομα. Ὡστόσο, ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια τοῦ 20οῦ αἰώνα, ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς βάσης στὸ Βόλο ἐξακολουθοῦσε νὰ παραμένει μικρὴ σὲ σχέση μὲ τὶς μάζες τῶν ἀνειδίκευτων ἐργατῶν, ἀπὸ τὴν μεγάλη ἐνδοχώρα τῆς Θεσσαλίας, ποὺ συνωθοῦνται τώρα στὸ Βόλο.

Ἡ πρωτεύουσα τῆς Μαγνησίας δὲν εἶναι μόνο τὸ ἀνερχόμενο μεταπρατικὸ κέντρο ἀλλὰ καὶ ἡ πόλη, στὴν ὁποία ζοῦσε ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν γαιοκτημόνων τοῦ θεσσαλικοῦ κάμπου. Γιὰ πολλὰ χρόνια, οἱ νέες μεταπρατικὲς δομὲς συνταιριάζονται μὲ τὶς φεουδαρχικὲς σὲ μιὰ ἰσορροπία σχέσεων καὶ ἀμοιβαίων συμφερόντων. Γύρω ἀπὸ τὴν ἰσορροπία αὐτὴ καὶ τοὺς ἰδεολογικούς της ἄξονες (Κράτος, Πατρίδα, Θρησκεία, Ἐκκλησία, Οἰκογένεια —ὅλα μὲ κεφαλαῖο ἀρχικὸ σὰν ὑπερταξικὲς ἔννοιες) ἀρθρώνονται καὶ καθοδηγοῦνται τὰ λαϊκὰ στρώματα τῆς πόλης τοῦ Βόλου καὶ τῆς ἀγροτιᾶς τῆς Θεσσαλίας. Οἱ νέοι κοινωνικοὶ σχηματισμοὶ εἴτε τῆς φιλελεύθερης ἄρχουσας τάξης εἴτε τοῦ προλεταριάτου διαμορφώνονται ἀργὰ καὶ συχνὰ ἀποδυναμώνονται μέσα στὴν πάλη τῶν τοπικῶν φατριῶν.

Ἡ μαζικὴ καθοδήγηση τῶν λαϊκῶν στρωμάτων τῆς Θεσσαλίας παρουσιάζει ὁρισμένα ἐνδιαφέροντα χαρακτηριστικά. Οἱ ἐκπρόσωποι τῆς παραδοσιακῆς ὀλιγαρχίας «ἐκτρέπονται» συχνὰ σὲ κοινωνικὲς καταγγελίες γιὰ τοὺς ἀκτήμονες ἢ χρεωκοπημένους ἀγρότες, τῶν ὁποίων ὁριακὸ κοινωνικὸ κῆτημα παραμένει ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία καὶ ἡ μικροκαλλιέργεια. Ἡ πολιτικὴ συναλλαγὴ μὲ ἐπίκεντρο τὸν κρατικὸ μηχανισμὸ ἐπιτρέπει τὴν ἐπιρροὴ σὲ ὁρισμένες κρατικὲς ἀποφάσεις, ποὺ δίνουν ἔτσι τὸ φιλολαϊκὸ χρίσμα στοὺς ἐκπροσώπους τῆς πολιτικῆς ὀλιγαρχίας. Ὅσοι ἀπὸ τὰ νέα ἀστικὰ στοιχεῖα, ὅπως οἱ φιλεργατικοὶ διανοητὲς Σαράτσης, Ζάχος καὶ Δελμοῦζος, εἰσηγοῦνται τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἐκλογίκευσης τοῦ συστήματος, δηλαδὴ τὴν ἀνατροπὴ τῶν ἰσορροπιῶν ἐπιρροῆς, θὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν συσπειρωμένη ἀντίδραση. Κάτι ἀνάλογο εἶχε συμβεῖ στὰ 1899 μὲ τὸ «λαοκρατικὸ κίνημα» γιὰ τὴν ὑποψηφιότητα τοῦ δικηγόρου Γεωργίου Λαναρᾶ, ποὺ διεκδικοῦσε τὴ δημαρχία τοῦ Βόλου. Ὁ Λαναρᾶς ἠττήθηκε ἀπὸ τὸν Ν. Γεωργιάδη, κοινὸ ὑποψήφιο τῶν δύο ἀντιπάλων, τοπικῶν κομμάτων («Καρταλικὸ» «Κοσιοκλῆ-Τοπάλη»), ποὺ συνασπίστηκαν ὅταν τὸ Λανάρι ἀπειλοῦσε τὴν —ἀνταγωνιστικὴ κατὰ τὰ ἄλλα— παντοδυναμία τους.

Τὸ ἴδιο θὰ συμβεῖ καὶ στὰ 1911 μὲ τὶς διώξεις ἐναντίον τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου καί τοῦ Ἀνώτερου Παρθεναγωγείου, ὅταν ὁ συνασπισμὸς ἐμπορομεσιτῶν καὶ γαιοκτημόνων, θὰ καταλήξει στὴ χρησιμοποίηση τοῦ «δοκιμασμένου» ὁπλοστασίου τῶν δευτέρων. Τὸ ὅλο πρόβλημα θὰ μετατεθεῖ ἔντεχνα στὰ θέματα-ταμποὺ τῆς θρησκείας, πατρίδας, οἰκογένειας, ποὺ φανατίζουν τὸ ἀνώριμο

προλεταριάτο. Σ' αὐτὴ τὴν ἐνορχηστρωμένη ἀντίδραση ὑπάρχει βέβαια μιὰ γκάμα ἀποχρώσεων, ποὺ ξεκινᾶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ ἐπισκόπου Δημητριάδος: «μαλλιαρισμός, σοσιαλισμός, ἀναρχισμός, ἀθεϊσμός, μασονία εἶναι ἓν καὶ τὸ αὐτὸ» καὶ φθάνει ὡς τὸν ἰσχυρισμὸ τοῦ βιομηχάνου καὶ δημάρχου Βόλου Κ. Γκλαβάνη: «... καὶ ἐμεῖς θέλομεν τὸν σοσιαλισμόν, ἀλλὰ νὰ εἶναι ὑπάκοοι οἱ ἐργάτες». Ἡ ἐναντίωση θὰ εἶναι τελικὰ ἡ κοινὴ στάση ὅλων. Τὴν ὥρα τῆς ἐναντίωσης θὰ εὐθυγραμμιστοῦν ὅλοι.

Ὅμως, μέσα στὴν πόλη τοῦ Βόλου διαμορφώνονται σταδιακὰ τὰ προλεταριακὰ στρώματα, κάτω ἀπὸ τὴν ἰδεολογικὴ ἀκτινοβολία τῶν νέων κοινωνικῶν ἰδεῶν καὶ τερματίζουν τὴν πολιτική τους κηδεμόνευση. Παρὰ τὶς ἀντιξοότητες αὐτὲς οἱ ἀναρχικοὶ καὶ ἀναρχίζοντες τοῦ Βόλου ὄχι μόνο δὲν μετατοπίζονται στὸ περιθώριο, ἀλλὰ διαδραματίζουν —πότε αὐτόνομα καὶ πότε σὲ συνεργασία μὲ τοὺς προοδευτικοὺς ἀστοὺς— σημαντικὸ ρόλο στὸ συνδικαλιστικὸ καὶ πολιτικὸ κίνημα τῆς Μαγνησίας καὶ τῆς Λάρισας. Ἐκεῖνοι ποὺ ἐπιστρέφουν στὴν πατρίδα ἀπὸ τὴν ξενητειά, γίνονται οἱ σημαιοφόροι τῶν νέων κοινωνικῶν ἰδεῶν, ποὺ ἀκτινοβολοῦν στὰ προηγμένα ἐργατικὰ κέντρα τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἦταν ἑκατὸ περίπου καπνεργάτες καὶ τσιγαράδες, ποὺ παλιννόστησαν ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ τὸ Βερολίνο, ὅπου δούλευαν σὲ ἐργοστάσια καὶ καπναποθῆκες Βολιωτῶν, κυρίως, παροίκων.

Ὅσοι εἶχαν ἔρθει ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια ἦταν ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς Ἰταλοὺς ἀναρχοσυνδικαλιστές, ποὺ ζοῦσαν ἐκεῖ. Συνέχισαν τὴν ἀναρχοσυνδικαλιστική τους δράση στὸ Βόλο καὶ διετήρησαν ἐπαφὴ μὲ τοὺς ἀλεξανδρινοὺς ὁμίλους καὶ ὀργανώσεις, ἀπὸ τοὺς ὁποίους προμηθεύονταν προπαγανδιστικὸ ὑλικὸ (μπροσοῦρες, βιβλία).

Ὅσοι εἶχαν ἔρθει ἀπὸ τὸ Βερολίνο ἦταν δεξιότεροι καὶ ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τοὺς σοσιαλδημοκρατικοὺς κύκλους. Τὰ χρόνια ἐκεῖνα, ὑπῆρχαν ὁμάδες σοσιαλιστικῶν ἐργατῶν στὸ Βερολίνο, ποὺ τὸ 1909 συνασπίστηκαν στὸ σύλλογο Πρόοδος. Ὡς εἰδικευμένοι ἐργάτες βρῆκαν ἀμέσως δουλειὰ στὸ καπνοκοπτήριο καὶ ἀλλοῦ. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ τὸ ποσοστὸ τῶν ἀπόρων δημοτῶν τοῦ Βόλου ἔφτανε τὸ 75% ἕως 80% περίπου τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ὁ δήμαρχος Βόλου Κων. Γκλαβάνης εἶχε δημιουργήσει λαϊκὰ συσσίτια[1].

Οἱ καπνεργάτες ἔχουν βέβαιο μεροκάματο ἀλλὰ μὲ ἀντίκρισμα ὄχι μόνο τὴν πολύωρη ἐργασία ἀλλὰ καὶ τὴν κατάσταση τῆς

1. Τζὼν Γκλαβάνη, Ἀναμνήσεις, —*Ἡ Ζωή, ἡ δράση καὶ τὸ ἔργο μιᾶς παλιᾶς πολιτικῆς οἰκογένειας*, χ.χ., σελ. 8.

ὑγείας τους. Σὲ ἔκθεση τοῦ ἐπιθεωρητῆ τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας οἱ συνθῆκες ἐργασίας στὸ καπνεργοστάσιο τοῦ Βόλου χαρακτηρίζονται ἄθλιες γιὰ τὴν διαβίωση ἀνθρώπινων ὄντων.

Σύμφωνα μὲ στατιστικές, ποὺ ἀνακοινώθηκαν στὸ συνέδριο κατὰ τῆς φυματιώσεως τῆς ἐποχῆς, τὸ 85% ὅσων δούλευαν σὲ καπνεργοστάσια ἦταν φυματικοὶ καὶ σὲ ἀναλογία 30 ἐργατῶν πέθαναν ἀπὸ φυματίωση 7 τὸν ἕνα χρόνο καὶ 5 τὸν ἑπόμενο. Ἀνάμεσά τους ὁ ἀναρχοσυνδικαλιστὴς Ἀπόστολος Καρασεΐνης.

Τὸ ἔτος 1908 ἀποτελεῖ ἀποφασιστικὸ σταθμὸ τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας τοῦ Βόλου. Οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστὲς εἶναι βέβαια, ἀριθμητικά, λίγοι ἀλλὰ τώρα ἀρχίζουν νὰ προπαγανδίζουν τὶς ἰδέες τους κατὰ τρόπο συστηματικὸ καὶ βρίσκονται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν γηραιὸ δικηγόρο Σπ. Μουσούρη. Ὁ Σαράτσης, ποὺ ἔχει ἀναδειχθεῖ δημοτικὸς σύμβουλος τῆς πόλης, πρωτοστατεῖ στὴ δημιουργία δημοτικοῦ Ἀνώτερου Παρθεναγωγείου (Γυμνασίου τῆς ἐποχῆς) καὶ στὸν διορισμὸ τοῦ νέου ἐκπαιδευτικοῦ Ἀλεξ. Δελμούζου ὡς διευθυντοῦ του. Στὶς ἀρχὲς τῆς ἴδιας χρονιᾶς κυκλοφορεῖ μιὰ νέα ἐφημερίδα, μὲ τὸν γνώριμο τίτλο *Ἐργάτης*. Ἀποτελεῖ τὸ ἰδεολογικὸ ὄργανο ἑνὸς ποδηγετούμενου συνασπισμοῦ ἐργαζομένων, στὸν ὁποῖο ἔχει δοθεῖ ὁ τίτλος Πανεργατικὸς Σύλλογος ἢ Ἀδελφότης. Πρόεδρος καὶ ἰθύνων νοῦς τοῦ Πανεργατικοῦ εἶναι ὁ νέος δικηγόρος Κωνσταντίνος Ζάχος καὶ γραμματέας ὁ Κωνσταντίνος Νταϊφᾶς. Δὲν εἶναι ὀρθὸς ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Κορδάτου ὅτι ὁ Πανεργατικὸς ἀποτελεῖ τὴν πρώτη ἐργατικὴ συνδικαλιστικὴ ἕνωση στὴν Ἑλλάδα[1].

Ἡ τιμὴ τῆς ἱστορικῆς ἀφετηρίας ἀνήκει στὸ Βόλο, ἀλλὰ γιὰ ἄλλη, μεταγενέστερη συνδικαλιστικὴ ὀργάνωση. Ὁ Πανεργατικὸς ἦταν κυρίως φιλεργατικὴ πρωτοβουλία τῶν Ζάχου καὶ Νταϊφᾶ —περισσότερο λέσχη παρὰ ὀργάνωση πάνω σὲ συνδικαλιστικὲς βάσεις. Ὁ γηραιὸς δικηγόρος Σπ. Μουσούρης, ποὺ πέθανε στὶς 2 Ἰουλίου 1909 ἐνθάρρυνε τὸν Ζάχο στοὺς σκοπούς του καὶ παρότρυνε ὁρισμένους ἐργάτες νὰ στελεχώσουν τὸν Πανεργατικό, ποὺ πάντως ἦταν κάτι καλύτερο ἀπὸ τὰ συντεχνιακὰ σωματεῖα, τὰ ὁποῖα ἔλεγχαν οἱ ἐργοδότες. Οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστὲς συνδέονται χαλαρὰ μὲ τὴ λέσχη, ποὺ θὰ διαλυθεῖ σὲ λίγους μῆνες. Ὅμως, ἔστω καὶ προσωρινά, ὁ Πανεργατικὸς συγκέντρωσε τὰ ἐκλεκτότερα στοιχεῖα τοῦ τοπικοῦ προοδευτικοῦ προβληματισμοῦ καὶ ἀποτέλεσε τὴν πρώτη μορφὴ μιᾶς προοδευτικῆς συσπείρωσης.

Ὁ Ζάχος καὶ οἱ συνεργάτες του μὲ ἄρθρα καὶ σχόλια στὸν *Ἐργάτη* προπαγανδίζουν τὶς ἰδέες τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης.

1. Γ. Κορδάτου, ἔ.ἀ., σελ. 136.

Ἐστιάζουν τὶς ἐπικρίσεις τους στοὺς ἐκπροσώπους τῆς πλουτοκρατίας καὶ στὰ στυγνὰ κρατικὰ ὄργανα, ὅπως ἦταν οἱ φορατζῆδες καὶ οἱ χωροφύλακες. Περισσότερο προωθημένος στὶς πεποιθήσεις του ὁ Σαράτσης δὲν ἱκανοποιεῖται μὲ τὶς ἀντιεργοδοτικὲς ἢ ἄλλες παρόμοιες ἀντιλήψεις. Καυτηριάζει τὴν ἀνάλγητη κρατικὴ συμπεριφορὰ στὸ σύνολό της. Διαμαρτύρεται γιὰ τὴν χαμοζωὴ τῶν τεχνιτῶν καὶ τῶν μικρομεσαίων ἐπιχειρηματιῶν, ὄχι τόσο γιατὶ τοὺς πνίγει τὸ μεγάλο κεφάλαιο, ἀλλὰ γιατὶ τὸ κράτος μὲ τὴ βαριὰ φορολογία του τοὺς ἀπομυζᾶ χωρὶς οἶκτο. Δὲν εἰσηγεῖται ὅμως ὁ Σαράτσης τὴν δυναμικὴ ἀνατροπὴ τῆς κρατικῆς ἐξουσίας ἢ τὴν διάλυσή της. Πιστὸς στὶς ἐπιδράσεις τοῦ Ζωρὲς προπαγανδίζει τὸ μεταρρυθμιστικὸ αἴτημα ὅτι «τὸ κράτος ἕνα καὶ μόνον ἔχει προορισμόν, νὰ ἐξαπλώσει ὅσο τὸ δυνατὸν μεγαλυτέραν εὐτυχίαν μεταξὺ τῶν πολιτῶν». Ὁ Ἀλεξανδράκης καὶ ὁρισμένοι ἀναρχοσυνδικαλιστὲς ἐργάτες ἐναντιώνονται σφοδρὰ στὸν λογιωτατισμό, στοὺς θεσμοὺς τῆς θρησκείας καὶ τῆς πατρίδας, κάποτε δέ, ἐναντιώνονται καὶ στὴν «νόμιμη πολιτικὴ δράση», παρακινοῦν σὲ ἀπεργιακὲς κινητοποιήσεις καὶ σχεδὸν χλευάζουν τὶς «ἐθνικοαπελευθερωτικὲς διακηρύξεις» τὶς παραμονὲς τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων.

Ὁ βίος τοῦ Πανεργατικοῦ δὲν θὰ διαρκέσει παρὰ ἀπὸ τὴν Ἄνοιξη ὡς τὸ Φθινόπωρο τοῦ 1908. Οἱ ἐνημερωτικὲς διαλέξεις οἱ συζητήσεις γιὰ τὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ κατάσταση καὶ οἱ προβληματισμοὶ ἀπὸ τὸν *Ἐργάτη* γιὰ τὴν ἀνάγκη τῆς «ἐκπαίδευσης τοῦ λαοῦ» ἀποτελοῦσαν τὴν κύρια δραστηριότητα τοῦ κατὰ τὰ ἄλλα ἑτερόκλητου ἰδεολογικοῦ συνόλου τοῦ Πανεργατικοῦ,στὸ ὁποῖο κυριαρχοῦν οἱ διανοούμενοι ἀστοί. Ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχή, ἀλλὰ καὶ ὅσο περνοῦσε ὁ καιρὸς τόσο περισσότερο, οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστὲς πίστευαν ὅτι παρόμοιες ἀντιλήψεις καὶ μεθοδεύσεις εἶναι ξένες πρὸς τὴν ἀποστολὴ καὶ τὶς ἀνάγκες τῶν συναδέλφων τους.Δὲν ἔχουν βέβαια διαμορφώσει ἕνα σύστημα ἰδεῶν, ἀλλὰ ἔχουν προσανατολισθεῖ σωστά. Προπαγανδίζουν σὲ στενοὺς κύκλους ἐργατῶν (στὸ καπνοκοπτήριο, στὰ καφενεῖα, στὶς βόλτες τους στὸ λιμάνι) τὴν ἀνάγκη τῆς αὐτόνομης συνδικαλιστικῆς ὀργάνωσης, τῆς ἀντιθρησκευτικῆς προπαγάνδας καὶ τῆς «ἄμεσης δράσης» γιὰ αὐξήσεις στοὺς μισθοὺς καὶ καλύτερους ὅρους δουλειᾶς.

Διευθυντὴς τοῦ *Ἐργάτη*, ποὺ κυκλοφορεῖ κάθε Σάββατο —καὶ θὰ μακροημερεύσει, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Πανεργατικὸ— ἦταν ἐπίσης ὁ 26χρονος, τότε, Κων. Ζάχος. Στὴν προμετωπίδα τῆς ἐφημερίδας ὑπῆρχαν οἱ τρεῖς ἀρχὲς τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης «Ἐλευθερία, Ἰσότητα, Ἀδελφότητα» καὶ ἡ ρήση «Ὁ Θεὸς καὶ τὸ Δίκαιόν μας». Ὁ προσανατολισμὸς τοῦ ἰδεολογικοῦ ὀργάνου ἦταν ἀνάλογος μὲ τὸν χαρακτήρα τῆς ἐποπτευόμενης ἕνωσης: φιλεργα-

τικὸς καὶ φιλολαϊκός, πολιτικὸς περισσότερο παρὰ συνδικαλιστικός. Προβάλλοντας κυρίως ἰδέες καὶ ἀπόψεις, παρὰ μεθόδους δράσης, προπαγανδίζεται ὁ πολιτικὸς φιλελευθερισμὸς τοῦ Κων. Ζάχου ἀντὶ τῆς κοινωνικῆς ἀντιπαράθεσης. Ἡ ὁμάδα τοῦ Ζάχου, ποὺ ἀργότερα θὰ προσχωρήσει στὸν βενιζελισμό, ὁδηγήθηκε ἀπὸ τὸν ἐπιτελικό της χαρακτήρα σὲ πολιτικὲς ἀντιλήψεις, ποὺ δὲν ἦταν παρὰ προοδευτικὲς μορφὲς ἐθνισμοῦ.

Μεταξὺ ἄλλων, προβάλλουν τὴν ἰδέα τῆς ἵδρυσης λαϊκοῦ δημοκρατικοῦ κόμματος, μὲ τὸν τίτλο «Πανεργατικόν». Θεωροῦν ὅμως ἀναγκαία προϋπόθεση *ὁ λαὸς τοῦ ἰδρώτα καὶ τῆς τίμιας ἐργασίας νὰ φωτισθῆ, νὰ μορφωθῆ, νὰ διδαχθῆ* καὶ μετὰ ἀπ' ὅλα αὐτὰ *νὰ συνενωθῆ καὶ ἀδελφωθῆ εἰς ἕνα σῶμα καὶ μιὰ δύναμη*. Καὶ ὑπογραμμίζουν σχετικά, *...Μὲ τὸ νὰ βαφτίσουμε ἕνα ὁποιοδήποτε κόμμα μὲ νέο ὄνομα κι ἀπὸ Ραλλικὸ ἢ Θεοτοτικὸ ἢ Καρταλικὸ νὰ τὸ ποῦμε Δημοκρατικὸ καὶ νὰ τ' ἀφήσουμε νὰ ἀρχηγεύεται ἀπὸ Ράλληδες καὶ Θεοτόκηδες θὰ κάνουμε μιὰ τρύπα στὸ νερό. Ὅ,τι ἔκαμε τὸ Δηληγιαννικὸ κόμμα ὅταν βαφτίστηκε Ἐθνικό. Θὰ τ' ἀλλάξουμε τὴ σκούφια καὶ τ' ἀφίσουμε τὸ ἴδιο κεφάλι καὶ τὸ ἴδιο μυαλό. Ὄχι λοιπὸν ἔτσι. Ἂς πάρουμε γερὸ ὑλικό, τοὺς ἐργάτες, τὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ, ἂς τοῦ μορφώσουμε τὸ πνεῦμα, ἂς τοῦ τορνέψουμε τὴν ψυχή, ἂς τ' ἀδελφώσουμε, ἂς τοῦ ἐμπνεύσουμε καινούργιες ἰδέες, νέες ἀρχές, μεγάλα ἰδανικὰ καὶ τότε θά 'χουμε ὅτι ζητᾶμε...*[1]. Γιὰ τοὺς ἐργάτες ὅμως οἱ προτεραιότητες ἦταν ἄλλες.

Τὸ Ἐργατικὸ Κέντρο Βόλου

Μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Γεώργιο Κόσσυβα, ποὺ εἶχε δουλέψει στὴν Ἀλεξάνδρεια, διαμορφώθηκε τὸ φθινόπωρο τοῦ 1908 μιὰ ὁμάδα ἀναρχικῶν καὶ σοσιαλιζόντων, μεταξὺ τῶν ὁποίων οἱ καπνεργάτες καὶ τσιγαράδες Χαράλαμπος Χαρίτου, Κωνσταντίνος Χειρογιῶργος, Χρῆστος Κουλοχέρης, Κωνσταντίνος Σούλιος, Νικόλαος Κατσιρέλος, Διονύσιος Σκούταρης, Ἀ. Πανταζόπουλος, Ἀπόστολος Καρασεΐνης, Π. Τζορβᾶς, Χρ. Παππάς, Π. Κωσταντόπουλος, Νικολαΐδης κ.ἄ. Μαζί τους ὁ ἐργάτης Βασ. Κανάβας, ὁ τυπογράφος Γεώργιος Μπουρίτσας, ὁ ράφτης Καρασταμάτης, ὁ μικρέμπορος Ἠλίας Νικολάου, ὁ ἐργάτης Ἰωαννίδης ἀπὸ τὴν Βουλγαρία (μᾶλλον πρόκειται γιὰ τὸν πατέρα τοῦ Γιάννη Ἰωαννίδη, Κωνσταντίνο, ὁ ὁποῖος πέθανε τὸ 1910 ἀπὸ ζαχαροδιαβήτη) καὶ ὁ

1. *Ἐργάτης*, τεῦχος 12/9-3-1908.

'Ισραηλίτης ὡρολογοποιὸς Σάββας Ραφαήλ, ποὺ ἦταν ἀντισιωνιστής[1].

Σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα τῆς δικῆς μας ἔρευνας ἡ ἀποφασιστικὴ πρωτοβουλία γιὰ τὴν ἵδρυση τοῦ 'Εργατικοῦ Κέντρου πάνω σὲ γνήσιες συνδικαλιστικὲς βάσεις ἀνῆκε στὸν πυρήνα τῶν ἀναρχικῶν ἢ ἀναρχιζόντων, ποὺ φαίνεται ὅτι συγκροτοῦσαν οἱ Κόσσυβας, Χειρογιῶργος, Σούλιος καὶ Νικολαΐδης, Κατσιρέλος καὶ Καρασεΐτης.

> *"Αλλωστε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κων. Ζάχος εἶχε διαβεβαιώσει στὰ 1914 οὐδεὶς θὰ δυνηθῆ νὰ ὀνομασθῆ ἱδρυτὴς τοῦ 'Εργατικοῦ Κέντρου Βόλου, οὔτε οἱ πρῶτον συλλαβόντες τὴν ἰδέαν ἐργάται, οὔτε ὁ Σαράτσης, οὔτε ὁ Λελμοῦζος, οὔτε ὁ Μουσούρης, οὔτε ἐγώ. Τὸ 'Εργατικὸν Κέντρο Βόλου, τὸ ἵδρυσεν ἡ κοινωνικὴ ἀνάγκη... "Αλλο χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι τὴν ἰδέαν συνέλαβον οἱ ἐργάται τοῦ καπνεργοστασίου Βόλου...*[2].

Οἱ πρωτοβουλίες τῶν πρωτεργατῶν (ἐπαφὲς μὲ τοὺς διανοούμενους, σύνταξη τοῦ καταστατικοῦ στὴν καθαρεύουσα, ἀνακοίνωση στὸν τύπο κλπ.) γιὰ τὴν ἵδρυση τοῦ Ε.Κ.Β. ὡς ὑπερσωματειακῆς συνένωσης, ἄρχισαν τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1908. Τέσσερις μῆνες ἀργότερα καὶ συγκεκριμένα στὶς 14 Δεκεμβρίου ἔγιναν τὰ ἐγκαίνια. 'Η τελετὴ εἶχε πανηγυρικὸ χαρακτήρα, μὲ συμμετοχὴ ἐκπροσώπων τῆς ἐκκλησίας, τοπικῶν βιομηχάνων καὶ πολιτικῶν[3].

Οἱ προσδοκίες τοῦ ἐγχώριου παλαιοκομματισμοῦ καὶ τοῦ μεταπρατικοῦ κεφάλαιου νὰ χειραγωγήσουν τὸ συνδικαλιστικὸ ὄργανο τῶν ἐργατῶν θὰ ἀποδειχθοῦν μάταιες. 'Ακριβῶς γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ τὸ Ε.Κ.Β. θὰ πολεμηθεῖ (καὶ θὰ ὁδηγηθεῖ στὴν διάλυση τρία χρόνια ἀργότερα) ὄχι ὡς συνδικαλιστικὸ σωματεῖο ἀλλὰ ὡς «φωλεὰ ἀθέων καὶ ἀρνησιπάτριδων». 'Η δημιουργία τοῦ 'Εργατικοῦ Κέντρου Βόλου ἀποτελεῖ ὁριακὸ γεγονὸς γιὰ τὸ ἑλληνικὸ σοσιαλιστικὸ καὶ συνδικαλιστικὸ κίνημα. «...Οἱ ἐργατικὲς ἑνώσεις δὲν ἦταν ὡς τότε παρὰ σωματεῖα ἀλληλεγγύης μὲ πνεῦμα περισσότερο συντεχνιακό, παρὰ συνδικαλιστικό. Τὸ καθαυτὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα στὴν 'Ελλάδα, ἀρχίζει μόνο μὲ τὴ δημιουργία τῶν ἐργατι-

1. Διάσπαρτες πληροφορίες σχετικὰ στὶς ἐφημερίδες *Θεσσαλία*, *'Εργάτης* καὶ *Κήρυξ* τῶν χρόνων ἐκείνων. 'Επίσης στὰ βιβλία *'Η Δίκη τοῦ Ναυπλίου* (16-28 'Απριλίου 1914) Στενογραφημένα Πρακτικά, 'Εκδόσεις *Διόνυσος*, 'Αθήνα 1976 καὶ Χ. Γ. Χαρίτου *Τὸ Παρθεναγωγεῖο καὶ τὰ 'Αθεϊκὰ τοῦ Βόλου*. *'Η 'Αλληλογραφία τῶν Πρωταγωνιστῶν*. Βόλος 1980.

2. *Στενογραφημένα Πρακτικὰ Δίκης Ναυπλίου* σελ. 338.

3. Λεπτομέρειες ἐφημ. *Θεσσαλία* καὶ *Κήρυξ* φύλλα 15-12-1908.

κῶν κέντρων τοῦ Βόλου (1908) καὶ τῆς Λάρισας (1910)...»[1].

Οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστὲς πιστοὶ στὶς πεποιθήσεις τους δὲν ἀναλαμβάνουν κανένα ἡγετικὸ ἀξίωμα. Ἐπικεφαλῆς τῆς διοικητικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Ε.Κ.Β. ἀνέλαβε ὁ Γ. Μούσιος, γραμματέας ὁ Κ. Χρυσικόπουλος καὶ ταμίας ὁ Σάββας Ραφαήλ. Οἱ Ζάχος, Σαράτσης, Δελμοῦζος καὶ ὁ Μουσούρης, ὅσο ζοῦσε, προσέφεραν σημαντικὴ ἠθικὴ καὶ ὑλικὴ ἀρωγὴ στοὺς πρωτεργάτες τοῦ Ε.Κ.Β. τόσο γιὰ τὴν ἵδρυσή του, ὅσο καὶ γιὰ τὴ λειτουργία του ὡς τὸν Μάιο τοῦ 1911. Δὲν ἦταν ὅμως οἱ φιλελεύθεροι ἀστοὶ τοῦ Βόλου —κι ἂς γράφεται τ' ἀντίθετο— ἐκεῖνοι, ποὺ ἀξίωσαν τὸν ταξικὸ χαρακτῆρα τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου. Οἱ δύο ὁμάδες εἶχαν σκοποὺς παράλληλους ὄχι ταυτόσημους. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε, στὸ βαθμὸ ποὺ ὁ χῶρος τοῦ Ε.Κ.Β. μεταβάλλεται σ' ἕνα εἶδος «παιδευτικῆς λέσχης», οἱ πρωτεργάτες ἀναρχικοὶ καὶ συνδικαλιστὲς δραστηριοποιοῦνται μὲ ἀπεργίες καὶ ἐκδηλώσεις διαμαρτυρίας, ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ Κέντρου.

Ὡς χῶρος καθαυτός, τὸ Ε.Κ.Β. ἐξαντλεῖ τὰ ὅρια τῶν ἰδεῶν τῶν διανοουμένων, ἐνῶ γιὰ τοὺς ἀναρχοσυνδικαλιστὲς ἀποτελεῖ ἕνα πρῶτο στάδιο δράσης. Οἱ ἰδεολογικές, ὡστόσο, διαφορὲς δὲν τοὺς ἐμποδίζουν νὰ συνυπάρχουν καὶ νὰ δραστηριοποιοῦνται ποικιλλότροπα. Γύρω ἀπὸ τὸ Ἐργατικὸ Κέντρο Βόλου συνασπίστηκαν ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς φιλελεύθερους τοῦ Κ. Ζάχου, οἱ χριστιανοκοινωνιστὲς Οἰκονομάκης καὶ Σαράτσης, ὁ ἀναρχοσοσιαλιστὴς διανοούμενος καὶ δημεγέρτης Γ. Ἀλεξανδράκης καὶ οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστὲς μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Γεώργιο Κόσσυβα. Δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχε ἐνιαῖο πρόγραμμα ἐνεργειῶν καὶ κοινὴ πειθαρχημένη δράση, ἀλλὰ περισσότερο ἡ διάθεση μιᾶς ἐνιαίας ἀντιπαράθεσης. Παρὰ τὴν ἀξιόλογη συμβολή τους στοὺς συνδικαλιστικοὺς ἀγῶνες τοῦ Βόλου, τὸ Ε.Κ. ἔγινε λιγότερο γνωστὸ ὡς ἐργατικὴ ὀργάνωση. Κι αὐτό, γιατὶ ἀποτελοῦσε πρωτοποριακὸ φορέα πολιτικοῦ, κοινωνικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ προβληματισμοῦ. Σ' αὐτὸ τὸ διάδοχο σχῆμα τοῦ Πανεργατικοῦ στεγάστηκαν κυρίως οἱ δραστηριότητες τοῦ Δημ. Σαράτση, τοῦ Κ. Ζάχου καὶ τοῦ Ἀλ. Δελμούζου, ποὺ ἦταν καὶ οἱ οἰκονομικοὶ χορηγοί του. Ἦταν ἐκεῖνοι, ποὺ μὲ τὴ δράση καὶ τὴν ἐπιρροή τους βοήθησαν ἀποφασιστικὰ στὴν μαζικοποίηση τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου, προπαγάνδισαν τὶς νεωτεριστικὲς ἰδέες μὲ τὴν μεγαλύτερη ἀπήχηση καὶ τὸ κατέστησαν πανελλήνια γνωστό.

Μὲ βάση τὰ δεδομένα αὐτά, οἱ ἀστοὶ διανοητὲς τοῦ Ε.Κ.Β.

---

1. Νίκου Σβορώνου, *Ἐπισκόπιση τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας*, Ἀθήνα, *Θεμέλιο*, 1976, σελ. 105.

προσέφεραν περισσότερα καὶ σημαντικότερα ἀπὸ τοὺς «καθαρολόγους» ἀναρχικοὺς στὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα.

Μορφὲς πάλης καὶ ἀναρχικοί

Οἱ συνδικαλισμένοι καπνεργάτες καὶ τσιγαράδες στὴν ὑποκειμενικὴ τους δράση κινητοποιοῦνται μὲ αἰτήματα διεκδικητικά, ὅπως π.χ. νὰ μειωθεῖ ἡ δωδεκάωρη καθημερινὴ δουλειὰ καὶ ν' αὐξηθοῦν τὰ μεροκάματα. Κηρύσσουν μὲ ἐπιτυχία στάσεις ἐργασίας καὶ ἀπεργίες σὲ μικρὰ ἐργοστάσια, ὅπως ἐκεῖνο τοῦ Γκλαβάνη. Κορυφαία ἀπεργιακὴ κινητοποίηση ἦταν ἐκείνη τῶν καπνεργατῶν στὶς 23 Φεβρουαρίου 1909. Μετὰ μιὰ ἑβδομάδα πῆρε δυναμικὴ τροπή, μὲ ἐξωτερικὲς καταστροφὲς (τζάμια, πόρτες, παράθυρα) σὲ ἐργοστάσια καὶ ἀποθῆκες, ἀποδοκιμασίες ἀπεργοσπαστῶν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀκολουθήσουν συγκρούσεις μὲ δυνάμεις τῆς Χωροφυλακῆς καὶ τοῦ Στρατοῦ. Ἀπὸ τὶς σφαῖρες τραυματίστηκαν τρεῖς καπνεργάτες καὶ ἕνας ἀπὸ αὐτούς, ὁ Βασίλειος Δήμας ἔχασε τελικὰ τὸ πόδι του, παρὰ τὶς ἰατρικὲς προσπάθειες τοῦ Σαράτση.

Οἱ συλλήψεις καὶ κρατήσεις, ποὺ ἀκολούθησαν τὰ αἱματηρὰ ἐπεισόδια, ὄξυναν τὴν κατάσταση καὶ μεγάλωσαν τὸν ἀπεργιακὸ ἀναβρασμό. Οἱ καπνεργάτες πῆγαν στὴν ἐκκλησία τῆς Ἀναλήψεως, «ὅπου ἀγανακτισμένοι γιὰ τοὺς τραυματισμούς, ὁρκίζονται μπροστὰ στὶς εἰκόνες, ὅτι θὰ ἐπιμείνουν μέχρι τέλους, διεκδικοῦντες τὰ δίκαιά των καὶ τὸ αἷμα τῶν συντρόφων των»[1].

Βασισμένοι στὴν ταξική τους παρόρμηση, οἱ κατὰ τὰ ἄλλα θεοσεβούμενοι καπνεργάτες ὅρισαν ὡς πρόεδρο τῆς ἀπεργιακῆς τους ἐπιτροπῆς τὸν Ἀλεξανδράκη καὶ ἔκαναν ἐπίκεντρο τῆς κινητοποίησής τους τὴν ἐκκλησία τῆς Ἀναλήψεως. Τοῦτο τὸ σύμβολο τῆς συσπείρωσης στὴν κορύφωση τῆς ἀπεργιακῆς τους κινητοποίησης ἐξηγεῖ τὰ ἐμπόδια, ποὺ γνώρισε ἡ ἀθεϊστικὴ ἐκστρατεία τῶν ἀναρχοσυνδικαλιστῶν στὸ Βόλο καὶ τὴν παρορμητικὴ «λαϊκὴ κατακραυγὴ» τοῦ 1911, γιὰ τὴν «ἀθεϊστικὴ» διδασκαλία στὸ Ἀνώτερο Παρθεναγωγεῖο Βόλου. Ὁ Ἀλεξανδράκης εἶναι ἐπικεφαλῆς τῆς ἐπιτροπῆς τῶν καπνεργατῶν καὶ ἐκπρόσωπός τους στὶς κοινὲς συσκέψεις ποὺ κάνουν οἱ πρόεδροι διαφόρων συντεχνιῶν καὶ σωματείων τοῦ Βόλου γιὰ τὴν πορεία τῆς ἀπεργίας. Ὁρισμένοι πρόεδροι δυσφοροῦν μὲ τὴν παρουσία τοῦ λόγιου Ἀλεξανδρά-

1. *Ταχυδρόμος* Βόλου, 22-1-1952.

κη καὶ ζητοῦν νὰ μείνουν στὴ σύσκεψη μόνο οἱ καπνεργάτες. Ἐκεῖνοι, ἀρνοῦνται καὶ δηλώνουν ὅτι ὁ Ἀλεξανδράκης ἔχει ἐκλεγεῖ ἐπικεφαλῆς τῆς ἐπιτροπῆς τους —δεῖγμα ἀσφαλῶς τοῦ γενικότερου κύρους ποὺ διέθετε καὶ τῆς ἐμπιστοσύνης, ποὺ ἔτρεφαν στὸ πρόσωπό του οἱ ἀπεργοί. Οἱ ἀντιρρήσεις ὑποχωροῦν καὶ ἔτσι ὁ Ἀλεξανδράκης συμμετέχει ἀποφασιστικὰ ὄχι μόνο στὴν σύσκεψη ἐκείνη, ἀλλὰ καὶ στὶς κατοπινές, ποὺ ἔγιναν ἀνάμεσα στοὺς ἀπεργούς, τοὺς καπνεμπόρους καὶ τὶς τοπικὲς ἀρχές.

Τὰ αἰτήματα τῶν καπνεργατῶν γίνονται δεκτὰ καὶ ἀπὸ τὶς 4 Μαρτίου ξαναρχίζουν τὴν δουλειά. Τὸ βράδι τῆς ἴδιας μέρας, ὁ Ἀλεξανδράκης συλλαμβάνεται καὶ κρατεῖται στὴν ἀστυνομία ὡς ἠθικὸς αὐτουργὸς τῶν «ἐκτρόπων» ποὺ ἔγιναν. Γίνεται μεταγωγή του στὶς φυλακὲς Τρικάλων. Ὅταν τελειώνουν οἱ ἀνακρίσεις, τὸ Συμβούλιο Πλημμελειοδικῶν ἀποδέχεται πρόταση τοῦ εἰσαγγελέα νὰ ἀποφυλακιστεῖ ἕως ὅτου γίνει ἡ δίκη του. Στὶς 27 Μαρτίου, ἀποφυλακίζεται ἀπὸ τὶς φυλακὲς Τρικάλων μαζὶ μὲ δύο καπνεργάτες, ποὺ ἦταν κρατούμενοι στὸ Βόλο.

Ὁ Γιάννης Κορδάτος, (καὶ ὅσοι τὸν ἀντιγράφουν πολλαπλὰ) συστηματικὰ ὑποβαθμίζει κάθε μὴ μαρξιστικὴ κίνηση καὶ πρόσωπα τοῦ ἑλληνικοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος καὶ χαρακτηρίζει τὸν Ἀλεξανδράκη «ἀναρχικὸ ψευτοδιανοούμενο», ποὺ ἐπιπλέον «στὰ 1915, ἔγινε φανατικὸς κωνσταντινικός».

Ἂν λάβουμε ὑπόψη ὅτι πολλοὶ γνωστοὶ σοσιαλιστὲς συνασπίστηκαν τὸ 1915 μὲ τοὺς φιλοβασιλικούς σ' ἐκείνη τὴν ἰδιόρρυθμη «συνεργασία-συμμαχία ὑπὲρ τῆς Εἰρήνης» καὶ ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἀκόμη πλήρη στοιχεῖα γιὰ τὴν κατοπινὴ ζωὴ τοῦ Ἀλεξανδράκη, μποροῦμε νὰ ἀντιμετωπίσουμε τουλάχιστον μὲ ἐπιφύλαξη κι αὐτὴ τὴν «πληροφορία» τοῦ Κορδάτου γιὰ τὸν συμπατριώτη του σοσιαλιστή. Κατηγορούμενος καὶ στὴν ὑπόθεση τῶν «Ἀθεϊκῶν» ὁ Ἀλεξανδράκης δὲν παραπέμφθηκε νὰ δικαστεῖ γιὰ τὶς ἰδέες του, τὸ 1914.

Μιὰ δεύτερη ἀπεργία τῶν καπνεργατῶν τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1910 ποὺ διήρκεσε τρεῖς ἑβδομάδες, στὴν ὁποία εἶχαν ἀποφασιστικὴ ἀνάμιξη οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστές, τέλειωσε μὲ νίκη τῶν ἀπεργῶν. Δεκατρεῖς μῆνες ἀργότερα, ἀρχὲς Μαρτίου τοῦ 1911, μιὰ νέα ἀπεργία τῶν καπνεργατῶν κράτησε ἕνα μήνα, χωρὶς νὰ ἱκανοποιηθοῦν οἱ διεκδικήσεις τους. Ἡ κυβέρνηση Βενιζέλου στὸν ἐλεγχόμενο φιλεργατισμό της δὲν διστάζει νὰ ἐφαρμόσει «πολιτικὴ πυγμῆς» ἀπέναντι στοὺς ἀπεργούς, ποὺ βρέθηκαν ἀπογυμνωμένοι ἀπὸ τοὺς φυσικοὺς ἡγέτες καὶ συμμάχους τους. Ἔχει ξεσπάσει τὸ «σκάνδαλο τῶν Ἀθεϊκῶν», ποὺ ὁδηγεῖ τὸ Ἐργατικὸ Κέντρο Βόλου στὴ

διάλυση καὶ τοὺς ἐπικεφαλῆς του ἐργάτες καὶ διανοούμενους, σὲ διώξεις καὶ δοκιμασίες, ποὺ θὰ κρατήσουν τρία χρόνια.

Ἡ κοινὴ δράση μὲ τοὺς ἀστούς

Ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον νὰ γνωρίσει κανεὶς πῶς συνεργάστηκαν καὶ γιὰ ποιούς σκοπούς, κάτω ἀπὸ τὴν στέγη τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου Βόλου οἱ δύο πτέρυγες τῶν ἀναρχοσυνδικαλιστῶν καὶ τῶν προοδευτικῶν ἀστῶν. Γενικά, ἡ δράση τους ἦταν χωριστή. Οἱ μὲν σὲ δημόσιες ἐκδηλώσεις, οἱ δὲ σὲ ἀπεργιακὲς κινητοποιήσεις καὶ ἀγκιτάτσια· ἀλλὰ ὑπῆρχαν καὶ κοινοὶ πολιτικοὶ στόχοι, μὲ ἀξιοπρόσεκτη μεθόδευση καὶ ἀποτελέσματα.

Οἱ Δελμοῦζος καὶ Σαράτσης δραστηριοποιοῦνται κυρίως μὲ διαλέξεις στὴν αἴθουσα τῆς ὁδοῦ Δημητριάδος, ποὺ ἀφοροῦν κοινωνιολογικὰ καὶ πνευματικὰ ζητήματα. Μιλοῦν γιὰ τὴ δημοτικὴ γλώσσα, τὸν ἀλκοολισμὸ —ποὺ ἦταν κοινωνικὴ μάστιγα τῶν ἐργατῶν τῆς ἐποχῆς— τὸν Σολωμό, τὶς σοσιαλιστικὲς ἰδέες, τὴν ἀκρίβεια τῆς ζωῆς κλπ. Οἱ δημόσιες αὐτὲς διαλέξεις ἀποτελοῦν τὴν προμετωπίδα τοῦ Ε.Κ.Β. γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς ἐπιρροῆς του. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστὲς ὅταν παίρνουν μέρος στὶς διαλέξεις αὐτὲς τὸ κάνουν ὡς ἁπλοὶ ἀκροατὲς καὶ ἀποφεύγουν νὰ προκαλέσουν τὸ ἑτερόκλητο ἀκροατήριο μὲ τὶς αἱρετικές τους ἀπόψεις. Αὐτὲς τὶς συζητοῦν μετὰ τὸ τέλος τῶν διαλέξεων μαζὶ μὲ τὸν Δελμοῦζο ἢ τὸν Σαράτση. Παράλληλα, οἱ Δελμοῦζος καὶ Σαράτσης ἀσχολοῦνται μὲ τὸ Ἀνώτερο Παρθεναγωγεῖο Βόλου, ὅπου ἐφαρμόζουν νέες ἐκπαιδευτικὲς μεθόδους καὶ μεταρρυθμιστικὰ σχολικὰ προγράμματα.

Σὲ μιὰ ἐπιστολή του, στὶς 22 Μαΐου 1935, ἀπαντητικὴ σὲ ἐπικριτικὸ κείμενο τοῦ Κώστα Βάρναλη στὴν ἐφημερίδα *Ἀνεξάρτητος*, ὁ Δημ. Σαράτσης διαβεβαιώνει: «Οἱ ἱδρυταὶ τοῦ Ἀνώτερου Παρθεναγωγείου ἤμαστε καὶ τότε, ὅπως καὶ τώρα, σοσιαλισταί, ἀλλὰ τὸν σοσιαλισμόν μας, ἐκηρύξαμε στὴν ἐξωσχολική μας δράση καὶ δὲν τὸν ἀνακατέψαμε διόλου στὸ Παρθεναγωγεῖο».

Ὁ Κωνσταντίνος Ζάχος καὶ ἡ δική του συντροφιὰ —ὅπως ὁ Σάββας Ραφαήλ, ὁ Κων. Νταϊφᾶς καὶ ἄλλοι— ἀσχολοῦνται μὲ τὴν πολιτικὴ δράση καὶ ἐκδηλώνουν, μὲ ἄρθρα καὶ διαλέξεις, τὶς σφοδρές τους ἀντιθέσεις στὸν τοπικὸ παλαιοκομματισμό. Ὁ Κ. Ζάχος δραστηριοποιεῖται στὸ Βόλο καὶ τὴ Λάρισα γιὰ τὴ δημιουργία «Κέντρων» στὰ ὁποῖα θὰ στεγάζονται ὅλα τὰ τοπικὰ προοδευτικὰ στοιχεῖα, διευθύνει τὸν *Ἐργάτη* καί, τὸ καλοκαίρι τοὺ 1910, πείθει ἀκόμη καὶ τοὺς ἀναρχοσυνδικαλιστὲς νὰ στέρξουν στὴν «νόμιμη

πολιτικὴ δράση» καὶ νὰ συνδράμουν τοὺς ὑποψηφίους τῶν Κέντρων στὶς βουλευτικὲς ἐκλογές. Ὁ Τάκης Οἰκονομάκης γράφει πολλὰ τραγούδια καὶ ποιήματα μὲ σοσιαλιστικὸ περιεχόμενο, ποὺ δημοσιεύονται στὸν *Ἐργάτη* καὶ στὴν *Θεσσαλία*, τῆς ὁποίας θὰ γίνει ἀργότερα διευθυντής.

Οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστὲς μὲ ἐπικεφαλῆς τοὺς Γεώργιο Κόσσυβα, Νικ. Κατσιρέλο, Χαρ. Χαρίτο καὶ Κων. Χειρογιῶργο ὑπερασπίζονται τῆς καθαρότητας τῶν ἀρχῶν τους, ποὺ κάποτε δίνει τὴν ἐντύπωση ἄτεχνης κοινωνικῆς πρόκλησης (δὲν νηστεύουν τὴ Μεγάλη Ἑβδομάδα, ἀμφισβητοῦν τὴν παρθενία τῆς Παναγίας, ἀντιμετωπίζουν εἰρωνικὰ τὴν λιτανεία τοῦ Ἐπιταφίου, τσακώνονται μὲ ἀντιδραστικοὺς παπάδες καὶ θρησκευόμενους ὄχι γιὰ θέματα ἀρχῆς, ἀλλὰ λ.χ. γιὰ τὸν ἁγιασμό, τὰ Εὐαγγέλια κλπ.).

Δὲν παρασύρονται ἀπὸ τὶς ἐθνικοπολεμικὲς ψυχώσεις καὶ χάρη στὴν ἐπιμονή τους θὰ παρελάσουν στὴν ἐπέτειο τῆς 25ης Μαρτίου τοῦ 1909, χωριστὰ ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἐργάτες μὲ ἐπικεφαλῆς μιὰ κόκκινη σημαία καὶ δύο ἑλληνικές. Χρησιμοποιοῦν κόκκινες κονκάρδες γιὰ νὰ τονίσουν τὸ στοιχεῖο τῆς προωθημένης διαφοροποίησής τους καὶ διαβάζουν κάθε προοδευτικὸ ἔντυπο ποὺ μποροῦν νὰ βροῦν. Κύρια πολιτική τους δραστηριότητα παραμένει ἡ συστηματικὴ προπαγάνδα τῶν ἀναρχικῶν καὶ ἀθεϊστικῶν ἰδεῶν σὲ ὁμίλους ἀκροατῶν στὰ καφενεῖα καὶ τὰ ἐργοστάσια. Προπαγανδίζουν τὶς ἰδέες τοῦ Μπακούνιν, τοῦ Κροπότκιν καὶ μοιράζουν φυλλάδια, ποὺ τοὺς στέλνονται ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, τὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὴν Ἀλεξάνδρεια. Ρόλο συνδέσμου, μὲ τὰ ταξίδια του στὴν ὑπόδουλη Μακεδονία καὶ τὴ Βουλγαρία, φαίνεται ὅτι ἔπαιξε ὁ περιοδεύων ταμίας τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου Βόλου, Κλ. Νικολαΐδης, ποὺ συμμεριζόταν τὶς ἀντιπατριωτικὲς καὶ ἀντιθρησκευτικὲς ἰδέες τῶν ἀναρχοσυνδικαλιστῶν.

Ἀνάμεσα στὰ ἔντυπα, ποὺ στέλνονται ἢ μεταφέρει ὁ Νικολαΐδης εἶναι τὸ πολύκροτο φυλλάδιο τῆς ἐποχῆς *Κάτω τὰ Εἴδωλα* γραμμένο ἀπὸ τὸν ἀναρχικὸ Γεώργιο Τελεμίτη τὸ 1909 στὴν Ἀλεξάνδρεια, καὶ οἱ μπροσοῦρες *Ἀπὸ τὴν ζωὴ τῶν βασανισμένων* καὶ *Κατήχησις τῶν Ἐργατῶν*.

Σύμφωνα μὲ στοιχεῖα τῆς δικῆς μας ἔρευνας τὸ Ἐργατικὸ Κέντρο Βόλου διατηροῦσε ἐπαφὴ τόσο μὲ ἑλληνικὲς σοσιαλιστικὲς ὀργανώσεις καὶ ὁμίλους στὴν Ἀθήνα, τὴν Λάρισα, τὴν Καρδίτσα, τὴν Θεσσαλονίκη, ποὺ ἦταν ἀρκετὰ γνωστὲς (ὀργάνωση Πλ. Δρακούλη, Φεντερασιόν, ὁμάδα περιοδικοῦ *Κοινωνισμὸς*) ὅσο καὶ μὲ ὀργανώσεις ἄλλων χωρῶν, κυρίως τῆς Γαλλίας, τῆς Γερμανίας καὶ τῶν Βαλκανίων. Στὴν τότε ὑπόδουλη Βόρειο Ἑλλάδα μὲ τὸ ἰσχυρὸ ἐργατικὸ καὶ σοσιαλιστικὸ κίνημα —ποὺ θὰ γνωρίσουμε σὲ

ἄλλα κεφάλαια— τὶς ἐπαφὲς μὲ τὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὴ Καβάλα φαίνεται πὼς τὶς διατηροῦσαν, εἴτε μέσω Νικολαΐδη εἴτε ἐπευθείας, οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστές. Ὁ Γ. Κόσσυβας εἶναι ἀποδέκτης ἐντύπων, ποὺ στέλνονται ἀπὸ τὴν Φεντερασιὸν τοῦ Ἀβραὰμ Μπεναρόγια καὶ ὁ ράφτης Καρασεΐνης μαζὶ μὲ δύο ἄλλους ἐργάτες φεύγουν γιὰ νὰ δουλέψουν στὴν Καβάλα, ὅπου φαίνεται ὅτι συνέδεσαν τοὺς τοπικοὺς σοσιαλιστὲς μὲ τὴν ὁμάδα τοῦ Βόλου.

Ἀντίστοιχα, φύλλα τοῦ *Ἐργάτη* στέλνονταν σὲ ὀργανώσεις καὶ ἄτομα τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἀλλὰ φαίνεται —ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κων. Χατζόπουλου καὶ τὶς ἐκδηλώσεις συμπαράστασης σὲ κάποια δίωξη τὸ 1912 τοῦ Κων. Ζάχου— ὅτι οἱ διασυνδέσεις αὐτὲς ὀφείλονταν στὰ ταξίδια τοῦ Δημ. Σαράτση στὴ Γαλλία καὶ Γερμανία καὶ ἀκόμα στοὺς Ἀλ. Δελμοῦζο καὶ Κ. Ζάχο[1].

Τὴν ποικιλία τῶν ἰδεολογικῶν ρευμάτων, ποὺ συστεγάζονται ἄλλοτε ἁρμονικὰ καὶ ἄλλοτε μὲ ἔντονες διαφωνίες σὲ θέματα ἀρχῆς (ὅπως οἱ ἀληθινοὶ καταστατικοὶ σκοποὶ τοῦ Κέντρου) ὑποδηλώνει, χαρακτηριστικά, ἡ ἀνάρτηση τῶν εἰκόνων, στὴν αἴθουσα διαλέξεων καὶ μαθημάτων, τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ Κάρολου Μὰρξ καὶ τοῦ Διονύσιου Σολωμοῦ, γιὰ νὰ προστεθεῖ, ἀργότερα, ἡ εἰκόνα τοῦ Ἰσπανοῦ ἀναρχικοῦ καὶ παιδαγωγοῦ Φερέρ.

Ἡ γενικότερη ἐπιρροὴ

Ὅλες οἱ μερίδες τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου Βόλου συγχρόνισαν πολλὲς φορὲς τὴ δράση τους ὄχι μόνο γιὰ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα τῆς Θεσσαλίας (ὅπως ἡ ἀγροτικὴ ἐξέγερση καὶ τὸ Κιλελέρ), ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν γενικότερη πολιτικὴ κατάσταση ἐκείνων τῶν μεταβατικῶν χρόνων. Τὰ δείγματα τῆς ἐπιρροῆς του τόσο στοὺς ἀρχηγέτες σοσιαλιστὲς ὅσο καὶ στοὺς ἐκπροσώπους τῶν ἀνερχομένων ἀστικῶν στρωμάτων εἶναι ἀξιοσημείωτα καὶ ἐνδεικτικὰ τῆς εὐρύτητας τοῦ κύρους του.

Οἱ τρεῖς ἀρχηγέτες εἶχαν συνδεθεῖ στενὰ μὲ τὸν Πλάτωνα Δρακούλη. Τὸν Μάρτιο τοῦ 1910 ὁ πρόεδρος τοῦ Συνδέσμου τῶν Ἐργατικῶν Τάξεων τῆς Ἑλλάδας (ΣΤΕΤ) πῆγε στὸ Βόλο, ὅπου τοῦ ἔγινε θερμὴ λαϊκὴ ὑποδοχὴ καὶ μίλησε στὸ Ἐργατικὸ Κέντρο.

1. Ἀντίθετα, οἱ διασυνδέσεις μὲ τὰ βαλκανικὰ σοσιαλιστικὰ κινήματα, ποὺ μεθοδεύτηκαν μὲ χαιρετιστήριο τηλεγράφημα στὴν Α' Βαλκανικὴ Σοσιαλιστικὴ Συνδιάσκεψη (Βελιγράδι, Ἰανουάριος 1910) δὲν προχώρησε, ἴσως καὶ ἐξαιτίας τῶν προωθημένων ἀντιλήψεων τῶν Βούλγαρων «στενῶν» καὶ Σέρβων σοσιαλεπαναστατῶν καὶ μάλιστα ἐκείνων ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν αὐτονομία τῆς Μακεδονίας. (Βλ. σχετικὰ «Γράμματα Χατζόπουλου πρὸς Γιαννιό», περ. *Νέα Ἑστία*, τ. 729, σελ. 187).

Ὁ Δρακούλης ἀπὸ τότε διετήρησε στενὴ ἐπαφὴ μὲ τοὺς Βολιῶτες σοσιαλιστές, χωρὶς ὅμως νὰ τοὺς ρυμουλκήσει στοὺς σκοπούς του, ὅπως τὸ εἶχε ἐπιτύχει παλαιότερα μὲ τοὺς Πατρινούς. Πάντως, φαίνεται ὅτι ἐνίσχυε οἰκονομικὰ τοὺς σκοποὺς τοῦ Κέντρου, ὅπως τὴν ἔκδοση τῆς ἐφημερίδας *Ἐργάτης*, στὴν ὁποία δημοσιεύτηκαν ὁρισμένα ἄρθρα του. Τὸ βιβλίο τοῦ σοσιαλιστῆ ἡγέτη *Ἐγχειρίδιο τοῦ Ἐργάτου* κυκλοφοροῦσε πλατιὰ στὸ Βόλο, μὲ τὴ φροντίδα τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου. Συνεργασία καὶ ἐπαφὴ εἶχαν ἐπίσης ὁ Κων. Χατζόπουλος —τοῦ ὁποίου ἕνα μέρος τῆς μετάφρασης τοῦ *Κεφαλαίου* δημοσιεύτηκε στὸν *Ἐργάτη*— ὁ Λορέντζος Μαβίλης, ποὺ εἶχε ἐπισκεφθεῖ τὸ Ε.Κ.Β., καὶ ἄλλοι.

Μὲ τοὺς τρεῖς τοπικοὺς ἀρχηγέτες (Δελμοῦζο, Σαράτση, Ζάχο) εἶχε συνδεθεῖ στενὰ ὁ κύκλος τῶν κοινωνιολόγων τοῦ Ἀλέξ. Παπαναστασίου, ποὺ προσδέθηκε στὸ ἅρμα τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1909 καὶ κατόπιν στὸν Ἐλ. Βενιζέλο. Στελέχη τῆς Κοινωνιολογικῆς Ἑταιρείας εἶχαν γίνει ὁ Δελμοῦζος καί, γιὰ λίγο καιρό, ὁ Σαράτσης. Ἡ μερίδα τῶν συνδικαλιστῶν ἐργατῶν καὶ τῶν ἀναρχοσυνδικαλιστῶν εἶχε ἐναντιωθεῖ στὸν χαρακτήρα τοῦ κινήματος τοῦ Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου καὶ στοὺς περιορισμένους σκοπούς του. Τὸ ἀντιμετώπισαν ὡς στρατοκρατικό, δηλαδὴ πολιτικὰ συντεχνιακό, καὶ ὡς ἀφετηρία στρατιωτικῆς δικτατορίας. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ἡ Κοινωνιολογικὴ Ἑταιρεία ἔστειλε δύο στελέχη της (Πετμεζᾶς-Τριανταφυλλόπουλος) νὰ κατευνάσουν τὰ πνεύματα καὶ νὰ δώσουν διαβεβαιώσεις. Ὁ δεύτερος ἀπὸ αὐτούς, ὁ μετέπειτα καθηγητὴς καὶ ἀκαδημαϊκός Κων. Τριανταφυλλόπουλος, ἦταν ὁ κύριος ὁμιλητὴς σὲ δημόσια συγκέντρωση τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου, ὅπου καταφέρθηκε δριμύτατα κατὰ τοῦ κεφαλαίου καὶ διεβεβαίωσε τοὺς προοδευτικοὺς πολιτικοὺς στόχους τῆς Ἐπανάστασης στὸ Γουδί. Πολλὰ χρόνια ἀργότερα, ὁ Τριανταφυλλόπουλος εἶπε σὲ μιὰ μαρτυρία του:

> *...Ἐπειδὴ ὁ «Στρατιωτικὸς Σύνδεσμος» εὗρισκεν ἀντίδρασιν εἰς τὸν Βόλον, ὅπου ὑπῆρχεν ὠργανωμένη σοσιαλιστικὴ κίνησις, συνεννοήθησαν καὶ ἐπῆγα ἐγὼ μὲ τὸν Πετμεζᾶν καὶ ὡμίλησαμεν ἀπὸ τοῦ ἐξώστου τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κέντρου (9 ἢ 10 Σεπτεμβρίου 1909). Ἐκεῖ ἐκάμαμεν λόγον περὶ σοσιαλισμοῦ, ἐμφανίσαντες τὴν Ἑταιρείαν ἐξ ὀνόματος τῆς ὁποίας ὡμιλούσαμεν, ὡς ἀκολουθοῦσαν τὸν ἀναμορφωτικὸν (ἀντίθεσις: ἐπαναστατικὸν) σοσιαλισμόν. Οἱ λόγοι ἐδημοσιεύθησαν ἐν ἐκτάσει εἰς τὰς ἐγχωρίους ἐφημερίδας, ἰδία τὴν Θεσσαλίαν*[1].

1. Ἐφημ. *Ἐλεύθερος*, 25 Ἰουνίου 1945.

Όταν ὁ Στρατιωτικὸς Σύνδεσμος ἀνακοίνωσε τὰ μέτρα γιὰ τὴν προστασία τοῦ ἐργατικοῦ κόσμου, οἱ ἰθύνοντες τοῦ Ε.Κ.Β. ὀργάνωσαν συλλαλητήριο συμπαράστασης, ἀλλὰ οἱ γενικότερες ἐπιφυλάξεις παρέμεναν, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἐργατῶν. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε τόσο ὁ Σαράτσης ὅσο καὶ ὁ Ζάχος δὲν θὰ συνεργαστοῦν πολιτικὰ μὲ τὸν Βενιζέλο καὶ τοὺς κοινωνιολόγους, ἀλλὰ θὰ εἶναι, ἕνα χρόνο ἀργότερα, ὑποψήφιοι εἰδικοῦ κομματικοῦ σχηματισμοῦ τῶν Ἐργατικῶν Κέντρων Βόλου καὶ Λάρισας.

Ὁ Κώστας Βάρναλης, σχολάρχης στὴν Ἀργαλαστὴ τὴν περίοδο 1910—1911, ἔχει περιγράψει καὶ ἀξιολογήσει, 25 χρόνια ἀργότερα, ὡς ἔξῆς τὴ δράση τῶν διανοουμένων ἀστῶν τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου Βόλου, σὲ μιὰ «καθυστερημένη κοινωνία» ὅπως ἦταν ὁ Βόλος στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰώνα.

> *...Ὁ Βόλος τότες κι ἡ Λάρισα ἤτανε οἱ πιὸ προοδευτικὲς πολιτεῖες τοῦ ἑλληνικοῦ βασίλειου. Ἐκεῖ ὑπήρχανε πολλοὶ ἐπιστήμονες ἀληθινὰ μορφωμένοι (συγχρονισμένοι), ὅπως ὁ γιατρὸς Σαράτσης τοῦ Βόλου. Σ' αὐτὲς τὶς δύο πολιτεῖες πρωτάρχισε νὰ δημιουργεῖται κίνηση ἐργατική, νὰ κυκλοφοροῦνε καὶ νὰ συζητιοῦνται σοσιαλιστικὰ φυλλάδια, κι ἐκεῖ εἴχανε ἱδρυθεῖ τὰ πρῶτα ἐργατικὰ κέντρα μὲ πολὺ ζωηρὴ δράση... Ὁ Σαράτσης, ὁ δικηγόρος Ζάχος, ὁ Δελμοῦζος βοηθούσανε αὐτὴ τὴ νεωτεριστικὴ «πνευματικὴ» κίνηση. Γιατί, κατὰ βάθος, ἤτανε περισσότερο θεωρητικὴ παρὰ πολιτική. Κάμνανε διαλέξεις στὰ ἐργατικὰ κέντρα γιὰ διάφορα ζητήματα ἐπιστημονικὰ ἢ κοινωνιολογικά. Κάποτες μάλιστα ὁ Δελμοῦζος ἀνάλυσε στοὺς ἐργάτες τὸν Ἐθνικὸ Ὕμνο τοῦ Σολωμοῦ κι ἄλλοτες πάλι ἀντίκρουσε τὶς κοινωνιολογικὲς ἰδέες τοῦ Γ. Σκληροῦ.*
>
> *Φαίνεται καθαρά, πὼς οἱ «ἐπαναστάτες» ἐκεῖνοι κι «ἄθεοι» ἐπιστήμονες δὲν ἤτανε οὔτε τὸ ἕνα, οὔτε τὸ ἄλλο. Ἀποτελούσανε μιὰ φιλελεύθερη «ἀντελιγκέντσια» ποὺ θεωροῦσε τὸ σοσιαλισμὸ γιὰ προοδευτικὴ μορφὴ τοῦ πατριωτισμοῦ καὶ τὸ δημοτικισμὸ γιὰ κίνημα φιλολαϊκό*[1].

Οἱ ἀπόψεις τοῦ μαρξιστῆ Κ. Βάρναλη ὄχι μόνο ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ κείμενα τοῦ Ἀλ. Δελμούζου (ὅπως ἡ ἐπιστολή του ὅταν ἐκδόθηκε ὁ *Ἐργάτης* καὶ οἱ ἀπόψεις τους γιὰ τὸν ἐπιστημονικὸ σοσιαλισμό), ἀλλὰ καὶ παραγνωρίζουν κάτω ἀπὸ ποιές συγκε-

1. Κ. Βάρναλη, *Φιλολογικὰ Ἀπομνημονεύματα*, Κέδρος, Ἀθήνα 1980, σελ. 124-125.

κριμένες συνθῆκες οἱ ἀστοὶ τοῦ Ε.Κ.Β. ἀναγκάστηκαν νὰ δραστηριοποιηθοῦν.

Ἡ πολιτικοποίηση τοῦ Ε.Κ.Β.

Ἡ συνεργασία ἀνάμεσα στὶς διάφορες πτέρυγες τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου Βόλου γνώρισε ἀρκετὲς δοκιμασίες ὄχι τόσο σὲ θέματα ὀργανωτικῶν πρωτοβουλιῶν, ὅσο σὲ ὁρισμένα ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν πολιτικὴ δράση καὶ τὴν ἰδεολογικὴ ταυτότητα. Σκοπὸς τοῦ Ζάχου, ὅπως τὸν προπαγάνδιζε ἄλλωστε ἀπὸ τὸν *Ἐργάτη*, μαζὶ μὲ τὸν Σάββα Ραφαὴλ καὶ τὸν Τάκη Οἰκονομάκη ἦταν, ὅπως εἴδαμε, ἡ δημιουργία καθαρὰ ἐργατικοῦ-λαϊκοῦ κόμματος. Οἱ συνδικαλιστὲς εἶχαν ὅμως ἀντιρρήσεις καί, οἱ ἀναρχικοὶ ἀπὸ αὐτούς, ὑποστήριζαν τὴν ἀποχὴ ἀπὸ τὶς βουλευτικὲς ἐκλογές. Ἂν ὅμως στὸ θέμα τῆς συμμετοχῆς στὶς ἐκλογὲς τῆς Α' Ἀναθεωρητικῆς Βουλῆς (Αὔγουστος 1910) συμβιβάστηκαν μὲ τὸν Κων. Ζάχο, τὸν νεαρὸ δικηγόρο ἐπηρέασε αἰσθητὰ ἡ ἀντιπολεμικὴ τους στάση.

Στὰ 1909, ὅταν ὑπῆρχε διάχυτος ὁ φόβος ὅτι ὁ ἐπιτελάρχης τοῦ πολέμου τοῦ 1897 Σεφκὲτ Πασᾶς θὰ εἰσέβαλλε στὴ Θεσσαλία, οἱ ἐργάτες δὲν συγκινήθηκαν ἀπὸ τὶς ἐκκλήσεις παλιῶν ὁπλαρχηγῶν νὰ γίνουν ἐθελοντικὰ σώματα πολεμιστῶν. Οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστὲς ἀπὸ τότε καὶ σ' ὅλους τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους, μὲ ἐξαίρεση τὸν τραυματία Χειρογιῶργο, δὲν πίστευαν στὸν πατριωτικὸ χαρακτήρα τοῦ πολέμου γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Μακεδονίας. Ὁ Κων. Ζάχος ἦταν ἀπαισιόδοξος, καὶ δὲν τὸ ἔκρυβε, γιὰ τὴν ἐπιτυχία ἑνὸς τέτοιου ἐγχειρήματος ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ στρατό. Μάλιστα, γιὰ παρόμοιες ἀπόψεις ὅπως καὶ γιὰ τὸ ὅτι λέγεται ὅτι εἰρωνεύτηκε κάποια πατριωτικὰ τραγούδια κατὰ τὸν Πρῶτο Βαλκανικὸ Πόλεμο, ὁ Κων. Ζάχος προφυλακίστηκε. Ἡ σύλληψή του προκάλεσε διαμαρτυρίες ὄχι μόνο ἀπὸ τοὺς σοσιαλιστὲς τῶν Ἀθηνῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ξένες ὀργανώσεις, ὅπως τῶν Παρισίων. Ὁ Κόσσυβας, ὁ Σούλιος καὶ ὁ Νικολαΐδης εἶχαν συστηματικὰ στὸ στόχαστρό τους τὴν ἀντίληψη «περὶ πατρίδος», τὴν ὁποία προσπαθοῦσαν νὰ ἀπομυθοποιήσουν ἄλλοτε μὲ ἱστορικὰ ἐπιχειρήματα καὶ ἄλλοτε μὲ κοινωνικοπολιτικά. Εἰδικότερα ἡ ταξικὴ ἐναντίωσή τους γιὰ τοὺς ἐθνικοαπελευθερωτικοὺς πολέμους βασιζόταν στὴν ἀντίληψη ὅτι «πηγαίνουμε στρατιῶτες καὶ πολεμᾶμε, γιὰ νὰ φυλᾶμε τὰ κτήματα τῶν πλουσίων».

Ὑπῆρχαν ὅμως καὶ περιπτώσεις κατὰ τὶς ὁποῖες ὄχι μόνο δὲν ἦταν δυνατὸς ὁ ἀμοιβαῖος ἐπηρεασμός, ἀλλὰ ἦταν προβληματικὴ καὶ ἡ ἀναζήτηση μιᾶς συνδιαλλαγῆς. Ἡ δεύτερη ἀπεργία τῶν

καπνεργατῶν (Φεβρουάριος τοῦ 1910) ὑπονομεύθηκε, χωρὶς ἐπιτυχία, ἀπὸ τὸν τοπικὸ ἀντιδραστικὸ ἐκδότη Δημοσθένη Κούρτοβικ, τοὺς καπνεμπόρους καὶ τοὺς συμμάχους τους. Δὲν κατέθεσαν, ὅμως, τὰ ὅπλα. Στὸν ἕνα χρόνο, ποὺ θὰ περάσει ὡς τὸ ξέσπασμα τῶν Ἀθεϊκῶν θὰ προσπαθήσουν ἀρκετὲς φορὲς νὰ δυσφημήσουν τὸ Ἐργατικὸ Κέντρο Βόλου καὶ νὰ δημιουργήσουν προβλήματα στὴν ἑνότητά του. Μιὰ πρώτη εὐκαιρία ἔδωσαν οἱ ἀθεϊστικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Κόσσυβα καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὁ Ζάχος ζήτησε νὰ θεσπιστεῖ καταστατικὴ διάταξη μὲ τὴν ὁποία θὰ ἀπαγορεύονταν οἱ θρησκευτικὲς συζητήσεις (ἀπὸ τὴν παρθενία τῆς Παναγίας ὡς τὴν καταγωγὴ τοῦ ἀνθρώπου) μέσα στὸ Ἐργατικὸ Κέντρο[1]. Ὁ Κόσσυβας ἀντέδρασε, οἱ περισσότεροι ἐργάτες πῆγαν μὲ τὸ μέρος τοῦ Ζάχου, ἀλλὰ καὶ οἱ ὑποστηρικτὲς τοῦ Κόσσυβα δὲν ἦταν διατεθειμένοι νὰ ὑποχωρήσουν.

Οἱ διαφωνίες ἦταν βαθύτερες καὶ ἡ κρίση γενικεύτηκε. Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1910 οἱ Κατσιρέλος καὶ Κόσσυβας ζήτησαν ἐγγράφως νὰ ἀποσαφηνισθεῖ τὸ ἀληθινὸ πρόγραμμα καὶ ὁ προορισμὸς τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου, δηλαδὴ νὰ διακηρυχθεῖ ἀνοιχτὰ ὁ ταξικὸς χαρακτήρας του. Οἱ Κατσιρέλος καὶ Κόσσυβας, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ πρακτικὸ τῆς 2ας Ἀπριλίου, ζήτησαν νὰ πάρει τὸ Κέντρο καθαρὰ σοσιαλιστικὸ χαρακτήρα καὶ νὰ τροποποιηθεῖ τὸ καταστατικό του, ποὺ τὸ ὅριζε ὡς ὑπερσωματειακὴ ἕνωση μὲ πρῶτο τὸν ἀλληλοβοηθητικὸ χαρακτήρα. Ἡ πρότασή τους δὲν ἔγινε δεκτή, ἀλλὰ αὐτὸ προκάλεσε κλυδωνισμούς. Ὁ Ζάχος ἀναγκάστηκε νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ νομικὸς σύμβουλος καὶ τὸ Κέντρο ἀνέστειλε οὐσιαστικὰ τὴ λειτουργία του γιὰ τρεῖς μῆνες.

Μετὰ ἀπὸ ἀμοιβαίους συμβιβασμοὺς ξανάρχισε τὶς δραστηριότητές του, μὲ τὴν καταστατικὴ πρόσοψη τοῦ Σωματείου Ἀλληλοβοηθείας καὶ τῆς λέσχης γιὰ διαλέξεις καὶ βραδινὰ μαθήματα. Οἱ Σαράτσης, Ζάχος, Δελμοῦζος δὲν ἤθελαν νὰ κινδυνεύσουν οἱ γενικότεροι σκοποὶ (ἐκπαιδευτικοί, πολιτικοί), ποὺ ἦταν συνδεδεμένοι μὲ τὴν λειτουργία τοῦ Κέντρου. Τὰ ἐγκαίνια τῆς νέας περιόδου τῶν μαθημάτων εὐλόγησε ἕνας μελλοντικὸς διώκτης ποὺ καιροφυλακτοῦσε, ὁ ἐπίσκοπος Δημητριάδος, Γερμανὸς Μαυρομμάτης.

Οἱ ἀμοιβαῖες ὑποχωρήσεις φαίνεται ὅτι ἔγιναν γιὰ χάρη ἑνὸς νέου κοινοῦ σκοποῦ. Ἦταν ἡ συμμετοχὴ στὶς ἐκλογὲς τῆς Α΄ Α-

1. Χρειάζεται ἴσως νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ υἱοθέτηση καὶ προπαγάνδιση τῶν ὑλιστικῶν θεωριῶν, ἰδιαίτερα στὸν τομέα τῆς βιολογίας (π.χ. Δαρβίνος, Χὔκελ, Σπένσερ) ἦταν μιὰ πολυσήμαντη μεθοδολογία γιὰ τὴν προσέγγιση καὶ διάδοση τῶν σοσιαλιστικῶν ἰδεῶν, ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, ἐναντίον τῶν ριζωμένων θρησκευτικῶν καὶ κοινωνικῶν προκαταλήψεων. (Δὲς σχετικὰ καὶ G. Haupt, *L'histoire et le mouvemrnt Social*, Paris 1980, σελ. 156).

ναθεωρητικῆς Βουλῆς μὲ σκοπὸ νὰ ἐκπροσωπηθοῦν οἱ ἐργάτες καὶ ἀγρότες τῆς Θεσσαλίας στὴ Βουλὴ καὶ νὰ πάψουν νὰ εἶναι πελατεία τῶν ἐπαγγελματιῶν τῆς πολιτικῆς. Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1910 ὁ *Ἐργάτης* μετονομάζεται σὲ *Ἐργάτης-Ἀγρότης* καὶ ἀρχίζει νὰ προβάλλει συστηματικὰ τὰ προβλήματα τοῦ κάμπου. Τονίζει τὴν ἀνάγκη τῆς ὀργάνωσης τῶν ἀγροτῶν καὶ τῆς πάλης τους κατὰ τῶν ἐκμεταλλευτῶν φεουδαρχῶν καὶ πολιτικῶν, ποὺ κρίνονται ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν ἀδιαφορία τῆς κρατικῆς ἐξουσίας. Ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα προβάλλονται ὅλες οἱ κινητοποιήσεις τῶν κολλήγων, ἐνῶ γιὰ τὶς δολοφονίες στὸ Κιλελὲρ ὀργανώνεται ἀπὸ τὸ Κέντρο συλλαλητήριο διαμαρτυρίας στὸ Βόλο.

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1910 ἀποφασίστηκε ἡ δημιουργία ἐργατογεωργικοῦ κόμματος καὶ ὄχι ἡ ὑποστήριξη τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου, τοῦ ὁποίου τὸ πολιτικὸ πρόγραμμα δὲν ἱκανοποιοῦσε. Πρόεδρος τῆς ἐκτελεστικῆς ἐπιτροπῆς ὁρίστηκε ὁ Σαράτσης, ποὺ ἀντικαταστάθηκε λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὸν Γκονόπουλο, καὶ ἀντιπρόεδρος ὁ Κόσσυβας. Σ' αὐτὲς τὶς ἐκλογές, στὶς ὁποῖες ἀναδείχθηκε βουλευτὴς Ἰθάκης ὁ Πλ. Δρακούλης, οἱ ὑποψήφιοι τοῦ ἐργατογεωργικοῦ κόμματος, Σαράτσης καὶ Ζάχος, πῆραν ἀρκετὲς ψῆφους σὲ πολλὲς ἐπαρχίες τῆς Θεσσαλίας.

Πολλοὶ ἱστορικοὶ καὶ κοινωνιολόγοι (Τσουκαλᾶς, Μουζέλης, Σβορῶνος, Φίλιας, Βεργόπουλος) πιστεύουν, σὲ γενικὲς γραμμές, ὅτι ἡ λύση τοῦ θέματος τῶν τσιφλικιῶν τῆς Θεσσαλίας δὲν ἦταν τόσο ἀποτέλεσμα τῶν διεκδικητικῶν ἀγώνων τῶν κολλήγων, ὅσο τῆς παθογένειας τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας καὶ κοινωνίας καὶ εἰδικότερα τόσο τῆς ἀδυναμίας ἀστικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τοῦ κράτους ὅσο καὶ τῆς νοοτροπίας τῶν τσιφλικάδων, ποὺ λειτουργοῦσαν περισσότερο ὡς τσιφλικάδες παρὰ ὡς σύγχρονοι κεφαλαιοκράτες. Τὰ τσιφλίκια τῆς Θεσσαλίας, μετὰ τὴν προσάρτηση τοῦ 1881, ἦταν γέννημα τῆς προστατευτικῆς πολιτικῆς τοῦ Χαρ. Τρικούπη πρὸς τοὺς νέους ἰδιοκτῆτες, τοὺς μεταπράτες παροίκους ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό. Ἡ πράξη αὐτὴ ὄχι μόνο ἐρχόταν σὲ ἀντίφαση μὲ τοὺς χειρισμοὺς τοῦ Κουμουνδούρου στὸ θέμα τῶν «ἐθνικῶν γαιῶν», ἀλλὰ καὶ λειτούργησε ὡς ἀντίθετος πόλος στὴ φιλοδοξία τοῦ Τρικούπη γιὰ ἐκβιομηχάνιση τῆς χώρας.

Ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ὅτι στὴν περιοχὴ τῆς Θεσσαλίας τὸ ἐκρηκτικὸ ἀγροτικὸ ζήτημα τῶν τσιφλικιῶν δὲν ἔστρεψε τοὺς κολλήγους πρὸς τὸν ἀναρχισμό, ὅπως ἔγινε μὲ τοὺς μικροκαλλιεργητὲς τῆς Πελοποννήσου. Οἱ αἰτίες μποροῦν νὰ βρίσκονται στὶς ἀδυναμίες τῶν ἀναρχικῶν τῆς Θεσσαλίας νὰ συνδεθοῦν μὲ τὶς ἀγροτικὲς μάζες, ἀλλὰ ὁ κυριότερος λόγος κατὰ τὴ γνώμη μας εἶναι ὅτι τὸ αἴτημα τῶν κολλήγων ἦταν ἡ ἀπόκτηση

ἰδιοκτησίας καὶ μάλιστα ὄχι μὲ τὸν τρόπο τῆς γενικῆς ἀναγκαστικῆς ἀπαλλοτρίωσης τῶν τσιφλικιῶν, ἀλλὰ μὲ τὸ νὰ διατεθοῦν χρήματα ἀπὸ τὸν κρατικὸ προϋπολογισμὸ γιὰ τὴν ἀγορὰ ὅλων τῶν διαθεσίμων τσιφλικιῶν. Ὅσο καὶ ἂν γράφεται τὸ ἀντίθετο, γεγονὸς παραμένει ὅτι οἱ τσιφλικάδες δὲν ἀντέδρασαν ἰδιαίτερα σ' αὐτὴ τὴν ἐπικερδὴ λύση τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος τῆς Θεσσαλίας.

Οἱ ἀναρχίζοντες τῆς Λάρισας

Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1910 ἱδρύεται ἀδελφὸ σωματεῖο, τὸ Ἐργατικὸ Κέντρο Λάρισας, τοῦ ὁποίου ἡ δημιουργία πολλὰ ὄφειλε στὸν νεαρὸ δικηγόρο τοῦ Βόλου Κωνσταντίνο Ζάχο. Γιὰ νὰ κάμψει τὴν τοπικὴ δυσπιστία, ὁ Ζάχος διαβεβαίωσε τοὺς ἰσχυροὺς παράγοντες ὅτι τὸ σωματεῖο θὰ ἔχει σκοπὸ τὸ γενικὸ συμφέρον τῶν ἐργατῶν, τὴν ἀλληλοβοήθεια καὶ τὴν ἐπιμόρφωσή τους. Θὰ ἦταν, δηλαδή, μιὰ ὑπερσωματειακὴ ἕνωση κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου Βόλου, στὴν ὁποία θὰ συστεγάζονταν διαφόρων κατηγοριῶν ἐργάτες, ἐργαζόμενοι καὶ δραστηριότητες.

Μετὰ ἀπὸ δύο ἐνημερωτικὲς ὁμιλίες (ἡ μία, ἀνοιχτή, σὲ πλατεία) καὶ διάφορες ἐπαφὲς τοῦ Ζάχου, ὁρισμένοι μικροεπαγγελματίες, τεχνίτες καὶ διανοούμενοι τῆς Λάρισας πείθονται νὰ συμβάλουν στὴ δημιουργία τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου. Οἱ ἀντιλήψεις τους ποικίλλουν, ὅπως καὶ τὰ κίνητρά τους. Ἀποτελοῦσαν ἄθροισμα κι ὄχι ἑνιαῖο σύνολο. Ἄλλοι ἦταν θρησκευόμενοι, ὅπως ὁ συνδικαλιστὴς Καθεκλᾶς, ἄλλοι ριζοσπάστες μικροαστοί, ὅπως ὁ γιατρὸς Τσίμας, ὁρισμένοι ἦταν ὀπαδοὶ τοῦ οὐτοπικοῦ σοσιαλισμοῦ, ὅπως ὁ δικηγόρος Ἀσπιώτης καὶ ὁ δικολάβος Φλῶρος καὶ κάποιοι μὲ ἀναρχικὲς τάσεις, ὅπως ὁ φοιτητὴς Μπιτσάνης καὶ ὁ ἐργάτης Τσόκρης.

Γενικὸς στόχος τῆς δημιουργίας τοῦ Κέντρου καθορίζεται ἡ ἕνωση ἐργατῶν καὶ ἐργαζομένων σὲ πλατιὰ δημοτικὴ βάση, σύμφωνα μὲ τὸ τρίπτυχο τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης «Ἰσότης, Ἀδελφότης, Ἐλευθερία». Σῆμα τοῦ Κέντρου γίνεται ἡ ὑδρόγειος σφαίρα, πού τὴν κρατοῦν δύο χέρια, μὲ τὴν παραίνεση «Ἐργάται Ἑνωθῆτε»[1].

---

1. Ἀρκετὰ χαρακτηριστικὸ γιὰ τοὺς ἰδεολογικοὺς προσανατολισμοὺς καὶ τὶς διασυνδέσεις τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου Λαρίσης εἶναι τὸ δημοσίευμα τῆς ἐφημερίδας Κοινωνισμός, τῆς 24-9-1910:

Τὴν ἐσπέραν τῆς παρελθούσης Κυριακῆς, ὅπως προανηγγέλθη, ἐγένοντο τὰ ἐγκαίνια τοῦ ἐν τῇ Λαρίσσῃ ἀρτισυστάτου "Ἐργατικοῦ Κέντρου".

Εἰς τὸ κατάστημα αὐτοῦ, καταλλήλως διακοσμηθὲν διὰ σημαιῶν καὶ βα-

'Επικεφαλῆς τοῦ Κέντρου ὁρίστηκε ὁ 71 ἐτῶν θεοσοφιστὴς Καθεκλᾶς, πρόεδρος τοῦ Τεχνεργατικοῦ Συνδέσμου Λάρισας, γραμματέας ὁ δικολάβος 'Αστέριος Φλῶρος καὶ νομικὸς σύμβουλος ὁ δικηγόρος 'Ιωάννης 'Ασπιώτης. 'Ο βίος τοῦ Κέντρου δὲν ξεπέρασε τοὺς ἐννέα μῆνες. Διαλύθηκε μέσα στὴν λαίλαπα τῶν 'Αθεϊκῶν.

Μὲ τὰ χρήματα ἀπὸ τὶς πρῶτες εἰσφορὲς καὶ ἐνισχύσεις νοικιάζονται γραφεῖα καὶ εἰδικὴ αἴθουσα διαλέξεων. Χάρη στὶς διαλέξεις τοῦ Ζάχου, τοῦ Σαράτση (ποὺ περιοδεύει συχνὰ καὶ στὰ χωριὰ τῆς Θεσσαλίας) καὶ τοῦ 'Ασπιώτη, τὸ Κέντρο ἀρχίζει νὰ συσπειρώνει ἀρκετοὺς ἐργάτες, μικροεπαγγελματίες, ἐπιστήμονες καὶ νέους μαθητὲς καὶ φοιτητές. 'Απὸ τὰ μέλη ποὺ ἔγιναν γνωστὰ γιὰ τὸν προοδευτικὸ προβληματισμό τους —ἄλλος λιγότερο, ἄλλος περισσότερο— ἦταν ὁ δασοφύλακας Π. Δαμηλάτης, ὁ ἐργάτης Μιχαὴλ Τσόκρης, οἱ ἐργάτες(;) Δημήτριος Πέτρου καὶ Μιχαηλίδης, ὁ κουρέας Κ. Παπακωστόπουλος, ὁ ὑποδηματοποιὸς Τσοβαλόπουλος, ὁ ποτοποιὸς Κατσάρης κ.ἄ.

Οἱ διαλέξεις γίνονταν μιὰ ἢ δύο φορὲς τὴν ἑβδομάδα καὶ εἶχαν θέματα τὴ δημοτικὴ γλώσσα, τὴ φορολογικὴ δικαιοσύνη, τὴν καταπολέμηση τοῦ ἀλκοολισμοῦ, τὴν ἰσότητα τῶν δύο φύλων καὶ τοὺς ἐργατικοὺς συνεταιρισμούς. Συχνά, καὶ ἀναπόφευκτα, οἱ διαλέξεις

ἴων, συνεκεντρώθησαν περὶ τὴν 3ην ἀπογευματινὴν πλεῖστοι ἐργάται, ἐν μέσῳ δὲ γενικῆς ἡσυχίας ἐψάλη κατ' ἀρχὰς ὁ ἁγιασμὸς ὑπὸ τῆς 'Επισκοπικῆς 'Επιτροπῆς, μετὰ ταῦτα δὲ ὁ νομικὸς Σύμβουλος τοῦ Κέντρου δικηγόρος κ. Ι. 'Ασπιώτης ἐποιήσατο σύντομον εἰσήγησιν ὡς πρὸς τὴν ἵδρυσιν αὐτοῦ.

Τὸν κ. 'Ασπιώτην διεδέχθη ὁ πληρεξούσιος 'Αρκαδίας κ. 'Αλ. Παπαναστασίου, ὁμιλήσας γενικῶς περὶ τῆς ἐργατικῆς ἰδέας, περὶ τοῦ ἀπωτέρου σκοποῦ αὐτῆς καὶ τῆς δράσεως τοῦ ἐργατικοῦ ἀγῶνος ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἐπειγούσας νομοθετικὰς καὶ οἰκονομικὰς διαρρυθμίσεις συγκρίνας τὴν κοινωνιστικὴν πολιτικὴν ἐν σχέσει πρὸς τὴν 'Εθνικὴν τοιαύτην καὶ ἀποδείξας ὅτι ἡ κοινωνιστικὴ τοιαύτη εἶναι ἡ πράγματι 'Εθνική. Μετὰ τοῦτον ὡμίλησεν ἀπὸ τοῦ ἐξώστου ὁ βουλευτὴς 'Αττικῆς κ. Ι. Πετμεζᾶς περὶ συνασπισμοῦ τῶν ἐργατῶν καὶ γεωργῶν, κατόπιν δὲ οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ 'Εργατικοῦ Κέντρου Βόλου κ.κ. Χαράλαμ. Χαρίτος καὶ Ραφαὴλ Σάββας ἀμφότεροι ἐργάται, χαιρετίσαντες τὴν ἵδρυσιν τοῦ Κέντρου.

Τελευταῖος ὅλων ὡμίλησεν ἐπὶ δίωρον σχεδὸν ὁ πληρεξούσιος Κεφαλληνίας κ. Νικόλαος Μαζαράκης, ἐκλαϊκεύσας διὰ πλείστων ἐπιχειρημάτων τὰς περὶ σοσιαλισμοῦ ἰδέας.

'Ο λόγος τοῦ κ. Μαζαράκη, θαυμάσιος καθ' ὅλα, προὐξένησε ἀρίστην ἐντύπωσιν καὶ ὁ χειμαρρώδης ῥήτωρ πολλάκις διεκόπη ὑπὸ τῶν χειροκροτημάτων τῶν πολλῶν ἀκροατῶν του.

Τὸ ἑσπέρας παρετέθη πλούσιον γεῦμα εἰς ὃ παρεκάθησαν οἱ κ.κ. Μαζαράκης, Παπαναστασίου καὶ Πετμεζᾶς, οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ ἐργατικοῦ Κέντρου Βόλου κ.κ. Ζάχος, Χαρίτος, Σάββας καὶ Μαρμποτζόγλου καὶ ἡ διοικητικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ Κέντρου Λαρίσσης.

Πρόποσις οὐδεμία ἠγέρθη.

καὶ συζητήσεις ἐκτείνονταν σὲ κριτικὴ τῆς πλουτοκρατίας, τῆς κρατικῆς ἀναλγησίας, τῶν καθαρευουσιάνικων ἀντιλήψεων καὶ τῆς ἀντιδραστικῆς πατριδορητορείας.

Ὡστόσο, οἱ ἀπόψεις ποὺ προκάλεσαν σχόλια καὶ ἀντιδράσεις ἦταν ἐκεῖνες ποὺ συζητοῦσαν ὁρισμένες συντροφιὲς μετὰ τὸ τέλος τῶν διαλέξεων ἢ σὲ δικές τους συγκεντρώσεις. Σ' αὐτὲς ἀμφισβητοῦνταν ὄχι μόνο κατεστημένες ἀντιλήψεις ἱστορικὲς καὶ κοινωνικές, ἀλλὰ καὶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς παραδοσιακοὺς θεσμούς, τὰ «θεμέλια».

Ἡ ἀμφισβήτηση αὐτὴ ἐνισχυόταν καὶ ἁπλωνόταν μὲ τὴν διανομὴ ἐντύπων, ὅπως τὸ ἀναρχικὸ φυλλάδιο *Κάτω τὰ Εἴδωλα* καὶ ἡ ἀντιπατριωτικὴ μπροσούρα *Κατήχησις τῶν Ἐργαζομένων*. Ὁ Ἰσπανὸς παιδαγωγὸς Φερὲρ προβαλλόταν στὸ Ἐργατικὸ Κέντρο Λάρισας —στὸ ὁποῖο εἶχε ἀναρτηθεῖ ἡ εἰκόνα του— ὄχι τόσο γιὰ τὶς ἀναρχικὲς ἰδέες του ὅσο ὡς κορυφαῖο θύμα τῆς κληρικοκρατίας.

Μιὰ ὁμάδα τοῦ Ε.Κ.Α. στὴν ὁποία φαίνεται ὅτι περιλαμβάνονταν οἱ Μπιτσάνης, Ἀσπιώτης, Φλῶρος, Τσόκρης καὶ Μιχαηλίδης συναντιόταν ὁρισμένα βράδια σὲ τουρκικὸ καφενεῖο τῆς πόλης, προσπαθώντας νὰ διευρύνει τοὺς προβληματισμούς της. Ἀντλοῦσαν ἐπιχειρήματα ἀπὸ τὸν Δαρβίνο ἀλλὰ καὶ τὸν Κων. Παπαρρηγόπουλο, ἀπὸ τὸν Ζολὰ ἀλλὰ καὶ τὸν Φερὲρ περισσότερο γιὰ νὰ κριτικάρουν, ἀπορρίψουν καὶ χλευάσουν κατεστημένα σύμβολα, θεσμοὺς καὶ κοινωνικὲς ἀντιλήψεις παρὰ γιὰ νὰ συγκροτήσουν ἐνιαία θεωρητικὴ ἀντίληψη.

Μιὰ δεύτερη ὁμάδα, ποὺ λειτουργοῦσε στὰ πλαίσια τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου ἦταν ὁ λεγόμενος Φιλεργατικὸς Ὅμιλος ποὺ εἶχε συγκροτηθεῖ ἀπὸ τὸν Μπιτσάνη καὶ ἄλλους 15, περίπου, νέους τῆς πόλης. Οἱ ἰδέες τους ἦταν ἐξίσου προκλητικὲς μὲ τὴν συμπεριφορά τους. Δημοτικιστὲς καὶ χορτογράφοι, θιασῶτες τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Τολστόι, ἀλλὰ καὶ ἀθεϊστές, ἐναντίον τοῦ ἀλκοολισμοῦ, περιπατητὲς καὶ ἀμετροεπεῖς στὶς συζητήσεις τους ἀκόμα καὶ μὲ ἐκπροσώπους τῆς τοπικῆς ἀντίδρασης.

Γενικά, ἡ ἀναρχικὴ δράση τῶν Λαρισαίων σοσιαλιστῶν ἦταν ἀσύνδετη, ἀποσπασματικὴ καί, στὴν καλύτερη περίπτωση, συγκεχυμένη. Ρέπουν, ὅταν ρέπουν, στὸν ἀναρχισμὸ ἀπὸ παρόρμηση. Πρόκειται γιὰ ἀναρχίζοντα μικροαστικὰ στοιχεῖα τῆς Λάρισας, ποὺ ἔχουν βέβαια σαφὴ προοδευτικὸ προσανατολισμό, ἀλλὰ τὸν ἐκφράζουν μὲ σχηματικὸ καὶ ἀνώριμο τρόπο. Προωθοῦν, μὲ τὴν διανομὴ τῶν ἐντύπων, τὶς ἀναρχικὲς ἰδέες, δὲν φτάνουν ὅμως ποτὲ σὲ ἀντιεξουσιαστικὲς ἀντιλήψεις. Ἀποδέχονται τὴν συμμετοχὴ στὶς βουλευτικὲς ἐκλογές, τὴν λεγόμενη νόμιμη πάλη, ἀλλὰ τὴν ἐκλαμ-

βάνουν ὡς μέθοδο ταξικῆς πάλης καὶ ἀντιπαράθεσης πρὸς τὸ σύνολο τοῦ γνωστοῦ πολιτικοῦ κόσμου.

Στὴν ἱστορία τῶν διώξεων τοῦ ἑλληνικοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς Λαρισαίους ἐκείνους ἔχουν χαρακτηρισθεῖ ὡς «ἀναρχικοὶ» καὶ «ἄθεοι». Πρόκειται γιὰ ἁπλουστεύσεις.

Στὴν ἀπολογία του στὸν ἀνακριτὴ Τ. Ἀμπελᾶ, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1911, ὁ Μπιτσάνης διαβεβαίωνε γιὰ τὴν ὁμάδα τοῦ Φιλεργατικοῦ Ὁμίλου ὅτι «ἔχομεν ὅλοι τὰς αὐτὰς ἀρχάς, ἰδέας καὶ σκοπούς: τὸν σοσιαλισμόν». Ἕνα γενικὸ περίγραμμα τῶν ἰδεολογικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Ἀσπιώτη, τοῦ Φλώρου, τοῦ Μπιτσάνη καὶ τῶν ἄλλων ὁμοϊδεατῶν, ὑπάρχει στὴν μαρτυρία τοῦ τοπικοῦ γιατροῦ Ἀχιλλέα Τσίμα στὴ δίκη τῶν Ἀθεϊκῶν:

> *...Κατέχω τὸν σοσιαλισμὸν ἐπειδὴ ἐμελέτησα κατὰ βάθος τὸν Ζωρές, τὸν Δενασὲλ καὶ ἄλλους εἰς τὴν γαλλικὴν γλῶσσαν. Τοὺς ὡμίλησα λοιπὸν περὶ τοῦ ὑγιοῦς σοσιαλισμοῦ καὶ ὄχι τοῦ ἀναρχικοῦ, ὅπως ἤρεσεν εἰς αὐτοὺς οἱ ὁποῖοι ἤθελον τὴν κατάργησιν τῶν κεφαλαίων καὶ τὴν ἐξίσωσιν τῶν πάντων. Τοὺς εἶπα ὅτι ὁ σοσιαλισμὸς δὲν ζητεῖ αὐτά, ἀλλὰ τὴν ἐξάπλωσιν τῆς φιλανθρωπίας καὶ τὴν ἵδρυσιν νοσοκομείων, βρεφοκομείων, πτωχοκομείων καὶ τὰ τοιαῦτα, πρὸς εὐτυχίαν τῆς ἀνθρωπότητος. Ἀλλ' οἱ ἀκροαταὶ μετὰ δυσκολίας μὲ ἠνείχοντο, μὲ διέκοπτον ἐδῶ καὶ ἐκεῖ διὰ γελώτων καὶ εἰς τὸ τέλος δὲν μὲ ἐχειροκρότησαν κατὰ τὰ εἰωθότα. Ὅταν ἔφυγα μοῦ εἶπαν «γιατρὲ νὰ μὴ ἔλθῃς, διότι δὲν μᾶς κάμνεις». Ἔκτοτε δὲν μετέβην πλέον.*
>
> .....
>
> *ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΥΣ: Εἴπατε ὅτι ἡ κοινωνία Λαρίσης ἐθεώρει τὸ Κέντρον ὡς ἀναρχικόν. Νὰ μοῦ διατυπώσητε παρακαλῶ, τί θεωρεῖτε ἀναρχικόν.*
>
> *ΤΣΙΜΑΣ: Νά τί ἐννοῶ. Λὲν ἐπεδίωκον τὴν βελτίωσιν τῶν ἐργατῶν διὰ νομοθετημάτων αὐτοπροαιρέτως διδομένων καὶ δι' ἔργων φιλανθρωπικῶν, ἀλλὰ διὰ νομοθετημάτων τὰ ὁποῖα ἤθελον νὰ ἐπιβάλλωσι αὐτοὶ οἱ ἴδιοι εἰς τὴν Πολιτείαν*[1].

Σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα τῆς δικῆς μας ἔρευνας, μόνο ὁρισμένες ἀπὸ τὶς ἐξεγερμένες αὐτὲς συνειδήσεις τῆς Λάρισας (ὅπως τοῦ

1. *Στενογραφημένα Πρακτικά*, ἔ.ἀ., σελ. 25-26.

Μπιτσάνη καὶ τῆς παρέας του, ἴσως τοῦ Τσόκρη καὶ τοῦ Μιχαηλίδη) μποροῦν νὰ χαρακτηριστοῦν «ἐλευθερόφρονες», μὲ στοιχεῖα δηλαδὴ ἀναρχικῆς ἰδεολογίας καὶ συμπεριφορᾶς. Πάντως, γεγονὸς εἶναι ὅτι ἡ ἀναγκαστικὴ διάλυση τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου Λάρισας βρῆκε ὁρισμένους ἀπὸ τοὺς πρωτεργάτες τῆς συνολικῆς δράσης τοῦ κέντρου νὰ κλίνουν πρὸς μιὰ προβληματικὴ μὲ σαφῆ ἀναρχικὰ γνωρίσματα. Οἱ περισσότεροι ἦταν μεταρρυθμιστὲς καὶ οὐτοπιστὲς σοσιαλιστές.

Τὶς προοδευτικὲς πρωτοβουλίες τοῦ Κέντρου δὲν ἄργησαν νὰ ὑπονομεύσουν καὶ νὰ καταγγείλουν στὴν ἀστυνομία πρῶτος ὁ Καθεκλᾶς καὶ κατόπιν ὁ τοπικὸς βιομήχανος Φ. Παππᾶς, ὁ βιβλιοπώλης καὶ ἐκδότης τῆς *Μικρᾶς* Θ. Μακρῆς καὶ ἄλλοι. Ἡ ὑπόθεση τῶν Ἀθεϊκῶν, ποὺ ξέσπασε τὸν Μάρτιο τοῦ 1911 ἐπεκτάθηκε καὶ στὴ Λάρισα. Ὑπῆρχαν οἱ σύνδεσμοι Σαράτσης καὶ Ζάχος (ποὺ φέρεται ὡς «διευθυντὴς» καὶ τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου Λάρισας) τὰ κοινὰ ἀναρχικὰ φυλλάδια, οἱ ἐπαφὲς ἀνάμεσα σὲ μέλη τῶν δύο Κέντρων καὶ οἱ κοινὲς διδασκαλίας «τῆς ἀθεΐας, τοῦ μαλλιαρισμοῦ καὶ τῆς ἀναρχίας».

Τὰ κίνητρα τῆς πολεμικῆς δὲν ἦταν μόνο ὁ σκοταδισμὸς καὶ ἡ ἔντεχνη παραπλάνηση τῆς κοινῆς γνώμης ἀπὸ τὶς ἀνακρίσεις τοῦ εἰσαγγελέα Ἀμπελᾶ, ὅπως ἀποδείχτηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δίκης τὸ 1914, ἀλλὰ ἡ προσωπικὴ ἰδιοτέλεια (Καθεκλᾶς, Τσίμας, Παππᾶς, Μακρῆς). Τὸ Ἐργατικὸ Κέντρο Λάρισας, μετὰ τὴν ἄρνηση τοῦ Ἀσπιώτη νὰ τεθεῖ ὑποψήφιος στὶς βουλευτικὲς ἐκλογὲς τοῦ Λυγούστου τοῦ 1911, ὑποστήριξε τὴν ὑποψηφιότητα τοῦ Κωνσταντίνου Ζάχου. Χάρη στὴν ἐπιρροὴ τοῦ Κέντρου, ὁ ὑποψήφιος τοῦ ἐργατογεωργικοῦ κόμματος Κ. Ζάχος ἤρθε ὄγδοος σὲ σταυροὺς στὸ σύνολο τῶν 84 ὑποψηφίων βουλευτῶν τῆς ἐπαρχίας τῆς Λάρισας. Ἡ πολιτικὴ αὐτονόμηση τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου ἦταν φυσικὸ νὰ προκαλέσει τὴν ὀργὴ καὶ τὴν πολεμικὴ τοῦ γιατροῦ Τσίμα καὶ τῶν ἄλλων τοπικῶν παραγόντων.

Ἀνάλογη ὀργὴ εἶχε προκαλέσει στὸν ἐφέτη Λάρισας καὶ ἀνακριτὴ Τιμολέοντα Ἀμπελᾶ (1850-1926) ὁ σκωπτικὸς σχολιασμὸς τῶν στιχουργικῶν του ἐπιδόσεων. Μέτριος δραματουργός, ἀδέξιος στιχοπλόκος καὶ καθαρευουσιάνος, ὁ Ἀμπελᾶς εἶχε λάβει μέρος σὲ διάφορους ποιητικοὺς διαγωνισμούς[1]. Ὁ Ἀμπελᾶς, ποὺ εἶχε ἀξιώσεις ποιητῆ γιὰ τὸν ἑαυτό του, ἄρχισε νὰ μνησικακεῖ (ὅπως δέχεται τὸ ὑπ' ἀρι0. 1491/26-7-1912 κατηγορητήριο ἐναντίον τοῦ ἐφέτη ἀπὸ τὸν εἰσαγγελέα τοῦ Ἀρείου Πάγου Ματ. Χατζάκο) ὅταν

1. Κ.Θ. Δημαρᾶ, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Ἀθήνα 1968, σελ. 342.

ἀνακρινόμενος ὁ Μπιτσάνης στὶς 10 Σεπτεμβρίου 1911, τοῦ μνημόνευσε εἰρωνικὰ ἕνα περιώνυμο στιχούργημά του:

Ἠγάπησα κἀγὼ τὴν τάλαινα Μαρίαν,
ἀλλ᾽ εἶχεν εἰς τὰ στήθη της ἡ κόρη μὴ καρδίαν...

Ἀπὸ τότε ὁ Ἀμπελᾶς, ποὺ ἔφταοε ὡς τὴν πλαστογραφία καταθέσεων, μεθόδευε τὴν ἀνάκριση ὥστε νὰ κατηγορηθεῖ ὁ Μπιτσάνης καὶ οἱ ὁμοϊδεάτες του γιὰ διάδοση ἀθεϊστικῶν καὶ ἀναρχικῶν ἰδεῶν, ἐνῶ κατὰ τὴν διάρκεια τῆς δίκης στὸ Ναύπλιο, συνταξιοῦχος πιά, ἔγραψε «ἐπιστολὴν πρός τινα τῶν ἐφετῶν, ζητῶν ὡς χάριν τὴν καταδίκη τοῦ Μπιτσάνη»[1].

Ὁ Λαρισαῖος φοιτητὴς Δημοσθένης Μπιτσάνης εἶχε γεννηθεῖ τὸ 1890 καὶ εἶχε ἐργαστεῖ γιὰ ἕνα διάστημα ὑπάλληλος στὸν Δῆμο Λαρίσης. Ἀρρώστησε ὅμως ἀπὸ φυματίωση καὶ παραθέριζε γιὰ ἀνάρρωση στὰ χωριὰ τοῦ Πηλίου. Τὸ 1910 κατηγορήθηκε ὅτι ἔριξε στὸ παγκάρι τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἁγίας Μαρίνας, στὸ χωριὸ Μελίνα, ἀντὶ γιὰ ὀβολὸ «μιὰ πεντάρα», δηλαδὴ μιὰ μούντζα. Οἱ συζητήσεις ποὺ ἔκανε, ἡ συμπεριφορά του καὶ οἱ σχέσεις του μὲ ἄλλους «ἄθεους καὶ ἀναρχικούς», ἄρχισαν νὰ τρέφουν διάφορες φῆμες γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπό του καὶ κυρίως ὅτι κατευθυνόταν ἀπὸ τὴν ρωσικὴ προπαγάνδα καὶ μάλιστα ὅτι πληρωνόταν σὲ ρούβλια. Τόσο κατὰ τὶς ἀνακρίσεις ὅσο καὶ στὴ δίκη τοῦ Ναυπλίου τρία χρόνια ἀργότερα, ὁ Μπιτσάνης —ποὺ στὰ 1911 φέρεται ὡς ὑπάλληλος τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας— τήρησε θαρραλέα στάση γιὰ τὶς ἰδέες του καὶ ἦταν καυστικὸς πρὸς τοὺς στενοκέφαλους διῶκτες του. Τὴν ἀπολογία του στὸν ἀνακριτὴ μαζὶ μὲ ἄλλα κείμενα τῆς δικογραφίας ὁ Μπιτσάνης τύπωσε εἰδικὸ φυλλάδιο τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1911, μὲ τὸν τίτλο *Τὸ φιλολογικὸν κέρδος τῆς δίκης τῶν Ἀθεϊκῶν.*

Οἱ ἀναρχικοὶ τῆς Λάρισας καὶ τοῦ Βόλου ἔμειναν στὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος περισσότερο ἀπὸ τὶς μεθόδους τῶν διωγμῶν ἐναντίον τους, παρὰ ἀπὸ τὴν καθαρότητα τῆς ἀναρχικῆς τους ἰδεολογίας καὶ δράσης. Σὲ δεύτερο πλάνο πέρασαν ὅμως καὶ αὐτὲς οἱ διώξεις, καθὼς ὁ κυρίαρχος χαρακτήρας τῆς δίκης καὶ τῆς ὅλης ὑπόθεσης τῶν Ἀθεϊκῶν, ἦταν οἱ ἀστικοφιλελεύθερες ἀντιλήψεις καὶ ὁ ἐκπαιδευτικὸς ἐκσυγχρονισμός. Στὴν καλύτερη περίπτωση οἱ ἀστοὶ διανοούμενοι —μὲ πρώτους τοὺς Σαράτση καὶ Ζάχο— διαχώρησαν τὴ θέση τους ἀπὸ τοὺς ἐργάτες κατηγορουμένους, προσπαθώντας τόσο στὴν ἀνάκριση ὅσο καὶ στὴ δίκη νὰ «ἐλαχιστοποιήσουν» τὶς κατηγορίες, νὰ μεθοδεύσουν ἐπιρροὲς ἀπὸ τὸ παρασκήνιο καὶ νὰ ἐλαφρύνουν τὴ δική τους θέση.

1. *Ἀκρόπολις*, 4-5-1914.

Σὲ γράμμα του τῆς 21-9-11 γιὰ τὴν πορεία τῆς ἀνάκρισης ὁ Σαράτσης προσπαθεῖ νὰ πείσει τὸν Δελμοῦζο ὅτι δὲν πρέπει νὰ δικαστοῦν μαζὶ μὲ τοὺς ἀναρχικοὺς ἐργάτες καὶ τονίζει χαρακτηριστικά: «...Ὕστερα τί διάβολο λογικὴ εἶναι αὐτή! Νὰ θέλης νὰ δικαστῆς μὲ τὸν Κόσσυβα, τὸν Κατσιρέλο, τὸν Φλῶρο. Νὰ ἦσαν τουλάχιστον ὅλοι ὅμοιοί μας!... Χώρισε τὸ πρόσωπό σου ἐντελῶς ἀπὸ τὸ Ἐργατικὸ Κέντρο... Ἀπολογήσου σεμνὰ καὶ θετικὰ ἐπὶ τῶν καταθέσεων καὶ ἄφησε τὴν ἰδεολογίαν...»[1].

Ὁ ἴδιος ὁ Μπιτσάνης, παρὰ τὶς ἀναρχίζουσες ἀντιλήψεις καὶ συμπεριφορές του θεωροῦσε κύρια αἰτία τῶν διωγμῶν του τὸ ὅτι ἦταν δημοτικιστής. «Ἀπορῶ», τόνισε στὴν ἀπολογία του στὸν ἀνακριτὴ «ἤδη πῶς μόνο εἰς ἐμὲ ἀπηγγέλθη κατηγορία ἐξ ὅλου αὐτοῦ τοῦ Ὁμίλου. Τοῦτο ἐξηγεῖται μόνο ἂν σκεφθῶ ὅτι ἐγὼ ἔχω κάτι ἄλλο τρομερό, εἶμαι «μαλλιαρός», τὸ ὁποῖον δυστυχῶς εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ ὄχλου σημαίνει καὶ ἄθεον καὶ ἀναρχικὸν καὶ προδότην».

Ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Μπιτσάνη, ποὺ ἀποδείχθηκε ὅτι ἦταν λιγότερο ἐλιγμὸς καὶ περισσότερο μεταστροφή, ὁδήγησε τὸν ἱστορικὸ Φίλιππο Ἠλιοῦ, ὅπως καὶ τὸν Κ. Βάρναλη στὰ *Φιλολογικὰ Ἀπομνημονεύματα*, νὰ διατυπώσει τὴν ἄποψη ὅτι «ἡ ἔννοια τοῦ σοσιαλισμοῦ δὲν προκαλεῖ, ἀκόμα, στὶς παραδοσιακὲς νοοτροπίες τὶς ἀντιδράσεις, ποὺ προκαλεῖ ὁ "μαλλιαρισμός"...»[2].

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἐκεῖνα τὰ χρόνια ὁ σοσιαλισμὸς εἶχε γίνει «ἔνδυμα περιπάτου» γιὰ πολλοὺς μικροαστοὺς διανοούμενους καὶ ἐπιστήμονες, ποὺ ἤθελαν νὰ δείξουν προοδευτικοί. Ἀκόμα καὶ ὁ διώκτης τῶν σοσιαλιστῶν τοῦ Βόλου, ὁ εἰσαγγελέας Γ. Τόμαν δήλωνε «σοσιαλιστής». Ὡστόσο, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὴν κύρια δραστηριότητα τῶν Ἐργατικῶν Κέντρων καὶ τὴν πλειοψηφία τῶν κατηγορουμένων στὰ Ἀθεϊκά, διαπιστώνει ὅτι τὶς διώξεις προκάλεσαν ἡ πολιτική, κοινωνικὴ καὶ συνδικαλιστική τους ἐπιρροή.

Μετὰ τὴν περιπέτεια τῶν Ἀθεϊκῶν οἱ Χαράτσης καὶ Δελμοῦζος ἐντάσσονται ὡς ἐπιφανεῖς στὸ ἀστικοδημοκρατικὸ στρατόπεδο. Οἱ ἄλλοι σκορπίζονται καὶ σιωποῦν. Ὁ Κων. Ζάχος, ἀφοῦ ἐπανέκδωσε, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1911, τὸν *Ἐργάτη* ἐγκαταστάθηκε ὁριστικὰ στὴ Θεσσαλονίκη, ὅπου ὁ πατέρας του ἐργαζόταν στὴ βιομηχανία Ἀλλατίνη. Ὁ Χαρ. Χαρίτος ἐγκαταστάθηκε γιὰ καιρὸ

1. Χ. Χαρίτου, *Τὸ Παρθεναγωγεῖο καὶ τὰ Ἀθεϊκὰ τοῦ Βόλου*. Ἡ Ἀλληλογραφία τῶν Πρωταγωνιστῶν, Ἔκδοση *Ἑταιρίας Θεσσαλικῶν Ἐρευνῶν*, Βόλος 1980, σελ. 108.

2. Δημήτρης Γληνός, *Ἅπαντα*, τόμος Β' (1910-1914), ἔκδ. *Θεμέλιο* 1983, σελ. 570.

στὸ 'Αγρίνιο, ὁ 'Ιωαν. 'Ασπιώτης στὴ Φλώρινα, ὁ 'Αντώνιος Φλῶρος στὰ Γιαννιτσά, ὁ Δημ. Μπιτσάνης, βενιζελικὸς πιά, στὴν 'Αθήνα. 'Ο Κόσσυβας, ἀναφέρει ὁ Κορδάτος, προσχώρησε ἀργότερα στὸν ἐπιστημονικὸ σοσιαλισμό. 'Απὸ τὰ 1913-1914 πῆγε νὰ ζήσει στὴ γενέτειρά του Μακρυνίτσα, γιατὶ ἦταν φυματικός.

Παραμονὲς τῆς δίκης τοῦ Ναυπλίου ὁ Κόσσυβας πιέστηκε ἔντεχνα ἀπὸ τὸν συνήγορο Τριανταφυλλόπουλο νὰ παραβρεθεῖ στὴ δίκη «ἂν δὲν θέλει νὰ ἐκπατρισθεῖ», ὅπως γνωστοποιεῖ μὲ γράμμα του τῆς 14.3.1914 ὁ Δελμοῦζος στὸν Σαράτση[1]. Σὲ ἀπαντητική του ἐπιστολή, τῆς 17.3.1914 ὁ Σαράτσης γράφει σχετικὰ στὸν Δελμοῦζο «...Ὅσο γιὰ τὸν Κόσσυβα ὁ ἐκπατρισμὸς δὲν τὸν φοβίζει, γιατί, ἔγινε βλέπεις rentier (σ.σ. εἰσοδηματίας) καὶ τὰ εἰσοδήματά του τά 'χει στὴν Αἴγυπτο. Δὲν τὸν εἶδα καθόλου ἀπὸ 20 ἡμέρες καὶ δῶ καὶ δὲν ξέρω ποῦ βρίσκεται..»[2]. Σὲ δεύτερο γράμμα του, μὲ ἡμερομηνία 4.4.1914 ὁ Σαράτσης γνωρίζει στὸν Δελμοῦζο τὴν ὁριστικὴ ἀπάντηση: «...'Ο Κόσσυβας ὅμως ἐπιμένει νὰ μὴν ἔλθῃ. Σήμερα μ' ἔγραψε ἀπὸ τὴ Μακρυνίτσα ὅτι ἡ ὑγεία του τὸν ἐμποδίζει νὰ κάνῃ αὐτὸ τὸ ταξίδι. Θὰ τοῦ ξαναγράψω ἀλλὰ ἀμφιβάλλω ἂν θὰ τὸν πείσω...»[3].

Στὴ δίκη δὲν παρουσιάστηκε οὔτε ὁ Κόσσυβας οὔτε οἱ δύο ἄλλοι ἀναρχοσυνδικαλιστές, οἱ ὁποῖοι δικάστηκαν ἐρήμην καὶ ἀθωώθηκαν. 'Απὸ τοὺς συγκατηγορουμένους τους ὁρισμένοι, ὅπως οἱ Κ. Ζάχος καὶ Σ. Ραφαήλ, διαχώρησαν τὴν θέση τους ἀπὸ τοὺς «τρεῖς» καὶ κάποτε μὲ ὄχι κολακευτικούς χαρακτηρισμούς. Τὸ συμβατικὸ σκεπτικὸ τῆς ἀπόφασης ἀνέφερε ὅτι «'Εκ τῶν τριῶν κατηγορουμένων οἱ Κόσσυβας, Κατσιρέλος καὶ Σούλιος, συγκεχυμένας ἔχοντες κοινωνιστικὰς ἰδέας, ὧν τὴν ἐπιστημονικὴν σημασίαν καὶ ἔκτασιν, ὡς ἐκ τῆς μικρᾶς διανοητικῆς ἀναπτύξεως αὐτῶν καὶ ἀτελεστάτης μορφώσεως, δὲν ἠδύναντο νὰ γνωρίζωσιν, ἐξέφρασαν ταύτας, προκαλούμενοι ὑπὸ ἄλλων ἐργατῶν ἐν ἰδιωτικαῖς ὁμιλίαις κατὰ τρόπον ἀτυχῆ, χωρὶς νὰ ὑπάρχῃ παρ' αὐτοῖς ἡ δολία προαίρεσις...»[4].

'Ο Γεώργιος Κόσσυβας ἢ Κόσσιαβας πέθανε τὸν Μάρτιο τοῦ 1919 ἀπὸ φυματίωση στὴν Μακρυνίτσα. Ἄφησε τὴν μικρὴ κτηματική του περιουσία στὸ Σοσιαλεργατικὸ Κόμμα 'Ελλάδος (ΣΕΚΕ), μὲ ἐντολὴ στὴ διαθήκη του νὰ ἱδρυθεῖ Σοσιαλιστικὸ Κέντρο

1. Χ. Χαρίτου, ἔ.ἀ., σελ. 182-183.
2. Χ. Χαρίτου ἔ.ἀ., σελ. 187.
3. Χ. Χαρίτου, ἔ.ἀ., σελ. 191.
4. Πρακτικά, ἔ.ἀ., σελ. 502.

στὸν Βόλο. Τότε, ὁ Σαράτσης, μὲ τὸ ψευδώνυμο «Κάλχας» τοῦ ἔγραψε καὶ μιὰ λυρικὴ νεκρολογία[1].

Προδρομικὴ μορφὴ τοῦ ἑλληνικοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος ὁ Γεώργιος Κόσσυβας ἦταν αὐτοδίδακτος καὶ οἱ πληροφορίες ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς του (βλέπε καὶ ἀγόρευση Λουκᾶ Νάκου στὴ δίκη τοῦ Ναυπλίου) τὸν ἀνέφεραν ὡς πρόσωπο μὲ συγκροτημένη σκέψη καὶ πολλὲς γνώσεις γιὰ φιλοσοφικὰ θέματα καὶ κοινωνικὰ προβλήματα. Δούλεψε στὴν Ἀλεξάνδρεια καπνεργάτης, ὅπου φαίνεται ὅτι μυήθηκε στὸν ἀναρχισμὸ καὶ μετὰ ἀπὸ χρόνια (γύρω στὰ 1906-1908) γύρισε στὸ Βόλο καὶ ἐργαζόταν στὸ καπνοκοπτήριο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν συστηματικὴ πολιτικὴ καὶ συνδικαλιστικὴ του δράση εἶναι βεβαιωμένο ὅτι ἔγραψε πολλὰ ἄρθρα καὶ σχόλια στὸν *Ἐργάτη* Βόλου. Ὀπαδὸς τῆς θεωρίας τοῦ Δαρβίνου γιὰ τὴν καταγωγὴ τοῦ ἀνθρώπου καί, στὶς ἀρχές, θιασώτης ὁρισμένων κοινωνιστικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Λέοντα Τολστόι πέρασε στὸν φιλοσοφικὸ ἀναρχισμό.

Γνήσια ἀκτιβίστικη φύση ὁ Κόσσυβας στράφηκε γρήγορα πρὸς τὶς θεωρίες καὶ τὶς πρακτικὲς τῆς ἀναρχοσυνδικαλιστικῆς δράσης. Ἡ πολυσέλιδη ἀπολογία του στὴν ἀνάκριση —ποὺ διαβάστηκε στὸ δικαστήριο καὶ χάθηκε μαζὶ μὲ τὴν δικογραφία τῆς προδικασίας— ἦταν μιὰ θαρραλέα ὑπεράσπιση τῆς ἰδεολογίας του. Σ' αὐτὴν ἐξηγοῦσε μὲ ποιά βιβλία καὶ στάδια προβληματικῆς ἔφτασε στὸν φιλοσοφικὸ ἀναρχισμὸ τοῦ Μπακούνιν καὶ τοῦ Κροπότκιν. Παρὰ τὰ λίγα γράμματα ποὺ εἶχε σπουδάσει, ἀπόκτησε ἐπιρροὴ καὶ γενικότερο κύρος στοὺς συντρόφους του καὶ ἦταν ἐνημερωμένος γιὰ ὁρισμένα λογοτεχνικὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς του, κυρίως ἐκεῖνα ποὺ εἶχαν ἐπαναστατικὸ χαρακτήρα ἢ ἐκεῖνα τῆς κοινωνικῆς καταγγελίας (Ζολά, Χάινε, Σύη, Γκόρκυ, Νορντάου).

1. *Ταχυδρόμος* Βόλου, 14-3-1919.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Ο ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟΣ ΟΜΙΛΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Τὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου Πελάγους μὲ τὴν ριζοσπαστική τους πολιτικὴ παράδοση, τὴν εὔκολη ἐπαφὴ μὲ τὰ δυτικὰ ρεύματα ἀλλὰ καὶ τὶς ἐμπορομεσιτικὲς σχέσεις καὶ τὸ ὀξυμένο ἀγροτικὸ πρόβλημα, ποὺ δὲν λύθηκε παρὰ τὸ 1924, ἔχουν μιὰ ἀξιόλογη συμβολὴ στὸ ἑλληνικὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα, ἀπὸ τὴν αὐγή του κιόλας.

Ὡς τὸ 1864, τὰ ἀγροτικὰ καὶ τὰ λαϊκὰ στρώματα τῶν ἀστικῶν κέντρων συμμετέχουν στὶς ἐθνικοπολιτικὲς ἐπιδιώξεις, γεγονὸς ποὺ ἔχει ὡς ἑπόμενη συνέπεια φαινόμενα περιστασιακοῦ ἀριστερισμοῦ, ποὺ ἐκδηλώνονται κυρίως στὶς ἐκλογὲς καὶ τὶς αὐθόρμητες κινητοποιήσεις. Ἀντιπροσωπεύονται, ἀπὸ τὸν ριζοσπαστισμό, οἱ βάσεις τῆς φιλελευθερίζουσας ἰδεολογίας, κυρίως ἀπὸ ἐμπορομεσίτες καὶ μικροαστούς. Ἀλλὰ οἱ ἀλλαγὲς στὴν κοινωνικοοικονομικὴ δομὴ εἶναι ἀργόσυρτες καὶ ἡ νέα κοινωνικὴ τάξη, ἡ ἐργατική, καθυστερεῖ καὶ ἐδῶ νὰ συνειδητοποιήσει τὴν ἰδιαιτερότητά της. Ὡστόσο, ἡ προϊστορία αὐτὴ τῶν σοσιαλιστικῶν ζυμώσεων στὰ Ἰόνια νησιὰ δὲν εἶναι εὐκαταφρόνητη.

Στὴν Κεφαλλονιά, μέσα στὸ ριζοσπαστικὸ κίνημα ὑπάρχουν ἀγωνιστὲς ποὺ ἔχουν προχωρήσει πέρα ἀπὸ τὶς καθαρὰ ἀστικοδημοκρατικὲς ἰδέες καὶ προπαγανδίζουν καθαρὰ κοινωνιστικὲς (σοσιαλιστικὲς) ἀντιλήψεις. Ἀνάμεσά τους ὁ Παναγιώτης Πανᾶς καὶ ὁ πρωτοπόρος πολιτικὸς Ἰωσὴφ Μομφεράτος, ποὺ ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο 1849 ἐκδίδει τὴν πολιτικὴ ἐφημερίδα *Ἀναγέννησις*.

Ἐδῶ, ὑπάρχει τὸ 1877 μιὰ ὁμάδα ἀναρχικῶν σοσιαλιστῶν, ποὺ δὲν εἶναι ἄγνωστη στὴν μπακουνικὴ Διεθνὴ καὶ ἔχει ἐπαφὲς μὲ τὸν ὁμόφρονα Δημοκρατικὸ Σύλλογο Πατρῶν. Ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια, ἐπισημαίνονται πρόσωπα καὶ κινήσεις (μ' ὅλες τὶς ἀδυναμίες τους) ποὺ συνδέονται μὲ κάθε σχεδὸν δημοκρατικὴ καὶ προοδευτικὴ προσπάθεια ἀπὸ τὴν Ἀθήνα.

Ἀπὸ ἐδῶ ξεκινάει σημαιοφόρος τοῦ λαϊκιστικοῦ ἀγροτισμοῦ ὁ Μαρίνος Ἀντύπας, ποὺ θὰ ἔχει μιὰ σύντομη δράση στὴν Ἀθήνα, γιὰ τὴν ὁποία καὶ θὰ καταδικαστεῖ, καὶ μετὰ θὰ βρεθεῖ στὴ Θεσσαλία, ὅπου θὰ δολοφονηθεῖ, τὸν Μάρτιο τοῦ 1907, ἀπὸ ἕναν ὑπηρέτη, ὄργανο τῶν τσιφλικάδων, στὴ Λάρισα.

Ἀσφαλῶς, μιὰ νηφάλια ἱστορικὴ κρίση θὰ ἀπορρίψει ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς σοσιαλιστικῆς ἁγιογράφησης τοῦ Μαρίνου Ἀντύπα καὶ τὸν νεφελώδη κοινωνικό του προβληματισμό. Ἡ ἀπήχηση τῆς δολοφονίας του, θὰ συμβάλει στὸ νὰ ἐκλεγοῦν,

περιστασιακὰ ἔστω, ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου, στὶς ἐκλογὲς τοῦ 1910, οἱ τρεῖς πρῶτοι σοσιαλιστὲς βουλευτές. Ἀπὸ τὴν Ἰθάκη κατάγεται ὁ Πλάτων Δρακούλης, ποὺ εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς καὶ ἀπὸ τοὺς πρωτοπόρους στὴ διάδοση τῶν σοσιαλιστικῶν ἰδεῶν στὴν παλαιὰ Ἑλλάδα.

Στὴν Κέρκυρα, ἡ ἐφημερίδα *Ἐργάτης* κυκλοφορεῖ τὸ 1881 καὶ τέσσερα χρόνια ἀργότερα ἱδρύεται ὁ Σοσιαλιστικὸς Σύνδεσμος, ποὺ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὸν Στ. Καλλέργη. Στὴν Κέρκυρα θὰ ἱδρυθεῖ, τὸ 1897, ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα ἐργατικὰ κέντρα τῆς Ἑλλάδας καὶ τὸ 1911 ὁ Σοσιαλιστικὸς Ὅμιλος μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν κοινωνικὸ συγγραφέα Κων. Θεοτόκη. Γύρω στὰ 1893, στὴν Κέρκυρα, στὴ Ζάκυνθο καὶ στὴν Κεφαλλονιὰ δημιουργοῦνται ἀλληλοβοηθητικοὶ καὶ προοδευτικοὶ ἀγροτικοὶ σύλλογοι καὶ ὡς τὰ 1912 ὅλα τὰ νησιὰ γνωρίζουν ἀναστατώσεις ἀπὸ τὶς ἐξεγέρσεις καὶ διαμαρτυρίες τῶν ἀγροτῶν, ποὺ εἶναι στὴν πλειοψηφία τους μικροϊδιοκτῆτες. Κάποτε, ὅπως στὸ κίνημα τῆς Βικέλας, οἱ μορφὲς τῶν κοινωνικῶν ἀγώνων παίρνουν ἐπαναστατικὴ μορφή, ποὺ καταστέλλονται δυναμικὰ ἢ ἐκφυλίζονται. Δὲν λείπουν ἀκόμη καὶ οἱ διάσπαρτες προσπάθειες πολιτικῶν συλλόγων μὲ προγράμματα λαϊκοριζοσπαστικά.

Σὲ γενικὲς γραμμές, μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς ὅτι ἡ σοσιαλιστικὴ καὶ ἡ ἐργατικὴ κίνηση στὰ Ἰόνια ἦταν περιορισμένη, οἱ ὁμάδες ποὺ σχηματίστηκαν δὲν γνώρισαν ποτὲ τὴ μαζικότητα, συχνὰ διαλύονταν ἀπὸ ἐσωτερικὲς διχόνοιες ἢ φυτοζωοῦσαν μέσα στὴν παρακμή. Ὁρισμένες ἀπὸ αὐτές, δὲν ἦταν παρὰ προσωποπαγὴ παραρτήματα στὴν ἐπαρχία τῶν ὀργανώσεων καὶ ἐπιδιώξεων τῆς τριάδας τῶν Ἀθηναίων σοσιαλιστῶν Πλ. Δρακούλη, Στ. Καλλέργη καὶ Νικ. Γιαννιοῦ. Ἂν ὅμως τὸ σοσιαλιστικὸ καὶ ἐργατικὸ κίνημα τῶν Ἰονίων Νήσων δὲν ἀνέπτυξε τὴ φυσιογνωμία καὶ τὶς νεώτερες ἀγωνιστικὲς παραδόσεις ἄλλων περιοχῶν, χαρακτηρίζεται ἀπὸ τοῦτο: ἐκτρέφει στοὺς κόλπους καί, κυρίως, στὶς ριζοσπαστικὲς ἐπαναστατικὲς παραδόσεις του μιὰ σειρὰ ἀπὸ κοινωνικοὺς πρωτοπόρους, ποὺ ἐπηρεάζουν τὴν πορεία τοῦ προοδευτικοῦ κινήματος σὲ πανελλήνια κλίμακα. Ἀπὸ τὴν Κέρκυρα κατάγονταν οἱ Ἀρ. Σίδερις, Δημ. Λιγδόπουλος, Μιχ. Οἰκονόμου, Φρ. Τζουλλάτι, Ἅγις Στίνας, Νικ. Δούμας κ.ἄ.· ἀπὸ τὴν Ζάκυνθο, ὁ Γρηγόριος Ξενόπουλος· ἀπὸ τὴν Ἰθάκη, ὁ Πλ. Δρακούλης· ἀπὸ τὴν Κεφαλλονιά, οἱ Μαρίνος Ἀντύπας, Ρόκκος Χοϊδᾶς, Παν. Πανᾶς, οἱ Νίκος καὶ Παναγὴς Δημητράτος κ.ἄ.

Ἡ μαρτυρία τοῦ Ἅγι Στίνα

Ἡ ἀκτινοβολία πού εἶχε σὲ πανελλήνια κλίμακα, ἐκείνη τὴν ἐποχή, ὁ Σοσιαλιστικὸς Ὅμιλος τῆς Κέρκυρας, φανερώνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ τοὺς κόλπους του προερχόταν ὁ ἕνας (Ἀρ. Σίδερις) ἀπὸ τοὺς δύο βουλευτὲς πού ἵδρυσαν τὸ ΣΕΚΕ καὶ ὅτι ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς, μόνο, ἐπαρχιακοὺς Ὁμίλους, πού προετοίμασαν τὸ ἱδρυτικὸ Συνέδριο τοῦ κόμματος καὶ πῆραν μέρος σ' αὐτό. Ὅμως ἐκτὸς ἀπὸ τὶς καταγραφὲς χρονολογιῶν, προσώπων καὶ ἐντύπων τοῦ Γ. Κορδάτου, στὰ βιβλία του δὲν ὑπάρχουν ἐπαρκὴ ἱστορικὰ στοιχεῖα γιὰ τὰ πρῶτα στάδια τῆς σοσιαλιστικῆς ἰδεολογίας στὴν Κέρκυρα. Ὁρισμένες ἄλλες πληροφορίες ἀντλοῦνται, ἐντελῶς περιθωριακά, ἀπὸ βιογράφους καὶ σχολιαστὲς τοῦ Κωνσταντίνου Θεοτόκη (Σπ. Κοντός, Αἰμ. Χουρμούζιος, Γιάννης Δάλλας, Ζαχ. Παπαντωνίου, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Ἀπ. Σαχίνης) καὶ ἀκόμη ἀπὸ δύο κείμενα τῆς Εἰρήνης Δεντρινοῦ, ἄτυπης συντρόφου τῆς ζωῆς του, στὸ περιοδικὸ *Νέα Ἑστία* (Α, 1927) καὶ τοῦ δικηγόρου καὶ συνεργάτη του Ἀριστοτέλη Σιδέρι, στὸ περιοδικὸ τοῦ Βόλου *Φιλότεχνος* (ἀφιέρωμα στὸν Θεοτόκη, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1926).

Ἕνα πλῆθος στοιχείων γιὰ τὶς κοινωνικὲς συνθῆκες, τὶς ἀντιξοότητες, τὰ πρόσωπα καὶ τὶς καταβολές τους στὴ σοσιαλιστικὴ κίνηση τῆς Κέρκυρας προσκόμισε στὸ βιβλίο του *Ἀναμνήσεις* (ἐκδόσεις *Βέργος*, τόμος Α', 1977) ὁ Ἅγις Στίνας, μέλος τῆς Κ.Ε. τοῦ ΚΚΕ τὴν περίοδο 1929-31 καὶ κατόπιν ἡγετικὸ στέλεχος τοῦ τροτσκισμοῦ στὴν Ἑλλάδα. Ἡ προσωπική του μαρτυρία, πού ἀκολουθεῖ, περιλαμβάνεται σὲ δημοσιεύματα τῆς ἐφημερίδος *Τὸ Βῆμα* (Νοέμβριος 1978) καὶ σὲ χειρόγραφες συμπληρώσεις του.

Ὁ Ἅγις Στίνας (κομματικὸ ψευδώνυμο τοῦ Σπύρου Πρίφτη) γεννήθηκε στὸ χωριὸ Σπαρτίλλα τὸ 1900. Τελείωσε τὴν μέση Ἐμπορικὴ καὶ ὅπως ἀναφέρει σὲ αὐτοβιογραφικό του σημείωμα: «Ἀπὸ παιδὶ 14-15 χρόνων ἐπηρεάστηκα ἀπὸ τὶς σοσιαλιστικὲς ἰδέες καὶ ἀπὸ 18 χρόνων ἀφιέρωσα ὁλόκληρο τὸν ἑαυτό μου στὸ ἀπελευθερωτικὸ κίνημα τῆς ἐργατικῆς τάξης». Λιποτάχτης ἀπὸ τὸ στρατό, τὸ 1921, καὶ μὲ πλούσια κομμουνιστικὴ δράση, πού τοῦ στοίχησε καταδίκες, φυλακίσεις καὶ ἐξορίες, ἔφτασε ὡς τὰ 1931 —πού ἔφυγε ἀπὸ τὸ ΚΚΕ— γραμματέας τῆς Κ.Ο. Πειραιᾶ καὶ γραμματέας τῆς περιφέρειας Κεντρικῆς καὶ Δυτικῆς Μακεδονίας. Συνδέθηκε μὲ τοὺς ἀρχειομαρξιστές, ἵδρυσε μαζὶ μὲ τὸν Μιχ. Ράπτη τὴν τροτσκιστικὴ ὀργάνωση ΛΑΚΚΕ καὶ ἔγινε μέλος τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ περιοδικοῦ *Σοσιαλισμὸς ἢ Βαρβαρότητα*. Τὴν περίο-

δο 1945-55 ἔζησε στὴ γενέτειρά του καὶ μετὰ ἐγκαταστάθηκε μόνιμα στὴν Ἀθήνα, δουλεύοντας γιὰ χρόνια ὡς θυρωρὸς καὶ μεταφραστής, ἀλλὰ διατηρώντας στενὲς σχέσεις μὲ τροτσκιστικὲς ὀργανώσεις.

Ὁ Ἅγις Στίνας (ποὺ ὁ Κορνήλιος Καστοριάδης ἀποκαλεῖ στὰ βιβλία του «δάσκαλό του» καὶ «ἡρωικὴ μορφὴ ἀγωνιστῆ καὶ ἐπαναστάτη») εἶναι ὁ μόνος ποὺ ζοῦσε τὸ 1978 (καὶ τὸ 1984) ἀπὸ τὸν Σοσιαλιστικὸ Ὅμιλο Κέρκυρας, ποὺ κατηύθυνε ἀπὸ τὸ 1911 ὁ Κωνσταντίνος Θεοτόκης ἕως ὅτου ἐνσωματώθηκε στὸ ΣΕΚΕ τὸ 1918.

> Ἂν θέλουμε νὰ ἀξιολογήσουμε ἱστορικά, λέει ὁ Α. Στίνας, τὴν προσφορὰ τῆς ὁμάδας Θεοτόκη, βεβαίως δὲν μποροῦμε νὰ τῆς ἀρνηθοῦμε τὸν προοδευτικό της χαρακτήρα. Τὴν ἀποτελοῦσαν οἱ πιὸ ἐκλεκτοὶ διανοούμενοι τοῦ νησιοῦ καὶ ὁρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς πρόσφεραν πολλὰ στὴ σοσιαλιστικὴ ζύμωση στὴν Κέρκυρα καὶ σὲ πανελλαδικὴ κλίμακα. Ἀλλὰ ὁ σοσιαλισμός, μὲ τὴν ἔννοια τοῦ κινήματος γιὰ τὴ χειραφέτηση τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἦταν, θεωρητικὰ καὶ πρακτικά, ξένος στοὺς περισσότερους. Ὑπῆρχαν ὁρισμένοι, πολὺ λίγοι, ἐργάτες (Βιτουλαδίτης, Ρέγγης, Μπονέλλος, Τράνακας, Λοῦμπος) μέλη τοῦ Ὁμίλου, ἀλλὰ δὲν εἶχε δημιουργηθεῖ κανένας συστηματικὸς δεσμὸς μὲ τὴν ἐργατικὴ τάξη τοῦ νησιοῦ. Οἱ ἐξαιρέσεις ἀφοροῦσαν συγκεκριμένα πρόσωπα καὶ περιστάσεις.
>
> Τὰ μέλη τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Ὁμίλου δὲν εἶχαν μέσα στοὺς στόχους τους νὰ διαδίδουν ὁμαδικὰ τὶς προοδευτικὲς ἰδέες, νὰ βοηθοῦν στὴν συνειδητοποίηση προβλημάτων, νὰ συμβουλεύουν γιὰ ἀπεργίες καὶ κινητοποιήσεις. Ἀρκοῦνταν σχεδὸν στὸ κύρος καὶ τὴν ἐπιρροή τους, θεωροῦσαν αὐτονόητο τὸν προοδευτικό τους ρόλο, καὶ ἡ δραστηριότητά τους δὲν ξεπερνοῦσε τὰ ὅρια τῆς «κλειστῆς διαφώτισης». Μαζὶ μὲ τοὺς ἐργάτες, μέλη τοῦ Ὁμίλου ἦταν καὶ ὁρισμένοι νέοι τοῦ γυμνασίου, ὅπως ἐγώ. Ἐπρόκειτο γιὰ ἕναν φιλολογικὸ προοδευτικὸ κύκλο παρὰ γιὰ ὁμάδα μὲ σοσιαλιστικὴ δράση. Ὁπωσδήποτε, ἡ προσπάθεια μιᾶς σοσιαλιστικῆς ὁμάδας νὰ διεισδύσει στὶς ἀγροτικὲς καὶ ἐργατικὲς μάζες τῆς Κέρκυρας, νὰ συνδεθεῖ μαζί τους καὶ νὰ τὶς κατευθύνει, θὰ συναντοῦσε πολλὲς δυσκολίες. Δὲν ἦταν μόνο ἡ θρησκοληψία, ἡ δυστυχία καὶ ἡ ἀμάθεια. Τὸ χειρότερο ἦταν ὅτι αὐτὴ ἡ μάζα τῶν ἐξαθλιωμένων χωρικῶν, καὶ τῶν περισσοτέρων ἐργατῶν, εἶχε πάρει ἀπόφαση πὼς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλη ἡ μοίρα της. Στὴν ἐφημερίδα μας *Σοσιαλιστικὴ Δημοκρατία* διευθυντὴς ἦταν ὁ ἐργάτης Τίτος Ρέγγης καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ὕλης της γραφόταν ἀπὸ τὸν Σίδερι μὲ τὴν καθοδήγηση τοῦ Κων. Θεοτόκη. Εἶχε περιεχόμενο φιλεργατικό, μὲ καταγγελίες γιὰ τοὺς μεγαλοεργοδότες, τὴν ἐκμετάλλευση ἐργατῶν καὶ ἀγροτῶν, καὶ τὴν κατευθυνόμενη θρησκοληψία.

Μὲ ἀφορμὴ τὴν συμπαράστασή της στὴν ἀπεργία τῶν ἐργατῶν φωταερίου στὴν Κέρκυρα, τὶς ἀρχὲς Ἰουλίου 1912, κινήθηκε δίωξη ἐναντίον τῆς ἐφημερίδας καὶ τοῦ διευθυντῆ της Τίτου Ρέγγη. Δὲν ἦταν μόνο οἱ διώξεις τῆς ἐξουσίας, ποὺ προκαλοῦσαν κλυδω-

νισμούς στὴν ὀργάνωση. Ὑπῆρχαν, ἰδιαίτερα στὴν ἀρχή, καὶ οἱ ἐσωτερικὲς διενέξεις. Μιὰ μερίδα τοῦ Ὁμίλου διαφωνοῦσε μὲ τὴν υἱοθέτηση τῆς δημοτικῆς γλώσσας, ποὺ ἤθελε ὁ Θεοτόκης[1]. Πραγματικά, ὅπως ὑπογραμμίζει ὁ Γιάννης Κορδάτος, «ὁ γλωσσικὸς φανατισμός, ποὺ εἶχε συνταράξει τότες ὅλη τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, εἶχε ἐπηρεάσει καὶ τοὺς σοσιαλιστές. Τὰ πιὸ ἀμόρφωτα στοιχεῖα, ποὺ παίρνανε τὸ σοσιαλισμὸ σὰν ἕνα μικροαστικὸ φιλανθρωπικὸ κίνημα, κρατοῦσαν ἀντιδραστικὴ στάση στὸ γλωσσικό»[2].

Οἱ δύο μερίδες τοῦ Ὁμίλου κάλεσαν ὡς διαιτητὴ τὸν Νικόλαο Γιαννιὸ ποὺ εἶχε μιὰ πανελλήνια ἀκτινοβολία τότε στὸν σοσιαλιστικὸ χῶρο. Ὁ Γιαννιὸς ἔφτασε ἐκεῖ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1911. Ἔχοντας καὶ ὁ ἴδιος γνωρίσει ἀνάλογες ἀντιδράσεις στὶς δικές του ὀργανώσεις πῆρε τελικὰ τὸ μέρος τοῦ Θεοτόκη καὶ τοῦ δημοτικισμοῦ. Ὡστόσο, δὲν κατόρθωσε νὰ δημιουργήσει στὴν Κέρκυρα παράρτημα τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κέντρου. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 1912, μετὰ τὶς διαφωνίες καὶ ἀποχωρήσεις, ὁ Σοσιαλιστικὸς Ὅμιλος τῆς Κέρκυρας ἀναδιοργανώνεται ἀπὸ τὸν Κων. Θεοτόκη καὶ τὸν Τίτο Ρέγγη.

> Ἡ ὁμάδα τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Ὁμίλου, θυμᾶται ὁ Ἅγις Στίνας, εἶχε νοικιασμένα γραφεῖα στὸν πρῶτο ὄροφο ἑνὸς κτιρίου στὴν Πιάτσα. Γιὰ τὸ ἐνοίκιο ἔδιναν ὅλοι. Στοὺς τοίχους ὑπῆρχαν λιθογραφίες τῶν πιὸ γνωστῶν ἐπαναστατῶν καὶ φιλοσόφων: Μάρξ, Μπακούνιν, Κροπότκιν, Λούξεμπουργκ, Τολστόι. Ἐδῶ, σ' αὐτὴ τὴν αἴθουσα, συγκεντρωνόταν ἡ ὁμάδα, σὲ ἀκανόνιστα χρονικὰ διαστήματα καὶ συζητούσαμε διάφορα φιλοσοφικά, κοινωνικά, λογοτεχνικὰ καὶ γλωσσικὰ ζητήματα. Κάποτε κάποτε δίνονταν καὶ διαλέξεις καὶ μέχρι ἐδῶ σταμάταγε ἡ δραστηριότητα τοῦ Ὁμίλου. Βέβαια, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ δράση ποὺ εἶχαν ὁρισμένα μέλη του, σὰν μεμονωμένα ἄτομα, ἔπαιρναν μέρος καὶ ὁρισμένοι ἐργάτες, ποὺ ὁρισμένοι εἶχαν μόνοι τους, κάποια συνδικαλιστικὴ δράση. Ὁ μηχανουργὸς Πλάτων Μπονέλλος, οἱ παλιοὶ τσιγαράδες Κώστας Βιτουλαδίτης καὶ Σπύρος Τράνακας, ὁ βαρκάρης Λοῦμπος, ὁ Τίτος Ρέγγης. Ὁ πιὸ δραστήριος καὶ ὁ πιὸ ἔξυπνος ἀπ' ὅλους ἦταν ὁ Σπύρος Τράνακας. Θυμᾶμαι κάποτε δὲν εἴχαμε λεφτά. «Θὰ σᾶς βρῶ ἐγώ», μᾶς λέει. Κατεβάζει ἀπὸ τὸν τοῖχο ἕνα πορτραῖτο τοῦ Λέοντος Τολστόι. Πηγαίνει, βρίσκει ἕναν παπὰ καὶ τοῦ πουλάει τὴ λιθογραφία γιὰ εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου. Ὅταν πέθανε, τὸ 1925, ἄφησε ὅλα τὰ ὑπάρχοντά του στὸ Κόμμα.

Ἡ κοινωνικὴ εἰκόνα τῆς Κέρκυρας, στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα, μὲ τοὺς ἐμπορομεσίτες προσανατολισμένους πρὸς τὰ δυτικὰ «ἐκσυγ-

1. Ὁ Ἀρ. Σιδέρις, φίλος τοῦ Θεοτόκη ἀπὸ τὸ 1903 ἦλθε σὲ πρόσκαιρη ρήξη μαζί του γιατὶ ἂν καὶ δημοτικιστής, δὲν συμμεριζόταν τὴν ἐπιμονὴ τοῦ Θεοτόκη, νὰ συνδέσει τὴ σοσιαλιστικὴ δραστηριότητα μὲ τὸ γλωσσικό, γεγονὸς ποὺ προκαλοῦσε τὶς διαιρετικὲς καταστάσεις στὴν ὀργάνωση.

2. Γιάννη Κορδάτου, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐργατικοῦ Κινήματος*, Ἀθήνα 1974, σελ. 162.

χρονιστικὰ πρότυπα», τὶς πολιτικὲς ἐπιβαρύνσεις τῆς ἀγγλοκρατίας καὶ μὲ τὸν ἀγροτικὸ πληθυσμὸ ἐξαθλιωμένο ὑλικὰ καὶ πνευματικὰ καὶ «προλεταριοποιούμενο», ἐξηγεῖ τὶς ἀντικειμενικὲς δυσκολίες ποὺ ἀντιμετώπιζε μιὰ σοσιαλιστικὴ ὀργάνωση, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀργόσυρτα βήματα πρὸς τὴν κοινωνικὴ συνειδητοποίηση. Ἂν στοὺς παράγοντες αὐτούς, ἀθροίσει κανεὶς τὸν χαρακτήρα τοῦ λιμανιοῦ τῆς Κέρκυρας κατὰ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο, ἀλλὰ καὶ τὶς ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις ποὺ εἶχε, σὲ φιλελεύθερους ἐμπόρους καὶ ἀγρότες τῶν Ἰονίων, ὁ ἀποκλεισμὸς τῆς Ἀττικῆς τὸ 1915-1917 ἀπὸ τὶς δυνάμεις τῆς Ἀντάντ, ἀντιλαμβάνεται τὸ ὅλο κοινωνικοπολιτικὸ κλίμα τοῦ νησιοῦ ὡς τὸ 1918. Ὡστόσο, καὶ μέσα σ' αὐτὲς τὶς ἀρνητικὲς συγκυρίες —καὶ ὡς ἕνα βαθμὸ ἐξαιτίας τους— προβάλλουν οἱ νέοι κοινωνικοὶ ὁραματισμοί.

Αὐτὴ τὴν ἐποχή, θυμᾶται ὁ Ἅγις Στίνας, ἡ Κέρκυρα, ἦταν ἴσως ἡ περισσότερο βιομηχανικὰ ἀνεπτυγμένη ἀπὸ ὅλες τὶς ἐπαρχιακὲς πόλεις τῆς χώρας. Τὸ ἐργοστάσιο τοῦ Ἀσπιώτη (τὸ μοναδικὸ στὴ χώρα μεγάλο καὶ μὲ σύγχρονα τεχνικὰ μέσα λιθογραφεῖο), ἡ βιομηχανία τοῦ Δεσύλλα, οἱ ἀλευρόμυλοι, τὰ ἐργοστάσια μακαρονοποιίας, ἡ χαρτοποιία, ἡ γαλακτοκομία Μαργαρίτη (μοναδικὴ στὴ χώρα), τὸ ἐργοστάσιο ἀεριόφωτος, τὸ μὲ μεγάλη καὶ διαρκὴ κίνηση λιμάνι κ.ἄ., ἀπασχολοῦσαν χιλιάδες ἐργάτες καὶ ὑπαλλήλους. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἐργάτες τῶν ἀλευρομύλων, τῆς μακαρονοποιίας καὶ τοῦ λιμένα, οἱ συνθῆκες ἐργασίας τῶν ἄλλων ἐργατῶν, καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Ἀσπιώτη καὶ τοῦ Δεσύλλα, ἦταν ἄθλιες. Οἱ ὧρες δουλειᾶς 10, 12, 14, τὰ μεροκάματα πείνας. Ἡ συνδικαλιστικὴ ὀργάνωση, προπαντὸς στοῦ Δεσύλλα ἀπαγορευόταν αὐστηρὰ καὶ κάθε ὑπόνοια γιὰ μιὰ τέτοια κίνηση στοὺς ἐργάτες ἀντιμετωπιζόταν μὲ μαζικὲς ἀπολύσεις. Ἀκόμα, κάθε διαμαρτυρία ἢ ἁπλῶς παράπονο συνεπήγετο ἐπίσης ἄμεση ἀπόλυση. Τὰ πρόστιμα ἦταν ἕνα ἐπιπλέον μέσο ληστείας τῶν ἐργατῶν. Στοῦ Δεσύλλα δούλευαν πολλοὶ ἐργάτες καὶ ἐργάτριες ἀπὸ τὰ κοντινὰ στὴν πόλη χωριὰ (Κανάλια, Ἀλεπού, Ποταμὸς κλπ.). Καὶ ὅμως, αὐτοὶ οἱ ἐργάτες, μὲ αὐτὲς τὶς συνθῆκες ἐργασίας, μὲ τὶς τόσες ὧρες δουλειᾶς, μὲ τὰ μεροκάματα πείνας, θεωροῦνταν, καὶ ἦταν, προνομιοῦχοι σὲ σχέση μὲ τὴν ἀπίστευτη ἀθλιότητα τῆς ὑπαίθρου.

Πείνα, ὑποσιτισμὸς καὶ ἀρρώστιες, προπαντὸς ἀρρώστιες ποὺ θερίζανε τὰ μικρὰ παιδιά, αὐτὴ ἦταν ἡ μόνιμη κατάσταση στὰ χωριὰ τῆς Κέρκυρας. Δὲν ἦταν τὸ κρέας ποὺ τὸ γεύονταν κάθε Πάσχα καὶ Χριστούγεννα, ἀλλὰ καὶ οἱ πατάτες σὲ ὁρισμένες περιοχὲς ἦταν εἶδος πολυτελείας. Ὅταν ἐπισκέπτονταν τὴν Κέρκυρα ξένα πολεμικὰ πλοῖα (κι αὐτὸ γινότανε πολὺ συχνά), χιλιάδες παιδιά, ἀλλὰ καὶ μεγάλοι, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, κατέβαιναν στὶς παραλίες γιὰ νὰ μαζέψουν κομμάτια ψωμὶ ἢ ἄλλα φαγώσιμα ἀπ' αὐτὰ ποὺ πετοῦσαν τὰ καράβια.

Τὸ ἰδεῶδες κοινωνικὸ ἔδαφος γιὰ τὴ θρησκεία καὶ τὴν ἐκκλησία εἶναι ἡ δυστυχία καὶ ἡ ἀμάθεια. Κι ἀπ' αὐτὰ ἦταν πολὺ πλούσιο τὸ ἔδαφος τῆς Κέρκυρας. Στὶς τέσσερις λιτανεῖες τὸ χρόνο καὶ στὶς τρεῖς μέρες τοῦ Δεκέμβρη, ποὺ ἦταν ἀφιερωμένες στὴ λατρεία τ' ἁγιοῦ, αὐτὰ τὰ πεινασμένα πλήθη κατακλύζανε τὴν πόλη γιὰ νὰ προσφέρουν κι αὐτὰ ὄχι ἀπὸ τὸ ὑστέρημά τους, ποὺ δὲν ὑπῆρχε, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ξεραμένο πε-

τσί τους, τὸν ὀβολό τους στὴν οἰκογένεια Βούλγαρη. Αὐτὴ ἡ οἰκογένεια ἦταν ὁ νόμιμος ἰδιοκτήτης τ' ἁγιοῦ, καὶ μ' αὐτὴ της τὴν πραμάτεια ζοῦσε καὶ θησαύριζε.

Αὐτὲς τὶς μέρες τῶν θρησκευτικῶν τελετῶν αὐξανόταν καὶ ἡ κυκλοφορία τοῦ τοπικοῦ τύπου, γιατὶ ὅλες οἱ ἐφημερίδες αὐτὲς τὶς μέρες ἔπρεπε νὰ ἀναγγέλλουν κάποιο θαῦμα τ' ἁγιοῦ. Οἱ ἐφημεριδοπῶλες χαλοῦσαν τὸν κόσμο στοὺς δρόμους μὲ τὶς φωνές τους «τὸ θάμα τ' ἁγιοῦ». Καὶ τὰ παιδιὰ ποὺ πουλοῦσαν τὴν *Ἐργατική* φώναζαν κι αὐτὰ γιὰ τὸ θάμα τ' ἁγιοῦ. Μόνον ποὺ ἐμεῖς ἀποκαλύπταμε τὴν ἀπάτη ἀπ' αὐτὸ τὸ θάμα.

Τὸ χειρότερο ἦταν ποὺ ἡ μάζα αὐτὴ τῶν ἐξαθλιωμένων χωρικῶν τὸ εἶχε πάρει ἀπόφαση ὅτι αὐτὴ ἦταν ἡ μοίρα της[1]. Πόσο διαφορετικὴ εἶναι αὐτὴ ἡ εἰκόνα ἀπ' αὐτὴν τοῦ «πανώριου νησιοῦ ποὺ πλέει στὸ κύμα τῶν ἀρωμάτων του».

Ἀκόμα καὶ σὲ ὅσα ἔχουν πεῖ καὶ σὲ ὅσα ἔχουν γράψει γιὰ τὴν ἐκπολιτιστικὴ καὶ λογοτεχνικὴ παράδοση τῆς Κέρκυρας ὑπάρχει πολὺς μύθος. Αὐτὴ ἡ «ὑψηλῆς στάθμης διανόηση» περιοριζότανε σὲ ἕνα στενὸ καὶ κλειστὸ κύκλο μέσα στὴν πόλη, ξένον καὶ ἀδιάφορο μὲ τὰ βάσανα, τὸν πόνο καὶ τοὺς πόθους τῶν λαϊκῶν μαζῶν.

Ὀργανωμένοι συνδικαλιστικὰ ἐργάτες ἦταν οἱ ἐργάτες λιμένος, οἱ βαρκάρηδες, οἱ ἀρτεργάτες, οἱ μυλεργάτες, οἱ μακαρονοποιοί, οἱ ραφτάδες, οἱ κουρεῖς, οἱ τσαγκαράδες καὶ, πρὶν ἀπὸ τὶς σιγαρομηχανές, οἱ τσιγαράδες ποὺ ἦταν, ὅπως καὶ σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα, τὸ πιὸ μαχητικὸ συνδικάτο.

Ἡ ἐπίδραση τοῦ Ἡ. Γιοβάνοβιτς

Ὅπως ἔχει συμβεῖ μὲ πολλὲς περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας ἔτσι καὶ στὴν Κέρκυρα, ἕνας ἀλλοδαπὸς σοσιαλιστὴς τῆς ἐποχῆς, μὲ ἀγροτοαναρχικὲς ἀντιλήψεις, θὰ συμβάλει αἰσθητὰ στὴν τοπικὴ σοσιαλιστικὴ ζύμωση. Θὰ ἐπηρεάσει τόσο ἀνήσυχους νέους τῆς ἐποχῆς (ὅπως ὁ Δημοσθένης Λιγδόπουλος, ἡγέτης τῆς ἀριστερῆς πτέρυγας τοῦ ΣΕ ΚΕ καὶ ὁ Ἄγις Στίνας) ὅσο καὶ πρόσωπα ποὺ ἀνήκουν ἢ πρόσκεινται στὸν Σοσιαλιστικὸ Ὅμιλο.

Ὁ καταλύτης αὐτός, θυμᾶται ὁ Ἄγις Στίνας, ἦταν ἕνας Σέρβος στρατιώτης, ποὺ λιποτάχτησε. Ὁ Ἠλίας Γιοβάνοβιτς. Ράπτης στὸ ἐπάγγελμα καὶ ἐβραϊκῆς καταγωγῆς, ἦταν ἐπαγγελματίας ἐπαναστάτης ἀφοσιωμένος στὸ κίνημα. Ἀνῆκε στὴν ἄκρα ἀριστερὰ τοῦ σερβικοῦ

1. «Οἱ χωρικοὶ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦταν διαφορετικοί... Κρατοῦσαν ἀκόμα ὅλα τὰ παλιὰ ἔθιμα καὶ τὴν παράδοση. Ἔβλεπαν τὸν ἄρχοντα τοῦ χωριοῦ διαφορετικὸ ἀπὸ τοὺς ἄλλους καὶ τοῦ ἔδειχναν σεβασμὸ καὶ ἀφοσίωση χωρὶς μέτρο. Ἦταν δηλαδὴ ἕνα εἶδος ἀπελεύθεροι ποὺ ἡ πολύχρονη βενετσάνικη κυριαρχία εἶχε χαλάσει τὸν ἀνεξάρτητο χαρακτήρα τους...». Σπυρίδων Μ. Θεοτόκης, *Τὰ νεανικὰ χρόνια τοῦ Κωνσταντίνου Θεοτόκη*, ἐκδ. *Πρόσπερος* 1983, σελ. 31.

σοσιαλιστικοῦ κόμματος καὶ εἶχε μιὰ σοβαρὴ θεωρητικὴ κατάρτιση, καὶ προϊστορία. Ὁ Γιοβάνοβιτς εἶχε ταξιδέψει στὴν Ἱσπανία καὶ τὴν Ἀργεντινὴ καὶ εἶχε γνωριστεῖ μὲ τοὺς ἐκεῖ ἀναρχικούς. Συνδέθηκε ἀκόμα μὲ τοὺς ἀναρχικοὺς τῆς Γαλλίας καὶ εἶχε πάρει μέρος στὴ μεγάλη λιστεία Τραπέζης ποὺ ἔγινε στὸ Παρίσι τὸ 1913. Δὲν ἦταν ἡ πρώτη φορά ποὺ, μαζὶ μὲ ἀναρχικούς, ἔπαιρνε μέρος σὲ λιστεία Τραπέζης. Στὴν Κέρκυρα ἦρθε στρατιώτης τὸ 1915 μὲ τὰ λείψανα τοῦ σερβικοῦ στρατοῦ, μετὰ τὴν ἥττα τους ἀπὸ τὶς στρατιὲς τοῦ Μάκενσεν. Ἔμενε σ' ἕνα στρατόπεδο ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη. Στὴν Κέρκυρα, εἶχε μεταφερθεῖ, προσωρινά, ἡ Σέρβικη Βουλή, ποὺ συνεδρίαζε στὸ Δημοτικὸ Θέατρο καὶ ὁ Βασιλιάς τους Πέτρος, ποὺ ἔμενε στὸ κτίριο τῆς Μπέλλα Βενέτσια. Οἱ Σέρβοι σοσιαλιστὲς ἦταν ἀπὸ τοὺς λίγους ποὺ δὲν πέρασαν στὴν ὑπηρεσία τῆς κυβέρνησής τους, κράτησαν ἀντιπολεμικὴ στάση πιστοὶ στὶς ἐπαναστατικές τους ἰδέες. Θυμᾶμαι ὅτι πολλὲς φορὲς οἱ βουλευτές τους καταγγείλανε μὲ θάρρος τὸ σέρβικο σωβινισμὸ καὶ πολλὲς φορὲς στὴ Βουλὴ δημιουργήθηκαν σοβαρὰ ἐπεισόδια. Δύο φορὲς τὸ Δημοτικὸ Θέατρο τὸ εἶχαν περικυκλώσει, γι' αὐτὸ τὸν λόγο, ὁπλισμένα ἀποσπάσματα τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ. Ἀντίθετα μὲ τοὺς Γάλλους, οἱ Ἰταλοὶ καὶ οἱ Σέρβοι στρατιῶτες ἄφησαν τὶς καλύτερες ἐντυπώσεις στὸ λαὸ τῆς Κέρκυρας. Παρὰ τὴν πεῖνα τους τὸν πρῶτο καιρό, δὲν ἀκούστηκε ὅτι κάποιος ἀπ' αὐτοὺς ἔκανε κλοπή, ληστασία ἢ βιαιοπραγία. Ὅσοι εἶχαν μπακανιότες, πλήρωναν. Ὅσοι δὲν εἶχαν, παρακαλοῦσαν τοὺς χωριάτες μὲ πολλὴ ντροπή, γιὰ λίγη χλέμπα. Τὸ σέρβικο στρατόπεδο τὸ θέρισε πρῶτα ἡ πεῖνα καὶ κατοπινὰ ἡ χολέρα. Ἐκεῖνο, ποὺ θύμιζε γιὰ χρόνια τὴν περιοχὴ ποὺ εἶχαν στρατοπεδεύσει, ἦταν οἱ χιλιάδες σταυροί. Ὅσους γλίτωσαν, οἱ Σύμμαχοι τοὺς ἔστειλαν στὸ μακεδονικὸ μέτωπο, νὰ σκοτωθοῦν κι αὐτοί, γιὰ τὰ συμφέροντά τους.

Μπροστὰ σὲ μιὰ τέτοια κατάσταση, ὁ Ἠλίας Γιοβάνοβιτς, λιποτάχτησε. Κρύφτηκε πρῶτα σ' ἕνα μοναστήρι καὶ μετὰ πῆγε στὴ Κορακιάνα, ὅπου δούλευε κρυφὰ σὰν ράφτης. Ὁ κόσμος τὸν ἔκρυβε στὴν ἀρχὴ —ἀργότερα δὲν χρειαζόταν. Ἔμεινε στὸ νησὶ μέχρι τὸ 1923. Ἐρχόταν στὸ χωριό μας, ὅπως πήγαινε καὶ στὴν Κέρκυρα, ὅπου συνδέθηκε μὲ πολλοὺς ἀπὸ τὸν Ὅμιλο Θεοτόκη.

Ἔγινε ὁ δάσκαλος ὅλων μας. Ἀπ' αὐτὸν μάθαμε γιὰ τὸν ἰμπεριαλιστικὸ χαρακτήρα τοῦ πολέμου (ὅπως καὶ κάθε πολέμου) καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Γερμανῶν καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Συμμάχων. Ἀπ' αὐτὸν πρωτακούσαμε γιὰ τὴν Ρόζα Λούξεμπουργκ, τὸν Κὰρλ Λήμπκνεχτ, γιὰ τὸν Λένιν, τὸν ἰμπεριαλιστικὸ χαρακτήρα τοῦ πολέμου, γιὰ τὸ καθῆκον τῆς μετατροπῆς τοῦ πολέμου σὲ ἐπανάσταση. Γιὰ τοὺς σοσιαλπατριῶτες, γιὰ τὴ χρεωκοπία καὶ κατάρρευση τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς καὶ τὴν ἀνάγκη δημιουργίας νέας. Τὶς ἴδιες συζητήσεις, εἶχε ὁ Γιοβάνοβιτς μὲ πολλοὺς τοῦ Ὁμίλου καὶ ἐκεῖ ὀφείλεται τὸ ὅτι οἱ Κερκυραῖοι σοσιαλιστὲς χωρίζονται σὲ δυὸ μεγάλες ὁμάδες, ὅταν χρειάζεται νὰ τοποθετηθοῦν ἀπέναντι σὲ γεγονότα, ὅπως ἡ «Ἐθνικὴ Ἄμυνα» τοῦ Βενιζέλου, ὁ Παγκόσμιος Πόλεμος, ἡ Ρωσικὴ Ἐπανάσταση. Πιὸ πολὺ ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ τὶς συζητήσεις μαζί του ὁ Μουσούργης, ὁ Βαρότσης καὶ ὁ Γισδάκης.

Ὅταν ἔφυγε τὸ 1923, ἐγὼ ἤμουν ὀργανωμένος στὸ Κόμμα. Διατηρούσαμε γιὰ μεγάλο διάστημα ἀλληλογραφία καὶ ὅλα του τὰ γράμματα, θυμᾶμαι, τελείωναν μὲ τὸ «Βίβα Λὰ Ρεβολουσιὸν Μοντιάλ». Συνδέθηκε καὶ ἐπηρέασε κι ἄλλους σοσιαλιστὲς στὴν Ἑλλάδα ὁ Ἠλίας Γιοβάνοβιτς. Μάλιστα, ἀπ' ὅπου περνοῦσε, μὲ συνέδεε μὲ πρόσωπα καὶ ὀργανώσεις. Στὸν Πειραιά, μὲ τὸν Σταῦρο Λολίτση, στὸ Βόλο μὲ τὸν

Κώστα Γκοντίνο, στὶς Σέρρες μὲ τὸν Λεωνίδα Χατζησταύρου. Τὸ τελευταῖο γράμμα του ἦταν ἀπὸ τὴ Δημοκρατία τοῦ Ἁγίου Μαρίνου. Ὕστερα ἔχασα ἐντελῶς τὰ ἴχνη του. Πολλὰ χρόνια ἀργότερα, ἔμαθα ὅτι μὲ τὴ γενικὴ ἀμνηστία, πῆγε στὴ Γιουγκοσλαβία, πιάστηκε καὶ τὸν σκότωσαν γιὰ δῆθεν «ἀπόπειρα ἀποδράσεως». Δὲν ἦταν ὁ πρῶτος.

Ἕνας ἄλλος Σέρβος διεθνιστὴς καὶ ἐπαναστάτης, ποὺ βρέθηκε ἐκεῖνα τὰ χρόνια στὴν Κέρκυρα καὶ διατηροῦσε δεσμοὺς μὲ Ἕλληνες σοσιαλιστὲς ἦταν ὁ Ζίτκο Τοπόλοβιτς, μέλος τῆς διοικούσας ἐπιτροπῆς τοῦ Σερβικοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος. Ὁ Μιχάλης Οἰκονόμου εἶπε ὅτι ὁ Τοπόλοβιτς εἶχε γνωρισθεῖ μὲ τὸν Ἀρ. Σίδερι καὶ νεαροὺς Κερκυραίους σοσιαλιστὲς τῆς ἀριστερῆς πτέρυγας τοῦ ΣΕΚΕ, ὅπως ὁ ἴδιος καὶ ὁ Δ. Λιγδόπουλος. Ὁ Τοπόλοβιτς εἶχε προσκληθεῖ νὰ παραστεῖ στὸ ἱδρυτικὸ συνέδριο τοῦ ΣΕΚΕ καὶ θὰ ἦταν —ὅπως μοῦ ἐπεσήμανε ὁ Οἰκονόμου— ὁ πρῶτος ξένος ἀντιπρόσωπος στὸ ἱδρυτικὸ συνέδριο. Ὁ Τοπόλοβιτς ἔστειλε στὸ Συνέδριο τὴν ἀκόλουθη ἐπιστολή:

Κέρκυρα 31 Ὀκτωβρίου 1918

Ἀγαπητοὶ σύντροφοι,

Ὁ σύντροφος Μπούκτσεγκ τῆς Κροατίας, ὁ ὁποῖος ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ Κροατικοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος, μετέχει εἰς τὴν ἐπαναστατικὴν κυβέρνησιν, ἔφθασεν εἰς Κέρκυραν ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ στόλου. Μὲ παρακάλεσε νὰ τὸν συνοδεύσω εἰς Κροατίαν καὶ νὰ βοηθήσω τὸ κόμμα μας εἰς τὰς ταραχώδεις στιγμάς, ποὺ διερχόμεθα. Δὲν ἠδυνήθην νὰ ἀρνηθῶ νὰ κάμω τὸ καθῆκον μου καὶ ἀναχωρῶ αὔριον μὲ Γιουγκοσλαβικὸν τορπιλλοβόλον. Εἶχα τὴν εἰλικρινὴν ἐπιθυμίαν νὰ λάβω μέρος εἰς τὸ καλὸν ἔργον τῆς ἱδρύσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος. Ἐστὲ βέβαιοι ὅτι ἡμεῖς οἱ λοιποὶ σοσιαλισταὶ τῶν Βαλκανίων ἐκτιμοῦμεν τὴν ἐργασίαν σας ὡς ἰδικήν μας, διότι δι' ἡμᾶς δὲν πρέπει νὰ ὑφίστανται ἐν τῇ Βαλκανικῇ παρὰ ἓν μόνον κράτος ὁμοσπονδιακὸν ἀποτελούμενον ἀπὸ λαούς, ἴσους καὶ ἐλευθέρους. Θὰ εἶσθε τότε ὄχι μόνον συντροφοί μας εἰς τοὺς ἀγῶνας ἀλλὰ ἀδελφοὶ ἐκ τῆς κοινῆς πατρίδος.

Μὲ ἀδελφικοὺς χαιρετισμοὺς[1]

1. Ἐφημ. *Ριζοσπάστης*, 11 Νοεμβρίου 1918.

Ὁ σοσιαλισμὸς τοῦ Κων. Θεοτόκη

Ἡ σοσιαλιστικὴ ὁμάδα τῆς Κέρκυρας ἀποτελεῖ τυπικὸ ὑπόδειγμα πολιτικῆς ὀργάνωσης ἀπὸ διανοούμενους «παραδοσιακοῦ τύπου», οἱ ὁποῖοι εἶναι κτηματίες ἢ μικροαστοί, ποὺ δὲν ἔχουν ἐνταχθεῖ στὴν ὑλικὴ παραγωγὴ καὶ δὲν ἀποκτοῦν ποτὲ βαθιὰ συνείδηση τῶν προβλημάτων τῆς ἐποχῆς τους. Ἡ κοινωνική τους συνειδητότητα εἶναι ἀφενὸς ὁριακὴ καὶ ἀφετέρου ρέπει ἀναγκαστικὰ πρὸς τὶς ἐξωπραγματικὲς ἀντιλήψεις (οὐμανιστικὸς ἢ ἀναρχικὸς σοσιαλισμὸς κλπ.). Γιὰ τοὺς λόγους αὐτούς, οἱ διανοούμενοι τοῦ εἴδους δὲν θὰ μπορέσουν νὰ συνυπάρξουν καὶ νὰ ἀφομοιωθοῦν στὸ ΣΕΚΕ, ποὺ κατευθύνεται ἀπὸ τὶς ἀντιλήψεις καὶ ἐμπειρίες τῶν σοσιαλιστῶν συνδικαλιστῶν. Ἀριστοκρατικῆς καταγωγῆς ὁ Κωνσταντίνος Θεοτόκης (1872-1923) θὰ γίνει ὁ εἰσηγητὴς τῆς κοινωνικῆς πεζογραφίας στὴν Ἑλλάδα καὶ ὁ ἐπικεφαλῆς τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Ὁμίλου τῆς Κέρκυρας τὴν ἑξαετία 1911-1916.

Πολύγλωσσος καὶ ταξιδεμένος, σπούδασε φιλοσοφία καὶ ἀρχαῖες φιλολογίες (ὡς καὶ σανσκριτικὰ) καὶ γύρισε στὴν Κέρκυρα τὸ 1896[1]. Φίλος τοῦ Ἰ. Πολυλᾶ καὶ τοῦ Λ. Μαβίλη θὰ πολεμήσει ὡς ἐθελοντὴς στὴ Θεσσαλία στὸν «πόλεμο τῆς ντροπῆς» τὸ 1897. Ἡ ἐμπειρία αὐτὴ ἔχει ἀποφασιστικὴ ἐπίδραση στὸν προβληματισμὸ τοῦ Κ. Θεοτόκη μὲ τὴν φιλοδυναστικὴ οἰκογενειακὴ παράδοση. Ἀρχίζει νὰ ἔχει ἐνδιαφέροντα γιὰ τὴν πολιτικὴ κατάσταση τῆς χώρας, προβληματίζεται γύρω ἀπὸ τὴν ἀνάγκη μιᾶς προσπάθειας ἐκσυγχρονισμοῦ καὶ ἀσπάζεται τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Λ. Μαβίλη «ὑπὲρ τῆς ἠθικότητος καὶ τῶν ἀρχῶν της στὴν πολιτική». Ὅλη του τὴ ζωὴ καὶ ὥσπου ἔγινε σοσιαλιστὴς —γράφει στὸ ἄρθρο του ὁ Ἀρ. Σίδερις— πολέμησε συστηματικὰ μὲ ἄρθρα του τὴν φαυλοκρατία, ποὺ ἔμπασε στὴν Ἑπτανησιακὴ Σχολὴ ὁ Γεώργιος Θεοτόκης, καὶ ὑπῆρξε πάντοτε ἀντιπολιτευόμενός του. Σταδιακὰ ἀρχίζει νὰ ἐπιδίδεται στὴν πολύπλευρη κριτικὴ τοῦ κατεστημένου τῆς ἐποχῆς του καὶ στὰ προβλήματα ποὺ συνυπάρχουν μὲ τὴν μισοφεουδαλιστικὴ θέση τῆς ἀγροτιᾶς στὴν Κέρκυρα. Στὴν τελευταία παραμονή του στὸ Μόναχο, τὴν περίοδο 1907-1909, εἶδε τὴ μεγάλη τότε σοσιαλδημοκρατικὴ κίνηση τῆς Γερμανίας καὶ γύρισε ἀποφασισμένος σοσιαλιστής, ἐγκαταλείποντας —σημειώνει ὁ Ἀρ. Σίδερις— τὸν φίλο του βουλευτὴ Λ. Μαβίλη καὶ τὴν πατριωτικὴ του οὐτοπία τῆς

1. Πολλὰ πληροφοριακὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Κ. Θεοτόκη ἕως τὸ 1896 στὴν βιογραφία του ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Σπυρίδωνα Μ. Θεοτόκη ἔ.ἀ., σελ. 22-77.

ἠθικοποιήσεως τοῦ Ἔθνους μέσα στὸ ἀστικὸ καθεστώς.

Τὸν περισσότερο καιρὸ τῆς ζωῆς του, τὸν πέρασε στὸ κτῆμα του στὸ χωριὸ Καρουσάδες. Ἡ ἀπογοήτευσή του ἀπὸ τὴν κοινωνία τῆς Κέρκυρας καταγράφεται ἔντονα στὶς ἐπιστολές του στὸν Κ. Χατζόπουλο. Στὴν πόλη τῆς Κέρκυρας πρωτομπῆκε μὲ τὴν ἵδρυση τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κέντρου Κέρκυρας, ὡς συνεργαζόμενου ὁμίλου μὲ τὴν ὁμώνυμη κεντρικὴ ὀργάνωση τοῦ Νικ. Γιαννιοῦ, ὅπου τὸν ἐκάλεσε ἀπὸ τὸ χωριὸ μεγάλη ἐπιτροπὴ τῶν ἐργατικῶν σωματείων τῆς πόλης. Ὅπως τὰ πεζογραφικά του ἔργα χαρακτηρίζονται ἀπὸ μιὰ κριτικὴ ἐποπτεία τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας, ἔτσι καὶ ἡ πολιτικὴ δραστηριοποίηση τοῦ Κ. Θεοτόκη δὲν χαρακτηρίζεται ἀπὸ τοὺς στενούς του δεσμοὺς μὲ τοὺς συνδικαλιστικοὺς καὶ πολιτικοὺς φορεῖς τῆς ἐργατικῆς τάξης.

Σοσιαλιστὴς μὲ τὴν μαρξιστικὴ ἔννοια δὲν ἦταν. Ὁ Κ. Θεοτόκης παρέμεινε ἕνας προοδευτικὸς διανοούμενος ποὺ ἀκολούθησε τὶς προχωρημένες ἀστικὲς ἰδέες, χωρὶς οἱ σοσιαλιστικές του ἀναζητήσεις νὰ ξεπεράσουν τὸ ἐπίπεδο τοῦ συναισθηματικοῦ οὐμανισμοῦ, τῆς δικαιακῆς ἰσότητας τῶν ἀνθρώπων, καὶ τῆς «πλατύτερης δικαιοσύνης» στὴν κοινωνία. Τὸν ἴδιο χρόνο (1911) τῆς πολιτικῆς του ἀφετηρίας, ὁ Κάιζερ Γουλιέλμος Β' τῆς Γερμανίας ἔκανε τὸ τελευταῖο του ταξίδι στὴν Κέρκυρα καὶ —ὅπως σημειώνει ὁ Σίδερις— θέλησε νὰ γνωρίσει τὸν Κ. Θεοτόκη. Ὁ Κάιζερ ζήτησε νὰ συλλέξει μερικὰ ἀνέκδοτα ἔργα κερκυραϊκοῦ περιεχομένου τῶν νεώτερων χρόνων, γιὰ νὰ ἀποτελέσουν τὸ ὑλικὸ τοῦ λιμπρέτου ἑνὸς ἔργου μὲ τὸν τίτλο *Κέρκυρα*, τὸ ὁποῖο θὰ μελοποιοῦσε ὀνομαστὸς Γερμανὸς συνθέτης. Στὸ ὑποχρεωτικότατο γράμμα τοῦ ὑπασπιστῆ τοῦ Κάιζερ ὁ Θεοτόκης, ποὺ εἶχε πιὰ ἀποτινάξει κάθε ἀριστοκρατισμό, ἀπάντησε μὲ τὸ ἑξῆς γράμμα, γραμμένο στὰ γαλλικά:

Κύριε,

Ἔλαβα τὸ εὐγενικό σας γράμμα καὶ σᾶς εὐχαριστῶ. Σᾶς δηλῶ ὅμως ὅτι, πιστὸς στὶς σοσιαλιστικές μου ἀρχές, δὲν ἐσκέφτηκα ποτὲ νὰ βάλω τὴν τύχη μου στὴν ὑπηρεσία καμιᾶς ἐστεμμένης κεφαλῆς καὶ πρὸ πάντων τοῦ Αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας.

Ἀρχίζοντας —συνεχίζει ὁ Ἀρ. Σίδερις— νὰ μισεῖ βαθιὰ τὸ ἀστικὸ καθεστὼς καὶ συνεργαζόμενος μὲ τοὺς νέους τῆς Σοσιαλιστικῆς Ὁμάδας, ἀπέκρουσε τὸ παράσημο τοῦ Σωτῆρος, ποὺ ἡ Κυβέρνηση Βενιζέλου τοῦ πρόσφερε στὰ 1912-13. Τρία χρόνια ἀργότερα ὁ Κ. Θεοτόκης θὰ ὑποστηρίξει τὸν Ἐλ. Βενιζέλο τὴν ἐποχὴ τοῦ

Διχασμοῦ καὶ θὰ συμπορευθεῖ ὡς τὸ θάνατό του μὲ τὸ κόμμα τῶν Φιλελευθέρων.

Γιὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ Κων. Θεοτόκη, ὅταν ἀντίθετα μὲ τὸν πολιτικό του ρεφορμισμὸ ὡς συγγραφέας («Σκλάβοι στὰ δεσμά τους») ἔχει προωθήσει τὸν κοινωνικό του προβληματισμό, ὁ Ἄγγελος Τερζάκης σὲ σχετικὸ μελέτημά του γράφει:

«...Τὸ 1914, ὅταν θὰ ξεσπάσει ὁ πρῶτος παγκόσμιος πόλεμος, ὁ Θεοτόκης θὰ βρεθεῖ μὲ τὸ μέρος τῶν ἀνταντοφίλων, γιατὶ φρονεῖ πώς, ὅ,τι προέχει αὐτὴ τὴ στιγμή, εἶναι νὰ συντριβεῖ, στὸ πρόσωπο τῆς Γερμανίας, ὁ ἰμπεριαλισμός. Ἀκολουθεῖ τὸ κίνημα τῆς Θεσσαλονίκης καὶ διορίζεται ἀντιπρόσωπος στὴν Κέρκυρα τῆς προσωρινῆς Κυβέρνησης. Ὅμως, κατὰ βάθος, μένει πάντα ὁ λόγιος ὁ ἀπὸ ἰδιοσυγκρασία ξένος πρὸς τὴν πολιτική, καὶ γιὰ τοῦτο γρήγορα παραιτεῖται ἀπ' αὐτὴ τὴ θέση, ὅπως καὶ λίγο μόνο καιρὸ θὰ μείνει ἀπεσταλμένος διπλωματικὸς στὴ Ρώμη, ὅπου τὸ ἴδιο καθεστὼς τὸν ἔστειλε...

...Ἡ καταστροφὴ τῆς Γερμανίας, ἡ οἰκονομική της καταβαράθρωση, εἶχαν ἐξανεμίσει τὴν περιουσία τῆς βαρωνέσσας von Mallowitz. Στενοχωρημένος οἰκονομικὰ ὁ Θεοτόκης ἔρχεται στὴν Ἀθήνα καὶ διορίζεται, στὰ 1917, ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἔξωση τοῦ Κωνσταντίνου, στὴν ὑπηρεσία τῆς Λογοκρισίας. Ἡ παραχώρησή του αὐτὴ στὴν ἀνάγκη τῆς ζωῆς, μένει τὸ μοναδικὸ ἴσως ψεγάδι τῆς κοινωνικῆς του σταδιοδρομίας, καὶ γιὰ τοῦτο, δυσφορώντας ὁ ἴδιος, δὲ θὰ κρατήσει αὐτὴ τὴ θέση παραπάνω ἀπὸ δυὸ μέρες. Τὸ 1918 διορίζεται Γραμματέας τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης. Τὰ οἰκονομικὰ μέσα ὁλοένα τοῦ λείπουν, ἀναλαβαίνει μεταφράσεις γιὰ καθαρὰ βιοποριστικὸ σκοπό, ποὺ δὲν ἔχουν πιά, κατὰ συνέπεια, τὴ σφραγίδα τῆς ἄνεσης καὶ τῆς λογοτεχνικῆς ἀρτιότητας ἐκείνων ποὺ εἶχε καταπιαστεῖ ἀπὸ προσωπική του κλίση ἢ καὶ γιὰ νὰ συμβάλει στὴ μόρφωση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Μεταφράζει ἔτσι τὰ «Προβλήματα Φιλοσοφίας» τοῦ Bertrand Russel, τὴν «Κυρία Μποβαρὺ» τοῦ Φλωμπὲρ σὲ συνεργασία μὲ τὴν Εἰρ. Δεντρινοῦ, γιὰ λογαριασμὸ τοῦ ἐκδότη Γ. Βασιλείου. Στὸν ἴδιο οἶκο τυπώνονται τότε σὲ βιβλία καὶ τὰ μεγάλα του διηγήματα «Κατάδικος» καὶ «Ἡ ζωὴ κι ὁ θάνατος τοῦ Καραβέλα». Γίνεται φιλολογικὸς σύμβουλος τοῦ Ἐκδοτικοῦ Οἴκου Ἐλευθερουδάκη, ποὺ παρουσιάζει σὲ δεύτερη ἔκδοση τὴ νουβέλλα «Ἡ τιμὴ καὶ τὸ χρῆμα» καὶ σὲ πρώτη τὸ μοναδικὸ μυθιστόρημα τοῦ Θεοτόκη «Οἱ Σκλάβοι στὰ δεσμά τους».

Ὅμως, τὸ 1922, ἐκδηλώνεται ἡ μοιραία ἀρρώστεια του, καρκίνος τοῦ στομάχου, ποὺ θὰ τὸν φέρει στὸν τάφο. Χειρουργεῖται χωρὶς ἀποτέλεσμα, καὶ φεύγει γιὰ τὴν Κέρκυρα, τοὺς ἀγαπημένους του Καρουσάδες. Παλεύοντας μὲ τὴν ἀρρώστεια, ὁλοένα ἐξασθενί-

ζοντας, βρίσκει ἀκόμα ὡστόσο τὴ δύναμη νὰ δουλεύει στὸ στερνό του ἔργο τὸν «Παπα-Ἰορδάνη Πασίχαρο», ποὺ μονάχα τριάντα του μεγάλες σελίδες χειρόγραφες θὰ προφτάσει νὰ συνθέσει. Βασανίζεται δεκαοχτὼ μῆνες, τριγυρισμένος στοργικὰ ἀπὸ τὴ μητέρα του, τὴ γυναίκα του, τὶς ἀδερφάδες του, καὶ πεθαίνει στὶς 2 Ἰουλίου τοῦ 1923.

Κηδεύτηκε, καθὼς μαρτυρεῖ ὁ στενὸς φίλος τοῦ Ν. Λευτεριώτης, νωρὶς τὸ ἄλλο πρωί, χωρὶς τὴν παραμικρὴ πομπὴ καὶ δὲν ἀκολούθησαν τὴν κηδεία του παρὰ μονάχα οἱ ἐλάχιστοι στενοὶ φίλοι του καὶ οἱ δικοί του. "Τῶν ἐπισήμων ἡ ἀδιαφορία —σημειώνει ὁ ἴδιος μάρτυρας— ἐστάθηκε ἀχαρακτήριστη".

"Ας διορθώσουμε: Χαρακτηριστική...»[1].

Ἡ σύντροφος τῆς ζωῆς του Εἰρ. Δεντρινοῦ ἐπισημαίνει ὅτι ὁ Κ. Θεοτόκης «δὲν ἄργησε νὰ νιώσει πὼς καὶ ὁ ἴδιος δὲν ἦτανε ἀγωνιστής, ἀλλὰ μόνο ὀνειροπόλος, θεωρητικὸς ἰδανιστής. Ἀποκαρδιωμένος, τραβήχτηκε στὸ τέλος ἀπὸ τὸν ἀγώνα καὶ ἀπέφυγε κάθε ἀνάμιξη στὴ σοσιαλιστικὴ κίνηση, μὴ παύοντας νὰ πιστεύει ἀπόλυτα στὸ Δίκιο καὶ στὴν μελλοντικὴ ἐπικράτηση τοῦ Σοσιαλισμοῦ. Τὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα στὴν Ἑλλάδα τὸν ἀποκήρυξε». Ἔφτασε μάλιστα στὸ σημεῖο, ὑποστηρίζει ἡ Εἰρ. Δεντρινοῦ, νὰ γράψει τὴν εἴδηση τοῦ θανάτου του στὸν *Ριζοσπάστη* στὶς ἀρχὲς Ἰουλίου τοῦ 1823, τονίζοντας πὼς ὁ κομμουνισμὸς δὲν χάνει τίποτα, γιατὶ ὁ Θεοτόκης δὲ στάθηκε ποτέ του κομμουνιστὴς καὶ πὼς μόνο τὰ ἑλληνικὰ γράμματα πρέπει νὰ θρηνοῦν γιὰ τὸ θάνατο ἑνὸς διαλεκτοῦ συγγραφέα.

Σήμερα, ἀντιλήψεις ὅπως αὐτές, ἔχουν ὑποχωρήσει, καὶ ὁ Κ. Θεοτόκης ἀναγνωρίζεται τόσο ὡς ἕνας πολιτικὸς πρωτοπόρος ὅσο καὶ ὡς ἕνας συγγραφέας, ποὺ συνδύασε τὴν κοινωνικὴ προβληματικὴ καὶ τὸ αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα. Ὅπως σημειώνει ὁ Κ.Θ. Δημαρᾶς στὴν *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας* (σελ. 427): «Τὰ περισσότερα ἔργα τοῦ Θεοτόκη ἔχουν κοινωνικὴ κατεύθυνση, κλείνουν δηλαδὴ ἕνα κήρυγμα. Τοῦτο ὅμως δὲν ἐλαττώνει τὴν λογοτεχνική τους ἀξία, ποὺ εἶναι σημαντική», ἀντίθετα λ.χ. μὲ τὰ διηγήματα τοῦ Κ. Παπορίτη.

1. Ἄγγελου Τερζάκη: Εἰσαγωγὴ στὸν τόμο *Κ. Θεοτόκης*, ἐκδ. *Βασικῆς βιβλιοθήκης*, τόμος 51, χ.χ. σελ. 9-10.

Ὁ Ἀρ. Σίδερις καὶ οἱ ἄλλοι τοῦ Ὁμίλου

Δεύτερος στὴ σειρά, θυμᾶται ὁ Ἅγις Στίνας, ἐρχόταν ὁ δικηγόρος Ἀριστοτέλης Σίδερις, ποὺ βγῆκε βουλευτὴς Θεσσαλονίκης τὸ 1915 καὶ ἔγινε καθηγητὴς τῆς Ἀνωτάτης Ἐμπορικῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης Σίδερις, ποὺ εἶχε ἕνα πανελλήνιο κύρος, πηγαινοερχόταν συχνὰ στὴν Κέρκυρα. Σὰν ἐκπρόσωπος τοῦ Ὁμίλου εἶχε λάβει μέρος σὲ ὅλες τὶς προεργασίες γιὰ τὴν δημιουργία τοῦ κόμματος τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ὁ Σίδερις, ποὺ ἦταν τὸ 1918 βουλευτής, θὰ ἔπαιρνε μέρος στὸ ἱδρυτικὸ συνέδριο μ' αὐτή του τὴν ἰδιότητα. Ἔτσι, ὁρίστηκε ἀντιπρόσωπος ὁ συμπατριώτης μας φοιτητὴς Φρ. Τζουλλάτης, σοσιαλιστὴς μὲ ἐπαναστατικὲς ἀντιλήψεις, ποὺ ἀργότερα ἔγινε ὁ ἱδρυτὴς τοῦ ἀρχειομαρξισμοῦ στὴν Ἑλλάδα.

Ὁ Ἀ. Σίδερις ἦταν καὶ τότε, ὅ,τι ἔμεινε ὡς τὸ 1975, ποὺ πέθανε σὲ βαθύτατα γηρατειά: ἕνας μετριοπαθὴς σοσιαλιστής, μὲ ἐθνικοπατριωτικὲς καὶ ἀντιλενινιστικὲς πεποιθήσεις, ποὺ διαγράφτηκε ἀπὸ τὸ κόμμα, γι' αὐτοὺς τοὺς λόγους, τὸ 1923.

Ὑπῆρχε ἀκόμα ὁ Ἰθακήσιος Ἀντώνης Μουσούρης, ἀδελφὸς τοῦ συγγραφέα Φώτου Γιοφύλλη καὶ τοῦ ἠθοποιοῦ Κώστα Μουσούρη. Εἶχε τεράστια μόρφωση καὶ ἦταν πολύγλωσσος. Παραμελοῦσε τὸν ἑαυτό του καὶ τὰ ροῦχα του ἦταν πάντα γεμάτα λαδιές. Ὅταν μεθοῦσε, καὶ μεθοῦσε συχνά, ἀπήγγελλε ἀγγλικὰ Σαίξπηρ καὶ γερμανικὰ Γκαίτε. Ἡ γνώμη του εἶχε βάρος στὰ λογοτεχνικὰ ζητήματα, ποὺ κουβεντιάζονταν στὸν Ὅμιλο.

Ὅταν στοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους πῆγε στρατιώτης μαζὶ μὲ τὸν Ἀρ. Σίδερι, γνωρίστηκαν στὴ Θεσσαλονίκη μὲ τὸν Μπεναρόγια καὶ τοὺς ἄλλους τῆς Φεντερασιόν. Συνδέθηκαν μαζί τους καὶ ὅπως σημειώνει ὁ Μπεναρόγια στὶς *Ἀναμνήσεις* του, οἱ διανοούμενοι αὐτοὶ «ἤρεμοι καὶ ψύχραιμοι ὡμίλουν εἰς στενὸν κύκλον φίλων περὶ μαρξισμοῦ καὶ ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας». Ἀπὸ τότε ὁ Ἀρ. Σίδερις συνδέεται μὲ τὴν Φεντερασιὸν καὶ θὰ ἐκλεγεῖ βουλευτὴς Θεσσαλονίκης τὸν Μάιο τοῦ 1915 χάρις στὴν ὑποστήριξή της, ἀλλὰ ὡς «σοσιαλιστὴς» ὑποψήφιος τοῦ ψηφοδελτίου τῶν γουναρικῶν.

Μέχρι τὸ 1920, συνεχίζει ὁ Ἅγις Στίνας, ὁ Μουσούρης ἦταν ὑπάλληλος στὸ Ταχυδρομεῖο καὶ ἀπολύθηκε ὅταν ἔχασε τὶς ἐκλογὲς ὁ Βενιζέλος. Πέθανε 52 χρόνων στὴν Κατοχή. Τὴν παραμονὴ τοῦ θανάτου του ὁ Μουσούρης πῆγε στὴ Λεωφόρο Ἀλεξάνδρας (τέρμα Ἱπποκράτους) στὸ διαμέρισμα τοῦ Ἀριστ. Σίδερι γιὰ νὰ τὸν βρεῖ. Συνάντησε ἐκεῖ μόνο τὴν ἀδελφή του. «Ἦλθα», τῆς εἶπε, «γιὰ νὰ χαιρετίσω τὸν Τέλη, γιατὶ ἀπόψε θὰ πεθάνω». Ἔτσι καὶ ἔγινε.

Ἄλλο δραστήριο μέλος τῆς ὁμάδας ἦταν ὁ συγχωριανός μου γιατρὸς Στέφανος Γισδάκης, ὁ πρῶτος μου δάσκαλος στὶς προοδευτικὲς ἰδέες. Παντρεμένος μὲ παιδί, δὲν ἔγινε μέλος τοῦ κόμματος, ὅπως καὶ

ὁ Μουσούρης. Ὅλοι λέγανε ὅτι ἦταν ἐξαίρετος ἐπιστήμονας, ἀλλὰ ποτὲ δὲν θυμᾶμαι νὰ ἄσκησε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ γιατροῦ. Ἡ γυναίκα του εἶχε μεγάλη περιουσία ἀπὸ τὴν ὁποία ζοῦσαν. Ὁ Γισδάκης ἦταν περισσότερο ἄθεος καὶ λιγότερο σοσιαλιστής. Ὅσες φορὲς πῆγε δικαστήρια καὶ φυλακὴ —καὶ πῆγε πολλὲς— ἦταν γιὰ ἐξύβριση τῆς θρησκείας. Χλεύαζε τοὺς ἁγίους καὶ τὰ θαύματα, εἶχε κάνει ἐπεισόδια μέσα στὴν ἐκκλησία μπροστὰ στὸν τότε μητροπολίτη Σεβαστιανὸ κλπ.

Ὁ Γισδάκης εἶχε τεράστιο κύρος στὸ νησί, στὸν Ὅμιλο καὶ σ' ὅποιον ξένο τὸν γνώριζε. Τὰ καλοκαίρια πήγαινε μὲ τὴν οἰκογένειά του στὴν Ἑλβετία καὶ ἐκεῖ εἶχε γνωρίσει καλὰ τὸν Λένιν. Ἦταν μεγάλο πράγμα αὐτό. Ἀκόμα, εἶχε παρακολουθήσει τὴ μεγάλη συνδιασκέψη τῶν διεθνιστῶν στὸ Τσίμμερβαλντ, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1915.

Ὁ Στ. Γισδάκης πέθανε σὲ ἡλικία 45 χρόνων, στὶς ἀρχὲς τοῦ 1922 ἀπὸ φυματίωση. Στὸν *Ριζοσπάστη* εἶχα γράψει τότε μιὰ νεκρολογία του.

Τὴν πληροφορία τοῦ Ἀ. Στίνα γιὰ τὶς διεθνεῖς διασυνδέσεις τοῦ Γισδάκη ἐπιβεβαίωσε ἀργότερα ὁ Ἀλ. Κουτσουκάλης στὸ βιβλίο του *Ἡ πρώτη δεκαετία τοῦ ΚΚΕ*[1].

Ὁ Κουτσουκάλης γράφει ὅτι στὰ πρακτικὰ τῶν διεθνῶν Σοσιαλιστικῶν Συνδιασκέψεων τοῦ Τσίμμερβαλντ (Αὔγουστος 1915) καὶ τοῦ Κίενταλ ὑπάρχει τὸ ὄνομα τοῦ Ἕλληνα Γισδάκη ὡς παρατηρητῆ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀλμπέρτο Ἀρδίττι ὡς ἀντιπροσώπου μιᾶς ἑλληνικῆς σοσιαλιστικῆς ὁμοσπονδίας (προφανῶς τῆς Φεντερασιὸν Θεσσαλονίκης).

Τέταρτος διανοούμενος τοῦ Ὁμίλου ἦταν ὁ ποιητὴς Νίκος Λευτεριώτης, παντρεμένος καὶ ὑπάλληλος τοῦ ἀρχειοφυλακίου. Ποιητὴς κοινωνικός, ποὺ ὕμνησε τὸν ἄνθρωπο καὶ τὰ ἰδανικὰ τῆς Ἐλευθερίας καὶ τῆς Δικαιοσύνης. Ἦταν ὁ πιὸ σεμνὸς καὶ ὁ πιὸ ἀγνὸς ἀπ' ὅλους τοὺς παλιοὺς σοσιαλιστὲς τῆς Κέρκυρας. Ἔγινε μέλος τοῦ κόμματος ἀλλὰ δὲν ἔμεινε γιὰ πολύ.

Γιὰ τελευταία φορὰ τὸν εἶδα τὸν Αὔγουστο τοῦ 1961. Ἔμενε μόνος του σ' ἕνα δωματιάκι κοντὰ στὴν Μητρόπολη τῆς Κέρκυρας. Βαριὰ ἄρρωστος στὰ 65 του χρόνια, βρισκόταν στὸ τέλος τῆς ζωῆς του. Εἶχε πολλὴ ἀνέκδοτη ποιητικὴ δουλειὰ καὶ μεγάλο ἀρχεῖο, ποὺ καταστράφηκαν μέχρι τὸ τελευταῖο φύλλο, ὅταν τὸ 1943 οἱ Γερμανοὶ βομβάρδισαν τὴν Κέρκυρα καὶ κατάστρεψαν τὸ σπίτι του. Πέθανε καταπικραμένος.

Ἕνας ἄλλος ποιητὴς καὶ μέλος τῆς σοσιαλιστικῆς ὁμάδας, ποὺ συνέχισε στὸ κόμμα μέχρι τὸ 1926, ἦταν ὁ Σπύρος Νικοκάβουρας ἀπὸ τὴν Σφακήρα. Δικά του ποιήματα εἶναι αὐτὰ γιὰ τὸν Λένιν καὶ ἡ *Ρεβολουτσιάνα*, στὴν πρώτη ποιητικὴ συλλογή του. Ἔγραφε σοσιαλιστικὰ σονέτα. Θυμᾶμαι ἕνα ποίημά του, ποὺ εἶχε ἀπαγγείλει στὴν συγκέντρωση τῆς Πρωτομαγιᾶς τοῦ 1924 καὶ ἄρχιζε ἔτσι:

1. Ἀθήνα 1979, σελ. 42.

Θρόνοι, στέμματα, κορῶνες τρικυλᾶνε στὸν γκρεμό
κι ἀσηκώνονται οἱ αἰῶνες καὶ κοιτᾶν τὸν χαλασμό.

Ἦταν κτηματίας καὶ παντρεμένος. Πέθανε τὸ 1976.

Ὑπῆρχε ἀκόμα ὁ καθηγητὴς τῆς ἰταλικῆς καὶ γαλλικῆς, ποὺ τὸν εἶχαν διώξει ἀπὸ τὰ δημόσια, Νίκος Βαρότσης. Ὁ πιὸ δραστήριος ἀπὸ ὅλους τοὺς σοσιαλιστὲς τῆς Κέρκυρας καὶ ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους τότε στὴν Ἑλλάδα μὲ μαρξιστικὴ κατάρτιση. Κείμενα τοῦ Μὰρξ εἶχε διαβάσει καὶ ὁ Θεοτόκης, ἀλλὰ δὲν εἶχαν ἐπηρεάσει σοβαρὰ τὴ σκέψη καὶ τὴ δράση του. Ὁ Νίκος Βαρότσης, στὰ νιάτα του, ἦταν συνδεδεμένος μὲ τὸ ἰταλικὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα καὶ ἀνῆκε στὴν ἀντικοινοβουλευτικὴ τάση τοῦ Ἀμενατίου Μπορντίγκα. Ἔμεινε στὸ Κόμμα γιὰ χρόνια, πότε ἐνεργὸς καὶ πότε σὲ ἀδράνεια. Παντρεμένος δύο φορές, ἦταν ὁ ὑποκινητὴς καὶ πρωτεργάτης πολλῶν ἀπεργιῶν καὶ κινητοποιήσεων.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἐργάτες, στὸν Ὅμιλο ὑπῆρχαν καὶ ὁρισμένοι νέοι μαθητὲς καὶ ἐργαζόμενοι. Ὁ Δημ. Λιγδόπουλος εἶχε φύγει τὸ 1915 γιὰ νὰ σπουδάσει στὸ πανεπιστήμιο τῆς Ἀθήνας. Ἐκτὸς ἀπὸ ἐμένα καὶ τὸν μακαρίτη ἀδελφό μου Γεώργιο Πρίφτη ἄλλος νέος μύστης, ποὺ ἔγινε κατοπινὰ γνωστός, ἦταν ὁ Σπύρος Θεοδώρου, ἀπὸ τὰ ἱδρυτικὰ στελέχη τῆς Κομμουνιστικῆς Νεολαίας Κερκύρας. Γιὰ ἀρκετὸ διάστημα ἔκανε τὸν γραμματέα τῆς ΟΚΝΕ. Ἀπὸ τὸ ΚΚΕ ἀπεχώρησε μόνος του τὸ 1927 καὶ συνδέθηκε μὲ τὸν Σπάρτακο. Ἐπὶ Μεταξᾶ τὸν ἔπιασε ἡ Ἀσφάλεια καὶ τὸν στείλανε στὴν Ἀκροναυπλία, ὅπου ἤμουνα καὶ ἐγώ. Τὸ 1939 ἀπελάθηκε στὸ ἐξωτερικὸ καὶ ἔμεινε στὸ Παρίσι, μέχρι ποὺ πέθανε.

Ὁ ἀδελφός μου μέχρι τὸ 1924 ἦταν γραμματέας τῆς Κ.Ν. Κερκύρας. Τὸ 1924 στὴν Ἀθήνα, ἐνῶ φοιτοῦσε στὴν Ἀνωτάτη Ἐμπορική, πέρασε στὸν ἀρχειομαρξισμό. Ἐξορίστηκε ἐπὶ Παγκάλου στὴν Ἀνάφη καὶ τὸ 1928 διαφωνεῖ μὲ τοὺς ἀρχειομαρξιστὲς καὶ γιὰ ἀρκετὸ διάστημα συμμετέχει σὲ συζητήσεις στοὺς διάφορους τροτσκιστικοὺς κύκλους. Στὴν Κατοχὴ ἔμενε στὴ Σπαρτίλλα, ὅπου δημιούργησε ἕνα ἐπεισόδιο εἰς βάρος τῶν Γερμανῶν —καὶ ἔβασε τὴ σημαία ἀπὸ τὸ σταθμὸ στὸ χωριό μας, τὴν πάτησε μὲ λύσσα καὶ σκούπισε τὸν πισινό του— γιὰ τὸ ὁποῖο βασανίστηκε. Τὸν ἔκλεισαν στὸ ψυχιατρεῖο τῆς Κέρκυρας ὅπου ἔμεινε μέχρι τὸ τέλος τῆς Κατοχῆς. Ξανακλείστηκε τὸ 1948 καὶ βγῆκε ἀπὸ κεῖ, ὕστερα ἀπὸ 26 χρόνια, νεκρός.

Σύμφωνα μὲ χειρόγραφο σημείωμα τοῦ Ἅγι Στίνα τὰ πρῶτα μέλη τοῦ τμήματος τῆς Κέρκυρας τοῦ ΣΕΚΕ ἀπὸ τὴν παλιὰ σοσιαλιστικὴ Ὁμάδα τῆς πόλης ἦταν οἱ: Ἀριστ. Σίδερις (δικηγόρος), Νικ. Βαρότσης (καθηγητής), Μιχ. Κοντὸς (ὀφθαλμίατρος). Νικ. Λευτεριώτης (ὑπάλληλος, ποιητής), Σπ. Λευτεριώτης (ταχ. ὑπάλληλος), Γρ. Φάντης (ὑπάλληλος), Τίτος Ρέγγης (ἐργάτης, ὑπάλληλος), Σπ. Νικοκάβουρας (ποιητής, κτηματίας), Σπ. Ράλλης (ταχυδρομικὸς ὑπάλληλος), Ἐρ. Ρίκος (ἐπαγγελματίας), Σπ. Ἀγάθος (ἐπαγγελματίας), Α. Σιμωνέτης (ράφτης), Κ. Λοῦμπος, Σπ. Λοῦμπος, Σπ. Τράνακας, Κ. Βιτουλαδίτης, Πλ. Μπονέλλος, Γ. Πέτρου (ἐργάτες). Νέοι, ποὺ δὲν συμπληρώσανε τὰ 21 χρόνια: Σπ.

Πρίφτης, Γ. Πρίφτης, Σπ. Θεοδώρου. Δὲν προσχωρήσανε ἀπὸ τὴν παλιὰ ὁμάδα στὸ κόμμα οἱ Κων. Θεοτόκης (συγγραφέας), Λ. Μουσούρης (δημοσιογράφος), Μάνθος Μεταλλινὸς (φυματιολόγος), Σ. Παξινὸς (γιατρός), καὶ Στεφ. Γισδάκης (γιατρός).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ

ΟΙ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

ΔΗΜΗΤΡΑΤΟΙ-ΛΙΓΔΟΠΟΥΛΟΣ

Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1910 παραμερίζονται σταδιακὰ οἱ παραδοσιακοὶ ἀρχηγέτες, μὲ πρῶτο τὸν Πλάτωνα Δρακούλη καὶ ὁρισμένους ἄλλους, ὅπως τὸν Νικ. Γιαννιὸ καὶ τὸν Σπ. Θεοδωρόπουλο, ποὺ προσδένονται σχεδὸν στὸ ἅρμα τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου.

Δύο σοσιαλιστικὲς ὀργανώσεις ἀναπτύσσονται δυναμικὰ τὴν τριετία 1914-16. Ἀποτελοῦνται ἀπὸ νεολαίους, κυρίως, καὶ ὡς τὴν ἵδρυση τοῦ ΣΕΚΕ θὰ βρεθοῦν στὴν πρωτοπορία τοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος τῆς Ἀθήνας μὲ πολλὲς ἀντικυβερνητικὲς καὶ ἀντιπολεμικὲς ἐκδηλώσεις. Εἶναι ἡ Σοσιαλιστικὴ Ἐργατικὴ Ἕνωση Ἀθηνῶν, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Παναγὴ Δημητράτο, καὶ ἡ Σοσιαλιστικὴ Νεολαία, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸ Δημοσθένη Λιγδόπουλο. Καὶ οἱ δύο θὰ γίνουν ὄχι μόνο ἱδρυτικὰ στελέχη τοῦ νέου κόμματος, ἀλλὰ καὶ ἡγετικὲς φυσιογνωμίες του.

Οἱ τρεῖς Δημητράτοι ἔχουν σημαδέψει —ἄλλος λιγότερο ἄλλος περισσότερο— ἀποφασιστικὰ τὶς διεργασίες ὡς τὴν ἵδρυση τοῦ ΣΕΚΕ καὶ ὅλη τὴ λειτουργία τοῦ κόμματος, τὰ πρῶτα πέντε χρόνια. Ὁ πρῶτος, ὁ Παναγιώτης Δημητράτος, συνδικαλιστὴς στὸν διδασκαλικὸ χῶρο καὶ στενὸς συνεργάτης τοῦ Μαρίνου Ἀντύπα στὰ 1904-1907, ἔπαιξε καθοριστικὸ ρόλο στὴν ἑνοποίηση τῶν σοσιαλιστικῶν ὀργανώσεων τῆς χώρας. Ἐκτελέστηκε ἀπὸ τοὺς κατακτητές, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1944, ὡς «ἐπικίνδυνος ἀναρχικὸς κομμουνιστής». Τὰ δύο ἀδέλφια Νικόλαος καὶ Ἀριστείδης Δημητράτος ἔγιναν, ὁ πρῶτος, γενικὸς γραμματέας τοῦ κόμματος, καὶ δεύτερος, γραμματέας τῆς Σοσιαλιστικῆς Νεολαίας. Ὡς τότε ἡ δράση τους, σχεδὸν πάντα μαζὶ μὲ τὸν μεγαλύτερο στὰ χρόνια ἐξάδελφό τους Παν. Δημητράτο, ἦταν πλούσια καὶ ἀγωνιστική. Ὁ Νικόλαος Δημητράτος ἦταν —ὅπως θὰ δοῦμε— ὁ πρῶτος Ἕλληνας κομματικὸς ἀντιπρόσωπος, ποὺ βρέθηκε στὴν Μόσχα καὶ πῆρε μέρος στὶς ἐργασίες τῆς Γ′ Κομμουνιστικῆς Διεθνοῦς. Πέθανε στὴν Κατοχή.

Ὁ Ἀριστείδης Δημητράτος δὲν ἀκολούθησε ὡς τὸ τέλος τὸν δικό τους —ἀρκετὰ συνεπῆ— δρόμο, μετὰ τὴν σχεδὸν ταυτόχρονη ἀποχώρησή τους ἀπὸ τὸ Κόμμα τὸ 1923. Καπνεργάτης καὶ συνδικαλιστὴς μὲ πλούσια κομματικὴ δράση, ἰδιαίτερα στὴ Βόρεια Ἑλλάδα, ποὺ τοῦ κόστισε φυλακίσεις καὶ στρατοδικεῖα, ὁ Ἀριστείδης Δημητράτος ἔγινε ἡγέτης τοῦ λεγόμενου ρεφορμιστικοῦ

συνδικαλισμοῦ καὶ ὑπουργὸς Ἐργασίας τῆς δικατορίας Μεταξᾶ καὶ τῆς ὀκταετίας τῆς ΕΡΕ.

Ἡ μαρτυρία του γιὰ τοὺς συγγενεῖς του Δημητράτους, γιὰ τὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα στὴν Κεφαλλονιὰ καὶ τὴν Ἀθήνα καὶ οἱ ἀναμνήσεις του ἀπὸ τὴν ὀργάνωση Σοσιαλιστικὴ Ἕνωση, δημοσιεύτηκαν στὴν ἐφημερίδα *Τὸ Βῆμα* στὶς 9-11-78. Συμπληρώθηκαν ἀργότερα μὲ πρόσθετες πληροφορίες ποὺ πάντα ἦταν πρόθυμος νὰ μοῦ δώσει, νοσταλγώντας —συχνὰ μὲ ἔντονη συγκίνηση— ἐκεῖνα τὰ ἀλλοτινὰ χρόνια καὶ ὁράματα τῆς νιότης του. Ὡς μόνος ἐπιζῶν, ὁ Ἀριστείδης Δημητράτος, πλουτίζει μὲ τὴν μαρτυρία του τὰ ἐλάχιστα στοιχεῖα ποὺ ὑπάρχουν, ἀκόμα καὶ ὡς σήμερα, γιὰ πρόσωπα καὶ ὀργανώσεις ἐκείνων τῶν καιρῶν:

Ἡ παράδοση ἀπὸ τὴν Κεφαλλονιὰ

Ὁ Ἀγκώνας τῆς Κεφαλλονιᾶς, ποὺ κατέχει ξεχωριστὴ θέση στὴν ἱστορία τῶν ἀγώνων κατὰ τῆς ἀγγλικῆς κυριαρχίας καὶ ὑπὲρ τῆς Ἑνώσεως, εἶναι τὸ χωριὸ ποὺ γεννήθηκα καὶ ἔζησα τὰ παιδικά μου χρόνια.

Γεννήθηκα τὸ 1902 καὶ ἤμουν ὁ τέταρτος κατὰ σειρὰ γιὸς μὲ πρῶτο τὸν Νίκο, ποὺ εἴχαμε διαφορὰ ὀκτὼ χρόνων. Ὁ πατέρας μας ἦταν παπάς, τρίτη γενιὰ στὸ σόι τῶν Δημητράτων, γραμματισμένος γιὰ τὴν ἐποχή του καὶ μὲ καλὴ γνώση τῶν λατινικῶν. Τὸ σπίτι τοῦ παππού μου, ποὺ εἶχε κτισθεῖ ἔπειτα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ παλαιότερου, ἀπὸ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1867 (καί, ποὺ ἐρειπώθηκε στοὺς σεισμοὺς τοῦ 1953), ἦταν χωρισμένο σὲ τέσσερα μερίδια, ὅσα καὶ τὰ παιδιά του. Εἶχε ἕνα ξεχωριστὸ καὶ ἰδιαίτερο σαλόνι, ποὺ τὸ χρησιμοποιούσαμε καὶ γιὰ ἀναγνωστήριο. Ἐκεῖ ὑπῆρχε μιὰ μεγάλη οἰκογενειακὴ βιβλιοθήκη, μὲ καθίσματα σὲ σχῆμα κανατέ, ποὺ στὴν πραγματικότητα ἦταν κασέλες μὲ βιβλία, ἄλλα ἔντυπα καθὼς καὶ χειρόγραφα. Πολλὰ ἀπὸ τὰ χειρόγραφα, ἦσαν γραμμένα ἀπὸ τὸν γιατρὸ θεῖο Χαράλαμπο καὶ ἀφοροῦσαν περιλήψεις καὶ σημειώσεις ἰατρικῶν συγγραμμάτων δεμένα σὲ σχῆμα βιβλίου, καθὼς καὶ κομμάτια βυζαντινῆς μουσικῆς, γραμμένα ἀπὸ τὸν θεῖο Κωνσταντή. Ἐπίσης ὑπῆρχαν ξενόγλωσσα λεξικά, ποὺ χρησιμοποιοῦσε ὁ θεῖος Γαβρίλης, διερμηνέας, καθὼς καὶ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία καὶ φυλλάδες. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὰ τὰ ὁποῖα εἶχαν σχέση μὲ τὴν ἐπαγγελματικὴ ἰδιότητα τῶν θείων καὶ τοῦ πατέρα (ἂν καὶ ὅλοι τους ἠσχολοῦντο ἐκ παραλλήλου καὶ μὲ τὴν γεωργία) ὑπῆρχαν βιβλία ἱστορικά, πολιτικά, κοινωνικά, φιλοσοφικὰ καὶ ἄλλα.

Ὁ πατέρας μας ἦταν γνωστὸς σὲ ὅλο σχεδὸν τὸ νησὶ καὶ ἄνθρωπος μὲ ἐκτίμηση. Ἔτσι, στὸ σπίτι μας μαζεύονταν συχνὰ ριζοσπάστες καὶ σοσιαλιστές, τοῦ τόπου. Ἀλλὰ καὶ γνωστὰ ὀνόματα τῆς Ἀθήνας, ὅπως ὁ Δρακούλης, ὁ Ρόκκος Χοϊδᾶς, ὁ Ἄβλιχος, ὁ Μαζαράκης, ὁ Δεστούνης — σοσιαλιστὲς βουλευτὲς οἱ δύο τελευταῖοι ποὺ εἶχαν βγεῖ στὶς ἐκλογὲς τοῦ 1910 στὸ νησί μας.

Μέσα σὲ μιὰ τέτοια ἀτμόσφαιρα μεγάλωσα ἐγώ, ὁ Νίκος καὶ τὰ ἄλλα ἀδέλφια μου. Στὸ δημοτικὸ σχολεῖο, εἶχα δάσκαλο τὸν ξάδερφό

μου Παναγὴ Δημητράτο, ποὺ πολέμησε στοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους καὶ τραυματίστηκε στὸ Μπιζάνι. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ὁ Ἀγκώνας, παρουσίαζε ἀξιόλογη ἀγροτικὴ προοδευτικὴ κίνηση, μὲ ἐπικεφαλῆς τοὺς ξεχασμένους σήμερα Χ. Δρόσο, γεωργὸ καὶ ἔμπορο, Σ. Μαρκαντωνάτο, γεωργό, καὶ Χ. Καλοβίτη, βιοτέχνη ἐπιπλοποιό. Ἡ κίνηση αὐτὴ ἂν καὶ ἐκφράζει συγκεχυμένες σοσιαλιστικὲς ἰδέες, προκαλεῖ ζυμώσεις πολιτικοκοινωνικοῦ ἐνδιαφέροντος στὸν Ἀγκώνα καὶ στὰ γύρω χωριά. Ἀλλά, καὶ οἱ σχετικὲς ὀργανωτικὲς ζυμώσεις δὲν ὑστεροῦν. Σὲ ἐκδρομικὴ συγκέντρωση, ποὺ πραγματοποιήθηκε τὴν ἄνοιξη τοῦ 1911 στὴν τοποθεσία «Παναγιὰ στὰ Σία», στὴν ὁποία ἦταν καὶ ὁ Παναγὴς Δημητράτος, ἀποφασίστηκε ἡ ἵδρυση Συλλόγου Ἀλληλοβοήθειας, γιὰ τὴν ὑπεύθυνη ἐκπροσώπηση καὶ τὴν ὀργανικὴ σύνδεση μὲ ἀνάλογες ἐκδηλώσεις. Οἱ ἀγρότες καὶ οἱ ἀστοὶ περίμεναν ὅτι οἱ ἀγῶνες γιὰ τὴν Ἕνωση θὰ δικαιώνονταν μὲ τὴν κοινωνικὴ ἀλλαγὴ καὶ τὴν ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση, ποὺ θὰ ἀκολουθοῦσε. Πλὴν ὅμως, διαψεύστηκαν καὶ μέσα ἀπὸ τὴν πικρία αὐτὴ (ποὺ συνέχισε τὶς παραδόσεις τοῦ ριζοσπαστισμοῦ) γεννήθηκε ὁ Μαρίνος Ἀντύπας καὶ ἡ κίνησή του. Τὸ ἀξιοσημείωτο μάλιστα εἶναι ὅτι ἀπὸ τὰ κηρύγματα τοῦ Ἀντύπα ἐπηρεάστηκαν καὶ πολλοὶ ἱερωμένοι στὴν Κεφαλλονιά, ὅπως ἀπ' ὅ,τι ξέρω, σὲ καμιὰ ἄλλη περιοχή.

Ἔτσι, ἀνάλογη δράση ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἀναλαμβάνει ὁ καλόγηρος Καγγελάρης ἀπὸ τὴν Σάμη, ποὺ κήρυττε, θυμᾶμαι, ὅτι ὁ σοσιαλισμὸς πρέπει νὰ γράφεται μὲ ὠμέγα, γιατὶ πραγματικὰ σώζει.

Ὑπῆρχε ἀκόμα, ἕνας δραστήριος διάκος, ὁ Ἰωάννης Κονιδάρης στὴν ἐπαρχία Πάλλης, ποὺ εἶχε πρωτεύουσα τὸ Ληξούρι. Ὁ Κονιδάρης, συνεργάτης τοῦ Μαρίνου Ἀντύπα, συνήθιζε ἀπὸ τὸν ἄμβωνα νὰ μιλάει καὶ ἔλεγε ὅτι πραγματικὸς χριστιανισμὸς καὶ σοσιαλισμὸς εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα! Κατέληγε δὲ στὴν ἀνάγκη δημιουργίας ἀδελφότητας, γιὰ τὴν ἐξάλειψη τῆς δυστυχίας στὸν κόσμο. Οἱ ἀντιδραστικοὶ ἐκκλησιαστικοὶ κύκλοι, θέλοντας, στὴν ἀρχή, νὰ μὴ πᾶνε κόντρα στὸ ριζοσπαστικὸ πνεῦμα, ἔλεγαν καὶ αὐτοί (ναί, χριστιανισμὸς καὶ σοσιαλισμὸς εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα». Ἔτσι, ὅμως, ἔκαναν προπαγάνδα ἐναντίον τους καὶ ὅταν ἄρχισε τὸ πράγμα νὰ μπαίνει στὴν πράξη καὶ στὰ συγκεκριμένα αἰτήματα τῶν ἀγροτῶν, τὰ βρῆκαν δύσκολα καὶ ἄρχισαν τὴν πολεμική. Ἔτσι, μιὰ φορὰ ἔπιασαν τὸν διάκο Κονιδάρη, γιὰ ἕνα του τέτοιο κήρυγμα καὶ τὸν πῆγαν στὴν Μητρόπολη νὰ δικαστεῖ. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ τὸ γνωρίζω, γιατί κάποιος Καμινάρης εἰδοποίησε σχετικὰ τὸν πατέρα μου νὰ ἐνδιαφερθεῖ στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ γιὰ τὴν ἀπαλλαγὴ τοῦ Κονιδάρη, ὅπως καὶ ἔγινε.

Ἄλλοι σοσιαλιστὲς τῆς ἐποχῆς καὶ τῆς ὁμάδας Ἀντύπα ἦταν, στὸ Ἀργοστόλι ὁ ράφτης Σπύρος Ἀρσένης, ποὺ εἶχε καὶ τὴν ἀντιπροσωπεία τῶν ραπτομηχανῶν *Βέστα* καὶ ὁ Ν. Νομικὸς τεχνικὸς τῆς τοπικῆς ἠλεκτρικῆς ἑταιρίας.

Ἐρχόταν μαζὶ μὲ ἄλλους σοσιαλιστὲς τῆς ἐποχῆς στὸ σπίτι μας, ὅπου γίνονταν συζητήσεις σχετικὲς μὲ τὰ ἀγροτικὰ καὶ κοινωνικὰ προβλήματα.

Ὡστόσο, ἐκείνη ἡ προδρομικὴ μορφὴ τοῦ σοσιαλισμοῦ, πρὶν ἀκόμα ἀπὸ τὸν Ἀντύπα, ποὺ παραμένει τελείως ἄγνωστη, εἶναι αὐτὴ τοῦ Παναγιώτη Πανᾶ, ποὺ δούλεψε ἕνα διάστημα ἀνταποκριτὴς ξένων ἐφημερίδων στὸ Βουκουρέστι. Μᾶς εἶχε γράψει σ' ἕνα του γράμμα ποὺ εἴχαμε: «Τί εἶναι οἱ λαοί; Μηδέν. Τί ἔπρεπε νὰ εἶναι; Τὸ πᾶν».

Ὁ πρόδρομος αὐτῶν τῶν νέων κοινωνικῶν ἀρχῶν, ἐπιστρέφει στὴν

πατρίδα του Λιβαθὼ Κεφαλληνίας καὶ στὶς 28 Σεπτεμβρίου 1874 ἐκδίδει τὴν ἐφημερίδα *Ἐξέγερσις*, ποὺ ἀντίτυπά της βρίσκονται στὴν Κοργιαλένειο Βιβλιοθήκη. Εἶναι, νομίζω, ἡ πρώτη ἑλληνικὴ σοσιαλιστικὴ ἐφημερίδα, πολὺ πιὸ πρὶν ἀπ' αὐτὲς ποὺ ἀναφέρει ὁ Γιάννης Κορδάτος. Στὰ κεφαλαῖα γράμματα τοῦ τίτλου, εἶχε προτάξει τὸ σύνθημα: «Τί εἶναι ὁ λαός; Μηδέν. Τί ἔπρεπε νὰ εἶναι; Τὸ πᾶν». Καὶ προπαγάνδιζε ἐκτὸς ἀπὸ τὶς τρεῖς ἀστικὲς ἀξίες τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως (ἐλευθερία, ἰσότητα, ἀδελφότητα) καὶ κάτι νέο — τὴν «ἀλληλεγγύην τε ἀτόμων καὶ λαῶν». Δηλαδή, τὸν σοσιαλισμό.

Ἀπὸ τὶς 5 Ἰουλίου 1875, ὁ Πανᾶς ἐκδίδει (συνεχίζοντας τὴν δράση του) τὴν ἐφημερίδα *Ἐργάτης* μὲ ὑπότιτλο «Οὐδὲν τῆς πείρας σοφώτερον» καὶ σοσιαλιστικὸ περιεχόμενο. Ὁ Πανᾶς, τὸ 1876, ἔρχεται στὴν Ἀθήνα καὶ συνεχίζει τὴν ἔκδοση τοῦ *Ἐργάτη*, γιὰ νὰ πεθάνει μέσα στὴν λησμονιὰ μετὰ ἀπὸ λίγα χρόνια. Μέσα σ' αὐτὴ τὴν προοδευτικὴ ἀτμόσφαιρα μεγαλώσαμε ἐγὼ καὶ τὰ ἄλλα ἀδέλφια μου. Ὁ ἐξάδελφός μας Παναγὴς Δημητράτος μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Ἀντύπα ἔφυγε γιὰ τὴν Ἀθήνα, ὅπου ἄρχισε νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὰ συνδικαλιστικὰ τῶν δασκάλων καὶ μὲ τὸ σοσιαλισμὸ στὸ Σοσιαλιστικὸ Κέντρο τοῦ Νικόλαου Γιαννιοῦ. Ἦταν τὸ 1913, ἴσως καὶ νωρίτερα. Τὴν ἴδια ἐποχὴ εἶχε φύγει γιὰ τὴν Ἀθήνα ὁ ἀδελφός μου Νικόλαος, καὶ γράφεται φοιτητὴς στὴ Νομική. Τὸ 1914, ἤρθα στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ τελειώσω τὸ γυμνάσιο καὶ νὰ συνεχίσω στὴν Ἰατρικὴ Σχολή. Μέναμε μὲ τὸν ἀδελφό μου σ' ἕνα δωμάτιο στὴν ὁδὸ Γιάννη Σταθᾶ, πάνω ἀπὸ τὴν Σόλωνος. Ἐκεῖνο τὸν χρόνο, ὁ Παναγὴς δημιουργεῖ τὴ δική του ὀργάνωση, τὴ Σοσιαλιστικὴ Ἕνωση καὶ μπλέκουμε ὅλοι γιὰ τὰ καλὰ μὲ τὸ σοσιαλεργατικὸ κίνημα καὶ τὶς προσπάθειες γιὰ τὴ διάδοση τῶν ἰδεῶν του.

Οἱ ὀργανώσεις στὴν Ἀθήνα καὶ ὁ Παν. Δημητράτος

Ὁ Παναγιώτης Δημητράτος ἔχει ἐνταχθεῖ τὸ 1911 στὸ Σοσιαλιστικὸ Κέντρο, τοῦ Νικόλαου Γιαννιοῦ, μὲ τὸ ὁποῖο ἦρθε σύντομα σὲ σύγκρουση καὶ διαγράφτηκε. Κατόπιν ὁ Δημητράτος καὶ μιὰ ὁμάδα δικῶν του πλησίασε τὸν Δρακούλη καὶ σύντομα ἔγινε κορυφαῖο στέλεχος στὶς δύο προσωπικὲς ὀργανώσεις τοῦ γηραιοῦ σοσιαλιστῆ, στὸ Σύνδεσμο τῶν Ἐργατικῶν Τάξεων τῆς Ἑλλάδος (ΣΤΕΤ) καὶ τὸ Ἑλληνικὸ Σοσιαλιστικὸ Κόμμα. Ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1913, τὸ Γραφεῖο τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς θεωρεῖ τὸν Δρακούλη μεμονωμένη προσωπικότητα καὶ ὄχι «ἀρχηγέτη κάποιου σοσιαλιστικοῦ κόμματος», παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὡς τὰ 1914 ὁ Δρακούλης περιόδευε στὶς βαλκανικὲς χῶρες σὰν ἀπεσταλμένος τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς καὶ ὡς τὸ 1915 εἶναι ἐκπρόσωπος τῶν ὀργανώσεων τῆς χώρας στὰ συνέδρια καὶ διασκέψεις τοῦ διεθνοῦς σοσιαλισμοῦ.

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1913 τὸ Γραφεῖο τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς ζήτησε ἀπὸ τὴ Φεντερασιὸν νὰ προωθήσει τὴν ἑνότητα τῶν σοσια-

λιστικῶν ὀργανώσεων στὴν Ἑλλάδα. Οἱ ἡγέτες της, ποὺ δὲν θεωροῦσαν ὁριστικὴ τὴν ἔνταξη τῆς Θεσσαλονίκης στὴν ἑλληνικὴ ἐπικράτεια διστάζουν νὰ πάρουν τέτοιες πρωτοβουλίες. Αὐτὲς θὰ τὶς ἀναλάβουν οἱ ὀργανώσεις τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος μὲ τὴν σύμπραξη ἁπλῶς τῆς Φεντερασιόν.

Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1913 συμφώνησαν καταρχὴν (καὶ γιὰ χρόνια, μόνο σ' αὐτὸ) νὰ συστηματοποιηθοῦν οἱ ἑνοποιητικὲς προσπάθειες. Ἀποφασίστηκε ἡ ἔκδοση ἑνὸς κοινοῦ ἐντύπου, τῆς σοσιαλιστικῆς ἐφημερίδας *Ὀργάνωσις*. Ὅπως θὰ ἀποδειχθεῖ ἀπὸ αὐτὴ τὴν περίπτωση καὶ ἀπὸ ἄλλες ἐξελίξεις, ὅλοι διαλαλοῦσαν τὴν ἑνότητα, ἀλλὰ τὴν ἤθελε ὁ καθένας γιὰ τοὺς σκοπούς του. Τὴ χρηματοδότηση τῆς ἐφημερίδας ἀνέλαβε ὁ Δρακούλης καὶ γι' αὐτὸ μπῆκε ὡς ὑπότιτλος «ὄργανον τοῦ Συνδέσμου τῶν Ἐργατικῶν Τάξεων τῆς Ἑλλάδος». Διευθυντής της καὶ ὑπεύθυνος συντάκτης ὁρίστηκε ὁ Παναγὴς Δημητράτος.

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐφημερίδα ἦταν ὄργανο τοῦ ΣΤΕΤ, δηλαδὴ τοῦ Δρακούλη, πρόβαλε μαχητικὰ τὶς ἐργατικὲς διεκδικήσεις, καταπολεμοῦσε συστηματικὰ τὶς «ἀποπλανητικὲς μεθόδους» τοῦ φιλεργατισμοῦ τῶν φιλελευθέρων, προωθοῦσε μὲ τὴν εἰδησεογραφία καὶ τὰ ἄρθρα της τὴν συνεργασία καὶ τὴν ἀλληλεγγύη. Τὴν σοσιαλιστικὴ προπαγάνδα, τὴν θεωροῦσε προέκταση καὶ ἀναγκαῖο συμπλήρωμα τοῦ ἀνόθευτου συνδικαλιστικοῦ κινήματος.

Μὲ τὸν καιρό, ὁ Παν. Δημητράτος συνδέθηκε στενὰ μὲ τὴν Φεντερασιὸν καὶ δημιούργησε μέσα στὶς ὀργανώσεις τοῦ Δρακούλη, μιὰ δική του πολιτικὴ ὁμάδα τὴ Σοσιαλιστικὴ Ἕνωση Ἀθηνῶν. Ἡ ὀργάνωση αὐτή, ποὺ θὰ ἐξελιχθεῖ σὲ φράξια καὶ θὰ προκαλέσει τὴν ὀργὴ τοῦ Πλ. Δρακούλη, δὲν ἦταν ἁπλὰ ἕνας προσωπικὸς μηχανισμὸς τοῦ γραμματέα της Παναγῆ Δημητράτου. Χάρις στὶς ὀργανωτικές του ἱκανότητες ὁ Δημητράτος κατάλαβε ὅτι χρειαζόταν ἕνας μηχανισμός, ποὺ νὰ ἀπευθύνεται καὶ νὰ δραστηριοποιεῖται, ὅσο καὶ ὅπως μπορεῖ, ἀποκλειστικὰ σχεδὸν στὸν ἐργατικὸ χῶρο, ἀντίθετα μὲ ὅ,τι ἔκαναν ὅλοι οἱ ἄλλοι ποὺ ἀπευθύνονταν κυρίως σὲ μικροαστούς, διανοούμενους καὶ φοιτητές.

Γιὰ τὴν θεωρητικὴ κατάρτιση τοῦ Π. Δημητράτου, ὁ Γιάννης Κορδάτος λέει πὼς ἦταν μικρή[1]. Καὶ φαίνεται νὰ ἔχει δίκιο, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ἀριστερῆς ἰδεολογικῆς ὑποδομῆς, ποὺ τὸν χαρακτηρίζει στὴν ἐκλογική του συνεργασία τὸ 1915 μὲ τοὺς βασιλικοὺς καὶ στὴ συμμετοχή του στὸ Σοσιαλιστικὸ Συνδιάσκεψη τοῦ Λονδίνου μὲ τὶς εὐλογίες τῶν φιλελευθέρων.

1. Γ. Κορδάτου, *Ἱστορία τοῦ Ἐργατικοῦ Κινήματος*, σ. 270.

Συνεχίζει τὴ μαρτυρία του ὁ Ἀριστείδης Δημητράτος, γιὰ τὶς μεθόδους ὀργάνωσης καὶ δράσης ἐκείνης τῆς ὀργάνωσης.

Ἐγὼ ἤλθα στὴν Ἀθήνα τὸ 1914 γιὰ νὰ συνεχίσω τὸ γυμνάσιο καὶ σπουδάσω ἰατρικὴ κατόπιν. Στὴν πρωτεύουσα τὸ καινούριο περιβάλλον τὸ ἀποτελοῦν σύντροφοι τοῦ ἀδελφοῦ μου Νικόλα καὶ φίλοι καὶ συμμαθητές μου στὸ σχολεῖο. Τότε ἀρχίζει ἡ ἀνάμιξή μου στὴν κίνηση τῆς σοσιαλιστικῆς νεολαίας. Τὰ λεφτὰ ἀπὸ τὸν πατέρα μας ἦταν λίγα. Ὁ Νίκος ἐργαζόταν προσωρινά, νομίζω σὲ κάποια δημόσια ὑπηρεσία. Ἐργαζόμουν, κατὰ περιπτώσεις κι ἐγὼ — μεροκάματο δηλαδή.

Ἡ γνωριμία μου μὲ τὶς σοσιαλιστικὲς ἰδέες μοῦ ἀνοίγει τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ στὴν ἐργατικὴ κίνηση. Στὴν ἀρχή, μαζὶ μὲ τὸν νεολαῖο Ἀντώνη Δούμα, μαθητὴ τότε τοῦ γυμνασίου καὶ ἔπειτα δημοσιογράφο, κάναμε διάφορες ὀργανωτικὲς ἐπαφὲς σὲ ὁρισμένους τόπους δουλειᾶς καὶ ἰδιαίτερα στὶς βιομηχανίες. Βέβαια δὲν εἴχαμε πολλὲς ὧρες καὶ συστηματικὴ δράση, γιατὶ ἤμαστε μαθητὲς ἀκόμα καὶ τὸ πρωὶ εἴχαμε τὸ σχολεῖο. Συναντιόμαστε, μεσημέρι ἢ ἀπόγευμα, πότε στὸ Ζάππειο, πότε στὶς «στῆλες» τοῦ Ὀλυμπίου Διός, καὶ πότε στὸ μνημεῖο τοῦ Λυσικράτη στὴν Πλάκα. Κατηφορίζαμε γιὰ τὰ ἐργοστάσια, στὴν ἀρχὴ καὶ οἱ δύο, μετὰ ὁ καθένας μόνος του.

Τί κάναμε; Πιάναμε καταρχὴν γνωριμία μὲ νέους στὴν ἡλικία ἐργάτες, ποὺ εἴτε γνωρίσαμε κάπου, εἴτε (ὅπως γινόταν συνήθως) τοὺς περιμέναμε ἔξω ἀπὸ τὸ ἐργοστάσιο — συνήθως στὸ σχόλασμα. Γνωριζόμαστε καὶ ἀρχίζαμε νὰ τὰ λέμε μιὰ δυὸ φορές.

Ἀφοῦ μᾶς μιλοῦσαν γιὰ τὰ προβλήματα καὶ τὰ βάσανά τους, ἀρχίζαμε νὰ κατευθύνουμε ἐμεῖς τὴ συζήτηση. Νὰ τοὺς διαφωτίσουμε γιὰ τὰ σοσιαλιστικὰ ἰδανικὰ γιὰ τὴν ἑνότητα τῶν ἐργατῶν καὶ τὴ διεκδίκηση τῶν συμφερόντων τους. Ὕστερα τοὺς λέγαμε γιὰ τὴ νεολαία μας καὶ τὴν ὀργάνωση ὁλόκληρη. Ὅταν ἐνδιαφερόντουσαν ἢ φαίνονταν συμπαθοῦντες, πηγαίναμε μαζὶ στὰ γραφεῖα. Ἐκεῖ, κάθε τόσο γίνονταν συγκεντρώσεις καὶ ὁμιλίες ἀπὸ τὸν Παναγή, τὸν Νίκο, τὸν Πετρούσκα, τὸν Χιωτάκη καὶ ἄλλους.

Ἡ δουλειὰ τοῦ προπαγανδιστῆ ἦταν δύσκολη, μᾶς ἔπαιρνε ὧρες δὲν εἴχαμε δὰ καὶ καμιὰ μεγάλη πείρα. Ἄλλοι ἔρχονταν, ἄλλοι ἔφευγαν καὶ ὅσοι καταστάλαζαν, γίνονταν κι αὐτοὶ προπαγανδιστὲς στὴ δουλειά τους, στοὺς φίλους τους.

Ἐγώ, ὡς στέλεχος νεολαίας τῆς Σοσιαλιστικῆς Ἕνωσης ἔκανα ὀργανωτικὲς ἐπαφὲς μὲ τὸ τμῆμα σιγαροποιίας τοῦ Δημόσιου Καπνεργοστασίου καὶ μὲ τὸ σωματεῖο σιγαροποιῶν Ἀθηνῶν. Στὴ συνέχεια, συνδέθηκα μὲ τὸ τμῆμα ὑαλουργίας τοῦ ἐργοστασίου λιπασμάτων Πειραιῶς καὶ μὲ τοὺς μηχανουργοὺς Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς.

Μιὰ ἄλλη δραστηριότητα ἦταν οἱ προκηρύξεις, μὲ ἀφορμὴ διάφορες ἐπετείους, ἢ διαμαρτυρίες ἐναντίον τῆς πολιτικῆς τῆς κυβέρνησης Βενιζέλου, ἐναντίον τῆς εἰσόδου στὸν πόλεμο, ὑπὲρ τῆς Φεβρουαριανῆς ἐπανάστασης καί, μετά, ὑπὲρ τῆς Ὀκτωβριανῆς στὴ Σοβιετικὴ Ἕνωση.

Λεφτὰ δὲν εἴχαμε οὔτε ἐμεῖς, οὔτε ἡ ὀργάνωση. Οἱ συνδρομὲς καὶ οἱ ἐνισχύσεις, ποὺ τὶς εἶχε ἀναλάβει κυρίως ὁ Παναγής, ἴσα ἴσα ἔφταναν γιὰ τὰ πάγια ἔξοδα τῶν γραφείων. Πηγαίναμε λοιπὸν στὰ τυπογραφεῖα, ὅπου ἔβγαιναν τότε οἱ ἐφημερίδες σὲ ἐπίπεδα πιεστήρια. Τὸ χαρτί, ποὺ τυπώνονταν ἦταν λίγο μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ σχῆμα τῆς ἐφημερίδας καὶ ἔτσι περίσσευαν μερικὲς λωρίδες χαρτιοῦ ἀπὸ τὸ περι-

θώριο. Δύναμε κατιτὶ στοὺς ἐργάτες καὶ παίρναμε αὐτὲς τὶς ἄχρηστες λωρίδες. Στὴν ὀργάνωση κάναμε συνεργεῖα νεολαίων καί, ἀφοῦ τὶς κόβαμε σὲ κομμάτια, γράφαμε συνθήματα μὲ τὸ χέρι ἢ τυπώναμε κάποια συνθήματα πάνω τους μὲ πρωτόγονα μέσα. Τότε, δὲν γράφαμε στοὺς τοίχους. Ἐπειδὴ κάναμε τόσους κόπους, δὲν τὶς σκορπούσαμε τὶς προκηρύξεις, τὶς μοιράζαμε χέρι μὲ χέρι. Πουλούσαμε ἀκόμα καὶ τὴν ἐφημερίδα μας τὸν *Ἐργατικὸ Ἀγώνα*, ποὺ ἔβγαινε κάθε βδομάδα. Τὴν πουλούσαμε σὲ ὁρισμένους κεντρικοὺς δρόμους, σὲ πλατεῖες καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ σωματεῖα. Ὁρισμένες φορές, ἔβγαιναν στοὺς δρόμους καὶ οἱ μεγάλοι μὲ προκηρύξεις καὶ ἐφημερίδες, ὅταν κάναμε, λ.χ., μιὰ καμπάνια ὅπως ἡ ἀντιπολεμικὴ τοῦ 1917.

Τὰ καθήκοντα αὐτὰ εἶχαν καὶ τὶς ταλαιπωρίες τους. Τοὺς πωλητὲς τῆς ἐφημερίδας, τοὺς κυνηγοῦσαν οἱ ἀστυνομικοί, ἰδιαίτερα στὸν Πειραιὰ καὶ τοὺς πήγαιναν στὸ κρατητήριο. Ὑπῆρχε στρατιωτικὸς νόμος καὶ λογοκρισία, δὲν μποροῦσες νὰ ἔκανες ὅ,τι ἤθελες. Κάποτε μᾶς πιάσανε κι ἐμᾶς, ἀλλὰ μᾶς ἄφησαν ἀμέσως, γιατὶ ἤμαστε μικροί. Γενικά, ἡ δράση ἐμᾶς τῶν νεολαίων ἦταν ἐπικουρικὴ τῶν μεγάλων. Διανομὴ προκηρύξεων, στρατολόγηση συνομηλίκων μας ἐργατῶν καὶ μαθητῶν καὶ μπούγιο στὶς συγκεντρώσεις, ἢ συμπαράσταση σὲ ἐκδηλώσεις διαμαρτυρίας, ὅπως στὴ δίκη τῆς ὁμάδας τοῦ Δημ. Λιγδόπουλου στὸ στρατοδικεῖο τὴν ἄνοιξη τοῦ 1918.

Οἱ μεγάλοι, ὅπως ὁ Παναγὴς καὶ ὁ Νίκος, ἔκαναν τὶς ἐπαφὲς μὲ τὶς ἄλλες ὀργανώσεις τῶν Ἀθηνῶν, τοῦ Πειραιᾶ καὶ τῆς Θεσσαλονίκης —ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἴχαμε γνωρίσει καὶ ἐμεῖς πολλοὺς συντρόφους— καὶ συμμετεῖχαν στὶς προεργασίες γιὰ τὸ ἱδρυτικὸ Συνέδριο τοῦ ΣΕΚΕ.

Συνεργασίες καὶ διενέξεις

Οἱ ὀργανωτικὲς ἱκανότητες τοῦ Παναγῆ Δημητράτου φαίνεται ὅτι ἦταν ἀνάλογες μὲ τὶς φιλοδοξίες του. Ἡ ἀρχική του ὁμάδα, ἀποτελούμενη ἀπὸ ὁρισμένους διανοούμενους φοιτητὲς καὶ μιὰ εἰκοσάδα ἀπὸ ἐργάτες, ἀρχίζει νὰ διευρύνεται. Πάντα κάτω ἀπὸ τὴν ἰσόβια προεδρία τοῦ Δρακούλη, ὁ ὁποῖος ἐξακολουθεῖ νὰ τοῦ ἔχει πλήρη ἐμπιστοσύνη καὶ νὰ νομίζει ὅτι ὁ Δημητράτος εἶναι ταγμένος νὰ τὸν ὑπηρετεῖ.

Οἱ δεσμοὶ τοῦ Δημητράτου μὲ τὴν Φεντερασιόν, γεγονὸς ποὺ θὰ προκαλέσει τὴν ἀντίδραση τοῦ Νικ. Γιαννιοῦ, σφυρηλατήθηκαν κυρίως τοὺς καιρούς, ποὺ οἱ Ἀ. Μπεναρόγια καὶ Σαμουὴλ Γιονᾶς συλλαμβάνονται, μεταφέρονται στὴν Ἀθήνα καὶ ἐξορίζονται τελικὰ στὴ Νάξο.

Ἡ *Ὀργάνωσις* ἐπιτίθεται κατὰ τῆς Κυβερνήσεως, ἀποφασίζει ἔρανο γιὰ τοὺς ἐξόριστους καὶ προβάλλει ἀπὸ τὶς σελίδες της τὴν περίπτωση ὡς διωγμὸ τῆς ἐργατικῆς τάξης ἀπὸ τὴν πλουτοκρατία.

Τὸ θέμα τῆς ἑνότητας τῶν ἑλληνικῶν σοσιαλιστικῶν ὀργανώσεων ἐξακολουθεῖ νὰ ἀπασχολεῖ τὴν Δεύτερη Διεθνή. Μιὰ ἀντι-

προσωπεία τῆς Φεντερασιὸν ἔρχεται στὴν Ἀθήνα καὶ προσπαθεῖ νὰ συμβάλει στὴν συνένωση τῶν σοσιαλιστικῶν ὁμάδων, χωρὶς ἐπιτυχία τελικά. Ὁ Δημητράτος δείχνει προθυμία καὶ ἔτσι ὡς διαλλακτικότερος ἀπὸ τὸν Γιαννιὸ θὰ ἀναλάβει τὴν προώθηση τῶν σχετικῶν πρωτοβουλιῶν μὲ τὶς ἄλλες σοσιαλιστικὲς ὀργανώσεις.

Ἀφηγεῖται στὶς ἀναμνήσεις του, ὁ Ἀβραὰμ Μπεναρόγια:

> Ἀρχίζει ἐκ μέρους τῆς Φεντερασιὸν ἀλληλογραφία μὲ τὸν Βόλον, τὴν Ὀργάνωσιν καὶ τὸ Κέντρον Ἀθηνῶν, τὸν Πειραιὰ (ὅπου τὸ Σοσιαλιστικὸν Κέντρον ἀνασυντάσσεται) καὶ τὴν Κέρκυραν. Ἡ Ὀργάνωσις παραλαμβάνει τὴν ἰδέαν καὶ ἀρχίζει συβαρὰ ζύμωσις. Τὸ Σοσιαλιστικὸν Κέντρον Πειραιῶς, προσκείμενον περισσότερον πρὸς τὸ Κέντρον Ἀθηνῶν, δέχεται ἐπίσης τὴν ἰδέαν. Ἀλλὰ τὸ Σοσιαλιστικὸν Κέντρον Ἀθηνῶν δὲν ἠννόει νὰ ὑποχωρήσῃ. Ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς ζυμώσεως αὐτῆς καὶ τῆς σταθερότητος τῆς Φεντερασιὸν ὑπὲρ τῆς ἑνώσεως τῶν ὁμάδων Ἀθηνῶν, εἰς τὰ γραφεῖα τῆς Σοσιαλιστικῆς Ἑνώσεως ἐπραγματοποιήθη τὴν ἐποχὴ ἐκείνην κοινὴ συγκέντρωσις τῶν μελῶν τῶν δύο ὀργανώσεων πρὸς ἐπίτευξιν συνεννοήσεως, μεσολαβοῦντος καὶ τοῦ ἐκ Γερμανίας λογογράφου σοσιαλιστοῦ Κ. Χατζόπουλου. Πρὸς στιγμὴν ἐφαίνετο ἐπικρατεστέρα ἡ ἄποψις τῆς παραδοχῆς τῆς ἑνώσεως. Ἡ μεγάλη αἴθουσα τοῦ ΣΤΕΓ ἥτις ἐχρησιμοποιεῖτο ἀπὸ τὴν Ὀργάνωσιν καὶ τὴν Σοσιαλιστικὴν Ἕνωσιν, ὑπερπληρώθη ἀπὸ κόσμον. Ἤδη, ἡ κοινὴ Ἐκτελεστικὴ Ἐπιτροπὴ εἶχεν ἐκλεγῆ. Ἀλλὰ τὴν τελευταίαν στιγμὴν ἡ ἕνωσις τῶν δύο ὁμάδων ἐματαιώθη καὶ τὰ μέλη τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κέντρου, μὲ τὰ καθίσματα ποὺ εἶχαν φέρει διὰ τὴν συμπλήρωσιν ὑπὸ μάλης, ἀποχωροῦν ἐν μέσῳ διαπληκτισμῶν καὶ κραυγῶν[1].

Ἡ ἕνωση ματαιώθηκε, γιατὶ ὁ Γιαννιὸς ἤθελε νὰ ἔχει κυρίαρχη θέση στὴν ἑνιαία Ἐκτελεστικὴ Ἐπιτροπή, ὅπου μειοψηφοῦσε καὶ ἔτσι ξανάρχισε τὶς ἐπικρίσεις του ἐναντίον τῆς Φεντερασιὸν καὶ τῶν συμμάχων της.

Ὁ Δημητράτος βγαίνει πολλαπλὰ κερδισμένος ἀπὸ τὴν ὑπόθεση αὐτή. Προβάλλεται ὡς διαλλακτικὸς καὶ ἑνωτικὸς καὶ ἐπιπλέον ἀναλαμβάνει νὰ συνεχίσει τὶς ἑνωτικὲς πρωτοβουλίες ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα. Διευρύνει τὶς ἐπαφὲς καὶ τὸν ρόλο του, κάτω ἀπὸ τὶς εὐλογίες τοῦ Δρακούλη, ποὺ λείπει ἀρκετὰ συχνὰ τὸ ἐξωτερικό.

Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1914 ἡ Ὀργάνωσις ἀναγγέλλει τὴν ἑνοποίηση τῶν σοσιαλιστικῶν ὀργανώσεων, μὲ τὴ δημιουργία ἐθνικῆς προσωρινῆς διοίκησης τῆς ὁποίας πρόεδρος ἐκλέγεται ὁ Π. Δημητράτος. Δὲν εἶναι παρὰ πρόωρος ὁ ἐθνουσιασμὸς καὶ ὁ Δημητράτος δὲν ἀποφασίζει ἀκόμα τὴν αὐτονομία του. Διασυνδέεται περισσότερο καὶ ἔτσι, κατευθείαν πιά, ἡ Σοσιαλιστικὴ Ἕνωση ἐνισχύεται μὲ χρήματα καὶ μπροσοῦρες ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ ἐργατικὸ σύλλογο Ἕνωσις τῆς Γερμανίας. Μὲ ἀφορμὴ τὶς ἐπικείμενες ἐκλογὲς

1. *Ταχυδρόμος*, 18-3-1931.

καὶ μετὰ ἀπὸ μακρὲς συνεννοήσεις ἀνάμεσα στὴν Φεντερασιὸν καὶ τὸν Δημητράτο, θὰ γίνει τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1915 ἡ Α΄ Πανελλαδικὴ Σοσιαλιστικὴ Συνδιάσκεψη γιὰ τὴν ἵδρυση κόμματος τῆς ἐργατικῆς τάξης.

Ἡ Συνδιάσκεψη ἀναθέτει στὴν Σοσιαλιστικὴ Ἕνωση, δηλαδὴ στὸν Δημητράτο τὴν διοργάνωση ἱδρυτικοῦ Συνεδρίου καὶ τὴν ἐπεξεργασία ἑνὸς σχεδίου γιὰ τὸ καταστατικὸ τοῦ νέου κόμματος. Στὶς βουλευτικὲς ἐκλογές, ὁ Παναγὴς Δημητράτος θὰ δεχτεῖ νὰ εἶναι ὑποψήφιος βουλευτὴς τῆς Φεντερασιὸν στὴν Καβάλα, ὅπου ἀπέτυχε νὰ ἐκλεγεῖ βουλευτὴς γιὰ λίγες ψῆφους. Ἡ ὑποψηφιότητα αὐτή, ἀπὸ τὶς τρεῖς ὅλες κι ὅλες τῆς ἰδιόρρυθμης συνεργασίας σοσιαλιστῶν καὶ βασιλικῶν, προβάλλει περισσότερο τὸν Δημητράτο ὡς παράγοντα καὶ διευκολύνει τὴν δικτύωσή του στὴ Βόρειο Ἑλλάδα. Ἀπὸ τότε, οἱ Δημητράτοι θὰ ἀποκτήσουν νησίδες ἐπιρροῆς στὴ Βόρειο Ἑλλάδα καὶ ἀργότερα θὰ βρεθοῦν ἐκεῖ ὡς στελέχη ὁ Νικ. Δημητράτος στὴ Θεσσαλονίκη καὶ ὁ Ἀριστείδης Δημητράτος στὴν Καβάλα.

Λύτες καὶ ἄλλες ἀποφασιστικὲς πρωτοβουλίες θὰ κινήσουν, τελικά, τὶς ὑποψίες τοῦ Δρακούλη, ποὺ θὰ ἐκδιώξει ἀπὸ τὰ γραφεῖα τῆς ὁδοῦ Πειραιῶς 40, τὸν ἀνερχόμενο Παναγὴ Δημητράτο καὶ τὴν φράξιά του. Ὁ Δρακούλης μὲ γράμμα του στὸ Γραφεῖο τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς θὰ τοὺς ἀποκαλέσει «δράκα προδοτῶν, στοὺς ὁποίους κατὰ τὴν ἀπουσία μου εἶχα ἐμπιστευθεῖ τὴν διεύθυνση τοῦ κόμματος»[1].

Φαίνεται ὅμως, ὅπως πιστεύει καὶ ὁ Κ. Μοσκώφ, πὼς ὁ κύριος λόγος τῆς ἐκδίωξής τους ἦταν τὸ Μανιφέστο ἐναντίον τῆς εἰσόδου στὸν πόλεμο, ποὺ εἶχαν ἐκδώσει στὶς 20 Φεβρουαρίου ἡ ὀργάνωση τοῦ Δημητράτου (γιὰ λογαριασμὸ καὶ μὲ τὴν ὑπογραφὴ τῶν ὀργανώσεων τοῦ Δρακούλη) μαζὶ τὰ Σοσιαλιστικὰ Κέντρα τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Πειραιᾶ. Οἱ θέσεις τοῦ Μανιφέστου προκάλεσαν τὴν ὀργὴ τοῦ Δρακούλη, ποὺ τάχτηκε ὑπὲρ τῆς οὐδετερότητας τῆς Ἑλλάδας, καὶ τὴ διαφωνία τοῦ Ν. Γιαννιοῦ, ποὺ ἐκδηλώθηκε ὑπὲρ τῆς Ἀντάντ καὶ τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου.

Διωγμένοι ἀπὸ τὰ γραφεῖα τῆς ὁδοῦ Πειραιῶς οἱ Δημητράτοι θὰ σκορπίσουν ἔπιπλα, ράφια καὶ ἀρχεῖα σὲ διάφορα φιλικὰ σπίτια. Οἱ συζητήσεις καὶ συνεδριάσεις ἀρχίζουν νὰ γίνονται στὰ καφενεῖα. Μονιμότερο στέκι ἀποκτοῦν οἱ ἄστεγοι στὸ καφενεῖο *Μαῦρος Γάτος* τοῦ Σπαταλᾶ στὴ γωνία Ἀκαδημίας καὶ Ἀσκληπιοῦ. Παρὰ τὶς ἀντιξοότητες, ἡ ὀργάνωση ἐπιβιώνει καὶ διατηρεῖ τὸ κύρος της. Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1915 ὁ βουλευτὴς Ἀριστοτέλης Σίδερις θὰ

1. Archives Huysmans, Grece, γράμμα τῆς 6-7-1915.

λάβει μέρος στὴ Σοσιαλιστικὴ Συνδιάσκεψη τοῦ Βουκουρεστίου ὡς ἐκπρόσωπος τῆς Σοσιαλιστικῆς Ἕνωσης Ἀθηνῶν. Μὲ τὸν καιρό, ὁ Δημητράτος βρῆκε στέγη γιὰ τὴν ὀργάνωσή του στὰ γραφεῖα τοῦ Συλλόγου Κεφαλλήνων, στὴν ὁδὸ Εὐριπίδου 14. Ἐκεῖ θὰ στεγαστεῖ, ἀπὸ τὴν ἵδρυσή του, καὶ ὡς τὸ 1922, καὶ τὸ ΣΕΚΕ.

Ἡ νεολαία τῆς ὀργάνωσης ἀρχίζει νὰ ἀναπτύσσει δεσμοὺς μὲ τὴ Σοσιαλιστικὴ Νεολαία τοῦ Δημοσθένη Λιγδόπουλου, ποὺ τὴν ἀποτελοῦν κυρίως φοιτητὲς καὶ σπουδαστές. Ὁ σοσιαλιστὴς βουλευτὴς Ἀλβέρτος Κουριὲλ καὶ ἡ Φενταρασιὸν θὰ χρηματοδοτήσουν τὴν ἔκδοση τῆς ἐφημερίδας τοῦ Δημητράτου *Ἐργατικὸς Ἀγών*, ποὺ βγαίνει τὸν Ἰούλιο τοῦ 1917, ὡς ὄργανο τοῦ ὑπὸ ἵδρυση Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος Ἑλλάδος.

Στὴν ὁμάδα τοῦ Δημητράτου, γράφει ὁ Κορδάτος καὶ βεβαιώνει ὁ Ἀρ. Δημητράτος, προσχωροῦν πολλοὶ ἐργάτες ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους κι ὁ Φρ. Πετρούσκας, ὁ Χιωτάκης, ὁ Λαγουδάκης, ὁ Σαραντίδης κι ὁ Ἄριστος Ἀρβανίτης, ποὺ δείχνουν δραστηριότητα μέσα στὰ ἐργατικὰ συνδικάτα τῆς Ἀθήνας. Ὁ Χιωτάκης, μάλιστα, παίρνει καὶ τὴν προεδρία τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου Ἀθηνῶν καὶ ἐνισχύεται τὸ κύρος τῆς ὀργάνωσης τοῦ Δημητράτου ὡς ἐργατοσοσιαλιστικῆς. Τὶς παραμονὲς τοῦ ἱδρυτικοῦ Συνεδρίου τοῦ ΣΕΚΕ θὰ διαθέτει ἑκατὸν δέκα ἐνεργὰ στελέχη καὶ μέλη.

Οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὴ Σοσιαλιστικὴ Ἕνωση καὶ τὸ Σοσιαλιστικὸ Κέντρο θὰ γνωρίσουν ὡς τότε πολλὲς διακυμάνσεις. Ἡ ἀποφασιστικὴ προσπάθεια συμφιλίωσης γίνεται σὲ μιὰ νέα σοσιαλιστικὴ Συνδιάσκεψη, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1917. Μεσολαβητικὸ ρόλο, μὲ ἐντολὴ τοῦ Γραφείου τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς, ἔπαιξε ὁ Ρῶσος μενσεβίκος Κ. Ζόριν, ποὺ ἦταν ἀνταποκριτὴς στὴν Ἀθήνα τῆς ἐφημερίδας *Ρούσκοιε Σλόβο* (*Ρώσικος Λόγος*). Οἱ δύο ὀργανώσεις συμφώνησαν ἐκεχειρία καί, ἐπιπλέον, νὰ συγκαλέσουν τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1917 συνέδριο γιὰ τὴν ἵδρυση σοσιαλιστικοῦ κόμματος. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτό, τὸ Σοσιαλιστικὸ Κέντρο καὶ ἡ Σοσιαλιστικὴ Ἕνωση Ἀθηνῶν θὰ ἀποτελοῦσαν ἑνιαῖο ὀργανωτικὸ σχῆμα μὲ τὸν τίτλο Σοσιαλιστικὸ Τμῆμα Ἀθηνῶν, πού, λίγο ἀργότερα, μετονομάστηκε σὲ Σοσιαλιστικὴ Ἐργατικὴ Ἕνωση Ἀθηνῶν. Ὁ Γιαννιός ὡς ἐκπρόσωπος αὐτοῦ τοῦ χαλαροῦ σχήματος πῆρε μέρος στὴ Σοσιαλιστικὴ Συνδιάσκεψη τῆς Στοκχόλμης. Ὡστόσο, ὁ Δημητράτος συνεχίζει τοὺς δεσμούς του μὲ τὴν Φεντερασιὸν καὶ δραστηριοποιεῖται στὴν γενικὴ ἀντιπολεμικὴ προπαγάνδα. Φτάνει νὰ μοιράζει προκηρύξεις καὶ φύλλα τοῦ *Ἀγώνα* ἔξω ἀπὸ τὰ σωματεῖα καὶ τὰ ἐργοστάσια. Μιὰ ἀντιπολεμικὴ προκήρυξη, ποὺ δημοσιεύεται στὸν *Ἐργατικὸ Ἀγώνα* θὰ ὁδηγήσει στὴν σύλληψη τοῦ Π. Δημητράτου καὶ στὴν καταδίκη του μαζὶ μὲ τὸν Κ. Κωνσταντινίδη.

Τὸ ἱδρυτικὸ συνέδριο τοῦ Δεκεμβρίου θὰ ματαιωθεῖ ἀπὸ τοὺς διωγμοὺς τόσο στὴν Ἀθήνα ὅσο καὶ στὴ Θεσσαλονίκη. Ὁ Γιαννιός, ὁριστικοποιώντας τὴ ρήξη, ἀρθρογραφεῖ στὰ *Σοσιαλιστικὰ Φύλλα* καὶ προτείνει νὰ ἀναδιοργανωθεῖ ἡ προσωρινὴ διοικοῦσα ἐπιτροπὴ τῆς Σοσιαλιστικῆς Ἕνωσης μὲ τὴ συμμετοχὴ ἀνταντόφιλων στοιχείων γιὰ λόγους ἐσωτερικοὺς (ἐξευμενισμὸς τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου) καὶ ἐξωτερικοὺς (*νὰ ἀντικρουσθοῦν οἱ κινήσεις ἀνθελληνικῶν στοιχείων μέσα στὴν Λεύτερη Διεθνή*).

Ὁ Μιχάλης Οἰκονόμου

Τὸ 1916 μιὰ ὁμάδα φοιτητῶν μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν φοιτητὴ τῆς Φυσικομαθηματικῆς Δημοσθένη Λιγδόπουλο, δημιουργεῖ τὴν ὀργάνωση Σοσιαλιστικὴ Νεολαία, ποὺ παρουσιάζεται ὡς ἡ περισσότερο ριζοσπαστικὴ καὶ μὲ ἀδιάλλακτες ἀντικυβερνητικὲς καὶ ἀντιπολεμικὲς θέσεις, ποὺ προσεγγίζουν τὶς ἀναρχικές. Στὸ ἄρθρο 2 τοῦ καταστατικοῦ της, οἱ ἱδρυτὲς ὅριζαν πὼς σκοποὶ τῆς ὀργάνωσης εἶναι *νὰ ὑποδείξη τὰς ἀρχὰς τοῦ Διεθνοῦς Σοσιαλισμοῦ*, νὰ διαδώσει τὶς σοσιαλιστικὲς καὶ συνδικαλιστικὲς ἰδέες ἀνάμεσα στοὺς ἐργάτες καί, ἀκόμα, νὰ ἀσχοληθεῖ μ' ἕνα κοινωνικὸ πρόβλημα, ποὺ βρίσκουμε συχνὰ στὶς διακηρύξεις τῶν τότε σοσιαλιστῶν *νὰ ἐργασθῆ δραστηριώτατα κατὰ τοῦ ἀλκοολισμοῦ, ποὺ ἀποκτηνώνει τὴν ἐργατικὴν τάξιν*. Ἕνας ἀκόμα καταστατικὸς σκοπὸς τῶν νεολαίων αὐτῶν εἶναι *νὰ διοργανώση καὶ ἐκπαιδεύση τὰ μέλη μὲ μαθήματα σοσιαλιστικά, ἐγκυκλοπαιδικά, φιλολογικὰ καλλιτεχνικά*. Τέλος, ἕνας σκοπὸς μὲ ἐπαναστατικὲς φιλοδοξίες ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ἀναμέτρησης μὲ τὴν ἀστυνομία τῆς ἐποχῆς εἶναι ἡ σωματικὴ ἄσκηση τῶν μελῶν τῆς ὀργάνωσης *μὲ γυμναστικὰς ἀσκήσεις, ἐκδρομάς, παιδιὰς κλπ. πρὸς σκοπὸν νὰ δημιουργηθῆ νεολαία ὑγιὴς τὸ σῶμα καὶ τὸ πνεῦμα καὶ ἱκανὴ νὰ ἀναλάβη τὸν σοσιαλιστικὸν ἀγῶνα*.

Ἡ Σοσιαλιστικὴ Ὀργάνωση Νεολαίας —ὅπως εἶναι ὁ πλήρης τίτλος της— ποὺ σὲ δύο χρόνια ἔφτασε νὰ ἀριθμεῖ γύρω στὰ 200 ὀργανωμένα μέλη, δὲν εἶχε καμιὰ σχέση μὲ τὴν σοσιαλδημοκρατικὴ ἐκείνη ποὺ εἶχε ἱδρυθεῖ τὸ 1911 ἀπὸ τὸν Νικ. Γιαννιὸ καὶ μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Κώστα Καραμούζη (τὸν κατοπινὸ δημοσιογράφο Κώστα Ἀθάνατο). Ἡ ὀργάνωση τοῦ Δημ. Λιγδόπουλου θὰ δείξει σύντομα μιὰ πολύπλευρη δραστηριότητα μὲ συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας, προκηρύξεις καὶ συστηματικὴ προπαγάνδα. Γιὰ τοὺς σκοποὺς αὐτοὺς συνεργάστηκε στενὰ μὲ τὴ νεολαία τῆς ὀρ-

γάνωσης τῶν Δημητράτων ποὺ συστεγάζονται στὴν ὁδὸ Εὐρυπίδου 14. Τόσο ἡ μία, ὅσο καὶ ἡ ἄλλη ὀργάνωση, ἐνισχύθηκαν ὑλικὰ καὶ ἠθικὰ ἀπὸ τοὺς σοσιαλιστὲς βουλευτὲς Ἀριστοτέλη Σίδερι καὶ Ἀλβέρτο Κουριέλ.

Ὁ Γιαννιός, θέλοντας νὰ εἰρωνευτεῖ τὴν ὁμάδα Λιγδόπουλου —ποὺ τόσο ἀποφασιστικὸ ρόλο ἔπαιξε στὶς πολιτικὲς ἀποφάσεις τοῦ ἱδρυτικοῦ Συνεδρίου καὶ στοὺς ἀρχικοὺς προσανατολισμοὺς τοῦ ΣΕΚΕ— τοὺς εἶχε δώσει εἰρωνικὰ τὴν προσωνυμία «μαξιμαλιστές».

Γιὰ τὴν Σοσιαλιστικὴ Νεολαία καὶ τὸν Δημοσθένη Λιγδόπουλο τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα, ποὺ ὑπάρχουν σὲ ὅλα τὰ σχετικὰ βιβλία, εἶναι ἐλάχιστα. Δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ συνθέσουν παραπάνω ἀπὸ τρεῖς τέσσερις παραγράφους. Ὅλα ὅσα ἀκολουθοῦν τὰ γνωστοποίησε γιὰ πρώτη φορά, 60 χρόνια ἀργότερα, ὁ Μιχάλης Οἰκονόμου (*Βῆμα* 7-11-78 καὶ ἑξῆς), τότε ἡλικίας 82 χρονῶν.

Προδρομικὴ μορφὴ τοῦ ἑλληνικοῦ σοσιαλισμοῦ, ὁ συνταξιοῦχος ἐκπαιδευτικὸς Μιχάλης Οἰκονόμου, ὑπῆρξε ὁ γραμματέας τοῦ ἱδρυτικοῦ Συνεδρίου τοῦ ΣΕΚΕ καὶ ἦταν ἀπὸ τοὺς ὑπεύθυνους τοῦ Τμήματος Ἀθηνῶν τοῦ κόμματος. Στὸ μέτωπο τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ὁ Μιχάλης Οἰκονόμου ἦταν, ὅπως θὰ δοῦμε ἀργότερα, ὁ κύριος καθοδηγητὴς ἀπὸ τὴ Σμύρνη τῆς ὅλης ἀντιμιλιταριστικῆς προπαγάνδας καὶ ὁ σύνδεσμος τοῦ κόμματος μὲ τοὺς κομμουνιστὲς στρατιῶτες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Συμμετεῖχε ἐνεργὰ στὴν κομματικὴ ζωὴ καὶ δράση ὡς τὸ 1923. Ἀπὸ τότε ποὺ διαγράφτηκε, παραιτήθηκε· καί, ὡς τὸ 1978, ποὺ ἀποφάσισε νὰ μιλήσει γιὰ ὅλα αὐτά, παρέμεινε ἕνας συνεπὴς καὶ σεμνὸς δημοκρατικὸς πολίτης. Ἐκπαιδευτικὸς μὲ πλούσιο συγγραφικὸ ἔργο ὑπῆρξε στενὸς συνεργάτης τοῦ Μανόλη Τριανταφυλλίδη.

Ἡ μαρτυρία του γιὰ τὴν ὀργάνωση ἀπὸ τὴν ὁποία ξεκίνησε τὴν σοσιαλιστική του δράση, γιὰ τὸν ἑαυτό του, τὸν Λιγδόπουλο καὶ τοὺς ἄλλους συντρόφους του, εἶναι ἡ ἑξῆς:

> Ὁ πατέρας μου ἦταν δημοσιοδάσκαλος καὶ ἐγὼ τὸ δεύτερο ἀγόρι, ἀπὸ τὰ τρία ποὺ ἀπόκτησαν μὲ τὴν μητέρα μου. Γεννήθηκα στὴν Κέρκυρα τὸ 1896, ἤλθαμε στὴν Ἀθήνα, συνέχισα καὶ τελείωσα τὴ Βαρβάκειο. Ὅταν πῆρα τὸ χαρτὶ τοῦ Γυμνασίου διορίστηκα ὑπάλληλος στὰ *Τρία Τάφ* καὶ τὸ 1917 γράφτηκα στὴ Φιλολογία. Ὁ πατέρας μου ἦταν βενιζελικὸς κι ἐγὼ ἕνας νεαρὸς ἀνήσυχος, ποὺ προσπαθοῦσε νὰ προσανατολισθεῖ. Διάβαζα δημοκρατικὲς ἐφημερίδες, κείμενα τοῦ Μπουχάριν, τοῦ Κάουτσκυ, τοῦ Μπέμπελ. Ἐπαιρνα, θυμᾶμαι, καὶ μιὰ πατρινὴ ἐφημερίδα δημοκρατική, ποὺ εἶχε διευθυντὴ κάποιον Παλαιολόγο. Μιὰ μέρα ἀποφάσισα νὰ γράψω ἕνα ἄρθρο καὶ νὰ τὸ στείλω. Τὸ ἔκανα καὶ τὸ εἶδα δημοσιευμένο. Σ' αὐτό, ὑποστήριζα ὅτι ὁ σοσιαλισμὸς εἶναι ἐφαρμογὴ τῶν ἀρχῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Τὸ διάβασαν καὶ δύο μέλη τῆς Σοσια-

λιστικῆς Νεολαίας. Ὁ συμφοιτητής μου Γ. Δούμας καὶ ὁ φοιτητὴς τῆς Φυσικομαθηματικῆς Σπύρος Κουμιώτης. Τοὺς ἄρεσε ὁ πυρήνας τῆς σκέψης μου, «ὁ χριστιανοσοσιαλιστικός», ποὺ λέγανε τότε, καὶ μὲ πείραζαν καὶ συνδεθήκαμε. Αὐτοὶ μὲ εἰσήγαγαν στὸν μαρξιστικὸ σοσιαλισμό. Ἔτσι ἔγινα σύντομα μέλος τῆς Σοσιαλιστικῆς Νεολαίας.

Δημ. Λιγδόπουλος καὶ Σοσιαλιστικὴ Νεολαία

Ἐκεῖ, θυμᾶται ὁ Μιχάλης Οἰκονόμου, γνώρισα τὸν φοιτητὴ τῆς Φυσικομαθηματικῆς καὶ ἡγετικὸ στέλεχος τῆς Σοσιαλιστικῆς Νεολαίας, Δημοσθένη Λιγδόπουλο. Ἀκόμα, τὸν σπουδαστὴ Ἀρχιτεκτονικῆς, τὸν φοιτητὴ τοῦ Πολυτεχνείου Κατσάνο, τὸν Π. Χλωμό, τὸν ἀδελφὸ τοῦ Γιώργη, τὸν Ἀντώνη Δούμα (τότε μαθητὴ τοῦ Γυμνασίου), τὸν Ἀριστείδη Δημητράτο καὶ ἄλλους. Μοῦ ἔκανε ἐντύπωση ὁ ἐνθουσιασμὸς καὶ ἡ κατάρτιση τοῦ Λιγδόπουλου, ἀντίθετα ἀπ' ὅσα γράφει γιὰ τὴν θεωρητική του συγκρότηση ὁ Γιάννης Κορδάτος.

Ὁ Λιγδόπουλος, ποὺ γεννήθηκε τὸ 1894 καὶ σκοτώθηκε γυρνώντας ἀπὸ τὴν Μόσχα τὸ 1923, ἔμενε στὴν Πλάκα, κοντὰ στὸ Μνημεῖο τοῦ Λυσικράτη, μαζὶ μὲ τὴ χήρα μητέρα του καὶ τὶς δύο ἀδελφές του. Μίλαγε γαλλικὰ καὶ ἄρχισε νὰ μαθαίνει γερμανικά. Ὁ Δημοσθένης Λιγδόπουλος ἦταν ἕνας νέος ὅλο ἐνθουσιασμὸ καὶ πίστευε στὴν ἰδέα τῆς ἐπανάστασης, ἰδιαίτερα μετὰ τὴν Ὀκτωβριανὴ ποὺ μᾶς εἶχε ἐντυπωσιάσει. Γιὰ μᾶς, ἡ Ρωσία ἦταν πλέον ἡ κοιτίδα τοῦ παγκόσμιου σοσιαλισμοῦ καὶ οἱ ἡγέτες της, αὐτοὶ ποὺ ἔκαναν τὶς θεωρίες πράξη.

Ἡ θέρμη τοῦ ἐνθουσιασμοῦ τοῦ Λιγδόπουλου, ὅτι καὶ ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα θὰ γίνει τὸ ἴδιο, μᾶς εἶχε συνεπάρει ὅλους, εἴχαμε ἀσπαστεῖ τὶς ἰδέες του καὶ τοποθετηθήκαμε ἔτσι στὴν «ἀριστερὴ πτέρυγα» τοῦ σοσιαλισμοῦ ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Μᾶς ἔλεγαν «σοσιαλεπαναστάτες» ἢ «προλετάριους».

Πάντως, ὁ καθοδηγητὴς τῆς ὁμάδας δὲν ἦταν ὁ Λιγδόπουλος, ἀλλὰ ὁ Κερκυραῖος φοιτητὴς τῆς Φυσικομαθηματικῆς Φραγκίσκος Τζουλάττης, μὲ γερὴ θεωρητικὴ κατάρτιση. Ὁ Τζουλάττης πρωτοστάτησε στὶς προσπάθειες γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ Κόμματος, ἦταν τὰ πρῶτα χρόνια ἡγετικὸ στέλεχος τοῦ ΣΕΚΕ καὶ ἔγινε, ἀργότερα, ὁ θεωρητικὸς τοῦ ἀρχειομαρξισμοῦ στὴν Ἑλλάδα.

Ἡ ὁμάδα μας στεγαζόταν (ὅταν ἦταν ἀνάγκη) στὰ γραφεῖα τῆς Σοσιαλιστικῆς Ἐργατικῆς Ὀργανώσεως Ἀθηνῶν, ποὺ ἦταν στὴν ὁδὸ Εὐριπίδου 14, μαζὶ μὲ τὸν Σύλλογο Κεφαλλήνων. Ἐδῶ κυριαρχοῦσαν ὁ συνδικαλιστὴς δάσκαλος Παναγὴς Δημητράτος καὶ ὁ ἐξάδελφός του Νικόλαος Δημητράτος, τότε φοιτητὴς τῆς Νομικῆς (ἀδελφὸς τοῦ Ἀριστείδη). Μαζί τους τὰ πηγαίναμε καλά. Τοὺς ἐκτιμούσαμε γιατὶ τότε πλησιάζανε πολὺ οἱ ἰδέες μας. Ἡ ὁμάδα μας ἦταν σὲ ἀντίθεση κάπως, μὲ τοὺς φοιτητὲς τοῦ Γιαννιοῦ, ποὺ τοὺς βλέπαμε, σχεδὸν ὅλους συντηρητικούς.

Ἡ ὀργάνωση Σοσιαλιστικοῦ Κέντρου δὲν εἶχε περισσότερα ἀπὸ 30 μέλη.

Ὁ Γιαννιὸς ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια ἀρθρογραφοῦσε ἐναντίον τῆς Φεντερασιὸν καὶ κάθε συμμάχου της, ὅπως οἱ Δημητράτοι, καὶ ἡ λυσσαλέα πολεμική του αὐτὴ τὸν εἶχε συχνὰ ὁδηγήσει σὲ ἀκρότητες καὶ λιβελλογραφήματα γιὰ «ἑβραϊκὸ σοσιαλισμὸ» κλπ. (Βλέπε περιοδικὰ *Σοσια-*

λισμὸς καὶ Σοσιαλιστικὰ Φύλλα). Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι θεωρεῖται καλὸς γνώστης τοῦ μαρξισμοῦ τῆς ἐποχῆς καὶ τὰ περιοδικά του χαρακτηρίζονται ἀπὸ πλούσια θεωρητικὴ ὕλη, ὁ Γιαννιὸς τόσο ἀπὸ λόγους προσωπικῆς ἐμπάθειας (ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ 1910) ἀπέναντι σὲ στελέχη τῆς Φεντερασιὸν ὅσο καὶ ἀπὸ τὶς ἀνταντόριλες, φιλοβενιζελικὲς ἀντιλήψεις του στὰ θέματα τοῦ πολέμου, περιορίζει τὴν ἐμβέλεια τοῦ στοχασμοῦ του καὶ τὴν ἐπιρροή του. Ὅταν σχηματίστηκε στὴ Θεσσαλονίκη ἡ προσωρινὴ κυβέρνηση τοῦ Ἑλ. Βενιζέλου, ὁ Γιαννιὸς προσχωρεῖ στὴν Ἐθνικὴ Ἄμυνα (ὅπως καὶ ὁ Κων. Θεοτόκης ἄλλωστε) καὶ διορίζεται τμηματάρχης στὸ ὑπουργεῖο Ἐθνικῆς Οἰκονομίας. Θὰ παραιτηθεῖ ὅμως σύντομα ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ καὶ θὰ ἀντιμετωπίσει τὶς λοιδωρίες τῶν ἐπικριτῶν του μὲ τὴν δικαιολογία ὅτι ὡς ἀνώτερο διοικητικὸ στέλεχος πίστευε πὼς θὰ μποροῦσε νὰ καταρτίσει ὁρισμένους φιλολαϊκοὺς νόμους καὶ νὰ καταργήσει ἄλλους ἀντισοσιαλιστικοῦ περιεχομένου.

Οἱ φαγωμάρες ἀνάμεσα στὶς προσωποπαγεῖς σοσιαλιστικὲς ὀργανώσεις τῆς ἐποχῆς καὶ κυρίως σ' ἐκεῖνες τῆς Ἀθήνας ἦταν συνηθισμένο φαινόμενο. Οἱ διενέξεις τους ἔφταναν ὡς τὰ βίαια ἐπεισόδια καὶ τοὺς ξυλοδαρμούς, ὅπως γινόταν ἀργότερα ἀνάμεσα στοὺς κομμουνιστὲς καὶ τοὺς ἀρχειομαρξιστές.

Δράση καὶ στελέχη τῆς Σοσιαλιστικῆς Νεολαίας

Οἱ φοιτητὲς τοῦ Γιαννιοῦ, συνεχίζει στὴν ἀφήγησή του ὁ Μιχ. Οἰκονόμου, ἦταν ὑπὲρ τοῦ πολέμου ποὺ ἔκανε ὁ Βενιζέλος καὶ στὸ βάθος σοσιαλπατριῶτες τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς, ἂν καὶ δὲν τοὺς ἔλειπαν κάποτε οἱ ἐπαναστατικοὶ βερμπαλισμοί.

Ἐμεῖς ἤμαστε ἀντιπολεμικοί, ὑπὲρ τῆς πάλης τῶν τάξεων καὶ τῆς νικηφόρας προοπτικῆς τοῦ ἑλληνικοῦ προλεταριάτου. Οἱ περισσότερες συγκεντρώσεις γίνονται πότε στὰ παγκάκια τοῦ Ζαππείου, πότε στὶς στῆλες τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς καὶ πότε ἔξω ἀπὸ κάποιο ἐργοστάσιο, ποὺ περιμέναμε κάποιους συντρόφους ποὺ δούλευαν σ' αὐτά.

Ἡ κυριότερη δραστηριότητά μας σὰν ὁμάδας, ἦταν ἡ διαφώτιση τοῦ κόσμου μὲ μικρὰ βιβλία, μπροσοῦρες καὶ προκηρύξεις ποὺ τυπώναμε σὲ αὐτοσχέδιους πολύγραφους ἢ τὶς γράφαμε στὸ χέρι. Ἀκόμα, ἦταν ἡ συζήτηση στὰ καφενεῖα μὲ ἀντιφρονοῦντες τοῦ Γιαννιοῦ καὶ κανένα φιλολογικὸ βράδυ, ἔτσι γιὰ ποικιλία καὶ διάλειμμα στὴν ἐπαναστατικὴ ἀδιαλλαξία. Δὲν μπορῶ νὰ πῶ ὅτι ἡ δράση μας ἦταν συστηματικὴ καὶ μεθοδευμένη, γιατὶ εἴχαμε τὸ πανεπιστήμιο καὶ τὶς δουλειές μας. Ὅ,τι κάναμε, γινόταν στὶς ἐλεύθερες ὧρες ἢ σὲ βάρος τῆς φοιτήσεως.

Τότε, στὸ πανεπιστήμιο τὰ πράγματα ἦταν δύσκολα, οἱ καθηγητὲς ἀντιδραστικοί, οἱ φοιτητὲς λίγοι καὶ χωρισμένοι σὲ βασιλικοὺς καὶ βενιζελικούς, δὲν εἴχαμε πολλὰ περιθώρια γιὰ δράση καὶ ἀπήχηση. Μόνο συζητήσεις κάθε τόσο καὶ διαφώτιση. Ἀντίθετα μ' ἐμᾶς, ὁ Τζουλάττης καὶ ὁ Λιγδόπουλος κυρίως, ἔκαναν τὶς ἐπαφὲς μὲ ἄλλες ὀργανώσεις, ὅπως ἡ Φεντερασιὸν καὶ πῆραν μέρος στὶς προεργασίες γιὰ τὸ ἱδρυτικὸ συνέδριο τοῦ Κόμματος. Ἡ ὁμάδα μας, μὲ διευθυντὴ τὸν Λιγδόπουλο, ἔβγαζε τὴν ἐφημερίδα *Ἐργατικὸς Ἀγώνας*, ποὺ ἔγινε καὶ τὸ πρῶτο ἐπίσημο ὄργανο τοῦ ΣΕΚΕ. Δίναμε μιὰ μικρὴ ἐνίσχυ-

ση, γράφαμε καὶ κανένα κομμάτι, ἀλλὰ τὴν κύρια δημοσιογραφικὴ δουλειὰ τὴν εἶχε ὁ Λιγδόπουλος.

Νομίζω ὅτι ἦταν δεκαπενθήμερη τότε καὶ κάποιο διάστημα ἑβδομαδιαία. Δὲν θυμᾶμαι νούμερα, ἀλλὰ ἡ κυκλοφορία της, ἦταν σχετικῶς ἱκανοποιητική. Ἡ διανομὴ γινόταν χέρι μὲ χέρι καὶ μοιραζόταν σὲ γνωστοὺς σοσιαλιστὲς καὶ συνδικαλιστές. Ἐγώ, ἐπειδὴ ἤξερα γαλλικὰ καὶ ἔδειξα κάποια δραστηριότητα, ὁρίστηκα μαζὶ μὲ τὸν φοιτητὴ Π. Χλωμό, νὰ ἀντιπροσωπεύσουμε τὴν Σοσιαλιστικὴ Νεολαία. Ὁ Τζουλάττης, ὁ Λιγδόπουλος καὶ ὁ Κουμιώτης πῆραν μέρος μὲ ἄλλες ἰδιότητες.

Τὴν ἵδρυση τοῦ Κόμματος τὴν θεωρούσαμε ὅλοι ἀναγκαία καὶ θυμᾶμαι πὼς πέρα ἀπὸ τὴν ἑνότητα, ὁ Λιγδόπουλος πίστευε πὼς ἔτσι θὰ ἔχουμε περισσότερη ἀναγνώριση καὶ ὑποστήριξη ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τῆς Ὀκτωβριανῆς Ἐπανάστασης.

Στὶς γενικὲς ὅμως προετοιμασίες γιὰ τὸ ἱδρυτικὸ Συνέδριο, ἀντιμετωπίσαμε ἕνα σοβαρὸ πρόβλημα, ποὺ ἂν καὶ δὲν μᾶς ἀποθάρρυνε, θὰ μποροῦσε νὰ ἦταν μεγάλος φραγμός. Ἡ ἐξέλιξή του, ὅμως μᾶς ὠφέλησε πολύ.

Τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1918, ἡ ὀργάνωσή μας ἐξέδωσε τὴν κλασικὴ μπροσούρα τοῦ ἀναρχικοῦ Κροπότκιν *Ηρὸς τοὺς Νέους*, ὅπως εἶχε κάνει παλιότερα καὶ ὁ Δρακούλης. Ἡ ἔκδοση θεωρήθηκε ἀνατρεπτικὴ καὶ ὕστερα ἀπὸ ἐντολὴ τοῦ Ρέπουλη ἀπαγγέλθηκε κατηγορία στοὺς μεταφραστὲς καὶ ὑπεύθυνους τῆς ἐκδόσεως. Τότε, ξέρετε, εἴχαμε στρατιωτικὸ νόμο, ὁ ὁποῖος γενικὰ περιόριζε τὶς κινήσεις μας καὶ τὶς διαθέσεις μας. Ἔτσι παραπέμφθηκαν σὲ δίκη στὸ στρατοδικεῖο τῆς ὁδοῦ Ἀκαδημίας τότε, ὁ Γ. Δούμας καὶ ὁ Κουμιώτης (νομίζω αὐτοὶ οἱ δύο ἦσαν οἱ μεταφραστές), ὁ Λιγδόπουλος, ὁ Ἀργυρίου καὶ ὁ Κατσάνος. Πρόεδρος τοῦ στρατοδικείου ἦταν ὁ φοβερὸς καὶ τρομερὸς Φατσέας, ποὺ καταδίκασε πολλοὺς κομμουνιστὲς ἀργότερα. Στὴ δίκη δόθηκε μεγάλη δημοσιότητα καὶ μὲ τὴν δραστηριοποίηση ὅλων μας, ἀλλὰ κυρίως τοῦ Ν. Δημητράτου, τῆς Φεντερασιόν, τῶν συνδικάτων καὶ τῶν σοσιαλιστῶν βουλευτῶν Σίδερι καὶ Κουριέλ. Ἡ δίωξη ἔγινε γνωστὴ στὸ ἐξωτερικό, δημοσιεύτηκαν διαμαρτυρίες καὶ ψηφίσματα καὶ φέραμε τὴν κυβέρνηση σὲ δύσκολη θέση. Θυμᾶμαι, ὅτι ἡ στάση ποὺ τήρησαν ὅλοι ἦταν ἀγέρωχη, μὲ πρῶτο τὸν Λιγδόπουλο ποὺ ἔκανε μεγάλη ἐντύπωση ὅταν εἶπε στὸν Φατσέα· «Δὲν ἐνδιαφέρομαι γιὰ τὴν καταδίκη μου, ἀλλὰ βεβαιωθεῖτε, κύριε Πρόεδρε, ὅτι αὐτὴ θὰ χρησιμεύσει γιὰ καθρέπτη, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ κόσμος θὰ γνωρίσει τὸν πολιτισμὸ τῆς σημερινῆς Ἑλλάδος. Ἕνα πολιτισμό, ποὺ δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τῶν ἰδεῶν, ὅποιες καὶ ἂν εἶναι αὐτές». Ἔτσι, ἐνῶ ἐμεῖς πηγαίναμε νὰ τοὺς ἐνθαρρύνουμε, μᾶς ἔδωσαν κουράγιο αὐτοί. Τελικὰ καταδικάστηκαν σὲ 4 χρόνια φυλακὴ καὶ σὲ 6 χρόνια στέρηση τῶν πολιτικῶν τους δικαιωμάτων. Βαριὰ ποινή. Ὁ πατέρας τοῦ Δούμα, ὅμως, ποὺ ἦταν τσαγγάρης στὴν Πλάκα καὶ παλιὸς ἀναρχικὸς στὴν Αἴγυπτο, καμάρωνε.

Τοὺς ἔκλεισαν πρῶτα στὶς στρατιωτικὲς φυλακὲς στὸ Μοναστηράκι καὶ μετὰ τοὺς ἔστειλαν στὸ Ἰντζεδίν στὴν Κρήτη. Ἐμεῖς συνεχίσαμε τὶς κινητοποιήσεις, τοὺς γράφαμε καὶ τοὺς στέλναμε βιβλία. Τελικά, μετὰ ἀπὸ πέντε ἕξι μῆνες, ὁ Βενιζέλος τοὺς ἔδωσε χάρη, μετὰ ἀπὸ ἀποφασιστικὴ παρέμβαση τοῦ Ἄγγλου ἐργατικοῦ βουλευτῆ Χέντερσον. Δὲν μπορῶ νὰ τὸ ἀποδείξω, ἀλλὰ νομίζω ὅτι ἡ δίωξη τῆς ὁμάδας εἶχε μόνο σὰν πρόσχημα τὴν ἔκδοση τῆς μπροσούρας τοῦ Κροπότκιν.

Αἰτία ἦταν, μᾶλλον, οἱ δαμαρτυρίες πού κάναμε, γιατί τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1918, δέχτηκαν οἱ σοσιαλιστὲς βουλευτὲς Κουριὲλ καὶ Σίδερις μαζὶ μὲ τὸν Παν. Δημητράτο, νὰ πᾶνε στὴν Σοσιαλιστικὴ Συνδιάσκεψη τοῦ Λονδίνου (τὴν ἀντιμπολσεβικικὴ) σὰν ἀντιπρόσωποι τῶν Ἑλλήνων σοσιαλιστῶν, ὕστερα ἀπὸ ἐπιθυμία τοῦ Βενιζέλου, γιὰ νὰ μὴν ἔχουν τὸ μονοπώλιο ἐκεῖ οἱ Βούλγαροι σοσιαλιστές. Ἐμεῖς ξεσηκώσαμε τὸν κόσμο τότε, ὅπως καὶ στὸ Συνέδριο, πού τοὺς τιμώρησε μὲ δυὸ χρόνια ἀποκλεισμό, ἀπὸ κάθε κομματικὴ θέση. Ἡ δίωξή μας αὐτή, ἔκανε πολὺ γνωστὴ τὴν ὀργάνωσή μας καὶ τῆς ἔδωσε μεγάλο κύρος, ἰδιαίτερα στὸν Λιγδόπουλο.

Μοῦ λέτε νὰ ἀξιολογήσω τὴν δράση της καὶ τὴν προσφορά της. Ὁμολογουμένως δὲν κάναμε μεγάλα πράγματα στοὺς μαζικοὺς χώρους. Ὅσοι δραστηριοποιήθηκαν σὲ μαζικὲς ἐκδηλώσεις, τὸ ἔκαναν περισσότερο σὰν ἄτομα, παρὰ σὰν ἐκπρόσωποι κάποιας ὁμάδας, μὲ ἱεραρχία, συγκεκριμένο πρόγραμμα καὶ στόχους. Οἱ πιὸ πολλοί, ἤμαστε νέοι καὶ ἄπειροι, πού προσπαθούσαμε νὰ προσανατολιστοῦμε. Ὡστόσο, νομίζω ὅτι ἡ σημασία καὶ ἡ προσφορὰ τῆς Σοσιαλιστικῆς Νεολαίας εἶναι σημαντικὴ κατὰ τοῦτο: Ὅτι ἀποτέλεσε τὸν πυρήνα καὶ τὸ κέντρο διαπαιδαγώγησης πολλῶν νέων τῆς ἐποχῆς, μὲ βάση τὴν μαρξιστικὴ σκέψη. Ἔτσι, ἀρκετοὶ ἀπὸ ἐμᾶς, ἀποτελέσαμε ἡγετικὰ στελέχη τοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος, μετὰ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1918, ὅσο τὰ στελέχη καμιᾶς ἄλλης ὀργανώσεως. Νομίζω, πὼς οἱ ξεκάθαροι στόχοι πού τέθηκαν στὸ ἱδρυτικὸ συνέδριο τοῦ ΣΕΚΕ ἦταν ἀποτέλεσμα σὲ σημαντικὸ βαθμό, αὐτῆς μας τῆς διαπαιδαγώγησης.

ΠΙΝΑΚΕΣ

Α. ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ — ΤΑΣΕΙΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ

Αβδούλ Χαμίτ 212
Ἄβλιχος Μιχ 176, 202
Ἀγάθος Σπ. 296
Ἅγιος Ἀντώνιος 285
Ἅγιος Ἱερώνυμος 249
ἀγροτικὸς ἀναρχισμὸς (ἐξεγέρσεις, πρόσωπα, ὀργανώσεις) 189-192, 194-204, 223, 233, 224, 228, 229, 263, 268-269
Ἀθανασάκης Γεωργ. 127
Ἀθάνατος Κων. (Κ. Καραμούζης) 311
Ἀθεϊκὰ 260, 267, 270, 273-276
Ἀλαμὰν Ι. 43, 161, 169
Ἀλεξάκης Ὠρίων 27
Ἀλεξανδράκης Γεωργ. 247, 250, 251, 255, 258, 259, 260
Ἀλεξανδρόπουλος Γεωργ. 126
Ἀμπελικόπουλος Διον.89, 90, 93, 104, 106, 109, 110, 111
Ἀναγνωστόπουλος Π. 66
ἀναρχοσυνδικαλισμὸς (ἰδέες, πρόσωπα, ὀργανώσεις) 69, 184, 190, 193-194, 232-243, 247, 253-269, 274-277
Ἀναστασίου Ἠρ. 239
Ἀνδρεόπουλος Δημ. (Κατσίβελος) 189
Ἀνατολικὸ Ζήτημα 31-34, 97, 100-104
Ἀνεμογιάννης 148
Ἀνρὶ Λἰμὶλ 193, 209
Ἀντύπας Μαρ. 218, 281, 282, 301, 303, 304
Ἀντωνιάδης Μιχ. 239
Ἀποστολάκης Γιαν 77.
Ἀποστολίδης Ἠρ. 78
Ἀποστολίδης (καλλεργικὸς) 153
Ἀρβανίτης Ἀρ. 310
Ἀργυριάδης Παῦλος 23, 25, 41-46, 64, 139, 161, 162, 169
Ἀργυρίου 313, 315
Ἀργυρόπουλος Περ. 23, 25, 27, 28
Ἀρδηνιστὲς 120-122
Ἀρδίττι Ἀλμπ. 295
Ἀρμένιοι σοσιαλιστὲς 76, 78, 80
Ἄρφανσπεργκ 54
Ἀρνελλιστὲς 186
Ἄρνελλος Γαβριὴλ 188
— Δημήτριος 181, 192, 193, 200, 219, 221, 222, 224, 225, 230, 231, 240, 241
—Ἰωάννης 181-188, 224
— Σεβαστιανὸς 221, 231
Ἀρσένης Ι. 116
— Σπύρος 303
Ἀρχειομαρξιστὲς 171, 283, 294, 296, 313
Ἀσημακόπουλος Ι. 89, 104
— Νικ. 27
Ἀσπιώτη (ἐργοστάσιο) 286
Ἀσπιώτης Ι. 269-276
Ἀσπρέας Γ. 215
ἀτομικὴ τρομοκρατία (περιπτώσεις, ἰδέες, πρόσωπα) 64, 65, 202, 204-212, 214

Βαγιὰν Ὠγ. 45, 144, 169, 193, 204, 209
Βαλκανικοὶ Πόλεμοι 19, 74, 75, 171, 255, 266, 294, 303
Βαρβαρέσος Παν. 127
Βάρναλης Κων. 261, 265, 275
Βαρούτσης Νικ. 288, 296
Βασιλειάδης Α. 125, 127
— Δημήτριος 175, 176
Βασιλείου Γ. 292
Βασμουλάκης Ν. 127
Βάσος Τιμ. 164
Βεζεστένης Ἠλ 73, 78, 80
Βενιζέλος Ἐλ. 22, 171, 260, 264, 265, 268, 291, 294, 301, 306, 309, 311, 314, 315, 316
Βεντήρης Κ. 22
Βεργόπουλος Κ. 51, 90, 190, 202, 203, 268
Βικέλας Δ. 50
Βιλανονέβα Σαντιάγκο 29

Βιτουλαδίτης Κ. 284, 285, 296
Βιτσιώρης Γ. 46
Βλάχωφ Ντ. 46, 73-77
Βουδούρης Β. 204
Βούλγαρη (οἰκογένεια) 287
Βούλγαρης Δ. 15, 59, 86, 207
Βουράκης Ν. 207
Βουρνᾶς Τάσος 35, 36, 61, 70, 71, 90, 191, 192
Βουρνιᾶς (καλλεργικὸς) 153

Γαβαλᾶς Λ. 239
Γαβριηλίδης Βλ. 151, 149, 249
Γαλλογερμανικὸς πόλεμος (1870-1871) 24, 26, 60, 64
Γαριβάλδη Μενότι 65
— Ριτσιότι 65
Γαριβαλδινοί 62-66, 92
Γαρμπῆς Ἠλ. 117
Γεράκης Κ. 26
Γεωργιάδης Νικ. 252
Γεώργιος Α' 37, 59, 105, 117, 165, 186, 187, 212-218
Γεωργίου Ι. (Κυριάκος) 215, 216, 217
Γιακουμάκη Μαρία 168
Γιαννακάκης Σακ. 27
Γιαννικόπουλος Γ. 188
Γιαννιὸς Νικ. 18, 19, 46, 73, 76-81, 263, 282, 285, 291, 301, 304, 307-314
Γιαννόπουλος Κ. βλ. Μαχαιρᾶς Π.
Γιατσόπουλος Π. 46
Γιοβάνοβιτς Ἠλ. 81, 287, 288, 289
Γιονᾶς Σ. 307
Γιοφύλλης Κ. 294
Γισδάκης Σπ. 46, 288, 294, 295, 297
Γκαΐτε 294
Γκὲντ Ζ. 45
Γκίκας Γ. 126
Γκλαβάνη (ἐργοστάσιο) 259
Γκλαβάνης Κ. 253
Γκλαβίνωφ Βασ. 73, 74, 78
Γκοκάλπ Ζιγιᾶ 79
Γκοντίνος Κ. 289
Γκονόπουλος 268
Γκόρκυ Μ. 277
Γκούρας Γιαν. 58
Γκράβ Ι. 43, 169, 222
Γκραλλιὰρ Φρ. 49, 51-52
Γλαράκης Γ. 52
Γληνὸς Δ. 275
Γούναρης Δ. 187
Γουνελᾶς Χ. 218
Γραμματικὸς Δ. 151
Γριμάνης Κ. 89, 104, 106

Δάλλας Γ. 283
Δαμηλάτης Π. 270
Δαντὼν 43
Δακούδογλου Μαρία 23, 25, 41, 64
—Ἐμμανουὴλ 25, 41, 57
Δαρβίνος 267, 271
Δασκαλόπουλος Χαρ. 43
Δέδελ Χρ. 241
Δεληγιώργης Ε. 86
Δελμοῦζος Ἀλ. 250-268, 275
Δενδρινοῦ Εἰρήνη 283, 292, 293
Δεσανὲλ 272
Δεσσύλα (βιομηχανία) 286
Δεστούνης Κων. 302
Δηλιγιάννης Θεοδ. 37, 121, 123, 124, 176, 219, 256
Δημάκης Ἰωαν. 111
Δήμας Β. 259
Δημαρᾶς Κ. 35, 40, 273, 293
Δημητρᾶτος Ἀριστείδης 282, 301-316
— Νικόλαος 301-316
— Παναγῆς 282, 301-316
Δημητρίου Γαβρ. 238, 239
Δημητρόπουλος Χαρ. 178
Δημόπουλος Γεώργιος 153, 156
— Κωνσταντίνος 156
Διδάχος Νικ. 200, 231
Διχασμὸς 19, 291, 292
Διονυσόπουλος Δ. 231
Δουδούμης Β. 178, 179, 180
Δούμας (καλλεργικὸς) 153
—Ἀντώνιος 306, 313
— Γεώργιος 313, 315
— Νικόλαος 282, 315
Δραγούμης Σ. 124
Δρακούλης Εὐστάθιος 115
— Πλάτων 18, 19, 46, 115-171, 177, 178 180, 182, 188, 230, 237, 262, 263, 264, 268, 282, 301-305, 309, 315
Δρακοπούλου Θεώνη 67
Δροσοπούλου Φωτεινὴ 223
Δρόσος Χρ. 303

Δρυμωνιάδης Νικ. 57

Εβερτ Μιλτ. 153, 209, 238
Ἑβραῖοι σοσιαλιστὲς 64, 73-75
Ἐιχτὰλ Γκυστὰβ 49-54
Ἐκλογὲς (1915) 294
Ἐκστρατεία Μ. Ἀσίας 19
Ἐκστρατεία Οὐκρανίας 19, 312
Ἐλευθερίου Τ. 141
Ἐλευθερουδάκης 292
Ἐλεφάντης Ἀγγ. 75, 76
Ἔνγκελς Φρ. 22, 23, 97, 101, 202, 228
Ἐνεπεκίδης Κ.Π. 25
Ἐπανάσταση 1909 264
Ἐπανάσταση Βοσνίας-Ἐρζεγοβίνης 31-32, 36
Εὐμορφόπουλος Ἀλεξ. 89, 97, 104, 106, 111, 193
— Παναγιώτης 89, 107
Εὐταξίας Δ. 38
Εὐταξίας (βουλευτὴς) 205

Ζαβιτσιάνος Μάρκος 77
Ζαΐμης Θ. 108
Ζαΐμης Θρ. 86
Ζάχος Κων. 248-277
Ζεῦγος Γιάννης 32, 33, 37, 101, 109, 201
Ζιράρ 225
Ζιοῦτος Γ. 54, 104
Ζολὰ Ἐμὶλ 271, 277
Ζόριν Κ. 310
Ζυγομαλλᾶς (βουλευτὴς) 205
Ζωρὲς Ζ. 169, 171, 249, 255, 272

Ηλιόπουλος Κ. 175, 176
Ἡλιοῦ Φ. 275
Ἠπείρου πόλεμος (1854) 72,
— (1877) 62

Θαλῆς Ἀρ. 178
Θεοδωρίδης Ἀνδρέας 223
— Βασίλειος 176, 181-188, 200, 223, 225, 229, 231
Θεοδωρόπουλος Σπ. 301
Θεοδώρου Σπ. 296, 297
Θεκτόκης Γ. 230, 256, 290
— Κωνσταντίνος 18, 19, 281-297, 304
— Σπύρος 287, 289
Θεσσαλίας Πόλεμος (1854) 72
— (1878) 62
— (1897) 21, 64-66, 162, 212-218, 290
Θιέρσος 59, 61, 64
Θωμόπουλος Στ. 67

Ἰησοῦς Χριστὸς 118, 182, 186, 188, 194, 263
Ἰωάννης 182
Ἰωαννίδης Κ. 256

Καβοὺρ 63
Καζάζης Νικ. 38, 116
Καζέριο 193
Καθεκλᾶς 269, 270, 273
Κάϊζερ Γουλιέλμος Β' 291
Καΐρης Θ. 118
Καιροφύλλας Κων. 67
Καλαμογδάρτη Γ. (οἰκογένεια) 67
Καλαντζόπουλος Δ. 237, 247, 248
Καλλέργης Γεώργιος 116, 117
— Γεώργιος (Λάρισα) 127
— Δημήτριος 116
— Λυκοῦργος 116, 117, 141
— Μιχαὴλ 127
— Σταῦρος 18, 20, 42, 64, 115-171, 177, 180, 204-207, 219, 221, 237, 238, 239, 240, 247, 282
Καλλιοντζῆς Βασ. 96, 192, 193, 221, 222
Καλοβίτης Χ. 303
Καλπακίδης Εὔπλους 239
Κάλχας (Δ. Σαράτσης) 277
Καμπὲ Ἐτιὲν 21
Καμπούρογλου Δ. 36
Καμπύσης Γιαν. 204, 218
Κανάβας Βασ. 256
Κανακάρης Θ. 88
Κανάρης Κων. 37
Κανελλίδης 216
Κάουτσκυ Κὰρλ 312
Καπετάνος Θ. 181, 185
Καπνίσης Λυκ. 140
Καραγιάννης 153
Καραγιαννόπουλος Μ. 241

Καραμπίλιας Δ. 178, 179, 192, 193, 200, 212, 219, 222, 223, 237, 241
Καρασείνης Ἀπ. 254, 256, 257, 263
Καρασταμάτης (Βόλου) 256
Καρδίστσης Γ. 215, 216, 217
Καρκαβίτσας Ἀ. 218
Καρνέζος Δ. 126
Καρύδης Σοφ. 177
Καστοριάδης Κορν. 284
Κατήρας Σ. 231
Κατσάνος 313, 315
Κατσάρης (Λάρισα) 270
Κατσίβελος βλ. Ἀνδρεόπουλος Δημ.
Κατσίμπαλης Μιχ. 36
Κατσιρέλος Ν. 247, 256-269, 275
Κατσούλης Γεωργ. 90
Κατσούλης Παν. 27
Καυσοκαλυβίτης Ν. 182
Καφιέρο Καρ. 100
Κόγκος Βασ. 179
Κοινωνισμός-κοινωνιστικὲς ἰδέες 17, 18, 20, 160
Κόκκινος Δ. 69, 224
Κοκορόπουλος Δ. 125
Κόλλας Α. 209, 210
Κολλιόπουλος Γ. 51, 176
Κολοκοτρώνης Θ. 49
Κομμούνα Παρισίων 17, 23, 24, 35, 39, 41, 42, 44, 58-61, 64, 85, 89, 90, 95, 97, 100, 106, 177
Κονδυλάκης Ι. 211
Κονιδάρης Ι. 303
Κονσιντερὰν Β. 120
Κοντὸς Μιχ. 296
Κοντὸς Σπ. 283
Κορδάτος Γιάννης 32, 40-45, 58, 70, 72, 89, 90, 104, 107, 109, 142, 153, 165, 168, 176, 180, 187, 192, 201, 207, 209, 210, 212, 217, 219, 231, 242, 248, 250, 254, 260, 276, 283, 285, 304 305, 313
Κοριζῆς Χαρ. 35, 88
Κοντρούβια Λ. 62
Κορυβέσης Π. 231
Κορομηλᾶς Λ. καὶ Δ. 142, 149
Κόστα Ἀντρέα 110
Κόσσυβας Ι. 237, 247, 256-277
Κοτζιᾶς Παν. 192
Κούγκελμαν 61
Κουλανῆς Δ. 241
Κουλουμπῆς Χ. 241
Κουλουχέρης Χρ. 256
Κουμουνδοῦρος Ἀλ. 61, 86, 268
Κουμιώτης Σπ. 313, 315
Κουντουρᾶς Ι. 78
Κουριὲλ Ἀλ. 310, 312, 315, 316
Κούρτοβικ Δ. 267
Κουτσούκαλης Ἀλ. 90, 201, 202, 295
Κρητικὴ Ἐπανάσταση (1866-69) 36, 59-60, 62, 64, 72
— (1897) 164, 227
— (1912) 168-170
Κροπότκιν Πιὸτρ 117, 118, 120, 154, 168, 169, 193, 222, 225, 262, 277, 285, 315
Κυδωνίας Α. 127
Κυριαζόπουλος Σωτ. 181-188
Κυριακίδης Ἐπ. 71
Κωλέττης Ι. 49-54, 58
Κωνσταντίνος (διάδοχος) 123, 216, 292
Κωνσταντινίδης Κ. 310
Κωνσταντόπουλος Π. 256
Κωνσταντουδάκης Χαρ. 127
Κωτσάκης Δ. 38

Λαγουδάκης 310
Λάζος Χρ. 27
Λάμπρος Ἀντ. 126
Λαναρᾶς Γ. 252
Λάντσας Βικ. 67
Λασσάλ Φ. 29
Λαυριακὰ 162, 166
Λαφάργκ Πὼλ 45
Λένιν 46, 78, 104, 288, 295
Λεονταρίτης Γ. 17, 74, 90, 98, 109, 158, 164
Λευτεριώτης Νικ. 293, 295, 296
— Σπύρος 296
Λεφὲβρ Ρενὲ 177
Λῆμπκνεχτ Κὰρλ 77, 288
Λιάκος Λ. 18
Λιβαθηνόπουλος 127
Λιγδόπουλος Δ. 282, 287, 289, 296, 301-316
Λογιάδης 127
Λολίτσης Σταῦρος 288
Λομβάρδος Κ. 96
Λουδοβίκος ΙΣΤ' 194

Λουκᾶς (Εὐαγγελιστὴς) 249
Λουκέρης Ι. 127
Λοῦμπος Κ. καὶ Σπ. 284, 285, 296
Λούξεμπουργκ Ρόζα 77, 79, 80, 104, 280, 285
Λυκιαρδόπουλος Γ. 36
Λυκούδης Ε. 69, 234
Λυμπεράκης 104, 108

Μαβίλης Λ. 264 290
Μαγγανάρας Ι. 111, 176, 192, 193, 200, 212, 219, 222, 223, 241, 242
Μάγερ Κ. 143
Μαζαράκης Νικ. 270, 302
Μακράκης Ἀπ. 181, 182, 183, 185
Μακρῆς Θ. 273
— Κίτσος 249
Μακρυγιάννης Γ. 71-72
— Γ. (βουλευτὴς) 265
Μαλατέστα 193
Μανδαλάκης Α. 164
Μανιτάκης Γ. 127
Μάνκενσεν 288
Μάντζαρης Βαγ. 25
Μαντσίνι Γκ. 35, 91, 92
Μάξιμος Σερ. 46
Μαρασλῆς Ἀλ. 87, 181, 187
Μάργαρης (καλλεργικὸς 153
Μαργαρίτη (γαλακτοκομία) 286
Μαρία (πριγκήπισσα) 213, 214, 216
Μαρκαντωνάτος Εὐαγ. 148, 151, 152, 153, 154, 208, 209, 303
Μαρκόπουλος Ἠλ. 127
Μαρμποζόγλου 270
Μάρξ Κὰρλ (μαρξιστικὲς ἰδέες, μαρξιστὲς) 17, 19, 22, 23, 33, 34, 38, 40, 58, 60, 61, 80, 97, 101, 109, 168, 177, 182, 201, 211, 221, 228, 249, 263, 285, 296
— Τζένη 61
Ματσάλης Δημ. 186, 209-212
Ματιᾶτος Ἀλ. 141, 148, 153
Μαυροκορδάτος Γ. 69
Μαχαιρᾶς Π. (Γιαννόπουλος Π.) 200, 219, 220, 224, 231, 237, 241
Μεϊντάνης Δρόσος 156, 225, 238, 241
Μὲνκ Πὼλ 45, 161
Μεταλληνὸς Μ. 297
Μηδενιστὲς 44
Μήλας 218
Μητροπολίτης Δημητριάδος 253, 267
Μίλβιτς 70-72
Μιλλεράν Ἀλ. 169
Μισὲλ Λουίζ 43, 161
Μισκίεβιτς Ἀδ. 70
Μιχαηλίδης (Λάρισας) 270, 271, 273
Μοριδάκης Ἰωαν. 207
Μομφεράτος Ἰωαν. 281
Μούσιος Γ. 258
Μοσκώφ Κωστῆς 26-29, 41, 50, 52, 53, 63, 76, 77, 79, 89, 90, 92, 109, 118, 123, 162, 180, 223, 309
Μουζέλης Νίκος 268
Μουσούρης Ἀντ. 288, 294, 295, 297
— Κώστας 294
— Σπύρος 250-277
— Στέλλιος 239
Μπαϊρακτάρης 206
Μπαϊρακτάροβιτς 76
Μπακογιάννης Παῦλος 86
Μπακούνιν (μπακουνινιστές, ἰδέες Μπακούνιν) 17, 23, 27, 91, 97, 109, 168, 222, 225, 232, 262, 277, 285
Μπάλμπης Στ. 104
Μπανταφούνης Χαρ. 26
Μπαντούνας Δημ. 192, 219, 220, 224
Μπέμπελ Α. 212, 312
Μπεναρόγια Ἀβρ. 19, 46, 73, 74, 80, 263, 294, 307, 308
Μπιτσάνης Δ. 269, 271-276
Μπλαγκόεφ Ντ. 80, 81
Μπλανκί Λουδ. (μπλανκισμός, μπλανκιστὲς) 17, 23, 27, 168
Μπονέλλος Πλ. 284, 285, 296
Μπομποτῆς Κων. 89, 104, 106, 109
Μπόρελ 62
Μπορντίγκα Α. 296
Μπουρίτσας Γ. 256
Μπουφίδης Μιλτ. 205
Μπουχάριν Νικ. 312
Μπύχνερ Λουδ. 28
Μυλωνᾶ ντουφέκια 103
Μυρτιώτισσα 67
Μωραΐτης Ν. 241
Μωρέττης Ἀνν. 126

Νάγος Σπ. 157, 160
Νάκος Λουκᾶς 277
Ναοὺμ Σαοὺλ 41, 81
Ναπολέων Γ' 60
ναρότνικοι 27, 28
Νεότουρκοι 73, 76, 79, 80
Νέρης Β. 214
Νικοκάβουρας Σπ. 295, 296
Νικολαΐδης Κλ. 256, 257, 262, 263, 266
Νικολάου Ἠλ. 256
Νικολτσέτο 75
Νομικὸς Ν. 303
Νοβιτέρης Κ. 231
Νορντάου Μ. 277
Ντ' Ἀνζὸ Ρομπέρτο 231
Νταΐφᾶς Κ. 254, 261
Ντεμαρτιὲ Δ. 61
Ντζεδάκης Ἐμμ. 177
Ντακόπουλος 248
Ντύβρενιλ 45

Ξενόπουλος Γρ. 117, 218, 282

Οθων, ἐνθρόνιση 49
— ἐνηλικίωση 54
— γεγονότα ἔξωσης 41, 63, 64, 71
Οἰκονομάκης Τ. 247, 248, 258, 262, 266
Οἰκονομόπουλος Ἠλ. 65
Οἰκονόμου Ἀρ. 20, 57, 88
— Μιχάλης 282, 289, 301-316
— Στυλιανὸς 212
Ὀκτωβριανὴ Ἐπανάσταση 306, 313, 315
Ὅμηρος 294
Ὄουεν Ροβ. 21, 120
Ὀσσιανὸς 35

Παγκόσμιος Πόλεμος Α' 19, 23, 236, 286, 288, 292, 309, 310
Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανὸς 58
Παλαμάρας 153, 209
Παναγιωτόπουλος (Βόλου) 250
— Μ.Ι. 283
Παναγούτης Ι. 231
Πανᾶς Παν. 20, 30-40, 94, 95, 177, 281, 303
Πανίτσα 76
Πανταζάτος Α. 256
Παξινὸς Σ. 297
Παπαγιαννακόπουλος Α. 105
Παπαδάκης Δ. 125
Παπαδημητρίου Δ. 153, 156, 238, 239
Παπαδημητρόπουλος Ἰλ. 148
Παπαδόπουλος Γεωργ. 127
— Θανάσης 54
— Στέφανος 73, 78
Παπάζογλου Νικ. 27
Παπαθανασίου Δῆμος 34, 35, 39, 40, 95, 176, 177
Παπαϊωάννου Μ.Μ. 36, 177
Παπακωστόπουλος Κ. 270
Παπαμαρτυρόπουλος Α. 241
Παπανιᾶς Γ. 241
Παπαντωνίου Ζαχ. 283
Παπαρρηγόπουλος Δημ. 176
— Κωνσταντίνος 176, 271
Παπαρρήτωρ Γ. 89, 107
Παπαρρήτωρ (καλλεργικὸς) 117
Παππᾶς Σπύρος 193
— Φώτιος 273
— Χρῆστος 256
Παπαχρυσάνθου Βασ. 239
Παπουλάκος Χρ. 184
Πάρβους Γκ. 46, 77-81
Πετμεζᾶς Ι. 264, 270
Πετρίτσης Γ. 231
Πέτρος (βασιλιὰς Σερβίας) 288
Πέτρου Γ. 296
— Δ. 270
Πετρούσκα Φρ. 306, 310
Πισκατόρι 52
Πλάτων 118
Πλεχάνωφ Γ. 28, 49, 81
Πολίτης Νικ. 77, 186, 189, 211
Πολιτικοὶ πρόσφυγες (ἐθελοντές, ἐργάτες) Βούλγαροι 70, 72
— Γάλλοι 57, 59, 61, 69
— Ἰταλοὶ 18, 57, 59, 62-70, 71, 92, 191
— Οὔγγροι 70, 71, 72
— Πολωνοὶ 57, 70-72
— Σέρβοι 70, 287-289
Πολυζόπουλος Ἀπ. 25
Πολυλᾶς Ι. 290
Πορφύρας Α. 77
Πουλόπουλος Α. 148
Ποῦλος Β. 231

Πουρνάρης Ἀθ. 27
Πρίφτης Σπ. βλ. Ἅγιος Στίνας
— Γεώργιος 296, 297
Προυντὸν (προυντονιστές, προυντονικὸς ἀναρχισμὸς) 17, 23, 29, 30, 35, 232, 249

Ραβασὸλ 193, 209
Ραγκαβῆς-Ρίζος Ἀλ. 15, 207
Ρακόφσκυ Γ. 46
Ράλλης Δημήτριος 143
— Σπύρος 296
Ράπτης Μιχ. 283
Ρατσισμὸς 69, 313, 314
Ραφαὴλ Σάββας 257, 258, 261, 266, 270, 276
Ρέγγης Τίτος 284, 285, 296
Ρεκλοὺ 193, 222
Ρενὰν Ερν. 249
Ρέπουλης Ἐμ. 315
Ρήγας Φεραῖος 36
Ρηγόπουλος Α. 20, 88, 221
Ριζοσπάστες 34, 281
Ρικάκης Α. 108
Ρίκος Ἐρ. 296
Ριτζάρδι Τζ. 67
Ροδοκανάτης Πλ. 24, 25, 29-30
Ροΐδης Ἐμ. 69
Ροσσεφὼρ 169
Ρούκης Ἀρ. 142
Ρούσσελ 45
Ροῦσσος Ἀθ. 239
— Γεώργιος 65, 66, 216
Ρουσσὼ Ζ. 57
Ρωσσικὴ Ἐπανάσταση 1905 27-28
Ρωσσοτουρκικὸς Πόλεμος (1853-1854) 26
— (1877) 37

Σαὶν-Σιμὸν (σαινσιμονιστές, σαινσιμονισμὸς) 17, 21, 49-55, 57, 184
Σαίξπηρ 294
Σαλὲμ Α. 80
Σαντάσκυ 75
Σαραντίδης 310
Σαράτσης Δημήτριος 247-277
— Νίκος 248
Σαχίνης Ἀπ. 283
Σβορῶνος Νικ. 17, 22, 258, 268
Σελέκου Ὀλυμπία 17, 39
Σεφκὲτ-Πασᾶς 266
Σιαφλέκης Γ. 251
Σίδερης Ἀρ. 282-297, 309, 312, 315, 316
Σιμωνέττης Α. 296
Σκαλησιάνας Χαρ. 239
Σκιαδικὰ 63-64
Σκούταρης Δ. 256
Σκοῦφος Γ. 252
Σκληρὸς-Κωνσταντινίδης Γ. 18, 28, 38, 201, 265
Σολωμὸς Διον. 261, 263, 265
Σούλιος Κ. 247, 256, 257, 266, 276
Σοῦτσος Ἀλεξ. 40
—Ἰωάννης 116, 117
Σοφιανόπουλος Παν. 20, 41, 54, 57, 58, 138
Σπαθάρας 89, 104
Σπανὸς Δημ. 27
Σπαρτάλη Λουίζα 241
Σπαταλᾶς (*Μαῦρος Γάτος*) 309
Σπένσερ 267
Σπυρίδης Γ. 43
Σταυρόπουλος Κ. 192, 193, 212, 219
Στίνας Ἅγιος (Πρίφτης Σπ.) 281-297
Σταφιδικὸ 196-201
Στωϊκὸς Δ. 154, 238
Συγγρὸς Α. 143, 152, 153, 208, 209
Σύη Ε. 277
Συνοδινὸς 153, 159, 239
Σχοινᾶς Ἀλεξ. 214
— Κων. 52
Σωμαρούπας 127
Σωτηρίου Ζ. 63

Ταζονίδης Στ. 142
Τελεμίτης Γ. 262
Τεντορῆς Π. 241
Τερζάκης Α. 292, 283
Τζὸλ Τζαΐημς 183, 184
Τζορβᾶς Π. 256
Τζουλάττι Φρ. 282, 294, 313, 314, 315
Τίκας Λούης 27
Τολστόι Λέων 118, 140, 271, 277, 285
Τόμαν Γ. 275

Τόμωφ Α. 73-77
Τοντόρωφ Νικ. 72
Τοπόλοβιτς Ζ. 289
Τρανάκας Σπ. 284, 285, 296
Τσιανταφυλλίδης Μαν. 312
— Π. 127
Τσιανταφυλλόπουλος Κ. 264
Τσιανταφύλλου Κ. 67, 191, 210
Τσικούπης Χαρ. 17, 51, 87, 121, 123, 176, 198, 204
Τρότσκυ Λ. (τροτσκιστὲς) 46, 77, 283, 284, 296
Τσαλαβοῦτας Π. 27
Τσεβένκο 28
Τσεκούρας Παν. 192, 221, 240
Τσερκεσὼφ 193
Τσερνιτσέβσκυ 27
Τσίμας Α. 269, 272, 273
Τσιπριάνι 'Αμ. 41, 60, 62-66, 161, 165, 169, 193
Τσοβαλόπουλος (Λάρισα) 270
Τσόκρης Μ. 269, 270-276
Τσουκαλᾶς Κων. 22, 25, 236, 268
Τσῶνος Ι. 27

Φάγος Σπ. 148
Φαλμεράυερ Ι. 33
Φάμπεροτ 45
Φάντης Γρ. 296
Φατσέας 315
Φιλάρετος Γ. 2, 36, 38, 57, 213
Φιλήμων Τ. 117
Φίλιας Βασ. 51, 56, 57, 268
Φίλιος 'Ιωαν. 89
Φιλόπουλος Κ. 106, 107, 108
Φλωμπὲρ Γκ. 292
Φλωράνς Γκ. 58-61
— Ζὰν Πιὲρ 58
Φλῶρος 'Αστέρος 269, 270-276
Φόστερ Οὐιλ. 233
Φούεμπαχ 28
Φουριὲ Φραγκ. 21, 29, 120
Φραγκίσκος 'Ασσίζης 249
Φραγκόπουλος Δ. 186, 209, 21, 212
Φρέλιχ Π. 80, 104
Φράττι 'Αντ. 62
Φρὶδ Σὸτ 72
Φὼρ Σέβ. 161, 222
Φωτόπουλος Δ. 154, 225, 226, 227, 238

Χαϊκελ 'Ερν. 182, 267
Χάινε 277
Χαιρέτης Γ. 117, 139, 141
Χανιωτάκης 'Εμμ. 127
Χαρίτος Χαρ. 256, 262, 270, 275
— Χαρ. (συγγραφέας) 256, 275, 276
Χαρλάκωφ Νικ. 74
Χασὰν 'Αθρ. 73, 75
Χασὸν Α. 79
Χατζάκος Μ. 273
Χατζησταύρου Α. 289
Χατζόπουλος Κων. 18, 77, 80, 263, 264, 291, 308
Χειρογιῶργος Κ. 256, 257-269
Χέντερσον Α. 315
Χέρτσεν 28
Χιλμῆ Χ. 78
Χιωτάκης 'Ιωαν. 306, 310
Χλωμὸς Π. 313, 315
Χόβαρτ (ἄγγλος πρόξενος) 103
Χοϊδᾶς Ρόκκος 20, 36, 39, 57 60, 61, 88, 89, 94, 108, 117, 124, 191, 282, 302
Χουρμούζη 'Ελ. 217, 219
Χουρμούζιος Αἰμίλιος 283
Χρηστίδης Δ. 66
Χριστιανοκοινωνισιὲς (χρηστοκράτες, θεοσοφιστές, χριστιανοκοινωνικὲς ἰδέες γενικά) 18, 19, 25, 43, 58, 109, 147, 156, 157, 160, 161, 166, 178-189, 224-229, 247, 248, 249, 262, 267, 269-272, 303, 312
Χριστογιαννόπουλος 'Αθ. 181, 210, 211
Χριστόπουλος Ι. 43, 161
Χρυσικόπουλος Κ. 258

Ψυλλάκης Μ. 127
Ψυχάρης Ι. 77, 248
Ψυρρούκης Νικ. 22

C.C. Moskos 26
Th. Saloutos 26
E. Vlachos 26
Dom. Tarizzo 29, 30, 63, 77
Jose Cosmas 30

V. Bertrand 49
R. Bailly 49, 54
F. Gurry 49
J. Roujoux 49
G. Jourdan 49
L. Delaury 49
G. Woadcock 49, 63, 183
Cas Leconte 51
Duveyier 54
K. Kerofulas 67
G. Haupt 73, 74, 267
Paul Dumont 76
George Harris 78
James Guillaume 91
Arnold 100
E. de Sechelles 236

Β. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ - ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ - ΜΠΡΟΣΟΥΡΕΣ

Αθηνᾶ 52
Αἰὼν 59, 66, 67, 71, 115, 117
'Ακρόπολις 149, 212, 249, 274
'Αλήθεια 43, 157, 160, 161, 188
'Αναρχικὴ Βιβλιοθήκη (καὶ Κοινωνιολογικὴ Βιβλιοθήκη) 193, 222
'Αναγέννησις 281
'Ανεξαρτησία 59, 60
'Αξίνη 185
'Απὸ τὴν ζωὴ τῶν βασανισμένων 262
"Αρδην 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 139
"Αστυ, Τὸ 151, 185
'Αστὴρ τῆς 'Ανατολῆς 60
Αὐγή, Ἡ 63
'Αχαΐα 95, 107

Βῆμα, Τὸ 25, 283, 302, 312

Γαλαξίας 175

Εγκόλπιον τοῦ 'Εργάτου 127, 128, 129, 138, 141
'Εγχειρίδιον τοῦ 'Εργάτου 127, 128, 264
'Εγχώριος Μηνύτωρ 176
"Εκκλησις 168, 169, 170
'Ελευθερία 124
'Ελευθέριος 43
'Ελεύθερος 264
'Ελληνικὴ Δημοκρατία 94, 96-105
'Ελληνικὸς Σύλλογος Βαλκανικῆς 'Ομοσπονδίας 44
'Ελληνικὸς Ταχυδρόμος 52
'Εμπρὸς 185, 211
'Εμπρὸς (Πατρῶν) 192, 212
'Εξέγερσις 35, 304
'Επαναστάτης Σοσιαλιστὴς 43
'Επὶ τὰ Πρόσω 111, 165, 185, 192, 195-199, 200, 212, 219-222, 225
'Επιθεώρηση Κοινωνικῶν 'Ερευνῶν 25
'Επιστολὴ πρὸς ἅπαντας τοὺς "Ελληνας σοσιαλιστὰς 42, 165, 166
'Εργάτης ('Αθηνῶν) 30, 31, 38, 40, 102, 304
'Εργάτης (Βόλου) 247, 254-257, 261-268, 275, 277
'Εργάτης (Κεφαλονιᾶς) 35, 282
'Εργάτης (Πατρῶν) 212
'Εργάτης (Πόλης) 78
'Εργάτης-'Αγρότης 268
'Εργατικὴ 287
'Εργατικὸς 'Αγώνας 268
"Ερευνα 41, 123, 166
'Εσπέρα 187
'Εστία 36, 50, 65, 140, 187
'Εφημερὶς 142, 143, 149, 150, 151, 185, 239
'Εφημερίδα τοῦ Λαοῦ 175, 235
'Εφημερίδα τῶν 'Εργατῶν 75

Ημερολόγιον τοῦ Κοινωνικοῦ Ζητήματος 44

Θεσσαλία 248, 257, 262
Θεσσαλικὰ Χρονικὰ 251

Ιρις 35

Καιροὶ 216
Κατήχησις τῶν 'Εργατῶν 262, 271
Κάτω τὰ Εἴδωλα 262, 271
Κεραυνὸς 34
Κήρυξ 257
Κοινωνία 139
Κοινωνικὴ 43
Κοινωνιολογικὴ Βιβλιοθήκη (βλ. 'Αναρχικὴ Βιβλιοθήκη)
Κοινωνισμὸς 262, 269

Κόρτε 242
Κραυγὴ τοῦ Λαοῦ 44

Λαϊκὴ Φωνὴ 72
Λαὸς 78

Μέλλον 35, 39, 95, 107, 177
Μεταρρυθμιστὴς 151, 156, 159
Μικρὰ Λαρίσης 273
Μοχλὸς 94, 95, 96, 106, 107

Νέα Ἑστία 263, 283
Νέα Ἐπιθεώρηση 42
Νέα Ἡμέρα 188, 213
Νέα Σιὼν 188
Νεολόγος 89, 179, 181, 184, 187, 188, 203, 209, 211, 212, 222
Νέο Φῶς 42, 225, 226, 230, 231
Νέοι Καιροὶ 43
Νέος Κόσμος 188
Νέος Σοσιαλισμὸς 157, 160
Νουμᾶς 28

Ὁδηγὸς παντὸς Ἀνθρώπου 127
Ὀργάνωσις 305, 307, 308

Πατρὶς 231
Πελοπόννησος 176, 180, 184, 185, 186, 200, 212
Ποικίλη Στοὰ 116
Πολίτης, Ὁ 75
Προμηθεὺς 231
Πρὸς τοὺς Ἀντιπρόσωπους τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ 154
Πρὸς τοὺς Νέους 120, 315

Ῥήγας 35, 38, 39, 40, 94, 97, 98, 107
Ριζοσπάστης 42, 146, 157, 177, 189, 293, 295
Ρούσκουε Σλόβο (Ρωσσικὸς Λόγος) 310

Σάλπιγξ 189
Σημερινὴ 178, 179
Σκρὶπτ 215
Σοσιαλισμὸς (Γιαννιοῦ) 314
Σοσιαλισμὸς (Καλλέργης) 43, 154, 160
Σοσιαλισμὸς ἢ Βαρβαρότητζ 283
Σοσιαλιστὴς 42, 43, 125, 126, 130, 139, 140-145, 148, 149, 154, 158, 159, 161, 164, 165, 167, 168, 205, 219, 231, 239
Σοσιαλιστικὰ Φύλλα 311, 314
Σοσιαλιστικὴ Δημοκρατία 284
Σοσιαλιστικὴ Ἐπιθεώρηση 44
Σοσιαλιστικὸς Σύλλογος 124, 157, 160
Σωτὴρ 52

Ταχυδρόμος (Βόλου) 259, 277
Ταχυδρόμος (Θεσσαλονίκης) 308
Τί εἶναι Σοσιαλισμὸς 122
Τοξότης 96, 105, 107
Τούρκ Γιουρντοῦ 79

Φαλανιστήρια 29
Φανὸς 175, 176
Φιλόδημος 107
Φιλότεχνος 283
Τὸ Φιλολογικὸν κέρδος τῆς δίκης τῶν Ἀθεϊκῶν 274
Φοῖνιξ 107
Φορολογούμενος 90, 95, 106, 108. 109, 179, 180
Φῶς (Ἀθήνας) 177
Φῶς (Κεφαλλονιᾶς) 34
Φῶς (Πατρῶν) 148, 180
Φῶς (Πύργου) 181, 187, 188

Petit Journal Suissaire 30
New York Tribune 33
L'Independant 60
Bulletin de lá Federation Jurassiene 69, 110
Plebe 93
Il Martello 93

Γ'. ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ - ΚΟΜΜΑΤΑ - ΟΜΙΛΟΙ - ΣΩΜΑΤΕΙΑ

Αγγλικό Κόμμα 53, 56
Άδελφικός Σύνδεσμος Ξυλουργικών των Ναυπηγείων Σύρου 85, 234
Αλήθεια 43, 157, 160, 161, 188
Αλήθεια (Πνευματική Κίνηση) 187
Αναρχικό Τμήμα Πύργου 183, 200, 228, 224, 231
Αναρχικός Εργατικός Όμιλος Σύρου 110, 234
Αρμαγεδών 180-188, 211, 223, 228, 231

Γαλλικό κόμμα 50, 53, 56
Γραφείο Β' Διεθνούς (Διεθνές Σοσιαλιστικό Γραφείο) 75, 77, 78, 79, 81, 304, 309, 310
ΓΣΕΕ 19, 86

Δημοκρατική Αναπολική Ομοσπονδία 25, 30-38, 73
Δημοκρατική Λέσχη 41
Δημοκρατικός Σύλλογος (Πατρών) 39, 85-111, 175, 177, 234, 281
Διεθνής Α' 15, 17, 22, 23, 39, 41, 91, 193, 207
Διεθνής Β' 23, 24, 41, 46, 101, 124, 125, 141, 165, 171, 288, 307, 311, 314 (δες και Γραφείο Β' Διεθνούς)
Διεθνής Γ' 301
Διεθνής Ένωση Εργατών (αναρχική) 91, 98, 110, 229, 281
Διεθνής Σύνδεσμος Βαλκανικής Ομοσπονδίας 44
Διεθνής Υπηρεσία Διώξεως Αναρχικών 207

Εθνική Εταιρεία 216
Εθνική Τιμή 216
ΕΜΕΟ 76, 77
Ελληνικό Δημοκρατικό Κομιτάτο 37
Ελληνικός Σύνδεσμος Βαλκανικής Ομοσπονδίας 44
Ελληνικό Σοσιαλιστικό Κόμμα 166, 304
Εργατικό Κέντρο Αθηνών 310
Εργατικό Κέντρο Βόλου 51, 158, 251, 252, 256-269, 270
Εργατικό Κέντρο Λάρισας 265, 296-276
Εργατικό Κέντρο Πατρών 189
Εργατογεωργικό Κέντρο Αθηνών 268
Επί τα Πρόσω 210, 212, 219, 222, 224, 225, 238, 240
ΕΡΕ 302
ΕΣΗΕΑ 231

Ημεροδουλειά 158

Καφταλικό (κόμμα) 248, 252, 256
Κασσαβετικό (κόμμα) 248
Κατακόμβη 157, 158
Κεντρικός Σοσιαλιστικός Σύλλογος 124, 139-168, 205, 208, 237, 238
ΚΚΕ 140, 202, 283, 293, 296
Κ.Κ.ΗΠΑ 26
Κοινωνικός Σύνδεσμος 148
Κοσιοκλή (κόμμα) 252
Κόσμος 155, 238
Κόσμος (πρώην καλλεργικοί) 156, 238, 239-240
Κοινωνιολόγοι-Κοινωνιολογική Εταιρεία 19, 264, 265

Λαϊκός Σύνδεσμος 218
ΛΑΚΚΕ 283
Λανάρι (Βόλου) 252

Μεγάλη Ὁμοσπονδία τῆς Ἀνατολῆς 71
Μεταρρυθμιστὴς 151, 156, 159, 238
Μισθὸς 157
Μυστικὴ ὀργάνωση Ι. Μακρογιάννη 71

Ναππαῖοι 42
Νέα Ρωσσία 27
Νέος Σοσιαλισμὸς 157, 160

ΟΚΝΕ 296
Ὁμάδα Κοινωνικῶν Μελετῶν 78
Ὅμιλος Α. Πολυζόπουλου 25
Ὁμοσπονδιακὸ Λαϊκὸ Κόμμα 76
Ὀργάνωσις 305, 307, 308
Ὀρθόδοξος Χριστιανικὴ Ἀδελφότης 186
Ὀρφεὺς 124

Πανεργατικὸν Κόμμα 256
Πανεργατικὸς Σύλλογος (Βόλου) 254, 255
Προλετάριοι 74
Πρόοδος 253

Ραλλικὸ (κόμμα) 256
Ρήγας 32, 36-38
Ρωσσικὸ (κόμμα) 52, 56

Σαινσιμονικὴ Ἑταιρεία 54
ΣΕΚΕ 18, 86, 140, 284, 289, 290, 296, 301, 307, 310, 312, 313, 314, 315
Σύλλογος Ἀλληλοβοήθειας Κεφαλονιᾶς 303
Σύλλογος Κεφαλλήνων 313
Σοσιαλδημοκρατικὸ Κέντρο Θεσσαλονίκης 74
Σοσιαλδημοκρατικὸ Κέντρο Πόλης 25, 76, 78, 89, 80
Σοσιαλιστικὴ Ἀδελφότητα (Πατρῶν) 148, 155, 178-180, 192, 212, 237
Σοσιαλιστικὴ καὶ Δημοκρατικὴ Ἕνωση 77
Σοσιαλιστικὴ Ἐργατικὴ Ἕνωση 301-316
Σοσιαλιστικὴ Λέσχη Σύρου 155
Σοσιαλιστικὴ Ὀργάνωση Νεολαίας (ἢ Σοσιαλιστικὴ Νεολαία) 311-316
Σοσιαλιστικὸ Ἐπαναστατικὸ κόμμα (γαλλικὸ) 44
Σοσιαλιστικὸ Κέντρο Ἀθηνῶν 304, 308, 310
— Πειραιῶς 308
Σοσιαλιστικὸ Τμῆμα Ἀθηνῶν 310
Σοσιαλιστικὸς Ὅμιλος (Δρακούλη) 120
Σοσιαλιστικὸς Ὅμιλος Κέρκυρας 81, 282, 297
Σοσιαλιστικὸς Σύλλογος 124, 157, 160
Σοσιαλιστικὸς Σύνδεσμος Κέρκυρας 282
Σπάρτακος 157, 158
Σπάρτακος (ἀποχωρήσαντες ἀπὸ τὸ ΚΚΕ) 296
Στενοὶ (Βούλγαροι σοσιαλιστὲς) 73 74, 78, 81
Συγχώνευσις 52
Σύνδεσμος τῶν Ἐργατικῶν Τάξεων τῆς Ἑλλάδος 166, 263, 304, 305, 308
Σωματεῖο Ξυλεργατῶν Πατρῶν 179, 192

Τοπαλικὸ (κόμμα) 248, 252

Φαλανιστήρια 29
Φεντερασιὸν 19, 25, 41, 73, 74, 75, 76. 78, 79, 80, 81, 158, 262, 263, 294, 295, 304, 305, 308, 309, 310
Φιλεργατικὸς Ὅμιλος (Λάρισα) 271
Fabbian Society 118

Χριστιανικὴ Ἰσοπολιτεία 189
Χριστιανικὴ Μορφωτικὴ Ἕνωσις 189

Δ. ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΚΑΙ ΣΥΝΔΙΑΣΚΕΨΕΙΣ

Συνδιάσκεψη Διεθνοῦς Ἕνωσης Ἐργατῶν στὴ Βέρνη (1876) 91

Συνέδριο Ἀναρχικῶν Γάνδης (1877) 110

Ἀναρχοσοσιαλιστικὸ Συνέδριο Ρώμης (1881) 64

Συνέδριο Διεθνοῦς Συνδέσμου Βαλκανικῆς Ὁμοσπονδίας (1894) 44

Συνέδριο Β' Διεθνοῦς στὸ Λονδίνο (1896) 193

Διεθνὲς Ἐπαναστατικὸ Συνέδριο Παρισιοῦ (1900) 60, 199, 228, 229, 230, 242

Συνέδριο Β' Διεθνοῦς Κοπεγχάγης (1910) 74

Α' Βαλκανικὴ Σοσιαλ. Συνδιάσκεψη (Βελιγράδι - Ἰανουάριος 1910) 74, 265

Β' Βαλκανικὴ Σοσιαλ. Συνδιάσκεψη (Βελιγράδι - Ὀκτώβριος 1911) 74

Α' Πανελλαδικὴ Σοσιαλ. Συνδιάσκεψη (Ἀπρίλιος 1915) 305, 316

Γ' Βαλκανικὴ Σοσιαλ. Συνδιάσκεψη (Βουκουρέστι - Αὔγουστος 1915) 310

Συνδιάσκεψη τοῦ Τσίμμερβαλντ (Σεπτέμβριος 1915)

Συνδιάσκεψη τοῦ Κίενταλ (Ἀπρίλιος 1916) 295

Σοσιαλιστικὴ Συνδιάσκεψη Στοκχόλμης (Μάιος 1917) 310

Σοσιαλιστικὴ Συνδιασκέψη Λονδίνου (Φεβρουάριος 1918) 305, 316

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

ΤΟΥ
ΜΙΧΑΛΗ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

ΤΥΠΩΘΗΚΕ
ΤΟΝ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟ ΤΟΥ 1985
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
ΤΟΥ ΑΓΗΣΙΛΑΟΥ ΖΟΥΜΑΔΑΚΗ
ΣΕ ΤΡΕΙΣ ΧΙΛΙΑΔΕΣ ΑΝΤΙΤΥΠΑ

ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ *ΠΛΕΘΡΟΝ*

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΣΤΑΥΡΟΣ ΘΑΝΟΣ

ΜΑΚΕΤΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ
ΒΑΣΩ ΑΒΡΑΜΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΡΙΤΟΣ ΤΟΜΟΣ

ΑΠΟ ΤΟ ΚΚΕ ΩΣ ΤΟΝ ΑΝΔΡΕΪΣΜΟ

Ἡ πρώτη ἐπαφὴ μὲ τὴν Κομμουνιστικὴ Διεθνή, ἔνταξη καὶ οἱ 21 ὅροι τοῦ Λένιν — Τὸ Μακεδονικὸ καὶ τὸ Ἰδιώνυμο — Σπουδαστὲς στὴν ΚΟΥΤΒ καὶ ἡ προσπάθεια διείσδυσης στὸν Στρατὸ — Σοσιαλδημοκράτες καὶ ἀγροτιστὲς — Ἡ Σοσιαλιστικὴ Διεθνὴς — Τροτσκιστές, ἀρχειομαρξιστὲς καὶ «ἀπόβλητοι» τοῦ ΚΚΕ — Ἡ «φραξιονιστικὴ πάλη δίχως ἀρχὲς» — οἱ διεθνεῖς ἐπεμβάσεις τῆς Γ' Διεθνοῦς καὶ ἡ ἡγεσία τοῦ Νικ. Ζαχαριάδη — Ὁ ἑλληνικὸς νεοφασισμὸς καὶ οἱ βενιζελογενεῖς ρίζες του — Ἡ θεωρία τοῦ σοσιαλιφασισμοῦ καὶ ἡ μεταστροφὴ στὴν πολιτικὴ συμμαχιῶν — Ἕλληνες διεθνιστὲς στὶς ΗΠΑ, τὴν Ν. Ἀφρική, τὴν Αἴγυπτο, τὴν Ἱσπανία καὶ τὴν Τουρκία — Κομουνιστὲς καὶ σοσιαλιστὲς στὴν Κύπρο — Ἡ πατριωτικὴ καὶ ἀγωνιστικὴ σύμπλευση κομμουνιστῶν καὶ σοσιαλιστῶν στὸ ΕΑΜ — Οἱ συμφωνίες τῆς Γιάλτας καὶ τῆς Βάρκιζας — Ὁ ἐμφύλιος καὶ οἱ πολιτικές του συνέπειες — ΕΛΔ-ΣΚΕ καὶ ψευδεπίγραφοι σοσιαλιστὲς — Ἡ ἀποκαθήλωση τοῦ Στάλιν καὶ ἡ πτώση τοῦ Νικ. Ζαχαριάδη — Ἡ ΕΔΑ, οἱ ἀριστεροὶ δημοκράτες τῆς «Ἕνωσης Κέντρου» καὶ ὁ Ἀνδρεϊσμός.

Ἡ ἐργασία *Τὸ Ἑλληνικὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα* θὰ ὁλοκληρωθεῖ σὲ τρεῖς τόμους ἕως τὸ τέλος τοῦ 1985. Ἀποτελεῖ τὸν καρπὸ μιᾶς συστηματικῆς ἔρευνας ὀκτὼ χρόνων σὲ κάθε εἴδους ἀρχεῖα, δημοσιεύματα τοῦ περασμένου αἰῶνα, κομματικὰ ντοκουμέντα καὶ στὴν βιβλιογραφία ποὺ ὑπάρχει.

Ἡ προσπάθεια γιὰ τὴ διερεύνηση τοῦ θέματος στὶς πρωτογενεῖς πηγές, εἶχε σὰν ἀφετηρία τὶς προσωπικὲς μαρτυρίες καὶ τὰ γραπτὰ κείμενα ὁρισμένων ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὲς τοῦ ἑλληνικοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους δὲν ζοῦν πιά.

Ἡ ἐπεξεργασία καὶ σύνθεση τοῦ ὑλικοῦ, ἄλλοτε ἀνέκδοτου καὶ ἀδημοσίευτου καὶ ἄλλοτε εὐρύτερα ἄγνωστου, ἔγινε μὲ βάση τὴν ἀντίληψη ὄχι τῆς παραδοσιακῆς ἱστορικῆς ἐργασίας ἀλλὰ τῆς πολιτικῆς ἀνάλυσης καὶ ἱστορίας. Σκοπὸς τῆς ἐργασίας ἦταν νὰ συγκεντρώσει καὶ νὰ ἀξιολογήσει σὲ θεματικὲς ἑνότητες-τομές, τὶς πιὸ —κατὰ τὴν γνώμη τοῦ συγγραφέα— σημαντικὲς πηγές, πληροφορίες, ἐκδοχὲς καὶ πτυχὲς τοῦ πολυσύνθετου αὐτοῦ θέματος σὲ μιὰ ἱστορικὴ διαδρομὴ 130 περίπου χρόνων, μὲ ἀφετηρία τοὺς σαινσιμονιστὲς τοῦ 1833 στὸ Ναύπλιο καὶ τὴν Ἀθήνα.

Ἄλλη κύρια προσπάθεια ἦταν νὰ ἐνταχθεῖ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας *Τὸ Ἑλληνικὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα*, σὲ μιὰ γενικότερη προβληματικὴ τόσο τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς ἱστορίας καὶ τῶν σοσιαλιστικῶν ἰδεῶν τοῦ 19ου καὶ τοῦ 20οῦ αἰώνα, ὅσο καὶ τῆς νεώτερης ἑλληνικῆς πολιτικῆς, οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἱστορίας.

Ὅλες αὐτὲς οἱ νέες πηγὲς καὶ ἀντιλήψεις δὲν συμπληρώνουν ἁπλῶς ἀρκετὲς παραδοσιακὲς πεποιθήσεις γιὰ τὸ ἑλληνικὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα, ἀλλὰ συχνὰ τὶς ἀνατρέπουν.